

Medhótá srávah Misao i slovo

*Zbornik u čast Mislava Ježića
povodom sedamdesetoga rođendana*

Medhótá srávah

Misao i slovo

Λόγος και σοφία

Ratio et oratio

Urednici

Ivan Andrijanić

Mario Grčević

Bojan Marotti

Glavni urednik Ranko Matasović

Medhótá šrávah II: Misao i slovo.

Zbornik u čast Mislava Ježíča
povodom sedamdesetoga rođendana

Medhótá sṛāvaḥ
Misao i slovo
Λόγος καὶ σοφία
Ratio et oratio

HRVATSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

Medhótá šrávah II

Misao i slovo

Zbornik u čast Mislava Ježića
povodom sedamdesetoga rođendana

Urednici

Ivan Andrijanić

Mario Grčević

Bojan Marotti

Glavni urednik

Akademik Ranko Matasović

Zagreb 2023.

CIP zapis dostupan je u računalnome katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 001153983.

ISBN 978-953-347-492-2 (Medhótá šrávaḥ – cjelina)
ISBN 978-953-347-471-7 (II: Misao i slovo)

Sadržaj

Mislav Ježić: umijeće pažljivoga čitanja	1
BRANKO DESPOT	
Mislavu Ježiću, kao spomen na prve naše seminare	11

Slavenska filologija i jezikoslovlje

JOSIP GALIĆ I MILAN MIHALJEVIĆ	
Sintaksa odnosnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku	15
BOJAN MAROTTI	
Trubeckoj i Jakobson o Šimi Starčeviću Jedan prigovor i jedna pohvala	47
NATAŠA BAŠIĆ	
Rukopisne dopune Blaža Jurišića Guberina-Krstićevoj knjizi <i>Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika</i>	73
GEORG HOLZER	
Das Lügenmärchen vom Esel Glaubenicht. Ein Versuch, auf Urslavisch zu erzählen. Mit Erläuterungen	131
RANKO MATASOVIĆ	
Etimologija pridjeva <i>okomit</i> i srodnih riječi	151
AUGUST KOVAČEC	
Pridjevi u govoru Jesenja (s osobitim obzirom na kratke/ neodređene i duge/određene oblike)	157

Orientalistika

AZRA ABADŽIĆ NAVAËY I IVAN ANDRIJANIĆ	
<i>Īšā-upanišad</i> u perzijskome prijevodu Dāre Šukūha	171
VIŠNJA GRABOVAC I SARA LONČARIĆ	
<i>Tama</i> : prijevod s hindskog jezika odabranih poglavlja romana <i>Tamas</i> autora Bhišama Sahnia	199

VI

EKREM ČAUŠEVIĆ

Moguli: etnički, jezični i kulturni identitet 221

NENAD MOAČANIN

O ishodištima islama: zagovor uravnotežena pristupa 239

IVANA BULJAN

Nebo ga je usmjerilo na taj Put: Kozmološka dimenzija

Konfucijeve filozofije 253

Jezik i filozofija

DANIEL BUČAN

Luč uma 273

IGOR MIKECIN

Ustroj jezika i moć izvornoga kazivanja 281

LJUDEVIT FRAN JEŽIĆ

Zašto su se klasični njemački filozofi zanimali za kinesku,
perzijsku i indijsku filozofiju, a zašto za *Bhagavadgītu*? 307

SREĆKO KOVAČ

Korijeni pojmova oblika i tvari: začetci filozofije
u praslavenskom mitu i hrvatskoj predaji 339

IVAN KOPREK

Religije i teorija o „osi vremena” (*Achsenzeit*):
od K. Jaspersa do J. Assmanna 357

Književnost i umjetnost

CVIJETA PAVLOVIĆ

Književni kontinenti i Mediteran: od Dareijeva natpisa
do Gundulićeva *Osmana* 373

NENAD CAMBI

Suđenje Isusu Kristu viđeno povijesno-arheološkim očima 385

VLADIMIR PETER GOSS

Pisati o slikama: Mislav Ježić i umjetnost vječnoga ladanja 397

Sjećanja i posvete

PAVO BARIŠIĆ

Zatočnik paneuropske vizije 409

EMILIO MARIN

Otto von Habsburg i Mislav Ježić, sugovornici
među francuskim akademikima, dva usporedna sjećanja 433

ZDRAVKA MATIŠIĆ

Mislav Ježić: Sjećanja 447

Bibliografija Mislava Ježića 449

Popis prinosnika 467

Kazalo imena 469

Kazalo pojmova 473

Mislav Ječić

Mislav Ježić: umijeće pažljivoga čitanja

Ovaj je zbornik radova posvećen akademiku Mislavu Ježiću, koji je 20. rujna 2022. proslavio 70. rođendan. Budući da je pristigao velik broj radova istaknutih stručnjaka, njegovih kolega i prijatelja, učenika i učitelja, prevelik za jedan svezak, radovi su raspoređeni u dvije veće cjeline. U prvome svesku, pod naslovom *Medhótá śrávaḥ I: Thought and Word*, nalaze se radovi mahom inozemnih stručnjaka na engleskome jeziku, svi iz područja staroindijske filologije. U ovome se pak drugome svesku zrcale djelatnosti i stručni interesi akademika Ježića koji se ne kreću samo u polju staroindijske filologije, nego duboko zahvaćaju i u druga polja: u jezikoslovlje u užem smislu, filozofiju, religije i kulture, u poredbene filološke i mitološke teme.¹ Njegovo iznimno bogato znanstveno i društveno djelovanje, kao i velika erudicija, na različite su načine utjecali na brojne njegove prijatelje, kolege i učenike, kako u inozemstvu, tako i u domovini. Zato se u ovome svesku nalaze radovi širokoga tematskoga raspona od hrvatskoga i slavenskoga jezikoslovlja, te poredbene filologije i književnosti, do filozofije i religije. Radovi su ponajviše napisani na hrvatskome jeziku, što pokazuje veliko zalaganje akademika Ježića za njegovanje kulture hrvatskoga jezika i za razvoj.

1 Hrvatski naslov *Misao i slovo*, prijevod je vedskoga izraza *Medhótá śrávaḥ*. Osim aluzije na glavna područja bavljenja i interese slavjenika, filozofiju i filologiju/jezikoslovlje, naslov je i djelomično etimološki podudaran jer se riječi *slovo* i *śrávas* izvode iz ie. **kléwos* (**klew* 'čuti') te obje riječi znače 'ono što se čuje', 'govor', 'riječ', 'slovo' a onda i 'slava'. Etimologija riječi *misao* nejasna je, ali se tradicionalno dovodi u vezu s ie. **mewd*^h 'misлити' od koje dolazi vedski *medhá* 'misao', 'mudrost'. Iako *misao* i *medhá* etimološki vjerojatno nisu podudarne, semantički one to jesu. Povrh toga, *Medhótá śrávaḥ* i *Misao i slovo* (ili *Mudrost i slava*) sadrže i aluziju na slavljениkovo ime **Mū slā'wu* 'koji je slavan po mišljenju, mudrosti' koje je haplologijom nastalo od **Myslislav*^s (vidi detaljnije u prilogu Georga Holzera u ovom Zborniku). Dodatni podnaslovi *Λόγος και σοφία* i *Ratio et oratio* nisu zamišljeni kao točni prijevodi, već kao igra asocijacija i aluzija. Tako se podnaslov *Λόγος και σοφία* činio značenjski dovoljno podudaran kako bi služio kao aluzija na dva glavna područja bavljenja Mislava Ježića: filologiju i filozofiju (φίλο-λογία και φιλοσοφία). Izraz *Ratio et oratio* postoji kao izraz (i uspjela stilski figura dikcije) u klasičnoj filologiji, a opet šire objedinjava skupove značenja *misao*, mišljenje s jedne, a riječ, govor, besjeda s druge strane.

Životopis

Mislav Ježić rođen je 1952. godine u Zagrebu; otac mu je bio Slavko Ježić, povjesničar književnosti, književni prevoditelj i urednik. Slavko Ježić proslavio se kao autor prve opsežne povijesti hrvatske književnosti (*Hrvatska književnost od početka do danas 1100–1941*, Zagreb: Naklada A. Velzek, 1944.).

Mislav Ježić završio je Klasičnu gimnaziju u Zagrebu 1970. Godine 1977. diplomirao je filozofiju i indologiju, a 1978. lingvistiku i starogrčku filologiju na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Godine 1978. pridružio se Odsjeku za opću lingvistiku i orijentalne studije Filozofskoga fakulteta u Zagrebu kao asistent nakon što je njegov profesor Radoslav Katičić, koji je 1959. osnovao studij indologije, postao profesorom na Sveučilištu u Beču. Prva se generacija studenata, međutim, upisala 1962. godine, pa nam je drago da ovaj Zbornik izlazi na šezdesetu godišnjicu studija indologije, studija na kojem je akademik Ježić ostavio neizbrisiv trag. Od 1978. do 1979. bio je na dodatnoj indološkoj specijalizaciji na Sveučilištu u Bonnu. Godine 1983. obranio je doktorsku disertaciju pod naslovom *Problemi egzegeze ṛgvedskih himni*. Godine 1984. postaje docent na Odsjeku za lingvistiku i orijentalistiku.

Od 1989. do 1990. radio je kao gostujući docent na Sveučilištu u Delhiju, i to na Odsjeku za slavistiku, ali je predavao i na Odsjeku za sanskrt. Godine 1992. postaje izvanredni profesor i predsjednik Hrvatskoga filozofskoga društva; reorganizirao je društvo, organizirao sedam znanstvenih konferencija i pomogao u promicanju istočnih filozofskih tradicija. Iste godine postaje članom suradnikom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Od 1993. do 1998. obnašao je dužnost potpredsjednika Hrvatskoga nacionalnoga povjerenstva za UNESCO, a od 1994. do 2000. bio je članom Nacionalnoga vijeća za visoku naobrazbu. Od 2004. do 2008. bio je članom Nacionalnoga vijeća za znanost i predsjednik Područnoga vijeća za humanističke znanosti, a od 2017. do 2021. članom Nacionalnoga Vijeća za znanost, visoko obrazovanje i tehnološki razvoj.

Godine 1996. i 1997. bio je kao Fulbrightov stipendist gostujući izvanredni profesor na Harvardu na Odsjeku za sanskrt i indijske studije. Na Harvardu je u sklopu doktorskoga studija predavao kolegij iz poredbene filologije o *Upanišadima* i predsokratovcima za studente indologije, filozofije, grčke filologije, religijologije i jezikoslovlja. Po povratku u Hrvatsku, 5. svibnja 1998., postaje redoviti profesor.

Kao iznimno svestran stručnjak u nizu disciplina, kao što su jezikoslovlje, hrvatski jezik, filozofija i indologija te kao znanstvenik s etabliranim domaćim i međunarodnim ugledom, 18. svibnja 2000. postao je redovitim članom Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (u Razredu za filološke znanosti). Djelovanje u HAZU obilježio je kao glavni urednik četvrtoga i petoga enciklopedijskoga sveska velike edicije *Hrvatska i Europa* posvećene pouzdanomu znanstvenomu prikazu povijesti hrvatske kulture, umjetnosti i znanosti. Četvrti svezak pod naslovom *Moderna hrvatska kultura od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)* objavljen je 2009. Engleski je prijevod

četvrtoga sveska priređen za tisak, francuski je ureden i priređuje se za tisak. Peti je svezak *Suvremena hrvatska kultura* u tisku. Od 2019. predsjednik je Akademijina Odbora projekta *Hrvatska i Europa*. Vodi i Kulturološki pododbor Odbora za nacionalna dobra od općega značenja HAZU i priprema obuhvatnu publikaciju o kulturnim dobrima u Hrvatskoj. Predsjednik je i Odbora za orijentalistiku HAZU.

Nastavnički rad i razvoj sveučilišnih studija

Na zagrebačkome studiju indologije od 1979. godine predaje kolegije na preddiplomskome i diplomskome studiju koji su povezani s različitim aspektima indoiranske i indoiranske filologije. Predavao je uvodni tečaj sanskrta i brojne sanskrtske seminare na kojima je sa studentima čitao širok raspon sanskrtskih tekstova. Čitao je tako stožerne filozofske tekstove poput *Yoga-sūtra*, *Sāṃkhya-kārikā*, Vasubandhuovih djela ili Šaṅkarine *Brahmasūtrabhāṣye*, zatim klasičnu književnost kāvyu (Amaruka, Daṇḍin, Aśvaghoṣa), Manuov zakonik, sanskrtske epove i purāṇe, *Bhagavad-gītū* i *Harivaṃsu*. Posebno su važni njegovi vedski seminari, na kojima sa studentima razotkriva najdublja značenja vedskoga pjesničkoga izraza i njegove drevne indoeuropske poveznice. Profesor Ježić također poučava srednjoindoiranski i sa studentima čita buddhističke tekstove i Aśokine natpise, kao i praktsku kāvyu poput *Sattasaī*. Uz to drži staroiranske (avestičke i staroperzijske), a katkada i hindske seminare.

Na poslijediplomskome studiju lingvistike u Zagrebu predaje kolegij *Lingvistika i filologija*, gdje doktorandima predstavlja povijesne međuodnose jezikoslovlja, filologije i filozofije, uvodi ih u staroindijske i grčke gramatičke tradicije i kasniji razvoj filologije i lingvistike kroz povijest, poučava ih o razlici između jezične promjene i jezičnoga razvoja, te o značenju jezičnoga razvoja za jezični identitet prirodnih idioma i književnih ili standardnih jezika.

Nakon 40 godina nastave na Filozofskome fakultetu, dobio je Povelju Filozofskoga fakulteta, ali je stjecajem okolnosti morao prijeći na Fakultet filozofije i religijskih znanosti, gdje predaje predmete poput *Međureligijskoga dijaloga* ili *Religiozno i filozofsko nazivlje* (na klasičnim i suvremenim jezicima) itd. Na studiju indologije međutim nastavlja predavati, kao vanjski suradnik, vedske i praktske seminare, indoiranski i sanskrt, te tečajeve o indijskim religijama i indijskoj filozofiji.

Ovdje vrijedi istaknuti koliko pažnje prof. Ježić posvećuje prevodenju i tumačenju tekstova na svojim seminarima. Svi njegovi učenici pamte i dive se njegovoj zapanjujućoj erudiciji, njegovu bogatomu poznavanju indijske književne tradicije. U nastavi i u znanstvenome radu ističe se iznimno preciznim filološkim pristupom tekstu, uvijek nalazeći svakojake poveznice. Svaki detalj u prijevodu prof. Ježić na seminarima opširno i precizno argumentira. Takvim pristupom uvijek prelazi granice običnih sveučilišnih predavanja i otvara studentima put do najviših filoloških znanstvenih razina. Slavni harvardski filolog Calvert Watkins pomalo je šaljivo definirao filologiju kao „umijeće sporoga čitanja” (*art of slow reading*), što je prof. Ježić

jednom preformulirao kao „umijeće *pažljivoga* čitanja”. Upravo je to pažljivo i usredotočeno čitanje pomoglo prof. Ježiću da otkrije mnoge do sada nepoznate značajke, strukture, sadržaje i poruke u mnogim važnim tekstovima koje je proučavao.

Kao predani sveučilišni profesor, tijekom svoje karijere vodio je brigu o širokome spektru studijskih programa u okviru humanističkih znanosti. Devedesetih godina uložio je velike napore u osnivanje Hrvatskih studija (danas Fakultet hrvatskih studija), gdje je vodio kroatologiju i religijske studije. Na Filozofskome fakultetu vrlo je aktivno podupirao pokretanje još nedostajućih studija turkologije i hungarologije, svojevrsnoga širega koncentričnoga kruga u odnosu na kroatologiju. Kao pročelnik Odsjeka za lingvistiku i orijentalne studije borio se da osigura budućnost Katedre za poredbenu lingvistiku profesora Katičića i da se osnuje nova Katedra za algebarsku i računalnu lingvistiku, koju je u početku vodio profesor László, kao važnoga dobra za budućnost lingvistike na Fakultetu. Sredinom 1990-ih s krugom kolega dao je poticaj pokretanju novoga programa poslijediplomskoga studija lingvistike, u kojem će aktivnu ulogu imati sve filološke studijske grupe, a studentima će predavati najbolji profesori, stručnjaci u svojim posebnim područjima. Tu i danas predaje kolegij *Lingvistika i filologija*, obvezni predmet enciklopedijskoga i sustavnoga karaktera. Nakon što se je Odsjek za lingvistiku razišao s Odsjekom za turkologiju i hungarologiju te s Odsjekom za indologiju i dalekoistočne studije, što je bio znak izvanrednoga razvoja izvornoga Odsjeka, prof. Ježić najviše je vodio brigu o indologiji kao predstojnik Katedre. Od 2004. godine bio je zadužen i za organizaciju studija sinologije, a nedugo poslije i japanologije, koje je doveo u fazu slobodnoga studija. S perspektivom rasta do punopravnih studija, potpisan je ugovor sa Sveučilištem u Ljubljani, kojim se hrvatskim studentima omogućuje da na njem završe studij japanologije i sinologije. To se može promatrati kao najširi koncentrični krug studija humanističkih znanosti na Sveučilištu u Zagrebu, za koje se je prof. Ježić organizacijski pobrinuo. Može se dodati da je prof. Ježić, kao predstojnik Katedre za indologiju, od 2012. do 2015. uveo i diplomski studij romistike, te vodio izradu doktorskoga rada iz povijesne gramatike romskoga jezika izvrsne mlade indologinje Katarine Katavić. No doprinos prof. Ježića razvoju hrvatske indologije oduvijek je bio njegovo temeljno i najplodonosnije područje rada, gdje ističe da je bio vrlo sretan što je iza sebe doveo i ostavio skupinu mladih indologa, koji su stekli svoje doktorate i magisterije pod njegovim vodstvom, a koji su već postigli međunarodno priznanje ili su na najboljem putu da ga postignu.

Mislav Ježić obnašao je niz javnih funkcija, koje je obično prihvaćao protiv svoje volje, ali s osjećajem odgovornosti. Nikada nije bio na nekoj funkciji, a da za sobom ne bi ostavio konstruktivan trag. Kao član Nacionalnih vijeća za znanost osmislio je sustav kriterija za napredovanje u znanstvena zvanja iz humanističkih znanosti, koji je bio zahtjevan, ali poticajan, matematički fleksibilan, no nepopustljiv glede znanstvene neproduktivnosti. Trudio se tim kriterijima potaknuti međunarodnu suradnju, no imajući ujedno u vidu i nacionalnu znanstvenu strategiju. To je sve

tim kriterijima pomoglo da ostanu – ne bez birokratskoga protivljenja – u uporabi posljednjih četvrt stoljeća.

Drugo polje djelovanja Mislava Ježića bio je njegov predani rad na organizaciji Paneuropske unije, kojoj je prvi predsjednik bio od 1991. do 2003. Od 1995., prema prijedlogu Otta von Habsburga, prvi je potpredsjednik Međunarodne paneuropske unije. U siječnju 1996. priredio je izložbu o povijesti hrvatske umjetnosti i kulture u Europskome parlamentu u Strasbourgu. Izložba je poslije putovala u Pariz, Beč, Kairo, Dresden, Berlin, München, Prag, Bratislavu, Budimpeštu itd. Preuzevši vodstvo Hrvatske paneuropske unije na samome početku Domovinskog rata, uložio je posebno velik trud prenijeti Europi istinu o ratu u Hrvatskoj i pridonijeti njezinu međunarodnomu priznanju. Napisao je brojna izvješća o događanjima u Hrvatskoj, koja su distribuirale brojne institucije (Hrvatski uredi u Europi, SAD-u i Aziji; Hrvatska odvjetnička komora; hrvatske tvrtke poput INE, organizacije Međunarodne paneuropske unije, itd.). Paneuropska je unija tijekom rata osigurala mnoge Transporte humanitarne pomoći u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. A tijekom pristupnih pregovora, Paneuropska je unija pomagala Hrvatskoj u različitim tijelima Europske unije. Na dan pristupanja Hrvatske Europskoj uniji prof. Ježić pozvan je u Europski parlament da nazoči svečanosti. Njegove su zasluge i na tome polju uzorne.

Znanstveni rad u indologiji

U svome se indološkome znanstvenome radu Mislav Ježić usredotočio na vedsku književnost, sanskrske epove, indijske religije i filozofiju, kao i na poredbeno jezikoslovlje i poredbenu filologiju. Autor je pet znanstvenih monografija: *Ṛgvedski himni* (1987.), *Mišljenje i riječ o bitku u svijetu* (1989.), *Ṛgvedske upanišadi* (1999.), *Amaruśataka* (2011.) i *Hellada i Indija* (2016.). Suautor je četiriju knjiga, uredio je sedam znanstvenih knjiga i objavio gotovo 150 znanstvenih i stručnih radova.

U *Ṛksamḥiti* pomno je istraživao sastav i strukturu vedskih himni, gdje je otkrio i dešifrirao brojne skrivene poruke (zagonetke – metafore, „anagrame”, zapravo kriptofone; kompozicijske poruke). Istraživanje Veda rezultiralo je uvidima u povijest i preoblike vedskoga panteona u smislu prijenosa formula i obilježja starijih vedskih božanstava, odnosno božanskih likova i imena. Njegova prva knjiga *Ṛgvedski himni. Izvori indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe* (Zagreb: Globus, 1987.) bavi se poredbenim i interpretativnim aspektima vedskoga studija. Ježićeve usporedbe *Ṛksamḥite* s hellenskim i hebrejskim nasljeđem otkrivaju duboke genetske razloge za tipološke usporednice. U *Ṛksamḥiti* drevni obrasci mitske misli često mogu poslužiti za tumačenje kasnijih mitoloških motiva u poslijevedskoj indijskoj književnosti, grčkoj epskoj poeziji, slavenskoj usmenoj poeziji i drugim indoeuropskim tradicijama. Poslije je Ježić nastavio svoje istraživanje zacrtano u toj knjizi, a rezultate je predstavljao na specijaliziranim konferencijama (vedska sekcija Svjetske sanskrske konferencije, Međunarodna vedska radionica i dr.) te je objavio brojne članke iz toga

tematskoga područja. Sa strukturalističke strane, poticaje za svoj rad pronašao je u pristupu Ferdinanda de Saussurea, Abela Bergaignea, Sylvaina Lévija ili Louisa Renoua. S druge strane, filološki je poticaj nalazio u djelima i metodologiji Heinricha Lüdersa, a posebice Paula Thiemea preko njegova učenika Radoslava Katičića, koji je bio Ježićev profesor. U tome smislu i Mislav Ježić pripada međunarodnomu krugu znanstvenika koji su bili učenici istaknutoga njemačkoga znanstvenika Paula Thiemea. Suvremeni harvardski indolog Michael Witzel svojom je erudicijom i opsežnim poznavanjem korpusa vedske književnosti i rane indijske povijesti također imao bitan utjecaj na Ježića, kojega je Witzel angažirao u novome njemačkome prijevodu *Ṛksamṛhite*. Ježić je dalje proučavao povijest teksta klasičnih upanišadi, kao što su *Aitareya*, *Kauṣītaki*, *Īśā*, *Bṛhadāraṇyaka* itd., gdje je, uspoređujući upanišadske tekstove međusobno i s drugim djelima, rekonstruirao povijest kompozicije i usmenoga prijenosa teksta.² Ježić je proučavao međusobne utjecaje upanišadi (i *Bhagavadgīte*) u različitim povijesnim, društvenim i kulturnim okvirima. To mu je omogućilo da uspostavi relativnu kronologiju različitih slojeva teksta starijih upanišadi i da prati tijek njihove dinamički isprepletene tradicije.

Jedan je od njegovih najvažnijih doprinosa indologiji rekonstrukcija povijesti teksta *Bhagavadgīte*, jednoga od najsvetijih tekstova hinduizma. U *Bhagavadgīti* je identificirao epski sloj, upanišadske slojeve i konačnu redakciju u duhu *bhakti*. Posebno je važna njegova identifikacija i rekonstrukcija vjerskoga himnu u metru *triṣṭubh* (*Proto-Bhagavadgītā*), koji je utemeljen na epskome sloju i tek je naknadno umetnut u ep, pretvarajući epski dijalog u *Bhagavadgītū*.

U svoja dva značajna rada iz 1979. i 1986.³ uveo je tipologiju ponavljanja pojedinih riječi i izričaja u epskome tekstu, gdje razlikuje dvije vrste ponavljanja: (a) sintagmatska ponavljanja („kompozicijska ponavljanja”), koja grade tkivo epskoga teksta, i (b) reinterpetacijska („podvostručujuća ponavljanja”), koja ponavljaju i reinterpetiraju tekst; podvostručujuća se ponavljanja nalaze u umetnutim odlomcima otkrivajući „šavove” interpoliranih segmenata teksta. Na taj način „kompozicijska ponavljanja” nastavljaju temu i pripadaju istomu tekstualnomu nizu, dok „podvostručujuća ponavljanja” ponavljaju riječi i izraze dajući nove konotacije ponovljenim izrazima.

Njegovu su raščlambu danas priznali mnogi strani istaknuti znanstvenici (Brockington, von Simson, Schlingloff, Witzel, Zydenbos, Flood itd.) kao do sada naj-

2 Primjerice, Neal Delmonico i Lloyd Pfluger u svojoj knjizi *Īśopaniṣad. The Secret Teaching on the Lord* (Blazing Sapphire Press, 2017., str. 3) ističu da se koriste ranijom inačicom teksta *Mādhyaṃdina* s Ježićevim emendacijama i bilješkama jer predstavlja najbolju rekonstrukciju izvornoga teksta do sada.

3 The First Yoga Layer in the *Bhagavadgītā*. U: *Felicitation Volume in Honour of Prof. Ludwik Sternbach*. Vol. I, str. 545–557. Lucknow: Akhila Bhāratīya Sanskrit Parishad, 1979; Textual Layers of the *Bhagavadgītā* as Traces of Indian Cultural History. U: *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients* 18. Berlin: Akademie Verlag, 1986, str. 628–638.

razrađeniju i najtočniju,⁴ a brojni znanstvenici (Andrijanić, Szczurek, Brinkhaus) uspješno su primijenili metodu u raščlambi drugih didaktičkih, kao i narativnih odlomaka u *Mahābhārati* i u purāṇama.

Važno je napomenuti da je na temelju povijesti teksta moguće precizirati i upotrijebiti naše razumijevanje povijesti indijske misli, religijskih i filozofskih pojmova i koncepata. U svome članku iz 2021.⁵ Ježić uspoređuje *Bhagavadgītā* sa splitskom katedralom sv. Dujma, koja je građena kroz niz stoljeća i nosi kulturološke i arhitektonske karakteristike različitih povijesnih razdoblja. No, u cjelini, katedrala sv. Dujma i *Bhagavadgītā* jedinstveni su i cjeloviti spomenici koji prenose složene, bogate i dojmive, katkada čak i polemičke poruke.

Ježić je dao značajan doprinos i polju poredbene filologije, u čem se ističe knjiga *Hellada i Indija* (Zagreb, 2016.). Usporedio je ideje i nazivlje najstarije indijske i grčke filozofije (ontologije, kozmologije i psihologije) i sveo ključni skup njihovih pojmova i formula na zajedničke indoeuropske oblike, dokazujući time da početci filozofije sežu znatno ranije nego što se dosad smatralo, ili znatno ranije nego što su se stručnjaci usudili pretpostaviti. Ta rekonstrukcija opet bitno pridonosi boljemu razumijevanju filozofije i filozofskih tekstova. Za to otkriće Ježić je nagrađen državnim nagradom za humanističke znanosti.

U knjizi *Hellada i Indija* Ježić produbljuje i razrađuje uvide iz svoje prethodne knjige *Mišljenje i riječ o bitku u svijetu* (Zagreb, 1989.). Knjiga sadrži promišljanja o mitu, epici i filozofiji, kojoj Ježić pristupa kao filolog, indoeuropski jezikoslovac i filozof. Ježić pokazuje kako je epska pjesnička tehnika preobrazila mitove u mitologiju, a da se filozofija ne suprotstavlja mitu, nego mitologiji, te da se filozofija – čak i prema Aristotelu (Ἀριστοτέλης) – nadovezuje na mitsko mišljenje.

U ovoj skupini poredbenih mitoloških tema ističe se i Ježićev rad o *Rāmāyaṇi*,⁶ koji istaknuti harvardski indolog Michael Witzel mnogo puta spominje u svojoj knjizi *The Origins of the World's Mythologies*; na str. 26 Witzel zaključuje da je Ježić za *Rāmāyaṇu* (III–VI) uspostavio (potpunu) strukturu funkcija bajki/mitova, koju je ocrtao V. Propp. Najveći suvremeni stručnjak u svijetu za *Rāmāyaṇu*, John L. Brockington, razlikuje dva glavna stupnja u povijesti teksta (Vālmīkijevu i poslije-Vālmīkijevu *Rāmāyaṇu*; ukupno pet stupnjeva). Ježić, nadovezujući se na to, razlikuje tri glavna stupnja u povijesti teksta *Rāmāyaṇe* (dijeleći Brockingtonov prvi

4 U svojoj knjizi *The Sanskrit Epics*, najvažnijem znanstvenome priručniku za sanskrske epove, John Brockington navodi da je Ježićeva analiza povijesnih slojeva teksta *Bhagavadgīte* „sophisticiranija od drugih do sada” (str. 269, usp. 275).

5 Povijesni slojevi teksta *Bhagavadgīte* – predaja teksta, proširenja i preoblike pouke. Što je zajedničko *Bhagavadgīti* i katedrali sv. Dujme? *Filozofska istraživanja* 162 (2): 247–272.

6 Can a Monkey Play a Bitch? Hanumant and Saramā. U: Koskikallio, Petteri (ur.). *Epics, Khilas and Purānas. Proceedings of the Third Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purānas*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2005, str. 255–293.

stupanj na dva), koji se u isto vrijeme ogledaju u preradama njezina sadržaja, prvo u buddhističkim *Jātakama*, drugo u *Mahābhārati*, a treće u Kālidāsinov *Raghuvamši*.

Ježić je također plodan prevoditelj sa sanskrta na hrvatski jezik. Njegova prva knjiga uključivala je izbor iz ṛgvedskih himana prevedenih na hrvatski jezik. U prijevodu Ježić pomno i krajnje promišljeno bira riječi, izraze i fraze kako bi izrazom i metrom bio što bliži izvorniku. Na taj način čitateljima može prenijeti izvornik, ali to često njegove hrvatske prijevode čini zahtjevnima. Njegov prijevod *Amaruśatake* (*Amarukina stotina*, Zagreb: ArTresor naklada, 2011.), unatoč pjesničkoj složenosti, izrazito je cijenjen kod struke i publike, a za nj je dobio dvije najvažnije nagrade za prevoditelje u Hrvatskoj: nagradu Matice hrvatske „Mihovil Kombol” za izniman doprinos u prevođenju svjetske kulturne i znanstvene literature na hrvatski jezik 2011. i nagradu Društva hrvatskih književnih prevoditelja „Josip Tabak” za najbolji prijevod poezije 2011. godine. Na hrvatski je preveo i *Ṛgvedske upaniśadi* (*Aitareya-*, *Kauśītaki-* i *Baśkalmantra-upaniśad*), a na njemački drugu maṇḍalu *Ṛksamhi-te* u izdanju koje su pripremili Michael Witzel i Toshifumi Gotō u suradnji s Eijirom Dōyamom.⁷ Uskoro se očekuju i njegovi hrvatski prijevodi, s opsežnim filološkim komentarima, *Sāmhkya-kārikā* i *Yoga-Sūtra*, koje su u pripremi.

U skupini najistaknutijih sanskrtskih stručnjaka za sanskrtske epove i purāṇe iz cijeloga svijeta osnovao je 1994. godine Međunarodnu konferenciju o sanskrtskim epovima i purāṇama (Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas, ili DICSEP), koja se redovito održava svake tri godine. Posljednja se konferencija održala 2020. u jeku pandemije bolesti COVID-19 na hibridan način, dijelom uživo, ali najvećim dijelom elektronički, izravnim mrežnim sudjelovanjem svih sudionika i slušatelja. Počevši od trećega sveska, bio je i glavnim urednikom pojedinih svezaka zbornika skupova, sve do VI., a VII. je u pripremi i očekuje se da će biti objavljen 2022. godine. Nakladnici su Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i ugledni delhijski znanstveni izdavač Dev Publishers. Ta je konferencija postala vodeća konferencija o sanskrtskim epovima i purāṇama u svijetu. Potaknula je nove smjerove suvremenoga istraživanja i međunarodne suradnje. Konferencijom, koja okuplja vodeće svjetske stručnjake za sanskrtske epove i purāṇe, te zbornicima skupova, koji se naširoko upotrebljavaju i citiraju u suvremenoj indološkoj literaturi, hrvatska je indologija postala poznata u cijelome svijetu.

Priznanja i nagrade

Godine 1995. predsjednik Republike odlikovao je Mislava Ježića medaljom „Danice Hrvatske” s likom Ruđera Boškovića za zasluge u znanosti. Godine 2003. dobio je prvi put Državnu nagradu za znanost (u humanističkim znanostima). Za knjigu o

7 *Ṛig-Veda: Das heilige Wissen. Erster und zweiter Liederkreis*. Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag, 2007.

sanskrtskom pjesniku Amaruki (*Amarukina stotina*) dobio je 2011. nagradu Matice hrvatske „Mihovil Kombol” za izniman doprinos prevodenju svjetske kulturne i znanstvene književnosti na hrvatski jezik. Iste je godine dobio i godišnju nagradu Društva hrvatskih književnih prevoditelja „Josip Tabak” za najbolji prijevod poezije. Godine 2012. dobio je na 15. Svjetskoj sanskrtskoj konferenciji u New Delhiju nagradu „Akhil Bharatiya Sanskrit Sahitya Sammelan” za svoj doprinos književnosti na sanskrtnu radeći na proučavanju Veda i sanskrtskih epova. Godine 2017. dobio je, kao gost Indijskoga vijeća za kulturne odnose (Indian Council for Cultural Relations), titulu „Eminent Indologist” na Sveučilištu u Delhiju. Iste godine po drugi put dobiva Državnu nagradu za znanost (u humanističkim znanostima) u Hrvatskome saboru.

Akademik Mislav Ježić svojim je predanim radom ostavio dubok trag na brojne struke: u indologiji, u poredbenoj filozofiji i filologiji, u poredbenoj mitologiji. Svakako valja spomenuti i naglasiti njegov velik angažman oko njege za hrvatski jezik. Kao vrstan jezikoslovac s ekspertizom u poredbenome i povijesnome jezikoslovlju, kao osoba koja poznaje i vlada brojnim svjetskim i klasičnim jezicima ostavio je velik trag u borbi za hrvatski jezik i kulturu njegova izričaja. U tome je svojstvu djelovao od 2005. do 2012. kao potpredsjednik Vijeća za normu hrvatskoga standardnoga jezika pod predsjedanjem akademika Radoslava Katičića. Velika nam je radost da možemo akademiku Mislavu Ježiću, u čast njegova 70. rođendana, posvetiti ovaj zbornik radova.

Urednici

Mislavu Ježiću, kao spomen na prve naše seminare
SKICA ZA NENAPISANU [a] koja se ne može / koja se ne smije napisati; b) koja
još nije napisana / dialektika onoga biti-knjigom] KNJIGU

Naslov zamisli: *Pisma nerodenom*

Ako niti među živima, niti među mrtvima, nema su-govornika, nužda govora svodi se na pisanje, ali ne o bilo čemu, svemu i svačemu, nego na pisanje pisma iz onoga čega nema onome kojega nema – nerodenom –, da bi mu se unaprijed reklo, što i kako mora biti, bude li mu u rođenosti do istinskoga biti.

Rođeno biti je kroz pri-rodu kao rodivo odrođeno nerodivo. Priroda prirađa iz rodivosti rodivog, nerodivost nerodivog je nepriroda, protupriroda, nije priroda. Nepriroda nije niti bitiva, niti joj je zapravo ne biti. Ona može prividno biti i prividno ne biti. Ona može biti i pričin nerodivog. Moći biti privid, pričin, je mogućnost kao nerodeno-odrođena sloboda, nerodivo bez nerodivosti, nerodivo kao sloboda koja je izgubila sebe samu.

Ako je istina slobode kao mudrost nerodivosti nerodivog ono jedino dostojno ljubavi, onda je pravo mudroljublje (*filosofia*) uvijek iznova pokušaj slobode da se iz svoje nerodivosti vrati u nevinost onog nerodivog.

Pravo biti nerodenog u rođenosti je filozofiranje. Filozofira sloboda radi poistovećenja rođenog nerodenog s nerodivim.

U iskonskoj nerodivosti ima samo slobode, istine i ljubavi. Rodivost je porijeklo ništavnosti rođenog. Piše u jednom od pisama nečujna riječ nerodenom. Itd., itd., itd.. Broj pisama nije ograničen. Njega određuje stvar koja sebe piše nerodenom. Stvar jest: mogućnost i nužnost mudroljublja.

Slavenska filologija i jezikoslovlje

Sintaksa odnosnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku

Sažetak

U radu se opisuje sintaksa odnosnih rečenica uvedenih zamjenicama *iže*, *êže*, *eže* i *ki*, *ka(ê)*, *ko(e)* u hrvatskoglagoljskim tekstovima. Stanje se uspoređuje s onim u kanonskome starocrkvenoslavenskom i u suvremenome hrvatskom jeziku te s latinskim i grčkim predlošcima. U hrvatskome crkvenoslavenskome odnosnom rečenicom mogu biti modificirane sve gramatičke uloge na *ljestvici dostupnosti* (Keenan i Comrie 1977: 66). Kao i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, antecedensi odnosnih rečenica mogu biti posvojni pridjevi, što nije slučaj u suvremenome hrvatskom jeziku. Poveznice su sa starocrkvenoslavenskim tekstovima i stegnute odnosne rečenice u kojima je izostavljen finitni glagol, primjeri regresivne padežne asimilacije (jednačenja padeža antecedensa prema padežu odnosne zamjenice), objasnidbene odnosne rečenice uvedene svezom *eže estb* ili *eže + glagol govorenja* te rečenice sa svezom *iže i ta* adjunktivno-koordinativnoga značenja. Latinski su predlošci nesumnjivo utjecali na znatno češću uporabu relativnoga povezivanja i dvostruko oglašljenih odnosnih rečenica u korpusu nego u suvremenome hrvatskom jeziku. Latinskomu utjecaju treba pripisati i primjere u kojima slobodna odnosna rečenica s prilogom *êko* tvori imenski dio kopulativnoga predikata. Povodjenje za stranim predlošcima (latinskim ili grčkim) jest i primjer s odnosnom rečenicom smještenom između antecedensa i njegove apozicije. Malo je pojava koje se sa sigurnošću mogu pripisati utjecaju govornoga hrvatskoga jezika. Neprijeporno u tu skupinu treba ubrojiti odnosne rečenice uvedene zamjenicom *ki*, *ka(ê)*, *ko(e)* te one uvedene svezom te zamjenice s dopusnim česticama *ako*, *godě*, *koli*, *lūbo* i *vola*.

Uvod

U ovom ćemo se radu baviti sintaksom odnosnih rečenica uvedenih odnosnim zamjenicama *iže*, *êže*, *eže* i *ki*, *ka(ê)*, *ko(e)* u hrvatskoglagoljskim tekstovima.¹ Izvan našega vidokruga ostaju rečenice uvedene upitnim zamjenicama *kto*, *čto*, *koteri/kotori*, *č'ji*, kvalitativne i kvantitativne rečenice uvedene zamjenicama *êk(že)*, *êka(že)*, *êko(že)*, *elik(že)*, *elika(že)*, *eliko(že)* i priložima *êkože* i *elikože* te priložne rečenice uvedene odnosnim priložima kao što su: *egdaže*, *kogdaže*, *kadaže*, *kadêže*, *ideže/idêže*, *êmože*

¹ Slovo *ê* (*jat*) iza samoglasnika i na početku riječi čita se kao *ja*, a slovo *e* kao *je*.

i sl. Osim ograničenoga prostora za to ograničenje postoje i dodatni razlozi. Odnosne rečenice uvedene upitnim zamjenicama vrlo su rijetke, a ni interpretacija im nije uvijek jednoznačna. Kvalitativne i kvantitativne odnosne rečenice zapravo su poredbene, a priložne se također ne mogu jednostavno klasificirati, tj. nije uvijek lako odrediti je li riječ o pravim odnosnim ili o priložnim rečenicama.²

Treba istaknuti da odnosne zamjenice *iže* i *ki* pripadaju različitim sustavima. Prva je jedinica crkvenoslavenskoga, a druga čakavskoga narječja hrvatskoga jezika. U kodeksima liturgijskoga karaktera, misalima i brevijarima, u liturgijskome tekstu izrazito prevladava zamjenica *iže*, dok je zamjenica *ki*, inače sporadično zastupljena i u liturgijskim tekstovima, češće potvrđena u rubrikama, koje su u kodeksima liturgijskoga karaktera pretežno ispisivane hrvatskim jezikom (čakavskih obilježja). Od takve opće slike odstupaju kodeksi s izrazitije pohrvaćenim liturgijskim tekstom. Najbolji je primjer za to *Hrvojev misal*, u kojem su zamjenice *iže*, *êže* i *eže* gotovo dosljedno zamijenjene odgovarajućim hrvatskim (čakavskim) jedinicama – *ki*, *ka*, *ko* (Nazor 1973: 509). Drugačija je situacija u neliturgijskim zbornicima. U njima se, u cjelini gledano, znatno češće ostvaruje odnosna zamjenica *ki*, što ne iznenađuje s obzirom na činjenicu da u zbornicima prevladavaju tekstovi koji imaju čakavsku osnovicu. Zamjenica *iže* pak znatnije je zastupljena u onim zborničkim tekstovima u kojima crkvenoslavenska jezična sastavnica općenito bolje dolazi do izražaja,³ što je u pravilu slučaj u prijepisima prijevoda s grčkoga jezika, koji su na hrvatsko područje stigli tzv. južnim putem (npr. u *Legendi o sv. Agapitu*, *Djelima Andrije* i *Mateja u gradu ljudoždera* itd.).⁴

Na temelju odnosa s imenicom ili imenskom skupinom čije značenje određuju, a koja se tradicionalno zove *antecedens*, odnosne se rečenice mogu podijeliti na: 1. one u kojima je *antecedens* izvan odnosne rečenice, 2. one u kojima je *antecedens* uklobljen u odnosnu rečenicu kao njezin konstituent, 3. dvostruko oglašljene, tj. one u kojima je *antecedens*, koji je izvan odnosne rečenice, ponavljen u nekom obliku i u odnosnoj rečenici i 4. tzv. slobodne odnosne rečenice, čiji *antecedens* nije izražen ni u odnosnoj ni u glavnoj rečenici koje je odnosna dio.⁵ Treba također istaknuti da u slavenskim jezicima, a to znači i u hrvatskome crkvenoslavenskome, odnosnom rečenicom mogu biti modificirani konstituenti koji obnašaju bilo koju gramatičku

2 O tom problemu u vezi s kanonskim starocrkvenoslavenskim vidi u Večerka (2002: 176–182).

3 U *Ivančičevu* su zborniku, primjerice, oblici odnosne zamjenice *iže* najbolje zastupljeni u dvjema poslanicama o sv. Jeronimu, koje su u jezičnome pogledu najarhaičniji tekstovi u tom zborniku (Nazor 1963: 74–76).

4 Važno je, doduše, pritom istaknuti da jezik predložka nije jedini čimbenik koji utječe na jezičnu sliku teksta. Kada su u pitanju odnosne zamjenice *iže* i *ki*, to se dobro vidi na primjeru stanja u apokrifu *Djela Andrije* i *Mateja u gradu ljudoždera*. U tekstu zapisanu u *Tkonskome zborniku* potvrđeni su samo oblici zamjenice *iže* (Grabar 1967: 124), dok su u tekstu istoga apokrifa zapisanu u *Zborniku u Berčićevoj zbirci br. 5*, s izuzetkom jednoga oblika zamjenice *iže*, potvrđeni samo oblici zamjenice *ki* (Grabar 1967: 134).

5 O tipologiji odnosnih rečenica vidi Andrews (2007.) i Cinque (2020., posebno str. 4).

ulogu navedenu na *ljestvici dostupnosti* (*Accessibility Hierarchy*), koju su predložili Edward L. Keenan i Bernard Comrie (1977.).⁶ Opisat ćemo i oprimjeriti sve navedene skupine i usporediti stanje s onim u kanonskome starocrkvenoslavenskom i u suvremenome hrvatskom jeziku, navodeći sličnosti i razlike te ističući, gdje je to jasno vidljivo, utjecaj latinskih ili grčkih predložaka.

Odnosne rečenice s vanjskim antecedensom

Odnosne rečenice čiji je antecedens imenica ili imenska skupina koja je sastavnica glavne rečenice, a izvan je odnosne rečenice, mogu se podijeliti u dvije glavne skupine: 1. one koje su na kontaktnome položaju s antecedensom, tj. koje se nalaze u njegovu neposrednome susjedstvu i 2. one koje su od antecedensa odvojene drugim sastavnicama glavne rečenice. Kao i u suvremenome hrvatskom jeziku, u prvoj su skupini odnosne rečenice obično iza antecedensa. Odnosna je zamjenica s antecedensom sročna u rodu i broju, a padež joj određuje gramatička uloga koju ima u zavisnoj (odnosnoj rečenici), a ako je dio prijedložne skupine, onda joj padež određuje prijedlog:

- (1) a. ot drêva eže estь posrêdê raê ne êždь – BrVb₂ 1a
lat. *De ligno quod est in medio paradisi, ne comedas.*
- b. masti g(ospod)i krv' s(ve)tiĥь tvoihь êže prolita e(stь) – MBer₁ 163d
lat. *Vindica Domine sanguinem sanctorum tuorum, qui effusus est.*
- c. i v'zvapi glasom' veliimь k' četirimь an'j(e)lomь · imže bē dano vrediti z(e)mli i moru i drevomь – MBer₂ 160a
lat. *et clamavit voce magna quattuor angelis quibus datum est nocere terrae et mari.*
- d.⁷ prok'letь · č(lovê)kь ki ufaetь na č(lovêk)a i b(la)ž(e)nь č(lovê)kь ki ufaetь n(a) b(og)a – BrBer_{2/II} 170c
lat. *Maledictus homo qui spem suam ponit in homine, et benedictus homo qui spem suam ponit in Deo.*
- e. da pogibnetь d(a)nь vь nže rodih se i počь v nūže rēše se est muž(a)skь polь – BrVO 379c
lat. *pereat dies in qua natus sum et nox in qua dictum est conceptus est homo – Job 3,3*

6 Keenanova i Comriejeva ljestvica dostupnosti ima oblik: *subjekt > izravni objekt > neizravni objekt > kosi padeži > genitiv > predmet usporedbe* (Keenan, Comrie 1977: 66). Ako se u nekom jeziku odnosnom rečenicom može modificirati neka od navedenih uloga, onda se tako mogu modificirati i sve uloge koje su na ljestvici iznad nje. Nasuprot tomu, ako se u nekom jeziku neka od navedenih uloga ne može modificirati odnosnom rečenicom, onda se tako ne mogu modificirati ni uloge koje su na ljestvici ispod nje.

7 BrPm (285a), BrVat₆ (205c), BrVb₄ (94b) i BrBer₁ (160b) imaju na tom mjestu odnosnu zamjenicu *iže*.

- f. položi račun' s rabi svoimi · meždû kimi obrête edinogo dlъžьna deset'
tisuči talan'tь – BrVb₁ 221a
- lat. *posuit rationem cum servis suis, in quibus invenit debitorem decem millium talentorum*

Kao i u suvremenome hrvatskom jeziku, antecedensi odnosnih rečenica mogu biti i zamjenice, kako osobne tako i neosobne:

- (2) a. vi iže v prasê este vstanête otresête se i poite – BrBer_{2/I} 25ab
lat. *Vos qui in pulvere estis expergiscimini et laudate.*
- b. da si iže v tvoû m(i)l(o)stь upvaût' ot vs(ê)hь protivnih' pospêšno da izb(a)vet se – MRoč 3c
lat. *ut hi qui in tua pietate confidunt, ab omni citius adversitate liberentur*
- c. gore tomu · imže prêdanь budu azь – BrVb₂ 104d
lat. *Vae illi per quem tradar ego*
- d. i vsa êže zapovêdê tebê g(lago)lati vьčneši – MVat₄ 191d
lat. *et universa quaecumquae mandavero tibi loqueris* – Jr 1,7
- e. siê g(lago)laše onimь ke viêše v lûb'vi b(o)ži položeni – BrBer_{2/II} 8b
lat. *Hec dicebat illis quos sciebat in Dei amore ponitas.*

Osim imenica i zamjenica antecedensi odnosnih rečenica mogu biti i posvojni pridjevi:

- (3) a. ot vêri avraamle iže est' o(ta)сь vsêh' n(a)сь – BrVO 85a
lat. *ex fide est Abrahae qui pater est omnium nostrum* – R 4,16
- b. kгvь h(гъsto)va · iže ... samь sebe bes poroka privede b(og)u – MVb₂ 67d
lat. *sanguis Christi qui ... semet ipsum obtulit immaculatum Deo* – Hb 9,14
- c. osipa muža m(a)riina · iz' neeže rodi se i(su)сь – MNov 220c
lat. *Ioseph virum Mariae de qua natus est Iesus* – Mt 1,16

Oblici se zamjenice *iže, êže, eže* u tim primjerima odnose na Abrahama, Krista i Mariju, ali oni u glavnoj rečenici nisu zastupljeni kao imenice nego kao posvojni pridjevi. Takvi su primjeri zabilježeni i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (Večerka 2002: 190), a nisu svojstveni suvremenomu hrvatskomu jeziku.⁸

⁸ U prijevodu *Biblije* koji je 1980. izdala Kršćanska sadašnjost na mjestu primjera (2b) i (2c) antecedensi su odnosnih rečenica genitivni oblici imenica *Marije* i *Krista* (Biblija 1980: 937, 1131), a na mjestu primjera (2a) uzročna je rečenica uvedena veznikom *jer* (Biblija 1980: 1066). I u grčkom i latinskom na tim su mjestima genitivi imenica (Merk 1957: 3, 519, 726).

Odnosne rečenice u hrvatskome crkvenoslavenskome mogu biti i stegnute, tj. u njima može biti izostavljen finitni glagol:⁹

- (4) a. a kьdê est' on'če eže vь olovaktu – BrVO
 lat. *ubi est victima holocausti* – Gn 22,7
 grč. ποῦ ἐστὶ τὸ πρόβατον τὸ εἰς ὀλοκάρπωσιν – Gn 22,7
 b. i(su)sa iže ot nazarata – MVat₄ 111c
 lat. *Iesum a Nazareth* – A 10,38
 grč. Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέθ – A 10,38
 c. vrage križa h(r̥sto)va · ihže končina pogibêl' – MOxf₁ 105d
 lat. *inimicos crucis Christi quorum finis interitus* – Ph 3,19
 grč. τοὺς ἐχθροὺς τοῦ σταυροῦ τοῦ Χριστοῦ ὧν τὸ τέλος ἀπώλεια – Ph 3,19

Riječ je očito o nasljedovanju inojezičnih predložaka. U primjerima (4a) i (4b) to je grčki,¹⁰ a u primjeru (4c) može biti i grčki i latinski predložak. Stegnuta odnosna rečenica može biti i participska konstrukcija:

- (5) ses'tru tvoû grêš'nuû eiže vse grêhi otpustivъ preda ũ na prit'ču vsêmь grêš'nimь – BrBer₁ 164d

I tu je najvjerojatnije riječ o oponašanju inojezičnoga predloška, koji za službu u čast sv. Marti, iz koje je primjer uzet, nije još pronađen.

Kada je antecedens odnosne rečenice koordinirana imenska skupina, gramatički broj odnosne zamjenice određuje se po smislu. Ako je riječ o dvije osobe ili stvari, ona je u dvojini:

- (6) roistvo s(ve)toû gor'diêna i ev'pimiha · eûže iûliênъ c(êsa)гь ... v'uzu v'loži – BrBer₁ 50bc
 lat. *natale sanctorum Gordiani et Epimachi, quos Julianus imperator ... custodiis mancipavit.*

Ako je riječ o više od dvije osobe ili stvari, onda je ona u množini:

9 To je moguće i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (Večerka 2002: 208, točka 7).

10 Gn 22,7 potvrđena je, osim u *Brevijaru Vida Omišljanina*, još samo u 2. *vrbnikom brevi-jaru*, koji također ima stegnutu odnosnu rečenicu. Napominjemo da oba brevijara pripadaju tzv. sjevernoj, krčko-istarskoj skupini, koja je konzervativnija i u većoj mjeri čuva izvorne ćirilometodske prijevode biblijskih tekstova prema grčkome, za razliku od kodeksa južne, zadarsko-krbavske skupine, čiji su tekstovi temeljitije revidirani prema latinskoj *Vulgati*. I u primjeru (4b) misali sjeverne skupine imaju prijevod prema grčkome (uz MVat₄ to su: MRoč 94d, MBER₁ 92b, MKop 109c i MVb₂ 119b), dok misali južne skupine (npr. MNov 111b, MBER₁ 85d, MOxf₁ 72b, MBER₂ 84c i MVat₈ 120c) imaju na tom mjestu prijevod prema latinskome: *i(su)sa ot nazarata*.

- (7) a. ne budête êko koni i m'ski · imže nêstŭ razuma – BrAc 7b
 lat. *nolite fieri sicut equus et mulus quibus non est intellectus* – Ps 31,9
 b. troičnomu hv(a)la · budi b(og)u · i edinočedomu ego s(i)nu ·
 z d(u)h(o)m' s(ve)t(i)m' praktlit(o)m' (!) · š nimiže an'na s marieû
 vk(u)pb ž(i)v(e)t' – BrBer₁ 177c
 lat. *Trino laus et uni Deo sit communi, cum quo vivit Anna simul cum Maria.*

Zanimljiv je glede toga primjer:

- (8) prinosimŭ t(e)bê g(ospod)i m(o)leniê i d(a)ri · êže tvoemu budite do-
 stoini zraku – MBe₁ 170d
 lat. *Offerimus tibi Domine praeces et munera; que ut tuo sint digna con-*
spectui.

Oblik odnosno zamjenice *êže* može biti ili nominativ množine srednjega roda ili nominativ dvojine muškoga roda. U prvom bi slučaju to bila neuobičajena sročnost s daljim, tj. prvim konjunktom. Sporan je tada međutim pridjevni oblik *dostoini*, koji je u muškom rodu. Ako pak pretpostavimo da je riječ o dvojinskom obliku muškoga roda, onda bi se umjesto množinskoga oblika *dostoini* očekivao dvojinski *dostoina*. Glagolski oblik *budite* može biti ili 3. lice dvojine ili 2. i 3. lice množine imperativa, pa ne može biti odlučujući za interpretaciju. Sročnost s prvim konjunktom pokazuje na tom mjestu vatikanski misal *Illirico 4* i *Misal kneza Novaka*:

- (8') prinosim' te bê g(ospod)i m(o)leniê i dari · êže da tvoemu budut' do-
 stoina zraku – MVat₄ 197c (MNov 208a)

Zbrku u sročnosti bilježimo i u sličnome primjeru iz *Ročkoga misala*:

- (9) primi m(o)l(imŭ) te g(ospod)i d(a)ri i m(o)leniê · êže da tvoemu zraku
 dostoini budutŭ – MRoč 165d

Tu je redosljed konjunktā obrnut nego u prethodnom primjeru, pa je najlakše pretpostaviti da je riječ o uobičajenoj sročnosti s najbližim, tj. drugim, konjunktom, odnosno da je oblik *êže* nominativ množine srednjega roda. Tomu u prilog govori i činjenica da je i glagol u množinskome obliku *budutŭ*. Međutim, i tu je, kao i u primjeru (8), sporan pridjevni oblik *dostoini*, koji je muškoga roda. Rješenje te zbrke najvjerojatnije leži u činjenici da je u latinskome imenica *munus*, koja znači 'dar', srednjega roda.¹¹ To je najvjerojatnije zavelo prvotnoga glagoljaškoga prevoditelja da prevede odnosnu rečenicu u srednjem rodu. Poslije je to netko ispravljao i pre-

¹¹ Zahvaljujemo Jozi Veli što nas je na to upozorio.

bacio u muški rod, a onda su se prepisivanjem te dvije matice izmiješale i tako je nastala zbrka zabilježena u *I. beramskom* i *Ročkome misalu*.

Odnosna rečenica može biti uvedena i nesklonjivim (apsolutnim) oblikom odnosne zamjenice. Obično je u toj ulozi oblik nominativa jednine srednjega roda *eže*:

- (10) a. slišite sanъ moi eže videhъ – BrBer_{2/L} 115a
 lat. *audite somnium meum quod vidi* – Gn 37,5
 b. v' vsêhъ čudesêhъ moiъ · eže stvoru posrêdê ihъ – BrVb₂ 66d
 lat. *in cunctis mirabilibus meis quae facturus sum in medio eorum* – Ex 3,20
 c. otmêriše cênu moû · ĵ̣ (= 30) srebrnikъ · eže ucenepъ es(a)mъ ot nihъ – BrVat₅ 106c
 lat. *Appenderunt mercedem meam triginta argenteis, quibus appretiatum sum ab eis.*

Rijetko takvu ulogu ima i oblik nominativa jednine muškoga roda *iže*:

- (11) a. niktože čistъ s'kvr'n'ni · ne otroče iže imatъ edinъ d(a)nъ života na z(e)mli – BrBer_{2/L} 30a
 lat. *Nemo mundus a sorde, nec infans cujus est unius diei vita super terram.*
 b. molitavъ iže tvorahu vsi erêi – BrBer_{2/L} 252c
 lat. *Orationem autem faciebant omnes sacerdotes* – 2Mach 1,23
 c. mudrostъ i naukъ strahъ g(ospoda)nъ · iže bl(a)gougodno e(stъ) emu · vêra i krotostъ isplnitъ skroviča ee – BrBer_{2/L} 237a
 lat. *Sapientia enim et disciplina timor Domini: et quod beneplacitum est illi, fides et mansuetudo, et adimplebit thesauros illius.* – Sir 1,34–35

Posebnu skupinu odnosnih rečenica s nesklonjivim oblikom odnosne zamjenice čine objasnidbene rečenice u kojima sveza adjunktivnoga *eže* i predikata *estъ* znači 'to jest, naime', a koje objašnjavaju/tumače sadržaj prethodnoga iskaza:¹²

- (12) a. ne proganaše bo savalъ ego · na udi ego · eže estъ vêrnîe ego na z(e)mli proganaše – BrVO 215b
 lat. *Non enim Saulus ipsum, sed membra eius, id est fideles eius, in terra persequabatur.*
 b. imatъ vîstinu vinogradъ · eže estъ vsa vîstinu cr(ê)ki – BrVb₂ 7b
 lat. *Qui habet vineam, universalem scilicet ecclesiam.*
 c. êko nareči se selu tomu svojim' ezikom' akel'demk' · eže est' selo k'r'vi – BrVb₁ 170b

12 Ta vrsta formalno odnosnih rečenica potvrđena je i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (Večerka 2002: 192)

- lat. *ita ut appellaretur ager ille lingua eorum Haceldama, hoc est ager sanguinis* – A 1,19

Takvim se rečenicama može objašnjavati ne samo sadržaj prethodne imenske skupine nego i drugih sintaktičkih skupina ili čak i rečenica:

- (13) a. ne rukama stvoreñ eže estь ne see tvari – BrN₂ 119d
 lat. *non manufacturum, id est, non huius creationis* – Hb 9,11
 b. da utvr'dili se biste eže e(stь) da utišili se biste – BrBer_{2/1} 70d
 lat. *ad confirmandos vos, id est simul consolari in vobis per eam* – R 1,11–12

Sličnu objasnidbenu ulogu odnosna zamjenica *eže* može imati i s različitim glagolima govorenja:¹³

- (14) a. idi umii se v kupêli siloem'scê · eže skazaet se poslan' – MVat₄ 57b
 lat. *vade lava in natatoria Siloae quod interpretatur Missus* – J 9,7
 b. ona že obračši se r(e)če emu rav'vi · eže g(lago)let se učit(e)lû – MVb₂ 123b
 lat. *conversa illa dicit ei rabboni quod dicitur magister* – J 20,16
 c. ona že rêsta emu · rav'vi · eže g(lago)l(e)t se skazaemoe · učitelû – MRoč 146c
 lat. *qui dixerunt ei rabbi quod dicitur interpretatum magister* – J 1,39
 d. i priš'dše na mêsto naricaemoe gol'gota eže estь skazaemoe kranievo mêsъto – MBer₂ 52ab
 lat. *Et venerunt in locum qui dicitur Golgotha quod est Calvariae locus* – Mt 27,33
 e. i narečet se ime emu em'manuelь · eže skazaet se s nami b(og)ь – BrVb₁ 24d
 lat. *vocabitur nomen eius Emmanuel quod interpretatur nobiscum Deus*

Adjunktivno-koordinativno značenje ima i sveza *iže i ta* u primjerima:

- (15) a. pride č(lovê)къ eter' bogat' ot arimatie imenem osip iže i ta bê uč(e)n(i)k' is(u)s(o)въ – MVat₄ 77a
 lat. *venit quidem homo dives ab Arimathia nomine Ioseph qui et ipse discipulus erat Iesu* – Mt 27,57
 grč. ὁς καὶ αὐτὸς ἐμαθήτευσεν τῷ Ἰησοῦ
 b. sь ne bê pris'tal' svêtu ih' · i dêêniû · ot arim(a)tie grada iûdêis'kago · iže i ta čaêše c(êsa)rstviê b(o)žîê – MBerl 68a

13 Takve odnosne rečenice potvrđene su i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (Večerka 2002: 192–193).

- lat. *hic non consenserat consilio et actibus eorum ab Arimathia civitate Iudaeae qui expectabat et ipse regnum Dei* – L 23,51
 grč.¹⁴ ὅς προσεδέχeto τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ

Radoslav Večerka (2002: 193) pripisuje njezin postanak utjecaju grčkoga predloška, čemu u prilog govori i činjenica da je riječ o primjerima iz evanđelja, za koja je poznato da su izvorno bila prevedena s grčkoga. U hrvatskoglagoljskim misalima, osobito onima mlađima, ne možemo međutim isključiti ni utjecaj latinske *Vulgate*, koja na tim mjestima također ima svezu *qui et ipse*, koja se doslovno podudara s crkvenoslavenskim *iže i ta*.

Vrlo se rijetko u ulozi odnosne zamjenice pojavljuju oblici zamjenice *i, ja, je* bez dometka *že*. Milan Mihaljević (2018: 44) navodi primjer iz *Tršćanskoga odlomka brevijara* iz 13. st.:

- (16) rožd'stvo estъ d(ъ)n(ъ)sъ s(ve)têišie d(ê)vi marie · ee životъ pokon'ni
 vse prosvêcaetъ cr(ъ)ki – FgTs 1d
 lat. *Nativitas est hodie sanctae Mariae Virginis, cujus vita inclyta cunctas illustrat Ecclesias.*

I u toj antifoni iz službe na blagdan Rođenja Blažene Djevice Marije kasniji hrvatskoglagoljski brevijari imaju oblik *eeže*. Rječnik (2018: 127–128) navodi uz taj još dva primjera:

- (17) a. nim' bo ne grustit' se ti primut se ot g(ospod)a – BrVO 332d
 lat. *qui enim non fastidiunt, ipsi excipiuntur.*
 b. i eû nam' vs(ъ)gda budi put' k tebê – MVat₄ 72c
 lat. *quo per nos semper sit via tuta tibi.*

Na žalost, u prvom je primjeru obrađivač verzalno slovo *k* s udvojenim uspravnim cr-tama, koje je dijelom zamrljano, pročitao pogrešno kao *n*. U BrVb₁ (210b), za koji se također navodi da ima oblik *nim'*, sasvim se jasno čita slovo *k*. Dakle riječ je o obliku *kim'*, koji imaju i BrN₂ (179) i BrPm (156a). Spor an je i primjer (17b). Obradivača je vjerojatno zaveo latinski predložak. U crkvenoslavenskome se zamjenica *eû* u tom primjeru može interpretirati i kao instrumental osobne zamjenice koja je istoznačna s imenicom *duša* iz prethodnoga teksta: *odêveniem' d(u)še · prostrêmo têlesa naša · i eû nam' vs(ъ)gda budi put' k tebê*.¹⁵

Razmjerno su rijetki i primjeri u kojima imenska skupina koja je antecedens odnosne zamjenice nema padež prema gramatičkoj ulozi u glavnoj rečenici, nego je sročna s odnosnom zamjenicom:

14 Varijanta je ὅς προσεδέχeto καὶ αὐτὸς. Najstariji hrvatskoglagoljski misal, vatikanski *Illirico* 4 (86c), ima na tom mjestu isti red riječi kao u latinskome i grčkome: *iže čaêše i ta*.

15 Latinski tekst glasi: *Tegmine sine animae sternamus corpora nostra, quo per nos semper sit via tuta tibi*.

- (18) a. pomenuti zavêť s(ve)ti s'voi · kletvoû eûze k'let' se k' av'ramu o(t)cu
n(a)šemu – PsPar 86r
lat. *et memorari testamenti sui sancti iusiurandum quod iuravit ad Abraham patrem nostrum* – L 1,72–73
- b. čašu bo ûze dal' est' mnê o(ta)съ · ne imam li piti ee – MVat₄ 90c
lat. *Calicem quem dedit mihi Pater non bibam illum* – J 18,11
- c. vsak' iže me isp(o)vêť' prêd' č(lovê)ki · az' isp(o)v(ê)мъ i prêd'
o(t)c(e)m' moimъ – MVat₄ 236b
lat. *omnis ergo qui confitebitur me coram hominibus confitebor et ego eum coram Patre meo* – Mt 10,32
- d. dušu ku dr'žit' anj(e)лъ č'to bud(e)тъ ot nee – CBč 42r (= CTk 50v)

Tu pojavu Večerka (2002: 183) naziva regresivnom padežnom asimilacijom (njem. *die regressive Kasusassimilation*), a u suvremenoj je sintaktičkoj teoriji poznata i pod nazivom obrnuto privlačenje padeža (eng. *Inverse Case Attraction*). Osim u starocrkvenoslavenskome potvrđena je i u drugim starim europskim jezicima, primjerice u latinskome, starogrčkome, staroengleskome, starovisokonjemačkome itd. (Bianchi 2000: 60). U primjeru (18a) nedvojbeno je riječ o regresivnoj asimilaciji s odnosnom zamjenicom,¹⁶ a primjeri (18b) i (18c) mogu se, osim toga, tumačiti i drukčije. U oba primjera imenska je skupina, čiji je odnosna rečenica dio, tema (*topic*) smještena na lijevi rečenični rub, a na njezinu je izvornome mjestu (resumptivna) zamjenica u odgovarajućem padežu. U primjeru (18b) zamjenica *ee* je iza negacije i zato je u genitivu. Njezin antecedens *čašu* premještanjem na lijevi rečenični rub našao se izvan dosega negacije, pa je i to moglo utjecati na odabir akuzativa umjesto genitiva.¹⁷ U primjeru je (18c) antecedens *vsak'* u nominativu, a odgovarajuća korelativna zamjenica na položaju objekta u glavnoj rečenici *i* u akuzativu. Osim kao tipičan padež subjekta, nominativ služi i kao neutralni, postavni (*defaultni*) padež imenskih skupina koje nisu uklopljene ili su »labavo« uklopljene u rečeničnu strukturu. Takav se nominativ naziva još i *nominativus pendens*, a jedna je od sintaktičko-pragmatičkih uloga koje označuje upravo uloga teme.¹⁸ Uporaba nominativa umjesto akuzativa u tome primjeru može u derivacijskim generativnim pristupima biti pokazatelj da imenska skupina nije na položaj teme pomaknuta s položaja objekta, nego je u derivaciji od početka na tome položaju i zato nema padež koji odgovara ulozi koju bi imala na položaju objekta, nego je u postavnome padežu, tj. u nominativu. U primjeru (18d) imenska je skupina također tema smještena na lijevi rečenični rub. Padež antecedensa tu ne može biti određen glagolom glavne rečenice, tj. ne odgovara ni na koji način

16 To biblijsko mjesto kao primjer regresivne asimilacije u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima navodi i Večerka (2002: 183).

17 Više o tome primjeru vidi u Vince (2005: 431).

18 O tome kao mogućnosti također usporedi Vince (2005: 431–432).

padežu korelativne jedinice *ot nee*.¹⁹ Kao i u primjeru (18a), riječ može biti jedino o regresivnoj asimilaciji s odnosnom zamjenicom *ku*.

Među zanimljivostima treba istaknuti primjer:

- (19) poimi s(i)na tvoego edinočedago egože lûbiši isaka – MNov 101c
 var. poimi s(i)na tvoego vzlûblenago · egože vzlûbi isaka – MVat₄ 102a
 lat. *tolle filium tuum unigenitum quem diligis Isaac* – Gn 22,2
 grč. Λαβὲ τὸν υἱόν σου τὸν ἀγαπητόν, ὃν ἠγάπησας, τὸν Ἰσαακ – Gn 22,2

u kojemu se odnosna rečenica nalazi između antecedensa i njegove apozicije. Takav položaj odnosne rečenice nije svojstven suvremenome hrvatskom jeziku,²⁰ što znači da je riječ o doslovnome prijevodu i nasljedovanju latinskoga i/ili grčkoga predloška.²¹ Sintaktički je zanimljiv i primjer:

- (20) irudъ c(êsa)r' priloži êti petra · egože egda êt' vsadi i v tьmnicu – BrVb₄
 var. irudъ c(êsa)ръ priloži êti p(e)tra egože êmъ vsadi i v tam'nicu – BrBer_{2/III} 95c
 lat. *Herodes rex apposuit, ut apprehenderet et Petrum, quem cum apprehendisset, misit in carcerem.* (Cf. A 12,3–4)

Moguće su načelno dvije sintaktičke raščlambe toga primjera: 1. ... [*eg(o)že egda êtъ*] *v'sadi i v'vam'nicu* i 2. ... *eg(o)že* [*egda êtъ*] *v'sadi i v'vam'nicu*. U prvome je slučaju odnosna zamjenica objekt u zavisnoj vremenskoj rečenici, a u drugome dio glavne rečenice, a na njezinu je mjestu, s kojega je pomaknuta na početak rečenice, resumptivna zamjenica *i*. Dvije činjenice govore u prilog prvoj raščlambi. Pokazuje to latinski tekst u kojem je, iako nema istovrijednice akuzativu lične zamjenice *i*, po smještaju zarez jasno da je odnosna zamjenica dio vremenske rečenice. Druga je činjenica da s prvom raščlambom oba glagola, *i êti* i *vsaditi*, imaju objekt, a s drugom je glagol *êti* bez objekta, a objekt je glagola *vsaditi* udvojen. Možda je prevoditelj glagoljša uključio u tekst ličnu zamjenicu *i*, iako joj u latinskome nema istovrijednice, upravo zbog toga da izbjegne drugu interpretaciju i ostane vjeran latinskomu predlošku. Latinski utjecaj pokazuje i činjenica da tu odnosna zamjenica stoji na po-

19 To je primjer iz *Apokrifa o Abrahamovoj smrti*, koji je preveden s grčkoga izvornika. U grčkome, međutim, ništa ne odgovara toj rečenici. Tamo Abraham pita Mihovila arkandela je li to taj anđeo: Κύριε οὗτος ἐστὶν ὁ ἄγγελος ὁ ἐκφέρων τὰς ψυχὰς ἐκ τοῦ σώματος ἢ οὐ. Taj je apokrif u hrvatskoglagoljskoj književnosti sačuvan u dvije inačice. Dulja (potpuna) inačica teksta zabilježena je u *Oksfordskome* i *Hodaničevu zborniku* iz Biblioteke comunale u Sieni (sign. F.V.6) (Galić 2019: 71), dok je kraća inačica teksta zabilježena u *Zborniku u Berčićevoj zbirci br. 5*, *Petrisovu* i *Tkonskome zborniku* (Mladineo 2015: 44).

20 U suvremenim hrvatskim prijevodima odnosna se rečenica nalazi iza apozicije: *Uzmi svoga sina, jedinca svoga Izaka koga ljubiš* (Biblija 1980: 15; Jeruzalemska 2001: 33).

21 Primjer iz MNov podudaran je s latinskim, a primjer iz MVat₄ s grčkim tekstom.

četku rečenice umjesto osobne zamjenice, što bi bilo svojstveno hrvatskomu jeziku.²² Pojava da se lična ili pokazna zamjenica na početku rečenice zamjenjuje odnosnom kako bi se jače istaknula povezanost s prethodnim tekstom, zove se relativno povezivanje i svojstvena je latinskoj sintaksi. Iako se odnosna zamjenica nalazi neposredno iza imenice *Petra* s kojom je istoznačna, ta imenica nije njezin neposredni, unutarrečenični antecedens, nego je to samo posredno, preko lične zamjenice *i* na položaju objekta glavne rečenice, čiji je dio odnosna rečenica.

Odnosna rečenica može biti odvojena od svojega antecedensa i izmještena na kraj glavne rečenice:

- (21) a. sviše агньс' posilaet se · iže възмет' grêhi mira – BrVb₁ 5d
 lat. *E sursum Agnus mittitur laxare gratis debitum*
 b. c(êsa)r(st)vo n(e)b(e)skoe vistinu č(lovê)ku domovitu podobno biti praviti se · iže težati vinograd' svoi dêlateli privodit' – BrVO 128d
 lat. *Regnum coelorum homini patrifamilias simile dicitur; qui ad excolendam vineam suam operarios conducit.*
 c. spodobi se borenje s(i)новъ čuti · eûže oče ne spodobila se bêše roditi – BrVb₂ 46c
 lat. *licuit filiorum bella sentire, quos nondum licuit generare*
 d. i onêhъ n(a)m' b(u)di m(o)lenie v sp(a)senie za nihže prazdn(i)къ vzdaet se – MBer₁ 175a
 lat. *et eorum nobis fiat supplicatione salutaris pro quorum solemnitate defertur*

Posebno treba odvojiti primjere u kojima je odnosna rečenica od svojega antecedensa odvojena participskom konstrukcijom, kao što su:

- (22) a. bistъ č(lovê)къ poslañ ot b(og)a · emuže bi ime ivanъ – MVb₁ 13c
 var. bis(тъ) č(lovê)къ poslañ ođъ b(og)a komu ime bê ivanъ – MKož 9d
 lat. *Fuit homo missus a Deo, cui nomen erat Joannes* – J 1,7
 b. prid(o)sta v' vrata želêzna v' vodečâê v' gr(a)dъ · êže sama otvoriš(e) se ima – MOxf₁ 139b
 lat. *venerunt ad portam ferream, quae ducit ad civitatem, quae ultro aperta est eis* – A 12,10

Participska je konstrukcija u tim primjerima dio složene imenske skupine, pa je pitanje je li u njima odnosna rečenica odvojena od antecedensa ili je u kontaktnom položaju s njime. Odgovor na to pitanje ovisi o opisu strukture participske konstrukcije.

22 U suvremenome prijevodu *Djela apostolskih* (12,4) odgovara tomu dijelu primjera rečenica: *Njega, pošto ga uhvati, baci u tamnicu* (Biblija 1980: 1046). Treba istaknuti da u primjeru (20) nije riječ o izravnome prijevodu biblijskoga teksta, nego o prijevodu antifone koja se temelji na tome biblijskom stihu.

U primjeru (23) između odnosne rečenica i njezina antedecensa parentetički je umetnuta imenska skupina u vokativu *br(a)t(i)ê vzlûblena*:

- (23) g(ospod)ъ n(a)šъ is(u)h(rъst)ъ br(a)t(i)ê vzlûblena · iže v(a) v(ê)ki
e(stъ) – BrBer₂₁ 54c

Parenteza narušava kontinuitet imenske skupine i odvaja odnosnu rečenicu od antedecensa. Kao i kod primjera (22), i ovdje odgovor na pitanje je li odnosna rečenica sintaktički u kontaktnom ili distaktnom položaju s antedecensom, tj. tvori li s njime i na površini (složenu) imensku skupinu, ovisi o tome kako se opisuju parenteza.²³

Odnosne rečenice s unutarnjim antedecensom

U korpusu nisu česti primjeri u kojima je antedecens uklopljen u odnosnu rečenicu, ali nisu ni tako rijetki kao u suvremenome hrvatskom jeziku.²⁴ U suvremenome se hrvatskom jeziku odnosne rečenice s unutarnjim antedecensom pojavljuju obično ispred glavne rečenice (Kordić 1995: 108). Ako je u glavnoj rečenici potrebno izraziti njegovu gramatičku ulogu, pojavljuje se u njoj kao korelativ zamjenica. Takvi su primjeri potvrđeni i u našem korpusu, a bit će opisani u poglavlju o korelativnim odnosnim rečenicama.

Odnosna je zamjenica u rečenicama s uklopljenim antedecensom uporabljena pridjevno, tj. stoji uz imenicu koja je nositelj gramatičke uloge u odnosnoj rečenici i sročna je s njome u rodu, broju i padežu. Takve odnosne rečenice nisu pridjevne nego imenične (Večerka 2002: 174). One nemaju funkciju atributa, nego samostalno ili s prijedlogom vrše određenu gramatičku ulogu u glavnoj rečenici:

- (24) a. i sv(ê)dêtel'stvuetъ o m'ne iže me pos'la o(ta)съ – BrN₂ 98d
lat. *et testimonium perhibet de me, qui misit me Pater.*
b. da ihže otročet' lice · ne znaêše meča boruêih se · da iz'bavlén' budet'
– BrVO 62b
lat. *ut facies illa quam pubertas adhuc non noverat gladium evaderet bellatoris*
c. stvorena sutъ siê taino paski deêniemъ vrimenemъ s(ve)tineû · dni
čislomъ · im'že zakonomъ budi otpuêenie – BrBer₂₁ 193d
lat. *Patrata sunt haec mystice, Paschae peracto tempore, sacro dierum circulo, quo lege fit remissio.*
d. togda prebišъ na nemže bê mêtê dva d'ni – MBer₁ 60a
lat. *tunc quidem mansit in eodem loco duobus diebus* – J 11,6

23 O različitim pristupima parentezi vidi ukratko u Mihaljević (2013: 528–529).

24 Prema Kordić (1995: 109) takve su rečenice u suvremenome hrvatskom jeziku izuzetno rijetke.

grč. τότε μὲν ἔμεινεν ἐν ᾧ ἦν τόπω δύο ἡμέρας – J 11,6

Primjer (24a) treba pripisati latinskomu utjecaju.²⁵ Taj bi se primjer eventualno mogao interpretirati i tako da je antecedens *o(ta)cb* sastavnica glavne rečenice i da se nalazi izvan odnosne rečenice koja je zbog pragmatičkih razloga premještena na položaj ispred antecedensa. Međutim, latinska paralela jasno pokazuje da je *o(ta)cb* sastavni dio odnosne rečenice i da je glagoljaš doslovno preveo latinski tekst.²⁶ Doslovno je prema latinskome preveden i primjer (24c). Odnosna je rečenica zapravo samostalna, a odnosna je zamjenica u njoj uporabljena umjesto pokazne. Primjer (24d) preveden je prema grčkome.

Zanimljiv je i primjer iz himna *Vspoi ēziče slavnoe (Pange lingua gloriosi)*, koji se u misalima susreće na Veliki petak:²⁷

- (25) krъv' voda isplu · z(e)m̃la more n(e)b(e)sa mir' · imže omivaût se
istočnikomъ – MVat₄ 95c
lat. *sanguis unda profluit, terra pontus astra mundus quo lavantur flumine*

Kao i kod primjera (24c), riječ je o doslovnome prijevodu s latinskoga. I tu je odnosna rečenica zapravo samostalna i odnosna je zamjenica uporabljena umjesto pokazne. Zanimljivo je međutim to da se ona odnosi na *krv* i *vodu*, pa je otvoreno pitanje treba li taj primjer opisivati u ovome ili u poglavlju o dvostruko oglašljenim odnosnim rečenicama.

U primjeru s početka *Knjige proroka Jeremije*:

- (26) slovesa eremie s(i)na eliehieva ot erei iže bihu va an'totê · v z(e)m̃li
ven'êminoṽi eže stvoreno bis(tъ) k nemu sl(o)vo g(ospod)ne · va d'ni
ozievi s(i)na amonova c(êsa)ra iûdeiskago – BrBer₂₁ 129d
lat. *Verba Hieremiae filii Helciae de sacerdotibus qui fuerunt in Anathoth
in terra Benjamin quod factum est verbum Domini ad eum in diebus
Iosiae filii Amon regis Iuda – Jr 1,1–2*

surečenica *eže stvoreno bis(tъ) k nemu sl(o)vo g(ospod)ne*, iako izgleda kao odnosna, zapravo je izrična rečenica. Glagoljaški prevoditelj zamijenio je latinski izrični veznik *quod* s homonimnom odnosnom zamjenicom srednjega roda i zato je umjesto

25 Riječ je o antifoni koja se temelji na 18. stihu 8. glave *Evandjelja po Ivanu*. U evandeoskim čitanjima u misalima to je mjesto prevedeno prema grčkome tekstu, koji nema odnosnu rečenicu nego participsku konstrukciju, kako pokazuje primjer iz najstarijega hrvatskoglagoljskog misala MVat₄: *i svêdêtel štvuet' o mnê poslavi me o(ta)cb* (καὶ μαρτυρεῖ περὶ ἐμοῦ ὁ πέμψας με πατήρ).

26 Suvremeni hrvatski prijevod 18. stiha 8. glave *Evandjelja po Ivanu* glasi: *Ja svjedočim za se, i Otac koji me posla svjedoči za me* (Biblija 1980: 1021).

27 O tom himnu u hrvatskoglagoljskim misalima više vidi u Reinhart (2001: 179–190).

veznika *êko* ili *da* uporabio oblik *eže*. Da je riječ o relativnome povezivanju, u latinskome bi bio zamjenički oblik *cui*.

Dvostruko oglašljene odnosne rečenice

Dvostruko oglašljene odnosne rečenice u hrvatskome su crkvenoslavenskome potvrđene razmjerno rijetko. Primjeri s utvrđenim predloškom pokazuju da se taj tip odnosnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskome pojavljuje pretežno na mjestima na kojima i latinski tekst ima dvostruko oglašljenu odnosnu rečenicu, odnosno na mjestima na kojima je u latinskome tekstu posrijedi tzv. relativno povezivanje.

- (27) a. marta že raskoši g(ospode)vê gotovaše v nihže ras'košiĥ · ũže m(a)riê radovaše se – BrVat₆ 157a
 lat. *A Martha convivium Domino parabatur, in cuius convivio Maria iam iucundabatur.*
- b. bisti že va vr(ê)me valeriêna i dekiê v' neže vr(ê)me bis(tĥ) velie progonenie – BrVat₁₉ 327a
 lat. *Fuit autem temporibus Valeriani et Decii, quo tempore fuit maxima persecutio.*
- c. i et(e)ra žena doêše on'dê otročiċa · iže otročiċĥ prêd' vsêmi na obêdê ispusti gl(a)sĥ – BrBer₁ 89a
 lat. *quaedam mulier infantulum lactabat. Qui infantulus coram omnibus in convivio vocem emisit.*
- d. siê etera ũnošu valeriêna ženiha imêše · ki ũnoša lûbviû d(ê)vi vžizajem' sr(ĥd)cemĥ d(a)nĥ ženitvi post(a)vi – BrMav 307b
 lat. *Hec Valerianum quendam invenem henbat sponsum qui invenis in amorem Virginis derurgens animum i diem constituit nuptiarium.*

Općenito je u latinskim tekstovima katkada teško razlučiti je li u pitanju prava dvostruko oglašljena odnosna rečenica ili su pak posrijedi dvije samostalne rečenice, od kojih je druga uvedena odnosnom zamjenicom uz koju se nalazi imenica ili imenska skupina koja je u nekom obliku navedena i u prethodnoj rečenici. Teškoće, među ostalim, proizlaze i odatle što su priređivači različitih latinskih izdanja katkada, kada je u pitanju relativno povezivanje, slijedili različite interpunkcijske prakse (Pinkster 2021: 556). Ista bi se dvojba – koja, dakle, u načelu počiva na problemu utvrđivanja rečeničnih granica – mogla postaviti i pred hrvatskocrkvenoslavenske primjere nastale prema latinskim. Točka kao najčešći interpunkcijski znak u hrvatskoglagojskim tekstovima pritom nije od osobite pomoći s obzirom na to da se njome u hrvatskome crkvenoslavenskome ne odjeljuju samo rečenice nego i manje sintaktičke cjeline (HCJ 2014: 57). Zanimljivije bi i znakovitije u tom pogledu možda mogle biti razlike koje su u nekim primjerima potvrđene u bilježenju početnoga slova odnosne zamjenice. U hrvatskome se crkvenoslavenskome, naime, povećanim slovom ispunjenim

ili ispisanim crvenom bojom označuje početak rečenice ili manjega odjeljka (HCJ 2014: 58). Upravo je tako početno *i* u *iže* zabilježeno u primjeru (27c) iz BrVin (84a), BrVb₄ (9a), BrBer_{2/II} (94a) i BrHum (92b) (što bi možda moglo sugerirati da je, kao i u latinskom predlošku, posrijedi relativno povezivanje), dok je, s druge strane, u BrBer_I (89a) i BrVat₆ (141b) ono obične veličine i uobičajene (crne) boje, dakle bez oznake koja bi upućivala na početak nove rečenice. Slična je razlika u različitim kodeksima zabilježena i u primjeru (27d). U navedenome primjeru iz BrMav početno je *k* u zamjenici *ki* obične veličine i bez crvene ispune, što je u istome primjeru slučaj i s početnim *i* u zamjenici *iže* u BrBer_I (156a), BrVat₁₉ (373c) i BrVin (132b), dok je, s druge strane, ono povećano i ispunjeno crvenom bojom u BrPm (281d), BrBer_{2/II} (166b) i BrVat₆ (202a). Iz takvih se razlika možda može iščitati podatak o različitom percipiranju naizgled identičnih primjera od strane pisara, a posredno i zaključiti to da je ovjerenost (pravih) dvostruko oglašljenih odnosnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskome neupitna.

Dodatnu potvrdu za to pruža činjenica da su dvostruko oglašljene odnosne rečenice u hrvatskome crkvenoslavenskome zabilježene i na mjestima na kojima latinski tekst ne daje nikakav povod za ponavljanje antecedensa u odnosnoj rečenici. Takav je slučaj u dvama primjerima iz *Regule svetoga Benedikta* navedenima u (28). Ti bi primjeri ujedno mogli sugerirati da se dvostruko oglašljene odnosne rečenice u hrvatskome crkvenoslavenskome nisu razvile pod utjecajem latinskoga jezika, nego je njihova uporaba u tekstovima samo dodatno potaknuta stanjem u latinskim predlošcima.

- (28) a. iza ·v· (=3) lekcie ·a· (=1) lekcie ot provoga (!) zakona · na usta budi
čtena · po koi lekcii · kratakъ rěš(ponъ) poi se – RegBen 19r
lat. *sed pro ipsis tribus lectionibus una de Veteri Testamento memoriter
dicatur, quam brevis sponsorius subsequatur*
- b. opatu ili d(u)hovnomu očaku ispovij' se · ki opatъ i očakъ · umij'ta
rane svoje i iniъ ličiti – RegBen 30v
lat. *tantum abati aut spiritualibus senioribus patefaciat, qui sciant curare
et sua et aliena vulnera*

U prilog tomu možda bi mogla govoriti i činjenica da su i u starocrkvenoslavenskom jeziku potvrđene konstrukcije s odnosnim rečenicama u kojima se uz zamjenicu koja ih uvodi ponavlja imenica identična ili sinonimna imenici (ili pak posvojnomu pridjevu izvedenu iz imenice) koja je već sadržana u glavnoj (nadređenoj) rečenici (Večerka 2002: 193–194).²⁸ Ponavljanje je antecedensa u odnosnoj rečenici istom ili istovrijednom leksičkom jedinicom moguće i u suvremenome hrvatskome (Kordić 1995: 110–112).

28 Svi su starocrkvenoslavenski primjeri koje Večerka donosi iz *Suprasalskoga zbornika*, što bi moglo sugerirati da ta pojava u starocrkvenoslavenskome nije bila osobito raširena.

Među zabilježenim hrvatskocrkvenoslavenskim primjerima prevladavaju oni u kojima su antedens i imenica unutar odnosne rečenice koja odgovara antedensu identični. Glave su obiju imenskih skupina iste u svim primjerima navedenim u (27) i (28), s tim da se u nekima od njih (27d, 28b) dvije imenske skupine razlikuju po konstituentima koji modificiraju njihovu glavu. Nekoliko analognih primjera iz ne-liturgijskih zbornika, u kojima su odnosne rečenice uvedene zamjenicama *ki* i *ka(ê)*, navodimo u (29).

- (29) a. i imiše svoû polaču o sebi · koi polači biše ponistra nad' samo more – CBč 8r
 b. nam' e trêbê taknutê po obrazu r(ê)čъ zem(a)ls'ku ku rêč' z(e)m(a)lsku mi nahaêmo pisano v' bib'lii – CBč 76r
 c. imiše obr(a)zъ b(la)žene m(a)rie napisanъ v d(o)mu svoemъ · ki obrazъ lûb(e)znivo pozdravlaše na vs(a)ki d(a)nъ – CIvan 94r
 d. i tako pokažu žalost ku žalost pokaza sunce kada pomarče – CFat 30r
 e. da d(u)še n(a)še primêt' svoima rukama v svêtlost' vêčnu v ku sve-tlost' privêdi nas' g(ospo)d(i)n' b(og)ъ vs(e)mogući – CPet 195r

Imenica koja se nalazi izvan odnosne rečenice i njezin je antedens te s njom povezana imenica koja se nalazi unutar odnosne rečenice, mogu se, kao i u starocrkvenoslavenskome i suvremenome hrvatskome, i razlikovati. Takav je slučaj u primjeru (30), u kojem je antedens (*konstantinopolъ*) specifičniji od odgovarajuće mu imenice (*gradъ*) uklopljene u odnosnu rečenicu.²⁹

- (30) i pogrebenъ e(stъ) v kon'sten'tinopuli · v nemъže gradê dvadeset'noe lêtô kon'sten'tina kos'ti ego s moč'mi s(ve)t(a)go an'drêê prineseni sutъ – BrBer₁ 144b
 lat. *Sepultus est Constantinopoli, ad quam urbem vigesimo Constantini anno ossa ejus cum reliquiis Andreae apostoli translata sunt de Ac-haja.*

Posebni tipom dvostruko oglašljenih odnosnih rečenica mogle bi se smatrati one čiji je antedens glagol koji se nalazi izvan odnosne rečenice – te u pravilu funkcionira kao predikat ili dio predikata glavne (nadređene) rečenice – dok se unutar same odnosne rečenice nalazi imenica koja je s tim glagolom tvorbeno povezana.

29 Takav odnos između dviju imenica, u kojem jedna ima općenitije, a druga specifičnije značenje, razmjerno je čest u jezicima koji posjeduju dvostruko oglašljene odnosne rečenice (Cinque 2020: 91, 96).

- (31) a. ne zaman' bo trudi se sila h(r̥sto)va im'že trudoмь trud'ni spokoet'
se – BrBer_{2/L} 120c
lat. *Non enim frustra fatigatur Jesus, non enim frustra fatigatur, per quem
fatigati recreantur.*
b. i potom' toga ovadiše toga strica ee kralû · za ku ovadu imêše um'rêti
– CBĉ 77r
c. mi se imamo veseliti i radovati komu veselû nas zove david prorok v
svoem psalmi – CPetr 122r
d. i togo ciĉa sagrêšen'ê m(a)ti prokla nihъ ko proklatstvo g(ospod)ъ
b(og)ъ doispl'ni imъ – CIvan 105r

Slobodne odnosne reĉenice

Slobodne odnosne reĉenice (u literaturi još poznate i kao „obezglavljene” odnosne reĉenice) od ostalih se tipova odnosnih reĉenica izdvajaju time što nemaju izražen antecedens ĉije bi znaĉenje modificirali. Odatle slijedi da se one u glavnu reĉenicu ne uklapaju posredstvom antecedensa, nego izravno na mjestu koje u drugim tipovima odnosnih reĉenica zauzima njihov antecedens. U hrvatskome su crkvenoslavensko-me slobodne odnosne reĉenice uvedene zamjenicama *iže*, *êže*, *eže* i *ki*, *ka(ê)*, *ko(e)* dobro zastupljene te su u okvirima glavne (nadređene) reĉenice potvrđene u sintaktiĉkim funkcijama subjekta (32), izravnoga objekta (33), neizravnoga objekta (34) te (dijela) kopulativnoga) predikata (35).

- (32) a. i pridoše k nimъ iže poslani bêhu ot c(êsa)ra antioha – BrVO 410cd
lat. *et venerunt illuc qui missi erant a rege Antiocho* – 1Mach 2,15
b. iže pogubit' d(u)šu svoû mene radi obrêĉetъ û – MNov 237c
lat. *et qui perdiderit animam suam propter me inveniet eam* – Mt 10,39
- (33) a. vzeleši egože ne položi · i ž'neši egože ne sêê – MVat₄ 248a
lat. *tollis quod non posuisti, et metis quod non seminasti* – L 19,21
b. i eže vъ uho s'lišaste · pr(o)p(o)v(ê)daite na k'rov(ê)h' – MBerl 196b
lat. *Et quod in aure auditis: praedicate super tecta* – Mt 10,27
- (34) i emuže hoĉetъ dast' e – BrVO 444a
lat. *et cuicumque voluerit det illud* – Dn 4,29
- (35) a. i kto e(stъ) iže b(la)ž(e)niъ m(u)ĉ(e)n(i)kъ možetъ stopi slêditi – BrN₂ 336b
lat. *Et quis est qui possit beatorum martyrum vestigia sequi?*
b. sъ estъ iže ponizi žitie sego vêka i preide v c(êsa)rstvo n(e)b(e)skoe
– BrAc 45b

- lat. *Iste est qui contempsit vitam mundi et pervenit ad caelestia regna.*
 c. az že meû v(a)mi esamъ êko iže služiti – MBer₁ 170b
 var. az že meždû vami esm' êko služe – MVat₄ 197b
 lat. *Ego autem in medio vestrum sum, sicut qui ministrat* – L 22,27
 grč. ἐγὼ δὲ ἐν μέσῳ ὑμῶν εἰμι ὡς ὁ διακονῶν

Zanimljiv je primjer (35c), u kojem se slobodna odnosna rečenica kao dio kopulativnoga predikata nalazi neposredno iza priloga *êko*. U suvremenome je hrvatskom jeziku u takvim kontekstima obvezno postojanje (formalnoga) antecedensa u vidu pokazne zamjenice.³⁰ Zanimljivo je da na odgovarajućem mjestu vatikanski misal *Illirico 4*, u skladu sa stanjem u grčkome predlošku, ima aktivni particip prezenta *služe*.³¹ Zamjena je participa odnosnom rečenicom u primjeru iz *I. beramskog (lju-bljanskog) misala* očito posljedica povodenja za latinskim predloškom.

S obzirom na to da nemaju izražen antecedens, kod slobodnih je odnosnih rečenica osobito zanimljivo razmotriti je li i u kojoj mjeri dopušteno odstupanje zamjenice od padežnih i kategorijalnih zahtjeva predikata glavne i zavisne (odnosne) rečenice. U tom se pogledu, naime, mogu razlikovati tri tipa jezika (Cinque 2020: 119–120): 1. jezici u kojima odnosne zamjenice moraju zadovoljavati padežne i kategorijalne zahtjeve predikata i glavne i odnosne rečenice, 2. jezici u kojima se suprotstavljajući padežni i kategorijalni zahtjevi predikata glavne i sporedne rečenice rješavaju u korist zahtjeva koje pred odnosnu zamjenicu postavlja predikat odnosne rečenice i 3. jezici u kojima se suprotstavljajući padežni i kategorijalni zahtjevi predikata glavne i sporedne rečenice rješavaju u korist zahtjeva koje pred odnosnu zamjenicu postavlja predikat glavne rečenice. Hrvatski se crkvenoslavenski jezik, prema toj klasifikaciji, može svrstati u drugu skupinu. Kada je u pitanju kategorijalna usklađenost odnosne zamjenice sa zahtjevima predikata glavne i odnosne rečenice, to doduše nije jednostavno pokazati s obzirom na to da su kod slobodnih odnosnih rečenica uvedenih zamjenicama *iže, êže, eže* i *ki, ka(ê), ko(e)* iznimno rijetko potvrđeni primjeri kategorijalne neusklađenosti odnosne zamjenice sa zahtjevima predikata glavne rečenice. Eventualno bi se kao takav mogao navesti primjer (36), u kojem je slobodna odnosna rečenica uvedena prijedložnom skupinom (koju i zahtijeva predikat odnosne rečenice), premda predikat rečenice nadređene slobodnoj odnosnoj rečenici zahtijeva imensku skupinu. Pritom ipak treba napomenuti da, s obzirom na fonološka stezanja koja su svojstvena pojedinim padežnim oblicima zamjenice *ki* (HCJ 2014: 145), u tom primjeru nije moguće jasno utvrditi je li oblik *koga* u prijedložnoj skupini akuzativ zamjenice *ki* ili zamjenice *kto*.

30 Jeruzalemska (2001: 1492) ima na tom mjestu: *A ja sam posred vas kao onaj koji poslužuje*.

31 Najvjerojatnije je prema grčkome to mjesto prevedeno i u Biblija (1980: 1008): *A ja sam među vama kao poslužnik*.

- (36) ako bih mnogo sagrađil' neću zaufati zač' e(сть) mnogo trpêliv' v koga
ufaû – CAc 63r

U glavnini potvrđenih primjera u hrvatskome crkvenoslavenskome odnosna zamjenica zadovoljava padežne zahtjeve i predikata glavne i predikata sporedne rečenice. U onim pak primjerima u kojima nisu zadovoljeni padežni zahtjevi obaju predikata, odnosna je zamjenica u hrvatskome crkvenoslavenskome koja uvodi slobodnu odnosnu rečenicu – jednako kao i u starocrkvenoslavenskome i u suvremenome hrvatskome³² – padežno usklađena sa zahtjevima predikata odnosne rečenice, tj. odstupa od padežnih zahtjeva predikata glavne rečenice. U primjerima navedenim u (37) slobodna odnosna rečenica ima funkciju subjekta, no ni u jednome od njih odnosna zamjenica nije u nominativu kao prototipnom padežu subjekta, nego u padežu koji zahtijeva predikat odnosne rečenice, što je u primjerima (37a) i (37b) akuzativ, a u primjeru (37c) dativ.

- (37) a. roždenъ e(сть) egože ne znahomъ – BrN₂ 404a
lat. *natus est quod non noveramus*
b. posrêdê že v(a)съ stoiъ egože vi ne vêste – MBe₁ 3b
lat. *medius autem vestrum stetit, quem vos nescitis* – J 1,26
c. emuže malo otpuĉaet se malo i lûbit' – BrBe₁ 84d
lat. *cui modicum dimittitur: modicum diligit*

Tako je i u primjerima navedenim u (38), u kojima, doduše, jednako kao ni u primjeru (36), nije moguće razlučiti jesu li (subjektne) slobodne odnosne rečenice uvedene zamjenicom *kto* ili zamjenicom *ki*.

- (38) a. koga lûbiši nemoĉan' e – CKol 51d
b. oposredê vasъ stoi koga vi ne viditê – CPetr 112r
c. komu mane potriba e(сть) vzdai b(og)u h(va)lu – RegBen 22v/23r
lat. *ubi qui minus indiget, agat Deo gratias*

Osim u slobodnim odnosnim rečenicama koje imaju sintaktičku funkciju subjekta, neusklađenost je odnosne zamjenice i padežnih zahtjeva predikata glavne (nadređene) rečenice potvrđena i u primjeru (39), u kojem je slobodna odnosna rečenica koja je dio kopulativnoga predikata, uvedena odnosnom zamjenicom u akuzativu (ili genitivu), padežu koji zahtijeva predikat odnosne rečenice.

32 Za starocrkvenoslavenski usp. Večerka (2002: 214–215): »(...) in der aksl. Übertragung das Relativpronomen den Kasus bewahrt, den der syntaktische Bau des Relativsatzes erfordert«. V. također primjer iz J 1,26 u Večerka (2002: 197). Za suvremeni hrvatski v. primjer (5) u Kordić (1995: 217) te primjere iz Begovića, odnosno Nehajeva u Katičić (2002: 208, 209).

- (39) se e(stъ) eg(o)že is'kahomъ – BrBer₁ 51d
lat. *Iste est quem querimus*

U jezicima u kojima je ono načelno dopušteno neudovoljavanje zamjenice koja uvodi slobodnu odnosnu rečenicu padežnim zahtjevima predikata glavne rečenice nije bez ograničenja. Tvrdnje istraživača o tim ograničenjima u pravilu počivaju na padežnim ljestvicama utemeljenima na (morfološkoj) obilježenosti padeža, odnosno padežno-sinkretizmu (Grosu 1994: 122; Pittner 1995; Caha 2009: 37; Cinque 2020: 121). U tim se ljestvicama – koje inače pokazuju visok stupanj podudarnosti – kao prvi (slijeva), hijerarhijski najviši, odnosno (u formalnome pogledu) najmanje obilježen, navodi nominativ, slijedi akuzativ, potom dativ ili genitiv itd. Pritom se tvrdi da je u jezicima koji posjeduju slobodne odnosne rečenice u kojima zamjenica koja ih uvodi ne mora nužno udovoljavati padežnim zahtjevima predikata glavne rečenice, takva neusklađenost dopuštena samo ako je padež koji zahtijeva predikat odnosne rečenice hijerarhijski niži (formalno obilježeniji ili jednostavno na ljestvici desno) od padeža koji zahtijeva predikat glavne rečenice. Zabilježeni hrvatskokrkvenoslavenski primjeri potvrđuju takve tvrdnje, uz napomenu da oni ne nude osobito mnogo prostora za njihovo podrobnije testiranje s obzirom na to da u primjerima u kojima odnosna zamjenica ne udovoljava padežnim zahtjevima predikata glavne rečenice, taj predikat uvijek zahtijeva nominativ,³³ padež koji je, prema spomenutim ljestvicama, hijerarhijski najviši, odnosno formalno najmanje obilježen, a samim time i najlakše ostaje nerealiziran u slobodnim odnosnim rečenicama sa suprotstavljajućim zahtjevima dvaju predikata.

Iznimku od navedenoga predstavljaju slučajevi u kojima je ovjerenost slobodnih odnosnih rečenica sa suprotstavljajućim padežnim zahtjevima predikata glavne i odnosne rečenice osigurana padežnim sinkretizmom. Tako je u primjerima navedenim u (39), u kojima predikat glavne rečenice zahtijeva akuzativ, a predikat odnosne rečenice nominativ. Riječ je, dakle, o kombinaciji koja bi, prema spomenutoj generalizaciji, trebala biti isključena. Razlog zbog kojega to ipak nije slučaj u (40), jest sinkretizam nominativa i akuzativa (jednine i množine) odnosne zamjenice *eže* u hrvatskome crkvenoslavenskome.³⁴

- (40) a. vshotêh' bo iskusiti êže tu tvoret se – BrVb₄ 61c
b. eže b(ê)še ego naš'lo v'sêmъ s'lišati hotečimъ ispovêdê – BrN₂ 388c
lat. *quod sibi acciderat cunctis audire cupientibus enarravit.*

Vrijedi istaknuti da Večerka, razmatrajući starocrkvenoslavenske primjere u kojima predikat glavne rečenice zahtijeva dopunu u kojem kosom padežu, donosi i primjere

33 S druge strane, predikat odnosne rečenice u svim navedenim primjerima zahtijeva dativ ili akuzativ.

34 Za isti slučaj u njemačkome v. Riemsdijk (2006.).

u kojima je zamjenica koja uvodi slobodnu odnosnu rečenicu u padežu koji je, prema spomenutim padežnim ljestvicama, hijerarhijski viši od padeža koji zahtijeva predikat glavne rečenice, među ostalim i u nominativu.³⁵ Zanimljivo je da jedan primjer toga tipa, potvrđen u romanu *Vuci* Milutina Cihlara Nehajeva, donosi i Katičić (2002: 209) za hrvatski jezik: *Dok su Pekrijevi ljudi ganjali i ubijali tko bi došao pod kopita njihovih konja, iz iste ove šumice otkud je bio banuo Pekri dokasao je na cestu veći odred konjanika.*

Korelativne odnosne rečenice

Pod korelativnim odnosnim rečenicama razumijevamo odnosne rečenice koje se ostvaruju na rečeničnom rubu i koje su koreferentne s konstituentom glavne rečenice koji nazivamo korelativom (ili resumptivnim elementom) (Bianchi 2000: 54; Grosu i Landman 2018: 164; Cinque 2020: 129, 133–134). Korelativni je element najčešće pokazna ili lična zamjenica, no to u načelu može biti i imenica identična onoj koja je glava (korelativne) odnosne rečenice.

U hrvatskome su crkvenoslavenskome korelativne odnosne rečenice dobro zastupljene. Ulogu korelativa u njima obično ima pokazna zamjenica (41), rjeđe se u toj ulozi pojavljuje lična zamjenica (42), a korelativni element može biti i prilog (43).

- (41) a. emuže азъ ulomivъ hlêba damъ · rukoû moeû ta e(stъ) – BrN₂ 383b
 lat. *Cui dederō panis fragmentum manu mea: ipse est.*
 b. iže prebivaetъ въ m'nê i a(zъ) v' nemъ ta s'tvoritъ plodъ mnogъ – MBe₁ 192a
 lat. *qui manet in me, et ego in eo, hic fert fructum multum* – J 5,15
 c. a bratiê redomъ ne čtite · da ki lipo umiû čisti ti čtite – RegBen 25v
 lat. *Fratres autem non per ordinem legant aut cantent, sed qui aedificant audientes.*
- (42) a. i ki d(obro) tv(o)rahu rugahomo se imi – CBč 75r
 b. ki lubi istinu istina budetъ lubiti nega va vsakoi tvari – CTK 81v
 c. eže obrêsti možaše nuždaše e požrêti idolomъ – BrVat₆ 201b
 d. ki zmii očas · usiče uida ga – CLab 7v
 tal. *chi pia la bissa per la coda si la morde*
- (43) i va nže ače dom vnidete tu prêbivaite – MVat₄ 129d
 lat. *et in quamcumque domum intraveritis ibi manete* – L 9,4

Korelativna se pokazna zamjenica – neovisno o tome ima li u glavnoj rečenici sintaktičku ulogu subjekta, kao u primjerima navedenima u (41), ili je pak u ulozi unu-

35 Vidi primjer *drevle že povelj otvvrêsti mi se* · iže sqtъ въ domu moetъ u Večerka (2002: 214), potvrđen u *Assemanijevu evanđelistaru*, *Zografskom evanđelju* i *Marijinskom evanđelju*.

tarnjega argumenta predikata glavne rečenice (44) – redovito ostvaruje na njezinu početku.

- (44) a. eg(o)že n(e)b(e)sa ob'êti ne možahu · togo ti tvoimъ lonomъ priêla
esi – BrBer₁ 93a
b. iže ne hotêhu to têhъ lûtimi mukami skon'čavaše – BrBer₁ 155ab
c. ki bi posegaļ udor'cem' na vardiêna · tomu po(ko)ra pol' ča za mi-
nis'tra
d. em(u)že veče otpusti · togo on' več vzlûbi – CPetr 62v

Drukčije je s korelativno upotrijebljenim osobnim zamjenicama. One u pravilu ostaju dublje umetnute u rečeničnoj strukturi (42), a to je pak redovito slučaj kada je korelativno upotrijebljena osobna zamjenica klitika (42c, d). U nominativu se treće lice, kako je poznato, izražava oblicima pokazne zamjenice *онъ*, koja se u ulozi korelativa pretežno nalazi na početku glavne rečenice (45).

- (45) a. ki pita da mu se dl'zi otpus'te · a d'rugomu dl'ge ne puča · on' tada
s(a)mъ s(e)bê osuûe – CBč 6r
b. ki ga svitue na sp(a)s(e)nie nega duše · on' se ruga i neče nič'če učiniti
– CIvan 60r
c. ki ima zapovidi moe i hrani e · on' e(stъ) ki lûbi mê – CPetr103r
d. iže me stvori cêla · on' mi zapovêdê · v'zmi odrъ tvoi · i hodi v mirê
– BrVO 164b
lat. *Qui me sanum fecit ille mihi praecipit: tolle grabatum tuum, et am-
bula in pace*

Zanimljivo je inače da se kosi padežni oblici pokazne zamjenice *онъ* vrlo rijetko pojavljuju kao korelativni elementi. Jedan je od rijetkih takvih primjera naveden u (46).

- (46) potrebno b(ê)še biti da ihže ot bolêz'nivihъ ranъ is'cêli · onêhъ nasiti
pičъ d(u)h(o)vniъ · i ot lakaniê – BrBer_{2/1} 217b
lat. *Consequens igitur erat, ut, quos a vulnere dolore sanaverat, eos
alimoniis spiritualibus a jejuniis liberaret.*

Korelativna se odnosna rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskome (što je vidljivo iz dosad navedenih primjera) uglavnom ostvaruje na lijevome rečeničnom rubu, tj. ispred glavne (nadređene) rečenice. Rjeđe se u korelativnim konstrukcijama odnosna rečenica ostvaruje iza glavne rečenice, na desnome rečeničnom rubu:

- (47) a. tomu es(a)mъ obečana · em(u)že anĳ(e)li rabotaûť · eg(o)že krasotê
sln'ce i luna divita se – BrN₂ 398d
lat. *Ipsi sum desponsata, cui angeli serviunt, cujus pulchritudinem sol et
luna mirantur.*

- b. oni imaû svršenu lûbav' ki pravo živut' – CPet 5v
 lat. *Ille habet in se perfectam charitatem, qui perfecte vivit.*

Takvo je što, čini se, slučaj i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima.³⁶

Kako sugeriraju dosad navedeni primjeri, slobodna je odnosna rečenica tip odnosne rečenice koji se najčešće ostvaruje u korelativnim konstrukcijama u hrvatsko-me crkvenoslavenskome. To međutim ne znači da se u korelativnim konstrukcijama ne mogu ostvariti i drugi tipovi odnosnih rečenica. Od četiriju tipova odnosnih rečenica koji su izdvojeni kao temeljni u ovome radu, u korelativnim konstrukcijama nismo zabilježili samo dvostruko oglašljene odnosne rečenice, koje su, kako smo istaknuli, u hrvatskome crkvenoslavenskome ionako razmjerno rijetke. U (48) su navedeni primjeri korelativnih konstrukcija u kojima se na lijevome rečeničnom rubu nalazi odnosna rečenica s uklopljenim antedensom, a u (49) primjeri u kojima se antedens nalazi izvan odnosne rečenice.³⁷

- (48) a. ki se č(lovê)къ vda ženam' on' hodi kako slep' i gluh' – CPet 33r
 b. ko dêlo vidiš' krivo ne zamlči ga – CPet 90r
 c. ki č(lovê)къ e(stъ) len' na dobro delo ta e(stъ) mrt(a)v' – COxf 56b
- (49) a. i zn(a)m(e)nie eže priêlъ b(ê)še · obrête po nem' s(ve)t(a)go vr'bana – BrBer₁ 157b
 lat. *et signo quod acceperat invenit sanctum Vrbanum.*
 b. si iže meû timъ e(stъ) na semr't' solveriê p(a)pe · onъ vzdai računъ ot dêlъ svoiъ g(ospod)u is(u)h(rъst)u – BrN₂ 431d
 lat. *ille qui interest in nece Silverii papae, ipse reddat rationem factis suis domino nostro Iesu Christo.*
 c. križ' ki učine mene r(a)di tomu poklonet' se – CBč 63v

Odnosne rečenice uvedene svezom odnosne zamjenice i dopusne čestice

Uz odnosne zamjenice *iže, êže, eže, ki, ka(ê), ko(e)* u hrvatskome crkvenoslavenskome mogu se ostvariti i dopusne čestice (dopusnice) (HCJ 2014: 297–298), koje odnosnoj rečenici eksplicitno pridaju univerzalnu snagu, odnosno upućuju na to da se radnja glavne (nadređene) rečenice događa neovisno o njezinu izvršitelju ili predmetu koji je njome zahvaćen (Pranjković 1998: 58). U toj su službi u hrvatskome

36 V. starocrkvenoslavenske primjere koje donosi Večerka (2002: 195, 213).

37 Među ostalim, i zbog činjenice što se u korelativnim konstrukcijama, ovisno, dakako, o jeziku, u načelu mogu ostvariti svi temeljni tipovi odnosnih rečenica Guglielmo Cinque (2020: 133–134) smatra da korelativne odnosne rečenice ne predstavljaju zaseban tip odnosnih rečenica.

crkvenoslavenskome potvrđene čestice *ače*, *ako*, *vola*, *koli*, *koliždo*, *lubo* i *godê*. Sve se navedene čestice, osim čestice *vola*, ostvaruju iza odnosne zamjenice:

- (50) a. azъ eže ače lûblû obličaû – BrVO 267c
 lat. *Ego quos amo, arguo et castico.* – Ap 3,19
 b. iže bo ako bez(a)kon'no s'gr(ê)šiše · bez(a)konno i pogibn(u)tъ · a iže ako z(a)k(o)n(o)mъ s'grêšiše · z(a)k(o)n(o)mъ i osudet' se – BrMav 53b
 lat. *Quicumque enim sine lege peccaverunt, sine lege peribunt: et quicumque in lege peccaverunt, per legem judicabuntur.* – R 2,12
 c. otpusti t(e)be g(ospod)ъ b(og)ъ vse ko godê esi sьgrêšilъ vs(a)kimъ êzika tvoego i ust' alos'ti gov(o)reniem' – RitAc 11v
 lat. *indulgeat tibi Dominus quidquid per gustum et locutionem deliquisti.*
 d. iže koliž'do dastъ pitiê edinomu ot malih' sih' čašu vodi studeni takmo v' ime učenika · am(e)нъ g(lago)lû vamъ ne pogubitъ mazdi svoee – MNov 237c
 lat. *et quicumque potum dederit uni ex minimis istis calicem aquae frigidae tantum in nomine discipuli: amen dico vobis non perdet mercedem suam* – Mt 10,42
 e. učeče e blûsti vsa ka koli zap(o)v(ê)dêhъ v(a)mъ – MHrv 103a
 lat. *docentes eos servare omnia quaecumque mandavi vobis* – Mt 28,20
 f. koga lûbo celoval' budu · ta est' êmite ego – CPar 240v
 lat. *Quemcumque osculatus fuero, ipse est, tenete eum* – Mt 26,48

Čestica *vola* redovito se nalazi ispred odnosne zamjenice (51). Ona se usto može pojaviti i u kombinaciji s kojom drugom česticom, kao u primjeru (52), u kojem se ispred odnosne zamjenice nalazi čestica *vola*, a iza nje čestica *godî*.

- (51) vola ki č(lovê)къ v'ziva o(t)ca · n(a) n(e)b(e)s(ê)hъ · s(i)nu b(o)ž'i mu e biti i takim' mu se priprav(i)ti da s(i)нъ b(o)ži mozi biti – CBč 6v
 (52) vola ki godî na vs(a)ki d(a)нъ te riči poklaknuvъ govori · ne more mu vr(a)gъ ni zalъ č(lovê)къ š'koditi – CIvan 143r

Iz navedenih je primjera vidljivo da ostvarivanje dopusnih čestica u hrvatskome crkvenoslavenskome nije ograničeno na konkretan tip odnosnih rečenica. Te su čestice, naime, u našem korpusu potvrđene u slobodnim odnosnim rečenicama, odnosnim rečenicama s uklopljenim antedensom i odnosnim rečenicama s vanjskim antedensom. Kod posljednjih je zanimljivo da je u primjerima koji sadrže čestice koje odnosnoj rečenici pridaju univerzalnu snagu u pravilu antedens odnosne rečenice ili njegov sastavni dio zbirna zamjenica *vъsv* ili neodređena zamjenica *vsakъ* (53).

- (53) a. mržeše emu vsa êže koliždo dêlaše – BrN₂ 370a
 lat. *Displcebat enim ei quicquid agebat in saeculo.*
 b. vsa êže koliždo pisana sut' · vsa v naša učeniê pisana sut' – MVat₄ 2a
 lat. *Quecumque scripta sunt ad nostram doctrinam scripta sunt* – R 15,4
 c. se vistinu znamenie zavêta · iže zavečah' meždû mnoû i toboû · i meždû vsakoû pl'tiû êže koliždo podvižæet' se na lici vsee z(e)mle – BrVO 136d
 lat. *Hoc erit signum foederis, quod constitui inter me, et omnem carnem super terram* – Gn 9,17
 d. molû že vs(a)kogo eže koliždo siê čt(e)niê čtiti budetъ · vspomeni eronima grêšnika – BrN₂ 366a

Kombiniranje odnosnih zamjenica i dopusnih čestica u tekstovima podliježe određenim ograničenjima. Tako se čestice *koliždo* i *ače*, inače dvije najuobičajenije dopusne čestice u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima (Večerka 2002: 197–198), gotovo nikada ne rabe uz čakavsku odnosnu zamjenicu *ki*, nego u pravilu dolaze uz crkvenoslavensku zamjenicu *iže*. Iznimka je od toga primjer (54) iz *Hrvojeva misala*, u kojem je uz odnosnu zamjenicu *ki* upotrijebljena crkvenoslavenska dopusna čestica *ače*.³⁸

- (54) ki ače jistъ · i p'etъ nedostoêň · sa osudъ v sebi ji i p'e – MHrv 81a
 lat. *Qui enim manducat et bibit indigne, iudicium sibi manducat et bibit* – 1C 11,29

S druge strane, čestice *vola*, *godê*, *koli* i *lûbo* redovito se kombiniraju s odnosnom zamjenicom *ki*.³⁹ Ograničenja u kombiniranju dopusnih čestica i odnosnih zamjenica lijepo do izražaja dolaze ondje gdje su na paralelnim mjestima u različitim kodeksima potvrđene razlike. Gotovo se nikada u takvim slučajevima razlike ne iscrpljuju samo u odnosnim zamjenicama ili samo u dopusnim česticama (osim, naravno, ako su u pitanju čestice koje se inače mogu kombinirati s istom odnosnom zamjenicom), nego u pravilu zahvaćaju oba elementa (55).

- (55) a. ot' neeže koliždo skr'bi vъъriûť kъ mnê · uslišu e – MVat₄ 48c
 var. ot koe lûbo skr'bi v'zovutъ kъ mnê aзь uslišu e – MNov 50b
 lat. *de quacumque tribulatione clamaverint ad me exaudiam eos*
 b. iže ače imatъ žitie mira sego · i viditъ brata svojego trêbuûca česo · i zatvoritъ utrobu svoû ot nego · k(a)ko lûbi božîê v nemъ prêbivaetъ – MNov 132d–133a

38 Inače je u *Hrvojevu misalu* *ače* pretežno zamijenjeno s *ako* (Nazor 1973: 509). V. također primjer (55b) ispod.

39 O svezama dopusnih čestica s prilozima i drugim zamjenicama v. u HCJ (2014: 297–298).

- var. ki ako imatъ žitie mira sego i viditъ br(a)ta svojego trěbuûča česo · i zatvorit utrobu svojû ot nego k(a)ko lûb(a)vъ božie prebivaetъ <vъ nemъ> – MHRv 118a
- lat. *qui habuerit substantiam mundi huius et viderit fratrem suum necessitatem habere: et clauserit viscera sua ab eo: quomodo caritas Dei manet in eo?* – 1J 3,17
- c. čuite vsi tvoe pomaganie · iže koliždo čtutъ tvoe s(ve)to roistvo – BrN₂ 480a
- var. čuite vsi tvoe pom(a)ganie · ki koli čtutъ t'voe s(ve)to roistvo – BrBer₁ 121b
- lat. *sentiant omnes tuum juvamen quicumque celebrant tuam sanctam nativitatem*
- d. v'si narodi ke lûbo stvoril' esi pridut' i poklonet se prěd' toboû g(ospod)i – CPar 76r
- var. vsi ezici ezici (!) eže koliždo stvori · pridutъ i poklonet se pred' toboû – BrAc 20c
- lat. *Omnes gentes, quascumque fecisti, venient et adorabunt coram te, Domine* – Ps 85,9

Iznimke su od toga vrlo rijetke. Jedna je takva zabilježena u primjeru (50b) iz *Mavrova brevijara*, u kojem je na dvama mjestima uz crkvenoslavensku odnosnu zamjenicu *iže* zabilježena čakavska dopusna čestica *ako*.⁴⁰

Zaključak

Očekivano, odnosne rečenice uvedene zamjenicama *iže*, *êže*, *eže*, *ki*, *ka(ê)*, *ko(e)* u hrvatskome crkvenoslavenskome pokazuju više poveznica sa stanjem u starocrkvenoslavenskome jeziku. Među ostalim, kao i u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, antecedensi odnosnih rečenica (osim imenica i zamjenica, osobnih i neosobnih) mogu biti posvojni pridjevi, što nije slučaj u suvremenome hrvatskom jeziku; u korpusu su zabilježene stegnute odnosne rečenice, tj. odnosne rečenice u kojima je

40 U R 2,12 drugi hrvatskoglagoljski brevijari u pravilu imaju svezu dvaju crkvenoslavenskih elemenata, i to većinom *iže ače* (BrVO 83a, BrN₂ 51d, BrBer_{2,1} 72a, BrVb₁ 67c, BrVb₃ 31ab). U BrPm (56b) i BrVat₅ (51c) na mjestu je prve sveze zabilježeno *iže koliždo*, a na mjestu druge odnosna je zamjenica upotrijebljena samostalno (bez dopusne čestice). Primjer (50b) nije jedini iz BrMav u kojem je (čakavska) dopusna čestica *ako* zabilježena u svezi s crkvenoslavenskim elementom. Kao ilustraciju navodimo primjer sveze te čestice i crkvenoslavenskoga priloga *eliko*: *eliko bo kr'ъ (!) ako êste hl(ê)b'si · i čašu siû p'ete · semr'ъ g(ospod)nû isp(o)v(ê)daete don'dêže pridetъ g(ospod)ъ* – BrMav 101d; lat. *Quotiescumque enim manducabitis panem hunc, et calicem bibetis, mortem Domini annuntiabitis donec veniat* – 1C 11,26.

finitni glagol izostavljen; potvrđeni su primjeri jednačenja padeža antecedensa prema padežu odnosno zamjenice (regresivna padežna asimilacija), koji su, osim u starocrkvenoslavenskome, zabilježeni i u latinskome i u starogrčkome; u objasnidbenoj su funkciji potvrđene formalno odnosno rečenice uvedene svezom adjunktivnoga *eže* i prezentskoga oblika 3. lica glagola *biti* (*estb*) ili glagola govorenja; zabilježene su i odnosne rečenice sa svezom *iže* i *ta* adjunktivno-koordinativnoga značenja, čiji se postanak u kanonskim tekstovima dovodi u vezu sa stanjem u grčkim predlošcima (čemu u prilog osobito govori činjenica da je ta sveza potvrđena u primjerima iz evanđelja), no u mlađim se hrvatskoglagoljskim tekstovima ne može isključiti ni mogućnost latinskoga utjecaja.

Neupitan latinski utjecaj predstavljaju primjeri relativnoga povezivanja, koje je u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku znatno češće nego u suvremenome hrvatskom jeziku. Stanjem je u latinskim predlošcima pretežno potaknuta i uporaba dvostruko oglašljenih odnosnih rečenica u korpusu (koje su uglavnom potvrđene na mjestima na kojima i latinski ima dvostruko oglašljene odnosne rečenice ili pak relativno povezivanje), premda se one ipak ne mogu smatrati isključivo latinskim utjecajem s obzirom na to da su zabilježene i u kontekstima u kojima latinski ne nudi povod za njihovo pojavljivanje. Povodenje za stranim predlošcima u nekim je primjerima rezultiralo neobičnim konstrukcijama, barem iz perspektive suvremenoga hrvatskoga. Takav je, primjerice, slučaj s odnosnom rečenicom koja je, kao u latinskom i grčkom predlošku, smještena između antecedensa i njegove apozicije te s primjerom u kojem slobodna odnosna rečenica, jednako kao u latinskome predlošku, s prilogom *êko* tvori imenski dio kopulativnoga predikata.

Vrlo su rijetke činjenice iz sintakse odnosnih rečenica u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku koje se sa sigurnošću mogu pripisati utjecaju govornoga jezika. Neprijeporno u red takvih ide upotreba zamjenica *ki*, *ka(ê)*, *ko(e)* u odnosnim rečenicama, o čemu svjedoči i činjenica da su te zamjenice pretežno (premda ne isključivo) potvrđene u primjerima iz neliturgijskih zbornika. Utjecajem govornoga jezika treba smatrati i odnosne rečenice s dopusnim česticama *ako*, *godê*, *koli*, *lûbo* i *vola* koje odnosnoj rečenici pridaju univerzalnu snagu. Osim što se pojavljuju gotovo isključivo u kombinaciji s odnosnom zamjenicom *ki*, *ka(ê)*, *ko(e)*, u prilog tomu govori i činjenica da su sveze odnosne zamjenice s tim česticama u liturgijskim tekstovima rijetke, a znatno češće u neliturgijskim zbornicima, kojima je osnovica govorni jezik.

Popis literature

- ANDREWS, Avery D. 2007. Relative Clauses. U: SHOPEN, Timothy (ur.). *Language Typology and Syntactic Description. Second edition, Volume II: Complex Constructions*: 206–236. Cambridge: Cambridge University Press.
- BIANCHI, Valentina 2000. Some Issues in the Syntax of Relative Determiners. U: ALEXIA-DOU, Artemis; Paul LAW; André MEINUNGER; Chris WILDER (ur.). *The Syntax of*

- Relative Clauses*: 53–81. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Biblija 1980. *Biblija: Stari i Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- CAHA, Pavel 2009. *The nanosyntax of case*. PhD dissertation. Center for Advanced Study in Theoretical Linguistics, University of Tromsø.
- CINQUE, Guglielmo 2020. *The Syntax of Relative Clauses: A Unified Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOLAB, Zbigniew; Victor A. FRIEDMAN 1972. The Relative Clause in Slavic. U: PERANTEAU, Paul M.; Judith N. LEVI; Gloria C. PHARES (eds.). *The Chicago Which Hunt: Papers from the Relative Clause Festival*: 30–46. Chicago: Chicago Linguistic Society.
- GRABAR, Biserka 1967. Apokrifna Djela apostolska u hrvatskoglagoljskoj literaturi: 1. Djela Andrije i Mateja u gradu ljudoždera, 2. Djela apostola Petra i Andrije. *Radovi Staroslavenskog instituta* 6: 109–208.
- GALIĆ, Josip 2019. *Sintaksa imperativnih rečenica u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- GROSU, Alexander 1994. *Three Studies in Locality and Case*. London: Routledge.
- GROSU, Alexander; Fred LANDMAN 1998. Strange relatives of the third kind. *Natural Language Semantics* 6: 125–170.
- HCI 2014. *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.
- Jeruzalemska 2001. *Jeruzalemska Biblija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- KATIČIĆ, Radoslav 2002. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Globus – HAZU.
- KEENAN, Edward L.; Bernard COMRIE 1977. Noun phrase accessibility and Universal Grammar. *Linguistic Inquiry* 8: 63–99.
- KORDIĆ, Snježana 1995. *Relativna rečenica*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- MERK, Augustinus (ur.) 1957. *Novum testamentum graece et latine*. Roma: Sumptis Pontifici instituti biblici.
- MIHALJEVIĆ, Milan 2013. Parenteza s glagolima govorenja u hrvatskom jeziku. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 39/2: 527–544.
- 2018. *Jezik najstarijih hrvatskoglagoljskih rukopisa*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut.
- MLADINEO, Nikola 2015. La versione croata glagolitica del *Testamento di Abramo* (1): Stato della ricerca e pubblicazione dei manoscritti inediti. *Slovo* 65: 21–64.
- NAZOR, Anica 1963. Jezični kriteriji pri određivanju donje granice crkvenoslavenskog jezika u hrvatskoglagoljskim tekstovima (prilog diskusiji o problemima crkvenoslavenskog thesaurusa). *Slovo* 13: 68–86.
- 1973. Karakteristike jezika i pisma Hrvojeva misala. Vjekoslav Štefanić i dr. *Hrvatsko-glagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića – pretisak, transkripcija i komentar*. Zagreb – Ljubljana – Graz: Staroslavenski institut »Svetožar Ritig« – Mladinska knjiga – Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 508–511.
- PINKSTER, Harm 2021. *The Oxford Latin Syntax. Volume II: The Complex Sentence and Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- PITNER, Karin. 1995. The Case of German Relatives. *Linguistic Review* 12/3: 197–231.
- PRANJKOVIĆ, Ivo 1998. Habitualne rečenice u hrvatskome jeziku. *Suvremena lingvistika*

45–46: 57–63.

- REINHART, Johannes 2001. Himan »Pange lingua gloriosi« (Vspoj, jaziče slavnoje) u hrvatskoglagoljskim misalima. U: J. ČIKEŠ (ur.). *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture*: 179–190. Zagreb: Udruga Pasijska baština.
- RIEMSDIJK, Henk van. 2006. Free Relatives. U: EVERAERT, Martin; Henk van RIEMSDIJK (eds). *The Blackwell Companion to Syntax. Vol. II*. Malden, MA: Blackwell, 338–382.
- Rječnik. 2018. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, sveščić 22: zemlŋnŋ – i*. Zagreb: Staroslavenski institut.
- VEČERKA, Radoslav 2002. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax IV. Die Satztypen: der zusammengesetzte Satz*. Freiburg i. Br.: Weiher.
- VINCE, Jasna 2005. Izravni objekt kao tema. U: S. DAMJANOVIĆ (ur.). *Drugi Hercigonjin zbornik*: 429–434. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Kratice izvora

- BrAc *Akademijin brevijar* (1384.?)
- BrBer₁ *I. beramski (ljubljski) brevijar* (kraj 14. st.)
- BrBer₂ *II. beramski (ljubljski) brevijar* (15. st.)
- BrHum *Humski brevijar* (15. st.)
- BrMav *Brevijar popa Mavra* (1460.)
- BrN₂ *II. novljanski brevijar* (1495.)
- BrPm *Pašmanski brevijar* (druga polovica 14. i 15. st.)
- BrVat₅ *Vatikanski brevijar Illirico 5* (sredina 14. st.)
- BrVat₆ *Vatikanski brevijar Illirico 6* (sredina / druga četvrt 14. st.)
- BrVat₁₉ *Vatikanski brevijar Vat. Slav. 19* (1465.)
- BrVb₁ *I. vrbnički brevijar* (13./14. st.)
- BrVb₂ *II. vrbnički brevijar* (14. st.)
- BrVb₃ *III. vrbnički brevijar* (prva polovica 15. st.)
- BrVb₄ *IV. vrbnički brevijar* (14. st.)
- BrVin *Vinodolski (Kukuljevićev) brevijar* (1485.)
- BrVO *Brevijar Vida Omišljanina* (1396.)
- CBč *Zbornik u Berčićевой zbirci br. 5* (15. st.)
- CFat *Fatevićev zbornik duhovnoga štiva* (1617.)
- CIvan *Ivančičev zbornik* (14. – 15. st.)
- CLab *Ljubljanski zbornik* (kraj 15. st.)
- COxf *Oksfordski zbornik* (15. st.)
- CPet *Petrisov zbornik* (1468.)
- CPetr *Petrinićev zbornik* (1503.)
- CTk *Tkonski zbornik* (prva četvrt 16. st.)
- FgTs *Tršćanski fragment brevijara* (13. st.)
- MBer₁ *I. beramski (ljubljski) misal* (15. st.)

MBer ₂	<i>II. beramski (ljubljski) misal</i> (15. st.)
MBerl	<i>Berlinski misal</i> (1402.)
MHrv	<i>Hrvojev misal</i> (oko 1404.)
MKop	<i>Kopenhagenski misal</i> (kraj 14. st.)
MKož	<i>Kožičićev misal</i> (1531.)
MNov	<i>Misal kneza Novaka</i> (1368.)
MOxf ₁	<i>I. oxfordski misal</i> (15. st.)
MRoč	<i>Ročki misal</i> (oko 1420.)
MVat ₄	<i>Vatikanski misal Illirico 4</i> (početak 14. st.)
MVat ₈	<i>Vatikanski misal Illirico 8</i> (1435.)
MVb ₁	<i>I. vrbnički misal</i> (1456.)
MVb ₂	<i>II. vrbnički misal</i> (1462.)
PsPar	<i>Psaltir pariškoga kodeksa Slave II</i> (14. st.)
RegBen	<i>Regula sv. Benedikta</i> (kraj 14. st.)
RitAc	<i>Akademijin krnji ritual</i> (15. st.)
RitKlim	<i>Klimantovićev obrednik</i> (1501. – 1512.)

Abstract

The paper describes the syntax of relative clauses introduced by the pronouns *iže*, *ěže*, *eže* and *ki*, *ka(ě)*, *ko(e)* in Croatian Glagolitic texts. The situation is compared with that in Old Church Slavonic and modern Croatian, as well as with Latin and Greek protographs. In Croatian Church Slavonic, all positions on the Accessibility Hierarchy, formulated by Keenan and Comrie (1977: 66), can be relativized. As in Old Church Slavonic texts, antecedents of relative clauses can be possessive adjectives, which is not the case in modern Croatian. Reduced relative clauses in which the finite verb is omitted, examples of *Inverse Case Attraction* (i.e. assimilation of the case of the antecedent with the case of the relative pronoun), explanatory relative clauses introduced by the groups *eže estb* or *eže* + verb of speaking and clauses introduced by the group *iže i ta* of adjunctive-coordinative meaning are also inherited from Old Church Slavonic texts. Latin protographs undoubtedly influenced much more frequent use of relative connection and double-headed relative clauses in the corpus than in modern Croatian. Examples in which a free relative clause with the adverb *ěko* forms the nominal part of a copulative predicate should also be attributed to Latin influence. The foreign influence (Latin or Greek) is also visible in the example in which the relative clause is located between the antecedent and its apposition. Phenomena that can be with certainty attributed to the influence of vernacular Croatian are rare. This group should certainly include relative clauses introduced by the pronoun *ki*, *ka(ě)*, *ko(e)* and those introduced by the combination of that pronoun with the indefinite particles *ako*, *godě*, *koli*, *lúbo* and *vola*.

Trubeckoj i Jakobson o Šimi Starčeviću Jedan prigovor i jedna pohvala

Akademiku Mislavu Ježiću, kao podsjetnik na jedan davni razgovor, vođen na uglu Mislavljeve i Draškovićeve, preko puta Sheratona, o Jakobsonovu pristupu naglasku.

Sažetak

U svojoj je slovnici pod naslovom *Nòvà ricsôslovica illirická* Šime Starčević opisao novoštokavski četveronaglasni sustav i ponudio način njegova zapisa (poglavlje *Od Glasómirjà*, § 109. i § 110.). Pri tome uvodi „tri otege” (zapravo razlikuje tri stupnja, ili tri vrijednosti otege): kaže naime da je jedan naglasak „posvè krátak” (tj. kratkosilazni), jedan „malo potègnùt na dugljè” (tj. dugosilazni), a jedan „posve raztègnùt” (tj. dugouzlazni). Tomu je u članku *Die phonologischen Grundlagen der sogenannten „Quantität” in den verschiedenen Sprachen*, napisanome 1934., a objavljenome godine 1938., prigovorio knez Nikolaj Sergeevič Trubeckoj (Николай Сергеевич Трубецкой), ustvrdivši da se posljednja dva razlikuju zapravo oprjekom po tonu (tj. silaznost : uzlaznost). Prigovor je ponovio i u svojoj znamenitoj knjizi *Grundzüge der Phonologie* od godine 1939. Usuprot tomu, u svome je članku *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntamaphonologie*, objelodanjenome 1931., Roman Jakobson (Роман Осипович Якобсон) pohvalio Starčevićev stavak da kratkosilazni naglasak „ne imádè nika-kva biliga”, prihvativši i sam takav „zapis”, tj. „navod nenavodom”. U prilogu se razmatra potkrjepa koju je svomu prigovoru naveo Trubeckoj, kao i razlozi koje je u vezi sa svojom pohvalom iznio Jakobson. Posebice se uspoređuje Starčevićev zapis novoštokavskoga četveronaglasja s Jakobsonovim, a oba se pak omjeravaju s Lászlóovim dvonadslovnim sustavom. Pri tome se upozorava na nedostatke prvih dvaju te na prednosti potonjega.

Ivšićeva rasprava o Brliću

Godine 1912. u 194. knjizi *Rada JAZU* objavio je Stjepan Ivšić raspravu o naglasku u slovnici Ignjata Alojzija Brlića *Grammatik der illirischen Sprache* (Ivšić 1912b).¹ Govoreći o tome kojim trima znakovima (upravo nadslovcima) Brlić bilježi

1 Puni je naslov te Brlićeve slovnice (tj. njezina trećega izdanja od godine 1850.) ovaj: *Grammatik der illirischen Sprache, wie solche in den südslawischen Ländern Serbien, Bosnien,*

naglaske,² Ivšić navodi „da Brlić nema dva znaka za kratke slogove, koje mi biležimo znakovima " i ' " (Ivšić 1912b: 67), ali podsjeća da ni Vuk Stefanović Karadžić „nije isprva upotrebljavao dva znaka za kratke slogove" (Ivšić 1912b: 67), te potom u razmjerno velikoj bilješci upozorava na to da je Šime Starčević, „mnogo prije Vuka i Daničića [...] shvatio dobro sva četiri štokavska naglaske" (Ivšić 1912b: 67). Evo te bilješke u cjelini:

„Poznato je, da je Vuk već u Srpskom rječniku god. 1818. dosta dobro shvatio štokavske akcente, i da je poslije s pomoću Daničića do-
tjerao svoju akcentuaciju (na pr. u 2. izdanu Srpskoga rječnika 1852.).
Vrijedno je pripomenuti, da je mnogo prije Vuka i Daničića župnik u
Novom u Lici *Šimo Starčević* u svojoj Gramatici (pod natpisom: NOVA
| RICSOSLOVICA | ILIRISKA | VOJNICKOJ MLADOSTI | KRA-
JICNOJ | POKLONJENA | TRUDOM I NASTOJANJEM | SHIME
STARCSEVICHICA | XUPNIKA OD NOVOGA | U LICI. | U TARSTU
1812. | Slovima Gaspara Weis. | mal. 8°. str. 126.) shvatio dobro sva če-
tiri štokavska akcenta. Starčević veli, da naš jezik ima 4 akcenta: »jedan
je posve kratak kao: *pas, nebo, did*; drugi je malo uzdignut pak brzo spu-
štan kao: *govôriti, tolikò, grihòta*; treći je malo potegnut na duglje kao:
kàràòm, pìtàm, vèžëm; četvrti je posve rastegnut kao: *kázati, vézati, pís-
ati*« (str. 113.). Za »glas kratki« veli Starčević, da nema »nikakva biliga«,
nego svaki slog neobiježen treba »na kratko izreći«. Neki u tom slučaju
dvostruče suglasnik, na pr. *nebo* = *nebbo*, ali to se Starčeviću ne sviđa
(str. 114.). – Prema tome vidimo, da je Starčević razlikovao naša četiri
akcenta: 1. akcenat " ne bileži; 2. akcenat ' bileži znakom ^; 3. akcenat ^
bileži znakom `; 4. akcenat ' bileži i on znakom '. – Starčević je pozna-
vao Reškovićevu Gramatiku, jer je spominje (na pr. na str. 19.); on je već prije
Brlića upotrijebio Reškovićev znak ^ za bileženje kratkih slogova. – Na
Starčevićevo razlikovanje naših četiriju akcenata uputio me je drug dr.
Branko Drechsler. – Brlić je znao za Starčeviću Ričoslovicu već onda,
kad je priređivao 1. izdanje svoje Gramatike, ali nije mogao, kako sâm u
Predgovoru (str. VI.) veli, dobiti ni jednoga eksemplara, te je sudeći po
tom u porabi znaka ^ samostalan." (Ivšić 1912b: 67–68)

Ivšić se dakle zahvaljuje „drugu"³ Branku Drechsleru (tj. Branku Vodniku) što ga je ovaj uputio na Šimu Starčevića i na njegovu *Ricsôslovicu*. Valja međutim dodati da je te iste godine, tj. 1912., u dvama brojevima slovenskoga časopisa *Veda Bran-*

Slavonien, Dalmatien, Kroatien und von den Illiriern und Serben in Ungarn und der Vojvodina gesprochen wird, für Deutsche verfaßt und herausgegeben von Ignatz Al. Berlić (vidi BRLIĆ 1850).

2 O tome govorim i u prvoj svesku svoje knjige *Značenje nadslovaka u Vitezoviću Lexiconu*, kojemu je naslov *Opći dio (opis); Prilozi latinski* (MAROTTI 2013a: 34–35).

3 Riječ *drug* ovdje znači 'kolega'.

ko Drechsler objavio članak pod naslovom *Pop Šime Starčević* (Drechsler 1912a i Drechsler 1912b),⁴ u kojem odmah na početku ustvrđuje sljedeće: „U povijesti hrvatske književnosti ime Šime Starčevića se i ne spominje, i ako je on po svome radu najznatnije lice naše književnosti u dopreporodno doba.” (Drechsler 1912a: 436) Potom pak ispravlja neke „neispravne podatke koje u svome djelu *Dr. Ante Starčević* iznosi Kerubin Šegvić, poput tvrdnje da je Šime Starčević, Antin stric, objelodanio „svu silu rasprava u »Zori Dalmatinskoj«, u Gajevoj »Danici«, kasnije u »Nevenu«“ (Šegvić 1911: 5), jer Starčević nikada nije „suradjivao u *Danici* ili u *Nevenu*” (Drechsler 1912a: 436, bilj. 1).

To da se Ivšić ne pozivlje na spomenuti Drechslerov članak, nego da navodi ono što mu je ovaj usmeno rekao, valja pripisati činjenici da je Ivšić raspravu o naglasku u Brlićevoj slovnici napisao najmanje pet godina prije negoli je objavljena, jer ju je predao u *Rad JAZU* u studenome 1907. Naime, u 194. knjizi *Rada*, u kojoj je rasprava objavljena, čitamo sljedeće: „Primljeno u sjednici razreda historičko-filologičkoga Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti dne 6. novembra 1907.” (Ivšić 1912b: 67) U istoj je knjizi objavljena i Ivšićeva rasprava o naglasku u Relkovićevoj slovnici (Ivšić 1912a), koja je predana u *Rad* istoga dana, jer se i tu nalazi istovjetna rečenica (Ivšić 1912a: 1). Štoviše, i velika Ivšićeva rasprava *Današnji posavski govor*, koje je prvi dio objelodanjen godine 1913. u 196. knjizi *Rada* (Ivšić 1913a), a drugi dio iste godine u 197. knjizi (Ivšić 1913b), također je primljena u taj časopis „dne 6. novembra 1907.” (Ivšić 1913a: 124; Ivšić 1913b: 9). S druge strane, znamenita Ivšićeva rasprava *Prilog za slavenski akcenat* objavljena je 1911. u 187. knjizi *Rada*, no primljena je „dne 10. maja 1910.” (Ivšić 1911: 133). Tako se, gledajući samo na redosljed objavljivanja (*Prilog za slavenski akcenat*, *Akcenat u gramatici Matije Antuna Relkovića*, *Akcenat u gramatici Ighata Alojzije Brlića*, *Današnji posavski govor*, prvi i drugi dio), stječe dojam kao da je Ivšić najprije napisao *Prilog za slavenski akcenat*, poput kakve najave, ili „anticipacije” onoga što će se istom potvrditi u raspravama o dvjema slovnicaama te o jednome (slavonskome) govoru. No uistinu nije tako, nego je rasprava *Prilog za slavenski akcenat* svojevrsan „zaključak”, pače i „posljedak” prethodnih opsežnih istraživanja kako spomenutih slovnica, tako i „stanja na terenu”. Njima je pak prethodila rasprava *Šaptinovačko narječje*, objavljena 1907. u 168. knjizi *Rada* (Ivšić 1907), koja je primljena „dne 3. prosinca 1905.” (Ivšić 1907: 113).⁵

4 Općenito o Šimi Starčeviću vidi STOLAC; GRAHOVAC-PRAŽIĆ 2015. Potom VINCE 1973; TAFRA 2002; SELAK 2009; te odnosna poglavlja u JONKE 1965 i VINCE 1978. K tomu i pojedine radove u zborniku *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću* (VRČIĆ-MATAIJA; GRAHOVAC-PRAŽIĆ 2014).

5 Sve su te IVŠIĆEVE rasprave danas dostupne i u knjizi *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije* (*Gesammelte Schriften zum slavischen Akzent*), što ju je uredio nizozemski slavist Christiaan Alphonsus VAN DER BERK (1919.–1979.) (Ivšić 1971).

Dvije Starčevićeve „ricsôslovice”

S druge strane, Drechsler je svoj članak objavio 1912. želeći očividno time obilježiti stotu obljetnicu izlaska dviju Starčevićevih slovnica: naime hrvatske, pod naslovom *Nòva ricsôslovica iliricskà* (Starčević 1812),⁶ te prijevoda i svojevrzne prilagodbe francuske slovnice Dominiquea Josepha Mozina (1771.–1840.) *Französische Sprachlehre* (Mozin 1803),⁷ gdje je jezik kojim se opisuje, u Mozinovu slučaju njemački, zamijenio hrvatskim, te pošto je pokratio pojedine dijelove, potonju naslovio *Nòva ricsôslovica iliricsko-francèzka* (Mozin 1812).⁸

Ono pak što navodi Ivšić u svojoj raspravi o naglasku u Brlićevoj slovnici, nalazi se u Starčevićovoj hrvatskoj ricsôslovisci. Evo što kaže sam Starčević:

„Ako malo potrèsèsh glasove bèsidah, vidi chesh bàrzo, da se u nashem jeziku samo csetiri nahodè: jedan je posvè kràtak kao: *pas*, *nebo*, *did*; drùgì je malo uzdignut pak brzo spushtan kao: *govôriti*, *tolikò*, *grihòta*; trèchi je malo potègnùt na dugljè kao: *kàrà̀m*, *pìtàm*, *vèžèm*; a csetvàrti je posve raztègnùt kao: *kázati*, *vézati*, *písati*. (Starčević 1812: 113)

Starčević dakle rabi ova tri znaka: tupim označuje dugosilazni naglasak i zanaglasnu duljinu, zavinutim kratkouzlazni naglasak, a oštrim dugouzlazni, dočim kratkosilazni naglasak ne bilježi nikakvim znakom. Odaberemo li četiri primjera od onih što ih navodi Starčević (*pas*, *pìtàm*, *grihòta* i *vézati*), odnos prema današnjem zapisu može se prikazati ovom preglednicom:

STARČEVIĆ	DANAŠNJI ZAPIS
pas	päs
pìtàm	pîtām
grihòta	grihòta
vézati	vézati

Budući da Starčević zapisuje novoštokavski četveronaglasni sustav, na prvi bi se pogled moglo očekivati da će rabiti četiri znaka, tj. nadslovka, naime da su mu potrebna

6 Upravo *Nòva ricsôslovica iliricskà vojnicsoj mladosti krajicsnoj poklonjena*, trúdom i ná-stojànjem Shíme Starceevicha xupnika od Novoga u Lici, Slovima Gaspara Weis, U Tarstu, 1812. (pretisak: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.).

7 Puni je naslov ovaj: *Französische Sprachlehre: In einer neuen und faßlichen Darstellung der auf die einfachsten Grundsätze zurückgeführten Regeln, durch viele Beispiele erläutert, und sowohl für Anfänger als für solche, welche schon Fortschritte in der französischen Sprache gemacht haben und sich darinn vervollkommen wollen, eingerichtet von Abbe Mozin*, zweite verbesserte und vermehrte Ausgabe, In der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Tübingen, 1803.

8 Tj. *Nòva ricsôslovica iliricsko-francèzka na potribovànje vojnicškè mladosti iliricskih dàr-xàvah*, prineshèna po Shimi Starceevichu, xupniku od Novoga u Lici, Slovima Gaspara Weis, U Tarstu, 1812., str. 3.

četiri znaka. Ipak nije tako jer, kako je već rečeno, jedan od četiriju novoštokavskih naglasaka, onaj kratkosilazni, ne bilježi nijednim znakom.⁹ Takvo se „bilježenje” u jezikoslovlju nazivlje obilježenost neobilježenošću, ili navod nenavodom. To će reći da je kratkosilazni naglasak obilježen upravo time što nije obilježen. Ili, kako to kaže profesor Bulcsú László:¹⁰

„Náglasnī se zāpisi mogū uprostiti prīmjenōm nenāvoda (nedopisa, engl. *default*). Pri ostvarīv'ānju sv'akōga znakovn'ōga sūstava m'ože bīlo koji pō_volji 'odabrān znāk ostati u odr'ēdenōj ok'olīni neobilj'ežen ako tā ok'olina sadrž'īt dov'oljno 'obavijesti da_se m'ože pretkāzati na kojem je mj'estu tāj znāk izost'avljen. Velīmo da_je tāj znāk obilježen tīme što nīje naved'en, iliti nenāvodom.” (László 2012: 99)

[„Náglasnī se zāpisi mōgū uprōstiti prīmjenōm nenāvoda (nedōpisa, engl. *default*). Pri ostvarīvānju svākōga znakovnōga sūstava mōže bīlo kōjī pō_volji ōdabrān znāk ōstati u ōdrēdenōj ōkolīni neobilježen āko tā ōkolīna sadrž'īt dōvōljno ōbavijesti dā_se mōže pretkāzati na kōjem je mj'estu tāj znāk izōstavljen. Velīmo dā_je tāj znāk obilježen tīme štō nīje navēden, iliti nenāvodom.”]

K tomu, takva je poraba posve u skladu s onim kako pojam obilježenosti, dotično „bilježitosti”, određuje László u raspravi *Općitbena bilježitost pri odredbi srbštine i hrvatštine*: „Bilježitost je osobina člana popisa izdvojena iz kojega skupa kakovime mjerilom.” (László 1996b: 431) To pak znači da je iz skupa novoštokavskih naglasaka, koji je četveročlan, izdvojen jedan član, kratkosilazni naglasak, i to time što ničim nije obilježen (tj. neće biti obilježen). Ili, kako bi rekao Šime Starčević, nema „biliga”. Starčevićev opis toga postupka, ili, ako se hoće, određaj pojma obilježenosti neobilježenošću, u osnovi također odgovara Lászlóovu: „Glās kratki ne imādē nikakva biliga, nego se razūmī, kādā slovka ne ima nad sobom nikakva zlamena, da se ima na kratkō izrechi.” (Starčević 1812: 114)

Takav pristup naglasku, a moglo bi se općenito reći i takav pristup jezikoslovlju, tj. jezičnomu opisu, ima u sebi nešto „matematičko”, da ne kažem nešto „umjetno”, i nije bio uobičajen sve do nedavna, a pogotovo nije početkom devetnaestoga stoljeća. Činjenica da se „nešto” ne bilježi „ničim”, a zapravo bilježi „ničim”, i to zato što se svako drugo „nešto” (u određenome skupu) bilježi „nečim”, znači da se time u jezični opis uvodi pojam ništice, tj. Ø. Ako bismo sada htjeli saussureovski razglobiti taj

9 O naglascima u STARČEVIĆEVOJ hrvatskoj ricsôslovljici vidi u nas ANIĆ 1968a; ANIĆ 1968b [usporedba s *Ričoslovjem* (članci što ih je STARČEVIĆ objavljivao u *Glasniku dalmatinskom* 1849. i 1850.; vidi sada STARČEVIĆ 2009)]; ANIĆ 1968c; DELAŠ 2012; usp. i DELAŠ 2013: 135–138, posebice 135–136.

10 Kada LÁSZLÓ naglasak zapisuje dvonadslovnim sustavom s nenavodom (tzv. „dvoznakim prostim”), redovito unutar uglatih zagrada, da se izbjegne zabuna, donosim „prijepis”, u kojem naglasak označujem VUK–DANIČIĆ–BUDMANI–MARETIĆEVIM petonadslovnim sustavom (na *ije* se nikada ne bilježi zanaglasna duljina). Usp. i MAROTTI 2022: 153–174, posebice 153, bilj. 275; slično postupam i u MAROTTI 2019: 401–430.

„znak”, taj „bilig” kojega nema, mogli bismo reći da je njegov označnik (*signifiant*) Ø, a označenik (*signifié*) ‘kratkosilazni naglasak’.

I dakako, takav pristup nije mogao proći nezapaženo. Uočila su ga dvojica u to vrijeme, tj. tridesetih godina prošloga stoljeća, glavnih, upravo ključnih nositelja i ujedno promicatelja onih jezikoslovnih zasada što ih je uspostavio Praški jezikoslovni krug: naime Nikolaj Sergejevič Trubeckoj (Николай Сергеевич Трубецкой) i Roman Osipovič Jakobson (Роман Осипович Якобсон). Obojica su međutim čitala spomenutu Ivšičevu raspravu u *Radu JAZU*, a ne samoga Starčevića. Pri tome je Trubeckoj¹¹ iznio jedan prigovor, a Jakobson pohvalu.

„Tri otege”

Da je knez Trubeckoj iznio prigovor, to je donekle razumljivo, pogleda li se ono što kaže Starčević, naime da je jedan naglasak „posvè krátak”, jedan „malo potègnùt na dugljè”, a jedan „posve raztègnùt”. Trubeckoj je to „odčitao” kao „tri otege”, naime da Starčević pri opisu hrvatskoga naglasaka uvodi tri različite otege, tj. da razlikuje tri stupnja, ili tri vrijednosti kvantitete, pa u svojoj glasovitoj knjizi *Grundzüge der Phonologie*,¹² koja je objelodanjena posmrtno, godine 1939.,¹³ kaže ovako:¹⁴

11 Njegovo se prezime različito preslovljava u latinicu: *Trubetzkoy*, kako se nalazi npr. u izdanju njegova glavnoga djela godine 1939. *Grundzüge der Phonologie* (TRUBECKOJ 1939), a tako je i u engleskome prijevodu od godine 1969. *Principles of phonology* (TRUBECKOJ 1969); *Troubetzkoy*, kako nalazimo u francuskome prijevodu istoga djela godine 1949. *Principes de phonologie* (TRUBECKOJ 1949); potom *Trubetskoy* i *Troubetskoy*, te napokon *Trubeckoj*, kako je u nas, prema ruskome izvornome zapisu *Трубецкой*, uobičajeno. Rođen je 1890., u vrlo uglednoj ruskoj plemićkoj obitelji litavskoga podrijetla, pa se često navodi kao „knez Trubeckoj”. Otac mu je bio poznati ruski filozof i profesor na Moskovskome sveučilištu (a mjesec dana prije smrti postao je i rektor Moskovskoga sveučilišta) Sergej Nikolaevič TRUBECKOJ (Сергей Николаевич Трубецкой). Nikolaj je kao vrlo mlad (1915.) također počeo predavati na Sveučilištu u Moskvi, ali je, kada je izbila revolucija, prešao na Sveučilište u Rostovu na Donu (1918.); potom je od 1920. do 1922. predavao na Sveučilištu u Sofiji, da bi godine 1922. postao redovitim profesorom slavenske filologije na Sveučilištu u Beču (na tome su mjestu prije njega bili Vatroslav JAGIĆ i Milan REŠETAR, a nakon njega Josip HAMM i Radoslav KATIČIĆ). Umro je od srčanoga udara 1938.

12 Vidi JAKOBSON 1966. Usp. i u nas ŠKREB 1963.

13 Njegova smrt 25. lipnja 1938. ni do danas nije posve razjašnjena. Naime, koliko god da je bio protivnik komunizma, jednako je toliko bio i protivnik nacionalsocijalizma, pa je, pošto je Hitler došao na vlast, često pisao protunacističke i proturasističke članke. Tako je godine 1935. objavio članak pod naslovom *O расизме*, na ruskome, u časopisu *Евразийские мемуары* (br. 5., str. 43–54), koji je izlazio u Pragu od 1934. do 1936. (6 brojeva). Zato ga je u ožujku 1938., nakon što je Hitler pripojio Austriju (*Anschluß*), uhitila tajna njemačka policija (*Gestapo*), zaplijenivši mu i neke rukopise. Kako je izgledalo to ispitivanje, ne zna se točno, ali ostaje činjenica da je nepuna tri mjeseca nakon toga umro (a i inače je imao tegoba sa srcem). Članak je danas dostupan u TRUBECKOJ 1975: 467–474.

14 Navodim i francuski prijevod Jeana Cantineaua (1899.–1956.), na koji se mnogi vrlo često

„Auch für einige anderen Sprachen werden drei (sogar noch mehr!) distinktive Quantitätsstufen der Silbenträger angegeben, jedoch mit Unrecht. Es handelt sich dabei meistens um eine Verwechslung der Quantität mit der Tonverlauf. So behauptete ein kroatischer Grammatiker, Š. Starčević, zu Anfang des XIX. Jh., daß seine Muttersprache drei Quantitätsstufen der betonten Silben besitzt: außer dem »kurzen Akzent« soll das Illyrische (wie damals das Kroatische genannt wurde) noch einen »etwas in die Länge gedehnten« und einen »ganz zerdehnten« Akzent besitzen. Prüft man aber die von Š. Starčević angeführten Beispiele nach, so sieht man daß er unter dem »etwas gedehnten« Akzent den langen fallenden, und unter dem »ganz zerdehnten« den langen steigenden Akzent des Serbokroatischen verstand. Er hatte also der Tonverlaufgegensatz (fallend – steigend) als einen Quantitätsgegensatz (kürzer – länger) aufgefaßt, oder, besser gesagt, die phonologisch unwesentliche Begleiterscheinung (nämlich die etwas längere Dauer einer steigend intonierten Silbe) für wesentlich gehalten.“ (Trubeckoj 1939: 177–178)

Dakako, sam je knez Trubeckoj već tih tridesetih godina imao u potpunosti razvijen pojam oprjeke (*Gegensatz*), što ga je postupno uvodio od kraja dvadesetih godina prošloga stoljeća, rabeći ga posebice na području fonologije, i to pri razradi pojma razlikovne jedinice, tj. fonema (ali i onoga što će poslije biti nazvano tonemom, ili razlikovnom jedinicom na suprasegmentnoj razini). Prema tome, smisao je navedenoga prigovora da se samo „dva stupnja“, tj. upravo razlika među njima, „tiču fonologije“ bez obzira na to koliko netko u zbilji, dakle na govornoj razini, dugo ili kratko izgovarao pojedine samoglasnike. To je, s fonološkoga stajališta, samo popratna pojava i utoliko za fonologiju nebitna (*unwesentliche Begleiterscheinung*). Posrijedi su zapravo dvije različite oprjeke, koje se ne smiju brkati: jedno je oprjeka na razini kvantitete iliti otege (*Quantitätsgegensatz*), tj. kračina : duljina, a nešto je posve drugo oprjeka na razini tona iliti napjevka (*Tonverlaufgegensatz*),

pozivlju: „Pour quelques autres langues sont également indiqués, mais à tort, trois degrés quantitatifs des centres de syllabe (ou même davantage), à valeur distinctive. Il s’agit la plupart du temps d’une confusion entre la quantité et les variations toniques. Ainsi un grammairien croate, Š. Starčević, au début du xixe siècle, assurait que sa langue maternelle possédait trois degrés quantitatifs des syllabes accentuées : en dehors de l’« accent bref » l’illyrien (comme on appelait alors le croate) aurait encore possédé un accent « quelque peu allongé » et un accent « tout à fait allongé ». Mais si l’on vérifie les exemples allégués par Š. Starčević, on voit qu’il appelle accent « quelque peu allongé » l’accent long descendant et par accent « tout à fait allongé » l’accent long montant du serbo-croate. Il avait donc interprété l’opposition de variation tonique (descendant-montant) comme une opposition quantitative (bref-long) ou, pour mieux dire, tenu pour essentiel un phénomène accessoire, non essentiel du point de vue phonologique (à savoir la durée quelque peu plus longue d’une syllabe à intonation montante).“ (TRUBECKOJ 1949: 211)

tj. silaznost : uzlaznost. Prema tome Trubeckoj prigovara Šimi Starčeviću da brka te dvije vrste oprjeka, tj. da potonju svodi na prethodnu.¹⁵

To pak da je moguće govoriti samo o „dvama stupnjevima”, kada je riječ o fonologiji, izravno kaže i sam knez Trubeckoj, i to u članku *Die phonologischen Grundlagen der sogenannten „Quantität” in den verschiedenen Sprachen*, koji je objelodanjen u zborniku u čast talijanskoga poredbenoga jezikoslova Alfreda Trombettija (1866.–1929.),¹⁶ stručnjaka za baskijski i poznatoga pristaše jezične monogeneze.¹⁷ U navedenome prilogu Trubeckoj na jednome mjestu veli ovako:¹⁸ „Betrachten wir jene Sprachen, wo die Quantität phonologisch verwertet wird, so bemerken wir, dass überall nur *zwei Quantitätsstufen* einander gegenübergestellt werden.” (Trubeckoj 1938: 156)

Podsjetiti je ovdje da je u razdoblju od 1929. do 1939. Trubeckoj objavio 12 članaka u kojima pod različitim vidicima razmatra i, kako reko, postupno uvodi pojam oprjeka. Svi su ti članci (a neki su od njih objelodanjeni i posmrtno) dostupni danas na engleskome u već spomenutoj knjizi *Studies in General Linguistics and Language Structure* (Trubeckoj 2001). Njihova je važnost velika jer se oni mogu (a zapravo i moraju) čitati kao svojevrsni „pripremni” radovi za *Grundzüge*, te znatno pridonose boljemu razumijevanju toga djela. Treba spomenuti i to da među njima ima i nekoliko članaka u kojima se uvodi pojam mor(fo)fonologije, kao i pojam mor(fo)fonema,¹⁹ jer se, kako je poznato, Trubeckoj smatra utemeljiteljem mor(fo)-fonologije (Marotti 2013a: 81).

Trubeckoj je prema tome prigovorio Starčeviću u vezi s *opisom* hrvatskih naglasaka, posebice u vezi s opisom dugouzlaznoga naglasaka. Jakobson je međutim pohvalio Starčevićev pristup *zapisu* naglasaka.

15 Podrobnije o tome vidi MAROTTI 2013a: 32–34, 80–81.

16 Potanje o TROMBETTiju i o jezičnoj monogenezi vidi MAROTTI 2021: 45–70, posebice 45–47. Što se tiče TROMBETTija, usp. i ŠUFFLAY 1930: 215; ŠUFFLAY 1926: 2–3.

17 Taj je zbornik, pod naslovom *Scritti in onore di Alfredo Trombetti*, objavljen godine 1938., a članak se nalazi na str. 155–174 (TRUBECKOJ 1938). Danas je međutim taj članak dostupan i na engleskome (pod naslovom *The Phonological Basis of Quantity in Various Languages*) u knjizi N. S. TRUBETZKOY, *Studies in General Linguistics and Language Structure* (str. 50–59), koju je 2001. uredio Anatoly LIBERMAN (Анатолий Симонович ЛИБЕРМАН; rođen 1934.) (TRUBECKOJ 2001). No članak je napisan 1934. u Beču. Sličnu bilješku navodim i u MAROTTI 2013a: 80.

18 Engleski prijevod glasi: „Languages with phonologically relevant quantity distinguish only two degrees of it.” (TRUBECKOJ 2001: 51)

19 Primjerice *On Morphonology* (TRUBECKOJ 2001: 72–74; izvorno je objavljen na francuskome u zborniku *Mélanges linguistiques dédiés au Premier Congrès des Philologues Slaves, Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, sv. 1., 1929., str. 85–88) i *Thoughts on Morphonology* [TRUBECKOJ 2001: 75–77; izvorno je objavljen na njemačkome u zborniku *Réunion phonologique internationale tenue à Prague (18 – 21 / XII 1930), Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, sv. 4., 1931., str. 160–163].

„Obilježnost neobilježenošću” iliti „navod nenavodom”

Što je dakle tako snažno privuklo jednoga Jakobsona? Upravo Starčevićev zapis kratkosilaznoga naglasaka nenavodom, tj. bez nadslovka. Jakobson o tome govori u svome predavanju pod naslovom *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie*, što ga je održao 19. prosinca 1930. na Praškoj fonološkoj konferenciji, a koje je objavljeno godine 1931. u četvrtome svesku *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*.²⁰

Govoreći o naglasku, dotično o „prosodijskim²¹ odnosima” u Vukovu (i u vukovskome) sustavu („das Vuksche System”; Jakobson 1962a: 131), Jakobson ponajprije ustvrđuje sljedeće: „Dieses Betonungssystem wurde zuerst richtig in der Grammatik Šimo Starčevićs wiedergegeben und bis in die Einzelheiten hinein von Vuk Karadžić in der zweiten Ausgabe seines serbischen Wörterbuchs unter Mitwirkung Daničić fixiert.”²² (Jakobson 1962a: 128) Potom navodi svoj opis tih „prosodijskih odnosa”:

„An der Tonverlaufkorrelation beteiligen sich hier sowohl die langen wie auch die kurzen Vokale. Als Merkmal dieser Korrelation fungiert in manchen dieser Mundarten die vorsilbige (d.h. das Ende der Silbe erreichende) Erhöhung der Vokale, in anderen die übersilbige Erhöhung. Diese Tonerhöhung kann an jeder Stelle des Wortes mit Ausnahme der letzten Silbe vorkommen. Die Betonung ist in diesen Mundarten gebunden: sie fällt mit dem merkmalthaltigen Tonverlauf zusammen ; falls dieser im Worte fehlt, liegt die Betonung auf der ersten Wortsilbe (wenn aber an ein Wort ein Proklitikon angelehnt wird, so geht sie auf das letztere über). Die vom Standpunkte der Wortphonologie außerphonologische Betonung wird durch eine unvollsilbige (das Ende der Silbe nicht

20 Članak je dostupan i u prvome svesku (*Phonological Studies*) JAKOBSONOVIH odabranih djela (*Selected Writings*). Prema tome izdanju i ja ga ovdje navodim (JAKOBSON 1962a: 117–136).

21 Rabim likove *prosodija* i *prosodijski* prema grčkome προσωδία, koliko god da su u nas uobičajeni (da ne kažem – „standardizirani”) likovi *prozodija* i *prozodijski*. Tako je imao primjerice Vjekoslav BABUČIĆ godine 1854. u svojoj *Ilirskoj slovnici* (usp. primjerice: »Naša namjera nije uprav ovdje obilno govoriti o pjesničtvu i o pravilih pjesničkih iliti o prosodii [...]«; BABUČIĆ 1854: 487), a još i Nikola MAJNARIĆ 1948. u *Grčkoj metrici* (npr. MAJNARIĆ 1948: 4), ili Rikard Simeon 1969. u *Enciklopedijskome rječniku lingvističkih naziva* (Simeon 1969 sv. 2: 211–212; također *prosodem*, kao i odnosne pridjeve *prosodijski* i *prosodički*), ili pak Josip Hamm godine 1974. u članku *Prosodijski sistem Križanićeva govora*, u zborniku *Život i djelo Jurja Križanića* (npr. Hamm 1974: 212). Otuda bi odnosni pridjev u biranome, dotično uzornome sustavu bio *prosodični* (taj lik rabi godine 1972. Žarko Muljačić u *Općoj fonologiji i fonologiji suvremenoga talijanskog jezika*, samo s ozvučenim *s*, dakle *prozodični*; vidi npr. Muljačić 1972: 163). Ne samo da se u grčkome *s* među samoglasnicima nikada ne ozvučuje, nego se u riječi προσωδία suglasnik *s* nalazi k tomu na granici predmetka i osnovne riječi u složenici. Slično je i s imenicom *filozofija* (a usp., s druge strane, noviju tuđicu *fotosofija*) (usp. i Marotti 2013a: 21–22, bilj. 31).

22 Uočiti je da i on veli „Šimo” STARČEVIĆ, kako ima i Ivšić u spomenutoj raspravi.

erreichende) Erhöhung gekennzeichnet; die unbetonten Silben besitzen einen ähnlichen fallenden Tonverlauf. Der Unterschied in der Höhe und in der Stärke des Stimmtones zwischen der betonten und der folgenden Silbe ist geringer bei dem merkmalthaltigen Tonverlauf der betonten Silbe als bei dem merkmallosen." (Jakobson 1962a: 128)

Temeljna je Jakobsonova tvrdnja da je uzlazni ton obilježen. Naglasak je vezan uz taj obilježeni uzlazni ton, a ako toga uzlaznoga tona u riječi nema, ako nema te uzlaznosti, naglasak se nalazi na početnome slogu riječi. Potonje ne proturječi činjenici da je naglasak vezan za uzlaznost, jer kada nema uzlaznosti, strogo uzevši, nema ni naglasaka, ali se silom sustava naglasak ozbiljava na početnome slogu (jer negdje mora biti). Ako se međutim pred takvom riječju nalazi prednaglasnica, naglasak „skače” na nju, dakle ide na početak izgovorne cjeline, tj. koliko god može ulijevo.

Ovdje valja upozoriti na to da Jakobson rabi njemačku riječ *Betonung*, koju obično na hrvatski prevodimo riječju *naglasak*. Naoko se dakle čini kao da Jakobson, u jezikoslovnoj raspravi, rabi jednu riječ u nejezikoslovnome, tj. u svakodnevnome, općejezičnome značenju (moglo bi se reći, kao da ju rabi „naivno”). Često se naime, izvan jezikoslovlja, pod naglaskom zamišlja stanoviti „entitet”, neko određeno nešto, pri čem se kadšto smatra da su različiti „naglasci” uzajamno teško uspoređljivi. Tomu usuprot valja reći da je naglasak, uzevši općenito, a i svaki određeni naglasak, zapravo samo ime za osobit svežanj (engleski *bundle*) razlikovnih obilježja.²³ Daka-

ko, Jakobson je svjestan toga, kao što se vidi, primjerice, iz ovoga ulomka:

„Ist in einer Sprache die Korrelation »zweimorige Betonung – einmorige Betonung« vorhanden und kann eine einmorige Betonung sowohl auf einen Teil einer zweimorigen (langen) Silbe als auch auf eine einmorige (kurze) Silbe fallen, so kann auch eine zweimorige Betonung nicht nur auf eine lange Silbe, sondern eventuell auch auf zwei kurze Silben fallen.” (Jakobson 1962a: 125)

Stoga bi *Betonung* bilo bolje prevesti riječju *udar* (engleski *stress*), ili pak *silina*, jer je uistinu riječ o jednome od triju razlikovnih obilježja, koja u svojoj „ukupnosti” čine „naglasak”.²⁴ Ta su tri razlikovna obilježja, kakvih dvadeset i pet godina poslije, razradili Roman Jakobson i Morris Halle u knjizi *Fundamentals of Language* (Jakobson; Halle 1956). Posrijedi su ova tri razlikovna obilježja: *force*, *quantity* i *tone*. Ona odgovaraju trima osjetnim osobinama koje zamjećujemo osjetilima, a to su *voice-loudness*, *subjective duration* i *voice-pitch*. Njima su pak, u fizikalnome smislu, usporedna tri obilježja zvuka, tj. *intensity*, *time* i *frequency* (Jakobson; Halle

23 To je razlog da je samu riječ *naglasak*, u raspravama o naglasku, najbolje ne rabiti.

24 Primjerice, očividno je da se u dijelu rečenice „kann eine einmorige Betonung sowohl auf einen Teil einer zweimorigen (langen) Silbe als auch auf eine einmorige (kurze) Silbe fallen” *Betonung* ne može prevesti riječju *naglasak*, nego recimo riječju *silina*: ‘može li jednomorni udar pasti na jedan dio dvomornoga (dugoga) sloga kao i, jednako tako, na jednomorni (kratki) slog’.

1956: 22).²⁵ Ta se razredba prosodijskih obilježja može prikazati u sljedećoj preglednici (premda Jakobson i Halle ne navode nikakvu preglednicu, nju je ipak moguće uspostaviti):

PROSODIC FEATURES	ATTRIBUTES OF SENSATION	PHYSICAL CORRELATES
<i>force</i>	<i>voice-loudness</i>	<i>intensity</i>
<i>quantity</i>	<i>subjective duration</i>	<i>time</i>
<i>tone</i>	<i>voice-pitch</i>	<i>frequency</i>

Godine pak 1996. u svojoj raspravi *Bilježka o književnome naglasku hrvatskome* [*Bilježka o književnome naglasku hrvatskome*] iznio je Bulcsú László svojevrstan prijevod navedenoga nazivlja, premda, kako je moguće razabrati, i nije u potpunosti riječ o prijevodu, nego je katkada posrijedi razlika u pojmovlju. To posebice vrijedi za Jakobson–Halleove pojmove *voice-loudness* i *subjective duration*, jer je očividno da „silina” i „duljina/kračina” nisu njihove prave otpovjednice. László o tome raspravlja u poglavlju *Naglasnā srjedstva* [*Naglasnā srjedstva*]. Iako ni on ne navodi neku preglednicu, ona se i u ovome slučaju može uspostaviti. Evo te preglednice (prema László 1996a: 335):²⁶

NAGLASNA SRJEDSTVA	OČITOVANJE	OBILJEŽJA ZVUKA
natisak	silina	jakost
odtega	duljina/kračina	trajanje
napjevak	vis	učestalost

Utoliko bi, držimo li se strogo Lászlóa, trebalo reći ovako: prema Jakobsonu, natisak je vezan uz obilježeni uzlazni napjevak, a ako toga uzlaznoga napjevka u riječi nema, natisak se nalazi na početnome slogu riječi. To znači da je natisak pretkazljiv na temelju napjevka, tj. visine napjevka, ili pak da je silina pretkazljiva na temelju visa (koji se ozbiljava na idućem slogu). Jednostavnije rečeno, silina „ide” s (postignutom) visinom, ili posve jednostavno, pak i pomalo „pučki”, naglasak „ide” s uzlaznošću.

Budući da je dakle jedno razlikovno obilježje (od triju) pretkazljivo, Jakobson pri zapisu novoštokavskoga četveronaglasnoga sustava rabi samo dva znaka (što čini i László u svome dvonadslovnome zapisu, samo drugačije), tj. bilježi duljinu dvotočjem

25 Usp. i hrvatski prijevod Ivana MARTINČIĆA *Fonologija i fonetika* u knjizi *Temelji jezika* (JAKOBSON – HALLE 1988: 24). Također Marotti 2013a: 22.

26 Navodim u Lászlóovu zapisu, ali bez nadslovaka, jer mi se čini da je ovako preglednije. László tu inače rabi već spomenuti nepotpuni dvonadslovni sustav, ili „dvoznakī pr’ostī” [„dvōznakī prōstī”), kako ga je često zvao, a tako je i u većini navodaka iz Lászlóovih radova u ovome prilogu. Obje se preglednice nalaze i u Marotti 2013a: 22, 23.

i uzlaznost tupim znakom. Silazne naglaske ne treba posebno obilježavati, jer oni su pretkažljivi na prvome slijeva, ako nema nigdje tupoga znaka (kojim se bilježi uzlaznost). Dakako, ako je posrijedi dugosilazni naglasak, tada je taj slog obilježen dvočjem, no ako je riječ o kratkosilaznome, tada nije potreban nikakav znak, a tako je upravo postupao i Starčević (Marotti 2013a: 33). Stoga Jakobson kaže ovako:²⁷

„Kurze Phoneme mit merkmallosem Tonverlauf behandeln Starčević und Brlić, welcher offensichtlich durch die Akzentbezeichnung Starčevićs beeinflusst war, in einer betonten Silbe und in einer unbetonten gleich, d.h. sie lassen sie ohne jedes diakritische Zeichen.” (Jakobson 1962a: 130)

Potom zaključuje: „Ebenso besitzt auch nach Starčević diese phonologische Kategorie kein Kennzeichen – »nikakva biliga« (Beispiele: *pas*, *nebo*, *did*).”

Utoliko se, primjerice, u skladu s Jakobsonovim pristupom, riječi *jagoda* i *jazavac* (tj. *jăgoda* i *jăzavac*) mogu pisati upravo tako, naime bez ijednoga nadslovka, jer bi, da je na prvome slijeva dugosilazni, u Jakobsonovu zapisu bilo *ja:goda* i *ja:zavac*, a da je na tome slogu kratkouzlazni ili pak dugouzlazni naglasak, bilo bi *jăgoda* i *jăzavac*, dotično *jâ:goda* i *jâ:zavac*. Da je pak naglašen (uzlaznim naglaskom) drugi slog slijeva, ta bi uzlaznost bila obilježena tupim znakom (tj. *jagòda* i *jazàvac*, dotično *jagò:da* i *jazà:vac*, u slučaju dugouzlaznoga). Posljednji slog dakako ne može biti naglašen.²⁸ Evo sada četiri riječi koje navodi Starčević, i to u njegovu zapisu, u Jakobsonovu i u današnjem zapisu:²⁹

STARČEVIĆEV

ZAPIS

pas

pitâm

grihòta

vézati

JAKOBSONOV

ZAPIS

pas

pi:ta:m

grihòta

vè:zati

DANAŠNJI

ZAPIS

pàs

pîtâm

grihòta

vézati

I tu se vidi ono što je već rečeno u vezi s primjerima *jagoda* i *jazavac*. Treba posebno upozoriti na zapis zanaglasne duljine u Starčevića, koji je istovjetan zapisu dugosilaznoga naglasaka. Jakobsonovski bi se (a i trubeckojevski) reklo da to zapravo i nije zapis dugosilaznoga naglasaka, nego zapis duljine, a silaznost je prvoga sloga slijeva pretkažljiva jer nigdje nije obilježena uzlaznost (što se iz Jakobsonova zapisa jasno vidi). Valja se k tomu prisjetiti da su i Karadžić i Daničić dugosilazni naglasak i zanaglasnu duljinu bilježili istim znakom (tj. oblim ili tzv. „kapom”) (usp. i Marotti 2013a: 33). Valja na kraju dodati i to da je u nas Starčević i Jakobsonov pristup, godine 1978., u svome članku *Šime Starčević i*

27 JAKOBSON kaže da je i BRILIĆ tako postupao, pod STARČEVIĆEVIM utjecajem.

28 Usp. i Marotti 2013a: 33, gdje navodim primjere *paslika* i *praježik*.

29 Preglednicu donosim i u Marotti 2013a: 33.

fonološki opis novoštokavskih naglasaka, uzajamno usporedio Zvonimir Junković (Junković 1978; usp. i Junković 1968 te Junković 1970).³⁰ Osim toga, Junković je u tome članku Starčevićev i Jakobsonov pristup usporedio i s pristupom francuskoga slavista Paula Gardea (1926.–2021.).³¹

Tri Kravarova prijedloga

Govoreći o Starčeviću zapisu naglasaka, Junković razlikuje „sintetičko bilježenje” i „analitičko bilježenje”, pa na jednome mjestu veli ovako: „Ako Starčevićovo sintetičko bilježenje, u kojem su pomiješane fonematske i prozodijske osobine, zamijenimo analitičkim [...]” (Junković 1978: 84) To da je neki zapis stanovitoga naglasaka, dakle neki nadslovak, „sintetičan”, kazuje upravo to da taj nadslovak istodobno označuje, ili nosi obavijest, o više nego jednome prosodijskome razlikovnome obilježju, što će reći najmanje o dvama, a često i o svima trima. Tako su primjerice Starčevićevim zapisom naglasaka koji sam zove „posve raztègnùt” (tj. dugouzlaznoga naglasaka), istodobno obilježeni i mjesto siline u riječi, i duljina sloga, i uzlaznost napjevka (tj. tona). Ali naravno, to je obilježje i četiriju nadslovaka u Vuk–Daničić–Budmani–Maretićevu petonadslovnome sustavu (dakle osim zanaglasne duljine), kojim se bilježi novoštokavsko (i ujedno današnje književnojezično) četveronaglasje. Evo kako to kaže Junković u članku *La fonction contrastive et l'accentuation du serbo-croate*:

„En serbo-croate écrit, l'ensemble des traits prosodiques, appelé traditionnellement « accent », comprend trois parties:

1° la quantité, autonome par rapport à l'accent proprement dit, ayant un rôle distinctif doublé, dans certains cas, d'un rôle démarcatif;

2° l'accent libre assumant une fonction contrastive;

3° les tons ou degrés d'intensité, traits redondants, conditionnés par la place de l'accent.” (Junković 1968: 59)

30 Govoreći o Jakobsonovu pristupu, Junković kaže ovako: „Naglasak bi bio vezan uz uzlazni, obilježeni ton ili uz početni slog kad u riječi takva tona nema. Mjesto se naglasaka daje, prema tome, u svim slučajevima pretkazati – naglasna sloboda ne postoji.” (Junković 1978: 81)

31 O tome međutim ovdje ne raspravljam (vidi Garde 1968: 148–154, posebice 150–154; Garde 1993: 110–114, posebice 112–114). Spomenuo bih samo to da razlika između Starčevića i Jakobsona s jedne strane, te Gardea s druge, nije tako velika kako bi to moglo izgledati, tj. u onome smislu kako ta dva pristupa suprotstavlja Junković: „Rješenje koje predlaže [...] moglo bi se izraziti ovako: mitnica na početku završnoga pojasa smatra se bitnom, a mitnica na kraju početnoga pojasa nebitnom. [...] Jakobson pretpostavlja, naprotiv, da je važna mitnica na kraju početnoga pojasa i da je glavno sredstvo za isticanje ton [...]” (Junković 1978: 84) Da razlika nije tolika, moguće je međutim uvdjeti istom onda kada se u obzir uzme Lászlóov pristup.

Riječ *accent* Junković najprije piše u navodnicima, jer ju tada (još) ne rabi u pravome značenju. To naime nije „l’accent proprement dit”, nego se tako zove „tradicionalno”, i to zato što je „l’accent proprement dit” zapravo udar, silina, iliti natisak.³²

Na tu je „sintetičnost zapisa”, nešto drugačije, godine 1974. u članku *O grafici književnoga akcenta* upozorio Miroslav Kravar: „Ali već se na prvi pogled vidi da u tome grafičkom sistemu nema ni traga onim binarno-proporcionalnim odnosima koji stvarno postoje na fonetičko-fonološkom planu kao akcenatski sistem.” (Kravar 1974: 45) Da bi to zorno pokazao, Kravar navodi prikaz tih četiriju naglasaka u današnjem zapisu. Pri tome odabire slovo *a*, koje zastupa sve samoglasnike. Evo kako se to može prikazati u preglednici:³³

DANAS	KRATKI	DUGI
SILAZNI	ä	â
UZLAZNI	à	á

U dodatnome tumačenju Kravar kaže ovako:

„Da su dva akcenta »kratka«, a dva »duga«, pa dva »silazna«, a dva »uzlazna«, to se iz samih znakova ne vidi. Dakle, oni su proizvoljni, jer nisu denotativni, pa čak ni simbolični; osim toga, nisu ni parno podudar- ni, što bi bio minimum njihove informativnosti. Drugim riječima, oni o prozodijskim svojstvima i funkcijama što ih »označuju« ne kažu nikome ništa.” (Kravar 1974: 45)

Kao primjere navodi pak sljedeće četiri riječi: *màslo*, *vòda*, *mêso*, *víno*. Kravar spominje Starčevića, ali ne navodi njegov pristup. No i Starčevićovo se bilježenje može slično prikazati:

STARČEVIĆ	KRATKI	DUGI
SILAZNI	a	â
UZLAZNI	à	á

Govoreći međutim o Jakobsonu, navodi njegovo bilježenje, a razmatra i način što ga je 1946. u članku *Serbo-Croatian Phonemes* iznio američki jezikoslov Carleton Taylor Hodge (1917.–1998.). Evo najprije Jakobsonova zapisa (Kravar 1974: 46):

32 To što Junković kaže „les tons ou degrés d’intensité, traits redondants, conditionnés par la place de l’accent”, njegovo je vlastito stajalište, izravno suprotno Lászlóovu, za kojega je, obrnuto, silina pretačljiva na temelju (mjesta) visine napjevka, tzv. visa, no u to ovdje ne ulazim.

33 Prenosim iz KRAVAR 1974: 44, uz određene dorade.

JAKOBSON	KRATKI	DUGI
SILAZNI	a	a:
UZLAZNI	à	â:

Spomenuta bi četiri primjera prema Starčeviću trebalo zapisati ovako: *maslo*, *vôda*, *mèso*, *vîno*, a prema Jakobsonu ovako: *maslo*, *vôda*, *mè:so*, *vì:no*. Hodge pak, umjesto dvotočja, udvostručuje samoglasnike, a silaznost označuje tupim znakom („tupcem”, kako ga je običavao zvati László), a uzlaznost oštrim (László ga je zvao „oštrac”). Njegov se način bilježenja četiriju naglasaka može ovako prikazati (Hodge 1946):

HODGE	KRATKI	DUGI
SILAZNI	à	ââ
UZLAZNI	(á)	áá

Tu bismo imali ovako: *màslo*, *vôda*, *mèeso*, *viîno*. Kravar zapravo zapisuje *vôda*, jer Hodge uglavnom ne razlikuje dva kratka naglasaka; zato i navodi *á* unutar zagrada (Kravar 1974: 46).³⁴ Kravar zatim ustvrđuje da bi se dva navedena pristupa, Jakobsonov i Hodgeov, mogla povezati i spojiti u jedan, i to tako da se od Jakobsona ne prihvati navod nenavodom u slučaju kratkosilaznoga naglasaka, nego da se, prema Hodgeu, silaznost bilježi tupim znakom, a uzlaznost oštrim, ali da se zadrži Jakobsonovo bilježenje duljine dvotočjem, a ne preuzme Hodgeovo udvostručavanje samoglasnika. I to je taj Kravarov prvi prijedlog (1) kako bismo mogli bilježiti četiri novoštokavska naglasaka (Kravar 1974: 46). Evo i preglednice:

KRAVAR (1)	KRATKI	DUGI
SILAZNI	à	â:
UZLAZNI	á	â:

U primjerima bi to izgledalo ovako: *màslo*, *vôda*, *mè:so*, *vì:no*. No, veli Kravar, takav bi se način mogao rabiti u stručnim člancima i znanstvenim raspravama, ali je pitanje bi li takvo bilježenje bilo prikladno za svakodnevnu porabu. Naime, dodaje Kravar, ti „bi znakovi morali biti, na neki način, usklađeni s onim što hoće da znače, tj. da samim crtežom upućuju na osobine kvantiteta i tona koje se njima označuju” (Kravar 1974: 47). Stoga bi trebalo uspostaviti „takav sistem grafičkoga akcenta u kojem bi oblik i vrijednost odnosno funkcija znakova bili tako povezani da se jedno prepozna-

34 U vezi s time, HODGE kaže ovo: „I have tried many times to get contrasts of ‘ and ‘ on short vowels, but with little success. There is apparently a contrast between *sêla* ‘of a village’, and *sêla* ‘villages’ in Mr. Boljanich speech [jedan od dvaju izvornih govornika na osnovi kojih je Hodge izveo svoj opis – op. B. M.], but the difference could not be traced in other morphemes. Mr. Stanich speech [drugi od dvaju izvornih govornika; obojica su Srbi iz Hr-

je u drugome” (Kravar 1974: 48). I zatim Kravar navodi još dva prijedloga. Prvi od njih zove „analitičkim”, a drugi „sintetičkim” (Kravar 1974: 48). U „analitičkome” predlaže „odvajanje znaka za kvantitetu [...] i onoga za ton”. To bi, ukupno uzevši, bio Kravarov drugi prijedlog (2), i može se ovako prikazati:

KRAVAR (2)	KRATKI	DUGI
SILAZNI	à	â
UZLAZNI	á	ã

U „sintetičkome” bi, usuprot prethodnomu, trebalo povezati znakove „za kvantitet i ton u istome općem znaku” (Kravar 1974: 49), što bi bio Kravarov treći prijedlog (3) kako da se izmijeni zapis četiriju novoštokavskih (i književnojezičnih) naglasaka. U preglednici to izgleda ovako:

KRAVAR (3)	KRATKI	DUGI
SILAZNI	à	â
UZLAZNI	á	ã

Što se tiče primjera, imali bismo: *màslo*, *vóda*, *měso*, *víno* (2), te *màslo*, *vóda*, *měso*, *víno* (3). U potonjem se slučaju duljina označuje tako da se udvostruči osnovni nadslovak, što znači dvostrukim tupim znakom kada je posrijedi silazna duljina, a dvostrukim oštrim kada je u pitanju uzlazna. Očividno je da su i (2) i (3) vrlo jasni, tj. da je lako razabrati što pojedini nadslovak znači, i to zato što označnik (*signifiant*) pojedinoga nadslovka „prirodno” upućuje na (svoj) označenik (*signifié*): „tupac” upućuje na silaznost, a „oštrac” na uzlaznost. Duljina je kod (2) obilježena „dužicom”, koja je odvojena, pa je posve razumljivo da tupi znak + (odvojena) dužica znači dugosilazni naglasak, a oštri znak + (odvojena) dužica dugouzlazni. Kod (3) isto vrijedi za kratkosilazni i za kratkouzlazni, jer je zapis istovjetan, no tu nema dužice, kojom bi se obilježila duljina, nego duljinu označuje dvostrukost nadslovka. Navedene osobine oba Kravarova prijedloga, tj. (2) i (3), a zapravo i (1), čine prihvatljivima, osim što bi se kod (2) zacijelo pojavile teškoće pri tiskanju obaju dugih naglasaka.

vatske – op. B. M.], to the best of my hearing, has only the contrast *ijé* : *ijè*.” (HODGE 1946: 112, bilj 3) Na HODGEA se oslanja i američki slavist Charles Everett BIDWELL (1923.), no na članak *Serbo-Croatian Stress and Pitch*, objelodanjen 1958. (HODGE 1958): „Some time ago I published a study (*SEEJ* 7.160-165 [1963]) in which I described a frame of reference for the morphophonemic description of accent changes in Serbo-Croatian utilizing a phonemic analysis (based on the work of Carleton T. Hodge) of the Serbo-Croatian ‘accent’ as a combination of vowel length (defined as a contrast of geminate vs. single vowel) and of stress, occurring in two forms, geminate (domain: two syllables) and single (domain: one syllable).” (BIDWELL 1968: 18; usp. i BIDWELL 1963: 160, 164, bilj. 2)

Lászlóov dvonadslovni sustav

Da, samo što sva tri Kravarova prijedloga i dalje pokazuju, kako bi rekao Junković, „sintetičko bilježenje”, premda sam tvrdi da je (2) „analitičan” zapis (to vjerojatno zbog „izgleda” dugih naglasaka). „Sintetičnost” se pak očituje u tome što pojedini nadslovak, posebice kod (3), i dalje „objedinjuje” u sebi više razlikovnih obilježja, naime upravo sva tri. Ne treba k tomu zaboraviti da u trećem prijedlogu, osim četiriju navedenih nadslovaka, treba u obzir uzeti još jedan nadslovak za bilježbu (zanaglasne) duljine, što bi vjerojatno bila dužica. Tako opet dobivamo pet nadslovaka kojima se bilježe tri razlikovna obilježja, kao i u našem današnjem načinu zapisivanja naglasaka, tj. u Vuk–Daničić–Budmani–Maretićevu sustavu. A to znači da su jedan i drugi sustav zalihosni (kod Kravara ne samo treći prijedlog, nego i prvi i drugi). Zalihost se očituje u tome što se pojedino prosodijsko razlikovno obilježje označuje više puta, i to na različite načine. Primjerice, silina četirima različitim nadslovcima, vis također četirima, duljina trima, a kračina dvama nadslovcima (k tomu u nenaglašenim slogovima i Ø, tj. izostankom dužice, dakle nenavodom). O pravome bismo „analitičkome” pristupu, ili o „analitičkome” zapisu, mogli govoriti istom onda kada bismo jednim nadslovkom označivali jedno (i samo jedno) razlikovno obilježje, i to bez uzajamnoga „spajanja”, ili „stapanja”, ili povezivanja. Utoliko bi nam bila dostatna tri nadslovka, ili tri znaka. No kako je jedno razlikovno obilježje pretkažljivo – naime silina, iliti natisak, na temelju visine napjevka, tj. mjesta gdje se nalazi vis – posve su nam dostatna dva nadslovka, ili dva znaka, da bismo, bez gubitka obavijesti, zapisali novoštokavski (i ujedno naš književnojezični) naglasak.

Takav je dvonadslovni sustav u nas godine 1976. uveo Bulcsú László. Te je naime godine objavio u *Književnoj smotri* prijevod babilonskoga spjeva o stvaranju svijeta, pod naslovom *Enūma eliš* (doslovno bi bilo *Kada gore*),³⁵ i to s akkadskoga izvornika (László 1976). U tome je prijevodu prvi put u Hrvatskoj primijenjen dvonadslovni sustav bilježenja novoštokavskoga četveronaglasja, a vjerojatno i prvi put u svijetu na tako veliku uzorku (dakle ne samo na pojedinome primjeru, jednoj riječi, svezi ili sl.) (Marotti 2021: 213).³⁶

Posrijedi je sustav u kojem se rabe samo dva znaka: znak duljine, tj. ^ˉ, dakle dužica,³⁷ i znak za visinu napjevka (iliti tona), tj. ^ˆ, koji se zove ovisak.³⁸ Oviskom se, smještenim ispred slogotvornika, na početnome slogu obilježava njegova silaznost, a na nepočetnome uzlaznost prethodnoga sloga. Znakom se za duljinu obilježava dugi samoglasnik (tj. dugi slogotvornik), i kada je naglašen, i kada nije naglašen. Evo kako to kaže László:

35 Naslov se navodi po početnici, tj. po prvim dvjema riječima kojima se spjev započinje.

36 Što se tiče „količine” tako zapisanih primjera, usp. i MAROTTI 2013b: 407–762, gdje se sve riječi koje su u latinsko-hrvatskome rječniku (*Lexicon Latino-Illyricum*) Pavla Rittera Vitezovića obilježene nekim nadslovkom, navode ujedno i u dvonadslovnome zapisu.

37 László je taj nadslovak katkada zvao i „duljak” (npr. László 1996a: 340).

38 László ga je kadšto zvao i „uspravica” (npr. László 2012: 99).

„Pred početnim slogotvornikom 'oštri znak označujê njegovu silaznu naglašenoš, inače označujê uzlaznost prethodnoga sloga, npr. zapis *č'udo pás'ā ujedošē vūka*, stoji umjesto zapisa *čūdo pásā ūjedošē vūka*.” (László 2012: 29)

[„Pred početnim slogotvornikom ôštri znak označujê njegovu silaznu naglašenoš, inače označujê uzlaznost prethodnoga sloga, npr. zapis *č'udo pás'ā ujedošē vūka*, stoji umjesto zapisa *čūdo pásā ūjedošē vūka*.”]

Premda je to sustav koji rabi samo dva znaka, dva nadslovka, njime je moguće zapisati i ponašanje silaznih naglasaka na početnome slogu, naime skaču li na prednaglasnicu kao kratkosilazni, ili je riječ samo o pomaku siline za jedan slog ulijevo, kada se na prednaglasnici javlja kratkouzlazni naglasak, što međutim nije moguće ni u Jakobsonovu zapisu, ni u jednome od triju Kravarovih prijedloga, pa ni u Vuk–Daničić–Budmani–Maretićevu petonadslovnome sustavu, štoviše nije moguće ni u šestonadslovnome, kojim se bilježi štokavsko petonaglasje (npr. u „novoposavštini”, „splitštini” i „poljičštini”, László 1996a: 340), dakle sustav najveće naglasne raznolikosti od svih hrvatskih sustava unutar hrvatskoga susustavlja, gdje se visokouzlazni naglasak, tzv. neoakut, iliti „hrvatski” akut, kako ga je zvao László (npr. László 2012: 99), bilježi valovitim nadslovkom, tj. ~.

Tako se, primjerice, u dvonadslovnome zapisu može razlikovati naglasno ponašanje (László: vladba) imenica *grād* i *dvōr*, jer u prvome slučaju dugosilazni naglasak skače na prednaglasnicu te bude *nā_grād*, ali u drugome ne skače, nego se samo pomiče silina za jedan slog ulijevo, tj. na prethodni slog (izgovorne cjeline), a vis ostaje na istome mjestu, te bude *nā_dvōr*. U dvonadslovnome zapisu ovisak se u prvome slučaju piše odmaknuto od slogotvornika, tj. *'grād*, a u drugome neodmaknuto, tj. *dv'ōr*. Odmaknuti zapis oviska nosi dodatnu obavijest o skakanju naglasaka na prednaglasnicu, pa bude *'na_grād* i opet u zapisu odmaknuto od slogotvornika, što znači da ovisak ide ulijevo koliko god može, recimo *'ni_na_grād* (u petonadslovnome sustavu *nī_na_grād*). Za razliku od toga *nā_dvōr* u dvonadslovnome zapisu bude *na_dv'ōr*, jer se visina ozbiljava na istome mjestu, a samo je pomaknuta silina za jedan slog ulijevo, što je, na osnovi mjesta visine, dotično visa, pretkažljivo. Tako bude i u slučaju *ni na_dv'ōr* (tj. u petonadslovnome sustavu *ni nā_dvōr*). Jasno je pri tome da u nominativu (László: nazovniku) jednine to nije moguće razlikovati ni u Jakobsonovu zapisu (*gra:d, dvo:r*), ni u Hodgeovu (*grād, dvōr*), te ni u jednome od triju Kravarovih, ni u prvome (*grā:d, dvō:r*), ni u drugome (*grād, dvōr*), ni u trećem (*grād, dvōr*), a dakako ni u petonadslovnome (*grād, dvōr*).

Istina, u šestonadslovnome se razlikuje (*grād, dvōr*), jer je posrijedi naglašena duljina, ali se ni u šestonadslovnome ne može razlikovati ponašanje kratkosilaznoga naglasaka. Primjerice, genitiv (László: rodnik) jednine od imenica *rōg* i *brāt* bude i u petonadslovnome i u šestonadslovnome zapisu *rōga* i *brāta*, odakle se ne vidi skače li taj kratkosilazni naglasak na prednaglasnicu, ili se samo pomiče silina za jedan

slog ulijevo. U prvome slučaju skače, pa bude *běz_rogā*, a u drugome ne skače, te bude *běz_brata*. U dvonadslovnome je zapisu međutim ovako: *'rogā* i *br'ata*, pa otuda (pretkazljivo) dobivamo *'bez_rogā* i *bez_br'ata*. I ovdje odmaknuti zapis oviska od slogotvornika kazuje da visina ide ulijevo koliko god može, a neodmaknuti da ostaje gdje jest, naime da je, recimo, *'ni_bez_rogā* i *ni_bez_br'ata* (tj. i u petonadslovnome i u šestonadslovnome sustavu *nĩ_bez_rogā* i *ni_běz_brata*).

To je ono što je László primijetio, ili prigovorio, ako se tako hoće, veleći da je Trubeckoj smatrao „da je novoštokavskī silaznī naglasak inačica nenagl'āšenosti” (László 2012: 99) [dā je novoštokavskī silaznī nāglasak ināčica nenāgl'āšenosti], dodavši da međutim stanje ipak „nije tako jednostavno”. Zašto nije? Evo Lászlóva odgovora:

„Stānje nīje tako jednostāvno budūci da postoj'ē dvije vīrste silaznīh na prvōm slogu, jedna kojā skāčē na prvī slog prednāglasnicē i jedna kojā ne pomijerā visinsk'ōga vīha [...]” (László 2012: 99)

[„Stānje nīje tāko jednōstāvno budūci da postōjē dvije vīrste silaznīh na prvōm slōgu, jēdna kōjā skāčē na prvī slōg prednāglasnicē i jēdna kōjā ne pōmijerā visinskōga vīha [...]”]

Dakako, dvonadslovnim se sustavom može zapisati i visokouzlazni naglasak, tj. hrvatski akut, kakav je u *dvōr*, i to tako da se visina zapiše ondje gdje se i ozbiljava, naime nakon slogotvornika, ali unutar sloga, tj. *dvōr'*. Štoviše, takav bi zapis možda trebalo i preporučiti, jer dopušta i izgovor *dvōr*, kako je u tronaglasju i u petonaglasju, ali i izgovor *dvōr'*, u četveronaglasju, tj. ondje gdje je visokouzlazni naglasak izjednačen s izvornim dugosilaznim, jer je ta „metatonija” pretkazljiva (pod uvjetom da smo svjesni u kojem se sustavu nalazimo).

No ako je već riječ o preporuci, zacijelo bi trebalo preporučiti zapis *dvōr'*, s oviskom na ništičnome znamu, iliti nultome morfemu, ili pak na „praznome dočetu”, kako je volio govoriti László (npr. László 1996a: 387). Naime taj zapis oviska na Ø uistinu je najobavjesniji, jer istodobno kazuje i kako je bilo (da je bio onaglašen poluglas), i da su u tronaglasju u sklonidbi naglašeni „puni” dočetcī, npr. u genitivu jednine *dvōrā*, i da se je visina u nominativu jednine, nakon gubitka poluglasa, pomakla ulijevo najmanje što je mogla, te je tako nastao visokouzlazni naglasak (u tronaglasju i u petonaglasju), i da se je taj visokouzlazni naglasak u četveronaglasju izjednačio s izvornim dugosilaznim, te da je kod „punih” (naglašanih) dočetaka u sklonidbi visina ostala na istome mjestu, ali se je pomakla silina za jedan slog ulijevo, tj. na prethodni slog, kako su nastali uzlazni naglasci u novoštokavskome (i u našem današnjem književnojezičnome) četveronaglasju. „Tō bi 'ōndā b'io obličnoglasovn'ī (skr'āčeno: likoglasnī), mor(fo)fonološkī zāpis jer na glasovn'ōj razin'i uzimljē 'u_obzīr 'obličnū 'obavijest.” (László 2012: 99) [„Tō bi 'ōndā b'io obličnoglasovnī (skrāčeno: likōglasnī), mor(fo)fonōloškī zāpis jēr na glasovnōj razini ūzimljē ū_obzīr 'obličnū 'obavijest.”]

Moglo bi se ujedno reći da je to i pravi smisao dvonadslovnoga sustava. Jer ono što ujedinjuje hrvatska narječja, jest mjesto visine, iliti visa, a ne mjesto siline

(potonje ih upravo razjedinjuje). László je često, doduše na predavanjima, znao reći da je *žèna* i *ženà* jedno te isto. Dakako, ne isto na izgovornoj razini, nego – recimo tako – „dubinski” isto, i to upravo sa stajališta hrvatskoga susustavlja, promatranoga u svojoj cjelovitosti, jer i jedan i drugi naglasni lik imaju visinu na istome mjestu. A upravo to pokazuje dvonadslovni zapis *žen'a*. I taj zapis dopušta oba izgovora (i opet valja reći – pod uvjetom da smo svjesni u kojem se sustavu nalazimo).³⁹

To su dakle razlozi zbog kojih je Lászlóov dvonadslovni sustav nadmoćan i Jakobsonovu i Hodgeovu i svima trima Kravarovima. Valja dodati i to, što je već i spomenuto, a što se ujedno vidi iz (većine) navodaka u ovome prilogu, da László redovito rabi tzv. nepotpuni dvonadslovni sustav, ili „dvoznakī pr'ostī” [„dvòznakī pròstī”], dakle sustav u kojem jedan znak (u ovome slučaju ovisak), u određenim okolinama, nije obilježen (dužica se svagda zapisuje). To je naravno moguće uvijek onda kada „ok'olina sadržī dov'òljno 'obavijesti da_se m'ože pretkāzati na kojem je mj'estu tāj znāk izost'avljen” (László 2012: 99) [„òkolina sadržī dòvòljno òbavijesti dà_se mōže pretkāzati na kòjem je mjèstu tāj znāk izòstavljen”]. Premda o pravilima toga izostavljanja ovdje ne govorim, treba svakako istaknuti da među preteče takva Lászlóova pristupa, ili takva Lászlóova postupka, valja nedvojbeno ubrojiti i našega prezaslužnoga, a nedovoljno proučenoga Šimu Starčevića.

Popis literature

- ANIĆ, Vladimir 1968a. Akcenat u gramatici Šime Starčevića. *Radovi Filozofskoga fakulteta u Zadru* 7: 70–88.
- 1968b. Akcentološki članci Šime Starčevića. *Jezik* 15 (4): 114–121.
- 1968c. Stanovito glasa zanašanje. Uz zadarske jubileje. *Zadarska revija* 17 (6): 548–551.
- BABUKIĆ, Vjekoslav 1854. *Ilirska slovnica*. Zagreb: Bèrztotiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja.
- DE BEAUGRANDE, Robert 1991. *Linguistic Theory. The Discourse of Fundamental Works*. London; New York: Longman.
- BIDWELL, Charles Everett 1963. The Phonemics and Morphophonemics of Serbo-Croatian Stress. *The Slavic and East-European journal* 7 (2): 160–165.
- 1968. Accent Patterns of the Serbo-Croatian Noun. *Folia linguistica* 2 (1–2): 18–28.
- BRLIĆ, Ignjat Alojzije 1850. *Grammatik der illirischen Sprache, wie solche in den süd-slawischen Ländern Serbien, Bosnien, Slavonien, Dalmatien, Kroatien und von den Illiriern und Serben in Ungarn und der Vojvodina gesprochen wird*. Dritte durchgesehene und verbesserte Auflage. Agram: Gedruckt und im Ver-

39 To donekle nalikuje – *mutatis mutandis* – i zapisu (sljednika) jata. Kada bismo jat pisali jednim jedinstvenim znakom posvuda gdje mu je po podrijetlu mjesto, ujedinili bismo hrvatska narječja, neovisno o izgovoru toga znaka (drugo je to da bi jedan od mogućih izgovora trebalo preporučiti u biranome sustavu, tj. kao „birani izgovor”).

- lage bei Franz Suppan, k. k. pr. Buchdrucker und Buchhändler.
- BROWNE, E. Wayles; James D. McCawley 1965. Srpskohrvatski akcenat. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 8: 147–151.
- BUDMANI, Petar 1867. *Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*. Vienna: A spese dell' autore.
- DELAŠ, Helena 2012. *Prozodija Šime Starčevića*. Zagreb: Pergamena.
- 2013. *Hrvatska preskriptivna akcentologija*. Zagreb: Pergamena.
- DRECHSLER, Branko 1912a. Pop Šime Starčević. *Veda* 2 (5): 436–444.
- 1912b. Pop Šime Starčević. Konec. *Veda* 2 (6): 542–553.
- FINKA, Božidar 1965. Utvrđivanje kvantitativnih odnosa u hrvatskosrpskom jeziku. *Jezik* 12 (3): 86–89; 12 (4): 111–117.
- GARDE, Paul 1968. *L'accent*. Paris: Presses universitaires de France.
- 1993. *Naglasak*. Prevoditelj Dragutin Raguž. Zagreb: Školska knjiga.
- HAMM, Josip 1974. Prosodijski sistem Križanićeva govora. U: *Život i djelo Jurja Križanića. Zbornik radova*, str. 212–238. Zagreb: Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu; Izdavački servis Liber.
- HJELMSLEV, Louis 1936–1937. Accent, intonation, quantité. *Studi baltici* 6: 1–57.
- HODGE, Carleton Taylor 1946. Serbo-Croatian Phonemes. *Language* 22 (2): 112–120.
- 1958. Serbo-Croatian Stress and Pitch. *General Linguistics* 3 (2): 43–54.
- IVIĆ, Pavle 1965. Prozodijski sistem savremenog srpskohrvatskog jezika. U: *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kurylowicz*, str. 135–144. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- IVIĆ, Pavle; Ilse LEHISTE 1963. Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom književnom jeziku. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 6: 31–71.
- 1965. Prilozi ispitivanju fonetske i fonološke prirode akcenata u savremenom srpskohrvatskom jeziku II. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* 8: 75–117.
- 2002. *O srpskohrvatskim akcentima*. Priredio Dragoljub Petrović. Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. [Celokupna dela Pavla Ivića. Redaktor izdanja prof. dr Milorad Radovanović. Sv. 7/1.]
- IVŠIĆ, Stjepan 1907. Šaptnovačko narječje. *Rad JAZU* 168: 113–162.
- 1911. Prilog za slavenski akcenat. *Rad JAZU* 187: 133–208.
- 1912a. Akcenat u gramatici Matije Antuna Rečkovića. *Rad JAZU* 194: 1–60.
- 1912b. Akcenat u gramatici Ignjata Alojzije Brlića. *Rad JAZU* 194: 61–155.
- 1913a. Današnji posavski govor. *Rad JAZU* 196: 124–254.
- 1913b. Današnji posavski govor. Svršetak. *Rad JAZU* 197: 9–138.
- 1971. *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije / Gesammelte Schriften zum slavischen Akzent*. Mit einer Einleitung sowie Berichtigungen und Ergänzungen des Verfassers herausgegeben von Christiaan Alphonsus van der Berk. München: Wilhelm Fink Verlag.
- JAKOBSON, Roman 1962a. Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie. U: JAKOBSON, R. *Phonological Studies*, str. 117–136. 's-Gravenhage: Mouton & Co. [Roman JAKOBSON. Selected Writings. Sv. 1.]
- 1962b. On Ancient Greek Prosody. U: JAKOBSON, R. *Phonological Studies*, str.

- 262–271. 's-Gravenhage: Mouton & Co. [Roman JAKOBSON. *Selected Writings*. Sv. 1.]
- 1962c. On the Identification of Phonemic Entities. U: JAKOBSON, R. *Phonological Studies*, str. 418–425. 's-Gravenhage: Mouton & Co. [Roman JAKOBSON. *Selected Writings*. Sv. 1.]
- 1962d. Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics. U: JAKOBSON, R. *Phonological Studies*, str. 523–532. 's-Gravenhage: Mouton & Co. [Roman JAKOBSON. *Selected Writings*. Sv. 1.]
- 1962e. Über die Beschaffenheit der prosodischen Gegensätze. U: JAKOBSON, R. *Phonological Studies*, str. 254–261. 's-Gravenhage: Mouton & Co. [Roman JAKOBSON. *Selected Writings*. Sv. 1.]
- 1965. Information and Redundancy in the Common Slavic Prosodic Pattern. U: *Symbolae linguisticae in honorem Georgii Kurylowicz*, str. 145–151. Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
- 1966. Nikolaj Sergejevič Trubetzkoy. U: SEBEEK, Thomas A. (ed.) *Portraits of Linguists. A Biographical Source Book for the History of Western Linguistics, 1746–1963*. Sv. 2. *From Eduard Sievers to Benjamin Lee Whorf*, str. 526–542. Bloomington; London: Indiana University Press.
- 2008. *O jeziku*. Priredile Linda R. Waugh i Monique Monville-Burston. S engleskoga preveo Damjan Lalović. Zagreb: Disput.
- JAKOBSON, Roman; MORIS HALLE 1956. *Fundamentals of Language*. 's-Gravenhage: Mouton & Co. [Janua linguarum: Studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata. Nr. 1.]
- 1988. *Temelji jezika*. Preveli Ivan Martinčić i Ante Stamać. Zagreb: Globus. [Biblioteka Theoria universalis. Knj. 1.]
- JELASKA, Zrinka 2004. *Fonološki opisi hrvatskoga jezika. Glasovi, slogovi, naglasci*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- JONKE, Ljudevit 1965. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Drugo, prošireno izdanje. Zagreb: Znanje.
- JUNKOVIĆ, Zvonimir 1968. La fonction contrastive et l'accentuation du serbo-croate. *La linguistique* 4 (2): 49–60.
- 1970. Naglasak na proklitici. *Jezik* 18 (1): 4–14.
- 1978. Šime Starčević i fonološki opis novoštokavskih naglasaka. *Jezik* 25 (1): 80–85.
- KRAVAR, Miroslav 1974. O grafici književnoga akcenta. *Jezik* 22 (2): 39–51.
- LÁSZLÓ, Bulcsú 1976. Enüma eliš (kada se gore...). Spjev o stvaranju svijeta. Pohvala Marduku. *Književna smotra* 8 (26–27): 5–20.
- 1990. Mušnammir gimillu (L'učāru cijelosti...). Hvalopj'ev S'üncu. *Croatian »Indias« / Hrvatske »Indije«*. *Most / The Bridge* 4: 39–62.
- 1996a. Bilježka o književnome naglasku hrvatskome. *Suvremena lingvistika* 22 (41–42): 333–391.
- 1996b. Općitbena bilježitost pri odredbi srbštine i hrvatštine. U: ANDRIJAŠEVIĆ, M.; L. ZERGOLLERN-MILETIĆ (ur.) *Jezik i komunikacija*, str. 430–451. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku.

- 2012. *Hvalopj'ev S'ūncu*. Akkadski pjesmotvori u hrvatski pretočeni i komentarima popraćeni po Bulcsú Lászlóu. Pogovor Bojan Marotti. Zagreb: Odjel za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva. [Bibliotheca orientalis. Niz Prinosi. Knj. 10.]
- MAJNARIĆ, Nikola 1948. *Grčka metrika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- MARETIĆ, Tomo 1899. *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Štampa i naklada knjižare L. Hartmana (Kugli i Deutsch).
- MAROTTI, Bojan 2013a. *Značenje nadslovaka u Vitezovićevu Lexiconu*. Proslov Radoslav Katičić. Sv. 1. *Opći dio (opis); Prilozi latinski*. Zagreb: ArTresor naklada.
- 2013b. *Značenje nadslovaka u Vitezovićevu Lexiconu*. Sv. 2. *Prilozi hrvatski*. Zagreb: ArTresor naklada.
- 2014. *Uvod u Vitezovićev Lexicon Latino-Illyricum*. Zagreb: ArTresor naklada.
- 2019. *Prema domovini misli. Ogledi o hrvatskoj filozofiji od Markovića do Cipre*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- 2021. *Tročlani sklop. Ogledi o filozofiji jezika*. Zagreb: ArTresor naklada.
- 2022. *Pod vidikom sustava. Jezikoslovne rasprave*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- MASING, Leonhard 1876. *Die Hauptformen des serbisch-chorwatischen Accents. Nebst einleitenden Bemerkungen zur Accentlehre insbesondere des Griechischen und des Sanskrit*. [Mémoires de l'Académie Impériale des sciences de St.-Pétersbourg. VIIe série. Tome 23. No. 5.]
- MOZIN, Dominique Joseph 1803. *Französische Sprachlehre. In einer neuen und faßlichen Darstellung der auf die einfachsten Grundsätze zurückgeführten Regeln, durch viele Beispiele erläutert, und sowohl für Anfänger als für solche, welche schon Fortschritte in der französischen Sprache gemacht haben und sich darinn vervollkommen wollen*. Zweite verbesserte und vermehrte Ausgabe. Tübingen: In der J. G. Cotta'schen Buchhandlung.
- 1812. *Nôva ricsôslovica iliricko-francëzkà na potribovànje vojnickè mladosti ilirickih dârxàvah*. Prineshênà po Shìmi Starcsevichu. Tarst: Slovima Gaspara Weis.
- MULIĆ, Malik 1985. *Pregled ruske i srpskohrvatske akcentuacije*. Prevela Marija Mulić. Sarajevo: Veselin Masleša.
- MULJAČIĆ, Žarko 1972. *Opća fonologija i fonologija suvremenoga talijanskog jezika*. Drugo prošireno i prerađeno izdanje. Zagreb: Izdavačko poduzeće »Školska knjiga«.
- SELAK, Ante 2009. Šime Starčević (Žitnik, 1784. – Karlobag, 1859.). U: STARČEVIĆ, Š. *Ričoslovje*. Priredio i pogovorom popratio Ante Selak. Str. 141–177. Zagreb: Pergamena.
- SÉRIOT, Patrick 2009. *Struktura i totalitet. Intelektualno poreklo strukturalizma u srednjoj i istočnoj Evropi*. Prevele s francuskog Dušanka Točanac Milivojev (I i II deo) i Snežana Gudurić (III i IV deo, zaključak i dodatak). Sremski Karlovci; Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- 2014. *Structure and the Whole. East, West and Non-Darwinian Biology in the*

- Origins of Structural Linguistics*. Translated from French by Amy Jacobs-Colas. Boston; Berlin: De Gruyter Mouton.
- SIMEON, Rikard 1969. *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva na 8 jezika. Hrvatsko-srpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski I – II*. Zagreb: Matica hrvatska.
- STARČEVIĆ, Šime 1812. *Nòvâ ricsôslovica ilirická vojnicskoj mladosti krajicsnoj poklonjena*. Tarst: Slovima Gaspara Weis. [Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2002.]
- 2009. *Ričoslovje*. Priredio i pogovorom popratio Ante Selak. Zagreb: Pergame-na.
- STOLAC, Diana; Vesna GRAHOVAC-PRAŽIĆ 2015. *Šime Starčević. Od riči do ričoslovja*. Gospić: Državni arhiv u Gospiću.
- ШАХМАТОВ, Алексей Александрович 1888. Къ istorii serbsko-horvatskihъ udarenij. *Russkij filologičeskij věstnik* 10 (19): 157–227.
- ŠEGVIĆ, Kerubin 1911. *Dr. Ante Starčević. Njegov život i njegova djela*. Zagreb: Tiskara Hrvatske stranke prava d. d.
- ŠKREB, Zdenko 1963. N. S. Trubetzkoy: *Osnovi fonologije*. *Suvremena lingvistika* 2: 26–33.
- ŠUFFLAY, Milan 1926. Prasjediodi na Balkanu. *Obzor* 67 (117, 1. svibnja): str. 2–3.
- 1930. Hrvati u sredovječnom svjetskom viru. U: *Sveslavenski zbornik. Spomenica o tisućugodišnjici Hrvatskoga Kraljevstva*, str. 214–241. Zagreb: Zajednica Slavenskih Društava u Zagrebu.
- TAFFRA, Branka 2002. Jezikoslovac Šime Starčević. U: STARČEVIĆ, Š. *Nòvâ ricsôslovica ilirická vojnicskoj mladosti krajicsnoj poklonjena*. Tarst: Slovima Gaspara Weis, 1812. Pretisak. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, str. 127–177.
- TROMBETTI, Alfredo 1925. *Le origini della lingua basca*. Bologna: Coop. tipografica Azzoguidi.
- 1926. Saggio di antica onomastica mediterranea. *Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju* 3 (1–2): 1–116.
- TRUBECKOJ, Nikolaj Sergeevič 1938. Die phonologischen Grundlagen der sogenannten „Quantität“ in den verschiedenen Sprachen. U: *Scritti in onore di Alfredo Trombetti*, str. 155–174. Milano: Ulrico Hoepli editore.
- 1939. *Grundzüge der Phonologie*. Prague: Akciová moravská knihtiskárna Polygrafie v Brně. [Travaux du Cercle Linguistique de Prague. Sv. 7.]
- 1949. *Principes de phonologie*. Traduits par J. Cantineau. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- 1969. *Principles of Phonology*. Translated by Christiane A. M. Baltaxe. Berkeley; Los Angeles: University of California Press.
- 1975. *N. S. Trubetzkoy's Letters and Notes*. Prepared for publication by Roman Jakobson, with the assistance of H. Baran, O. Ronen, and Martha Taylor. Zweite Auflage. Berlin; New York; Amsterdam: Mouton. [Janua linguarum: studia memoriae Nicolai van Wijk dedicata. Series maior. Sv. 47.]
- 2001. *Studies in General Linguistics and Language Structure*. Edited, and with an introduction by Anatoly Liberman. Translated by Marvin Taylor and Anatoly Liberman. Durham; London: Duke University Press.

- UŽAREVIĆ, Josip 2009. Novi akut na tudicama. Gundinački govor. U: *Šokačka rič* 6. Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt, održanoga u Vinkovcima 14. i 15. studenoga 2008., str. 23–50. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije.
- 2011. Posavski akut u sklonidbi imenica. Gundinački govor. U: BILIĆ, A. (prir.) *Šokačka rič* 8. Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt s međunarodnim sudjelovanjem. Vinkovci, 12. i 13. studenoga 2010., str. 7–55. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije.
- 2012. Bilježenje naglasaka u hrvatskome i dvoznakovni sustav. *Jezik* 59 (4): 126–143.
- 2013. Posavski akut u glagolskome sustavu. Gundinački govor. U: BILIĆ, A. (prir.) *Šokačka rič* 10. Slavonski dijalektolozi. Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt s međunarodnim sudjelovanjem. Vinkovci, 9. i 10. studenoga 2012., str. 219–279. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije.
- 2014. Povijest istraživanja neoakuta. Od Kašića do Ivšića. U: BILIĆ, A. (prir.) *Šokačka rič* 11. Slavonski dijalekt i leksikografija. Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt s međunarodnim sudjelovanjem. Vinkovci, 8. i 9. studenoga 2013., str. 53–112. Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije.
- 2016. Aleksej Šahmatov i problem posavskoga akuta. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 20: 189–207.
- VINCE, Zlatko 1973. Zasluge Šime Starčevića za hrvatski književni jezik. *Filologija* 7: 157–201.
- 1978. Putovima hrvatskoga književnog jezika. *Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*. Zagreb: SNL.
- VRCIĆ-MATAIJA, Sanja; Vesna GRAHOVAC-PRAŽIĆ (ur.) 2014. *Šime Starčević i hrvatska kultura u 19. stoljeću*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Gospiću 7. i 8. prosinca 2012. Zadar; Gospić: Sveučilište u Zadru, Odjel za nastavničke studije.

Abstract

In his grammar *Nòvâ ricsôslovica ilirická* Šime Starčević described the neo-štokavian system of four accents, and offered the way how to note it (chapter *Od Glasômirjâ*, §§ 109 and 110). Thereat he introduces “three quantities” (in fact he distinguishes three grades, or three values of quantity): he says that one accent is “posvè krátak” (viz. short-falling accent), the other “malo potègnùt na dugljè” (viz. long-falling accent), and the third “posve raztègnùt” (viz. long-rising accent). In his article *Die phonologischen Grundlagen der sogenannten “Quantität” in den verschiedenen Sprachen*, which was written in 1934, and published in 1938, prince Nikolai Sergejevich Trubetzkoy (Николай Сергеевич Трубецкой) raised an objection to that description, claiming that the final two accents in fact are mutually distinguished by the tone opposition (viz. falling : rising). He repeated

that objection in his famous book *Grundzüge der Phonologie* (1939). In contrast to that, in his article *Die Betonung und ihre Rolle in der Wort- und Syntagmaphonologie*, which was published in 1931, Roman Jakobson (Роман Осипович Якобсон) gave a credit to Šime Starčević for his assertion that short-falling accent “ne imádè nikakva biliga”, accepting that kind of noting it, i. e. without any sign. In this article Trubetzkoy’s arguments for his objection, as well as Jakobson’s reasons for his credit are considered. Also, Starčević’s noting of neo-štokavian system of four accents is compared with that of Jakobson, as well as with László’s system consisting of two signs, which is the best of all three.

Rukopisne dopune Blaža Jurišića Guberina–Krstičevoj knjizi *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*

Sažetak

U članku se raspravlja o rukopisnim dopunama hrvatskoga slovničara, onomastičara i dijalektologa Blaža Jurišića (1891. – 1974.) Guberina–Krstičevim *Razlikama* iz godine 1940. Kratko su prikazane sociolingvističke okolnosti nastanka knjige u kontekstu jugoslavenske unitarističke jezične politike nakon državnoga sjedinjenja 1918. i nametanja srpskoga jezika napose u školstvu, administraciji, javnom životu i vojsci te otpor koji su pružili hrvatski jezikoslovci štiteći hrvatski jezik kao naraštajno kulturno dobro prvorazredne vrijednosti. Spomenuti su razlikovnici koji su joj prethodili te prikazani njezina struktura i namjena. Istaknuto je Jurišićevo zauzimanje za objavu knjige u Matici hrvatskoj, suradnja s autorima pri njezinoj izradbi i kasniji rad na dopunama i ispravcima. Posebno se izdvaja njegovo nastojanje na kategorijalnom usustavljivanju gradiva.

Uvod

U *Jeziku* br. 4 i 5 iz 2000. godine objavila sam u dvama nastavcima raspravu o nastanku znamenite Guberina–Krstičeve knjige *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* i njezinim odjecima u hrvatskom jeziku i jezikoslovlju. U bilješci na str. 183. drugoga nastavka među ostalim stoji sljedeće:

„Kći dr. Blaža Jurišića, prof. Biserka Rako, ustupila mi je očev primjerak *Razlika*, koje je Blaž Jurišić dao uvezati u Matici hrvatskoj s praznim stranicama, kako bi mogao upisivati svoje primjedbe uz Rječnik. Pisao ih je godinama i bilo bi ih vrijedno objaviti, posebno stoga što je dr. Jurišić uočio nekoliko kategorijalnih razlika koje autori *Razlika* ne spominju.”

Osim na uvezanim praznim stranicama *Razlika*, Jurišić je primjedbe pisao i na posebnim listićima istrgnutima iz bloka ili izrezanima od većih listova i uloženima u knjigu. Prema nadnevcima zapisanima uz poneke primjere iz novina (*Vjesnik*, *Borba*, *Politika*) može se zaključiti da ih je prikupljao i bilježio do potkraj 1960-ih. Oba

su jezika u međuvremenu doživjela promjene, a mijenjala se i jezična politika, što se također odrazilo u jeziku, napose nakon potpisivanja politički nametnutoga Novosadskoga dogovora godine 1954. i objave *Pravopisa srpskohrvatskoga / hrvatsko-srpskoga jezika* Matice srpske i Matice hrvatske godine 1960., pa su *Razlike* ponovno aktualizirane. Iz dnevnčkih Jurišićevih zabilježaka iščitava se duboka razočaranost suvremenom hrvatskom jezičnom politikom, ponovnim nametanjem srbizama („nerado čitam naše novine radi iznakažena jezika”; Jurišić 1994: 437), a posebno ga je pogodila promjena podnaslova časopisa *Jezik* 1961. kad je *hrvatsko* ime pod pritiskom zamijenjeno *srpskohrvatskim* (Jurišić 1994: 345). Nadu je vratila *Deklaracija* 1967. zahtjevom za ustavnim određenjem hrvatskoga književnoga jezika. U njezinim se temeljima nazrijevaju *Razlike*, odnosno moderna Guberinina lingvistička interpretacija hrvatskoga književnoga jezika kao samobitnoga i posebnoga jezika (Babić 1971; Grčević 2014), ugrađena najposlije i u hrvatski Ustav 1974. nazivom *hrvatski književni jezik*.

Zbornik u povodu 70-oga rodendana akademika Mislava Ježića prilika je da se višestruko zanimljivo i vrijedno gradivo iz Jurišićeve ostavštine predoči proučavateljima hrvatskoga jezika kao izvor tvorbenih i stilskih odlika, a onima koji njeguju hrvatski standardni jezik kao može bitno vrelo za njegovu doradbu i usavršavanje.

Prethodnici *Razlika*

Državna jezična politika u karadorđevićevskoj Jugoslaviji vođena je već od Vidovanskoga ustava 1921. s centralističko-hegemonističkih pozicija većinskoga srpskoga naroda. Hrvatska je teritorijalno raskomadana i zamjenom novca gospodarski opljačkana, a njezin prijedlog republikanskoga državnoga ustroja odbačen. Stari su južnoslavenski narodi pretvoreni u plemena, njihovi su se jezici proglašavali dijalektima srpskoga, ili pak nasilno srbizirali, pri čem je službeni „srpsko-hrvatsko-slovenački” amalgam služio samo za nomenklaturno prikrivanje srbizacije. Slovenski su se jezikoslovci tomu uspjeli othrvati i izboriti jezičnu samostalnost, a hrvatski su se raskolili: skupina je književnika prihvatila ekavicu i srpski leksik (Miroslav Krleža, Antun Branko Šimić, Tin Ujević, Vladimir Čerina i dr.), skupina jezikoslovaca sudjelovala u izradbi srbiziranoga *Pravopisnoga uputstva* iz 1929., za što je primila visoka kraljevska odličja (Milan Rešetar, Tomislav Maretić, Dragutin Boranić, Stjepan Ivšić¹), a treća se skupina, nakon kratkotrajne mladenačke zanesenosti jugoslovenstvom i ekavštinom, odlučno suprotstavila jezičnoj unifikaciji i tražila samostalni hrvatski put (Jurišić, Guberina, Krstić, Mate Ujević).²

1 Ivšić je djelovao kratko kao zamjena Rešetaru, koji se odselio u Italiju.

2 Otrježenje je u jednih nastupilo ubrzo nakon sjedinjenja 1918. (Jurišić, Krstić, M. Ujević), u drugih postupno, napose nakon suočenja s pravim licem karadorđevićevskoga režima ubojstvom i ranjavanjem zastupnika HSS-a u beogradskoj Skupštini 1928. sa Stjepanom Radićem na čelu, uvođenjem diktature, žandarskim terorom nad seljaštvom, uličnim aten-

Jezični je raskol pogodovao unitarnoj politici koja se, zadržavši troimenu državnu nomenklaturu, usmjerila prvo na obračun s hrvatskim jezikom promičući dvoimenu srpskohrvatski jezik, čiji sadržaj utvrđuje Aleksandar Belić, središnji jezikoslovni autoritet u Srbiji. Novi jezik drži on tek uzdizanjem „na stepen književnog jezika narodnog jezika nekih naših krajeva u onoj obradi koju je taj jezik dobio kod Vuka Karadžića i dobrih pisaca naših” (uvodni članak *Srpskohrvatski književni jezik* u novopokrenutom beogradskom časopisu *Naš jezik*; Belić 1932–33: 33). U rubrici Jezičke pouke *Našega jezika* objavljuje se iz broja u broj popis nepravilnih, zastarjelih ili pokrajinskih riječi, izričaja i oblika nepoželjnih za ulazak u novi književni jezik, sve od reda hrvatskih: *dapače, gasnuti, izvrći, najčišći, navlastit, opetovati, pače, ploha, poštivati, raskoliti, redati, srh, stanovit, suvislost, suzdržavati se, svebiče, svrha* (u značenju ‘kraj’), *umobol, unutar, urota, utapljati se, veleban, velegrad, veličanstven, zamijetiti*). Namjesto njih, Belić nameće neizgrađeni beogradski žargon te uvodi ograničenja i u odnosu na starije hrvatsko književnojezično blago, pa je pozivanje na Karadžića formalne naravi za predobivanje hrvatske strane.

Naime, uz Karadžićevo se ime vezivala štokavska ijekavica i hercegovačko narječje, a u Srbiji je za osnovicu književnoga jezika izabrana ekavica vojvodansko-šumadijskih štokavskih govora pa je od ukupna Karadžićeva jezikoslovnoga odjeka ostala ondje poradi štokavštine samo krilatica „Srbi svi i svuda” i uz nju poslije navezana postavka kako Hrvati i nisu narod nego austro-ugarska izmišljotina, a zapravo su Srbi Rimskoga vjerozakona i kradljivci srpskoga jezika.³

Na Belićevo potiranje hrvatskoga jezika reagirao je Blaž Jurišić (*Naš jezik* 1932, *Nastavni vjesnik* 1932–33) osporavajući jezičnu politiku nametanja beogradskoga govora u hrvatskoj kulturnoj sredini, kojim se karakterističnim „leksičkim i gramatičkim nezgrapnostima” (*jemstvo, opštenje, podstaknuti, predusretljivost, proizvoljno, saopštavati, naduvenost, jezički*) i mnogobrojnim tuđicama (*administracija, sekretar, univerzitet*), za koje u hrvatskom već desetljećima postoje dobre zamjene,

tatima na istaknute intelektualce Milana Šufflaya (1931.) i Milu Budaka (1932.), batinanjima, mučenjima i smrtnim kaznama političkih aktivista. I sam je spomen ičega hrvatskoga u zemljopisnom smislu bio zabranjen – jer je u Velikoj Srbiji sve postalo srpsko, pa su se, primjerice, plijenile tiskovine u kojima se spominjalo *Hrvatsko zagorje*, a *Hrvatsko primorje* preimenovano je u *Gornji Jadran*.

- 3 Nerazumijevanje u vezi s postankom dvaju književnih jezika protegnulo se i do naših dana (v. Grčević 1998–99.; 1999–2000), još uvijek motivirano razlozima koji nisu jezikoslovne nego političke naravi, pa se s jedne strane zbog projiciranoga prisilnoga jezičnoga zajedništva na tzv. balkanskom prostoru govori o zajedničkoj štokavštini, dapače o tzv. ije-kavskom istočnohercegovačkom dijalektu (konstrukcija Pavla Ivića) u podlozi književnih (standardnih) jezika, a s druge se temelj hrvatskomu književnomu jeziku nepobitno utvrđuje u amalgamu triju književnih jezika koji su tijekom povijesti oblikovali jedinstveni i samobitni hrvatski književni i standardni idiom. Karadžić–Belićevo svesrpsstvo nastavio je pro- nositi Pavle Ivić tek neznatno promijenivši nomenklaturu pa namjesto Karadžićeve „braće Rimskoga zakona koja s radošću nama ruke pružaju”, o Hrvatima govori kao o katolicima srpskohrvatskoga jezika.

unosio nered u jezične navike hrvatskih govornika te stvara odbojnost i otpor.⁴

Iz potiranja i nijekanja hrvatskoga jezika slijedilo je posezanje za dubrovačkom književnošću, koja se u srpskim udžbenicima prikazivala dijelom srpske književnosti. Jurišić uočava kako u toj jezičnopovijesno neutemeljenoj raboti pripisivanja njezine pripadnosti srpskomu kulturnomu krugu srpski književni povjesničari proturječe sami sebi: u *Pregledu srpske književnosti* Pavla Popovića (Beograd, 1927.) prikazana je sastavnim dijelom srpske književnosti, a u *Istoriji nove srpske književnosti* (Beograd, 1921.) Jovan Skerlić piše da je nitko od obrazovanijih Srba u starije doba nije držao svojom, da „na veliku masu srpskoga naroda ta lokalna, staleška, katolička i latinicom pisana književnost nije mogla imati uticaja” te „kao i srednjovekovna književnost, tako i lokalne književnosti od XV do XIX veka nisu imale nikakva uticaja na stvaranje nove srpske književnosti” (Jurišić 1941: 268–269).

Razlike nisu bile prvo djelo te vrsti. Tijekom 19. i prvih desetljeća 20. st. objavljeno je više članaka, braniča i probira („paljetkovanja”) u okviru jezičnoga savjetništva i hrvatsko-srpskih razlika. God. 1923. izlazi serijal Nikole Andrića *Beograd nam kvari jezik*, a 1927. rasprava *Koje nam beogradske riječi ne trebaju*, u kojima ispravlja rusizme i crkvenoslavizme te frazeme koji su posredovanjem srpskoga u novije vrijeme ulazili u hrvatski jezik: *igra* (hrv. *ples*), *po pitanju*, *poručiti* (hrv. *namučiti*), *prepiska* (hrv. internacionalizam *korespondencija*), *prinadležnost*, *sledovati*, *osustvo*, *proveriti*, *ispoljiti se*, *upadati u oči*, *-irati/-isati/-ovati*, *uopštavati*, *uopštenje*, *opština*, *bezbjednost*, *učinilac*, *umišljaj*, *nehat*, *podstrekavati*, *vaspitanje*, *upražnjavanje*, *podsmeh*, *vinovnik*, *svirepost*, *neprikosnoven*, *proizvoljan*, *posmatrati*, *biti rešen*, *surevnjiv*, *sprovesti* i dr.

Antun Šimčik, leksikograf, prevoditelj i publicist, objavljivao je u *Hrvatskoj straži* 1932. – 1941. *Jezične bilješke* savjetodavne i onomastičke naravi. Izgovornomu pisanju stranih osobnih i zemljopisnih imena, koje se pod utjecajem beogradskega tiska počelo širiti i u hrvatskim novinama, pretpostavio je izvorni zapis:

„Strana imena kad se prepišu u fonetički izgovor predstavljaju u svakom slučaju rebus, koji je vrlo često taman i škur kao misirska pomrčina. (...) Oni koji pišu Klema[n]so, Stid i Gering, polaze od krive pretpostavke: oni vjeruju, da bi mogli na slabše antene svojih pravopisa hvatati najrazličitije i vrlo bogate valove fonetike mađarske, tali-

4 Pritisak na hrvatske jezikoslovce nije prestao ni po osnutku Banovine, dapače, bio je još snažniji. Školske su se knjige cenzurirale u Beogradu, a planiralo se uvođenje jedinstvenih udžbenika u cijeloj državi, za koje je već bio raspisan natječaj (Krstić 1942: 196). I u komunističkoj Jugoslaviji nastavile su se predratne polemike i nametale odlike srpskoga jezika bez valjane znanstvene podloge. Jurišić i Stjepan Babić našli su se na udaru kritike Mihaila Stevanovića (Belićeva nasljednika) zbog njihovih stajališta o sufiksima *-telj* u *nomina agentis*. Babić je Stevanoviću odgovorio u *Jeziku* (1967., br. 3) i nagovarao Jurišića da i on to napravi, što je ovaj odbio, držeći polemiku besmislenom (Jurišić 1994: 431–432), a Stevanovićevu argumentaciju o tobožnjoj nenarodnosti i neplodnosti sufiksa *-telj*, temeljenoj na Karadžić–Maretićevoj ocjeni, pobio je već u samom članku dokazavši njegovu živost od praslavenskoga doba do suvremenosti (Ivšićev zbornik, Zagreb, 1963: 183–190).

janske, francuske, njemačke i drugih. Ta hrvatska i srpska fonetika ne slaže se ni s fonetikom češkom, poljskom, ruskom i bugarskom, a kamo li s glasovima romanskih, germanskih i neevropskih jezika!” (Šimčik 2015: 131, 130)

Istančan stilist široke naobrazbe u 200-tinjak članaka zauzimao se za povijesno utemeljen pristup hrvatskoj jezičnoj normi, pri čem je starijim riječima i oblicima davao prednost pred suvremenim stanjem (primjerice *manastiru* pred *samostanom*, *magazinu* pred *skladištem*; likovima *Švicar* i *Šved* pred *Švicarac* i *Švedanin*). To je njegove savjete velikim dijelom učinilo neuporabljivima, ali su bili čitani zbog zanimljivih povijesnih i kulturnih pojedinosti koje je crpio iz starih listina i knjiga.

Izgradio je osebusni vlastiti idiolekt koji je bio sveslavenska mješavina nalik Kurelčevoj i po tom izvan glavne matice. Suprotstavljajući se vukovskomu štokavskomu purizmu, promicao je hrvatsku tronarječnost kao ključnu odrednicu hrvatskoga književnoga (standardnoga) jezika:

„Hrvat sam, i zato ništa hrvatsko, bilo to i kajkavsko, nije mi tuđe. (...) Mnoga riječ neuku čovjeku čini se kajkavska, zato jer ne zna, da se ona nalazi i u čakavskim i u štokavskim dijalektima. I najzad, ima i kajkavskih riječi, kojima štokavci nemaju zamjene (...)! I takve riječi može svaki hrvatski pisac upotrebljavati bez pitanja Rožića ili drugih krivih ili pravih štokavaca filologa.” (Šimčik 2015: 196)

Jezikoslovac Jozo Dujmušić objavljuje u *Obzoru* i *Hrvatskoj straži* svoj *Antibarbarus hrvatskoga jezika* (1932. – 35.) s više od 2600 jezičnih savjeta, u prvom redu leksičkih i tvorbenih, u kojima je upozoravao na različite tipove pogrešaka u javnom jeziku, nastale pod utjecajem beogradskoga jezika i stila, koji se pokušavao nametnuti kao državni u obliku jezikoslovne diktature „mudraca s istoka” (Dujmušić 2015: 92), te nudio rješenja s osloncem na hrvatsku pisanu baštinu i organske idiome, posebice hrvatsku bosansku štokavštinu iz Travnika i okolice, koja mu je rođenjem bila najbliža. Usredotočen je na prodor južnosrbijanskih provincijalizama i beogradskih lokalizama, turcizama, bugarizama i rusizama, posredovanjem novina, školskih udžbenika i državnih institucija, pred kojima je hrvatski postupno počeo uzmicati. Godine 1938. objavio je *Razlike u jeziku među hrvatskim i srbskim književnicima*.

Zauzimao se za umjereni morfonološki pravopis, očuvanje hrvatskih sintaktičkih odlika (povratak prijedloga *proti* s dativom, koji je potisnuo *protiv* s genitivom), bio kritičan prema hrvatskim vukovcima, napose prema Maretićevim i Boranićevim normativnim rješenjima utemeljenima na lošem Karadžićevu i Daničićevu jeziku i *Pravopisnom uputstvu* iz godine 1929., ali ih je vidio i u Društvu za hrvatski jezik zbog odbacivanja višestoljetne hrvatske iekavice i jezično-pravopisne baštine, pa govori o balkanizaciji hrvatskoga sveučilišnoga jezikoslovlja.

U čišćenju hrvatskoga jezika od barbarizama bio je odrješit (progoni riječi *sumoran*, *svagdašnji*, *svakodnevni*, *temeljac*, *točan*, *točka*, *udžbenik*, *vihor*), dobro uo-

čavao probleme (pridjev izveden iz kajkavskoga toponima *Ivanec* treba biti *ivanečki*, ne *ivanački*), no nerijetko je nudio dvojbeni rješenja. Namjesto (i)jekavskih oblika, predlaže ekavske (*pridev, prestupak, prelazan, ređi* < *rijedak*) ili ikavske (/za/voliti, /ne/uplitanje), pokrajinskim oblicima daje prednost (*disači, pirjaniti, žaoba* namjesto *dišni, pirjati, žalba*) ili uvodi dvostrukosti (*parcov* i *štakor, prodavaoc* i *prodavač, sačija* i *urar, ubijstvo* i *ubojstvo*), nedosljedan je u pristupu (zbog lakšega izgovora normira *alpinski*⁵ namjesto *alpski*, ali *žični* namjesto *žičani*), preporučuje nepotrebne tudice (*aeronautiku* za *zrakoplovstvo*,⁶ *arsenal* za *oružarnicu*, turcizme *ćebe* i *đugum* namjesto *pokrivač* i *bakrač*).

Svoj je antibarbarus planirao objaviti, ali naum nije ostvario. Zaključio je da je prikupljeno purističko gradivo iz općega, strukovnog i znanstvenog jezika veliko, a zahtjevi književnog jezika za svakodnevni dopunama nazivlja još i veći, pa bi se u taj posao trebalo uključiti mjerodavno tijelo, procijeniti prijedloge za zamjenu tudica, za leksičke, morfološke i sintaktičke ispravke i poboljšice te objaviti savjetovnički rječnik:

„Ovakovih skupina može sadanje stanje našega književnog jezika dati jako mnogo, jer se naš znanstveni jezik nalazi u prvom razvoju, pa bi se s vremenom morao naći neki forum, koji bi sve te omanje zbirke proučio, pa od njih napravio veliki riječnik (...). Iza toga bi mogao nastati drugi svezak od riječi koje nastanu iza onih što se uvrste u prvi svezak, pa bi svi prijatelji svog materinskog jezika imali uza se stalna savjetnika, da li ovu ili onu riječ smiju pisati u čistom književnom jeziku.” (Dujmušić 2008: 8)

Polonist i leksikograf Julije Benešić uvrstio je u svoju *Gramatyku języka chorwackiego czyli serbskiego* (Varšava, 1939.) rječnik hrvatsko-srpskih razlika s oko 2400 natuknica (str. 235. – 278.; polazni je poljski stupac). Temeljio ga je na spoznaji o postojanju dvaju različitih nazivoslovnih sustava, koji su se razvijali neovisno jedan o drugom u dvama politički razdvojenim i udaljenim kulturnim središtima, Zagrebu i Beogradu. Razlike je uočio u administrativnom, sudbenom, školskom, vojnom i znanstvenom nazivlju. Utvrđuje da je uvođenjem političkoga centralizma u novonastaloj državi nakon 1918. uvađano beogradsko nazivlje u svim područjima javnoga života (*ambis, Atina, azot, bajat, beočug, bezbednost, buđav, bukvar, čaršav, časovnik, čulo, demokratija, duvandžinica* /= *trafika, ekser, filozofski, furuna, gimnazista, hemija, hirurg, hleb, hrišćanin, hronika, izdejstvovati, jednačina, jestestvenica* /= *prirodopis/, jevandjelje, kengur, konkurs, kovandžija, krlja* /= *krpelj/, kuršum, lobanja, mastilo, merdevine, neimar, nipodaštavati, odžak, Omir* /= *Homēr/, opit, palata, pantljika, plajvaz, polen, polugode, pomorandža, ponaosob, predostrožnost, pređe, preimućstvo, promaja, spanać, spolja, suštastvo, šargarepa, ujdurma, vajar, varva-*

5 *Alpski* imaju u *Razlikama* Guberina i Krstić, normiraju ga u pravopisu 1941., kao i Boranić, koji je u prethodnim izdanjima bio propisao *alpski*.

6 U *Razlikama* se 1938. ispravio pa uz *aeronautiku* prihvatio *zrakoplovstvo*.

rin, veštački, volšebnik, zapušač, zejtin ...) i da hrvatska sredina na to nerado gleda. Drži da je proces „ujednačivanja” jezika, koji je promicala središnja vlast, dugotrajan i da se ne može obavljati stihijno već pod okriljem književnika, postavljajući tako strukovnu branu nasilju.

Razlikovnik je neutemeljeno kritizirao Belić (1939. – 40.) zbog navodnoga uvrštenja mnogih riječi koje se rabe i u Srba ili im se ne može dokazati da su ih Srbi primili od Hrvata. Iako su Hrvati imali bogatu književnost i književni jezik dva stoljeća prije Karadžićeva rođenja, tvrdi da su Hrvati za osnovicu zajedničkoga književnoga jezika prihvatili Karadžićev književni jezik i jezik narodnih umotvorina koje je on izdao te da tu valja tražiti jezgru sličnosti između dvaju književnih jezika. Nakon državnoga sjedinjenja, ističe, upravo je na srpskoj strani bilo više nastojanja da se u strukovna nazivlja unese što više hrvatskih riječi i oblika, ali ne navodi da je to rađeno jer u srpskom jeziku nije bilo izgrađenoga srpskoga strukovnoga i znanstvenoga nazivlja pa se posegnulo za hrvatskim. Optužio je Benešića da od njegova rječnika polaze oni koji u posljednje vrijeme dokazuju da su srpski i hrvatski dva posebna jezika.

Bilo je, međutim, i među srpskim jezikoslovcima znanstvenika koji su pisali o razlikama između dvaju književnih jezika kao činjenici koja se ne može nijekati, među prvima Radosav Bošković (1935.). On tvrdi „da i najopštije opservacije svakidašnjega života pokazuju (...) dovoljno jasno da je diferencijacija književnog jezika beogradskog i zagrebačkog književnog područja (...) danas gotov fakat”; da „današnji srpskohrvatski književni jezik ima do izvesne mere dve svoje redakcije – beogradsku i zagrebačku” (Bošković 1935: 277).⁷

Razlike je usustavio podijelivši ih u dvije temeljne skupine. U prvoj su one općelesičke naravi, kojih je, po njegovoj procjeni 3–4 tisuće, a u drugoj su tvorenice i leksičke razlike izišle iz dviju jezičnih poraba iza kojih se naziru „opštije jezičke tendencije karakteristične za jednu ili drugu redakciju našega književnog jezika” (Bošković 1935: 278).

U prvoj skupini navodi, između ostaloga, parove (u kosom su pismu hrvatske riječi) *urota* : zavera, *objeda*⁸ : kleveta, *dvojben* : sumnjiv, *tlak* : pritisak, *osjećalo* : čulo, *prigoda* : prilika, *ubrojan* : uračunljiv, *upriličiti* : prirediti, *provedba* : izvršenje, *promaknuće* : unapređenje, *navodno* : tobože, *niječan* : odrećan, *obnašati* : vršiti, *odvjetak* : potomak, *tjedan* : nedelja, *opetovati* : ponoviti, *osebujan* : naročit, *otpovijed* : otkaz, *pogibelj* : opasnost, *imenito* : naročito, *izravan* : neposredan, *dobrobit* : blagostanje, *dojam* : utisak, *lisnica* : novčanik, *nenazočan* : otsutan, *podoba* : oblik, *opovrći* : pobiti, *malodoban* : maloletan, *sudbeni* : sudski, *očevid* : uviđaj, *redovit* : redovan, *ovjeroviti* : overiti, *glasovati* : glasati, *bojevan* : borben, *čimbenik* : činilac, *glasina* : glas, *iznovičan* : ponovan, *naobrazba* : obrazovanje, *slagar* : slagač, *smion* : smeo.

7 Njegovom su se raspravom i ondje navedenim primjerima također služili Guberina i Krstić.

8 Izvedenica od glagola *objediti*; stari su hrvatski nazivi *ocrna* (< *ocrniti*) i *potvora* (< *potvoriti*).

U drugoj skupini nasuprot hrvatskim kalkovima stoji srpska tudica (u kosom je pismu hrvatski kalk) : *pristojba* : taksa, *tvrtka* : firma, *pohrana* : depozit, *povećalo* : lupa, *glazba* : muzika, *streljivo* : municija, *brojka* : cifra, *krivotvoritelj* : falsifikator, *oporba* : opozicija, *topništvo* : artiljerija, *drvored* : aleja, *kazalo* : registar, *redarstvo* : policija, a nasuprot hrvatskoj kovanici stoji srpski višečlani naziv koji može biti i sintaktički izraz: *munjara* : električna centrala, *stotinka* : stoti deo, *kamatnjak* : stopa po kojoj se plaća interes, *obranik* : izabrani sudija, *uspavalo* : sredstvo za uspavljivanje, *povoljština* : kad se nekom izlazi na ruku, *ubožnica* : sirotinjski dom, *međutimnica* : privremena potvrda, *službovina* : položajni dodatak, *nalježba* : nagrada koju neko dobije kad nešto nađe, *strahovlada* : uzurpatorska vlada, *sastojina* : sastavni deo.

Zbog prožetosti hrvatskoga rječnika kovanicama, Bošković ponavlja Belićevu tvrdnju iz 1914. godine da je po svojoj strukturi jezik hrvatski „veštačke prirode”, a srpski je zadržao svoj „narodni, slovenski lik” (Bošković 1935: 281, 282). Taj je odnos prema hrvatskomu jeziku ostao u srpskih jezikoslovaca ukorijenjen i danas, a dijelom ga preuzimaju i oni hrvatski jezikoslovci koji nisu nadrasli maretićevsku školu „prstonarodnoga” govora, pa sumnjiče i odbacuju svaki individualni leksički ili tvorbeni prinos hrvatskomu jeziku kao znak nepotrebne artificijelnosti.

Problemu je drukčije pristupao Kruno Krstić (1941.b) pri ocjeni vukovštine u suvremenom jezikoslovlju. Nazivajući vukovce „vukodupcima”, piše da je njihova krivnja u tom što su „čepkajući po Vukovim djelima i mjereći narodni govor Vukovim mjerilima zaboravili na stvaralački razvoj jezika kao sredstva više uljudbe i na suvremenu književnost kao nepresušno vrelo jezične obnove”.

Strukturalizmom protiv mladoslovnicarstva i jezičnoga unitarizma

Dok se Belić iz Beograda borio za nametanje srpskoga, u Zagrebu je jezikoslovlje 1930-ih okretalo novu stranicu, napuštalo Karadžića i Daničića, mladoslovnicarstvo i vukovsko-maretićevsku dijakroniju te u strukturalizmu ženevske i praške škole i sinkroniji nalazilo odgovore na suvremene društvene zahtjeve za modernim priručnicima živoga, suvremenoga jezika. Izmišljenomu srpskohrvatskomu suprotstavljen je živi hrvatski književni jezik kao izraz hrvatske književnosti, znanosti, kulture, novinstva, svakodnevnoga javnoga života.

Članak *Kultura književnog jezika* Ivana Esiha s podnaslovom *Deset jezičnih zapovijedi* (1931. – 32.) navješćivao je zaokret: uzorom postaje Praški lingvistički krug i njegovi prvaci Havránek, Jakobson i Mathesius „koji s novim metodama i modernim stanovištima pristupaju jezičnim pojavama”. Iz Mathesiusova predavanja o stabilnosti književnoga jezika Esih izdvaja tri misli, primjenjive i na hrvatske jezične prilike: 1. potrebu sastavljanja priručnoga rječnika modernoga jezika; 2. potrebu izradbe slovnice suvremenoga književnoga jezika na strogoj sinkronijskoj osnovi bez povijesnih pogleda; 3. potrebu izradbe stilistike kao sustavnoga prikaza jezičnih izražajnih sredstava u njihovoj prilagodbi glavnim funkcionalnim stilovima književnoga jezika.

Esih širi književnojezična obzorja prema slavističkomu svijetu i piše kako je u interesu napretka hrvatskoga jezika i hrvatske lijepe knjige da se osnuje društvo koje bi se brinulo o hrvatskom jeziku i književnosti po uzoru na krakovsko Društvo prijatelja poljskoga jezika, koje izdaje časopis *Język polski* i pokreće posebni književni niz, koji se bavi poviješću poljskoga jezika, jezičnim pogriješcima, osobnim imenima, pravilnim izgovorom, učenjem materinskoga jezika u školama i dr.

Društvo Hrvatski jezik osnovano je 1936. godine. Prvim mu je predsjednikom bio Tomo Matić, potpredsjednikom Stjepan Ivšić, a tajnicima Slavko Ježić i Pavao Tijan. Zadaća mu je bila njegovanje, unaprjeđivanje i čuvanje duha hrvatskoga jezika te nastojanje na njegovoj pravilnoj govornoj i pisanoj upotrebi. Društvo je imalo promicati zanimanje za materinski jezik (u njih: rodni; nap. N. B.) i njegove ljepote, poticati jezičnu pravilnost živom i pisanom riječju (izdavanjem časopisa, knjiga i t. d.), davati odgovore na jezična pitanja, preporučivati izdavačima da se brinu o jezičnoj pravilnosti u svojim izdanjima, skrbiti o jeziku javnih i privatnih natpisa te radijskih postaja, kina, kazališta i dr. Društvo je pokrenulo list za jezična pitanja pod naslovom *Hrvatski jezik*, a njegovim je glavnim urednikom imenovan Stjepan Ivšić.

Deset Esihových jezičnih zapovijedi osnovni su naputci za vođenje moderne jezične politike u Hrvatskoj: 1. u školi je potrebno osigurati barem minimalno poznavanje jezične povijesti; 2. živi govor i uzorni pisci osnovnim su izvorom pravilnoga gramatičkoga ustroja; 3. nije manje pravilno ono što nastaje danas u odnosu na ono što već dulje opstoji u jeziku; 4. dobre su sve one riječi koje su porabnom normom stekle opću raširenost; 5. strane riječi ne treba rabiti bez nužde, ali ih i ne treba nepotrebno progoniti iz jezika; 6. individualne tvorbe priliče pojedincima živa jezičnoga osjećaja i visoke lingvističke naobrazbe; 7. treba pisati prema normativnim pravilima, a govoriti kako govori jezično obrazovana javnost; 8. najbolji je izgovor onoga u čijem govoru ima najmanje mjesnih značajka; 9. narječja su jednako važna kao i književni jezik jer su vrelo koje oživljava književni jezik dajući mu jedinstvo, snagu i boje; 10. samozvani „popravljači jezika” nanose jeziku najveću štetu.

Na tim je temeljima i s tim ciljevima osnovan 1938. Pokret za hrvatski književni jezik, kojemu je na čelu bio Blaž Jurišić, a glavna je načela izradio Kruno Krstić (1941.c).⁹ U njima se hrvatski književni jezik određuje kao samosvojna povijesna pojavnost s vlastitim ustrojem („duhom”) i pravom na vlastito jezično zakonodavstvo. On je ključna sastavnica hrvatskoga narodnoga bića.

Pokret se imao zauzeti za osnutak posebnoga jezičnoga zakonodavnoga tijela, sastavljenoga od hrvatskih jezikoslovaca, književnika i drugih prosvjetnih djelatnika, koje će donositi normativno obvezujuće odluke o jeziku i pravopisu u javnoj porabi.¹⁰ Te će se odluke primjenjivati u školskim knjigama, potom u svim javnim

9 Objavljena su dakle naknadno prema bilješkama Krune Krstića.

10 Krstić u članku iz veljače 1941. u *Jutarnjem listu* (polemika s Grškovićem) spominje osnutak Hrvatske jezične akademije, strukovnoga tijela za koje se nada da će opstati „da kao trajan čuvar bdije nad životom onog kulturnog zakona, koji je još dr. Antun Radić zvao posebnim hrvatskim književnim jezikom”.

službenim izdanjima, natpisima, imenicima i ostalim područjima, gdje jezik ima služiti jedino pravilnomu sporazumijevanju, a posebno u novinama, čiji je jezik glavni izvor jezičnih pravila u širokim narodnim slojevima. Prvi je zadatak toga tijela izrada suvremenih jezikoslovnih priručnika: modernoga hrvatskoga pravopisa, slovnice, rječnika suvremenoga književnoga jezika te rječnika jedinstvenoga strukovnoga nazivlja.

Zahtjev da se hrvatska gramatika i hrvatski rječnik pišu na temelju djela hrvatske književnosti i hrvatskoga književnoga jezika, a ne Karadžićevih i Daničićevih preadaba pučkih pjesama, pripovijedaka i poslovice, iznio je, kako je istaknuo Kruno Krstić, već 1899. Antun Radić u kritici Maretićeve *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*.¹¹ U njoj je jasno definiran i logički argumentiran pojam *hrvatskoga književnoga jezika* kao samosvojna povijesna pojavnost različita od srpskoga književnoga jezika. Radić to dokazuje višestoljetnom hrvatskom književnom baštinom, po kojoj je hrvatski književni jezik među prvim jezicima kulturnih europskih naroda, a srpski je književni jezik među najmlađima pa „zaboravljati te tradicije i druge nagoniti, da ih zaborave, za to se ne može drugo kazati, nego da je oskudica osjećaja za kulturno značenje starine” (Radić 1899/2001: 384).

Pri razdvojbii dvaju književnih jezika zapeo je za naslovni veznik „ili” u nazivu jezika *Gramatike*, lucidno navješćujući polemiku koja se vodila čitavo 20. st.¹² Jedni su veznik interpretirali kao sastavni, drugi pak kao rastavni. Za Radića nema dvojbe: kad je riječ o književnim jezicima hrvatskom i srpskom, nikakvo „ili” ne opstoji. Ono je iluzija u koju ne vjeruju ni oni koji ga rabe:

„Hrvatski književni jezik ne može biti drugo, nego jezik hrvatske književnosti, pa tko ignoruje tu književnost i jezik, kojim je pisana, ja ne razumijem, kako može pisati gramatiku hrvatskoga književnoga jezika. (...) Gramatika g. dra. M-a nosi naslov: Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnoga jezika. Evo, tu je nesporazumak. Ono: »ili srpskoga« može biti kojekako na mjestu svagdje, gdje se njim služe oni, koji se služe, ali kad je govor o književnom jeziku – nikako. Dotle, dok »hrvatski« i »srpski« nešto znači, i to dok svako znači nešto drugo, dotle je hrvatski književni jezik i srpski književni jezik – dvoje. Mi svi znamo što se hoće reći onim »ili srpskoga«, no to »ili« nigdje ne krije toliko iluzije, kao onda, kad je govor o hrvatskom književnom jeziku.

11 Tu mu kritiku Maretić nije nikad oprostio, dapače, potrudio se da mu onemogućii sveučilišnu karijeru i doslovce oduzme posljednji izvor redovitih primanja – uređivanje Akademijina *Zbornika za život i običaje Južnih Slavena*, pa je Radić živio u krajnjoj oskudici. Temeljem ocjene Svetozara Pribičevića u Vladi je odbijena i njegova zamolba da mu se dvadesetgodišnji kulturno-prosvjetni rad prizna u godine službe (o tom pitanje u: Grubišić 1984: 4, 16, 22)

12 Službeni naziv s veznikom „ili” u inačici „oli” predložio je u saborskoj raspravi 1861. Matija Mesić – „hrvatski oli serbski” – po uzoru na pravila Akademijina odbora, koji ih je pak donio s napomenom da su „učinili nešto čemu će se mnogi čuditi, a čemu će se i potomstvo čuditi” (prema Benedikta Zelić-Bučan, *Jezik i pisma Hrvata*, Split, 1997., str. 73).

Ja bih se usudio reći, da upravo oni, koji se služe ovim »ili«, ne osjećaju pravo onoga jedinstva, koje bi im imalo ovo »ili« označivati.” (Radić 1899/2001: 378–379)

Danas je jasno da je bila riječ o političkom konstrukt uvedenom u znanost o jeziku da bi se dala „znanstvena” podloga budućoj postavci o jednom troplemenom jugoslavenskom narodu i jednom jeziku, koji je zapravo srpski, a u Hrvatskoj se proguravao u različnim nazivoslovnim inačicama – vezničkim, spojničkim ili srasličkim, ovisno o snazi trenutačnih političkih „argumenata”: *hrvatski ili srpski, hrvatsko-srpski, hrvatskosrpski*.

Maretićevo neutemeljeno i nenaravno diviniziranje Karadžića, normiranje i opo-
našanje njegova provincijskoga jezika i metajezika (*zauvaran, đuturice, čkola /= škola/, pladne /= podne/, može podnijeti*), uz istodoban progon hrvatskoga leksika (*bjelanjak, črknja, nijetiti, pošast, korenika, bedast, prhak*), Radić naziva filološkim jarmom koji se

„bezobzirno nameće protiv osjećaja čitavoga hrvatskoga obrazov-
noga svijeta, protiv stoljetnih tradicija hrvatske književnosti.”

(...)

„Jedan čovjek, pa bio ne znam kako genijalan, ne može književno-
mu jeziku dati ono, što mu može podati više genijalnih ljudi, genijalnih
u različnim strukama ljudskoga znanja i umijeća; jedan čovjek ne može
stvoriti književnoga jezika za sve grane književnosti; jedan čovjek ne
može stvoriti književne tradicije, bez koje nema u književnosti ni pošto-
vanja starine, ni autoriteta, ni discipline, a po tom ni zanosa ni napretka.”
(Radić 1899/2001: 376, 383)

Kad piše da hrvatskomu književnomu jeziku „imade biti osnov čitav hrvatski je-
zik, a ne jedan dijalekat” (Radić 1899/2001: 392), Radić razumijeva hrvatski jezik u
pisanu iskazu svih dijalektalnih čakavsko-kajkavsko-štokavskih i stilsko-formalnih
pojavnosti, pa mu hrvatska jezična povijest započinje Bašćanskom pločom, prav-
nim dokumentom uklesanim u kamen glagoljicom u 11. st., čijom starinom otklanja
i Karadžićeva devetnaeststoljetna nijekanja hrvatskoga jezika i sudobna mađarska
presezanja na hrvatski teritorij:

„Hrvatski jezik – to je onaj jezik, kojim su na glasu učenjaci i pje-
snici već pred 500 godina pisali knjige i slagali pjesme. to je jezik po
cielom svijetu proslavljenoga Marulića, čitavom svijetu poznatoga kneza
Dubrovačke Republike i pjesnika Gundulića! To je jezik cielomu narodu
miloga starca Milovana – narodnoga pjesnika Kačića-Miošića, to je je-
zik Zoranića i Barakovića, Mažuranića i Preradovića, – to je jezik, kojim
se već od starine, od kada je u Evropi počela prva prava prosvjeta, pišu
knjige, – pa taj jezik da nema prava u svojoj domovini i u svojem narodu,
nego bi imao uzmaknuti pred tuđim jezikom!” (Radić 1907/2001: 404)

Radićevi su pogledi našli poticajni odjek u *Razlikama između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika* Petra Guberine i Krune Krstića u produbljivanju znanstvenoga odgovora na pitanje ne samo o postojanju hrvatskoga književnog jezika kao višestoljetne povijesne činjenice nego i u prikazu njegovih odlika, sučelice kojemu stoji srpski književni jezik sa svojim odlikama i temeljem položenim na organskim govorima istom u 19. st.

Tako Guberina piše da se, želimo li pratiti tjeckove modernoga jezikoslovlja, razumijevajući pri tom u prvom redu zasade ženevske strukturalističke škole, moramo riješiti zablude koju je hrvatskomu jezikoslovlju ostavila u baštinu historijsko-idealistička škola i shvatiti de je svaki stupanj jezičnoga razvoja rezultat prethodnoga povijesnoga zbivanja, ali sa svojom posebnom dinamikom, koju uvjetuje društveno i kulturno stanje nekog naroda u određenom trenutku. Nerazumijevanje dijakronije (povijesti jezika) i sinkronije (pojedina stanja jezika), vidljivo je, primjerice, iz Maretićevih zaključaka da ne smijemo upotrebljavati riječi *hodočasnik*, *hodočastiti* i mnoge druge riječi, koje nalazimo u hrvatskih književnika jer ne znamo odakle su postale, pa namjesto njih predlaže riječi *crkvar* i *crkvariti*, kao da govoreći mislimo na osnove riječi namjesto na njihovo stvarno značenje koje u tom času u određenoj govornoj zajednici imaju (Guberina 1941.a).

Krstić je pak dobro poznao suvremene smjerove u jezikoslovlju: zasade de Saussureove lingvistike i ženevske škole, jezikoslovnu semantiku 1930-ih, osobito Josta Triera i Karla Bühlera, bila mu je poznata Sapir–Whorfova teorija, kao i radovi pripadnika praškoga lingvističkoga kruga, koji su tridesetih godina po prvi put, posebice Bohuslav Havránek, započeli proučavati književni, tj. standardni jezik (Marotti 2005).

U Krstićevoj interpretaciji u jezikoslovlju postoje dvije znanstvene grane: nauka o glasovima (fonetika) i nauka o značenju (semantika). Prva proučava tijelo jezika, a druga njegovu dušu. U svakom jeziku pojedine riječi imaju svoj smisaoni prostor ili skup značenja (semantičko polje), što podrazumijeva sve njihove upotrebne vrijednosti. One se razlikuju od jezika do jezika. Tako glasovno „ista” riječ, ima u hrvatskom jedno, a u srpskom drugo značenje; primjerice riječ *naučnik* u srpskom znači ‘znanstvenik’, a u hrvatskom ‘šegrt’. Po ocjeni B. Marottija (2005), pojam smisaonoga prostora riječi omogućuje Krstiću raščlambu sadržajne, značenjske strane znaka, kao i primjenu te analize na hrvatsko-srpske jezične odnose, pružajući mu istodobno moćno oružje pri razmatranju standardoloških problema hrvatskoga jezika u člancima o naravi glasovnog jezika i njegovoj društvenoj uvjetovanosti, čime Krstić postavlja temelje hrvatske sociolingvistike i standardologije.

Struktura *Razlika* i Jurišićev osvrt na njih

Prema autorskomu svjedočenju (Krstić 1941.a), knjiga je u prvom redu bila namijenjena mladim ljudima, đacima i studentima, koji su u školi prošli srpskohrvatsko jezično „vaspitanje”, pa ni uz najbolju volju nisu više znali što je srpsko, a što hrvatsko, a i u novinama su se još provlačili jezični ostatci „žalosne beogradske strahovlade”. U srpnju 1938. Krstić i Guberina odlučuju nešto poduzeti „kako bi se hrvatski jezik sačuvao od srpskog rastakanja”. Na suradnju su 1939. pozvali mnoge jezikoslovce, a spremno se odazvao dr. Blaž Jurišić, „koji je već godinama kao izgradjen hrvatski jezikoslovac propovijedao posebnost hrvatskog književnog jezika”, te prof. Franjo Cipra i književnik dr. Mile Budak. Uz njihovu pomoć izišlo je prvo izdanje, a uz vjerojatnu Guberininu suglasnost (Grčević 2014: 79) vlasti NDH izdale su 1942. morfološkim pravopisom brošuru *Razlike između hrvatskoga i srbskoga književnog jezika – Prema lingvističkoj raspravi o hrvatskom književnom jeziku Dr. Petra Guberine*.

Novi znanstveni pogledi na hrvatsko-srpske jezične odnose i njihova moderna interpretacija dočekani su među onodobnim hrvatskim kulturnim djelatnicima i jezikoslovcima pohvalno, a sam izlazak knjige označen je velikim nadnevkom hrvatskoga jezikoslovlja.

Politički motivirani osporavatelji iz velikosrpskih i jugoslavenskih nacionalističkih krugova nisu osim političkih diskvalifikacija iznijeli ni jedan valjan lingvistički razlog kojim bi pobili knjigu, ali su i prije njezina izlaska najavljivali da će ju napasti, ne stoga što nisu bili svjesni razlika između dvaju književnih jezika, nego zato jer se o njima nije smjelo govoriti.¹³ To je potaknulo Jurišića da napiše glasovitu rečenicu kojom je dojmljivo postavljena sociolingvistička dijagnoza nad zbiljom, često navođenu za oslikavanje zlokobna državnoga jezičnoga terora:

„Pogotovu nemaju prava srditi se na tu knjigu oni isti, koji su kroz dvadeset i tri godine uklanjali ustrajno i nemilo na svim područjima narodnoga života naše domaće izraze i zamjenjivali ih svojima i koji su u svojoj jezičnoj ofenzivi pribili i na zadnju hrvatsku općinsku zgradu na Sutli tablicu s natpisom »Opština« kao vidni simbol svoje jezične hegemonije.” (Jurišić 1941: 271)

Nerazumijevanje odnosa dijalekta i književnoga jezika izbilo je u prvi plan i postalo predmetom javnoga prijepora. Krstić i Guberina su u člancima izlučenima iz knjige i nakon njezina izlaska pojašnjavali razdvojbu i poučavali na javnim predavanjima, ali bez odjeka na drugoj strani. Tako Krstić (1941.a; 1941.d):

13 Takvi su projugoslavenski napadaji Jerka Grškovića (*Nastavnički pokret*, 1941., br. 2–3, str. 11; *Novosti*, 1941., br. 22, str. 16–17) i Josipa Škavića (*Nastavnički pokret*, 1940., br. 7–8, str. 12–15). Srbijanski su napadaji i optužbe za hrvatski jezični separatizam također politički, k tomu proturječni, jer je primjera za srpski jezični separatizam nebrojeno. Grškoviću je odgovorio Krstić (1941.e). Opširnije o Grškovićevim polemikama s Dujmušićem i Krstićem v. Bašić 2021.

„Potrebno je dobro razlikovati književni jezik od narodnog govora. Dok se narodni govor mijenja takoreći od sela do sela, a negdje i od prve do zadnje kuće u selu, književni je jezik umjetno izlučeno jedinstveno sredstvo sporazumijevanja u pismu, a dosljedno i u govoru naobraženih krugova. Književni se jezik stvara zato, da bi se u bar jednom dijelu naroda, onome, koji se posvećuje knjizi, uklonile jezične razlike.”

„Ono, čime književni jezik nadvisuje prirodno nastale zajedničke govore, jest svijesna težnja za stvaranjem jednolikoga jezičnog sredstva, svijest o jezičnom zakonodavstvu. (...) Jezični zakonodavac nije isto što i jezikoslovac. Jezikoslovac proučava jezičnu stvarnost, ne misleći pri tom, je li ta stvarnost ujedno i obaveza za književni jezik ili nije. Jezični zakonodavac naprotiv iz jezične stvarnosti izvlači samo ono, što može i mora vrijediti kao pravilno i obvezatno u jezičnoj upotrebi. Jezični zakonodavac predstavlja jezičnu volju naroda i književnosti čuvajući njihove navike, a pogotovo njihov duh.”

U ocjeni Guberina–Krstićevih *Razlika* Jurišić (1941.) ističe autorima dvostruku zaslugu: 1. što su utvrđivanjem postojećega stanja i popratnim obrazloženjem zadužili znanost i 2. što su rječničkim popisom pružili hrvatskoj javnosti praktično pomagalo za obranu čistoće hrvatskoga jezika. Pod popratnim obrazloženjem razumijeva Guberininu raspravu pred rječnikom *Zašto možemo govoriti o posebnom hrvatskom književnom jeziku*, u kojoj autor iznosi lingvističke dokaze i jezične činjenice o različitosti dvaju književnih jezika (glasovne, oblične, sintaktičke, stilske i stilističke, međurječne, jezične navike).

Prvi dio. Lingvistička rasprava o hrvatskom književnom jeziku

Guberinin lingvistički pristup hrvatsko-srpskim književnim razlikama temelji se dakle na strukturalističkim postavkama ženevske škole, a polazište mu je De Saussure-ova razdvojba dijakronije i sinkronije¹⁴ pri proučavanju jezičnoga razvitka. Kako se jezik neprestano razvija i mijenja, može se proučavati na pojedinim odsječcima povijesnoga razvitka, no uvijek vodeći računa o onodobnom kontekstu. Sa suvremenim se stanjem prethodno ne može mjeriti niti njime opisivati. Nadalje, za postojanje kojega jezika mjerodavno je samo današnje (suvremeno) stanje. Književni jezik nije istovjetan ni jednomu dijalektu, on je autonoman i samosvojan bez obzira na udjel pojedinoga dijalekta u njegovoj strukturi. U jeziku nema sinonima: jednomu označeniku iskazanu s više označnika¹⁵ uvijek se dodaje nova sadržajna nijansa („boja”). Hrvatski književni jezik razvija se stoljećima, iz toga razvoja proistječe

¹⁴ Guberina piše *dijahronija* i *sinhronija*.

¹⁵ Nazive *označenik* i *označnik* rabi B. László.

njegov poseban duh, koji izvorni govornici nepogrješivo prepoznaju zahvaljujući hrvatskomu jezičnomu osjećaju.

U sažetom su izvatku ključne sljedeće postavke:

„Živi jezik kojim govorimo i pišemo nije povijesna analiza, već skup današnjih glasovnih, morfoloških, rječničkih, sintaktičkih, stilskih i stilističkih činjenica. Ako neka jedinica čini jedinstvo na tome polju, onda jezični osjećaj svakog pojedinca smatra cijelu tu jedinicu svojim jezikom; nastanu li razlike, jezični osjećaj reagira na njih, pa ih smatra ili pogrešnima ili tuđima.” (Guberina 1940: 11)

(...)

Mnogi ovako umuju: zašto ne bismo za jedan pojam imali dvije ili tri riječi? Zašto ne bismo mogli reći *uš* i *vaš*, *odojče* (u smislu dojenče) i *dojenče*? Proti takva mišljenja govore dva razloga: Prvo: u jezicima uopće nema sinonima. To nas uče sve novije lingvističke rasprave. Ako nam se koji put čini, da dvije riječi imaju isto značenje, to je samo po njihovu logičkom sadržaju: ali njihova osjećajna vrijednost veoma je različita. (...) Ili su afektivno jače, ili dozivaju čitaocu u pamet neki milieu, ili je pak jedna riječ življa od druge. (Guberina 1940: 15)

(...)

Kad bismo htjeli na silu upotrebljavati dvije riječi za isti pojam i istu osjećajnu vrijednost, upali bismo u t. zv. bilingvizam.” (Guberina 1940:16)

Glasovne razlike

U odlomku o glasovnim razlikama riječ je o fonološkoj (u Guberine: fonetskoj) raščlambi usporedbom glasovnih (fonoloških) alternacija u dvama suvremenim književnim jezicima u riječima istoga sadržaja (označenika), a različita oblika (označenika). U ovom su radu formalno usustavljene radi bolje preglednosti, bez sadržajnih zahvata u Guberinin izvornik. Guberina je naveo samo najvažnije, a iz *Rječnika* ih se može izlučiti mnogo više, napose usporedbom inojezičnica koje su postale sastavnim dijelom dvaju književnih jezika.

Naglasne razlike Guberina samo spominje kao posebnu kategoriju koju bi tek trebalo sustavno proučiti i opisati. Nju je uočio već 1914. Stjepan Ivšić u *Nacrtu za istraživanje hrvatskih i srpskih narječja*.¹⁶

Pri klasifikaciji glasovnih razlika na prvom mjestu navodi alternante */ije, je, i/* pa piše: „Hrv. knjiž. jezik: – *ije, je, i*, sr. knjiž. jezik: – *e*: *mlijeko – mleko, djeca – deca, bio – beo*. Netočno piše da Hrvati poznaju ekavicu samo u dijalektu, ali ta je “ekavica različita od srpske: i po kvantiteti, i po akcentu i po melodiji” (Guberina 1940: 26).

¹⁶ Kovčević za hrvatska i srpska narječja, 1, Zagreb: JAZU.

Opće je poznato da je osim u dijalektima, ekavica kategorijalna odlika i hrvatskoga književnoga jezika u osnovskim, prefikslnim i sufikslnim morfemima: -ces- (*cesta*), -jed- (*jed, jediti se*), -jes- (*jesti, izjelica*), -leg- (*leći, ulegnuće*), -mren- (*mrena*), -mrež- (*mreža, premrežiti*), -ne- (*neki, nešto, netko; nekidan, nekoliko*), pre- (*pregaziti, preminuti, preskočiti; preoblaka, preokret, presuho, prestaro*), pred- (*predbilježiti, predložiti, predmnijevati; predlagač, prednjica*), -rek- (*izreka, poreći, reći*), -rez- (*rezati, režanj, zarez*), -smrek- (*smreka, smrekovina*), -sred- (*sredina, posred*), -stelj- (*postelja*), -treb- (*trebati, potreba, potreština*), -tres- (*tresak, potres*), -vred- (*privreda*), -vrel- (*vrelina, vrelšte*), -zre- (*zreo, zreti*).

Inače su ijekavsko-ekavske hrvatsko-srpske razlike bezbrojne, trebalo bi nekoliko rječničkih svezaka da se popišu, pa su ih autori iz rječnika ispustili, osim u primjerima gdje mijenjaju značenje riječi.

Ijekavica se danas u srpskom jezikoslovlju (pravopisi, rječnici) navodi kao standardna alternanta ekavskomu izgovoru zbog (i)jekavskih standardnih jezika Srba u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Hrvatskoj.

Ostale su glasovne razlike koje navodi Guberina sljedeće:

- u hrvatskom *o* u srpskom *d*: *obrana, obraniti* : *odbrana, odbraniti*;
- u hrvatskom *o* u srpskom *n*: *manšeta* : *manšetna, moguće* : *mogućno*;
- u hrvatskom *o* u srpskom *p*: *oklada* : *opklada*;
- u hrvatskom *o* u srpskom *v*: *gruda* : *grudva*;
- u hrvatskom *a* u srpskom *e*: *uzajamni* : *uzajemni, prijamni* : *prijemni, jamčiti* : *jemčiti*;
- u hrvatskom *c* u srpskom *t*: *garancija* : *garantija, demokracija* : *demokratija, diplomacija* : *diplomacija*;
- u hrvatskom *c* u srpskom *s*: *financije* : *finansije, centimetar* : *santimetar, decimetar* : *desimetar*;
- u hrvatskom *ć, č* u srpskom *t*: *čistoća* : *čistota, palača* : *palata*;
- u hrvatskom *d* u srpskom *đ*: *redati* : *ređati, govedina* : *govedina*;
- u hrvatskom *đ* u srpskom *d*: *luđak* : *ludak, luđakinja* : *ludakinja*;
- u hrvatskom *e* u srpskom *i*: *metropolita* : *mitropolit, getsemanski* : *getsiman-ski*;
- u hrvatskom *h* u srpskom *v*: *gluhoća* : *gluvoća, duhan* : *duvan, gluh* : *gluv, suh* : *suv*;
- u hrvatskom *h* u srpskom *j*: *dihanje* : *dijanje, kihanje* : *kijanje, kuhinja* : *kujna*;
- u hrvatskom *h* u srpskom *k*: *drhtati* : *drktati, drhtanje* : *drktanje*;
- u hrvatskom *h* u srpskom *o*: *čahura* : *čaura, hrapav* : *rapav, hladan* : *ladan; hren* : *ren, hrskavica* : *rskavica, hrptenica* : *rptenica*;
- u hrvatskom *i* u srpskom *e*: *bilješka* : *beleška, grijanje* : *grejanje; medicina* : *medecina; koliba* : *koleba, pionir* : *pioner*;
- u hrvatskom *k* u srpskom *h*: *kirurg* : *hirurg, kor* : *hor, kršćanin* : *hrišćanin, kemija* : *hemija*;

- u hrvatskom *l* u srpskom *ø*: *prijestolnica* : *prestonica*; odnos se može tumačiti i *l* : *o*: (*prestonica* → *prestonica* → *préstōnica*);
- u hrvatskom *l* u srpskom *lj*: *plosnat* : *pljosnat*;
- u hrvatskom *lj* u srpskom *j*: *sviraljka* : *svirajka*;
- u hrvatskom *n* u srpskom *nj*: *lijen* : *lenj*, *tuljan* : *tulanj*, *ljetni* : *letnji*;
- u hrvatskom *n* u srpskom *ø*: *kratkovidnost* : *kratkovidost*, *maternica* : *maternica*;
- u hrvatskom *nj* u srpskom *ø*: *grižnja* : *griža*
- u hrvatskom *š* u srpskom *ć* (*č*): *šutjeti* : *ćutati*, *šutljiv* : *ćutljiv*, *škiljiti* : *ćkiljiti*;
- u hrvatskom *š* u srpskom *ø*: *škropiti* : *kropiti*, *škropionica* : *kropionica*;
- u hrvatskom *t* u srpskom *ć*: *proljetni* : *prolećni*, *piletina* : *pilećina*, *samotovati* : *samoćovati*;
- u hrvatskom *u* u srpskom *va*: *uzduh* : *vazduh*, *uspostaviti* : *vaspostaviti*, *uskrsnuti* : *vaskrsnuti*;
- u hrvatskom *v* u srpskom *ø*: *močvaran* : *močaran*, *čuvstvo* : *čustvo*; u hrvatskom *v* u srpskom *ø*: *zakvačiti* : *zakačiti*; tu je razdvojbu dopisao Jurišić (str. 27);
- u hrvatskom *z* u srpskom *s*: *filozofija* : *filosofija*, *Perzija* : *Persija*, *konzul* : *konzul*.

Predmetom su usporedbe i glasovi naslijeđeni iz starih međujezičnih srednjovjekovnih i novovjekovnih dodira u kojima su dvije različite jezične povijesti – hrvatska i srpska – dale različite rezultate u suvremenoj glasovnoj slici. Fonološki sljednici palatalnih glasova *št* / *šč* iz crkvenoslavenskoga književnoga razdoblja u suvremenim su postavama zabilježeni u razdvojbama srpsko *št* – hrvatsko *ć*: *opština*, *sveštenik* : *općina*, *svećenik*, ali i u istim srpskim i hrvatskim postavama: *noć*, *sv(ij)eća*, *proštenje*, *zaštititi*, ili *pak* suprotnima: hrvatsko *št* srpsko *šč*: *korišten* : *korišćen*, *neovlašten* : *neovlašćen*. Guberina zabunom govori o konsonantnoj skupini *ć* namjesto *št* u razlikovnom paru *ć* : *št* (*općina* : *opština*, *svećenik* : *sveštenik*, *opći* : *opšti*; str. 27; zapravo je riječ o fonemu /št/), što Jurišić uočava i u svojim bilješkama ispravlja.

Razlike u oblicima

Miješaju se morfologija i tvorba te nastavak kao oblična kategorija i sufix kao tvorbeni kategorija. Ovdje je radi zornijega prikaza provedena formalna klasifikacija po vrstama riječi, a razlikovne su jedinice abecedirane. To će suvremenomu čitatelju omogućiti lakši uvid u razlikovni sustav, a sadržajno je sačuvan Guberinin izvornik.

Glagoli

Među obličnim glagolskim razlikama najbrojnije su one u inojezičnica s dočetcima srpskima *-isati* i *-ovati* prema hrvatskomu *-irati* i njihovim konjugacijskim oblicima (tipovi *deklarisati*, *deklarišem* i *apstrahovati*, *apstrahujem* prema *deklarirati*, *deklariram* i *apstrahirati*, *apstrahiram*).

Razlika je i u tvorbi futura: u hrvatskom književnom jeziku tvori se od infinitiva i nenaglašenih oblika glagola *htjeti* (*pisat ću*, *ja ću pisati*), a u srpskom namjesto infinitiva stoji *da* s prezentom ako se nenaglašeni oblici glagola *htjeti* nalaze ispred glagola: *ja ću da pišem*. Pravopisnu razliku u pisanju futura kad se nenaglašeni oblici glagola *htjeti* nalaze iza glagola Guberina ne navodi, ali ju na rubniku rukopisom dopunjuje Jurišić: srpski pravopis propisuje u tom slučaju sastavljeno pisanje, a hrvatski rastavljeno: *pisaću* : *pisat ću*. Ovdje valja načelno napomenuti: ako je glagol iza nenaglašenoga prezenta glagola *htjeti*, onda se u hrvatskom tvori od infinitiva, ako je ispred, onda se tvori od krnjega infinitiva (supina). Glagoli s dočetnim *-ći* u srpskom se tvore od supina, a u hrvatskom od infinitiva: *leću* : *leći ću*. Zbog sastavljenoga pisanja futurni su oblici glagola na *-ći* u srpskom često nerazumljivi izvan konteksta.

Naglašeni oblik prezenta glagola *biti* u trećoj osobi u srpskom glasi *jeste*, u hrvatskom *jest*.

Niječni oblik glagola *biti* u hrvatskom je i *nijesam*,¹⁷ u srpskom samo *nisam*.

Među obličnim je razlikama i kategorija povratnosti i nepovratnosti u dijela glagola: hrvatski *brinuti se* – srpski *brinuti*.

Dočetno glagolsko hrvatsko *-iti* – srpsko *-ati*: *brojiti* : *brojati*.

Imenice

Rodne su razlike mnogobrojne: u hrvatskom (u kosom pismu) muški rod, u srpskom ženski: *porez* : *poreza*, *držak* : *držka*, *popravak* : *opravka*, *zalog* : *zaloga*, *arhiv* : *arhiva*, *svezak* : *sveska*, *ispravak* : *ispravka*, *teritorij* : *teritorija*, *imperij* : *imperija*, *naslonjač* : *naslonjača*, *teorem* : *teorema*, *odušak* : *oduška*; u hrvatskom ženski rod, u srpskom muški: *pojava* : *pojav*; *fronta* : *front*, *uputa* : *uput*, *zabrana* : *zabran*, *zvijer* : *zver*.

S rodnom je razlikom povezana i sklonidbena.

Razlikuju se množinski oblici jednosložnih imenica: u hrvatskom *grijesi*, *zvijeri*, *šavovi*, u srpskom *grehovi*, *zverovi*, *švi*.

Razlike u imeničnim dočetcima (obuhvaćeni su sufiksi):

- u hrvatskom *-ø* u srpskom *-stvo*: *raskoš* : *raskošstvo*;
- u hrvatskom *-ø* u srpskom *-je*: *punomoć* : *punomoćje*, *pričest* : *pričešće*;

17 Oblik *nijesam* zabilježen je na prvom mjestu i u Boranićevu pravopisu iz 1941., a *nisam* na drugom. Sastavnicom je Guberinina, Krstićeva i Jurišićeva metajezika.

- u hrvatskom -*o* u srpskom -*in*: *Slaven* : *Slovenin*, *musliman* : *muslimanin*, *kasap* (hrv. dij.) : *kasapin*;
- u hrvatskom -*a* u srpskom -*stvo*: *uputa* : *uputstvo*;
- u hrvatskom -*ac* u srpskom -*ar*: *sisavac* : *sisar*;
- u hrvatskom -*ac* u srpskom -*ija*: *sudac* : *sudija*;
- u hrvatskom -*ač* u srpskom -*ac*: *prodavač* : *prodavac*;
- u hrvatskom -*čić* u srpskom -*če*: *lončić* : *lonče*, *jastučić* : *jastuče*;
- u hrvatskom -*ij* u srpskom -*ijum*: *konzervatorij* : *konservatorijum*;
- u hrvatskom -*(i)na* u srpskom -*(o)ta*: *toplina* : *toplota*, *mokrina* : *mokrota*;
- u hrvatskom -*ina* u srpskom -*ija*: *visočina* : *visija*, *nizina* : *nizija*;
- u hrvatskom -*ost* u srpskom -*stvo*: *odsutnost* : *odsustvo*, *prisutnost* : *prisustvo*, *raskošnost* : *raskošstvo*, *tvrdoglavost* : *tvrdoglavstvo*;
- u hrvatskom -*telj* u srpskom -*nik*: *upravitelj* : *upravnik*;
- u hrvatskom -*telj* u srpskom -*lac*: *molitelj* : *molilac*.

Pridjevi

U pridjevnim dočetcima (u Guberine dočetcu i sufiksi) razlike su mnogobrojne:

- u hrvatskom -*av* u srpskom -*iv*: *brbljav* : *brbljiv*;
- u hrvatskom -*en* u srpskom -*an*: *limeni* : *liman*;
- u hrvatskom -*ijski* u srpskom -*iski*: *pešadijski* : *pešadiski*, *belgijski* : *belgiski*, *strategijski* : *strategiski*, *historijski* : *istoriski*;
- u hrvatskom -*ki* u srpskom -*ski*: *plemički* : *plemićski*, *mladički* : *mladićski*;
- u hrvatskom -*(lj)iv* u srpskom -*an*: *nepobjediv* : *nepobedan*, *nepogrješiv* : *nepogrešan*, *nerazdjeljiv*¹⁸ : *nerazdelan*;
- u hrvatskom -*(lj)iv* u srpskom -*im*: *nepopravljiv* : *nepopravim*, *neizgladiv* : *neizgladim*, *nepovrediv* : *nepovredim*;
- u hrvatskom -*ni* u srpskom -*nji*: *ljetni* : *letnji*;
- u hrvatskom -*ni* u srpskom -*ski*: *nebesni* : *nebeski*, *dijalektalni* : *dijalekatski*, *adverbijalni* : *adverapski*, *subjektni* : *subjekatski*.

Prefiksi i prefiksoidi

Razlike u prefiksima i prefiksoidima:

- u hrvatskom *iz-* u srpskom *u-*: *izjednačiti* : *ujednačiti*;
- u hrvatskom *o-* u srpskom *raz-* (*ras-*): *oslabiti* : *raslabiti*;
- u hrvatskom *od-* (*ot-*) u srpskom *iz-* (*is-*): *otpratiti* : *ispratiti*, *otrijezniti se* : *istrijezniti se*;

¹⁸ Jurišić ispravlja zatipak i oblik: *nerezdjeliv* u *nerazdjeljiv* (str. 34).

- u hrvatskom *od-* (*ot-*) u srpskom *otpo-*: *odzdraviti* : *otpozdraviti*;
- u hrvatskom *po-* u srpskom *o-*: *posvetiti* : *osvetiti*;
- u hrvatskom *po-* u srpskom *ob-*: *polaskan* : *oblaskan*;
- u hrvatskom *po-* u srpskom *u-*: *poniziti* : *uniziti*, *ponizivati* : *unižavati*;
- u hrvatskom *pre-* u srpskom *iz-* (*is-*): *prehrana* : *ishrana*;
- u hrvatskom *pre-* u srpskom *preo-*: *prevladati* : *preovladati*, *prepraviti* : *preopraviti*;
- u hrvatskom *pro-* u srpskom *iz-*: *prognati* : *izgnati*, *progonstvo* : *izgnanstvo*;
- u hrvatskom *protu-* u srpskom *protivu-*: *protukandidat* : *protivukandidat*;
- u hrvatskom *su-* u srpskom *sa-*: *suvremen* : *suvremen*;
- u hrvatskom *u-* u srpskom *za-*: *umoran* : *zamoran*;
- u hrvatskom *vele-* u srpskom *mnogo-*: *velecijenjeni* : *mnogocenjen*.

Prijedlozi

Prijedlozi u srpskom *ka, sa, uza* u hrvatskom *k, s, uz* (*sa, ka, uza* ispred *c-, z-, s-*).

Zamjenice

Upitne i neodređene zamjenice u srpskom: *ko, neko, svako, iko*, u hrvatskom: *tko, netko, svatko, itko*.

Posvojna zamjenica u srpskom *njen*, u hrvatskom *njezin* (češće).

Sintaktičke razlike

Guberina ih je većinom izlučio skupa s primjerima iz Beličeve srednjoškolske gramatike „da se ne kaže, da smo namjerno tražili razlike među lošim poznavaoima srpskog književnog jezika” (Guberina–Krstić 1940: 37).

Kad se posvojna zamjenica proteže na subjekt, u hrvatskom se rabi povratno-posvojna zamjenica *svoj*, a u srpskom često posvojne zamjenice *moj, tvoj* ... : *ja sam* ... *o mojoj* : *ja sam o svojoj*; *uzmi od svega* ... *pa razdeli tvojoj braći* : *uzmi od svega* ... *pa razdijeli svojoj braći*.

U hrvatskom se zamjenica *čiji* upotrebljava kad se proteže na mušku osobu (čeljade) u jednini, a u srpskom na ženski i srednji rod, kao i na množinu: *i pratiti okom mladu ženu čiju je haljinu* ...; *iz sela čije su se kuće belile na brdu*.

U hrvatskom se upitna zamjenica *što* rabi za živo i neživo, a u srpskom je, prema Beliću, „*Ko* (...) upitna zamenica za *lica*, a *šta* za stvari”.

Uz više subjekata u hrvatskom se rabi množina, u srpskom često jednina: *Otac*,

stric i ded stanuje, hrani se i noćiva.

U srpskom jeziku čest je određeni pridjev u predikatu: *On je već veliki, a ti si još mali.* U srpskom se posvojni pridjevi imenica ženskoga roda za neživo tvore nastavkom *-in*: *crkvin, bančin, zemljin*, a u hrvatskom se takva posvojnost izriče genitivom: *crkve, banke, zemlje*. Guberina ne navodi da se posvojnost u hrvatskom može izreći i odnosnim pridjevima *crkveni* ili *crkovni, bankovni, zemaljski*.

Kad se broj *dva, dvije* rabi u skupnom smislu, u hrvatskom se upotrebljava *oba, obje*. Jurišić Guberininu definiciju i primjer ne drži prikladnima pa u rukopisnim dopunama pojašnjava: „*dvije* (zemlje, vlade) = neodređene, neke, kojegod, a *obje* = određene” te oprimjeruje „vojnici *dviju* zaraćenih strana – *obje* strane optužuju jedna drugu”.

U srpskom nije česta sklonidba brojeva *dva, tri i četiri*: i u pogledima *ova dva* bića; daje pregled **tri godine** rata.

Kad imenica nema uza se atributa i apozicije, u srpskom se rabi posvojni genitiv – *ulica Aleksandra, Miloša ...*, a u hrvatskom se rabi posvojni pridjev: *Aleksandrova, Miloševa ulica*.

Ako uz imenicu stoji atribut ili apozicija, u srpskom se rabi posvojni pridjev *tetka Marin brat, knez Mihajlova ulica, gazda Markov konj*; a u hrvatskom posvojni genitiv: *brat tetke Mare, ulica kneza Mihajla*. Tako je i pri bilježenju očeva imena: u srpskom: *Marko Jovana Petrović*, u hrvatskom: *Marko Petrović Ivanov*.

U postavama u kojima uz osobno ime stoji atribut ili apozicija tipa *tetka, gospodin*, u srpskom se ona često ne sklanja: *tetka Persa, tetka Perse, tetka Persi ... s tetka Persom; gospodin Dušane, gospodin Stajiću*, u hrvatskom se jeziku oba člana sklanjaju: *s tetkom Persom, gospodine Dušane*.¹⁹

Za označivanje dijela nečega u srpskom se često upotrebljava prijedlog *od*: *Njih (glasova) ima od više vrsta*.

U srpskom nesvršeni prezent, a u hrvatskom svršeni trenutni: *Ako osećate potrebu da ste voljeni – Ako osjetite potrebu ...*

Namjera ili mogućnost izriče se u hrvatskom infinitivom, a u srpskom pretežito veznikom *da* i prezentom: *Ja ću da dođem. Mogu da dođem*.

U vremenskim rečenicama u hrvatskom je trenutni prezent, a u srpskom futur drugi: a vi se obucite i dođite da zajedno doručujemo kad **ударим** u tavanicu : a vi se obucite i dođite da zajedno doručujemo kad **budem udarila** u tavanicu.

Veznik *pošto* u hrvatskom se upotrebljava samo u vremenskom značenju, a u srpskom i u uzročnom: **pošto mi je palo** u deo da sarađujem na uređivanju školske terminologije, **ja sam sada već uneo** termine ...

Prijedlog *s(a)* za iskazivanje načina obavljanja radnje u svezi s imenicom *pomoć* u srpskom se izostavlja: *Oblici pomoću kojih se upućuje ...*

Smjer se kretanja u srpskom izriče prijedlogom *za*, u hrvatskom *u*: *idem za Zagreb : idem u Zagreb*.

¹⁹ Ta je razlika pogrešno svrstana među oblične.

Prijedlog *po* u srpskom se upotrebljava u značenju *iza, nakon, za, o*: po održanoj besedi; važni po odnose između dve zemlje; rasprava po pitanju.

Prijedlog *u* u srpskom se upotrebljava namjesto hrvatskoga *na*: *voditi u ekskurziju* : *voditi na ekskurziju*.

U srpskom se za kretanje upotrebljava prijedlog *kod*, u hrvatskom *k*: *doći ću kod tebe* : *doći ću k tebi*.

Za smjer radnje u srpskom se upotrebljava i *gde*: *Gde ideš? Zagledajte gde idete!*

U srpskom je predikatna upotreba participia uobičajena, u hrvatskom nedopustiva: *rezultati su zadovoljavajući; budućnost maglovita i preteća*.²⁰

Za srpski je karakteristična češća upotreba pasiva. S tim su u vezi tipični srpski frazemi *nameran sam, rešen sam, zastupljen sam* (u školi mora da bude zastupljena stroga disciplina).

Namjesto infinitiva u srpskom se rabi veznik *da* i prezent. Rečenici *on neće da dođe* ne može se odrediti smisao: znači li *on ne će da dođe* (njem. er will nicht kommen) ili *on ne će doći* (njem. er wird nicht kommen).

Česta je u srpskom zamjena infinitiva glagolskim imenicama: *pravo biranja; omogućio je upoznavanje*.

U srpskom je uz bezlični oblik glagola *trebati* subjekt ispred njega, a u hrvatskom iza njega: *on je trebalo da dođe* : *trebalo je, da on dođe*.

U bezličnoj službi glagol *ima* pojavljuje se u srpskom i u prošlom vremenu, a u hrvatskom samo u prezentu; *tu je imalo još vazdan stvari* : *tu je bilo još ...*

U upravnom i neupravnom pitanju u srpskom je uvijek *da li*: *da li je došao; ne znam da li je došao*. U hrvatskom je u upravnom pitanju *je li*, u neupravnom *da li* ili *je li*: *Je li on došao?; Ne znam, da li je (je li) on došao*.

Razlike su i u glagolskom objektu (rekciji). U srpskom: *učiti koga čemu; lažem nekoga; sledovati (slijediti) kome; razumeti se u čemu, brinuti se o nečemu, žao me je* itd. U hrvatskom: *učiti koga što; lagati nekomu; slijediti koga, što; razumjeti se u što, brinuti se za što; žao mi je*.

Za izražavanje raspoloženja u srpskom se upotrebljava prezent i dativ osobne zamjenice, a u hrvatskom izrazi *htio bih, želim* i sl.: *jede mi se* : *htio bih jesti; ne pije mi se* : *nemam volju piti; ne šeta mi se* : *nisam raspoložen za šetnju*.

U srpskom se uzvik ili upit iskazuje akuzativom zamjenice i nominativom imenice, a u hrvatskom samo akuzativom imenice: *evo ga otac* : *evo oca; gde ga je (otac)?* : *gdje je otac?*

20 Ta tvrdnja ne stoji. Unatoč propisnoj normi koja takvu porabu zabranjuje, porabna je norma puna takvih primjera; to je višestoljetna odlika hrvatskoga jezika.

Silske i stilističke razlike

Guberina stilom drži izvanjsku jezičnu strukturu, tj. porabu pojedinih oblika i riječi i njihovo vezivanje u sintaktičke strukture. Ukupna poraba jezičnih sredstava daje pojedinomu tekstu pa onda i jeziku kao cjelini posebnu stilističku izražajnost. „Kad god govorimo ili pišemo, izražavamo misao i osjećajno stajalište prema toj misli. Misao dobiva svoju posebnu izražajnost: ta izražajnost spada u stilistiku, pa prema tome sve riječi i konstrukcije, koje nijesu iste u hrvatskom i srpskom književnom jeziku, izvode različite stilističke efekte” (Guberina–Krstić 1940: 57). Zaključuje da izbjegavanje infinitiva, poraba glagolskih imenica i pasiva najviše udaljuju srpski stil od hrvatskoga.

Razlike u riječima

Međurječne semantičke razlike podijeljene su u sedam skupina.

U prvoj su riječi koje su zajedničkoga povijesnoga podrijetla u obama jezicima, ali su tijekom različitih povijesnih razvitaka promijenile izraz i sadržaj *uš* i *vaš*, *Helen* i *Jelin*, *Betlehem* i *Vitljem*.

U drugoj su skupini riječi koje se nikad ne upotrebljavaju u hrvatskom književnom jeziku poput *isledovati*, *ljubopitstvo*, *krvoliptanje*. Primjer iz srpske školske knjige: *Pređe zemlja bejaše gasna lopta da se docnije preobrazi u tečnu*.

Razlike u sufiksima ili prefiksima (hrvatske su riječi u kosom pismu) čine treću skupinu: uputstvo : *uputa*, punomoćstvo : *punomoć*, definisati : *definirati*, brbljiv : *brbljav*, otpozdraviti : *odzdraviti*.

U četvrtoj su skupini riječi tipa *ljubičica*, *kokoška* koje su u srpskom jeziku tvorene deminutivnim sufiksima *-čica*, *-ka*, a njima u hrvatskom odgovaraju riječi *ljubi-ca* i *kokoš* bez deminutivnoga značenja.

U petoj su skupini istopisnice različita značenja u srpskom i hrvatskom jeziku: *čas* (srp. *sat*, hrv. *tren*, *trenutak*), *odojče* (srp. *dojenče*, hrv. *svinjče*), *raspuštenica* (srp. *rastavljena žena*, hrv. *žena razuzdana ponašanja*), *igrati* (srp. *plesati*, hrv. *zabavljati se igrom*), *tečan* (srp. *tekući*, hrv. *dobroga teka*, *ukusan*).

U šestoj su skupini riječi poznate u obama jezicima, ali im je relativna uporaba različite čestotnosti: *defile* i *kapital* u hrvatskom se češće zamjenjuju *mimohodom* i *glavnicom*, koje srpski govornici ili uopće ne rabe ili rabe mnogo manje nego strane riječi.

U sedmoj su skupini riječi koje Srbi smatraju hrvatskim dijalektizmima ili ih uopće ne poznaju pa ih autori drže isključivim kroatizmima. Jurišić je tu skupinu (548 riječi) dopunio s napomenom da ih ima još vrlo, vrlo mnogo: *izrabiti*, *menza*, *načelnništvo*, *odjelni predstojnik*, *oružnik*, *ravnatelj*, *rodilište*, *septemvir*, *sveučilištarac*, *tipkačica*, *trgovište*, *vijećnik*, *žiložder*, a predlaže da se s popisa briše *lješina*. Drži da *etnologiju* ne treba zamjenjivati *narodoznanstvom*, napominje da su likovi

gramziv, *gramzivost* u Boranićevu pravopisu *gramzljiv*, *gramzljivost*, nije za proskripciju riječi *jagnje* jer se prekida veza s crkvenojezičnom tradicijom, zvjezdicu uz *jetra* kao upozorenje da je u hrvatskom riječ o jedninskom liku imenice ženskoga roda valja ukinuti, pridjev *nag* bi izostavio jer je već i u hrvatskom i u srpskom arhaizam, *pečina* se nalazi u mnogih hrvatskih pisaca i u svim hrvatskim rječnicima i dr.²¹

Zanimljivo je da je velik dio tih riječi koje po autorima „isključivo pripadaju hrvatskom književnom jeziku” (Guberina–Krstić 1940: 60) uvršten u jednosvezačni *Rečnik srpskoga jezika* Matice srpske (Novi Sad, 2007., 2011. i daljnja izd.). One su prvotno pod srpskohrvatskim ili hrvatskosrpskim imenom bile unijete u šestosvezačni rječnik Matice srpske, a po njegovu završetku dio je gradiva izlučen i uvršten u srpski jednosvezačnik. Tako je hrvatsko jezično gradivo, koje je kao neprocjenjiva naraštajna kulturna vrijednost bilo prikupljeno u projektu za nekadašnji zajednički rječnik dviju Matice, a iz kojega se Matica hrvatska 1971. povukla zbog neslaganja s rječničkom koncepcijom, na kraju postalo srpskim kulturnim dobrom.

Između takvih isključivih kroatizma u *Rečnik srpskoga jezika* uvršteni su i: *bratovština*, *himba*, *hiniti*, *hirovit*, *hladetina*, *hlače*, *dalekozor*, *dionica* i njezine izvedenice, *dogodovština*, *dojam*, *doplatak*, *dopust*, *draguljar*, *dražest*, *dvojba*, *dvokratno*, *gnojnica*, *gomolj*, *grlobolja*, *hodočastiti*, *hripavac*, *izvadak*, *jamačno*, *jednokratno*, *jezikoslovac*, *jezikoslovlje*, *kipar*, *kiparstvo*, *kolnik*, *kolodvor*, *kotar*, *kovina*, *kovinski*, *krošnja*, *kukuljica*, *kušnja*, *latica*, *lihvariti*, *mimohod*, *mirovina*, *moruzgva*, *mušičav*, *nagodba*, *nametnik*, *namočiti*, *nazubljen*, *neboder*, *novinstvo*, *nujan*, *obučavati*, *obziran*, *odrezak*, *opojnost*, *oponašati*, *oporuka*, *pilana*, *plesač*, *plesati*, *plin*, *plinara*, *plinovit*, *polutka*, *pomast*, *prehlada*, *provalnik*, *pučanstvo*, *rasv(j)eta*, *rudača*, *samoodređenje*, *samosvojan*, *satnica*, *sklad*, *slavodobitno*, *smrtovnica*, *svratište*, *svrsishodan*, *šepav*, *škakljati*, *škakljiv*, *šmrkavac*, *tečaj*, *tek*, *tekućina*, *temeljito*, *tiho*, *tlapnja*, *tobože*, *tuljan*, *tvrta*, *učinak*, *umiroviti*, *umirovljenje*, *unatoč*, *upala*, *urar*, *uređaj*, *ures*, *uresiti*, *usredotočiti*, *uzorno*, *vijak*, *vrelište*, *zaklada*, *zakladnik*, *zaručnica*, *zaručnik*, *zavojnica*, *zbor*, *zdravstvo*, *zdvojan*, *znatiželjan*, *zorno*, *žiteljstvo*, *župa*.

Jezične navike

Pripadaju kulturnomu nasljeđu pojedine sredine, poput pisanja nadnevaka u poslovnoj korespondenciji (srpski pravopis: *10 juna 1940 god.* ili *10-VI-1940 g.*; hrvatski pravopis: *10. lipnja 1940.* ili *10.VI. 1940.*), znanstvenih titula (srpski: *D-r*; hrvatski: *dr.*, na početku *Dr.*), kratica (srpski: *g-đa*, *g-đica*; hrvatski: *gđa*, *gđica*), postotka (srpski: *15/100*, hrvatski: *15%*), redosljeda imena i prezimena na dokumentima (u srpskom prezime pa ime, u hrvatskom ime pa prezime) i dr.

21 Riječi iz obiju skupina koje je Jurišić spomenuo u članku *Problem hrvatske jezične posebnosti*, uvrštene su u popis u ovom članku kao sastavni dio rukopisnoga gradiva.

Drugi dio. Rječnik razlika

Drugi dio knjige započinje Krstićevim i Guberininim Uvodom u *Rječnik razlika između srpskoga i hrvatskoga književnog jezika*. U njem autori obrazlažu metodologiju i izbor izvora. Rječnik je nastao na temelju raščlambe porabnih norma obaju općih književnih jezika, a srpska je izlučena iz školskih priručnika i udžbenika te prijevodne književnosti. Strukovni i znanstveni jezici nisu sustavno obrađeni jer bi oni znatno prerastali namjenu knjige.

Pri odabiru natuknica autori su se ravnali prema *hrvatskomu jezičnomu osjećaju*, utemeljenom na naraštajnim izražajnim navikama i običajima, pri čem su se pojedine riječi ili frazemi udomačili u jednoj, a drugi u drugoj kulturnoj sredini, primjerice *sem*, *porudžbina* i *omotač* u srpskoj, a *osim*, *narudžba* i *ovojnica* u hrvatskom. Do 1918. ušao je u hrvatski jezik naravnim dodirom određen broj srbizama i stopio se s ostalim inojezičnicama u jedinstveni hrvatski književni korpus stječući „domovno pravo” (Guberina–Krstić 1940: 81), a nakon 1918. otpočeo je proces nasilne srbizacije, koji je zaprijetio opstanku hrvatskoga jezika, pa je rječnik pokušaj njegova očuvanja kao kulturne vrjednote („blaga”). Pri srbizaciji posebno je prijeporno što srbijanska strana zanemaruje da se afirmacijom beogradskoga govora srpski književni jezik udaljuje od jezika Karadžićeva i jezika Srba u Bosni i Hrvatskoj te na taj način osamljuje i širi frontu otpora i jezične raslojenosti.

Rječnik je zbog množine i izbora oprimjerenih razlika bio u središtu zanimanja i osporavanja. U prikazu *Razlika*²² Jurišić podsjeća osporavatelje knjige da su se u Srbiji sve donedavno hrvatska književna djela prevodila na srpski: 1793. Relkovićev *Satir*, 1803. Došenova *Aždaja sedmoglava*, 1818. Kačićev *Razgovor ugodni*, a 1892. Šenoino *Zlatarovo zlato*. Tako je u Šenoinu romanu prevoditelj M. Đorić posrbio sljedeće riječi: *bubnjar* u dobošar, *svjetiljka* u kandilo, *brijač* u brica, *upućivati* u vaspitati, *svetica* u svetiteljka, *graditelj* u neimar, *osinjak* u gnezdo zolja, *kramarija* u drangulija, *k tomu* u sem toga, *vrc* u kondir, *lijeno* u lenje, *krvnik* u dželat, *škrinja* u kivot, *lubanja* u lobanja, *kvruga* u čvoruga, *kamin* u odžaklija, *trunak* u parčence, *div* u džin, *žezlo* u skiptar, *sabor* u skupština, *bogac* u golač, *ceh srebrnarski* u kujundžiski esnaf, *niema živina* u beslovesna stoka, *Božji sluga* u sveštenik, *ban Berislavić* u ban Borisavljević, *biskup* u vladika, *kaptolska gospoda* u gospoda kaluderi, *biskupska palica* u patarica, *kanonička kapa* u arhimandritska kamilavka, *procesija* u litija, *prepošt čazmanski* u prota čazmanski itd. (Jurišić 1941: 272–273).

Gradivo je podijeljeno u dva stupca. U lijevom su verzalom ispisane riječi koje pripadaju srpskomu književnomu jeziku, a u desnom su stupcu hrvatske zamjenbenice. U natuknicama gdje po prosudbi autora odnos među riječima ili frazama prosječno obrazovanu čitatelju ne bi bio jasan, natuknice su kontekstualno oprimjerene.

U Rječnik su uvršteni turcizmi i hrvatski dijalektizmi (označeni kraticom *hd*), što znači da nije riječ o isključivo hrvatsko-srpskim književnojezičnim razlikama

22 Osim u *Nastavnom vjesniku*, objavio je prikaz i u *Hrvatskom narodu* pod naslovom *Pitanje hrvatske jezične posebnosti* (br. 114, 8. lipnja 1941.).

već i o stilskim odlikama pojedinih književnih idioma, pri čem su turcizmi i hrvatski dijalektizmi karakteristični za pojedine hrvatske govore (turcizmi osobito za bosanske),²³ ali u srpskom književnom jeziku turcizmi čestotnošću pretežu u odnosu na hrvatski književni jezik te su označeni zvjezdicom *.

Iako sastavnim dijelom *Rječnika*, turcizmi nisu izlučeni ni u fonološkom ni u morfološkom opisu. Guberina ne navodi hrvatsku fonološku alternantu /ž/ srpskomu /dž/: *džbun*, *džep* – *žbun*, *žep*, iako je prva zabilježena kao hrvatska standardnica u *Rječniku*, a druga je odlika mnogih hrvatskih govora. Među turcizmima u *Rječniku* su karakteristični sufiksi turskoga podrijetla: *-džija* za muškoga vršitelja radnje (u kosom su pismu srpski likovi: *dućandžija* – trgovac, *hadžija* – muslimanski hodočasnik, *kirajdžija* – (pod)stanar, *kiridžija* – vozar, kočijaš, *larmadžija* – vikač, bukač, *mlekadžija* – mljekar, *prkoždžija* – prkosnik, *sajdžija* – urar), *-džika* za žensku vršiteljicu radnje (*duvandžika* – trafikantica), *-luk* za radnju ili mjesto bivanja (*domazluk* – kućanstvo, *dušmanluk* – neprijateljstvo, *haždiluk* – hodočašće muslimanskih vjernika, *kaišarluk* – lihva).

Jurišićeve rukopisne dopune *Razlika*

U ovom je radu pri izradbi Jurišićeva rječnika zadržana struktura natuknica iz *Razlika*. Početni su članovi natuknice srbizmi ili hrvatski regionalizmi ispisani velikim slovima te uz njih, kad je to radi razumijevanja ili glagolske rekcije bilo potrebno, dijelovi rečeničnih postava u kojima se javljaju. Hrvatske zamjenbenice odijeljene su crtom. Navodi su iz izvora u oblim zagrada i među navodnicima. Uza svaku je natuknicu na kraju dodana klasifikacijska oznaka skupine kojoj pripada.

Natuknice su poredane abecedno i svrstane u četiri skupine: *novi prinosi*, *nadopune*, *napomene* i *ispravci*. *Novim prinosima* obuhvaćene su natuknice kojih nema u tiskanom izdanju *Razlika*, kao i one koje su uvrštene u *Razlike* tijekom rada na knjizi ili u Jurišićeve članke u časopisima, a znade se da im je Jurišić autor. *Novi prinosi*, označeni kraticom hrv. u oblim zagrada, primjerice „*ORUŽNIK*, novi prinos (hrv.)”, označuju riječi koje srpski jezikoslovci drže hrvatskim dijalektizmima ili ih govornici srpskoga jezika uopće ne poznaju, a pripadaju skupini koju su autori posebno izdvojili u V. poglavlju *Razlike u riječima* pristupne rasprave (str. 61–69). *Nadopunama* su nazvane značenjske i stilske dopune postojećih natuknica u knjizi. U *napomenama* su podsjetnici na hrvatske pravopisno ili porabno uvjetovane oblike. *Ispravci* sadržavaju uočene tiskarske i(li) autorske propuste.

U uglatim su zgradama navedene natuknice ili riječi iz definicija, odnosno primjera uz njih, koje Jurišić nije do kraja uredio ili je dvojio u točnom određenju značenja, pa je to ovdje učinjeno.

23 Govori muslimanskoga stanovništva u Bosni koji su se osjećali Hrvatima, također obiluju turcizmima, dapače njihova su odlika, ali su ih autori stavili na razinu čakavskih i kajkavskih dijalektalizama, odnosno drugih „izama”, postupkom uobičajenim pri leksičkoj stabilizaciji standardnoga jezika, koja prati glavni matični tijek (Guberina–Krstić 1940: 81–82).

Jurišić je u dopunama slijedio strukturna i metodološka načela *Razlika* težeći najvećoj oblično-značenjskoj iskoristivosti jezičnoga sustava, pri čem su mu iskustvo i akribija stečeni u radu na *Nacrtu hrvatske slovnice (Glasovi i oblici u povijesnom razvoju, Tvorba imenica u povijesnom razvoju)* i čakavskom narječju, znatno pomogli u sagledavanju odnosa među jezičnim jedinicama i njihovu usustavljivanju.

Otvorenim je pitanjem ostala raspodjela infiksa *-áva-* i *-íva-* u nesvršenih glagola i njihovih izvedenica poput imenica na *-nje* (*isparavati, isparavanje : isparivati, isparivanje, prilagođavati, prilagođavanje : prilagođivati, prilagođivanje*). Među srpsko-hrvatskim razlikama navodi ju Jozo Dujmušić, držeći glagolske likove *s-ava-* bugarizmima prema hrvatskima *-íva-* (*preinačavati – preinačivati, ublažavati – ublaživati, unesrećavati – unesrećivati*), koji su u hrvatski jezik počeli ulaziti preko srpskoga.

Jurišićevu je dvojbu mogla potaknuti i Finkina rasprava *O tvorbi nesvršenih glagola s umecima -áva- i -íva-* nastala na temelju gradiva iz Karadžićeva *Srpskoga rječnika*, koje su obradili B. Finka i B. László.²⁴ Popisi takvih nesvršenih glagola vrlo su vjerojatno nastali među posljednjim Jurišićevim dopunama i ispisani su na posebnim listićima. Karadžićevi su primjeri iz različitih štokavskih krajeva, uključujući i crnogorske, a u Finkinu zaključku usustavljeni su u četirima različitim tipovima ovisno o kraćini/duljini sloga koji prethodi infinitivnomu dometku *-iti*: 1. *sníživati, snížujēm* prema *sníziti* ‘učiniti niskim’; 2. *snížavati, snížāvām* prema *snízati* ‘postati niži’; 3. *snizivati, snizujēm* prema *snízati* ‘skinuti s niza’; 4. *snizavati, snizāvām* prema *snízati* ‘sići nizbrdo’.²⁵ Oni se ne poklapaju s hrvatskim govorima poznatima Jurišiću ni sa standardnom hrvatskom normom (u hrvatskom glagol *snízivati, snízujēm* znači ‘čini što nižim’, a s povratnom zamjenicom *se* ‘posta/ja/ti niži’).

O fonološkom sustavu

U fonološkom sustavu srpskoga jezika slabim se položajem izdvaja fonem /h/, koji se u govorima javlja u različnim alternantama. Karadžić ga u prvim djelima ispušta iz sustava i iz opisa, tako i u gramatici i rječniku iz 1818., što se dalekosežno odrazilo na cijeli jezični sustav jer je, primjerice, ostao bez nastavaka za aorist i imperfekt. I u hrvatskim se govorima /h/ gubi ili zamjenjuje, ali su ga hrvatski slovničari i rječničari uvijek prikazivali sastavnim dijelom fonološkoga sustava.

Alternante fonema /h/ u srpskim izvorima /ø, j, k, v/ Guberina je oprimjerio u svim položajima: na početku, u sredini i na kraju riječi. Među takvim fonološkim razlikama našla se jedna i u Jurišićevim dopunama: srpska standardna alternanta /v/ nasuprot standardnomu hrvatskomu fonemu *h* (*naduvati – napuhati, napuhivati*).

²⁴ Jezik, 1966., str. 141–144.

²⁵ Još su navedeni primjeri: *opkòračiti : opkoračavati, prekoračiti : prekoračivati, rasproštrani : rasprostranjavati, zastrániti : zastranjivati*.

Najbrojnije su fonološke razlike među dvama književnim jezicima u tudicama i usvojenicama, napose u pisanju vlastitih osobnih i zemljopisnih imena zbog srpskoga pravopisnoga pravila da se pišu prema izgovoru ili prema povijesnom zapisu stečenom bizantskim posredstvom.

Dio takvih zapisa iz klasičnih jezika navedenih u *Razlikama* hrvatski govornici teško prepoznaju (srpski su likovi u kosom pismu): *Kartagina* (Kartaga), *Kleja* (Klio), *Lija* (Lea), *Livan* (Libanon), *Petefrije* (Putifar), *Tiva* (Teba), *Velzevuv* (Belzebub), *Vitanija* (Betanija), *Vitlejem* (Betlehem), *Zarije* (Zakarija). To je razlogom da su u suvremenim srpskim pravopisima navedeni kao povijesna pričuva, a prednost je dana oblicima u „međunarodno prihvaćenim uzusima”,²⁶ što je sukladno hrvatskomu književnomu jeziku i pravopisu.

Među latinizmima i grecizmima zabilježenima u *Razlikama* izdvaja se alternanta /k : h/, /k/ kao hrvatska odlika, /h/ kao srpska: *Bakanal* : *Bahanalije*, *kaos* : *haos*, *kaotičan* : *haotičan*, *kemija* : *hemija*, *kirurg* : *hirurg*, *kor* : *hor*, *kronologija* : *hronologija*.

Od ostalih fonoloških razlika u inojezičnicama iz živih jezika Jurišić bilježi srpski /z/ nasuprot hrvatskomu /s/ (*impulz* – *impuls*), srpski /i/ nasuprot hrvatskima /e/ (*karantin* – *karantena*) i /u/ (*komünike* – *komunike*).

Nasuprot srpskoj fonemskoj skupini *st* hrvatska je skupina *št*, koju je Jurišić s regionalne podignuo na standardnu razinu (*muštra* – *muštra*, *stipendist* – *štipendist*).

Guberina među fonološkim razlikama nije naveo hrvatsko *š* prema srpskomu *s* u riječi *šport* i njezinim izvedenicama, ali se razlika navodi u Rječniku: *sport* – *šport*, *sportista* – *športaš*. U hrvatskom književnom jeziku usvojeno je osim *športa* više germanizama s početnom skupinom *šp-*: *špalta*, *šparati*, *špek*, *špica*, *špinat*, *špikovati*, *špil*, *šprica*.

Oblične razlike

U obličnim razlikama najbrojnije su rodne u imenica, uz koje se vezuju i sklonidbene razlike. U *Razlikama* su između ostaloga zabilježeni (u kosom su pismu srpski likovi): *dokumenta* – dokumenti, *klešte* (mn žr) – kliješta (mn sr), *palačinci* – palačinke, *zvanica* – uzvanik. U Jurišićevim su dopunama: *garnizona* – garnizon, *hal* – hala, *karantin* – karantena, *kvalitet* – kvaliteta, *manir* – manira, *mit* – mito, *molekul* – molekula, *posjeta* – posjet, *revolta* – revolt, *snimak* – snimka, *šablon* – šablona, *teritorija* – teritorij.

Rodna je i sklonidbena razlika u riječima *večer*, koja pripada hrvatskomu književnomu jeziku, i *veče*, koja pripada srpskomu književnomu jeziku: *večer* je ženskoga roda i-sklonidbe (G *večeri*), *veče* je srednjega i ženskoga roda *a-* i *i-* sklonidbe (G *večera* i *večeri*).

26 V. Mitar Pešikan, Jovan Jerković i Mato Pižurica, *Pravopis srpskoga jezika*, Novi Sad, 2016., str. 169–170, t. 194.d.

Sklonidbena je razlika u umanjenici *zvonce*: u srpskom je G *zvonceta*, u hrvatskom *zvonca*.

Razlike su i u sklonidbenim tipovima muških osobnih imena navedenih u *Razlikama* samo u nominativnom liku: *Anta – Anto, Ante; Pera – Pero*. Odlika je srpskoga nominativnoga lika nastavačno *-a*, a hrvatskoga *-o* ili *-e*. Srpski je sklonidbeni model: G *Pera*, D *Peru*, A *Pera*, V *Pera*, L *Peru*, I *Perom*. Hrvatski sklonidbeni tip *Anto*: G *Antē* / *Anta*, D *Anti* / *Antu*, A *Antu* / *Antu*, V *Ante* / *Anto*, L *Anti* / *Antu*, I *Antom*; sklonidbeni tip *Ante*: G *Antē*, D *Anti*, A *Antu*, V *Ante*, L *Anti*, I *Antom*.

Sklonidbena je razlika između riječi *nekoliki*, koja u srpskom ima cijelu množinsku paradigmu prema hrvatskoj *nekoliko*, koja je nesklonjiva. Razlog je u pristupu: je li riječ o pridjevu *nekoliki* ili prilogu *nekoliko* s genitivom. U hrvatskom je u punoj množinskoj sklonidbenoj paradigmi zamjenbenica *nekoji*.

Tvorbene razlike

Tvorbene su razlike u Jurišićevim dopunama najbrojnije: sufiksalne (imenične *-ac* : *-čina*; *-ac* : *-itelj*; *-ač* : *-telj*; *i(j)um* : *-ij*, *-ka* : *-ac*, *-lac* : *-telj*; *-isanje* : *-acija*; pridjevne *-ev* : *-ni*, *-iski* : *-ijski*; *-ov* : *-ljivac*; glagolske *s-* : *ø*; *s-* : *iz-*), prefiksalne (*ø-* : *po-*, *pre-*; *bez-* : *ne-*; *do-* : *po-*; *do-* : *pre-*; *do-* : *pri-*; *isto-* : *su-*; *iz-* : *po-*; *pre-* : *o-*; *pro-* : *u-*; *sa-* : *su-*; *za-* : *o-*; *za-* : *u-*).

Glagolske imenice na *-je* u srpskom književnom jeziku pridjevnoga postanka koje ne znače procesualnost, nego samo imenovanje stanja, Jurišić zamjenjuje odgovarajućim hrvatskim riječima (u kosom pismu), primjerice: doturanje – *dobava*, dovoz, dvoumljenje – *sumnja*, *dvojba*; izvođenje – *izvedba*; korišćenje, korištenje – *upotreba*; nadmetanje – *natječaj*, *jeftimba*; naoružanje – *oružje*; obeštećenje – *odšteta*; oboljenje – *bolest*; obrazovanje – *izobrazba*; održanje – *ostanak*; pečenje – *pečenka*; r(j)ešenje – *odluka*, *rješidba*; saopćenje, saopštenje – *objava*; snabd(ij)evanje – *opskrba*; stremljenje – *težnja*; stvorenje – *stvor*; tvrđenje – *tvrdnja*; udubljenje – *udubina*; varenje – *probava*; zaveštanje – *zaklada*; zdanje – *zgrada*; znamenje – *znamenitost*.

U složenicama spojničkomu *-e-* u srpskom odgovara spojničko *-o-* u hrvatskom: *dušebrižnički* – *dušobrižnički*.

Među tvorbenim razlikama ni Guberina ni Jurišić ne navode da nasuprot sufiksu *-ist* u hrvatskom književnom jeziku, stoji u srpskom *-ista* (tip *anarhist* – *anarhista*, *flautist* – *flautista*) iako je u Rječniku *Razlika* više takvih primjera. Ta je razlika sustavno zabilježena i u pravopisnom rječniku dviju Matica iz 1960., s preporukom da se srpska inačica normira na prostoru svih štokavskih republika kao ravnopravna jedinica, što je u Hrvatskoj protumačeno pokušajem nasilne srbizacije hrvatskoga jezika. Inače je sufiks *-ist* najčešće zamjenjivan hrvatskim sufiksima *-ac* i *-aš* (*rojalist* – *kraljevac*, *titoist* – *titovac*; *karatist* – *karataš*). U suvremenim srpskim pravopisima danas su oba oblika ravnopravna: *-ist(a)*.

Pridjev *četverorazredni* u svezi „*Koreja, četverorazredna sila*” zamjenjuje Jurišić hrvatskim likom *četvrtorazredni* uklanjajući dva oblično-značenjska nedostatka polaznoga predloška: umetak *-oro-*, koji označuje ‘živo’ (u hrvatskom *-ero-*), te ističe brojčanu *rednost* kao ključnu značenjsku informaciju: Koreja je po snazi četvrta svjetska sila. Tako i pridjev *petorocifren* zamjenjuje u svezi *petorocifrena brojka* pridjevom *petocifren*, sustavno vezujući umetak *-oro-* / hrv. *-ero-* uz kategoriju ‘živo’, ali propušta ispraviti *peterokutni* u *petokutni* u natuknici *petougaoni*.

Pridjeve na *-ći* glagolskoga postanka od participa prezenta (*glavnokomandujući, prateći, rukovodeći, važeći, zadovoljavajući*) pod vukovskim utjecajem Jurišić, kao i Guberina, ne drži odlikom hrvatskoga književnoga jezika, iako su oni njegovom višestoljetnom sastavnicom s punom sklonidbenom paradigmom te ih takvima prikazuje i prvi hrvatski slovničar Bartul Kašić u 17. stoljeću i ugledni predstavnik zagrebačke filološke škole Adolfo Veber Tkalčević u 19. stoljeću, a živi su i u suvremenom jeziku u atributnoj i u predikatnoj funkciji (*svjetleće reklame; prateći je konvoj ušao u razoreni grad*).

Prilozi i prijedlozi nastali sraščivanjem prijedložnih izraza označivani su srbizimima, a u literaturi su vezivani uz Karadžićev izgovorni pravopis, dotično jednonaglasnice. U *Razlikama* je više takvih primjera, a ponuđene hrvatske zamjenbenice (u kosom pismu) većim su dijelom jednonaglasne sraslice (niukoliko –*nipošto, nikako*; odistine – *u istinu, zaista*; sastrag – *odostrag*; sniže – *ispod*; spolja – *izvana, vani*; zausobice – *redom*).

U suvremenom hrvatskom pravopisu jedan je dio takvih zapisa prihvaćen, ali to pitanje još uvijek nije riješeno jer je norma destabilizirana zbog prekomjernoga unosa takvih novih sraslica u Anić-Silićevim pravopisnim rječnicima (primjerice *ispočetka, naizgled, najesen, nasilu, nasreću, nažalost, nizbrdo, nizdlaku, nizvodu, oglavu, sleđa, ubestrag, uglavu, uime, uinat, ujesen, uzdlaku, uzdravlje, uzimu, uzi-nat, uznatrag, uzvodu, zaredom, zboka*).

S tim je u vezi i klasifikacija srpskih prefiksoida koji nisu novijega inojezičnoga podrijetla poput *malo-*, *nazovi-*, *predu-*, *nepredu-*, *nepriko-* (srpski su u kosom pismu): *malotrajan* (kratkotrajan), *malouman* (slabouman), *nazovilekar* (nadriliječnik), *preduhitriti* (preteći), *predumišljaj* (promišljenost), *preduprediti* (preteći, doskočiti), *predusretljiv* (susretljiv), *preduzeće* (poduzeće), *nepredusretljiv* (neuslužan, nesusretljiv), *neprikosnoven* (nepovrediv).

U Jurišićevim dopunama za inojezični prefiksoid *super-* u srpskom jeziku hrvatska je zamjenbenica *vele-*: *supersile* – *velevlasti*.

Sintaktičke razlike

U sintaktičkim se razlikama izdvajaju Jurišićevi primjeri vezani uz glagolsku rekciju i valenciju te raspodjelu prijedloga u hrvatskom (u kosom pismu) i srpskom književnom jeziku, redovito u zagradaama kontekstualno oprimjereni ili rasvijetljeni dodatnim pojašnjenjima:

dati komu za pravo – *dati komu pravo*; promaći, promaknuti – *izbjeći, umaći, izmaći* (podudarnost u datumima; u hrv. *promaknuti* znači ‘unaprijediti’); stremiti čemu – *težiti za čim, ići za čim*; sumnjati u što – *sumnjati o čemu*; tako dugo dok – *sve dotle dok*; prijedlog **u** – *prijedlog na* (**u** svijetu, tapkati **u** mjestu, **u** Rijeci – *na svijetu, tapkati na mjestu, na Rijeci*); ukazati – *iskazati* (počast); ukazati – *pružiti* (prvu pomoć); ukazati na – *kazati* (pravi razlog); ukazivati – *pokazivati* (znakovi koji bi ukazivali); ukazivati – *posvećivati* (pažnju nekome); upoznati se sa – *saznati, doznati*; vidjeti (situacija); uveriti (se) u što – *uvjeriti (se) o čem*; uvjeriti se u sve to – *uvjeriti se o svem tom*; zapeti – *upregnuti se, prionuti uz*.

U primjeru „tražiti izručenje *zbog niz* krivičnih djela” Jurišić *niz* razumijeva dvojako: kao imenicu i u tom je slučaju sklanja, a za njezinu priložnu funkciju nudi zamjenbenicu *više*, pa uspostavlja razliku: srp. *zbog niz* – hrv. *zbog niza*; *zbog više*.

Značenje glagola *sagledati* u srpskom književnom jeziku u svezi sa sintagmom „cijeli predmet” iskazano je sa čak devet hrvatskih zamjenbenica: *razmotriti, promotriti, dogledati, dokučiti, shvatiti, uvidjeti, uočiti, predvidjeti, ocijeniti*. U rječniku suvremenoga srpskoga jezika²⁷ uz taj glagol donesena su dva temeljna značenja: 1. uspjeti vidjeti, primijetiti nešto udaljeno, opaziti, spaziti, ugledati: ~ nekoga u daljini, ~ planine. 2. potpuno shvatiti, razumjeti: ~ istinu, ~ svu težinu problema, ~ posljedice. Drugo se značenje poklapa s Jurišićevom denotacijom, ali je ova brojnija i sadržajno bogatija.

Metaforika, metonimija i frazeologija

Svakomu jeziku posebnu boju daju metaforičnost, metonimičnost i frazeologija. Sve tri izviru iz višeznačnosti, a odčitavaju se iz razine diskursa.²⁸ U njima su sačuvani osobiti jezični duh, osebnost i povijesnost te dodiri s drugim jezicima. Kulturno su narodno nasljeđe i zrcalo povijesnih mijena. Vremenski i prostorno ograničene su pa ih je najteže prevesti jer se zapravo moraju zamijeniti odgovarajućim metaforama, metonimijama i frazemima drugoga jezika. Za njihov uspješan prijenos u drugojezičnost nužno je vrsno poznavanje obaju jezika. U svima je novo značenje iskazano dovođenjem u nove odnose već postojećih leksičkih jedinica. U metafori je riječ o semantičkom sintagmatskom pomaku na paradigmatškoj osi (*Otac hrvatske*

27 *Rečnik srpskoga jezika* Matice srpske, Novi Sad, 2011., str. 1160.

28 Paul Ricoeur, *Živa metafora*, Zagreb, 1981., str. 142–143.

književnosti /Marko Marulić/), u metonimiji se dio uzima za cjelinu (*Turci nalegoše na **jazik** hrvatski*; jezik = narod), a frazem je ustaljena postava (*Proći sito i rešeto.*).

Iz Rječnika *Razlika* izlučeno je nekoliko primjera iz srpskoga književnoga jezika s hrvatskim istovrjednicama, glavninom prevedenicama: *krmača*, *krmačiti*, *pokrmačiti*, *zakrmačiti* – mrlja, mrljati, zamrljati, *lice* – čovjek, duša, osoba, *lenja buba* – lijenčina, *nesmelica* – kukavica, *podvaladžiski* – prijevarno, lukavo, *praznoslov* – naklapalo, *mirjanin* – svjetovnjak, laik, *mirski* – svjetski, svjetovni, *sveto miro* – sveto ulje, *verenici* – zaručnici, *zakerati* – zanovijetati, dosadivati. Tek su manjim dijelom srpski primjeri pokriveni odgovarajućim hrvatskim tvorbenim zamjenbenicama (*čovjek*, *duša*, *kukavica*, *naklapalo*).

Frazeme u *Razlikama* nakon opisne raščlambe trebalo je zamijeniti odgovarajućim književnim ili dijalektalnim istovrjednicama iz hrvatskoga jezičnoga korpusa. Jurišić ih u svojim novim prinosima također raščlanjuje, primjerice *mrtav pijan** – *teško*, *sasvim*, *temeljito pijan*, ali ih propušta zamijeniti odgovarajućim postavama u hrvatskom, primjerice: *pijan kao letva* / *smuk* / *zemlja*; *t(v)rdi* i sl.

Zaključak

Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika Petra Guberine i Krune Krstića prvi su jezikoslovni naslov objavljen u Banovini Hrvatskoj nakon promjene jezične politike. Prijelomno su sociolingvističko djelo modernoga hrvatskoga jezikoslovlja utemeljeno na strukturalističkim zasadama ženevske i praške škole.

Udjel Blaža Jurišića u njihovu nastanku višestruk je. Prepoznao je važnost i značenje nevelike knjižice džepnoga izdanja te se kao član Matičina Književnoga odbora zauzeo da se tiska u Matici hrvatskoj. Djelo se pojavilo u kritičnom trenutku kad je pod udarom državnoga jezičnoga svesrpstva u kraljevinskoj Jugoslaviji 1930-ih hrvatski književni jezik bio doveden na sam rub opstanka. Sudjelovao je u njezinoj izradbi pomažući autorima, a nakon objave branio ju je od napadaja te u prikazima skrenuo pozornost javnosti na njezinu teorijsku i praktičnu vrijednost predstavljajući ju kao autorsko djelo modernih lingvističkih pogleda.

Knjiga je bila na crnom popisu i u komunističkoj Jugoslaviji, u kojoj je nastavljen rat protiv hrvatskoga jezika, napose nakon potpisivanja nametnutoga Novosadskoga dogovora 1954. Potajice je umnažana među lektorima i bila glavni podstolni priručnik za ispravljanje tanjugovštine u tisku, na radiju i televiziji te u izdavačkim kućama. Odlučujuće je utjecala na učvršćenje hrvatske leksičke norme u drugoj polovici 20. st.

Jurišić ju je dopunjavao cijeloga života, uključivši i ijekavske primjere iz hrvatskoga tiska, te u rukopisu ostavio napomene, ispravke, nadopune i nove prinose, koji su ovdje objavljeni u Rječniku dopuna. U dopunama je sačuvao formalnu i sadržajnu rječničku strukturu tiskanoga izdanja.

Primjeri su jednočlani ili višečlani iz općega leksika ili strukovnog i znanstve-

noga nazivlja, odnosno sintagme i frazemi iz svakodnevnoga života. U novim prinosima pretežu leksičke razlike u kojima se iščitava vrlo dobro Jurišićevo poznavanje jezičnih stilova, iznijansiranošć i bogatstvo leksičkoga fonda koji je crpio iz hrvatskih narječja te dobra procjena normativne vrijednosti pojedinih hrvatskih zamjenbenica u konačnom odabiru. Mjestimično je isključiv u obličnim razlikama gdje je vukovska norma uspjela istisnuti višestoljetnu hrvatsku (odglagolni pridjevi na -ći u predikatnoj službi te u atributnom položaju pune padežne paradigme), a u frazemaškoј stilistici srpske književnojeične postavе razvezuje dobrim sadržajnim opisom, ali propušta ponuditi hrvatske frazemaške zamjenbenice.

Popis literature

- ANDRIĆ, Nikola 1923. Beograd nam kvari jezik. *Obzor* 68: 1–2; *Obzor* 72: 1; *Obzor* 80: 1–2; *Obzor* 89: 5; *Obzor* 97: 1; *Obzor* 112: 1–2.
- 1927. Koje nam beogradske riječi ne trebaju. *Hrvatsko kolo* 8: 271–284.
- BABIĆ, Stjepan 1971. Lingvističko određenje hrvatskoga književnog jezika. *Jezik* 5: 129–137.
- 1992. Predgovor: 5–9. U: Jurišić, Blaž *Nacrt hrvatske slovnice. Tvorba imenica u povijesnom razvoju*. Zagreb: Matica hrvatska.
- 2002. *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- BAŠIĆ, Nataša 2000. Uvod u nastanak Guberina–Krstićevih Razlika. *Jezik* 4: 121–134.
- 2000a. Odjeci Guberina–Krstićevih Razlika u hrvatskom jeziku i jezikoslovlju. *Jezik* 5: 179–194.
- 2021. *Vukovci i hrvatski jezični standard. Hrvatski u srpskohrvatskom tijesku*. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.
- BELIĆ, Aleksandar 1932–33. Srpskohrvatski književni jezik. *Naš jezik* 1: 4–10; *Naš jezik* 2: 33–38; *Naš jezik* 3: 65–71.
- 1939–40. Benešićeva gramatika. *Naš jezik* 9–10: 257–268.
- BENEŠIĆ, Julije 1939. *Gramatyka języka chorwackiego czyli serbskiego*. Warszawa: Instytut wydawniczy Biblioteka polska.
- BOŠKOVIĆ, Radosav 1935. O leksičkoј i stilskoј diferencijaciji srpskoga i hrvatskoga književnog jezika. *Naš jezik* 9–10: 277–282.
- CIPRA, Franjo; Petar GUBERINA; Kruno KRSTIĆ [1941.] 1998. *Hrvatski pravopis*. Zagreb: ArTresor naklada.
- DUJMUŠIĆ, Jozo 2008. *Antibarbarus hrvatskoga jezika*. Zagreb: Pergamena.
- ESIĆ, Ivan 1931–32. Kultura književnog jezika. Deset jezičnih zapovijedi. *Nastavni vjesnik* 40: 191–196.
- GRČEVIĆ, Mario 1998–1999. Zablude o istočnohercegovačkim govorima kao dijalekatnoj osnovici hrvatskoga književnoga jezika. *Jezik* 2: 41–56; *Jezik* 3: 81–94.
- 1999–2000. Ponovno o „istočnohercegovačkoј štokavštini” i kroatološkim stranputicama. *Jezik* 1: 18–32.
- 2014. Prinos Petra Guberine kroatistici / Contribution of Petar Guberina to

- Croatology: 75–97. U: DULČIĆ, Adinda; Katarina PAVIČIĆ DOKOZA; Boris KLIER; Vesna MIHANOVIĆ; Ivanka TITL; Krešimir VULIČEVIĆ (ur.) *Aktualnost Guberinine misli u stoljeću uma / Actuality of Guberina's Thought in the Century of Mind*. Zagreb: Poliklinika SUVAG.
- GRUBIŠIĆ, Vinko 1984. *Antun Radić i hrvatski jezik na prijelomu stoljeća*. Vancouver: Društvo prijatelja Matice hrvatske. (p.o. iz Hrvatskoga godišnjaka)
- GUBERINA, Petar; Kruno KRSTIĆ 1940. *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Izdanje Matice hrvatske.
- GUBERINA, Petar 1941. Jezična prošlost i sadašnjost. *Hrvatski narod* 108 (31. svibnja), str. IV, (Prilog).
- JURIŠIĆ, Blaž 1932. *Naš jezik* 5 –6: 240–241.
- 1933. Branič jezika hrvatskoga – Sve je dobro što oni napišu. *Nastavni vjesnik*: 52–65.
- 1941. Problem hrvatske jezične posebnosti. *Nastavni vjesnik* 4: 268–281.
- 1944. [1992.] *Nacrt hrvatske slovnice. Tvorba imenica u povijesnom razvoju*. Zagreb: Matica hrvatska.
- 1994. *Dnevnik Blaža Jurišića*, priredila Biserka Rako. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- KRSTIĆ, Kruno 1941.a. Hrvatski jezik. Povodom predavanja dra Krune Krstića na Zagrebačkoj radiopostaji. *Novi list* 17: 13.
- 1941.b. Hrvatsko jezično zakonodavstvo. *Hrvatski narod* 77. (30. travnja).
- 1941.c. Načela Pokreta za hrvatski književni jezik. *Hrvatski narod* 115: 15 (19. srpnja).
- 1941.d. Narodni i književni jezik. *Hrvatski narod* 175: 9 (8. kolovoza).
- 1941.e. Razlika između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika. *Jutarnji list* 10443: 18–19 (18. veljače).
- 1942. Pitanje srbizama. *Alma mater Croatica* 8–9: 296–299.
- 2015. *Studije, rasprave i članci*, priredio Božidar PETRAČ. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža / Glas Koncila / Društvo hrvatskih književnika.
- MAROTTI, Bojan 2005. Pojam jezika u Kruna Krstića (članci 1940 – 1945). *Prolegomena* 1: 71–92.
- RADIĆ, Antun 1899. Hrvatski književni jezik. *Vienac* 28: 456–457; *Vienac* 35: 566–568; *Vienac* 37: 599–601; *Vienac* 38: 615–616; *Vienac* 39: 629–631. (Ovdje prema: Antun Radić. *Jezikoslovne rasprave i članci*: 375–396. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, 2001. [priredio Marko Samardžija])
- 1907. Hrvatski i mađarski jezik. *Dom* 33, 17. srpnja. (Ovdje prema: Antun Radić. *Jezikoslovne rasprave i članci*: 403–406. Stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, 2001. [priredio Marko Samardžija])
- ŠIMČIK, Antun 2015. *Jezične bilješke*. Zagreb: Nova stvarnost.

Abstract

The article discusses the manuscript additions of the Croatian grammarian, onomastician and dialectologist Blaž Jurišić (1891–1974) to Guberina–Krstić's *Differences between Croatian and Serbian literary language* from 1940. The sociolinguistic circumstances of the book are briefly presented in the context of Yugoslav unitarian language policy after the unification in 1918 and the imposition of the Serbian language, especially in education, administration, public life and the army, together with the resistance offered by Croatian linguists protecting the Croatian language as a cultural asset of first-class value. Differential dictionaries that preceded it are mentioned and its structure and purpose are shown. Jurišić's commitment to publishing the book in Matica hrvatska, cooperating with the authors in its production and later work on amendments and corrections are emphasized. His efforts on the categorical systematization of the material stands out.

Rječnik dopuna

A*AGRESOR* – napadač, novi prinos*ALPISKI* – alpinski¹*APLAUZ* – pljesak, novi prinos*ASAMBLEJA* – skupština, novi prinos**B***BALANS* – ravnoteža, novi prinos*BATINAŠENJE* – batinanje („studenata i djece”), novi prinos*BESPOŠTEDAN* – nepoštedan (borba), novi prinos*BIOČUG* – vitica (u lancu), novi prinos*BIRAČ* – izbornik, novi prinos*BIRAČKI SPISAK* – popis izbornika, lista izbornika, novi prinos*BLAGODEJANAC*, *BLAGODEJANJE* – stipendist, stipendij; ispraviti: stipendist, stipendij, ispravak*BOJEVA GLAVA* – naboj (za pušku, top), novi prinos*BOJEVA GOTOVOST* – bojna spremnost / sprema (za pušku, top), novi prinos*BOJEVA MOĆ* – bojna moć / snaga („poboljšanje bojeve moći”), novi prinos*BREMENIT* – opterećen; pritisnut („bremenit opasnostima” – pun opasnosti, vrlo opasan; „bremenite prilike” – teške prilike), novi prinos*BRINUTI* – zabrinjavati („što brine koaliciju” – što zabrinjuje koaliciju), novi prinos*BRINUTI KOGA* – zabrinjavati koga, novi prinos*BRIŽDJETI* – sukljati („briždi mlaz vode”), novi prinos*BRONZANI* – brončani (od bronce), novi prinos*BUKTINJA* – zublja, baklja; dodati: *plamen* (veliki), nadopuna**C***CIJENA KOŠTANJA* – cijena, novi prinos**Č***ČAMOTINJA* – usamljenost; treba: *osamljenost*, ispravak*ČARKA* – čarkanje („pogranične čarke”), novi prinos*ČASNA RIJEČ!* – poštenja mi!, novi prinos*ČAŠICA* (u cvijetu) – čaška; treba: u cvijeta ili kod cvijeta, ispravak*ČETVERORAZREDNI* – četvrtorazredni („Koreja, četverorazredna sila”), novi prinos*ČINILAC* – čimbenik, novi prinos*ČITALAC* – čitatelj, novi prinos*ČUDOVIŠNO* – čudesno, novi prinos*ČVRSTINA* – čvrstoća, novi prinos**Ć***ĆORSOKAK* – slijepa ulica, novi prinos*ĆERČICA* – kćerka; treba: *kćerkica*, ispravak

1 Pridjev *alpinski* Jurišić je označio upitnikom; preporučuje ga Dujmušić, a normiran je i u Cipra–Guberina–Krstićevu *Hrvatskom pravopisu*; očekivao se pridjev *alpski* < *Alpe*.

D

DAKTILOGRAFKINJA – tipkačica, novi prinos
DANONOČNO – dan i noć, novi prinos
DATI KOMU ZA PRAVO – dati komu pravo, novi prinos
DATI REČ – dati očitovanje; dodati: obećati, zadati riječ, nadopuna
DATI SVE OD SEBE – učiniti sve što možeš, novi prinos
DAVITI SE, DAVLJENJE – utapljati se, utapljanje; treba: utapati se, utapanje, ispravak
DEJSTVO – djelovanje, učinak; dodati: djelatnost, nadopuna
DELOVOĐA – poslovođa, zapisničar, bilježnik (općinski); dodati: perovođa, nadopuna
*DEMILITARIZIRATI** – razvojačiti; treba: demilitarizovati, ispravak
DIREKTOR – ravnatelj; dodati: upravitelj; glavni urednik (novina), nadopuna
DIVIZISKI – divizijski, novi prinos
DOBITI, DOBIJEN – dobiti, dobiven, novi prinos
DODATAK – prilog (književnoga lista), novi prinos
DODATNI – naknadni (izbori), novi prinos
DOKONČANJE – završetak, svršetak, konac, kraj, novi prinos
DOKONČATI – dokrajčiti, novi prinos
DOMAĆIN ZGRADE, DOMAR – pazikuća, novi prinos
DONJETA ODLUKA – donesena odluka, novi prinos
DOSLUH – dogovor, sporazum („raditi u dosluhu s kim”), novi prinos

DOSPJETI – prispjeti („ta je naredba dospjela i u druge jedinice”), novi prinos
DOSTIGNUĆA – postignuća, uspjesi („vrijedna arhitektonska dostignuća”), novi prinos
DOSTUPAN – pristupačan, dostižan („bit će dostupniji”; „nisu bila dostupna javnosti”), novi prinos
DOTURANJE – dobava; dovoz (štampe), novi prinos
DREMOVKA – drijemovac; pravopisno treba: dremovac, ispravak
DRSKOST – drzovitost, novi prinos
DRUM – cesta, novi prinos
DRUŽELJUBIV – društven; dodati: drugarski, nadopuna
DUŠEBRIŽNIČKI – dušobrižnički, novi prinos
DUŠEBRIŽNIK – dušobrižnik, novi prinos
DUŽ – uzduž („duž 17. paralele”), novi prinos
DVIJE – obje (strane, zemlje, vlade) („dvije strane optužuju jedna drugu”), novi prinos
DVOSMISLENO – dvolično (držanje), novi prinos
DVOUMITI SE – kolebati se (između ovoga ili onoga), novi prinos
DVOUMLJENJE – sumnja, dvojba („bez dvoumljenja”), novi prinos

DŽ

DŽANDRLJIV – zajedljiv, razdražljiv; dodati: zagrižljiv, nadopuna
DŽAPATI SE – prepirati se, svađati se,² napomena

2 Jurišić dvoji o hrvatskim zamjenbenicama; navodi vrgadinske izraze *ustručavati se, sustezati se te braniti se* u AR.

DŽIN (*hd*) – *div, orijaš*; dodati: *gorostas*, nadopuna
DŽINOVSKI – *orijaški, divovski*; dodati: *gorostasni*, nadopuna

D

DUBRE (*hd*) – *gnoj*; brisati (*hd*) uz *đubre*; dodati: *đubar* (*hd*), nadopuna

E

*EFIKASAN** – *uspješan*; dodati: *djelotvoran*, nadopuna
EKIPA – *posada* (*broda*), novi prinos
ETNOLOGIJA, ne treba ju zamjenjivati *narodoznanstvom*, napomena
EVAKUISANJE – *evakuacija*, novi prinos

F

FABRIKOVANJE – *pravljenje*; dodati: *proizvodnja*, nadopuna
FAKLJA – *zublja*; dodati: *baklja*, nadopuna
FELA – *vrsta* („postanak fela”), novi prinos
FINANSISKI – *financijski*, v. *financijski*; brisati v. *financijski*, ispravak

G

GADLJIVOST – *ogavnost*, novi prinos
GARNIZONA – *garnizon*, novi prinos
GEST – *gesta*, novi prinos
GLASNOGOVORNIK – *zvučnik*, dodati: *razglasnik*, nadopuna
GLAVNOKOMANDUJUĆI – *vrhovni zapovjednik*, novi prinos
GMIZAVAC – *gmaz* (*reptil*), novi prinos
GONITI – *progoniti* (*krivično*), novi prinos

GOTOV – *spreman*; dodati: („gotov na žrtve”), nadopuna
GOTOVOST – *pripravnost*; dodati: *spremnost, sprema*, nadopuna
GRAMŽLJIV, GRAMŽLJIVOST – *gramziv, gramzivost*; primjedba: „u Boranićevu pravopisu su *gramzljiv, gramzljivost*”, napomena
GRANIČITI SE – *graničiti* („stanovi ... koji se graniče”), novi prinos
GRANIČNI – *pogranični* (*linija*), novi prinos
GREŠKA – *pogrješka*, novi prinos
GRGURANJE – *grkljanje*; dodati *grgljanje*, nadopuna
GRGURATI – *grkljati*; dodati *grgljati*, nadopuna
GUBILIŠTE – *stratište*, novi prinos
GUŽNJI – *guzni* („u gužnjem crevu”), novi prinos

H

HAL – *hala*, novi prinos
HITAN – *brz* (*kola za hitnu pomoć*), novi prinos
HITNOST – *žurba*, novi prinos

I

IGNATIJE – *Ignacije*; treba: *Ignjatije*, ispravak
IMA DA ZAHVALI – *ima zahvaliti*, novi prinos
IMITACIJA HRISTU – *Nasljeduj Krista*; treba: *HRISTA*, ispravak
IMPLICITNO – *implicite*, novi prinos
IMPULZ – *impuls*, novi prinos
INDICIJ – *indicija*, novi prinos
INOSTRANI POSLOVI – *vanjski poslovi*, novi prinos
ISCEPATI – *poderati*; dodati: *rasparati*, nadopuna

ISHITREN – izmišljen („stvarne, a ne ishitrene probleme”), novi prinos
ISHOD – rezultat, svršetak („jer je uveren, da budućnost demokratskih ustanova zavisi od sretnog ishoda rata”; „ishod izbora”), novi prinos
ISHODITI – isposlovati, novi prinos
ISHODOVANJE – pribavljanje, prikupljanje („nakon ishodovanja potrebnih dokumenata”), novi prinos
ISHODOVATI – izvući, zgotoviti, prirediti, pripremiti („dokumenti su stajali u ladici”, „dokumenti još nisu ishodovani”),³ novi prinos
ISKAMČEN – isprešan, ubran, izmužen⁴ („nasilno iskamčenu taksu”), novi prinos
ISKRIVLJAVANJE – iskrivljivanje, novi prinos
ISKUŠATI – pokušati („iskušati sva sredstva i načine”), novi prinos
ISPAD – izgred („ispadi protiv ...”), novi prinos
ISPITIVANJE – istraživanje (lijekova), novi prinos
ISPITIVANJE – preslušavanje („sedam studenata uhapšeno i privedeno u policiju »radi ispitivanja« – radi preslušavanja), novi prinos
ISPITIVATI – istraživati, novi prinos
ISPITIVATI – preslušavati, novi prinos
ISPORUČITI – dostaviti; dodati: izručiti, nadopuna
ISPRED – u ime; od strane („... ispred slavljenika zahvalio se ...”), novi prinos
ISTOMIŠLJENIK – sumišljenik; pristaša, novi prinos

ISTOVAR – iskrcanje,⁵ novi prinos
istovjetnost, istovjetiti, poistovjetiti; ne treba smatrati pogreškom, napomena
ISTRAGA – iskorjenuće, uništenje, nestanak, istrjebljenje („istraga poturica”, „do istrage naše ili vaše”); (u hrv. *istraga* znači sudsku ili redarstvenu mjeru), novi prinos
ISTRAJATI – ustrajati; dodati: („na svojim zahtjevima”), nadopuna
IŠČEVILJATI – iščašiti; treba: iščeviljiti, ispravak
IVIČNJAK – rubni kamen („kamen ivičnjak”), novi prinos
IZAZIVAČKI – izazovno („izazivačko ponašanje”), novi prinos
IZBORITI – izvojevati, isposlovati (veću plaću, slobodu, pobjedu), novi prinos
IZDRŽATI, IZDRŽAVATI – podnositi, novi prinos
IZLAGATI – iznositi (zahtjeve), novi prinos
IZLOŽEN – podvrgnut (kritici) („izloženi su kritici”), novi prinos
IZLOŽITI – iznijeti, izreći (kritiku, poglede), novi prinos
IZLOŽITI – obrazložiti, prikazati (politiku) („on je izložio osnove unutrašnje politike”), novi prinos
IZMESTITI – premjestiti („biće izmeštena želj. pruga Beograd – Zemun”), novi prinos
IZM(IJ)ENJATI – izmijeniti (zdravice) („Tito i Naser izmijenjali su zdravice na ručku”), novi prinos

3 Točnija zamjenbenica: *isposlovani*.

4 *Iskamčiti* znači ‘dobiti, isposlovati upornošću, neprestanim traženjem, moljakanjem’; *nasilno iskamčena taksa* = *nasilno isposlovana taksa*

5 Danas: *iskrcaj*.

IZMIRENJE – *podmirenje* (*dugovanja* – *duga*), novi prinos
IZM(J)ENA – *promjena* („doživjeti stanovite izmjene”), novi prinos
IZOBRAŽEN – *izvježban*, *uvježban* („tisuća policajaca posebno izobraženih za ulične borbe”), novi prinos
IZRABITI, novi prinos (hrv.)
IZRASTATI – *rasti*, *nicati* („stalno su izrastali novi ...”), novi prinos
IZRODITI SE – *nastati*, *roditi se* („Ništa prirodnije, ako se iz ove saglasnosti izrodi i intimnija i intenzivnija suradnja ...”), novi prinos
IZUZEĆE – *izuzetak*, *iznimka*, novi prinos
IZUZET – *isključen* („javnost je bila izuzeta sa suđenja”), novi prinos
IZUZETAN – *izniman*, novi prinos
IZVIĐAČ – *izvidnik*; dodati: *izvidnica*; *skaut*, nadopuna
IZVIDAJ – *očevid* (sudski), novi prinos
IZVJESTILAC, *IZVJEŠTAČ* – *izvjestitelj*, novi prinos
IZVODLJIV – *izvediv*, novi prinos
IZVOĐENJE – *izvedba* („u izvođenju / glazbe/ sudjelovali”), novi prinos
IZVORIŠTE – *izvor* (teškoća), novi prinos
IZVRDATI SE – *izbjegavati*, *izmicati*; treba: *izmaći*, ispravak

J

JAGNJE – *janje*; primjedba uz *jagnje*: ostaviti kao rel. naziv („jer se preki-da veza s crkvenojezičnom tradicijom”), napomena
JAVAŠLUK – [*nemar*, *neodgovornost*] („krajnje je vrijeme da se javašluku

i zloupotrebama u rukovanju potrošačkim kartama stane na put”)⁶, novi prinos
JEDAN (kao neodr. član) – u hrv. nema; primjedba: „ima, ali ne toliko”, napomena
JEDNOMISLENIK – *istomišljenik*, novi prinos
JEDNOOBRAZAN – *sukladan*, *podu-daran*, *jednak*, *sličan*; dodati: *jedinstven*, nadopuna
JELOVNIK – *jestvenik*, novi prinos
JETRA (sing. ž.)* – *jetra* (plur. s.); primjedba uz hrvatski lik: „na hrv. strani od starine”, napomena

K

KAMENICE – *kamenje* („napasti koga kamenicama”) (u hrv. *kamenica* – posuda od kamena za držanje ulja), novi prinos
KANDIDIRATI SE – *kandidirati na* (na izborima), novi prinos
KARABIN – *karabinka*, novi prinos
KARANTIN – *karantena*, novi prinos
KARLIČNI – *zdjelični* (pojas), novi prinos
KEŽENJE – *kesenje*; treba: *kešenje*, ispravak
KIRIJA – hrv. *podvoznina*, obavljanje prevoza ...; treba: *prijevoza*, ispravak
KLASA – *stalež* („za prava radničke klase”), novi prinos
KLIZAV – *sklizak* (cesta), novi prinos
KNJIŽARNICA – *knjižara*; uz *KNJIŽARNICA* dodati zvjezdicu *, nadopuna
KOLEGA, *NJEGOVE KOLEGE* – *njegovi kolege*, novi prinos

6 Jurišić navodi i izvor: *Borba*, Zagreb, 18.IV.1949., str. 1.

KOMANDA – zapovjedništvo, novi prinos
KOMANDIR – zapovjednik, komandant, novi prinos
KOMINIKE – komunike, novi prinos
KOMITET – odbor („centralni komitet”), novi prinos
KOMPLEKSAN – zamršen, kompliciran (pitanje), novi prinos
KONAC – nit (visiti o koncu – visiti o niti), novi prinos
KONCEPT – koncepcija („svoj koncept društvene politike”), novi prinos
KONSTATIRATI – ustanoviti, novi prinos
KONJIČKI – konjanički (klubovi), novi prinos
KORIČENJE – ukoričevanje; treba: ukoričivanje, ispravak
KORISNIK – potrošač (el. struje), novi prinos
KORISTITI – upotrebljavati što, služiti se čim („koristeći rižu kao sirovinu”; „koriste dum-dum metke”), novi prinos
KORISTITI SE – zapremati (koristiti se sobom – zapremati sobu; stanovati u sobi), novi prinos
KORIŠĆENJE – upotreba („odbili su da dozvole korišćenje američkih transportnih aviona za transportiranje vijetnamskih trupa” – nisu dopustili upotrebu američkih aviona za ...), novi prinos
KORIŠTENJE – upotreba, poraba (stanova), novi prinos
KOŠMAR – darmar, novi prinos
KRAKOVJEČNOST – kratkotrajnost, novi prinos
KREČANA – vapnenica, tvornica vapna, novi prinos

KRIV – kos (kula – toranj), novi prinos
KRIŽALJKA – skrižaljka,⁷ novi prinos
KROVINJARA – koliba („seljačkim krovinjarama”), novi prinos
KRT – krhak („arterije postaju krte”), novi prinos
KRVAVLJENJE – krvarenje, novi prinos
KRVOTOK – optok krvi, novi prinos
KUKAC, novi prinos (hrv.)
KULA – toranj („zvona krive kule u Pizi” – zvona kosoga tornja u Pisi), novi prinos
KURS – tečaj; dodati: pravac, nadopuna
KURS – pravac, novi prinos
KUVATI – kuhati; uz kuvati dodati: (hd), nadopuna
KVALITET – kvaliteta, novi prinos

L

LAGER – tabor („u socijalističkom lageru”), novi prinos
LAŽOV – lažljivac, novi prinos
LENJIR – ravvalo, redalica; dodati: lineal, nadopuna
LENJIVAC – lijenčina, novi prinos
LEŽIŠTE – ležaj, novi prinos
LIBITI SE – žacati se, ustručavati se (čega) („onda je jasno, da se strana propaganda ne će libiti nikakvih sredstava, da bi što više nespokojstva unijela u našu javnost”), novi prinos
LIBURNSKI – liburnijski, liburnički, liburanski, novi prinos
LIČITI – sličiti; dodati: nalikovati, nadopuna
LIDER – vođa, prvak (partije – stranke), novi prinos
LIMIT – granica, ograničenje, novi prinos

7 Skrižaljka je danas hrvatski regionalizam.

LOVORIKE – *lovor* („sliku Kraljevu okitili lovorikama”) (hrv. spavati na lovorikama;⁸ ubrati lovorike), novi prinos

LJ

LJENIVAC v. *lenjivac*, uputnica, novi prinos

LJEŠINA; treba: *lešina* (str. 63), ispravak

LJUDSKOST – *čovječnost*, novi prinos

M

MAHATI, MAHAM, MAHAJU, MAHAJUĆI; uz te oblike dodati: (hd),⁹ nadopuna

MALČICE – *malko*, novi prinos

MALTENE – *gotovo, skoro, zamalo da nije*, novi prinos

MANIR – *manira*, novi prinos

MATEJ – *Matija*; uz *MATEJ* dodati: (hd), nadopuna

MENZA, novi prinos (hrv.)

MOLEKUL – *molekula*, novi prinos

MILICIJA – *redarstvo, policija*, novi prinos

MILICIONER – *redar, stražar*, novi prinos

MIT – *mito, podmićivanje*, novi prinos

MLADALAČKI – *mladenački* („mladalačka soba”, „mladalačkim žarom”), novi prinos

MOLITVENIK – *zagovornik, molitelj* („pozdravlja vas i blagosliva vaš molitvenik pred Bogom, patrijarh srpski Gavrilo”) (u hrv. *knjiga*) novi prinos

MONETALNI – *monetarni*, novi prinos

MOREUZ – *tjesnac; vrata*, dopuna

*MRTAV PIJAN** – *teško, sasvim, temeljito pijan*, novi prinos

*MRTAV UMORAN** – *umoran do iznemoglosti*, novi prinos

MUČKI NAPAD – *podmukli napadaj*, novi prinos

MUŠTRA – *uzorak*; dodati: *muštra*,¹⁰ nadopuna

N

NABAVKA – *nabava*; dodati: *nabavak*, nadopuna

NACIJA – *narod*, novi prinos

NAČELNIŠTVO, novi prinos (hrv.)

NADA NA – *nada u* („nada na povoljan uspeh” – *nada u povoljan uspeh*), novi prinos

NADMETANJE – *natječaj, jeftimba*; dodati: *dražba*, nadopuna

NADUVATI – *napuhati, napuhivati*, novi prinos

NAG – *gol*; izostaviti, i u hrvatskom i u srpskom arhaizam, napomena

NAGLAVAČKE – *naglavce*, novi prinos

NAHOĐENJE – *uvidavnost* („prema svom nahodanju” – po svojoj uvidavnosti), novi prinos

NAORUŽANJE – *oružje* („da SAD isporuče traženo naoružanje”), novi prinos

NAOVAMO – *ovamo; (pa) dalje; unaprijed*, novi prinos

NAPLATA – *pristojba*, novi prinos

NARASTANJE – *jačanje, nastajanje* (razvojnih procesa); novi prinos

⁸ U hrvatskom *lovorike* znače ‘slava, priznanje, uspeh’.

⁹ Jurišić navodi da se ti oblici govore na hrvatskom krajnjem jugozapadu.

¹⁰ *Muštra* u značenju ‘uzorak’ danas je hrvatski regionalizam; Jurišić ju pozna iz vrgadinskoga govora.

NARUŠAVANJE – rušenje, gaženje (suvereniteta, pravila), novi prinos
NASTATI – *nastojati* („i zato je nastao, svim silama, da prikupi saveznike”), nadopuna
NASTOJAVATI – *nastojati*, novi prinos
NAŠTETITI – *naškoditi* („da im naštetiti”; „naštetila mirovnim naporima”), novi prinos
NATURANJE – *nametanje* (izbornoga kandidata), novi prinos
NEDOUMICA – *sumnja, kolebanje*; dodati: *neizvjesnost, neodlučnost*, nadopuna
NEDVOSMISLEN – *nedvouman, nedvojbena, nesumnjiv*, novi prinos
NEGODOVATI – *biti nezadovoljan čime, buniti se proti čemu* („negodovati zbog niskih plaća”), novi prinos
NEHEMICE – *nehotice*, novi prinos
NEIZMIREN – *nepodmiren* (obaveza) novi prinos
NEKIPUT – *koji put, katkada*, novi prinos
NEMUŠT – *nijem* („nemuštog ćutanja” – *nijeme šutnje*), novi prinos
NENADLEŽAN – *nekompetentan, neovlašten*, novi prinos
NEOBAZRIVOST – *bezobzirnost* (prema putnicima), novi prinos
NEOBUČEN – *nepoučen, neizvježban* („ako neobučeni izađu na cestu s vozilom”), novi prinos
NEODGODIVO – *bezodvlačno*, novi prinos
NEODLOŽNO – *neodgodivo*, novi prinos
NEOPHODNOST – *prijeka potreba*, novi prinos
NEMOGUĆAN – *nemoguć*, novi prinos
NEPOŠTEDAN – *nesmiljen, nemilosrdan, bezobziran* (borba), novi prinos

NEPOŠTEDNO – *nemilice, bezobzirno, nemilosrdno*, novi prinos
NEPREDUSTROŽAN,
NEPREDUSTROŽNOST; treba: *NEPREDOSTROŽAN, NEPREDOSTROŽNOST*, ispravak
NERAZUM(IJ)EVANJE – *nesporazum* (svladati), novi prinos
NESAGLEDIV – *nedogledan* (posljedica, pomoć), novi prinos
NEUMITAN – *neizbježiv*; dodati: *neumoljiv, nepopustljiv, strog*, nadopuna
NEUMITNO – *neizbježno*; dodati: *neumoljivo, nepopustljivo*, nadopuna
NEURAČUNLJIV – *neubrojiv*, novi prinos
NEUTEŠAN – *neutješiv*; treba: *neutješljiv*, ispravak
NEVERICA – *sumnja*; dodati: *nepovjerenje, nepouzdanje*, nadopuna
NIKL – *nikalj*; uz *nikl* dodati: *, *napomena*
NITKOV – *ništarija, hulja*, novi prinos
NOSITI SE S KIM – *boriti se*, novi prinos
NOVINA – *novost*, novi prinos
NUDILJA – *bolničarka*, novi prinos

O

OBALSKI – *obalni*, novi prinos
OBARAČ – *kokot*; dodati: *otponac*, nadopuna
OBAVEZAN (-ZNA) – *obvezan, -zna*, novi prinos
OBAZRIVOST – *obzir, obzirnost, pažljivost*; dodati: *opreznost*, nadopuna
OBEŠTEĆENJE – *odšteta*, novi prinos
OBEŠTETITI – *nadoknaditi štetu*, novi prinos

- OBEZVRJEDITI* – *omalovažiti*
(dostignuća pojedinaca), novi pri-
nos
- OBIMNO* – *obilno* („govornica UN
obimno je korištena ...”), novi pri-
nos
- OBIMNOST* – *opsežnost, obilje, veličina*,
novi prinos
- OBJEDINITI* – *sjediniti, ujediniti*,
združiti, novi prinos
- OBJEDINITI* – *spojiti* („da se dvije tužbe
objedine”), novi prinos
- OBJEDINJAVATI* (akcije) – *usklađivati*;
udruživati, novi prinos
- OBMANA* (*hd*) – *prevara, opsjena, var-*
ka, zavaravanje; pravopisno treba:
prijevara, ispravak
- OBOLJENJE* – *bolest*, novi prinos
- OBRAČUNATI SE S KIM* – *obračunati s*
kim, novi prinos
- OBRAČATI PAŽNJU* – *upozorivati*,¹¹ novi
prinos
- OBRATITI PAŽNJU* – *skrenuti, svratiti*
pažnju, novi prinos
- OBRAZOVANJE* – *izobrazba*, novi prinos
- OBRAZOVATI* – (hrv. *snabdjati znanjem*);
namjesto *snabdjati* treba: *opskrbiti*
ispravak
- OBRECNUTI SE* – [*okositi se*]¹² („ob-
recnuo se na” – *navalio, oborio se*),
novi prinos
- OBRT* – *okret*; dodati: *obrat; okretaj*,
nadopuna
- OBRTAJ* – *okret*, novi prinos
- OBUČAVATI SE* – *poučavati se*, novi
prinos
- OBUČEN* – *izučen*; dodati: *izvježban*
(„posebno obučeni za rad na
dokumentaciji i informacijama”),
nadopuna
- OBUČITI* (*hd*) – *naučiti, izučiti*; dodati:
poučiti, uvježbati nadopuna
- OBUČITI* – *poučiti, uvježbati*, novi pri-
nos
- OBVEZATI* – *obvezivati*, novi prinos
- OČIGLEDNA NASTAVA* – *zorna pouka*,
novi prinos
- ODBACITI* – *odbiti* (prijedlog i sl.), novi
prinos
- ODBACITI* – *zabaciti* (terapiju), novi
prinos
- ODEŽDA* (sveštenečka, crkvena) *odjeća*,
svečano ruho; ispred *odjeća* dodati
razdjelnu crtu – , ispravak
- ODGAJIVAČ* – *uzgajatelj* (rajčica,
konja), novi prinos
- ODJELNI PREDSTOJNIK*, novi prinos
(hrv.)
- ODJELOTVORITI* – *oživotvoriti, ostvari-*
ti, novi prinos
- ODLAGATI* – *odgađati* (odluku), novi
prinos
- ODLUČIVATI ODNOS* – *odlučivati o*
odnosima, novi prinos
- ODMJERAVATI* – *odmjerivati* (kaznu),
novi prinos
- ODNARODNJAVANJE* – *odnarođivanje*,
novi prinos¹³
- ODNOS* – *odnošaj* (među ljudima) („da
se pogoršaju odnosi između”), novi
prinos
- ODREĆI, ODRICATI* – *poreći, poricati*,
(*za*)*nijekati* („ne može mu se odreći
značenje”; „zasluga koju mu nitko
ne će odreći”), novi prinos

11 Sustavno je: *upozoravati*.

12 Dopuna u uglatim zagrada N. B.

13 Jurišić navodi i izvor: *Vjesnik*, 31. VIII. 1968., str. 2.

- ODREĆI, ODRICATI* – *uskratiti*
(poslušnost) („javlja da su trupe
odrekle poslušnost Mobutuu”), novi
prinos
- ODRŽANJE* – *opstanak* („borba za
održanje”), novi prinos
- ODRŽAVATI* – *podržavati* (diplomatske
odnose, kontakte), novi prinos
- ODSTOJANJE* – *udaljenost, razmak,*
daljina; odstup, novi prinos
- ODSTUPATI* – *uzmicati, povlačiti se*
(„ugljen odstupa, nafta ga potiskuje”), novi prinos
- ODSUSTVO* – *dopust* („na odsustvu”),
novi prinos
- ODSUSTVO* – *nepostojanje* (ugovora),
novi prinos
- ODUMIRATI* – *obamirati*, novi prinos
- OFANZIVA* – *ofenziva*, novi prinos
- OFANZIVNI* – *ofenzivni*, novi prinos
- OFORMITI* – *formirati* (instituciju), novi
prinos
- OGLAŠENI KRIVIMA* – *proglašeni krivi-*
ma, novi prinos
- OKIDAČ* – *otponac, odapinjač, kokot*
(puške, revolvera), novi prinos
- OKIDATI* – *odapinjati*, novi prinos
- OKINUTI* – *odapeti, opaliti* (iz puške,
revolvera), novi prinos
- OKONČATI* – *dovršiti; dodati: završiti,*
dokrajčiti, nadopuna
- OKOŠT* – *koščat; ispraviti u: koščat,*¹⁴
ispravak
- OKRUŽNI SUD* – *kotarski sud,* nadopuna
- OLAKŠICA* – *polakšica; popust, po-*
godnost, novi prinos
- OMOGUĆAVATI* – *omogućivati,* novi
prinos
- ONEMOGUĆAVATI* – *onemogućivati,*
novi prinos
- ONESPOKOJEN* – *uznemiren,* novi pri-
nos
- OPOMINJATI SE* – *sjetiti se; treba:*
sjećati se, ispravak
- OPSESIJA* – *opsjednutost,* novi prinos
- OPSTATI, OPSTANEM* – *opstojati, opsto-*
jim; održati se, novi prinos
- ORUĐE* – *oružje* (artiljerijsko, vojno),
novi prinos
- ORUŽNIK,* novi prinos (hrv.)
- OSIPANJE* – *skretanje; otpadanje*
(birača), novi prinos
- OSNAŽITI* – *ojačati* (nečiju poziciju),
nadopuna
- OSNOVA* – *temelj* („postoje sve osnove
za tvrdnju, da ...”), novi prinos
- OSNOVNO* – *glavno* („ja mislim da je
osnovno da mi ...”), novi prinos
- OSTVARITI* (sporazum) – *postići,* novi
prinos
- OSUSTVOVANJE* – *odsutnost,* novi pri-
nos
- OSVETLENJE* (hd) – *rasvjeta; treba:*
osvetljenje, ispravak
- OŠAMUTITI* – *onesvijestiti, omamiti,*
novi prinos
- OTEŽAVATI* – *otešćavati,* novi prinos
- OTKAČITI* – *otkopčati,* novi prinos
- OTOK* – *oteklina* (u hrv. je *otok* što je u
srpskom *ostrvo*), novi prinos
- OTVORITI* – *povesti* (istragu) („policija
je otvorila istragu ...”), novi prinos
- OVAPLOĆENJE* – *utjelovljenje; dodati:*
ostvarenje, nadopuna
- OVAPLOTITI* – *ostvariti,* novi prinos

14 Jurišić pogriješno ispravlja u *koščat*, što je normirano i u Cipra–Guberina–Krstićevu *Hrvatskom pravopisu*. U suvremenim je hrvatskim pravopisima dvostrukost, preteže *koščat* (prema srbizmu *koska*) iako je *koščat* sustavan lik prema *kost*, instr. *košču*.

P

PADALINE, PADAVINE – *oborine*, novi
prinos

PASOŠ – *putnica*,¹⁵ novi prinos

PAŽNJA – *upozorenje*; dodati: *pozornost*,
nadopuna

PAŽNJA! – *pozor!*; *SKRENUTI PAŽNJU* –
svratiti pozornost („skreću pažnju
na neke sumnjive okolnosti” –
„upozoruju na ...”), novi prinos

PEČENJE – *pečenka*, novi prinos

*PEČINA** – *spilja*; uz *pečinu*: „nije
trebalo unositi zvjezdicu * jer se
nalazi u mnogih hrvatskih pisaca i
u svim hrvatskim rječnicima”, na-
pomena

PERIOD – *perioda*, novi prinos

PESNIČENJE – *šakanje*, novi prinos

PETOROCIFREN – *petoznamenkast* (bro-
jka), novi prinos

PIJAČNI – *sajamski, vašarski* (dan),
novi prinos

PLODOTVORAN – *plodonosan* (saradnja
– suradnja), novi prinos

PLOVKA – *patka*; uz *PLOVKA* dodati:
(hrv. arh.), nadopuna

PO – *nakon* („po završetku pregovora”
– *nakon* završetka pregovora), novi
prinos

PO SVAKU CIJENU – *pod svaku cijenu*,
novi prinos

POC(IJ)EPATI – *poderati* („pocijepana
vreća”), novi prinos

POC(IJ)EPATI – *probiti* („tane mu je
pocijepalo kaput”), novi prinos

POČINJANJE – *počimanje* („istakla je
hitnu potrebu počinjanja pregovo-
ra”), novi prinos

POČINJE DA RASTE – *počinje rasti*, novi
prinos

POD – *pred* („demonstracija sile pod
našim nosom” – *pred* našim no-
som), novi prinos

PODEŠAVATI – *udešavati, prilagođivati*;
dodati: *naravnavati*, nadopuna

PODGREVANJE – *pogrijavanje*; treba:
podgrijavanje, ispravak

PODIJELITI – *iznijeti, izjaviti, izreći*
(mišljenje); *složiti se s mišljenjem*
(„takvo mišljenje podijelili su i
stručnjaci na sastanku ...”), novi
prinos

PODLEŽATI, PODLEŽIM – *podlijeitati*,
podliježem; podpadati; pravopisno
treba: *potpadati*, ispravak

PODRITI – *potkopati, podgristi, podro-
vati* („da podriju autoritet rukovodi-
laca”), novi prinos

PODRIVANJE – *potkopavanje; podgri-
zanje; podrovljivanje* („podrivanje
suradnje i sporazumijevanja među
narodima”), novi prinos

PODRIVATI – *potkopavati, podrova-
vati, podrovljivati* („podrivaju
međunarodne odnose”), novi prinos

PODROBNJE – *potanje* („podrobnije
obaviješten o ...”), novi prinos

PODRŠKA – *potpora, pomoć, uporište*,
oslon; dodati: *oslonac*, nadopuna

PODRUŽNICA, novi prinos (hrv.)

PODRŽATI – *poduprijeti, odobriti*
(želju), novi prinos

PODSTAĆI – *potaknuti, potaći*, novi
prinos

PODSTICATI – *poticati*, novi prinos

PODUDARNOST (geom.) – *sukladnost*;
dodati: *sklad, slaganje*,¹⁶ nadopuna

¹⁵ Danas: *putovnica*.

¹⁶ *Skład i slaganje* ne idu uz geometrijski naziv; trebalo ih je uvrstiti uz novu općejezičnu
natuknicu *podudarnost*.

POGODBA – *uvjet*; dodati: *nagodba*,
nadopuna
PODVIG – *pothvat*, novi prinos
PODVUĆI – *naglasiti, istaknuti* (značaj
– značenje), novi prinos
POJEDINOSTI – *potankosti* („ne ulaziti u
pojediniosti”), novi prinos
POKAZATELJ – *znak*, novi prinos
POLEDINA – *naleđe*, novi prinos
POLETANJE – *uzlet, uzlijetanje* („prili-
kom poletanja s aerodrome”), novi
prinos
POLICAJAC* – *redarstvenik, stražar*;
treba: *redar, stražar*, ispravak
POLJOPRIVREDA – *poljodjelstvo*,
težaštvo, novi prinos
POM(J)ERANJE – *pomicanje, sklizanje*
(tla), novi prinos
PONIKNUTI – *nastati* („ako su ... po-
nikle nove organizacije ...”), novi
prinos
PONIKNUTI – *izniknuti, nići; izrasti*,
narasti, novi prinos
PONIŽAVANI – *ponizivani*, novi prinos
PORAŽAVATI – *zaprepašćivati*,
iznenadivati (nedosljednošću), novi
prinos
PORED – *pokraj* (biti, proći, stajati po-
red koga), novi prinos
POROBLJEN – *zarobljen* („porobljena
Hrvatska”) (u hrv. *porobljen* =
opljačkan), novi prinos
POSJETA – *posjet*, novi prinos
POSJETILAC – *posjetitelj*, novi prinos
POSŁANIK – *zastupnik* (narodni) (u hr-
vatskom *poslanik* = *ambasador*),
novi prinos
POSVEĆEN – *upućen, obaviješten, upoz-
nat* („u sve okolnosti”), novi prinos
POTHRANJIVATI – *potpirivati, poticati*
(„subverzivne akcije”), novi prinos

POVIKA – *povik*; dodati: *vika, buka*;
prigovor, napadaj, nadopuna
POVINOVATI SE – *pokoriti se*; dodati:
podvrći se, nadopuna
POVINJAVATI SE v. *povinovati se*, novi
prinos
POVJERILAC – *vjerovnik* („povjerioci” :
„dužnici”), novi prinos
POVUĆI – *opozvati* (potpis) („povući
svoj potpis sa Deklaracije”), novi
prinos
POŽRTVOVAN, POŽRTVOVANOG
– *požrtvovan, požrtvovnog*
(„požrtvovanog zalaganja trudbeni-
ka”), novi prinos
POŽRTVOVANJE – *požrtvovnost*, novi
prinos
PRATEĆI – *popratni* („prateće pojave”;
„izgradnja raznih pratećih objekta-
ta”), novi prinos
PRAVILAN – *ispravan* („lako sađe s puta
pravilne orijentacije”), novi prinos
PRAVILAN – *simetričan, skladan* (pravil-
no građen), novi prinos
PRAVILNO – *ispravno, korektno* (postu-
pati), novi prinos
PRAVO – *uspravno; okomito* („piše pra-
vo ili koso”), novi prinos
PREDAH – *odušak* (bez predaha), novi
prinos
PREDAHNUTI – *odahnuti*, novi prinos
PREDAK – *pred* (PRECI – *predi*), novi
prinos
PREDČISLENJE (kod Vuka Kar.) – *pred-
brojka*, novi prinos
PREDISTORIJA – *predpovijest, predhi-
storija*; pravopisno treba: *pretpovi-
jest, prethistorija*, ispravak
PREDISTORISKI – *predpovijesni, predhi-
storijski*; pravopisno treba: *pretpo-
vijesni, prethistorijski*, ispravak

- PREDODREDITI* – *odrediti, povjeriti*, novi prinos
- PREDODREĐEN* – *namijenjen, određen*, novi prinos
- PREDOHRANA* – *zaštita, predzaštita, profilaksa; dodati: suzbijanje; sprečavanje, nadopuna*
- PREDS(J)EDAVATI* – *predsjedati*, novi prinos
- PREDSKAZANJE* – *predviđanje* (vremena), novi prinos
- PREDSKAZIVATI* – *predviđati, proricati*, novi prinos
- PREDUHITRITI* – *preteći; dodati: presresti, prestići, nadopuna*
- PREDENA* – *prošla* (najteža faza bolesti), novi prinos
- PREDENI* – *prevaljeni* (put), novi prinos
- PREISPITATI* – *proučiti, ponovno razmotriti* (neko pitanje), novi prinos
- PREKLINJATI* – *zaklinjati* („on preklinje sve državnike ... za mir u Vijetnamu”), novi prinos
- PREKRETNICA* – *preokret*, novi prinos
- PRENIJETI* – *donijeti, izručiti* (pozdrave komu), novi prinos
- PRENIJETI* – *javiti* („da posjeti novinara ... i prenese mu što se dogodilo” – i *javi* mu što se dogodilo), novi prinos
- PREOVLADAVATI* – *prevladavati*, novi prinos
- PREOVLADIVATI* – *prevladavati*, novi prinos
- PREPOTOPSKI* – *predpotopan*; *pravopisno treba: pretpotopan*, ispravak
- PRERASTA* – *izdiže se* („prerasta u magične volumene”), novi prinos
- PRERASTATI* – *prerašćivati*, novi prinos
- PRERASTI U* – *razviti se u* („prerastao je u jedno od većih građ. poduzeća”), novi prinos
- PRERUŠEN* – *preobučen, preodjeven*, novi prinos
- PRERUŠITI SE* – *preobući se, preodjenuti se*, novi prinos
- PRESEDAN* – *precedens*, novi prinos
- PRESIDIUM* – *predsjedništvo, prezidij*, novi prinos
- PRESRESTI* – *dočekati, doći u susret* („mnoštvo je novinara presrelo ministra”), novi prinos
- PRESTUP* – *prestupak, prekršaj*, novi prinos
- PRESUDAN* – *odlučan; bitan* (uloga, udarac), novi prinos
- PRETRESTI* – *obaviti premetačinu, pretražiti, pregledati*, novi prinos
- PRETRPITI SE* – *ustrpiti se*, novi prinos
- PRETSKAZIVATI* – *proricati; dodati: predviđati, nagoviještati*, nadopuna
- PREVASHODAN* – *pretežan; dodati: premoćan*, nadopuna
- PREVASHODAN* – *prvenstven* (obveza), novi prinos
- PREVAZIĆI* – *nadmašiti, prijeći; dodati: premašiti, svladati, prebroditi*, nadopuna
- PREVAZILAZITI* – *nadilaziti, nadvisivati, nadmašivati; dodati: svladavati*, nadopuna
- PREVAZILAŽENJE* – *svladavanje* (teškoća), novi prinos
- PREVESTI* – *staviti, svrstati, prebaciti* („oba generala prevedena su u rezervu”), novi prinos
- PREVLADATI* – *riješiti, ukloniti, izbjeći, svladati* („kriza se ne može prevladati”), novi prinos

PREZIVATI SE – *zvati se* (prezimenom),
novi prinos

PRIBEGAVATI – *upotrijebiti*¹⁷ *što*
(oružje), novi prinos

PRIB(J)EĆI ČEMU – *poslužiti se čim*,
uteći se čemu, novi prinos

PRIB(J)EGAVANJE – *upotreba* (oružje)
(oružju – oružja), novi prinos

PRIB(J)EŽIŠTE – *sklonište* („tražiti
pribježište”), novi prinos

PRIBOJAVATI SE – *bojati se, pobojavati*
se, novi prinos

PRIČINITI – *prouzročiti, učiniti*; dodati:
počiniti, nadopuna

PRIČINJAVATI – *praviti, zadavati*
(*teškoće – neprilike*) („to nam
pričinjava velike teškoće”), novi
prinos

PRIDATI – *dati, pripisati* („pridao je
ovom ugovoru veliko značenje”)
novi prinos

PRIDOBIVANJE – *predobivanje*, novi
prinos

PRIJEĐENI PUT – *prevaljeni put*, novi
prinos

PRIJEM – *doček*, novi prinos

PRIJEVREMENO – *prerano* (gubljenje
neke sposobnosti), novi prinos

PRIKAZATI – *pokazati* (veću brojku
čega), novi prinos

PRILAŽENJE – *pristupanje*, novi prinos

PRILOŽITI – *dometnuti* (uz nešto), novi
prinos

PRIOBALNI – *obalni* (pojas), novi prinos

PRIRODNJAČKI – *prirodoslovni* (zbir-
ka), novi prinos

PRIRODNJAK – *prirodoslovac*, novi
prinos

PRISILA – *sila* („sredstvima prisile” –
nasilnim sredstvima), novi prinos

PRISILJAVATI – *siliti*, novi prinos

PRISMOTRA – *paska*; dodati: („pod stro-
gom prismotrom”), nadopuna

PRISNO – *tijesno* (suradivati), novi pri-
nos

PRIVOLJETI – *skloniti, nagovoriti, pri-
siliti* („privoljeti koga da prihvati
rješenja”); (hrv. *privoliti* = *pristati*,
odobriti /on je privolio na to/), novi
prinos

PRODUŽAVANJE – *nastavak, nastavljaj-
nje, produživanje*, novi prinos

PRODUŽETAK – *nastavak*; dodati:
produženje, nadopuna

PROIZLAZITI – *potjecati; izlaziti, slijedi-
ti*, novi prinos

PROIZVESTI – *imenovati, promaknuti*;
dodati: *unaprijediti* („bit će proiz-
vedeni u oficire”), nadopuna

PROKISNUTI – *ukisati, ukiseliti se*
(mliječni proizvodi) novi prinos

PROMICATI – *odmicati* („vrijeme je
brzo promicalo”) novi prinos

PROMAĆI, PROMAKNUTI – *izbjeći,
umaći, izmaći* („stranim
promatračima nije promakla veoma
upadljiva podudarnost u datumima”) (u hrv. *promaknuti* znači ‘una-
prijediti’), novi prinos

PRONALAZAK – *izum*, novi prinos

PRONEVERAC – *pronevjeritelj*, novi
prinos

PRONIKLJIVOST – *pronicanost*, novi
prinos

PROSTO – *jednostavno, naprosto*, novi
prinos

PROSVEĆEN – *prosvijetljen* („članom
familije prosvijećenih naroda”), novi
prinos

17 U rukopisu zabunom: *upotrebiti*.

PROTIVUR(J)EČNOST – *protuslovlje*,
 novi prinos
PROTUR(J)EČITI – *protusloviti*, novi
 prinos
PROVALA – *prolom* (oblaka), novi pri-
 nos
PROVALITI – *odati, izdati* („nije došlo
 ni do kakvog provaljivanja tajni” =
 nije došlo do odavanja tajne), novi
 prinos
PROVESTI SE – *zabaviti se*, novi prinos
PROVIDAN – *proziran* (papir), novi
 prinos
PRVOTNO – *prvobitno*, novi prinos
PULSKI – *puljski*, novi prinos
PUN – *potpun* (odgovornost, suglasnost,
 sporazum, rehabilitacija) novi pri-
 nos
PUNOLJETSTVO – *punoljetnost*, novi
 prinos
PUNOVAŽAN – *pravomoćan*; *pravova-*
ljan, novi prinos

R

RADNJA – *radionica* (obrtnička), novi
 prinos
RAFINISAN – *rafiniran* (ulje), novi pri-
 nos
RANAC – *telećak*, *naprtnjača* („spako-
 vano u pet ranaca”), novi prinos
RASHOD – *razlaz*, novi prinos
RASKORAK – *razlaz*; *protuslovlje*; *opre-*
ka, *oprečnost*, *suprotnost*; *razmak*,
 novi prinos
RASKRSNICA – *raskrižje*, novi prinos
RASPARČATI – *raskidati*, *raskomadati*;
 dodati: *rastrgati*, novi prinos
RASPRAVLJATI SE – *prepirati se*, novi
 prinos
RASTURANJE – *raspačavanje*
 (časopisa), novi prinos

RASTURATI – 1) *raspačavati*, *širiti* (let-
 ke), 2) *raspuštati* (skupštinu); doda-
 ti: *rasпустiti*, nadopuna
RASTURITI – *rastjerati* (demonstracije),
 novi prinos
RASV(J)ETLJAVATI – *rasvjetljivati*, novi
 prinos
RAVNATELJ, novi prinos (hrv.)
RAVNOMERNO – *podjednako*, *jednoliko*,
jednolično; dodati: *razmjerno*, na-
 dopuna
RAZDALJINA – *udaljenost*; dodati: *raz-*
mak, nadopuna
RAZGOLITITI – *razgoliti*, *ogoliti*; dodati:
razotkriti, nadopuna
RAZMATRATI – *proučavati* (slučaj,
 izvještaj), novi prinos
RAZMIJENITI – *izmijeniti* (zdravice,
 mišljenja, pisma), novi prinos
RAZMIMOILAŽENJE – *razilaženje*,
mimoilaženje, *neslaganje*, *razlaz*,
 novi prinos
RAZMJENA – *izmjena*, novi prinos
RAZNORODNI – *raznovrsni*, *različiti*,
različni, novi prinos
RAZOBLIČITI, *RAZOBLIČAVATI* – *razot-*
kriti, *razotkrivati*, novi prinos
RAZVESTI SE – *rastaviti se* (sa ženom),
 novi prinos
RAZVOD – *rastava* (braka), novi prinos
RED (u knjizi ili pismu)* – *redak*; do-
 dati: („između redova” – *između*
redaka), nadopuna
REKREACIJA – *odmor*, *počinak*, *ra-*
zonoda, novi prinos
RESTORAN – *restauracija*; dodati: *re-*
staurant, nadopuna
REVANDIKACIJE – *revindikacije*, novi
 prinos
REVOLTA – *revolt*, novi prinos

R(IJ)EŠEN – odlučan, s čvrstom odlukom („čvrsto riješen da ...”), novi prinos

R(IJ)EŠENOST – odlučnost, novi prinos

R(J)EŠENJE – odluka, rješidba, novi prinos

ROBIJA – zatvor, tamnica, novi prinos

RODILIŠTE, novi prinos (hrv.)

RODOLJUBIV – rodoljubljan, novi prinos

RODONAČELNIK – prvak, novi prinos

RUKOVANJE – upravljanje, baratanje (oružjem) („obučava se u rukovanju oružjem”), novi prinos

RUKOVADEĆI KRUGOVI – najvažniji faktori, glavni faktori, novi prinos

RUKOVODILAC – vođa, novi prinos

RUKOVODITELJ – upravitelj; ravnatelj; upravljač, novi prinos

S

SABRAĆA – subraća; braća, novi prinos

SACEKATI – dočekati („da ga sačeka u E.”), novi prinos

SACEKATI – počekati (još neko vrijeme, znak točnoga vremena), novi prinos

SACEKATI – pričekati (na aerodromu; kraj oluje; zaključke), novi prinos

SACINJAVATI – načiniti, napraviti, prirediti (izbor), novi prinos

SACINJEN – sastavljen, načinjen, izrađen (plan), novi prinos

SAGLASNOST – pristanak, odobrenje („dao svoju saglasnost”), novi prinos

SAGLASNOST – sklad, sloga, slaganje („u saglasnosti sa”), novi prinos

SAGLEDATI – razmotriti, promotriti; dogleđati, dokučiti, shvatiti, uvidjeti; uočiti; predvidjeti; ocijeniti („da

još jednom sagleda i prouči cijeli predmet”), novi prinos

SAGLEDIV – dogledan (posljedice), novi prinos

SAMOOPREDELENJE – samoodređanje; treba: *samoopredeljenje*, ispravak

SAMOPOSMATRANJE – samoopažanje; dodati: *samopromatranje*, nadopuna

SAOBRAĆAJNICE – prometne žile, prometni pravci / smjerovi, novi prinos

SAOBRAĆATI – voziti („vlakovi saobraćaju”), novi prinos

SAOPĆENJE – objava, novi prinos

SAOPŠTENJE – obavijest; dodati: *izjava*, *objava*, nadopuna

SAOPŠTITI – priopćiti; dodati: *javiti*, nadopuna

SASLUŠA(VA)NJE – preslušavanje, istraga, novi prinos

SASLUŠATI – preslušati (svjedoka), novi prinos

SASUŠITI SE – osušiti se („sir će se sasušiti”), novi prinos

SAVLADATI – prebroditi (nerazumijevanja – nesporazume), novi prinos

SAZNATI – doznati („privrednici bi skupo platili da to saznaju”), novi prinos

SEKRETARIJAT – tajništvo, novi prinos

SEPTENVIR,¹⁸ novi prinos (hrv.)

SISTEM – sustav, novi prinos

S(J)EDIŠTE – sjedalo (napomena: u hrv. *sjedište* je mjesto gdje su smještene sjedala),¹⁹ novi prinos

SKRENUTI PAŽNJU – svratiti pažnju, upozoriti, novi prinos

SKRNAVLJENJE – oskrvnjivanje; dodati: *oskrvrnuće*, nadopuna

¹⁸ Mogući hrvatski naziv: *sedmostolnik*.

¹⁹ *Sjedište* je dio sjedala na kojem se sjedi.

- SKUP* – *sastanak, skupština, zbor* („vlada zabranila sve skupove”), novi prinos
- SLEDOVANJE* – *doznačivanje, primanje, dobivanje* (hrana); *količina* (pripadajuća); *obrok*, novi prinos
- SLONOVAČA* – *slonova kost*, novi prinos
- SLOŽEN* – *zapleten, zamršen* (kompliciran), novi prinos
- SLUŽBENIK* – *činovnik, namještenik*, novi prinos
- SLUŽENJE* – *poslušnost* („u duhu ljubavi i služenja”), novi prinos
- SMAK* – *propast; kraj, svršetak, konac* novi prinos
- SMENA** – *izmjena*; dodati: *promjena*, nadopuna
- SMENJEN* – *svrgnut, maknut, uklonjen, premješten*, novi prinos
- SM(IJ)ENITI* – *svrgnuti; otpustiti* („smijenio ga je”), novi prinos
- SMIŠLJENO* – *proračunano, namjerno* („smišljeno otezao davanje pristanka na izjavu”), novi prinos
- SM(IJ)ENJIVANJE* – *izmjena* („smjenjivanje zamora i odmora”), novi prinos
- SM(IJ)ENJIVATI SE* – *izmjenjivati se* („smjenjivali se događaji”), novi prinos
- SNABD(IJ)EVANJE* – *opskrba*, novi prinos
- SNAGA* – *sila* (konjska), novi prinos
- SNEŽANIK* – *sniježnik*; ispraviti u: *snježnik*, ispravak
- SNIMAK* – *snimka*, novi prinos
- SPOKOJAN* – *miran* („u spokojnoj atmosferi”), novi prinos
- SPOLJAŠNJI* – *vanjski*, novi prinos
- SPORITI SE* – *svađati se, prepirati se* (o problemu), novi prinos
- SPORITI SE* – *progoniti* (sudski), novi prinos
- SPROVESTI* – 1) *uknjižiti*, 2) *otpraviti*, 3) *provesti*; dodati: 4) *otpratiti*, nadopuna
- SPROVOĐENJE* – *provedba*; dodati: *provađanje*, nadopuna
- SRAČUNAT NA* – *proračunan*, novi prinos
- SRUČITI SE* – *srušiti se, oboriti se*, novi prinos
- STARA MAJKA* – *baba*; dodati: („sa staromajkama”), nadopuna
- STARALAŠTVO* – *starateljstvo* (tutorstvo), novi prinos
- STAROVREMSKI* – *starinski*, novi prinos
- STAV* – *stanovište, stajalište*, novi prinos
- STAV* – *stavka* (pasus), novi prinos
- STIHIJA* – *elemenat, prirodna sila*; dodati: *nevrijeme, nepogoda*, nadopuna
- STIHLJNOST* – *nepripravnost ?*, *nestručnost ?* (u radu),²⁰ novi prinos
- STIMULIRATI* – *poticati, bodriti, hrabriti, sokoliti*, novi prinos
- STOVARIŠTE* – *skladište*, novi prinos
- STRÁCARA* – *baraka, drvenjara, koliba, kućica, daščara*, novi prinos
- STRAVA* – *strahota*, novi prinos
- STRČATI* – *stršiti* („strče razvaline Zelin grada”), novi prinos
- STREMITI ČEMU* – *težiti za čim, ići za čim*, novi prinos
- STREMLJENJE* – *težnja, nastojanje*, novi prinos
- STVORENJE* – *stvor* („s ljudima i sa svim stvorenjima Gospodnjim”), novi prinos

20 Bliže su značenju izvornika: *neorganiziranost, nesređenost*, odnosno uzrečica *zbrda-zdola*.

SUDAC, novi prinos (hrv.)
 SUDSKI* – *sudbeni*, novi prinos
 SUHOZEMNI – *kopneni*, novi prinos
 SUMIT – *vrh, vrhovi; najviši predstavnici*, novi prinos
 SUMNJATI U ŠTO – *sumnjati o čemu*, novi prinos
 SUOČAVANJE – *sukob; oprečnost (stavova)*, novi prinos
 SUPERSILE – *velevlasti*, novi prinos
 SUPROTNOST – *oprečno („dijametralno suprotno“)*, novi prinos
 SUPROTNOST – *obratno (nekim izjavama – od nekih izjava)*, novi prinos
 SUPROTNOST – *opreka*, novi prinos
 SUPROTVARITI SE ČEMU – *oduprijeti se, usprotiviti se*, novi prinos
 SUŠTINA – *bit (problema)*, novi prinos
 SUŠTINSKI – *bitni / glavni / osnovni (pitanje)*, novi prinos
 SVAKODNEVNI – *svagdanji*; dodati: *svakidašnji*, nadopuna
 SVAKODNEVNO – *danomice, svaki dan, dnevno*, novi prinos
 SVETA TROJICA – *Presveto Trojstvo, Duhovi; izostaviti natuknicu ili uz Sveta Trojica* dodati: *hd*, nadopuna
 SVETILIŠTE – *svetište*, novi prinos
 SVETITI SE – *osvećivati se („to se nama već sveti“)*, novi prinos
 SVETLOST – *svijetlo*²¹ („u svetlosti svoje stare reputacije“), novi prinos
 SVEUČILIŠTARAC, novi prinos (hrv.)
 SVOĐENJE (ocena) – *ustanovljivanje (ocjena)*; dodati: *ocjenjivanje*, nadopuna

SVOJEVREMENO – *svojedobno*, novi prinos

Š

ŠABLON – *šablona*, novi prinos
 ŠEF STANICE – *glavar postaje (željezničke)*, novi prinos
 ŠMRK – *cijev („vatrogasni šmrkovi“)*, novi prinos
 ŠTETITI – *škoditi (nečijim ambicijama)*, novi prinos

T

TAKMIČAR – *natjecatelj*, novi prinos
 TAKMIČENJE – *utakmica*; dodati: *natjecanje*, nadopuna
 TAKO DUGO DOK – *sve dotle dok*, novi prinos
 TEKUĆINA, novi prinos (hrv.)
 TELOHRANITELJ – *čuvar (tjelesni)*; dodati: *branič*, nadopuna
 TEMELJAC, v. *kamen temeljac*, uputnica
 TEREVENKA – *zabava (obijesna, izgred)*, novi prinos
 TERITORIJA – *teritorij*, novi prinos
 TESTERANJE – *pilenje*; ispraviti u: *piljenje*, ispravak
 TEŠKOĆE – *poteškoće (s transportom)*, novi prinos
 TIPKAČICA, novi prinos (hrv.)
 TIRAŽ – *tiraža, naklada*, novi prinos
 TLE – *tlo*, novi prinos
 TOPLLOTNA VREDNOST (kem.) – *ogrijevna vrijednost*; pravopisno treba: *ogrjevnost*, ispravak
 TRAKA – 1) *vrpca*; 2) *cesta*, novi prinos

21 Šimčik je 1939. u *Jezičnim bilješkama* upozorio da je u pravopisima Brozovim [i Boranićevim; N. B.] te u Broz-Ivekovićevu rječniku imenica *svjetlo* pogrešno zapisana *svijetlo* te da od njih pogrešku svi prepisuju (2015.: 190. – 191.). Tako je zabilježeno i u Boranićevu pravopisu 1941. te u Hrvatskom pravopisu Ureda za hrvatski jezik iz 1944. (*svietlo*).

TRENUTNO – *trenutačno*, novi prinos

TREŠTEN PIJAN – [*potpuno, sasvim pijan*], novi prinos

TRGOVINSKI – *trgovački* (komora), novi prinos

TRGOVIŠTE, novi prinos (hrv.)

TRKA – *utrka* (u naoružanju), nadopuna

TROPAR – [*svetačka himna*], novi prinos

TRŽNICA, novi prinos (hrv.)

TVRĐENJE – *tvrdnja*, novi prinos

U

U – *na* (u svijetu, tapkati u mjestu, u Rijeci – *na* svijetu, tapkati na mjestu, na Rijeci), novi prinos

U MEĐUVREMENU – *međutim*, novi prinos

UB(J)EDIVANJE – *uvjeravanje*, novi prinos

UBRZAVANJE – *pospješivanje* (privrednih kretanja), novi prinos

UČVRSTITI – *pojačati, proširiti* (suradnju sa saveznicima), novi prinos

UDALJAVA – *udaljuje*, novi prinos

UDALJAVANJE – *udaljivanje*, novi prinos

UDALJAVATI – *udaljavati*, novi prinos

UDES – *nesreća* (prometni), novi prinos

UDUBLJENJE – *udubina*, novi prinos

UGNJETAČ – *tlačitelj*, novi prinos

UGNJETAČKI – *tlačiteljski* (vlast), novi prinos

UKAZATI – *iskazati* (počast), novi prinos

UKAZATI – *pružiti* (prvu pomoć), novi prinos

UKAZATI NA – *kazati* („on je doputovao da javnosti *ukaže na* pravi razlog” – ... da javnosti *kaže* pravi razlog), novi prinos

UKAZIVATI – *pokazivati* („znakovi koji bi ukazivali”), novi prinos

UKAZIVATI – *posvećivati* (pažnju nekomu), novi prinos

ULOG – *uložak* (bankovni), novi prinos

UMIŠLJAJ (pravo) – *zla nakana*; „ubistvo s umišljajem” – *hotimično, namjerno, s namjerom, s nakanom*, nadopuna

UMJESTO – *mjesto, namjesto*, novi prinos

UMJEŠNOST – *vještina* (u gađanju), novi prinos

UNAZADITI, UNAZAĐEN – *potisnuti, potisnut* („stvar je unazađena”), novi prinos

UOČLJIV – *vidljiv, jasan* („postaje sve uočljivije”), novi prinos

UOPĆEN – *općenit, neodređen* (odgovor) („uvijek smo dobili uopćene odgovore”), novi prinos

UPADNO – *napadno* („bijelom bojom upadno napisano”), novi prinos

UPEČATLJIVO – *uvjerljivo* (govoriti), novi prinos

UPOZNATI SE SA – *saznati, doznati; vidjeti* (situacija) („da bi se *upoznao sa situacijom*” – *saznao / doznao o situaciji; vidio situaciju*), novi prinos

UPRAVNIK POZORIŠTA – *ravnatelj kazališta*; dodati: *intendant, nadopuna*

UPROŠĆAVATI – *pojednostavljivati*, novi prinos

UREDBA – *pravilnik*; dodati: *naredba, nadopuna*

UROČITI – *ureći* (sastanak), novi prinos

USAGLASITI – *uskладити* (razlike u gledištima), novi prinos

USAGLAŠAVANJE – *usklađivanje, izjednačivanje, približavanje* (stavova), novi prinos

USAGLAŠAVATI – usklađivati, novi prinos
nos
USKOGRUD – uskogrudan, novi prinos
USLOVITI [ŠTO] – [uzrokovati] („što je uslovalo da se ... toliko govori o ...”), novi prinos
USREDSREĐENJE – okupljanje, [usredotočenje], novi prinos
UŠTEDA – prištednja, novi prinos
UTABAN (put) – utrt (staza) („utabanim putevima”), novi prinos
UTEMELJAČ – utemeljitelj, novi prinos
UTOLIKO PRIJE – tim prije, novi prinos
UTROŠITI – potrošiti („proizvedene količine već su utrošene”), novi prinos
UTVRDITI – ustanoviti, uglaviti, odrediti („da utvrdi posljedice ...”), novi prinos
UTVRĐIVANJE – postavljanje (izbornih lista) („slobodnije utvrđivanje izbornih lista”), novi prinos
UTVRĐIVATI – određivati (kaznu) („utvrđuje se kazna zatvora od pet godina”), novi prinos
UVERITI (SE) U ŠTO – uvjeriti (se) o čem, novi prinos
UVJERITI SE U SVE TO – uvjeriti se o svem tom, novi prinos
UZAJAMAN – međusoban (optužbe), novi prinos
UZBUĐENJE – uzbudljivost, uzrujanost, novi prinos
UZDRŽANOST – suzdržljivost („da pokažu uzdržanost”), novi prinos
UZGOJIVAČ – uzgajač, uzgajatelj (pilića), novi prinos
UZNEMIRAVAJU – uznemiruju („uznemiravaju se građani”), novi prinos
UŽASAVATI SE – zgražati se, novi prinos

V

VARENJE – probava; dodati: *ORGANI ZA VARENJE* – probavni organi („s preosetljivim organima za varenje”), nadopuna
VARNICA – iskra („požar ... prouzrokovala ... varnice... “), novi prinos
VASKRESENJE – uskrš; uskršnuće, novi prinos
VAŽEĆI – ostati na snazi, vrijediti („udžbenici ostaće važeci”), novi prinos
VAŽITI – vrijediti, smatrati („važi kao ideolog” – vrijedi kao ideolog, smatraju ga ideologom), novi prinos
VEČE – večer, novi prinos
VEČIT – doživotan („večita robija”), novi prinos
VELELIJEP – prekrasan („velelijepa grobnica”), novi prinos
VELIKODOSTOJNIK – dostojanstvenik, novi prinos
VERONAUKA – vjeronauk, novi prinos
VID – način, oblik („imati u vidu” – pred očima, na umu), nadopuna
VIJEĆNIK (sudbeni), novi prinos (hrv.)
VIZA – vizum (na putnici),²² novi prinos
V(J)ERONAUKA – vjeronauk, novi prinos
VLASTITOST – osobina, novi prinos
VOLJNO – slobodno, odmor!; rado, dobrovoljno, nadopuna
[VRŠLJATI – švrljati, lunjati], novi prinos
[VRŠLJATI SE – motati se, ići tamo-ovamo], novi prinos
VRTEŠKA – vrtnja, kruženje; vrtuljak („uz neprekidnu vrtešku izložaba”), novi prinos

22 Danas: putovnica.

Z

ZABRINJAVA – *zabrinjuje*, novi prinos

ZADUŽBINA – *zaklada*, novi prinos

ZADUŽEN – *obvezan* (poslom, zadatkom); *povjerena mu je dužnost*, novi prinos

ZADUŽENJE – *dužnost, obveza, zadatak* („dobila zaduženje da nastavi rad na pomirenju”), novi prinos

ZAGORČAVATI – *ogorčivati* (život), novi prinos

ZAGROZITI – *ugroziti* (mir), novi prinos

ZAGUBITI SE – *izgubiti se, zametnuti se*, novi prinos

ZAGUBLJEN – *izgubljen, zametnut* (pismo), novi prinos

ZAKAZATI – *ureći, odrediti; sazvati* (sastanak; raspravu), novi prinos

ZAKINUT – *prikraćen* (u pravima), novi prinos

ZAKOČITI – *zaustaviti, usporiti* (društveni napredak), novi prinos

ZAKOMPLICIRATI – *komPLICirati*, novi prinos

ZAKREČAVATI SE – *ovapnjivati se* (o žilama), novi prinos

ZALAGATI SE (za što) – *zauzimati se, nastojati* (oko čega), novi prinos

ZALEČITI – *izliječiti*,²³ novi prinos

ZALOŽITI SE (za što) – *zauzeti se, uzna-
stojati*, novi prinos

ZAMARATI SE – *umarati se*, novi prinos

ZAMARATI SE – *mučiti se*, novi prinos

ZAMOR – *umor*, novi prinos

ZAOKRUGLJEN – *zaobljen*; dodati:
zaokružen, nadopuna

ZAOŠTRAVANJE – *pogoršavanje* (odno-
sa), novi prinos

ZAPALENJE (zapaljenje pluća) – *upala*;
treba: *ZAPALJENJE*, ispravak

ZAPLET – *zapletaj* (ratni), novi prinos
ZAPAŽATI – *opažati* („što se zapaža i u
nekim drugim zemljama”), novi
prinos

ZAPETI – *upregnuti se, prionuti uz* („E.
F. se prihvatio posla i pošteno za-
peo”), novi prinos

ZAPUŠITI – *začepiti*; dodati: „zapušena
usta” (= začepljena usta), novi pri-
nos

ZARASTI, ZARASTAJU – *zarašćuju*, novi
prinos

ZATEZATI – *stezati* („ne zatezati ko-
nopac bez velike potrebe”), novi
prinos

ZATEGNUTOST – *napetost* (u političkim
odnosima), novi prinos

ZATROVAVANJE – *trovanje*, novi prinos

ZATOPLITI (postati toplo) – *otopeliti*,
novi prinos

ZATOPLJENJE – *nastaje toplije vrijeme*
(nastup zatopljenja), novi prinos

ZAUZIMLJIVOST – *revnost* („u radu koji
je sa velikom zauzimljivošću vodio
Daničić”), novi prinos

[*ZAVEJATI* – *zamesti*], novi prinos

ZAVJEŠTALAC – *oporučitelj, pisac*
oporuke, novi prinos

ZAVESTI – *uvesti* („vlada je zavela op-
sadno stanje”), novi prinos

ZAVEŠTAJ – *zapis, legat*; dodati: *zakla-
da, zavjet*, nadopuna

ZAVEŠTANJE – *zaklada*; dodati: *zavjet*,
nadopuna

ZAVRZLAMA – *zapletaj, spletk*a, *zbrka*,
novi prinos

ZBOG NIZ – *zbog niza; zbog više*
(„traže njegovo izručenje zbog niz
krivičnih djela”), novi prinos

23 Temeljno značenje glagola *zaliječiti* danas: ‘djelomično izliječiti, prizdraviti’.

ZBIRNO MJESTO – *sakupljalište*,
sastajalište, novi prinos
 ZDANJE – *zgrada*, novi prinos
 ZDRAVITI SE – *pozdravljati se*, novi
 prinos
 ZEJTINJAVA BOJA – *boja ulja*; dodati:
uljena boja, nadopuna
 ZEMLJORADNIK – *ratar*, *težak*; dodati:
poljodjelac, nadopuna
 ZGRAŽAVANJE – *zgražanje*, novi prinos
 ZLOUPOTREBLJAVANJE, ZLOUPOTREBA
 – *zloporaba*, novi prinos
 ZLOUPOTREBLJAVATI – *zlorabiti*, novi
 prinos
 ZLURADO – *zlorado*, novi prinos
 ZNAČAJ – *važnost*; dodati: *značenje*,
 nadopuna
 ZNAČAJNO – *znatno* (oštećena zgrada),
 novi prinos

ZNAMENJE – *znamenitost*, novi prinos
 ZNANSTVENIK – *učenjak* („pisci i
 znanstvenici”), novi prinos
 ZRAK – *zraka* (*sunčevi zraci* – *sunčane*
zrake), novi prinos
 ZRAK (m. „sunčev zrak”) – *zraka* (ž.);
 dodati: „Teslini zraci smrti”, nad-
 opuna
 ZUBNI LEKAR – *zubar*, novi prinos

Ž

ŽAOKA – *žalac*, novi prinos
 ŽILOŽDER, novi prinos (hrv.)
 ŽIVODER, novi prinos (hrv.)
 ŽIVODERNICA, novi prinos (hrv.)
 ŽIŽA – *žižak*, novi prinos
 ŽMURKE – *žmirečke*, *nažmirečke* (igra),
 novi prinos

Das Lügenmärchen vom Esel Glaubenicht. Ein Versuch, auf Urslavisch zu erzählen. Mit Erläuterungen

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wird ein vom Verfasser ausgedachtes Lügenmärchen in rekonstruierter urslavischer Sprache erzählt. Der Text, der zugleich eine Tierfabel darstellt, wird zunächst in der vom Verfasser rekonstruierten „Reallautung“ und dann in der traditionellen „Nennlautung“ notiert und schließlich ins Deutsche übersetzt. In anschließenden Erläuterungen werden Rekonstruktionsansätze und Formulierungen eingehend begründet und gerechtfertigt. Wo es gelingen könnte, das Urslavische auch in Ausdrucksweise und Diktion zu erschließen, wird dies im Lügenmärchen in Anlehnung an alte slavische Texte versucht, unter denen sich auch von Radoslav Katičić rekonstruierte Fragmente mündlich tradierter urslavischer Texte befinden.

Seit August Schleicher seine „Fabel in indogermanischer Ursprache“ (1868)¹ veröffentlicht hat, hat das Erzählen in rekonstruierten Ursprachen Tradition. An diese Tradition anknüpfend möchte ich ein von mir frei erfundenes urslavisches Lügenmärchen² erzählen, das mit seinen sprechenden Tieren zugleich eine Fabel darstellt. Einen solchen Text zu gestalten ist nicht etwa eine müßige Spielerei, sondern eine Anregung, darüber nachzudenken, wie man etwas auf Urslavisch formuliert haben würde, insbesondere dort, wo sich die slavischen Einzelsprachen oder die Perioden slavischer Sprachgeschichte voneinander unterscheiden. Sagte man auf Urslavisch ‘dem Wolf glauben’ *«vēriti vьlku»*³ wie im Russischen oder *«vērovati vьlku»* wie im Kroatischen und im Altkirchenslavischen⁴? Ist ein so konsequentes Befolgen der Wackernagelschen Regel wie in *«Ovьca sьotь i avori i vьlkь drudzi»* ‘Das

1 Siehe die vollständige Angabe in Holzer 2016a: 285 sowie die Bezugnahme darauf in Holzer 2016a: 251.

2 Zum Genre vgl. Wilpert 2001: 487 s. v. Lügendichtung.

3 So in Nennlautung notiert. Zu Reallautung, Nennlautung, morphematischer Notation und zur neuen Rekonstruktion des Urslavischen überhaupt siehe Holzer 2020: 17–20 sowie *passim*.

4 Vgl. Vondrák 1928: 260.

Schaf und die Ahornbäume und der Wolf sind Freunde' übertrieben oder in seiner Urtümlichkeit besonders angemessen? Nicht nur Grammatik und Wortschatz des Urslavischen müssen rekonstruiert sein, wenn man auf Urslavisch erzählen möchte, sondern zumindest teilweise und versuchsweise auch die urslavische Diktion, also die urslavische Art, Inhalte auszudrücken, die prinzipiell auch anders ausgedrückt werden könnten und in anderen Sprachen vielleicht tatsächlich anders ausgedrückt werden⁵.

Die Diktion einer Sprache entsteht durch gemeinschaftliche Nachahmung und Pflege von Ausdrucksweisen, die die Sprachgemeinschaft von maßgeblichen gemeinschaftlichen Texten her kennt; das wären im Falle des Urslavischen mündlich tradierte lyrische, epische, juristische, heidnisch-sakrale und rituelle Texte, ferner Zaubersprüche, Sprichwörter, Rätselschablonen und dergleichen. Korrektheit im Gebrauch von Grammatik und Wortschatz ist ein Zeichen von Sprachbeherrschung, Sorgfalt im Umgang mit Diktion ist ein Erfordernis der Sprachkultur.

Freilich dürfen auch geschriebene nachurslavische Texte ausgewertet werden, wenn es darum geht, urslavische Diktion zu rekonstruieren. Dabei gilt in Analogie zum Prinzip der *lectio difficilior*: Je seltsamer und eigentümlicher eine belegte Ausdrucksweise anmutet, desto wahrscheinlicher ist es, dass sie alt ist und aus dem Urslavischen stammt⁶. Dass man aber auch von auf Urslavisch abgefassten, damals nur mündlich tradierten Texten, die für die urslavische Diktion Maßgabe und Vorbild gewesen sein könnten, eine gewisse Kenntnis hat, ist zu einem guten Teil den Forschungen Radoslav Katičićs zu verdanken. Die Rede ist hier von seinen Rekonstruktionen urslavischer Mythenerzählungen und Gesetzestexte⁷. Möchte man auf Urslavisch fabulieren, wird man sich im Bereich der Diktion auch an die von Katičić und seinen Vorläufern⁸ fragmentarisch rekonstruierten urslavischen Texte anlehnen. Wo aber weder belegte nachurslavische noch rekonstruierte urslavische Texte Anhaltspunkte bieten, muss man objektive Begründungen vertagen und alleine auf seinen philologischen Instinkt gestützt vorläufige Entscheidungen treffen. Das ist auch in meinem Lügenmärchen immer wieder der Fall. Mein Versuch, auf Urslavisch zu erzählen, kann daher nicht mehr sein als ein zur Diskussion herausforderndes Provisorium. Wenn die Herausforderung angenommen wird, hat er seinen Zweck erfüllt.

Nicht unerwähnt bleiben soll hier der allerälteste, im Grunde aus spätester vorurslavischer Zeit stammende schriftliche Beleg slavischer Diktion. Es handelt sich um die in der zweiten Hälfte des 6. nachchristlichen Jahrhunderts von Menander Protektor wiedergegebene und in Holzer 2020: 32 abgedruckte Prahltrede, mit der der Slave

5 Vgl. Wilpert 2001: 176 s. v. Diktion: „in der Rhetorik die bes. Art der Gedankenformulierung in der Rede, Ausdrucksweise“.

6 Vgl. Antoine Meillet: „[...] la grammaire comparée doit se faire en utilisant les anomalies – c'est-à-dire les survivances – bien plus que les formes régulières“. Ausführlicher zitiert in Holzer 2019: 21, Fn. 31.

7 Siehe die zahlreichen einschlägigen bibliographischen Angaben in Holzer 2020: 245-246.

8 Siehe Katičić 2008: 7, 181.

Dauritas und die ihn umgebenden Anführer die Aufforderung der Avaren, sich ihnen zu unterwerfen, zurückwiesen. Dass diese Rede nur in griechischer Übersetzung vorliegt, spielt hier keine wesentliche Rolle; weniger darf über die Frage hinweggesehen werden, wie wortgetreu die bei Menander Protektor zu lesende Übersetzung und wie zuverlässig der Bericht über die Rede als historisches Ereignis ist. Wie es sich damit auch immer verhalten mag, zumindest als Frage steht diese Rede am Anfang der Geschichte niedergeschriebener slavischer Literatur. Sie strotzt vor heroischer und martialischer Rhetorik in einer Diktion, die sich freilich wenig dazu eignet, dem Esel Glaubenicht, dem Schaf Schlimmlied oder dem Wolf Nimmersatt in den Mund gelegt zu werden.

**Mirtwu asilu čirna lā'jeti*⁹ — « *Мьртвѣ ослѣ чьрно лајетѣ* » 'ein toter Esel bellt schwarz': Mit diesem Ausspruch wollte ich bei einer früheren Gelegenheit zeigen, dass ein Satz auch dann eindeutig ein urslavischer Satz sein kann, wenn er angesichts seiner inhaltlichen Widersinnigkeit mit Sicherheit nie von Urslaven geäußert worden ist¹⁰. Nun soll die Geschichte als Lügenmärchen und Tierfabel weitererzählt werden.

Der Geschichte einen Titel zu verleihen, so wie Schleicher seine urindogermanische Fabel mit *Avis akvāsas ka* 'Das Schaf und die Rosse' betitelt hat¹¹, wäre, wie der philologische Instinkt zu bedenken gibt, sicher ganz „unurslavisch“. Eher wohl hätten die Urslaven einen solchen Text bei seinem Incipit genannt¹²: **Mirtwu asilu čirna lā'jeti*. Zumal kroatische Wörter wie *začinjati* 'singen', *začinjanje* 'Gesang', *začinjavac* 'Sänger', *začetka* und *začinka* 'Gesang, Lied' und ihr Abgeleitetsein von «*začeti*» 'beginnen, ansetzen' darauf hindeuten, dass Lieder mit ihren Anfängen und anhand ihrer Anfänge identifiziert wurden, was auch für Gesetze galt, deren slavische Bezeichnung «*zakonъ*» ein o-stufiges Nomen verbale zu demselben Verbum «*začeti*» darstellt¹³.

Das Lügenmärchen vom Esel Glaubenicht wird nun in drei Versionen erzählt: in urslavischer Reallautung, in urslavischer Nennlautung und in deutscher Übersetzung. Alle Kommentare sind in den anschließenden Erläuterungen untergebracht.

Das Lügenmärchen vom Esel Glaubenicht in urslavischer Reallautung:

**Mirtwu asilu čirna lā'jeti nā gwajzdān; jā' dže gwajzdā' igrā'jeti kapū' tināj gaw-mināj kā' mennuw wē' truw bā' jukān lūdžjantjān bā' jantjuw. Nēsti ta gwajzdā', ta esti ezjī' tju. In' mēn esti ezjī' tjuw Mū' slā'wu, in' mēn esti asiluw Neimwē' ru. Mū' slā'wu sēn rā' daw'jeti, ja dže ba sawxā' wadā' wē'jeti tampāj jami damāw. Awikā' santi ij ā' waruj ij wilku drawgij. Nēmā' jā' awikā' Zulamej' lā' rečeti ā' waramu. „Bun' daj' te*

9 Unterstreichungen bezeichnen den Akzentsitz. Ein hochgestellter Punkt steht für den Akut.

10 In Holzer 2018b: 162.

11 Wikipedia, Indogermanische Fabel, Aufruf am 30. November 2021.

12 Vgl. Wilpert 2001: 370 s. v. Incipit und 834 s. v. Titel: „Feststehende und vom Verfasser gewählte T. sind in der Antike und z. T. noch im MA. nicht üblich [...]; vgl. [...] Incipit“.

13 Zu dieser Wortsippe siehe Katičić 1996: 7–8. Allerdings stellt Radoslav Katičić keinen Zusammenhang mit dem Incipit her.

sudar`wuj, ā`waruj! Neinmwē`ru lā`jeti dā`leka kapū`tināj jami gawmīnāj, jāka dže slū`šejmu. Dabī`luj este mirtwu ju asīlu bali?“ *Ā`waruj pūtā`janti:* „*Sudar`wā` esij, awika Zulamej`la?*“ *Ij lūdžjanti lūdži:* „*Grū`zluj esmu mirtwu ju asīlu u krejdlāj`.*“ *Awikā` Zulamej`lā` pūtā`jeti:* „*Nagutīmī` este grū`zluj ju?*“ *Ā`waruj galgalenti:* „*Awika! Astrān glawpasti galgalejši. Zambū sēn grū`stēj mādžeti, nagutīmī` sēn greptēj mādžeti. Rū`si mādžeti grū`stēj ij greptēj, tāka ja dje dže wilku; bičelā` bastēj mādžeti, tāka ja dje dže apsā`.* Tāka *ja dje dže ezju.*“ *Wilku esti Neinmsū`ti slū`šē`lu besē`dān. Znā`jete wal`šiskān jān rēči: Lōpu ęn fabula? Neinmsū`ti esti dašīdlu drawguu ij kajlaw`jeti:* „*Bun`daj`te kajluj, awika ij ā`waruj! Awika, ne bajī` sēn! Sū`tu esmi!*“ *Zulamej`lā` jamuw wē`rejtī. Wilku awikān ē`sti ij galgalejtī:* „*Ta esti bū`lā` majā` bā`jukā` lūdžjantī!* Ne *inmuj` wē`rū inzū`kuw majamuw, wē`rī majamuw in`menij. Slawān Neinmsū`ti!*“.

Das Lügenmärchen vom Esel Glaubenicht in urslawischer Nennlautung:

«*Мѣртвъ ослѣ чѣрно лаетъ на гвѣздѣ, јаже гвѣзда ѣбграјетъ копытнѣ гумѣнѣ камѣну вѣтру баяѣко лѣзѣт' ѣ баяѣт' у. Нѣстѣ то гвѣзда, то естѣ ежит' ѣ. Јѣмѣ естѣ ежит' у Мыславѣ, јѣмѣ естѣ ослѣ Нејевѣрѣ. Мыславѣ сѣ радујетѣ, јеже бо суѣа вода вѣјетѣ тѣпѣјетѣ доми. Овѣса сѣтѣ i авори i вѣлкѣ drudzi. Нѣмаја овѣса Зѣломѣла рѣчѣтѣ аворомѣ:* „*Бѣдѣте сѣдорви, авори! Нејевѣрѣ лаетѣ далеѣо копытнѣјетѣ гумѣнѣ, јаѣѣе сѣлѣшѣмѣ. Добѣли естѣ мѣртвѣјѣ ослѣ боли?*“ *Авори пыѣтајѣтѣ:* „*Сѣдорва еси, овѣсе Зѣломѣло?*“ *I лѣзѣтѣ лѣзѣ:* „*Грызѣли есмѣ мѣртвѣјѣ ослѣ вѣ кридлѣ.*“ *Овѣса Зѣломѣла пыѣтајетѣ:* „*Ногѣтѣми естѣ грызѣли јѣ?*“ *Авори голголѣтѣ:* „*Овѣсе! Острѣ глупостѣ голголишѣ. Зѣбы сѣ грысти моѣетѣ, ногѣтѣми сѣ греди моѣетѣ. Рысѣ моѣетѣ грысти i греди, такоје d'e же вѣлкѣ; бѣчѣла бости моѣетѣ, такоје d'e же оса. Такоје d'e же еѣѣ.*“ *Вѣлкѣ естѣ Нејѣсытѣ сѣлѣшѣлѣ бесѣдѣ. Знајете волѣѣѣскѣјѣ рѣчѣ:* *Lupus in fabula? Нејѣсытѣ естѣ дошѣдлѣ drugѣ i цѣлујетѣ:* „*Бѣдѣте цѣли, овѣсе i авори! Овѣсе, не боји сѣ!* Сѣтѣ есмѣ!“ *Зѣломѣла јѣму вѣритѣ. Вѣлкѣ овѣсѣѣ естѣ i голголитѣ:* „*To естѣ была моја баяѣка лѣзѣт' i! Не јѣми вѣры ѣзыѣу мојѣму, вѣри мојѣму јѣмени! Slovѣ Нејѣсытѣ!*“.

Das Lügenmärchen vom Esel Glaubenicht in deutscher Übersetzung:

‘Ein toter Esel bellt schwarz einen Stern an; dieser Stern nämlich tanzt auf einer Huftenne, während ein steinerner Wind ein Lügenmärchen aufsays. Es ist das nicht ein Stern, es ist Igels Spross. Der Name des Igelssprosses ist Dessenruhmwirsind, der Name des Esels ist Glaubenicht. Dessenruhmwirsind freut sich, das nämlich (ist der Fall, ist der Grund): Trockenes Wasser weht im stumpfen Haus. Das Schaf und die Ahornbäume und der Wolf sind Freunde. Das stumme Schaf Schlimmlieb spricht zu den Ahornbäumen: „Seid gesund, Ahornbäume! Glaubenicht bellt weit weg auf der Huftenne, so nämlich hören wir es. Habt ihr den toten Esel bis zum Schmerz geschlagen?“ Die Ahornbäume fragen: „Bist du gesund, Schaf Schlimmlieb?“ Und lügen eine Lüge: „Wir haben den toten Esel in die beiden Flügel gebissen.“ Das Schaf

Schlimmlieb fragt: „Mit den Nägeln habt ihr ihn gebissen?“ Die Ahornbäume sagen: „Schaf! Eine scharfe Dummheit sagst du. Mit den Zähnen kann man beißen, mit den Nägeln kann man kratzen. Der Luchs kann beißen und kratzen, ebenso der Wolf; die Biene kann stechen, ebenso die Wespe. Ebenso der Igel.“ Der Wolf Nimmersatt hat das Gespräch gehört. Kennt ihr den lateinischen Spruch: *Lupus in fabula*? Nimmersatt ist zu den Freunden gekommen und grüßt: „Seid heil, Schaf und Ahornbäume! Schaf, fürchte dich nicht! Ich bin satt!“ Schlimmlieb glaubt ihm. Der Wolf frisst das Schaf und sagt: „Das ist mein Lügenmärchen gewesen! Glaube nicht meiner Zunge, glaube meinem Namen! Ich heiße Nimmersatt!“.

Erläuterungen

Zu **mirtwu* «*мѣртѣ*» ‘tot’ siehe Holzer 2015a: 15 und Klotz 2017: 155. Die Unterstreichung bezeichnet die Akzentstelle. ¶ Ursl. **asilu* «*осѣлѣ*» ‘Esel’ ist ein gotisches Lehnwort (got. *asilus*) und sollte daher die germanische Initialbetonung aufweisen, hat aber die analogische, vielleicht nach ursl. **arilu* «*орѣлѣ*» ‘Adler’ ausgerichtete Suffixbetonung (siehe Holzer 2016b: 62). Wahrscheinlich ist es unter Ermanarich, dem Gotenkönig, der die Slaven seiner Herrschaft unterwarf, im 4. Jahrhundert n. Chr. ins Slavische gelangt, als einer der vielen gotischen Handelstermini (der Esel diente Händlern als Lasttier), die ihrerseits aus dem Lateinischen stammen (lat. *asinus*)¹⁴. Im Urslavischen, das ja erst um 600 n. Chr. gesprochen wurde (siehe Holzer 1995, Holzer 2020), war das ursprünglich ein exotisches Tier bezeichnende Wort also schon vorhanden. Vgl. Holzer 2006: 16–17, Holzer 2014a: 1121, Pronk-Tiethoff 2013: 39, 138–139. ¶ Zu **čirna* «*чѣрно*» ‘schwarz’ vgl. Matasović 2008: 248: „U većini se starih ie. jezika pridjevi srednjega roda mogu upotrebljavati kao načinski prilozi; usp. npr. lat. *primum*, gr. *prōton* »isprva« i »prvo«, lat. *paulum*, gr. *mīkrón* »malo« i »pomalo«. Posve isti obrazac imaju i slavenski jezici“. Ursprünglich müssen solche Adverbien also Akkusativobjekte gewesen sein („er bellt das Schwarze“), was die Frage aufwirft, ob bzw. ab wann auch intransitive Verba wie eben **lā jā tēj* «*lajati*» ‘bellen’ mit so gebildeten Adverbien gebraucht werden konnten. Im Sinne des Grundsatzes *in dubio pro seriore* (siehe Holzer 2020: 55) wird hier angenommen, dass ein solcher Gebrauch im Urslavischen bereits möglich war, zumal er ja auch in anderen indogermanischen Sprachen schon möglich war. ¶ Zu **lā jā tēj* «*lajati*» ‘bellen’, 3. Sg. **lā jeti* «*lajetъ*» – der hochgestellte Punkt bezeichnet den Akut – siehe Klotz 2017: 142. Im Urindogermanischen war das finite Prädikatsverb eines Hauptsatzes unbetont (siehe Meier-Brügger 2010: 284). Im

14 “This period was supposedly dominated by the transfer of Roman culture through Gothic to Slavic.” (Pronk-Tiethoff 2013: 20.)

Urslavischen war deshalb zwar noch das als Kopula und Auxiliarverb funktionierende Verbum **bŭ tēj* «byti» ‘sein, esse’ (siehe Holzer 2020: 144) enklitisch, für die anderen urslavischen Verben soll aber im Sinne des Grundsatzes *in dubio pro seriore* (siehe oben) Orthotonie angenommen werden. Die finiten Formen des Verbums **bŭ tēj* «byti», also 1. Sg. **esmi* «esmь», 2. Sg. **esij* «esi», 1. Pl. **esmu* «esmь», 2. Pl. **este* «este» usw.¹⁵, waren im Urslavischen wie die von εἶναι im Altgriechischen¹⁶ enklitisch und reihten sich gemäß der Wackernagelschen Regel in den Satz ein¹⁷. Vgl. Zaliznjak 2008: 37–38. Zur Kopula siehe Holzer 2016a: 259–260. Zu den Enklitika überhaupt siehe Holzer 2020: 165–167. ¶ Zur proklitischen Präposition **nā* «na» ‘auf’ siehe Holzer 2020: 163–164. Zur Konstruktion vgl. in ARJ V 876–877 z. B. *psi na nas laju* sowie die russischen Beispiele in Dal’ 1881: 241 wie *volьno sobakě na nebo lajatъ* (*na mėsjacъ, na vladьku*). ¶ Zu **gwajzdān* «gvězdъ» A Sg. ‘Stern’ siehe Holzer 2013: 73, Klotz 2017: 116. ¶ Zu **jā dže* «jaže» ‘diese nämlich’ siehe das Maskulinum **ju dže* «jъže» in Holzer 2020: 166. Es handelt sich um das nachmalige Relativpronomen *jъže*, das im Urslavischen, in dem es noch keine oder kaum Hypotaxen (wie ‘... einen Stern ..., welcher auf einer Huftenne tanzt, ...’) gegeben haben wird, noch das war, was seine Etymologie zeigt: ein Demonstrativpronomen mit der enklitischen Partikel **dže* «že», die man meist durch ‘nämlich’ übersetzen kann. Zu dieser Partikel siehe Holzer 2020: 165–167. Zur Etymologie des Relativpronomens siehe Holzer 2018a: 146 und *passim*. Zur urslavischen Parataxe siehe Holzer 2018a: 146, Holzer 2019: 22–23. Die Übersetzung ‘dieser Stern nämlich tanzt auf einer Huftenne’ berücksichtigt die für das Urslavische vorauszusetzende parataktische Auffassung solcher Satzgefüge. Glatter wäre eine Übersetzung mit Hypotaxe, so wie auch in nachurslavischen Sprachen der Satz aufgefasst worden wäre: ‘welcher auf einer Huftenne tanzt’. ¶ Mit **gwajzdān; jā dže gwajzdā* «gvězdъ, jaže gvězda» vergleiche in der Diktion mit wiederholtem Substantiv altrussisch *Dněprъ vtečětъ v Ponětъskoje more žerelomъ; ježe more slovetъ Ruskoje* (PS I 7) und *veliku čestъ prijaľъ [estъ] otъ cъsa)rja*¹⁸, *pri kъtoromъ prixodivъ cъsa)ri* (PS I 10). ¶ Zu **igrā jeti* «jъgrajetъ» 3. Sg. ‘tanzt’ siehe Holzer 2013: 73, Klotz 2017: 117. ¶ Ursl. **kapŭ tināj gawmīnāj* ‘auf der Huftenne’: ein präpositionsloser Lokativ (vgl. die Belege in Vondrák 1928: 293–294). Ursl. **kapŭ tinu* «kopyтънъ» ist von

15 Vgl. Klotz 2017: 42, der allerdings die betonten Formen anführt, so wie Enklitika morphematisch und nach betonungslosen Wörtern auch phonetisch auftreten.

16 Im Griechischen war es zur „Orthotonierung der ursprünglich enklitischen finiten Verbalformen“ gekommen (Rix 1976: 43 §50); „enklitisch sind nur einige Formen des Ind. Präs. von εἶμι und φημι geblieben“ (Rix 1976: 199 §213).

17 Siehe Holzer 2009: 155 mit Fußnote 17, Holzer 2016a: 259–260; Vondrák 1928: 567. Zaliznjak hält die Enklise der Kopula allerdings für das Ergebnis einer verhältnismäßig späten Innovation (siehe z. B. Zaliznjak 2008: 8, 24–27, v. a. 37–38, 75, 221–262), wogegen aber der griechische Befund spricht.

18 Ich ergänze *cъsa)rja* und nicht etwa *c(ěsa)rja* sowie *cъsa)ri* und nicht etwa *c(ěsa)ri*, weil eine Zeile über *cřja* die Fügung *ko cřju* steht, worin *ko* statt *k* im Sinne der Havlíkschen Regel zeigt, dass in der folgenden Silbe ein Jerlaut gestanden sein muss.

**kapū`ta* (oder \**kapū`ta*) «*kopyto*» ‘Huf’ abgeleitet (siehe Holzer 2013: 74), zum Suffix siehe Holzer 2020: 222. Ursl. **gawmīna* «*gumьno*» ist der Etymologie nach eine Tenne, auf der das Getreide gedroschen wird, indem man Rinder darüber treibt und treten lässt. Siehe Holzer 2003–2004 = Holzer 2008: 167–191, Holzer 2020: 38. ¶ Ursl. **kā`mennuw wē`truw bā`jukān lūdžjantjān bā`jantjuw* «*kamēnu vētru bajьkq lъžqт`q bajqт`u*» ist ein Dativus absolutus (Vondrák 1928: 403–404 bringt Argumente für seine Ursprünglichkeit im Slavischen). Zum Auslautgesetz der Hebung *-aw* > *-uw* in diesen Dativen siehe Holzer 1980: 17 § 2.1.8., Holzer 2020: 70, 176. ¶ Zu **kā`mennu* «*kamēnъ*» ‘steinern’ siehe Holzer 2010: 67, Klotz 2017: 130. ¶ Zu \**wē`tru* «*větrъ*» ‘Wind’ siehe Holzer 2013: 83, Klotz 2017: 231. ¶ Zu **bā`jukā`* «*ba-jьka*» ‘Text zum Aufsagen, Hersagen, Rezitieren; Märchen u. dgl.’ siehe Holzer 2020: 132. Zum Akkusativ Sg. fem. auf *-ān* siehe Holzer 2009: 157, Holzer 2020: 163–164. Statt **bā`jukā`* «*bajьka*» könnte hier auch das von derselben Wurzel abgeleitete **bā`sni* «*basnъ*» «*μῦθος*, fabula’ (siehe Miklosich 1977: 12) stehen. ¶ Ursl. N Sg. \**bā`jukā` lūdžjantjī`* «*bajьka lъžqт`i*», A Sg. \**bā`jukān lūdžjantjān* «*bajьkq lъžqт`q*» bedeutet wörtlich ‘llegendes Märchen’. ¶ Ursl. \**lūdžjantjī`* ist der N sg. fem. des Präsenspartizips zu **lugā`tēj* «*lъgati*» ‘lügen’, 3. Sg. \**lūdžjeti* «*lъže-tъ*»; zu diesem Verbum siehe Holzer 2015a: 14, Klotz 2017: 146, zur Konjugation Klotz 2017: 37. ¶ Zu \**bā`jā`tēj* «*bajati*», 3. Sg. \**bā`jeti* «*bajetъ*» ‘rezitieren, aufsa-gen’ siehe Holzer 2020: 132, Klotz 2017: 71, Miklosich 1977: 12: *μυθεύεσθαι*, *fabulari*; **bā`jantjuw* «*bajqт`u*» ist der D Sg. mask. des Präsenspartizips. Vgl. Skok 1971: 93, Matasović et al. 2016: 38. ¶ Die Fügung **bā`jukān ... bā`jantjuw* «*bajьkq ... bajqт`u*» ist eine *figura etymologica*¹⁹ und entspricht somit urslawischer Diktion. Vgl. Katičić 1996: 6: „Die *figura etymologica* ist ein Kennzeichen urslawischer sakraler Textgestaltung. Dieser gehören auch Gesetzestexte und feierlich vorgetragene Satzungen an. [In der Fußnote dazu zahlreiche Literaturangaben.] Es ist das ein Merkmal, an dem zu erkennen ist, daß man es hier wirklich mit ältester slawischer mündlicher Überlieferung zu tun hat.“ Wie zu erwarten, gibt es die *figura etymologica* auch in der vorchristlichen slavischen Mythologie und ihrer „hieratischen Poetik“, siehe Katičić 2008: 258, Katičić 2010: 288, Katičić 2017: 61; vgl. auch Katičić 2011: 53, 54, 55. Die *figura etymologica* ist wohl indogermanisches Erbe, vgl. zum Vedischen Ježić 1987: 110: „Figure dikcije često proizlaze iz paronomazija s etimološkim pretenzijama koje nastaju iz traženja istinita izraza [... hier ein Beispiel aus RV VII 62, 1^d, zu welchem angemerkt wird:] To i jest figura etymologica.“ ¶ Ursl. **nēsti* «*něstъ*» ‘ist nicht’ besteht aus proklitischem **ne* und enklitischem, nach dem Proklitikon aber betontem **esti*, ist also ein „synklitischer Komplex“, wie ich solche „Zusammenlehnungen“ von Proklitikon und Enklitikon nennen möchte. Siehe Holzer 2016a: 263, Holzer 2020: 163, 165–166. Vgl. ai. *nāsti* ‘ist nicht’; siehe Vasmer 1979: 215. ¶ In **ta esti* «*to estъ*» ‘das ist’ ist die enklitische Kopula betont, weil das Wort davor betonungslos ist; siehe dazu Holzer 2016a: 259–260, 263,

19 Zum Begriff siehe Wilpert 2001: 268.

Holzer 2020: 165. ¶ Zu **ezju* «*ežb*» ‘Igel’ siehe Holzer 2015a: 11, Klotz 2017: 102, Holzer 2020: 228. Davon ist das Patronymikon ursl. **ezjī`tju* «*ežit`b*» > kroat. *jěžić* ‘Sohn, Nachkomme, Spross eines Igels’ abgeleitet. Zum Suffix siehe Holzer 2020: 224. Zur Betonung des Wortes siehe Pravopis 1960: 358. ¶ Mit **Něsti ta gwajzdā`*, *ta esti ezjī`tju* «*Něstb to gvězda, to estb ežit`b*» vergleiche \**Něsti ta bū`lā` kaw-kāwī`kā`*, *ta esti bū`lā` maldā` newaj`stā`* «*To něstb byla kukavica, to jestb byla molda nevěsta*» ‘Das ist kein Kuckuck gewesen, das ist eine junge Braut gewesen’ in Holzer 2016a: 254–264 und den dort gegebenen bibliographischen Hinweisen auf Radoslav Katičićs Textrekonstruktion. Die Diktion ist die des rituellen Rätselratens, in dem ein Rätsel explizit als „Lüge“ und seine Auflösung als Richtigstellung aufgefasst wird und das Ganze auf einen poetischen Vergleich, etwa einer Braut mit einem Kuckuck, hinausläuft. Die Berichtigung hat die Form einer „slavischen Antithese“; zu dieser „tropoiden Redefigur“ siehe Schamschula 2012: 57–63, 193–232 und dazu Holzer 2016a: 263–264. In meinem Märchen ist der erste Satz ‘Ein toter Esel bellt schwarz einen Stern an ...’ die Lüge und der zweite Satz ‘Es ist das nicht ein Stern, es ist Igels Spross’ die Richtigstellung. ¶ Zu **in`mēn* «*jьmę*» ‘Name’ und dem nach-urslavischen Wandel *n()m* > *m* siehe Holzer 2020: 81. ¶ Zur nach Wörtern mit Betonung unbetonten enklitischen Kopula **esti* siehe oben. ¶ Kroat. *Mislav* (9. Jh. *Mislauus*, Abl. *Muisclavo*) soll nach ARj VI 761 und Skok 1972: 431 durch Haplogenie aus **Mysloslavb* (sic Skok) entstanden sein, niedersorbisch *Mysław* nach Wenzel 2004: 298 „[g]ekürzt aus **Myslisław*“ (1664 *Miřla*, 1754 *Mußlaus Töchterlein*). Vgl. auch die vom Personennamen abgeleiteten polnischen Ortsnamen *Mysław*, *Mysławczewice*, *Mysławczice*, *Mysławice*, *Mysławy* in NmP VII: 305–306. Vgl. auch den Ortsnamen mit possessivischem *j*-Suffix *Miszlabl* in Niederösterreich, siehe Bergermayer 2005: 157. Die urslavische Lautung des Personennamens wäre **Mū`slā`wu* (vgl. Holzer 2018b: *passim*; die Betonungslosigkeit ist nur eine Möglichkeit, siehe Holzer 2018b: 183–184). Zu ursl. **mū`slī* «*myslb*» fem. ‘Gedanke’ siehe Holzer 2013: 77, Holzer 2015a: 15, Klotz 2017: 156. Vgl. Matasović et al. 2016: 617 s. vv. *mīsao* und *mīsliti*. Für wahrscheinlicher halte ich es aber, dass es sich hier um einen Personennamen mit pronominaler erster Komponente handelt (zu anderen Beispielen siehe Kronsteiner 1975: 53 s. v. *Namъdragъ*, 166), nämlich um ursl. °*mū`|slēw|ē`|ā|u* (zu den mit ° gekennzeichneten morphematischen Formen siehe Holzer 2020: 121–226) ≥ **Mū`slā`wu* oder um ursl. °*mū`|ēē`|slēw|ē`|ā|u* ≥ \**Mū`slā`wu*, beides «*Myslavb*», worin \**mū`* «*my*» das Personalpronomen ‘wir’ wäre (zu diesem siehe Holzer 2013: 77, Klotz 2017: 156; zum Interfix °*ēē`* siehe Holzer 2020: 194–208). Der Name wäre dann ein Bahuvrīhi-Kompositum mit der Bedeutung ‘dessen Ruhm wir sind’ („wir“ sind wohl die namengebenden und sich offenbar für „berühmt“ haltenden Eltern). Vgl. ursl. °*maj|u|slēw|ē`|ā|u* ≥ **Maju-slā`wu* «*Mojboslavb*» ‘dessen Ruhm der meine (wohl des Vaters) ist’ > altruss. *Moi-slavb* (Zaliznjak 2014: 700 mit dieser unerwarteten Betonung), altschechisch 13. Jh. *Moyzlau* (siehe Pleskalová 1998: 136). «*Mojb*» scheint hier wohl in Kongruenz zu

dem durch Hypostase maskulinisierten «*slavъ*» (der ‘Ruhm’ ist ja «*slava*») in der maskulinen Form auf. Vgl. ferner ursl. **Majumej`ru* «*Moĵymirъ*» ‘dessen Friede der meine ist’ (Name zweier Mährerfürsten, 9. Jh., und Zeuge in Salzburg, 10. Jh.: *Moy-mir*, *Moimir*, siehe Kronsteiner 1975: 52; zu Namen auf *-mej`ru* siehe Holzer 2018b *passim*); ferner poln. *Sobiesław*, altschech. *Soběslav* (siehe Pohl 1992: 93) ‘dessen Ruhm ihm selber zufällt’ (vielleicht als semantisches Gegenteil von «*Myslavъ*» gemeint); ferner ursl. **Nā`munaj`gu* «*Namъnĕgъ*» ‘dessen Sorge uns (Eltern?!) gilt’ im Patronymikon *Namnĕžičъ* (siehe Zaliznjak 2014: 702 mit dieser unerwarteten Betonung); ferner das 945 in Kärnten belegte Karmadhāraya *Namdrag* (siehe Kronsteiner 1975: 53) ‘der uns (Eltern?!) Teure’. Zur Prosodie des Pronomens «*namъ*» siehe Dybo 1981: 34–36, 243 und 244–245 (auch zum Hirtschen Gesetz), Lehfeldt 2001: 47, Garde 1976: 53, Dybo; Zamjatina; Nikolaev 1990: 52. Bemerkenswert ist, dass die Pronomina in solchen Komposita in Kasusformen (und nicht etwa wie die Nomina in einer „Stammform“) auftreten: «*my, sobě, namъ, moĵъ*». ¶ Zum hier als Anthroponym gebrauchten verbalen Rektionskompositum **Neĭnmwē`ru* siehe Holzer 2021: § 31 \**neĭnmwē`ru* «*neĕvĕrъ*» ‘den Glauben nicht annehmend’ > russ. *nejaver*, ksl. *neĕvĕrъ* ‘Ungläubiger’; zugrunde liegt eine Wendung wie etwa aksl. *ne imotъ vĕry* (Clozianus 11b5–6 = I. 685–686, siehe Dostál 1959: 398; Miklosich 1977: 122: aksl. *vĕro`jeti* ‘πιστεύειν, credere, glauben’). Vgl. noch kroat.-ksl. *vĕru ěti, vĕru priěti, vĕru iměti* (z. B. *aĕe mnĕ ne hoĕete vĕri ěti* ‘si mihi non vultis credere’; siehe RCJHR II 118). Zum nachurslavischen Wandel *n(´)m > m* siehe Holzer 2020: 81. Zu ursl. **ĭmntĕj* «*ĕti*» > nachursl. **ĭmtĕj* > **ĕtĭ* ‘nehmen’, ursl. **ĭnmān* «*ĵymō*» > nachursl. **imān* > **ĵmō* ‘ich nehme’ siehe Holzer 2013: 71, Klotz 2017: 118. ¶ Das Reflexivpronomen **sĕn* «*sĕ*» ‘sich’ ist enklitisch und steht daher in Wackernagelscher Position, und es ist hier betont, weil es nach einem betonungslosen Wort steht. Siehe Holzer 2020: 165. ¶ Zu **rā`daw`jeti sĕn* «*raduĵetъ sĕ*» ‘freut sich’ siehe Klotz 2017: 39, 185. ¶ Zu **ja dĕĕ ba* «*jeĕe bo*» > kroat. *jĕrebo* ‘weil’, etymologisch ‘das nämlich’, siehe Holzer 2020: 166. ¶ Zu **sawxu* «*suxъ*» ‘trocken’ siehe Holzer 2013: 81, Holzer 2016a: 262, Klotz 2017: 193–194. ¶ Zu **wadā* «*voda*» ‘Wasser’ siehe Holzer 2013: 83, Klotz 2017: 226. ¶ Zu **wĕ`jeti* «*vĕjetъ*» 3. Sg. ‘weht’ siehe Klotz 2017: 230. ¶ Zu determinierten Adjektiven wie **tampāj ĵami* «*topĕĵetъ*» ‘im stumpfen’ siehe Holzer 2020: 169. Das als Artikel nachgestellte Pronomen ist „anaklitisch“, siehe Holzer 2020: 163, 168–171. Zu **tampu* «*topъ*» ‘stumpf’ siehe Holzer 2015a: 25, Klotz 2017: 214. ¶ Zum (präpositionslosen) u-stämmigen Lokativ Singular **damāw* «*domu*» ‘im Haus’ siehe Holzer 2020: 157. ¶ Die Übersetzung ‘... das nämlich (ist der Fall, ist der Grund): trockenes Wasser weht im stumpfen Haus’ berücksichtigt die für das Urslavische vorauszusetzende parataktische Auffassung solcher Satzgefüge. Glatter wäre eine Übersetzung mit Hypotaxe, so wie auch in nachurslavischen Sprachen der Satz aufgefasst worden wäre: ‘... weil trockenes Wasser im stumpfen Haus weht’. ¶ Zu **awikā* «*ovъca*» ‘Schaf’ siehe Holzer 2020: 152 Fn. 239. Daneben gibt es ursl. **awikā*, siehe Holzer 2010: 51–52, Holzer 2011:

137, Klotz 2017: 63. ¶ Zu **santi* «*sqtъ*» ‘sind’ vgl. Klotz 2017: 42. Diese Kopula ist enklitisch, steht daher in Wackernagelscher Position und ist, da das Wort vor ihr Betonung hat, selbst betonungslos. ¶ Die Konjunktion **ij* «*i*» ‘und’ (vgl. Matasović et al. 2016: 343) ist proklitisch, siehe Holzer 2020: 164. Mein früherer Ansatz **ej* (siehe Holzer 2015a: 12, Klotz 2017: 101) widerspricht, wie Emanuel Klotz im persönlichen Gespräch richtig anmerkt, den phonotaktischen Regeln des Urslavischen. Tatsächlich hätte daraus im Zuge der Hebung (siehe Holzer 1980: 17 § 2.1.8.) ursl. **ij* geworden sein müssen, wie ich es ab nun auch notieren will. Dass auch Proklitika die Auslauthebung nach Holzer 1980: 17 § 2.1.8. mitmachen, zeigt die Präposition **u* «*у*» ‘in’, siehe unten. ¶ Zu **ǫ̃waruj* «*avori*» ‘Ahornbäume’, D Pl. **ǫ̃waramu* «*avoromъ*» siehe Holzer 2013: 68, Klotz 2017: 29, 66. ¶ Zu **wilku* «*vьlkъ*» ‘Wolf’ siehe Holzer 2013: 83–84, Holzer 2015a: 28, Klotz 2017: 232. ¶ Zu **drawgu* «*drawgъ*» ‘Freund, Gefährte’ siehe Holzer 2013: 71, Holzer 2015a: 10, Klotz 2017: 94. ¶ Zu determinierten Adjektiven wie **nēmā jā* ‘*němaja*» ‘die stumme’ siehe oben s. v. **tampāj jami*. Nach Wörtern mit Betonung ist der anaklitische Artikel betonungslos. Siehe Holzer 2020: 168–169. Zu **nēmu* «*němъ*» ‘stumm’ siehe Klotz 2017: 164. ¶ Zum Kompositionstyp, dem das konstruierte weibliche Anthroponym **Zulamej lā* ‘*Zьlomila*» ‘Schlimmlieb’ angehört, siehe Holzer 2020: 202–205. Zur ersten Komponente **zulu* «*zьlъ*» ‘schlimm, übel’ siehe Holzer 2015a: 29, Holzer 2020: 175, Klotz 2017: 241. Zur zweiten Komponente **mej lu* «*milъ*» ‘lieb’ siehe Holzer 2013: 76, Holzer 2018b: 163, 181, Klotz 2017: 152. ¶ Zu **rečeti* «*rečetъ*» 3. Sg. ‘spricht’ siehe Holzer 2013: 79, Holzer 2015a: 21, Klotz 2017: 186. ¶ Zur Grußformel **bun daj te sudar wuj!* «*bъdēte sъdorvi*» ‘seid gesund’ siehe Holzer 2017a: 151–155 (mit hier korrigiertem **bun daj te*). Zu **bun daj te* vgl. Snoj 2016: 81. Zu **sudar wu* «*sъdorvъ*» ‘gesund’ siehe Holzer 2017a: 152 Fn. 5, Holzer 2020: 17, 18, 20, 196, 232. ¶ Ursll. **ǫ̃waruj* «*avori*» ‘Ahornbäume’ ist der betonungslose Vokativ Plural. Zu in einen Satz eingebetteten betonungslosen Vokativen siehe Holzer 2009: 154–156, Holzer 2020: 83, 206; Meier-Brügger 2010: 402. ¶ Zu **dā leka* «*daleko*» ‘fern, in der Ferne’ siehe Holzer 2013: 70, Klotz 2017: 89. ¶ Zu **kapū tināj jami* «*korytnějemъ*»: Nach Wörtern mit Betonung ist der anaklitische Artikel betonungslos. Siehe Holzer 2020: 168–169. ¶ Zu **jāka džē* «*jakože*» ‘so nämlich’, im Urslavischen ein Demonstrativadverb, im Nachurslavischen ein Relativadverb (‘wie’), siehe Holzer 2020: 167. Die enklitische Partikel **džē* ist nach dem unbetonten **jāka* betont. ¶ Zu **slū šejmu* «*slyšimъ*» ‘wir hören’ siehe Holzer 2015a: 22, Klotz 2017: 200. ¶ Ursll. **dā leka ... jāka džē slū šejmu* «*daleko ..., jakože slyšimъ*» ist im hypotaxenscheuen Urslavischen als ‘... weit weg ..., so nämlich hören wir es’ aufzufassen; in einer nachurslavischen Einzelsprache würde es als ‘... weit weg ..., wie wir es hören’ aufgefasst werden. Vgl. oben **jā džē* «*jaže*» ‘diese nämlich’. ¶ Mit **dabī luj ... balij* «*dobili ... boli*» ‘bis zum Schmerz geschlagen’ vergleiche in Holzer 2019: 14–20 die charakteristischen Konstruktionen wie aksl. *ne došъdъ rěky* ‘nicht bis zum Fluss hingekommen seiend’, kroatisch und

serbisch *doći kome glave* ‘einen um den Kopf bringen’, wörtlich ‘jemandem zum Kopf kommen’, u. a., in denen die Präfixe aus den Wörtern „herausregieren“. Zum Simplex **bǫlj* «*bili*» ‘geschlagen’ siehe Holzer 2020: 182, 228. Beachte Vondrák 1928: 451: „Die Bestätigungsfragen waren wohl ursprachlich ohne Fragepartikel, wie sie auch noch im Slav. vorkommen, in welchem Falle die Frage nur durch die Betonung (und Wortstellung) angedeutet wird [...]. In der Regel weisen jedoch die Bestätigungsfragen eine Fragepartikel auf. Die gewöhnlichste ist *li* [...]“ (Sperrdruck aufgehoben). ¶ Zur enklitischen Kopula **este* «*este*» ‘ihr seid’ siehe Holzer 2016a: 259–260. ¶ Zu **bali* «*bolb*» fem. ‘Schmerz’ siehe Holzer 2013: 68, Klotz 2017: 69. Zur Genitiv-Singular-Endung in *balij* «*boli*» siehe Klotz 2017: 30, Kapović 2015: 433. ¶ Zu **mirtwu ju asilu* «*mǫrtvǫjb osǫlb*» ‘den toten Esel’ beachte, dass das Setzen der Form des Genitivs an die Stelle einer eigenen Akkusativform bei belebten Maskulina und Personalpronomina als nachurslavische Innovation zu betrachten ist. Vgl. Vondrák 1928: 252–255. ¶ Zu **pūtā janti* «*pytajotb*» 3. Pl. ‘fragen’ siehe Holzer 2013: 79, Holzer 2014b: 230, Klotz 2017: 181–182. ¶ Zur Grußformel **sudar wā esij?* «*sǫdorva esi?*» ‘bist du gesund?’ siehe Holzer 2017a: 152–153. Zur enklitischen Kopula **esij* siehe Holzer 2016a: 259–260. Mein früherer Ansatz **esej* widerspricht, wie Emanuel Klotz im persönlichen Gespräch richtig anmerkt, den phonotaktischen Regeln des Urslavischen. Tatsächlich hätte daraus im Zuge der Hebung (siehe Holzer 1980: 17 § 2.1.8.) ursl. **esij* geworden sein müssen, wie ich es ab nun auch notieren will. Vorursl. **esej* > ursl. **esij* scheint durch das Baltische gestützt zu sein (siehe Stang 1966: 407–409, Endzelīns 1971: 202, Arumaa 1985: 271–273). Klotz präferiert **esēj* (Klotz 2017: 42, 79). ¶ Zu in einen Satz eingebetteten betonungslosen Vokativen wie **awika Zulamej la* «*овѣце Ъломѣло*» siehe Holzer 2009: 154–156, Holzer 2020: 83, 206; Meier-Brügger 2010: 402. ¶ Zu **ludži* «*lǫžb*» fem. ‘Lüge’ siehe Holzer 2015a: 14, Klotz 2017: 146. Zur *figura etymologica* *ludžjanti ludži* «*lǫžotb lǫžb*» ‘sie lügen eine Lüge’ vgl. oben. ¶ Zu **grū zlj* «*gryzli*» ‘gebissen’ siehe Holzer 2013: 73, Klotz 2017: 115, zur Betonung Holzer 2020: 190–191 § 16 (1). ¶ Zu den enklitischen Kopulaformen **este* «*este*» und **esmu* «*esmb*» siehe Klotz 2017: 42 und Holzer 2016a: 259–260, Holzer 2020: 165–167. ¶ Zur Präposition **u* «*vǫ*» ‘in’ siehe Holzer 2016a: 276. Sie ist proklitisch, siehe Holzer 2020: 163–164. Auszugehen ist von der uridg. Präposition **on*, o-Stufe zu **en* (siehe Holzer 1980: 25, Snoj 2016: 836); im Zuge der Hebung nach Holzer 1980: 17 § 2.1.8. und durch den Abfall des *n* nach Holzer 1980: 18–19 wurde aus uridg. **on* zunächst ursl. **u* und dann mit *w*-Prothese (siehe Holzer 2020: 64–65) nachursl. **vǫ*. ¶ Zu **krejdlāj* «*kridlě*» A Du. ‘Flügel’: Zum Akut in der Akkusativ-Dual-Endung (die der neutralen o-Stämme ist mit der der a-Stämme identisch) siehe Dybo 1981: 31, Snoj 2016: 159 (s. v. *dvā*, neutr. uridg. **-oyh₁*), Stang 1966: 199, Vaillant 1958: 84 (skeptisch), Klotz 2017: 28, zum Langdiphthong siehe Igartua 2005: 222. ¶ Zu **asilu u krejdlāj* «*osǫlb vǫ kridlě*»: Freilich kann die deutsche Konstruktion Akkusativ + Präposition *in* + Akkusativ, nämlich ‘den Esel in die Flügel’, nur hypothetisch ins

Urslavische übertragen werden. Vielleicht hätte man das im Urslavischen mit Dativ + Präposition **u* «*въ*» + Akkusativ, ‘dem Esel in die Flügel’ oder ganz anders ausgedrückt. ¶ Zu **pūtā jeti* «*pytajetъ*» 3. Sg. ‘fragt’ siehe Klotz 2017: 38, 181. ¶ Zur Instrumental-Plural-Endung in **nagutīmī* «*nogъtъmi*» ‘mit den Nägeln’ vgl. die der u-Stämme in Holzer 2020: 158, 159. ¶ Zum im Nominativ und Akkusativ Sg. mask. **ju* «*ъ*» lautenden Demonstrativpronomen in der Funktion eines Personalpronomens siehe Holzer 2016a: 276, Holzer 2020: 169 (dort auch in der Funktion eines Artikels). In orthotoner, also nichtenklitischer Eigenschaft ist das Pronomen im NA Sg. mask. zwangsläufig betonungslos, weil die Endung morphematisch unbetont ist und dem Stamm die Silbe fehlt, die betont sein könnte. *Nota bene*: Die aus dem Urindogermanischen ererbte Opposition orthoton vs. enklitisch ist im Urslavischen von der im Vorurslavischen durch Olanders Gesetz (siehe Holzer 2020: 83; 140 Fn. 223; 167) entstandenen Opposition betonungshältig vs. betonungslos abgekoppelt. ¶ Zu **galgalenti* (oder **galgalinti*) «*golgoletъ*» 3. Pl. ‘plappern’, dann ‘sprechen’, siehe Holzer 2020: 210, zum Wortschluss Klotz 2017: 41. ¶ Ursl. **Awika!* «*Овъсе*»: Zu einen eigenen Satz bildenden wahrscheinlich initialbetonten Vokativen siehe Meier-Brügger 2010: 402. ¶ Zu **astrān* «*ostrъ*» A Sg. fem. ‘scharf’ siehe Klotz 2017: 62 (nach Wandl). ¶ Zu **glawpu* «*glupъ*» ‘dumm’ siehe Holzer 2013: 72, Klotz 2017: 110. Zum Suffix in **glawpasti* «*glupostъ*» ‘Dummheit’ siehe Holzer 2020: 217. ¶ Zur 2. Sg. **galgalejši* «*golgolišъ*» ‘du plapperst’ vgl. Klotz 2017: 40. ¶ Zu **zambū* «*zъby*» I Pl. ‘mit den Zähnen’ und zu seiner Deklination nach dem Akzentparadigma D siehe Holzer 2020: 171. Zum Akzentparadigma D siehe jetzt auch Kapović 2020b. Zur Instrumental-Plural-Endung °*ū* siehe Olander 2009: 190. Sie ist morphematisch betont, vgl. Dybo 1981: 27, Kapović 2010: 76; sollte neben der Deklination nach dem Akzentparadigma D auch eine Deklination nach dem Akzentparadigma C möglich gewesen sein (zu solchen Dubletten siehe Holzer 2020: 174), wäre hier also **zambū* anzusetzen. Beachte auch Holzer 1985. ¶ Zu **madžeti* «*možetъ*» ‘kann’ siehe Klotz 2017: 148. ¶ Zu **greptěj* «*greti*» ‘kratzen’ vgl. **gre(ps)-těj* in Holzer 2013: 73 und Klotz 2017: 113. Beachte aber inzwischen in Holzer 2020: 90 ursl. **pačerptěj* ‘schöpfen’: Der Wandel *pt* > *t* dürfte nachurslavisch gewesen sein. ¶ Zu **rū si* «*rysъ*» mask. ‘Luchs’ siehe Klotz 2017: 189, vgl. Holzer 2013: 80. ¶ Zu Zusammensetzung und Anfangsstellung von ursl. **tāka ja dje dže* «*takoje d’e že*» > kroat. *tākōđer* ‘auch’ siehe Holzer 2020: 170–171, 232. Vgl. Holzer 2018a: 146–147. ¶ Zu **bičelā* «*bъčela*» ‘Biene’ siehe Holzer 2013: 69, Klotz 2017: 74. ¶ Zu **bastěj* «*bosti*» ‘stechen’ siehe Holzer 2013: 69, Klotz 2017: 70–71. ¶ Zu **apsā* «*osa*» ‘Wespe’ siehe Holzer 2015a: 17, Klotz 2017: 60, zur Rekonstruktion mit *-ps* siehe Holzer 2020: 7, 89, 227. ¶ In **wilku esti* ist die enklitische Kopula betont, weil das Wort davor betonungslos ist; siehe dazu Holzer 2020: 165. Zur Kopula siehe Holzer 2016a: 259–260. ¶ Zum hier als Anthroponym gebrauchten Kompositum **Neīnmsū ti* ‘Nimmersatt’ siehe Holzer 2021: § 31: Ursl. **neīnmsū ti* «*neēsytъ*» ‘nicht Sättigung nehmend, unersättlich’ > russ. *nejasyt*‘ fem. ‘Pelikan’. Zu ursl.

**inmtěj* «*eti*» ‘nehmen’ siehe oben. Die zweite Komponente ist ursl. **sū* ‘*ti*» «*syť*» ‘Sättigung’, im Altrussischen Akzentparadigma c und a (siehe Zaliznjak 2014: 576). ¶ Zu **slū* ‘*šē*’ lu «*šlyšať*» ‘gehört’ siehe Holzer 2015a: 22, Klotz 2017: 200. Zu den *l*-Partizipia allgemein siehe Holzer 2020: 190–192. ¶ Zu **besē* ‘*dān*’ (oder **besē* ‘*dān*’) «*besēdō*» A Sg. ‘Gespräch’ siehe Holzer 2013: 68, Klotz 2017: 73. ¶ Zu 2. Pl. **znā* ‘*jete*’, Inf. **znā* ‘*těj*» «*znati*» ‘kennen’ siehe Holzer 2013: 84, Klotz 2017: 241. ¶ Das hier determinierte Adjektiv **wal* ‘*šiskān jān*» «*volšbškōjō*» A Sg. fem. ‘welsch, lateinisch, romanisch’ ist von ursl. **wal* ‘*xu*» «*volxъ*» ‘Walche, Welscher, Romane, Lateiner, antiker Römer’ abgeleitet. Siehe Holzer 2015a: 27, Holzer 2015b: 22, Holzer 2017b. ¶ Zu **rěči* «*rěčъ*» fem. ‘Spruch’ siehe Holzer 2013: 80, Klotz 2017: 187. ¶ **Lopu en fabula* ist lat. *lupus in fābulā* in der vermuteten vulgären Aussprache, die die Urslaven um 600 n. Chr. zu hören bekommen haben könnten, nämlich nach dem Ausfall des wortauslautenden -s (siehe Holzer 2011: 21 § III) und nach dem Quantitätenkollaps (siehe Holzer 2011: 23–24 § VI). ¶ Zu **dašidlu* «*došbdlъ*» ‘gekommen’ siehe Holzer 2016a: 256. Zu den *l*-Partizipia allgemein siehe Holzer 2020: 190–192. Zum „herausregierenden“ Präverb siehe oben. ¶ Zum Genitiv Plural auf hiatisches *-uu «-ъъ» in ursl. **drawguu* «*drawgъъ*» siehe Holzer 2020: 82–83, 142, 157, 164. Zum Thema jetzt auch Kapović 2020a. ¶ Zum Delokutivum **kajlaw* ‘*jeti*» «*cělujetъ*» ‘er grüßt: Seid heil!’ siehe Holzer 2017a: 156, zum Verbalparadigma Klotz 2017: 39–40. ¶ Zur Grußformel **bun* ‘*daj*’ te *kajluj*! «*bōdēte cěli*» ‘seid heil!’ siehe Holzer 2017a: 155–156 und oben **bun* ‘*daj*’ te *sudar* ‘*wuj*! Auch falls **bun* ‘*daj*’ te *kajluj*! im Urslavischen nicht mehr als fixe Grußformel funktioniert haben sollte, was es angesichts der Tatsache, dass von ihm das delokutive Verbum **kajlaw* ‘*ā*’ tēj abgeleitet ist (s. o.), sicher einmal hat, ist es ein korrekt gebildeter urslavischer Satz und darf daher hier trotz des Grundsatzes *in dubio pro seriore* (siehe Holzer 2020: 55) in die Erzählung aufgenommen werden. ¶ Zum Imperativ **bajī* ‘*sēn*» «*boji sę*» ‘fürchte dich’ *nota bene* (siehe Holzer 2021: § 4.2): Als urslavisches Endung der 2. Person Sg. des Imperativs der *i*-Verben setzt Emanuel Klotz (brieflich) °ī an (ich hatte °ej erwogen). Klotz beruft sich dabei auf Rinkevičius 2017: 191–192, der folgendes schreibt: „In den baltischen Sprachen entstanden, nachdem das Optativformans *-ī (< uridg. *-ih₁-) an die ‚halbthematischen‘ Verbalstämme, d. h. die präsentischen *i*- und *ā*-Stämme [...], angefügt worden war, folgende Formen: *i*-St.: **mīli*- + -ī- ⇒ **mīli-ī*- > 2. Sg. Imp. apr. *mijl-i-s* ‚liebe‘ (< **mīl-ī-s*), 2. Pl. apr. *mil-ij-ti* ‚liebt‘ (< **mīl-ī-tē*); 2. Sg. Imp. alit. *mýl-y* [...]“. (Fettdruck im Original). Klotz verweist darüber hinaus auf die slavischen Imperative **lovī*, **lovimъ*, **lovite*, **lovivě*, **lovita* bei Skljarenko 1998: 154 und kommentiert brieflich: „Das deutet auf ein akutiertes Formans hin, denn sonst wären die Formen im AP c mit mehrsilbiger Endung oxytoniert: #*lovitě*, #*lovitā* usw. Außerdem [muss] das Formans morphematisch beton[t] gewesen sein, sonst hätten wir #*lōvi*“. Vgl. dieselbe Schlussfolgerung bei Kapović 2015: 133 (Fußnote 451), 772 und 988: «*lovī!*»: Akzentparadigma C, Endung hat Plusvalenz (morphematische Betontheit); *ī* steht für *i* mit „altem Akut“ (s.

Kapović 2015: 77). ¶ Zu **sū* 'tu' «*syť*» 'satt' siehe Holzer 2013: 81, Klotz 2017: 209. ¶ Zu **jamuw* «*jemu*» 'ihm' siehe Holzer 2016a: 274, Holzer 2020: 38. ¶ Mit **wē* *rejti* «*věriti*» 3. Sg. 'es glaubt' vergleiche **wē* *rawā* *těj* «*věrovati*» in Klotz 2017: 231. ¶ Zu **ē* *sti* «*ěstb*» 'isst, frisst' siehe Holzer 2013: 71, Klotz 2017: 103. ¶ Zum *l*-Partizip **bū* *lā* «*byla*» 'gewesen' siehe Holzer 2016a: 263, Holzer 2020: 191. ¶ Zu **inmtěj* «*eti*» 'nehmen', **inmān* «*jъmъ*» 'ich nehme', siehe oben und Holzer 2020: 81. ¶ Zu *ne inmu* *j* *wē* *rū* *inzū* *kuw* «*ne jъmi věry ęzyku*» 'glaube nicht der Zunge' vgl. oben aksl. *ne imъtъ věry* und kroat.-ksl. *ače mně ne hočete věri eti*. Angesichts der Eigentümlichkeit dieser Konstruktion und ihrer Einbindung in Komposita wie russ. *nejaver*, ksl. *nejevěrb* 'Ungläubiger', russ. *verojatnyj* 'wahrscheinlich', russ. *imovernyj* 'wahrscheinlich' und russ. *imoverčivyy* 'leichtgläubig' (s. Holzer 2021: § 31) liegt die Vermutung nahe, dass es sich hier um urslavische Diktion handelt. Die Endung der zweiten Person Singular des Imperativs war bei thematischen Verben ursl. *°uj* (entstanden durch Auslauthebung nach Holzer 1980: 17 § 2.1.8. aus vorursl. *°oj*). Bei den slavischen Imperativen handelt es sich bekanntlich um ursprüngliche Optative²⁰. ¶ Zu **inzū* *kuw* «*ęzyku*» D Sg. 'der Zunge' siehe Holzer 2013: 71, Klotz 2017: 118. ¶ Zu **majamuw* «*mojemu*» 'meinem' siehe Holzer 2013: 76, Klotz 2017: 148. ¶ Zum Auslautgesetz der Hebung *-ej* > *-ij* in **in* *menij* siehe Holzer 1980: 17 § 2.1.8. Zur Endung vgl. **damawij* in Holzer 2020: 157, 158. ¶ Zu 1. Sg. **slawān* «*slovъ*», Inf. **slawtěj* «*sluti*» 'namhaft sein, im Rufe stehen, gelten, heißen' siehe Holzer 2015a: 22, Snoj 2016: 694 (*slūti*, *slōvъ*), Klotz 2017: 199 (ebenfalls mit Akut im Infinitiv), Holzer 2020: 181 (ohne Akut). Vgl. oben altruss. *more slovetъ Ruskoje* 'das Meer heißt das Russische'.

Literatur

- ARJ I–XXIII: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Bände I–XXIII. Zagreb 1881–1976: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- ARUMAA, Peeter 1985. *Urslavische Grammatik. Einführung in das vergleichende Studium der slavischen Sprachen. III. Band Formenlehre*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- BERGERMAYER, Angela 2005. *Glossar der Etyma der eingedeutschten Namen slavischer Herkunft in Niederösterreich*. Schriften der Balkan-Kommission 44. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- DAL', Vladimir I. 1881. *Tolkovyj slovar' živago velikoruskago jazyka. Tomъ vtoroj. I – O*. S.-Peterburgъ – Moskva: Izdanie knigoprodavca-tipografa M. O. Vol'fa.
- DOSTÁL, Antonín (Herausgeber) 1959. *Clozianus. Staroslověnský hlaholský sborník tri-děnský a innsbrucký*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd.

20 Der Laryngal in der Optativendung soll schon in der Ursprache ausgefallen sein (siehe Matasović 2008: 282). Dass in Komposita wie in **wal* *dūj* *mej* *ru*, **beruj* *slā* *wu* Dybos Gesetz nicht gewirkt hat, wäre aber ein Argument dagegen. Vgl. Holzer 2020: 176 Fußnote 318.

- DYBO, Vladimir A. 1981. *Slavjanskaja akcentologija*. Moskva: Nauka.
- DYBO, Vladimir A.; Galina I. ZAMJATINA; Sergej L. NIKOLAEV 1990. *Osnovy slavjanskoj akcentologii*. Moskva: Nauka.
- ENDZELĪNS, Janis 1971. *Comparative Phonology and Morphology of the Baltic Languages*, translated by William R. Schmalstieg and Benjaminš Jēgers. The Hague – Paris: Mouton.
- GARDE, Paul 1976. *Histoire de l'accentuation slave. Tome premier*. Paris: Institut d'Études slaves.
- HOLZER, Georg 1980. Die urslavischen Auslautgesetze. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 26: 7–27.
- 1985. Der slavische Instrumental Plural der harten o-Stämme. In: *Litterae Slavicae medii aevi Francisco Venceslao Mareš sexagenario oblatae*: 119–126. Hg. REINHART, J. Sagners Slavistische Sammlung 8. München: Verlag Otto Sagner.
- 1995. Die Einheitlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41: 55–89.
- 2003–2004. Slavisch *gumьno in Niederösterreich. Zur Rekonstruktion der Bedeutung eines onomastisch erschlossenen Wortes der Slavia submersa. *Folia onomastica Croatica* 12–13 (tatsächlich erschienen 2007; Festschrift für Petar Šimunović zum 70. Geburtstag): 191–213 [nachgedruckt in HOLZER 2008: 167–191].
- 2006. Gli Slavi prima del loro arrivo in Occidente. In: *Lo spazio letterario del Medioevo. 3. Le culture circostanti*: 13–49. Direttori CAPALDO, M.; CARDINI, F.; CAVALLO, G.; SCARCIA Amoretti, B. *Volume III: Le culture slave*. A cura di Capaldo, M. Roma: Salerno editrice.
- 2008. *Namenkundliche Aufsätze*. Innsbrucker Beiträge zur Onomastik 4. Wien: Praesens Verlag.
- 2009. Urslavische Prosodie. *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 55: 151–178.
- 2010. Urslavische Morphophonologie. Ein Entwurf mit Beispielen aus der Slavia submersa Niederösterreichs. In: *Sprache und Leben der frühmittelalterlichen Slaven. Festschrift für Radoslav KATIČIĆ zum 80. Geburtstag. Mit den Beiträgen zu den Scheibbs Internationalen Sprachhistorischen Tagen II und weiteren Aufsätzen*. Schriften über Sprachen und Texte 10: 43–77. Hg. Elena STADNIK-HOLZER, E.; HOLZER, G. Frankfurt am Main: Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- 2011. *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- 2013. Urslavische Wortlautungen. In: *Miklosichiana bicentennialia. Zbornik u čast dvestote godišnjice rođenja Franca Miklošiča*. Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebna izdanja Knjiga DCLXXV. Odeljenje jezika i književnosti Knjiga 58: 65–87. Hg. GRKOVIĆ-MEJDŽOR, J.; LOMA, A. Beograd 2013: SANU, Staroslovenski odbor.
<http://www.sanu.ac.rs/Izdanja/ElIzdanja/PosebnaIzdanja674.pdf>
- 2014a. Vorhistorische Periode. In: *Die slavischen Sprachen / The Slavic Languages. Ein internationales Handbuch zu ihrer Struktur, ihrer Geschichte und*

- ihrer Erforschung. / An International Handbook of their Structure, their History and their Investigation, Band 2 / Volume 2. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* [„HSK“] 32.2.), 1117–1131. Hg. GUTSCHMIDT, K.; KEMPGEN, S.; BERGER, T.; KOSTA, P. Berlin – New York: De Gruyter Mouton.
- 2014b. Zur Akzentuierung „temematischer“ Lehnwörter im Urslavischen. Morphophonologische Untersuchungen. In: *ΦΛΑΟΙΝ – Scritti in onore di Mario Enrietti e Renato Gendre. Ἀλεξάνδρεια – Alessandria. Rivista di glottologia* 6–7: 213–236. A cura di Muscariello, M. Alessandria 2013: Edizioni dell’Orso s.r.l.
- 2015a. Urslavische Wortlautungen II. Mit Beiträgen von Florian Wandl und Emanuel KLOTZ. *Ricerche slavistiche. Nuova Serie* 13/59: 5–34.
- 2015b. Laut- und Akzentgeschichtliches zu einigen aus Substraten und Nachbarsprachen ins Slavische entlehnten Namen. In: *Slovanski jeziki v stiku z neslovanskimi: diahroni onomastični pogled*. *Linguistica* 55: 13–28. Hg. TOR-KAR, S. Ljubljana 2015: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- 2016a. „Der Kuckuck hat gerufen“: Eine urslavische Mythenzählung in phonetisch realistischer Rekonstruktion. *Ricerche slavistiche. Nuova Serie* 14/60: 249–287.
- 2016b. Slavische Etymologie und generative Phonologie. In: *Perspectives of Slavonic Etymology*: 49–64. Hg. VYKYPĚL, B.; BOČEK, V. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2017a. Alte slavische Grußformeln. In: *Etymological Research into Czech. Proceedings of the Etymological Symposium Brno 2017, 12–14 September 2017*. *Studia etymologica Brunensia* 22: 151–164. Hg. JANYŠKOVÁ, I.; KARLÍKOVÁ, H.; BOČEK, V. Praha 2017: Nakladatelství Lidové noviny.
- 2017b. Der Walchen-Name im frühmittelalterlichen Slavischen. In: Walchen, Romani und Latini. *Variationen einer nachrömischen Gruppenbezeichnung zwischen Britannien und dem Balkan*. *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* Band 21. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 491. Band: 177–181. Hg. POHL, W.; HARTL, I.; HAUBRICH, W. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- 2018a. Die Korrelationen des Typs altbulg. *ježe* : *tožde* im frühen Slavischen. In: *The Oldest Linguistic Attestations and Texts in the Slavic Languages*: 143–153. Hg. KAPETANOVIĆ, A. Vienna: Verlag Holzhausen GmbH.
- 2018b. Zur Akzentuierung urslavischer Nominalkomposita mit besonderer Berücksichtigung der Personennamen. *Ricerche slavistiche. Nuova serie* 1/61: 157–203.
- 2019. Urslavische Syntax im *Codex Suprasliensis*. In: *Chrześcijańskie dziedzictwo duchowe narodów słowiańskich. Literatura – Język – Kultura – Historia. Seria IV: Kultury słowiańskie wobec dziedzictwa Oświecenia*: 13–27. Red. ABRAMOWICZ, Z.; ŁAWSKI, J.; RUTKOWSKI, K. Białystok 2019: Temida 2.
- 2020. *Untersuchungen zum Urslavischen: Einleitende Kapitel, Lautlehre, Morphematik*. *Schriften über Sprachen und Texte* 13. Berlin: Peter Lang GmbH Internationaler Verlag der Wissenschaften.

- 2021. Zusammengesetzte urslavische Personennamen mit verbaler erster Komponente. In: Dzyalo. e-spisanie v oblastta na humanitaristikata X-XXI vek god. IX, broj 21.
- IGARTUA, Iván 2005. *Origen y evolución de la flexión nominal eslava*. Bilbao: Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco / Euskal Herriko Unibertsitateko Argitalpen Zerbitzua.
- JEŽIĆ, Mislav (1987) *Rġvedski himni. Izvori indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe*. Zagreb: Globus.
- KLOTZ, Emanuel 2017. *Urslawisches Wörterbuch*. Wien: facultas.
- KAPOVIĆ, Mate 2010. Naglasak o-osnova muškoga roda u hrvatskom – povijesni razvoj. *Filologija* 54: 51–109.
- 2015. *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- 2020a. The genitive plural ending in Proto-Indo-European and Slavic. In: *vácāṃsi miśrá kṛṇavāmahai*. Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019, celebrating one hundred years of Indo-European comparative linguistics at the University of Ljubljana / Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft und des IWoBA XII vom 4. bis 7. Juni 2019 in Ljubljana aus Anlass der Hundertjahrfeier der dortigen Indogermanistik: 321–345. Hg. REPANŠEK, L.; BICHLMEIER, H.; SADOVSKI, V. Hamburg: baar.
- 2020b. Accentual paradigm D on Susak: New data. In: *vácāṃsi miśrá kṛṇavāmahai*. Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019, celebrating one hundred years of Indo-European comparative linguistics at the University of Ljubljana / Akten der Arbeitstagung der Indogermanischen Gesellschaft und des IWoBA XII vom 4. bis 7. Juni 2019 in Ljubljana aus Anlass der Hundertjahrfeier der dortigen Indogermanistik: 679–706. Hg. REPANŠEK, L.; BICHLMEIER, H.; SADOVSKI, V. Hamburg: baar.
- KATIČIĆ, Radoslav 1996. Die Verfassungsterminologie der frühmittelalterlichen Slawenherrschaften. *Slavica Slovaca* 31 (1): 3–26.
- 2008. *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga – Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- 2010. *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Matica hrvatska – Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- 2011. *Gazdarica na vratima. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička Draga: Ibis grafika – Matica hrvatska – Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga.
- 2017. *Naša stara vjera. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika – Matica hrvatska.
- KRONSTEINER, O. 1975. *Die alpenlawischen Personennamen*. Österreichische Namenforschung, Sonderreihe 2. Wien: Österreichische Gesellschaft für Namenforschung.

- LEHFELDT, W. 2001. *Einführung in die morphologische Konzeption der slavischen Akzentologie*. 2., verbesserte und ergänzte Auflage. Mit einem Appendix von Willem Vermeer. München: Verlag Otto Sagner.
- MATASOVIĆ, R. 2008. *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- MATASOVIĆ et al. 2016. MATASOVIĆ, R.; PRONK, T.; IVŠIĆ, D.; BROZOVIĆ RONČEVIĆ, D. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika I*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- MEIER-BRÜGGER, M. 2010. *Indogermanische Sprachwissenschaft*. 9., durchgesehene und ergänzte Auflage. Unter Mitarbeit von Matthias Fritz und Manfred Mayrhofer, Berlin – New York: De Gruyter.
- MIKLOSICH, F. von 1977. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum. Emendatum auctum*. 2. Neudruck der Ausgabe Wien 1862–65. Aalen: Scientia Verlag.
- NmP VII: 2007. *Nazwy miejscowe Polski. Historia – pochodzenie – zmiany VII: Mq–N*. Pod redakcją Kazimierza Rymuta. Kraków: Wydawnictwo Pandit / Zespół.
- OLANDER, T. 2009. *Balto-Slavic Accentual Mobility*. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 199. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- PLESKALOVÁ, J. 1998. *Tvoření nejstarších českých osobních jmen*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- POHL, H. D. 1992. Franz Miklosich und die slavische Anthroponymik. In: *Miklošičev zbornik*. Obdobja 13: 87–93. Ljubljana: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti.
- Pravopis 1960. *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika. Sa pravopisnim rečnikom*. Izradila pravopisna komisija. Novi Sad: Matica srpska – Zagreb: Matica hrvatska.
- PRONK-TIETHOFF, S. 2013. *The Germanic loanwords in Proto-Slavic*. Leiden Studies in Indo-European 20. Amsterdam – New York: Rodopi.
- PS I: 1926. *Polnoe sobranie russkich letopisej. Tom pervyj: Lavrent'evskaja letopis'*. Vyp. 1: *Povest' vremennyh let*. 2. Auflage, Leningrad: Postojannaja istoriko-arheografičeskaja komissija Akademii nauk SSSR.
- RCJHR II: 2015. *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije II: vrědnъ – zapovědnica*, Zagreb: Staroslavenski institut.
- RINKEVIČIUS, V. 2017. *Altpreußisch. Geschichte – Dialekte – Grammatik*. Herausgegeben von Harald Bichlmeier. Übersetzt von Harald Bichlmeier und Silke Brohm. Schriftenreihe der Gesellschaft für Baltische Studien 1. Hamburg: baar.
- RIX, H. 1976. *Historische Grammatik des Griechischen. Laut- und Formenlehre*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SCHAMSCHULA, W. 2012. *Vom Mythos zum Epos. Die Wege der slavischen Sängerepik*. West Slavic Contributions. Westslavische Beiträge 6. Frankfurt am Main: Peter Lang Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- SKLJARENKO, V. H. 1998. *Praslov'jans'ka akcentolohija*. Kyjiv: Ukraïns'ka Kniga.
- SKOK, P. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I: A – J*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika II: K – poni*¹. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- SNOJ, M. 2016. *Slovenski etimološki slovar*. 3. Auflage. Ljubljana: Založba ZRC.
- STANG, C. S. 1966. *Vergleichende Grammatik der Baltischen Sprachen*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget.
- VAILLANT, A. 1958. *Grammaire comparée des langues slaves. Tome II: Morphologie. Première Partie: Flexion nominale*. Lyon – Paris: IAC.
- VASMER, M. 1979. *Russisches etymologisches Wörterbuch II*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- VONDRÁK, W. 1928. *Vergleichende slavische Grammatik. II. Band. Formenlehre und Syntax*. Zweite Auflage neubearbeitet von Dr. O. Grünenthal. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- WENZEL, W. 2004. *Niedersorbische Personennamen aus Kirchenbüchern des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Mit 16 mehrfarbigen Karten. Bautzen: Domowina-Verlag.
- WILPERT, G. von 2001. *Sachwörterbuch der Literatur*. 8., verbesserte und erweiterte Auflage. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- ZALIZNJAK, A. A. 2008. *Drevnerusskie ênklitiki*. Moskva: Rossijskaja akademija nauk – Institut slavianovedenija.
- 2014. *Drevnerusskoe udarenie. Obščie svedenija i slovar'*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.

Sažetak

U ovome prinosu, bajka koju je osmislio autor ispričana je na rekonstruiranom praslavenskom jeziku. Tekst, koji je ujedno i basna, najprije je zabilježen na praslavenskom onako kako autor smatra da ga treba rekonstruirati, u „realnome izgovoru” (Reallautung), a zatim i na tradicionalan način, u „nominalnom izgovoru” (Nennlautung) te je na kraju preveden na njemački jezik. U daljnjim izlaganjima detaljno su objašnjeni i opravdani pristupi rekonstrukciji. Što se pojedinačnih formulacija tiče, oslanjalo se među ostalim na fragmente praslavenskih usmenih tekstova koje je rekonstruirao Radoslav Katičić.

Etimologija pridjeva *okomit* i srodnih riječi

Sažetak

U radu se razmatraju do sada ponuđene etimologije pridjeva *okomit* i ostalih riječi izvedenih iz psl. **komъ* ‘okomit’, ‘strm’. Pokazuje se da je najvjerojatnije izvođenje iz ie. korijena **kemp-* ‘saviti’, koji je odražen i u hrv. *kût* < psl. **kŏtъ* < ie. **komp-to-* (usp. lit. *kañpas* ‘kut’). Valja poći od ie. pridjeva **komp-mo-* s disimilacijom **kop-mo-* > psl. **komъ* i razvitkom značenja od ‘savijen’ preko ‘nagnut’ do ‘strm, okomit’.

Pridjev *òkomit* posvjedočen je od 19. stoljeća. Nije sporno da je etimološki povezan s priložima *òkomito* (Karadžić), *òkomicē* (18. st.), *kòmicē* (Reljković, Karadžić) i imenicama *kòmac* ‘strmen’ (19. st.) i *òkomica* (19. st.). Iz istoga je korijena i glagol *komiti* (18. st.) i *okòmiti se* (19. st.) i iz njega izvedena imenica *òkomak* ‘strana, nizbrdica’. Iz istoga korijena izvedeni glagol *kòmati (se)* ‘udarati rukom’ i *kòmnu-ti* ‘udarati čim okomice’ (oboje kod Karadžića) te *komiti* ‘zabadati’ (Reljković). U Benešićevu rječniku (Benešić 1985–2019, sv. V: 985) nalazimo još potvrde *kòmiti* ‘gurnuti, uprijeti’ (vjerojatno od starijega ‘pritisnuti odozgo’) te imenicu *òkomina* ‘strmina’ i glagol *òkomiti* u značenju ‘uspraviti se’ i ‘otresti se na koga’ (Benešić 1985–2019, sv. VIII: 1823).

U dijalektima su pridjev *okomit* i srodne riječi slabo posvjedočene, a potvrde im nalazimo gotovo isključivo u štokavskim govorima. Primjerice, u Jakšićevu rječniku u kojem je prikupljena građa različitih štokavskih govora Slavonije, Baranje i Srijema (Jakšić 2015: 290, 459, 855) nalazimo potvrde *kòmiti se* ‘maknuti se, skloniti se, promijeniti položaj’, *okomiti se* ‘navaliti, nasrnuti’, *zakòmiti se* ‘nabosti se’ i *zâkomica* ‘čvrst, dvostruk čvor, uvez’. Slično je u štokavskom ikavskom govoru bačkih Hrvata (Sekulić 2005: 356) gdje nalazimo *òkomice* ‘okomito’, *òkomit* ‘okomit’, *okòmit se* ‘usmjeriti se srditim pogledom na što ili koga’. Od kajkavskih govora, pronašli smo potvrdu priloga *òkomito* u Goli (Večenaj i Lončarić 1997: 235), gdje se može raditi o posuđenici iz standardnoga jezika, a na čakavskom području potvrdu glagola *okomiti se* ‘napasti, nasrnuti, gurnuti’ pronašli smo u govoru mjesta Sali (Piasevoli 1993: 225).

Dublja je etimologija ovih riječi posve nesigurna. Skok (II: 131) ih izvodi od pridjeva **komъ* ‘strm, okomit’, čiji bi odrazi bili sačuvani samo u oronimima *Kom* (od

14. st., Mon. serb.), *Komgora* (Bosna), *Kompolje* (Lika), kao i u apelativima *kòmac* i *kòmčina* (Lika), oboje ‘velika strmina’ (v. Arj. V: 232–234). U drugim slavenskim jezicima Skok kao usporednicu navodi jedino ukr. *кóміть (головою)* ‘strmoglavu, naglavačke’ (ESUM II: 539). Za dublje veze Skok (II: 131) kaže da “nisu poznate”; Gluhak (1993) uopće ne navodi riječ *okomit* i njezinu etimologiju. Bezljaj (1976–2007, sv. II: 109) uspoređuje s ovim riječima slovenski oronim *Kom* (zabilježen u srednjovjekovnim izvorima i kao *Kuen*, *Khuem*) i razmatra, ali odbacuje, moguće izvođenje od rum. *comă* ‘gorski greben’ (od lat. *coma* ‘kosa, griva’). Bezljaj (*eo loco*) navodi i mogućnost povezivanja ovih riječi s rus. *ком* ‘gruda’, latv. *kams* ‘gruda’, što je vjerojatno u vezi s hrv. *kòm* ‘ostatak od iscijedenoga voća, koji se vrenjem priprema za pečenje rakije, drop’ (ERHJ I: 465) i značenjski ne odgovara.

U ERHJ II (s.v. *okomit*) spominje se nekoliko mogućnosti etimologiziranja pridjeva *okomit* i srodnih riječi. Značenjski slične riječi postoje u češ. *kolmo* ‘uspravno’, *kolmý* ‘uspravan, okomit’, *kolmice* ‘okomica, vertikala’ (Machek 1968: 252), što se izvodi od psl. **kolъmъ*, od korijena *kol-* koji je u *klati*, sa značenjskim razvojem ‘smjerom kao da se kolje = okomito’. Glasovni razvitak bio bi **kolъm- > kom-* kao u **dolъnji > dônji*, ali ni u jednom hrvatskom govoru nije očuvan trag suglasnika **-l-*. Osim toga, protiv izvođenja hrv. *kom-* iz **kolъm-* govore i spomenuti ukr. oblik (*кóміть*) i naglasak u *kòmac* ‘strmina’, jer bismo očekivali **kômac* (kao *dônji*).

Druga je mogućnost izvođenje psl. **komъ* iz ie. **kop-mo-*, što bi bilo izvedeno iz korijena koji je u *koplje* i *kopati* (v. ERHJ I: 478–9); međutim, nema usporednica za takvu tvorbu, a i značenjska je veza nategnuta.

Nova etimologija koju predlažemo pretpostavlja da je prvotno značenje pridjeva **komъ* bilo ‘iskrivljen’, a potom ‘nagnut’, te da taj pridjev valja izvesti iz starijega **kopmo-*, što je disimilirano od **komp-mo-*, od istoga korijena koji je u **koptъ* ‘kut’ (a. p. b) < **komp-to-* (stcsl. *koptъ*, sln. *kôpt*, rus. dijalekt. *кѣм*, polj. *kąt*) < ie. **komp-to-* (ERHJ I: 529, Skok II: 248, Gluhak 1993: 363, ESSJa XII: 75–78, Derksen 2008: 244). Manje je vjerojatno izvođenje iz **kommo-* (asimilacijom od **komp-mo-*), jer bismo u tom slučaju očekivali psl. **koptъ > hrv. *kum-* (a ne *kom-*).

Značenjska evolucija od ‘nagnut’ do ‘strm’ i ‘okomit’ nije problematična; trag je starijega značenja korijena **kom-* u slavenskome vjerojatno očuvan u ukr. izrazu *комитъ уму* ‘okretati se, prevrtati se’, zacijelo od ‘savijati se’ (ESUM I: 539). Slična je značenjska veza između ‘strm’, ‘nagnut’ i ‘savijen’ zabilježena i u engleskome između *steep* ‘strm’ (< pragerm. **staupa-*) i *stoop* ‘nagnuti se’ < pragerm. **stūpēn* (Barnhart 2004: 1064, 1071, usp. i Kroonen 2013: 475, 488); izvorno je značenje korijena ‘saviti’, kao u velš. *ystum* ‘zavoj’, bret. *stumm* ‘id.’ < ie. **stewp-meh₂* (ili **stewb-meh₂*), usp. i latv. *staipe* ‘trag konjske potkove’ (vjerojatna značenjska veza je u zavojitom obliku otiska potkove).

S formalne točke gledišta, ie. **komp-mo-* je pridjev tvoren jednim od tzv. “Calandovih sufiksa”, usp. npr. lat. *formus* ‘topao’ < **g^{wh}er-mo-* (od korijena koji je u stcsl. *grěti* ‘grijati’), ili stvnj. *strōm* ‘tijek’, lit. *strauma* ‘tijek’ < **srew-mo-* (od ko-

rijena koji je u stesl. *struja*). U slavenskoj imenskoj tvorbi ovaj sufix nije čest (Matasović 2015: 96–98), ali potvrđen je npr. u stesl. *umъ* (i hrv. *ûm*, lit. *aumuõ* ‘um’) < **h₂ew-mo-* (usp. skr. *āviṣ* ‘očigledno, javno’, IEW 78).

U drugim ie. jezicima iz istoga ie. korijena **kemp-* ‘saviti’ nalazimo sljedeće odraze: lit. *kaĩpas* ‘kut’, *kuĩpas* ‘savijen’, latv. *kũmpt* ‘saviti se’, možda i gr. *κάμπτω* ‘savijati, zakretati’¹ (od **kmp-yo-*, sa sekundarnim nazalom za tvorbu prezentske osnove); ostale su podudarnosti dvojbene, ali uspoređuje se got. *hamfs* ‘osakaćen’, stvnj. *hamf* ‘id.’, stsaks. *hāf* ‘id.’, s mogućom promjenom značenja od ‘savijen’ do ‘iskrivljen, kljast’ i ‘osakaćen’ u germanskome, v. Kroonen 2013: 207. Usporedbu s lat. *campus* ‘polje, ravnicā’ (de Vaan 2008: 86) smatramo malo vjerojatnom zbog razlike u značenju i vokalizma (lat. *-a-* u navedenom položaju ne može postati od ie. **o* ili **e*). Također, formalno je teško s ovim riječima povezati prakelt. **kambo-* ‘iskrivljen’ (stir. *cam̃m*, velš. *cam*, gal. *Cambo-*, v. Matasović 2013: 186), jer keltsko **-b-* ne može odgovarati glasu **-p-* u ostalim ie. jezicima, a ne slaže se ni vokalizam.

Kao glagolski korijen, ie. **kemp-* ‘saviti’ posvjedočeno je, osim u gr. *κάμπτω* ‘savijati, zakretati’ (v. gore), vjerojatno i u ved. *kampáyati* (kauzativ) ‘tjera na drhtanje’, *-kampante* ‘drhću’ (IEW 525, LIV s.v. ?**kemp*), uz pretpostavku da je u indoiranskome došlo do razvitka značenja od ‘svijati se’ do ‘drhtati’. Prijelazno je značenje možda zabilježeno u skr. pridjevu *kampra-* ‘gibak’ (EWA I: 306).

Iako i ovdje predložena etimologija ima svoje probleme (prije svega to što pretpostavlja disimilaciju suglasničke skupine **-mpm-* > **-pm-* u slavenskome), od svih do sada predloženih ona jedina zadovoljava uvjete formalne izvodivosti (prihvati li se spomenuta disimilacija, izvođenje **kopmo-* > psl. **komъ* je besprijeekorno) i semantičke plauzibilnosti (razvitak značenja od ‘savijen’ preko ‘nagnut’ do ‘strm’ i ‘okomit’ je uvjerljiv i ima usporednice). Zbog toga smatramo da je, u nedostatku bolje etimologije, valja prihvatiti.

Popis literature

- ARJ = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*. 1881.–1970. JAZU. Zagreb.
 BARNHART, Robert K. 2004. *Chambers Dictionary of Etymology*. Edinburgh: Chambers.
 BEEKES, Robert S. P. 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden: Brill.
 BENEŠIĆ, Julije 1985.–2019. *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića I – (XIII)*. Zagreb: HAZU.
 BEZLAJ, France 1976.–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika I – V*. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik.
 DERKSEN, Rick 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden: Brill.
 DE VAAN, Michiel 2008. *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Leiden: Brill.

1 Beekes (2010: 632–633), po našem mišljenju bez dovoljno razloga, sumnja u ovu etimologiju.

- ERHJ I = MATASOVIĆ, Ranko; PRONK, Tijmen; IVŠIĆ, Dubravka; i RONČEVIĆ BROZOVIĆ, Dunja 2016. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika, I: A-Nj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ERHJ II = MATASOVIĆ, Ranko, IVŠIĆ MAJIĆ, Dubravka i PRONK, Tijmen 2021. *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika, II: O-Ž*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- ESSJa = TRUBAČEV, O. N. (ur.) 1974.–2011. *Etimologičeskij slovar' slavjanskix jazykov I–XXXVII*. Moskva: Nauka.
- ESUM = MEL'NIČUK, O. S. (ur.) 1982.–1989. *Etymologičnyj slovnyk ukraïns'koï movi I–(III)*. Kijev: Naukova dumka.
- EWA = MAYRHOFFER, Manfred 1992. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I*. Heidelberg: Winter.
- GLUHAK, Alemko 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.
- IEW = POKORNY, Julius 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern: Francke Verlag.
- JAKŠIĆ, Martin 2015. *Rječnik govora slavonskih, baranjskih i srijemskih*. Zagreb: Dominović.
- KROONEN, Guus 2013. *Etymological Dictionary of Proto-Germanic*. Leiden: Brill.
- LIV = RIX, Helmut i dr. ¹1998., ²2001. *Lexikon der indogermanischen Verben*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- MACHEK, Václav ²1968. *Etymologický slovník jazyka českého*. Prag: Československá akademie věd.
- MATASOVIĆ, Ranko 2009. *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Leiden: Brill.
- 2015. *Slavic Nominal Word-Formation*. Heidelberg: Winter.
- PIASEVOLI, Ankica 1993. *Rječnik govora mjesta Sali na Dugom otoku oliti Libar saljski besid*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske Zadar.
- SEKULIĆ, Ante 2005. *Rječnik govora bačkih Hrvata*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- SKOK = SKOK, Petar (1971. – 1974.) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*. HAZU. Zagreb.
- VEČENAJ, Ivan; LONČARIĆ, Mijo 1997. *Rječnik govora Gole*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Popis kratica:

- bret. = bretonski
 češ. = češki
 gal. = galski
 got. = gotski
 gr. = grčki
 hrv. = hrvatski
 lat. = latinski
 latv. = latvijski

lit. = litavski
polj. = poljski
rum. = rumunjski
rus. = ruski
skr. = sanskrt
sln. = slovenski
stosl. = starocrkvenoslavenski
stir. = staroirski
stsak. = starosaksonski
stvnj. = starovisokonjemački
ukr. = ukrajinski
velš. = velški

Abstract

The paper discusses the already proposed etymologies of the Croatian adjective *okomit* ‘vertical’ and other words derived from psl. **komъ* ‘vertical, steep’. It is argued that the most likely derivation is from the PIE root **kemp-* ‘bend’, which is also reflected in Croat. *kūt* < Proto-Slavic **kǫtъ* < PIE **komp-to-* (cf. Lith. *kaĩpas* ‘corner’). It is shown that the PIE adjective **komp-mo-* dissimilated to **kop-mo-* > Proto-Slavic **komъ*, while the development of meaning was from ‘bent’ through ‘leaning, slant’ to ‘steep, vertical’.

Pridjevi u govoru Jesenja (s osobitim obzirom na kratke/neodređene i duge/određene oblike)

Sažetak

U uvodnom dijelu rada određuje se mjesto govora Jesenja unutar kajkavskoga narječja. Nakon toga se, prema priručnim gramatikama, utvrđuju vrste pridjeva i ta će se podjela primijeniti na pridjeve govora Jesenja. Prije samoga opisa pridjeva u mjesnom govoru izlažu se osnovne činjenice o razvitku pridjeva u slavenskim jezicima te njihove glavne značajke u standardnom hrvatskom jeziku. Zatim se kratko prikazuju odnosni i posvojni pridjevi u govoru Jesenja (s primjerima i s uzorcima deklinacije). Glavnina rada posvećena je prikazu opisnih ili kvalitativnih pridjeva u govoru Jesenja. Ističe se da se, osim razlike u nominativu jednine muškoga roda, određeni (dugi) i neodređeni (kratki) oblici pridjeva, za koje se ilustriraju osnovne funkcije (atributna i predikatna), po segmentnim gramatičkim morfeimima (nastavcima) među sobom ne razlikuju, ali da se za golemu većinu opisnih pridjeva određeni i neodređeni oblik razlikuju po naglasku koji je (osim ponekad u nominativu muškoga roda jednine) uvijek na istom slogu. Ilustriraju se osnovne skupine prema tipovima naglaska u neodređenim i određenim oblicima. U više se navrata ističe kako su mnogi kvalitativni pridjevi po podrijetlu odnosni. Na kraju rada prikazana je i komparacija pridjeva u govoru Jesenja (analitička i sintetička), a sustavno se opisuju sintetička komparacija.

U ovom će se radu nastojati opisati pridjevi u kajkavskom govoru kakav je u uporabi na najvećem dijelu Općine Jesenje i Župe Jesenje (objema je sjedište u Gornjem Jesenju, a granice općine i granice župe danas se uglavnom podudaraju). Na tom je prostoru nekoliko naselja, odnosno skupina zaselaka, i to: Donje Jesenje (godine 2011. 360 stanovnika), Gornje Jesenje (750 stanovnika), Brdo Jesenjsko (170 stanovnika), Cerje Jesenjsko (175 stanovnika) i Lužani (Zagorski Lužani; 125 stanovnika). Općina Jesenje na zapadu i sjeverozapadu graniči s Općinom Đurmanec, na sjeveroistoku i istoku s Općinom Bednja, na jugozapadu i jugu s Općinom Krapina, na jugu-jugoistoku s Općinom Radoboj te na jugoistoku s Općinom Novi Golubovec. Unatoč stanovitim razlikama, govor Donjega Jesenja, Gornjega Jesenja i Brda Jesenjskoga može se smatrati istovjetnim govorom. Govor Lužana pripada bednjan-skomu tipu, a govor Cerja, također, pokazuje određene afinitete s govorom Šaše koji

je bednjanskoga tipa. Iako je građa za pridjeve prikupljena ponajprije u Donjem Jesenju, jedan njezin dio dobiven je i od govornika iz Gornjega Jesenja i Brda.

Prema Ivšićevoj klasifikaciji na temelju naglasaka (Ivšić 1936: 71) govor Jesenja pripada skupini konzervativnih kajkavskih govora, odnosno prema Brozoviću zagorsko-međimurskomu dijalektu kajkavskoga narječja (Brozović 1990: 5; usp. i Lončarić 1996: 141–148; Zečević 1993: 31–35). Među posebnim značajkama ovoga govora može se navesti četveroakcenatski sustav (tromi naglasak, dugosilazni naglasak, akut te „dvosložni i dvovršni naglasak“). Naime, ondje gdje u drugim govorima nalazimo „prednaglasnu dužinu“ ispred sloga s „tromim naglaskom“, u govoru Jesenja pod „tromim“ dolazi samo nenaglašeni vokalizam (/i/, /e/, /a/, /u/, u finalnim slogovima i /æ/), dok u slogu s tzv. prednaglasnom dužinom dolazi puni naglašeni inventar samoglasnika (/i/, /e/-/ie/, /æ/, /a/, /o/, /o/-/uo/, /u/), s tim da su /e/-/ie/ varijante istoga fonema pod različitim naglascima (/ě/, /iě/, /iě̃/, /iě̇/), dok su /o/ i /uo/ različiti fonemi (/ô/, /ỗ/, /ô̇/ i /uô/, /uỗ/, /uô̇/) koji se pod tromim naglaskom neutraliziraju (u /ô̇/). Budući da je mjesto naglasaka pomično, a inventar samoglasnika razlikuje se pod naglaskom i u nenaglašenom položaju, za govor Jesenja karakteristična je vokalska alternacija između naglašenih i nenaglašenih slogova u imenskoj i glagolskoj morfologiji te u tvorbi riječi (svojevrsno „akanje“). S tim u vezi valja spomenuti i alternaciju između /ær/ pod naglaskom (s bilo kojim od četiriju naglasaka) i /(a)r/ u nenaglašenim slogovima, gdje se /(a)r/ može ostvariti od [ar] preko [ær] gotovo do, kako to neki dijalektolozi čuju, „slogotvornoga“ [r].

Pridjevi su vrsta riječi koja izražava privremene ili trajne karakteristike (značajke, svojstva) bića, predmeta, pojava i pojmova označenih imenicama (kojima se oni dodaju, „pridaju“). U hrvatskom se s tom imenicom slažu u rodu, broju i padežu (*stari grad*, *staroga grada*, u *starim gradovima*; *nova ulica*, *nove ulice*, po *novim ulicama*), a u akuzativu jednine muškoga roda također i u kategoriji „živo“ ~ „neživo“ (vidjela sam *susjeda*, našli smo *konja* prema vidjela sam *stol*, našli smo *čekić*).

U gramatikama se obično razlikuju tri vrste pridjeva: opisni ili kvalitativni, kojima se označuje svojstvo samoga predmeta, bića ili pojave neovisno o njegovu (njihovu) odnosu prema drugim predmetima, bićima i pojavama, a to se svojstvo može pojavljivati s različitim stupnjevima intenziteta, što se izražava stupnjevima komparacije pridjeva (*dobar radnik* – *bolji radnik* – *najbolji radnik*, *jaka volja* – *jača volja* – *najjača volja*, *malo dijete* – *manje dijete* – *najmanje dijete*). Opisni ili kvalitativni pridjevi tvore se od posebne, vlastite osnove (*dobar prijatelj*, *stara žena*, *malo dijete*, *dragi ljudi*, *jake ruke*).

Odnosni ili relacijski pridjevi označuju svojstva predmeta, bića, pojava dovodeći ih u vezu (u odnos) s drugim predmetima, bićima i pojavama (*drveni* pod – drvo, *riječni brod* – rijeka, *željezni bat* – željezo, *volovski rog* – vol, *svatovska povorka* – svatovi, *pjesnička figura* – pjesnik, *duševna bol* – duša, *državni blagdan* – država, *pjevna melodija* – pjevati i sl.). Odnosni ili relacijski pridjevi tvore se od imeničkih

ili glagolskih (i dr.) osnova. Gradivni ili materijalni pridjevi čine samo jednu podskupinu odnosnih pridjeva.

Posebnu skupinu tvore posvojni ili posesivni pridjevi kojima se označuje pripadnost u vrlo širokom smislu pa i posjedovanje (*bratov* kaput – brat, *očev* plug – otac, *majčino* dijete – majka, *ljudski* rod – ljudi, *paukova* mreža – pauk, *sučeva* presuda – sudac, *lastavičin* rep – lastavica, *djetinja* zabava – dijete, djeca itd.).

Između odnosnih pridjeva i opisnih nema oštre granice pa neki odnosni pridjevi mogu funkcionirati kao opisni (*pjesničkiji* izraz, *najljudskije* stremljenje) (o vrstama pridjeva usp. Florschütz 1940: 51; Brabec et al. 1968: 83; Težak i Babić 1992: 99; Barić et al. 1995: 174). Posebnu skupinu čine determinativni pridjevi (posesivni, relativni, upitni, brojevnici) koji se u našim gramatikama obično obrađuju pod zamjenicama i pod brojevima (pridjevske zamjenice, redni brojevi).

Za bednjanski govor (govor susjedan govoru Jesenja) Jedvaj navodi da se pridjevima na *-ev*, *-in* u nominativu jednine muškoga roda (čemu bi u govoru Jesenja odgovaralo *-av*, *-in*) rijetko dodaje i dočetak *-i*, npr. *hrāstev piēnj* 'hrastov panj', *drēnevi klīn* 'drenov klin' (Jedvaj 1956: 305), čime bi „posvojni pridjev” prešao u „opisni pridjev”. U govoru Jesenja stvari stoje nešto drugačije. Naime, pored posvojnih pridjeva u pravom smislu riječi kao što su *hrāstav*, *-a*, *-e* 'od toga, nekoga (konkretnoga) hrasta', *driēnav*, *-a*, *-e* 'od toga, nekoga (konkretnoga) drijena', *cārav*, *-a*, *-e* 'od toga, nekoga (konkretnoga) cera' u govoru Jesenja uobičajeni su i oblici pridjeva s istim dočetcima, ali s drugačijim naglaskom, npr. *hrāstav*, *-a*, *-e* 'od hrastova drveta; kao da je od hrasta', *drēnav*, *-a*, *-e* 'od drenova drveta; kao da je od drijena', *cārav*, *-a*, *-e* 'od cerova drveta; kao da je od cera' i sl., gdje bi bila riječ prije o odnosnom („gradivnom”) pridjevu. Da je tomu tako, pokazuju i pridjevi na *-av* od imenica ženskoga roda (od kojih se posvojni pridjevi tvore na *-in* – *slīvin* 'šljivin' prema *slīva*, *čriēšnin*, *-a*, *-e* 'trešnjin' prema *čriēšna*), npr. *slīvav pēkmaz* 'pekmez od šljiva', *črēšnav cviēt* 'trešnjevi cvijet'. U ovom posljednjem slučaju moguće je i u govoru Jesenja naći primjere kao *slīvavi pēkmaz*, *črēšnavi cviēt*, što samo pokazuje da granica između posvojnih i odnosnih pridjeva nije nepropusna. Navest ćemo nekoliko primjera za odnosne i za posvojne pridjeve u govoru Jesenja.

Posvojni pridjevi: *batažnikav*, *-a*, *-e* 'bolesnikov'; *brātav*, *-a*, *-e* 'bratov'; *dēčecav*, *-a*, *-e* 'dječakov'; *Haruôdušav*, *-a*, *-e* 'Herodov'; *Īsusav*, *-a*, *-e* 'Isusov'; *jāzvečav*, *-a*, *-e* 'jazavčev'; *kavāčav*, *-a*, *-e* 'kovačev'; *krālav*, *-a*, *-e* 'kraljev'; *māštrav*, *-a*, *-e* 'majstorov'; *sōsedav*, *-a*, *-e* 'susjedov'; *tāčav*, *-a*, *-e* 'tetkov'; *vūjčav*, *-a*, *-e* 'ujakov'. Pridjevi s identičnim dočetcima kao *brēžav*, *-a*, *-e* 'brezov, od breze'; *būkav*, *-a*, *-e* 'bukov, od bukve'; *hrāstav*, *-a*, *-e* 'hrastov, od hrasta'; *hrūškov*, *-a*, *-e* 'kruškov, od kruške'; *skūlav*, *-a*, *-e* 'krastav, u krastama'; *tārnnav*, *-a*, *-e* 'od trnja, pun trnja' i sl. prije su odnosni pridjevi nego posvojni. Od imenica ženskoga roda posvojni su pridjevi na *-in*: *bābin*, *-a*, *-e* 'babin; bakin'; *čārin*, *čarīna*, *-e* 'kćerin'; *gōskin*, *-a*, *-e* 'guskin'; *krāvin*, *-a*, *-e* 'kravin'; *mōmin*, *-a*, *-e* 'majčin'; *strīnin*, *-a*, *-e* 'strinin'; *vūjnin*, *-a*, *-e* 'ujnin' itd.

Odnosni pridjevi u nominativu muškoga roda jednine redovito imaju dočetak -i: *bábjí*, -a, -e 'bablji'; *bagičěki*, -a, -e 'prosjачki; bogaljski'; *bápski*, -a, -e 'bap-ski'; *cviětní*, -a, -e 'cvjetni'; *člaviěči*, -a, -e 'čovječji'; *detěči*, -a, -e 'dječji; djetinji'; *drevěni*, -a, -e 'drveni'; *hajďíni*, -a, -e 'heljdin, od heljde'; *h(a)ržěni*, -a, -e 'raženi, od raži'; *hčaróňi*, -a, -e 'jučerašnji'; *ivóňski*, -a, -e 'ivanjski'; *jábučni*, -a, -e 'jabučni, od jabuka'; *kakašíni*, -a, -e 'kokošji'; *kěrsni*, -a, -e 'krsni'; *kuďlni*, -a, -e 'kolni, za kola'; *kuďňski*, -a, -e 'konjski'; *lúcki*, -a, -e 'tuđi'; *luďjši*, -a, -e 'krt; nemastan'; *lětašni*, -a, -e 'ljetošnji'; *lúcki*, -a, -e 'ljudski'; *měľinski*, -e, -e 'mlinski'; *mladínski*, -a, -e 'od peradi'; *naběski*, -a, -e 'nebeski'; *navádni*, -a, -e 'uobičajeni'; *pruďsti*, -a, -e 'običan, jednostavan'; *saldáčki*, -a, -e 'vojnički'; *sělski*, -a, -e 'seoski'; *papiěrnati*, -a, -e 'papirni'; *tažáčki*, -a, -e 'težački'; *vůnašni*, -a, -e 'vanjski, izvanjski'; *vuzměni*, -a, -e 'uskršnji'; *zímski*, -a, -e 'zimski'; *zůtrašni*, -a, -e 'sutrašnji'; *žómatni*, -a, -e 'samteni, od samta' i dr.

Odnosni i posvojni pridjevi u govoru Jesenja nemaju, u načelu, kratkih i dugih oblika, s tim da odnosni u nominativu jednine muškoga roda imaju nastavak -i, a posvojni koji se završavaju na -av, -in, imaju morfem -ø, što znači da i jedni i drugi imaju samo jedan niz sklonidbenih nastavaka za svaki od triju rodova. Tako se npr. pridjev *damōči*, -a, -e 'domaći, -a, -e' sklanja: jd m r N *damōč-i*, G *damōč-ega*, D *damōč-emu*, A za živo *damōč-ega* / za neživo *damōč-i*, L (na) *damōč-am*, I (z) *damōč-im* (individualne varijante i: G *damōč-aga*, D *damōč-amu*, A za živo *damōč-aga*); mn m r N *damōč-i*, G *damōč-i*, D *damōč-im*, A *damōč-æ*, L (pri) *damōč-i*, I (z) *damōč-imi*; jd ž r N *damōč-a*, G *damōč-æ*, D *damōč-e*, A *damōč-u*, L (na) *damōč-e*, I (z) *damōč-u*; mn ž r N *damōč-æ*, G *damōč-i*, D *damōč-im*, A *damōč-æ*, L (na) *damōč-i*, I (z) *damōč-imi*; jd sr r N *damōč-e*, G *damōč-ega*, *damōč-ěmu*, *damōč-e*, L (pri) *damōč-am*, I (z) *damōč-im* (individualne varijante kao i u m r G *damōč-aga*, D *damōč-amu*; u jednini različite nastavke za sr r imaju samo N i A); mn sr r jednaka je prema dočetnim padežnim morfemima oblicima ženskoga roda u množini. Primjeri za posvojne pridjeve: jd m r N *brátav-ø*, G *brátav-ega*, D *brátav-emu*, A za živo *brátav-ega* / za neživo *brátav-ø*, L (na) *brátav-am*, I (z) *brátav-im* (individualne varijante G *brátav-aga*, D *brátav-amu*, A za živo *brátav-aga*); mn m r N *brátav-i*, G *brátav-i*, D *brátav-im*, A *brátav-æ*, L (pri) *brátav-i*, I (z) *brátav-imi*; jd ž r N *brátav-a*, G *brátav-æ*, D *brátav-e*, A *brátav-u*, L (pri) *brátav-e*, I (z) *brátav-u*; mn ž r N *brátav-æ*, G *brátav-i*, D *brátav-im*, A *brátav-æ*, L (pri) *brátav-i*, I (z) *brátav-imi*; svi dočetcu u srednjem rodu jednine jednaki su onima muškoga roda osim dočetak za N i A *bratav-e*; u množini su dočetcu za srednji rod jednaki onima za ženski rod. Kao što ćemo vidjeti, isti segmentni oblici morfema vrijede za kratke oblike opisnih pridjeva u atributnoj funkciji, s tim da u jd m r N uvijek ima dočetak -i (upotrijebljene kratice: *jd* jednina, *mn* množina, *m r* muški rod, *ž r* ženski rod, *sr r* srednji rod, *N* nominativ, *G* genitiv, *D* dativ, *A* akuzativ, *L* lokativ, *I* instrumental). Među odnosnim pridjevima možemo navesti i neke vrlo rijetke s naglaskom na posljednjem slogu: *palavní*, -á, -uó 'rabljen, polovni', *patní*, -á, -uó 'petni', *nační*, -á, *načnuó* 'noćni' (danas češće *nuočni*, -a, -e).

Sudeći prema stanju u staroslavenskom, vjerojatno je i u praslavenskom kvalitativni ili opisni pridjev imao dvije vrste oblika, kratke (neodređene) i složene (određene; iz kojih su se razvili tzv. dugi). Kratki su oblici u praslavenskom mogli imati i atributnu i predikatnu funkciju, a tako je i u tekstovima na starocrkvenoslavenskom gdje kratki oblici nisu ograničeni na predikatnu funkciju, a složeni se oblici u toj funkciji ne pojavljuju, s tim da u kasnijem razdoblju sve više potiskuju kratke (Mihaljević 2014: 96). Složeni oblici u staroslavenskom dolaze kada pridjev, u funkciji atributa ili samostalno, označuje nešto što je već poznato ili nešto što je ranije spomenuto (Hamm 1958: 139). U daljnjem razvitku složeni oblici (danas „dugi oblici”) sve su više u slavenskim jezicima potiskivali kratke, pa su u suvremenim slavenskim jezicima kratki oblici sasvim marginalizirani, a najdalje je u tom otišao lužičkosrpski jezik (sorapski), u kojem uopće više nema kratkih oblika. U ruskom su pak kratki oblici u predikatnoj ulozi, a ulogu pridjevskoga atributa vrše isključivo dugi oblici (Mihaljević 2014: 96). U ruskom većina opisnih pridjeva ima duge (atributne) oblike koji se sklanjaju i kratke (predikatne) oblike koji se rabe samo u nominativu (*belyj, belaja, beloe* ‘bijeli’ – *bel, belá, bélo* ‘bijel’, *sin’ij, sin’aja, sin’ee* ‘plavi’ – *sin’, sin’á, sín’e* ‘plav’ i sl.; usp. Miloslavskij 1987: 172), a padežni oblici kratkih pridjeva mogu doći u ustaljenim izrazima u folklornom stilu jezika (*sred’ bela dn’a, po belu svetu, na dobra kon’a, krasnu devicu* i sl.). U zapadnim južnoslavenskim jezicima (slovenski, hrvatski i dr.) još i danas kratki oblici dolaze u ulozi atributa (*Star čovjek teško radi. Mlad momak radio je u polju.*), ali je i u tim jezicima njihova uporaba znatno ograničena (usp. Mihaljević 2014: 96).

Unatoč tomu što se u svakodnevnoj jezičnoj uporabi (kao i u jeziku javnih medija) to ili ne poštuje ili ne primjenjuje, u standardnom i književnom hrvatskom jeziku vrlo je jasno izražena razlika između dugih („određenih”) i kratkih („neodređenih”) oblika opisnih pridjeva. Kratki oblici dolaze redovito u predikatnoj funkciji (ali ih dugi mogu zamijeniti bez bitne promjene u značenju), a u atributnoj funkciji mogu dolaziti kako dugi tako i kratki oblici (doduše ovi rjeđe), s tim da kratki oblici u atributnoj funkciji odgovaraju na pitanje *kakav?*, a dugi oblici u atributnoj funkciji na pitanje *koji?* (*Čovjek je star. Star (kakav?) čovjek teško radi. Stari (koji?) čovjek teško radi.*).

Kajkavsko područje također pripada onomu slavenskomu arealu na kojem se razlika, barem morfološki, između dugih i kratkih oblika do danas očuvala, ali je teško za cijelo to područje postaviti jedinstvena načela na kojima se ta razlika temelji. Čini se da od govora do govora postoje određene razlike u uporabi i u čestoti uporabe dvaju tipova. U kajkavskom narječju u uporabi su kratki i dugi oblici pridjeva, ali je njihova funkcionalna distribucija drugačija nego u preporučljivu obliku standardnoga hrvatskoga jezika. U većini kajkavskih govora po segmentnom obliku morfema jedino se u jednini muškoga roda razlikuju dugi i kratki oblik pridjeva (*stári – stār, krātki – krātek, tuōplī – tōpel* i sl.), a u svim drugim oblicima segmentni morfemi (nastavci) pridjeva, kao što ćemo pokazati za govor Jesenja, jednaki su za „duge”

i „kratke” oblike pridjeva, no za najveći je broj pridjeva dosljedna razlika u naglasku između dugih i kratkih oblika. U ovom ćemo radu uspoređivati uporabu dugih i kratkih oblika u govoru Jesenja s njihovom uporabom u geografski bliskom (iako fonološki osebjnom) bednjanskom govoru prema opisu što ga je dao Josip Jedvaj (Jedvaj 1956: 303–306).

I u govoru Jesenja u načelu se, barem za većinu opisnih pridjeva, dobro čuva morfološka razlika između dugih i kratkih oblika. Dugi („određeni”, prvenstveno atributni) oblici osnovni su, kratki nerijetko nedostaju (ili potpuno ili u ženskom ili pak u ženskom i srednjem rodu), ali su gotovo uvijek osnova za načinski prilog koji se po obliku (po naglasku) slaže sa srednjim rodом kratkih oblika. Dugi oblici opisnih pridjeva („atributni” oblici) imaju isti naglasak u sva tri roda (*póni*, -a, -e ‘puni’; *uōštri*, -a, -e ‘oštri’; *hūdi*, -a, -e ‘ljuti’), a naglasak ostaje na istom slogu kroz cijelu sklonidbenu paradigmu (kao i za odnosne i posvojne pridjeve; usp. sklonidbu pridjeva *damōči*, -a, -e ‘domaći’). U golemoj većini slučajeva kratki oblici pridjeva („predikatni” oblici) imaju za sva tri roda drugačiji naglasak nego atributni (*pōn*, -a, -e ‘pun’; *ōšter*, *ōštra*, -e ‘oštar’; *hūd*, -a, -e ‘ljut’), a za većinu je pridjeva i za kratke oblike naglasak za sva tri roda isti te ostaje na istom slogu kroz cijelu paradigmu. Od toga pravila odstupa razmjeno malen broj pridjeva (u našoj građi nabrojili smo ih petnaestak) koji u nominativu jednine muškoga roda imaju dvosložni i dvovršni naglasak, ali svi drugi padeži muškoga roda imaju isti naglasak kao odgovarajući oblici ženskoga i srednjega (usp. *buōgat*, *bagāta*, -e ‘bogat’; *bagāti*, -a, -e ‘bogati’). Treba još reći da se naglasak načinskoga priloga podudara s naglaskom kratkih oblika pridjeva (npr. *mōker*, *mōkra*, -e ‘mokar’ / načinski prilog *mōkre* ‘mokro’; *muōkri*, -a, -e ‘mokri’), pa se čak i onda kada neki kratki oblici nedostaju, može „rekonstruirati” njihov naglasak. Na temelju odnosa naglaska u kratkim i u dugim oblicima opisne pridjeve može se razvrstati u nekoliko skupina.

U jednu se skupinu mogu razvrstati opisni pridjevi koji u kratkim oblicima imaju tromi naglasak, a u dugima dugosilazni (načinski prilog navodi se unutar kosih zagrada, između kratkih i dugih oblika). Evo primjera: *čīst*, -a, -e ‘čist’ / *čīstel*, *čīsti*, -a, -e; *dōg*, -a, -e ‘dug’ / *dōgel*, *dōgi*, -a, -e; *drōben*, *drōbna*, -e ‘sitan’ / *drōbnel*, *druōbni*, -a, -e; *flāten*, *flātna*, -e ‘okretan, spretan u poslu’ / *flātnel*, *flātni*, -a, -e; *frīžek*, *frīška*, -e ‘svjež’ / *frīške*, *frīški*, -a, -e; *gōtav*, -a, -e ‘gotov, dogotovljen’ / *gōtave*, *gōtavi*, -a, -e (postoji i načinski prilog /*gatōve*/ sa značenjem ‘zamalo’); *hīter*, *hītra*, -e ‘hitar, okretan’ / *hītre*, *hītri*, -a, -e; *lāčen*, *lāčna*, -e ‘gladan’ / *lāčnel*, *lāčni*, -a, -e; *mārzal*, *mārzla*, -e ‘hladan’ / *mārzle*, *mārzli*, *mārzla*, -e (kratki oblik za m r jd rijedak je i obično se zamjenjuje dugim); *mūden*, *mūdna*, -e ‘spor, koji zadržava, koji kasni’ / *mūdnel*, *mūdni*, -a, -e; *nīzek*, *nīska*, -e ‘nizak’ / *nīskel*, *nīski*, -a, -e; *pōn*, -a, -e ‘pun’ / *pōnel*, *pōni*, -a, -e; *sigūren*, *sigūrna*, -e ‘siguran’ / *sigūrnel*, *sigūrni*, -a, -e; *sīt*, -a, -e ‘sit’ / *sīte*, *sīti*, -a, -e; *slāb*, -a, -e ‘slab’ / *slābe*, *slābi*, -a, -e; *srēčen*, *srēčna*, -e ‘sretan’ / *srēčnel*, *srēčni*, -a, -e; *stār*, -a, -e ‘star’ / *stāre*, *stāri*, -a, -e; *tīh*, -a, -e ‘tih’ / *tīhe*, *tīhi*, -a, -e; *vājnen*, *vājna*, -e ‘naviknut’ / *vājnel*, *vājni*, -a, -e; *vūren*, *vūrna*, -e

‘mekan za obradu, miješenje’ /vūrnel/, vūrni, -a, -e; zdrāv-, -a, -e /zdrāvel/, zdrāvi, -a, -e; zrēl, zrēla, -e ‘zreo’ /zrēle/, zriēli, zriēla, -e (u N jd m r kratki se oblik vrlo često zamjenjuje dugim). Moglo bi se navesti više odnosnih pridjeva koji funkcioniraju kao opisni, npr. žmōhen, žmōhna, -e ‘ukusan, koji ide u tek’ /žmōhnel/, žmōhni, -a, -e, prema žmōh ‘tek’

U ovoj skupini ima nekoliko pridjeva koji zahtijevaju dodatno objašnjenje. Porod pridjeva bādst, -a, -e ‘glup’ /bādstel/, badāsti, -a, -e, s naglaskom na različitim slogovima u kratkom i u dugom obliku, u uporabi je i manje česta varijanta badāst (ovaj oblik za N m r jd vrlo je rijedak), badāsta, -e /badāstel/, bādsti, -a, -e. Pridjev prāvi, -a, -e ‘pravi’ nema kratkih oblika, ali postoji odgovarajući načinski prilog prāv (doduše bez posebnoga priloškoga morfema -e) ‘pravo, kako treba’. Pridjev rād, -a, -e ‘koji hoće, koji je voljan’ nema odgovarajućih dugih oblika (imēti rād, -a, -e ‘voljeti’). Pridjev tōčen, tōčna, -e ‘točan’ nema dugih oblika, ali zato postoji (doduše kvazihomonimni) pridjev tōčni, tōčna, -e ‘nabijen od hranjenja, od tovljenja’, koji pak nema kratkih oblika.

Drugu skupinu opisnih pridjeva tvore pridjevi koji u kratkim oblicima (te u načinskom prilogu) imaju tromi naglasak, a u dugim oblicima imaju akut, npr.: batāžen, batāžna, -e ‘bolestan’ /batāžnel/, batāžni, -a, -e; glādek, glātka, -e ‘gladak’ /glātkel/, glātki, -a, -e; kamōten, kamōtna, -e ‘komotan’ /kamōtnel/, kamuōtni, -a, -e (kao odgovarajući načinski prilog dolazi i oblik kamuōt); kēsēn, kēsna, -e ‘kasan’ /kēsnel/, kiēsni, -a, -e; krātek, krātka, -e ‘kratak’ /krātkel/, krātki, -a, -e; lakōten, lakōtna, -e ‘pohlepan’ /lakōtnel/, lakuōtni, -a, -e; lēhek, lēhka, -e ‘lagan’ /lēhkel/, liēhki, -a, -e; māhek, māhka, -e ‘mekan’ /māhkel/, māhki, -a, -e; mārtev, mārtna, -e ‘mrtav’ /mārtnel/, mārtni, -a, -e; mlōčen, mlōčna, -e ‘mlak’ /mlōčnel/, mlōčni, -a, -e (kratki oblik za N jd m r najčešće se zamjenjuje dugim); mōker, mōkra, -e ‘mokar’ /mōkre/, muōkri, -a, -e; ošter, oštra, -e ‘oštar’ /oštnel/, uōštri, -a, -e; pārhek, pārška, -e ‘prhak’ /pārshkel/, pārshki, -a, -e; rēzek, rēska, -e ‘rezak’ /rēskel/, riēski, -a, -e; slādek, slātka, -e ‘sladak’ /slātkel/, slātki, -a, -e; stākel, stākla, -e ‘bijesan, pobijesnio’ /stākel/, stākli, stākla, -e (kratki oblik u N jd m r rijedak je, zamjenjuje se obično dugim oblikom); svēkel, svēkla, -e ‘svijetao’ /svēkle/, sviēkli, sviēkla, -e; tēnek, tēnka, -e ‘tanak’ /tēnkel/, tiēnki, -a, -e; tēsēn, tēsna, -e ‘tjesan’ /tēsnel/, tiēsni, -a, -e; tāžek, tāška, -e ‘težak, koji zahtijeva velik napor’ /tāžkel/, tāžki, -a, -e; tōpel, tōpla, -e ‘topao’ /tōple/, tuōpli, tuōpla, -e; vāder, vādra, -e ‘vedar’ /vādre/, vādri, -a, -e; vōhek, vōhka, -e ‘koji vonja na ustajalo i vlažno’ /vōhkel/, vōhki, -a, -e; vōzek, vōska, -e ‘uzak’ /vōskel/, vōski, -a, -e (kratki oblik N jd m r vrlo se često zamjenjuje dugim oblikom); žmāhek, žmāhka, -e ‘težak (za nošenje)’ /žmāhkel/, žmāhki, -a, -e; žōhek, žōhka, -e ‘gorak’ /žōhkel/, žōhki, -a, -e. Za pridjev s dugim oblicima laguōdni, -a, -e ‘zločest, zao’ nisu više u uporabi kratki oblici lagōden, lagōdna, -e iako su se još mogli čuti u govoru starijih ljudi 1980-ih.

U treću skupinu ulaze pridjevi koji u kratkim oblicima imaju dugosilazni naglasak (u sva tri roda), a u dugim oblicima naglasak je akut. Za tu je skupinu pridjeva

karakteristično da za kratke oblike vrlo često nedostaje oblik ženskoga roda (iako su govornici svjesni kako bi trebao glasiti) ili je vrlo rijedak u uporabi, a nije osobito učestao ni oblik srednjega roda. Točkice ne znače nužno da odgovarajućega oblika nema, nego da ga ja nisam uspio zabilježiti (nego sam dobivao duge oblike), a oblici u zagradi ovako su ili onako sugerirani i dopušteni. Primjeri: *biêl*, ..., -e 'bijel' /*biêlel*/, *biêli*, *biêla*, -e; *bliêd*, ..., -e 'blijed' /*bliêdelel*/, *bliêdi*, -a, -e; *buôs*, ..., -e 'bos' /*buôsêl*/, *buôsi*, -a, -e; *ciêl*, (*ciêla*), -e 'cio' /*ciêlel*/, *ciêli*, *ciêla*, -e; *čelâen*, -a, -e 'crven' /*čelâenêl*/, *čelâeni*, -a, -e (pridjev ima individualne varijante *čerlâen*, -a, -e, *čalâen*, -a, -e i *č(a)râen*, -a, -e); *čâern*, ..., ... 'crn' /*čâernêl*/, *čâerni*, -a, -e; *čvêrst*, ..., -e 'čvrst' /*čvêrstêl*/, *čvêrsti*, -a, -e; *drâg*, -a, -e 'skup' /*drâgêl*/, *drâgi*, -a, -e; *fîn*, ..., -e 'fin' /*fînel*/, *fîni*, -a, -e; *gôst*, -a, -e 'gust' /*gôstêl*/, *gôsti*, -a, -e; *guôl*, ..., -e 'gol' /*guôlel*/, *guôli*, *guôla*, -e; *glûh*, ..., *glûhe* 'gluh' /*glûhelel*/, *glûhi*, -a, -e; *gñil*, ..., -e 'truo, gnjio' /*gñilel*/, *gñile*, -a, -e; *hûd*, -a, -e 'ljut, ljutit' /*hûdelel*/, *hûdi*, -a, -e; *jâk*, ..., *jâke* 'jak, snažan' /*jâkel*/, *jâki*, -a, -e; *liên*, (*liêna*), -e 'lijen' /*liênêl*/, *liêni*, -a, -e; *mlôd*, -a, -e 'mlad' /*mlôdelel*/, *mlôdi*, -a, -e; *niêm*, -a, -e 'nijem' /*niêmêl*/, *niêmi*, -a, -e; *rubâen*, ..., -e 'šupljikav (o plodovima)' /*rubâenêl*/, *rubâeni*, -a, -e; *siêr*, ..., *siêre* 'sijed' /*siêrelel*/, *siêri*, -a, -e; *siruôv*, -a, -e 'sirov' /*siruôvelel*/, *siruôvi*, -a, -e; *sîv*, -a, -e 'siv' /*sîvelel*/, *sîvi*, -a, -e; *skôp*, -a, -e 'skup' /*skôpelel*/, *skôpi*, -a, -e; *sliêp*, ..., ... 'slijep' /*sliêpelel*/, *sliêpi*, -a, -e; *sûh*, ..., (*sûhe*) 'suh' /*sûhelel*/, *sûhi*, -a, -e; (... *svâet*), ..., ... 'svet' /*svâetelel*/, *svâeti*, -a, -e; *têrd*, ..., *têrde* 'tvrd' /*têrdelel*/, *têrdi*, -a, -e; *tôp*, -a, -e 'tup' /*tôpelel*/, *tôpi*, -a, -e; *vasâel*, (*vasâela*), (*vasâele*) 'veseo' /*vasâelelel*/, *vasâeli*, *vasâela*, -e (i varijanta *vesâel* itd.); *zalên*, -a, -e 'zelen' /*zalênêl*/, *zalêni*, -a, -e; *žôt*, -a, -e 'žut' /*žôtêlel*/, *žôti*, -a, -e. Pridjev *živ*, *živa/živa*, *žive* 'živ' /*živêl*/, *živi*, -a, -e u ženskom rodu jednine kratkih oblika po naglasku *kadšto* razlikuje značenje *živa* 'živa, još na životu' i *živa* 'živa, živahna'. Uz načinske priloge /*liêpelel* 'lijepo', /*brêjelel* 'brjeđe', /*gâerdelel* 'ružno', /*mîlelel* 'milo' dolaze u uporabi samo dugi oblici (*liêpi*, -a, -e; *briêji*, -a, -e; *gâerdi*, -a, -e; *mîli*, *mila*, -e). To isto vrijedi za načinske priloge /*akrôglelel* 'okruglo; približno', /*nuôvelel* (i u priloškom izrazu *na nuôve*) 'novo', /*plâvelel* 'plavo', kojima odgovaraju dugi oblici *akrôgli*, *akrôgla*, -e; *nuôvi*, -a, -e; *plâvi*, -a, -e, ali nema odgovarajućih kratkih oblika. Pridjev *pûsti*, -e 'ispuhan, prazan' ima samo duge oblike (npr. *pûsti pezdiêc* 'mala gljiva puhara'), a kratke oblike i načinski prilog nisam zabilježio. Isto vrijedi i za pridjev *mûdri*, -a, -e 'mudri', za koji nema ni kratkih oblika ni načinskoga priloga. Slično tomu, samo duge oblike zabilježio sam za pridjev *tôžni*, -a, -e 'jadan, dostojan sažaljenja' (npr. *sirôtek tôžni* 'jaderno siročće'), dok su kratki oblici zanijekani. Jednako i za pridjev *snôžni*, -a, -e 'lijep, zgodan'. Za pridjev koji znači 'svet' zabilježio sam u uporabi kratki oblik za srednji rod, načinski prilog i duge oblike (... , ..., *svâete* 'svet' /*svâetelel*/, *svâeti*, -a, -e).

Četvrta skupina nije onoliko homogena kao prethodne. U njoj ima nekoliko podskupina. Jednu podskupinu čine pridjevi koji u nominativu jednine muškoga roda za kratki oblik imaju dvosložni i dvovršni naglasak, u ženskom i u srednjem rodu tromi (jednako tako i u načinskom prilogu), a u dugim oblicima dugosilazni naglasak: *buô-*

gat, bagāta, -e ‘bogat’ /*bagātel, bagāti, -a, -e; gīzdav, gīzdāva, -e* ‘gizdav, ponosan’ /*gīzdāvel, gīzdāvi, -a, -e; kuōsmat, kasmōta, -e* ‘kosmat, dlakav’ /*kasmōtel, kasmōti, -a, -e; pijan, pijōna, -e* ‘pijan’ /*pijōnel, pijōni, -a, -e; puōznat, paznōta, -e* ‘poznat’ /*paznōtel, paznōti, -a, -e*. Pridjev *stārpļiv, st(a)rplīva, -e* ‘strpljiv’ /*st(a)rplīvel, st(a)rplīvi, -a, -e* ima za kratki oblik nominativa jednine muškoga roda i naglasak *st(a)rplīv, -a, -e*. Pridjevi *vīsak, visōka, -e* ‘visok’ /*visōkel, visuōki, -a, -e; gļibak, gļibōka, -e* ‘dubok’ /*gļibōkel, gļibuōki, -a, -e* imaju, kao što vidimo, duge oblike s akutom. Iz ove podskupine naglaskom kratkoga oblika muškoga roda jednine izdvaja se pridjev *pōštan, paštēna, -e* ‘pošten’ /*paštēnel, paštēni, -a, -e*. Iduća podskupina ima dvosložni i dvovršni naglasak također u ženskom i u srednjem rodu i u načinskom prilogu te duge oblike s akutom: *jāzen, jāzna, -e* ‘ljutit, bijesan’ /*jāznel, jāzni, -a, -e; karāžen, karāzna, -e* ‘hrabar’ /*karāznel, karāzni, -a, -e; triēzen, triēzna, -e* ‘trijezan’ /*triēznel, triēzni, -a, -e; trūden, trūdna, -e* ‘umoran’ /*trūdnel, trūdni, -a, -e; vriēden, vriēdna, -e* ‘koji zavrjeđuje (nešto)’ /*vriēdnel, vriēdni, -a, -e; žājen, žājna, -e* ‘žedan’ /*žājnel, žājni, -a, -e*. Za pridjev *nōgel* ‘nagao’ nije potvrđena uporaba kratkih oblika za ženski i srednji rod jednine: *nōgel, ..., ... /nōglel, nōgli, nōgla, -e*.

Za cjelovit prikaz pridjeva kao vrste riječi treba spomenuti da u govoru Jesenja postoji nekoliko nepromjenjivih pridjeva (ne mijenjaju se ni po rodu, ni po broju ni po padežu) kao što su: *fāl* ‘jeftin, -a, -o’, *fiērtig* ‘spreman, spremna, -o’, *fiēst* ‘zgodan, zgodna, -o, lijep, -a, -o’, *frāj* ‘slobodan, slobodna, -o’, *knāp* ‘tijesan, jedva dovoljno velik’, *riēš* ‘hrustavo (pečen)’, *šrēk* ‘poprečan, ukošen, kosi’, *maruōd* ‘bolestan, koji pobolijeva’. Iste oblike kao pridjev ima i načinski prilog. Od svih nepromjenjivih pridjeva jedino *fāl* ‘jeftin’ ima sintetičku komparaciju (*faliēji, -a, -e / falēje; nōj. faliēji, -a, -e / nōj.falēje*).

Kao i u govoru Bednje (usp. Jedvaj 1956: 303), određeni (dugi) oblici mnogo su češći od neodređenih (kratkih) i mogu se (gotovo) uvijek upotrijebiti mjesto neodređenih (kratkih), naravno ako pridjev ima određeni oblik. Tako npr. mjesto *Ōn jā stār, ōna jā stāra, ōne jā stāre*. osobito kod mlađih govornika vrlo često dolazi *Ōn jā stāri, ōna jā stāra, ōne jā stāre*. Kratki oblici dolaze redovito u slučajevima kada se kvaliteta označena pridjevom ističe, npr. uz predmetak *pre-* ili uz prilog *prāvač* ‘previše, odviše’, kao u primjerima *Ōn jā zā te prestār*. ‘On je za to prestar.’ *Ōn jā prāvač stār*. ‘On je odveć star.’ *Ōna jā zā te prestāra*. ‘Ona je za to prestara.’ *Ōna jā prāvač stāra*. ‘Ona je odveć stara.’ *Ōne jā zā te prestāre*. ‘Ono je za to prestaro.’ *Ōne jā prāvač stāre*. ‘Ono je odveć staro.’; jednako tako u primjerima *Ōn jā vēc stār*. ‘On je već star.’ *Ōna jā vēc stāra*. ‘Ona je već stara.’ *Ōni su vēc stāri*. ‘Oni su već stari.’ ili pak u primjerima *Pa jā stār!* ‘Doista je star!’ *Pa jā stāra!* ‘Doista je stara!’ *Pa su jā stāri!* ‘Doista su stari!’ *Kiē bi rēkel da jā ōna tāk stāra!* ‘Tko bi rekao da je ona toliko stara!’. Tako i u primjeru *Ōn jā nuōri*. = *On jā nuōr*. ‘On je lud.’, ali se kratki oblik rabi, zbog isticanja, i u primjeru *Ōn jā čīste nuōr*. ‘On je posve lud.’. Neodređeni oblik zamjenjuje se često određenim. U svim tim i sličnim primjerima zamjena neodređenoga (kratkoga) oblika određenim (dugim) ne mijenja

ništa u značenju i kod nekih je govornika vrlo česta. Kako god bilo, u uporabi su određeni (dugi) oblici pridjeva daleko češći od neodređenih (kratkih). Rijetki su primjeri uporabe neodređenih (kratkih) oblika u kosim padežima u atributnoj funkciji (koji odgovaraju na pitanje kakav, -a, -o?), npr. *Stáremu člavěku na mōræš pamōči*.

Ima nekoliko pridjeva u kojima su se značenja neodređenih i određenih oblika razdvojila i udaljila. Tako određeni oblik *dabâĕĭi, dabâĕla, -e* zači 'debeo', dok neodređeni oblik ženskoga roda *dabâĕla* ima značenje 'trudna, noseća' (sinonim *nasâĕĭča*), a ironično se za debeloga muškarca kaže da je *dăĕbal* '(debeo) kao da je trudan'. Određeni oblik pridjeva *duôbri, -a, -e* ima značenje 'dobar po naravi, po odgoju (za osobe, osobito za djecu)', dok neodređeni oblik *dôber, dôbra, -e* najčešće znači 'dobar (kao konstatacija i za osobe); dobar, koji pristaje, koji je prikladan (uglavnom govoreći o stvarima i predmetima)', npr. *Děćec jæ dôber*: 'Dječak je dobar / u redu.' *Děćec jæ duôbri*. 'Dječak je umiljat i poslušan.'. Slično je i s parom oblika *krîv : krîvi*. Nekoć neodređeni oblik *krîv, krîva, krîve* danas funkcionira prvenstveno u značenju 'kriv, koji snosi krivicu za nešto, koji je štogod skrivio', dok nekoć određeni oblik *krîvi, -a, -e* najčešće pokriva značenja 'koji nije pravi' i 'zakrivljen, iskrivljen (za predmete)'. Pridjev *sôm, -a, -e* ima značenje 'sam, usamljen' ili 'onaj koji je na osami', dok određeni oblik *sômi, -a, -e*, koji se najčešće upotrebljava uz nazive za stvari, znači 'bez primjesa; (gotovo) čist (od primjesa)'. Iako je riječ o kvazisinonimima, ovamo bi išli i pridjevi *tôĕĕn, tōĕĕna, -e* 'točan precizan' i *tôĕĕni, -a, -e* 'uhranjen, nabijen od jela, utovljen' (doduše, kada bi ga bilo, neodređeni bi oblik glasio *tôĕĕn*).

Što se tiče komparacije, ona (osobito kod mlađih govornika) pokazuje izrazitu tendenciju prema analitičkoj. Od oblika pozitivna komparativ se tvori tako što se ispred pozitivna stavlja riječca (prilog) *bôĭ* 'više, jače' (komparativ načinskoga priloga *dôbre*; npr. *čvârsti, -a, -e, bôĭ čvârsti, -a, -e* 'čvršći'), a superlativ tako što element *nôj* (s vlastitim naglaskom) dolazi ispred komparativa *bôĭ*, koji također ima vlastiti naglasak (npr. *nôj.bôĭ čvârsti, -a, -e* 'najčvršći'). Takav je superlativ neka vrsta polusloženice. Ipak se u govoru može naći četrdesetak pridjeva koji tvore „tradicionalni sintetički” komparativ s pomoću nastavaka, a u superlativu ispred oblika komparativa dolazi predmetak *nôj* (npr. *mlôdi, -a, -e : mlôjši, -a, -e* 'mlađi', *nôj.mlôjši, -a, -e* 'najmlađi'; *tuôpĭi, tuôpla, -e* 'topao' : *tapĭiĕji, -a, -e* 'topliji', *nôj.tapĭiĕji, -a, -e* 'najtopliji'). No i jedan dio pridjeva koji imaju sintaktičku komparaciju, istodobno se može upotrebljavati i s analitičkim oblicima komparativa i superlativa (npr. *tuôpĭi, tuôpla, -e : bôĭ tuôpĭi, tuôpla, -e* 'topliji', *nôj.bôĭ tuôpĭi, tuôpla, -e* 'najtopliji').

U onom što slijedi, primjeri za sintetičku komparaciju zabilježeni su u našoj građi prema skupinama. Oblike za pozitiv navodimo samo u određenom obliku (ali je prijevod u kratkom obliku). U prvu skupinu idu primjeri: *dabâĕĭi, dabâĕla, -e* 'debeo' : *dâĕpši, -a, -e, nôj.dâĕpši, -a, -e; dôgi, -a, -e* 'dug, dugačak' : *dôkši, -a, -e, nôj.dôkši, -a, -e; flăĭten, flăĭtna, -e* 'okretan, brz u poslu' : *flăĭtnaši, -a, -e, nôj.flăĭtnaši, -a, -e; gârđi, -a, -e* 'ružan' : *gârši, -a, -e, nôj.gârši, -a, -e*; (za značenje 'loš' nema u ovom govoru jedinstvene riječi pa navodimo samo komparative i superlative) : *guôrši, -a,*

-e, *nôj.guôrši*, -a, -e; *hûdi*, -a, -e 'ljut' : *hûjši*, -a, -e, *nôj.hûjši*, -a, -e; *laguôdni*, -a, -e 'zločest' : *lâgaši*, -a, -e, *nôj.lâgaši*, -a, -e; *liêpi*, -a, -e 'lijep' : *liêpši*, -a, -e, *nôj.liêpši*, -a, -e; *mlôdi*, -a, -e 'mlad' : *mlôjši*, -a, -e, *nôj.mlôjši*, -a, -e; *pômatni*, -a, -e 'pаметан' : *pamêtnaši*, -a, -e, *nôj.pamêtnaši*, -a, -e (rjeđe i *pamatniêji*, -a, -e); *sigûren*, *sigûrna*, -e 'siguran' : *sigûrnaši*, -a, -e, *nôj.sigûrnaši*, -a, -e; *slâbi*, -a, -e 'slab' : *slâbaši*, -a, -e (i *slâbaši*, -a, -e), *nôj.slâbaši*, -a, -e; *stâri*, -a, -e 'star' : *stâraši*, -a, -e, *nôj.stâraši*, -a, -e; *visuôki*, -a, -e 'visok' : *viši*, -a, -e, *nôj.viši*, -a, -e; *vriêdni*, -a, -e 'vrijedan; koji nešto zavrjeđuje' : *vrêdnaši*, -a, -e, *nôj.vrêdnaši*, -a, -e; *zdrâvi*, -a, -e 'zdrav' : *zdrâvaši*, -a, -e, *nôj.zdrâvaši*, -a, -e. Druga skupina: *jâki*, -a, -e 'jak' : *jâči*, -a, -e, *nôj.jâči*, -a, -e; *krâtki*, -a, -e 'kratak' : *krâči*, -a, -e, *nôj.krâči*, -a, -e; *plîtki*, -a, -e 'plitak' : *plîči*, -a, -e, *nôj.plîči*, -a, -e; *vêliki*, -a, -e (i *vêliki*, -a, -e) 'velik' : *vêči*, -a, -e, *nôj.vêči*, -a, -e; *žmêhki*, -a, -e 'težak (kao teret za nošenje)' : *žmêči*, -a, -e, *nôj.žmêči*, -a, -e. Trećoj skupini pripadaju: (rijedak je oblik pozitiva *blîski*, -a, -e, obično se izražava opisno *târri*, -a, -e *jæ blîzu* ili *blîž*) : *blîži*, -a, -e, *nôj.blîži*, -a, -e; *drâgi*, -a, -e 'skup' : *drâži*, -a, -e, *nôj.drâži*, -a, -e; *lêhek*, *lêhka*, -e 'lagan' : *liêži*, -a, -e, *nôj.liêži*, -a, -e; *nîski*, -a, -e 'nizak' : *nîži*, -a, -e, *nôj.nîži*, -a, -e; *têški*, -a, -e 'težak (koji zahtijeva velik napor)' : *têži*, -a, -e, *nôj.têži*, -a, -e; *vôski*, -a, -e 'uzak' : *vôži*, -a, -e, *nôj.vôži*, -a, -e; *hîtri*, -a, -e 'hitar; okretan' : *hitriêji*, -a, -e, *nôj.hitriêji*, -a, -e; *kiêšni*, -a, -e 'kasan' : *kesniêji*, -a, -e, *nôj.kesniêji*, -a, -e; *mêrzli*, *mêrzla*, -e 'hladan, mrzao' : rijetki oblici: *m(a) rzliêji*, -a, -e, *nôj.m(a) rzliêji*, -a, -e; *tuôpli*, *tuôpla*, -e 'topao' : *tapliêji*, -a, -e, *nôj.tapliêji*, -a, -e; *badâsti*, -a, -e 'glup' : *badastiêji*, -a, -e, *nôj.badastiêji*, -a, -e; *druôbni*, -a, -e 'sitan' : *drubniêji*, -a, -e, *nôj.drubniêji*, -a, -e. U četvrtu skupinu idu: (nepromjenjivi pridjev) *fâl* 'jeftin' : *faliêji*, -a, -e, *nôj.faliêji*, -a, -e. U petu se skupinu mogu razvrstati: *môli*, *môla*, -e 'malen' : *miêni*, -a, -e, *nôj.miêni*, -a, -e (s posebnim oblikom leksema u komparativu i superlativu); *širuôki*, -a, -e 'širok' : *šîrji*, -a, -e, *nôj.šîrji*, -a, -e; *tiêhki*, -a, -e 'tanak' : *tiêni*, -a, -e, *nôj.tiêni*, -a, -e. Za pridjev *dôber*, *dôbra*, -e / *duôbri*, -a, -e 'dobar/dobri' u komparativu i superlativu dolazi drugačiji leksom nego u pozitivu: *buôli*, -a, -e, *nôj.buôli*, -a, -e. Kao što smo već naznačili, većina tih pridjeva može imati i sinonimne analitičke oblike za komparativ i superlativ.

Popis literature

- BARIĆ, Eugenija; Mijo LONČARIĆ; Dragica MALIĆ; Slavko PAVEŠIĆ; Mirko PETI, Vesna ZEČEVIĆ, Marija ZNIKA 1995. *Hrvatska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- BROZOVIĆ, Dalibor 1990. *Kajkavsko narječje* (razdio u članku Jezik. Srpskohrvatski/hrvatsko-srpski, hrvatski ili srpski, D. Brozović i P. Ivić), Enciklopedija jugoslavije, knj. 6, Jap-Kat, Zagreb, str. 85.
- BRABEC, Ivan; Mate HRASTE; Sreten ŽIVKOVIĆ 1968. *Gramatika hrvatskosrpskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- FLORSCHÜTZ, Josip 1940. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika za srednje i slične škole*. Zagreb: Naklada školskih knjiga i tiskarnica Banovine Hrvatske.

- HAMM, Josip 1958. *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- JEDVAJ, Josip 1956. Bednjanski govor. *Hrvatski dijalektološki zbornik*. Knjiga 1. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- LONČARIĆ, Mijo 1996. *Kajkavsko narječje*, Zagreb: Školska knjiga.
- MIHALJEVIĆ, Milan 2014. *Slavenska poredbena gramatika*. 2. dio: *Morfologija, Prozodija, Slavenska pradomovina*. Zagreb: Školska knjiga.
- MILOSLAVSKIJ, Igor G. 1987. *Praktičeskaja grammatika ruskogo jazyka*. Moskva: Russkij jazyk.
- TEŽAK, Stjepko; Stjepan BABIĆ 1992. *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*. 7. dopunjeno izdanje. Zagreb: Školska knjiga.
- ZEČEVIĆ, Vesna 1993. *Fonološke neutralizacije u kajkavskom vokalizmu*. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkog instituta.

Abstract

The introductory part of the paper determines the place of the Jesenje speech within the Kajkavian dialect. After that, according to the grammars, the types of adjectives are determined and this distribution will be applied to the adjectives of the Jesenje speech. Before the description of adjectives in the local dialect, the basic facts about the development of adjectives in Slavic languages and their main features in the standard Croatian language are presented. Then the relative and possessive adjectives are briefly presented in the Jesenje speech (with examples and with declension patterns). The majority of the paper is devoted to the presentation of descriptive or qualitative adjectives in the speech of Jesenje. It is pointed out that, apart from the difference in the nominative singular of the masculine gender, certain (long) and indefinite (short) forms of adjectives, for which basic functions (attribute and predicate) are illustrated, do not differ from each other in segmental grammatical morphemes (suffixes), but that for the vast majority of descriptive adjectives definite and indefinite form differ in accent which (except sometimes in the masculine nominative singular) is always on the same syllable. The basic groups are illustrated according to the types of accents in indefinite and definite forms. It has been repeatedly pointed out that many qualitative adjectives are relative in origin. At the end of the paper, the comparison of adjectives in the Jesenje speech (analytical and synthetic) is presented, and the synthetic comparison is systematically described.

Orientalistika

Īśā-upaniṣad u perzijskome prijevodu Dāre Šukūha

Posvećujemo ovaj članak profesoru Ježiću koji je u dva članka,¹ uz bogate tekstovne opažaje i emendacije, zapanjujućom filološkom istančanošću raščlanio povijest teksta Īśā-upaniṣadi. Kako je bio zainteresiran i za recepciju Īśā-upaniṣadi u kasnijoj komentatorskoj književnosti, prinosimo mu rad koji se također bavi njezinom recepcijom, ali ovaj put u svjetlu mističnoga islama.

Sažetak

U članku se obrađuje perzijski prijevod *Īśā-upaniṣadi* iz 1657. g. koji se nalazi u djelu *Sirr-i akbar*. Uz pomoć brahmanističkih učenjaka iz Benaresa, djelo je sastavio Dārā Šukūh, najstariji sin Velikoga Mogula Šāha Ğahāna. Usporedba vedskoga izvornika i njegova perzijskoga prijevoda otkriva da perzijski tekst prati vedski izvornik, ali i da sadrži brojne dodatke u obliku glosa i tumačenja koji tekst sustavno približuju sufijskomu nauku. Tumačenja i glose neočekivano su tek manjim dijelom u skladu sa Šaṅkarinim komentarom iz 8. st. Perzijski prijevod pokazuje da je Šukūh u nekim dijelovima tekst shvaćao sasvim suprotno od Šaṅkare, što otkriva njihove znatno različite poglede na poruku *Īśā-upaniṣadi*, kao i na različite ciljeve i motive tumačenja teksta. To govori u prilog tezi da Dārā Šukūh nije bio tek naručitelj, već i autor djela. Perzijska transkripcija staroindijskih pojmova otkriva novindoarijske glasovne promjene i bliskost s brađskim izgovorom, što upućuje na mogućnost da je Dārā Šukūh prevodio tekst s vedskoga na perzijski uz pomoć brahmanističkih učenjaka posredstvom zajedničkoga razgovornoga jezika.

Uvod

Īśā-(ili *Īśāvāsyā*)-*upaniṣad* kratak je religiozno-filozofski tekst u stihu koji čini posljednje, 40. poglavlje *Yađuṣsaṃhite*, koja pripada Bijeloj *Yađuṣvedi*. Inače je *Yađuṣsaṃhita* zbirka svetih izreka poredanih po obredima u kojima se rabe, a pripada vedskoj školi Vāḍasanejin. Škola Vāḍasanejin dijeli se u dvije grane, Kāṇva i Mādhyaṃdina, što znači da se *Īśā-upaniṣad* sačuvala u dvije recenzije; u recenziji

1 Ježić 2000; 2016.

Kāṇva ima 18, a u recenziji Mādhyamdina 17 kitica. Godine 1657. mogulski kraljević Dārā Šukūh preveo je, uz pomoć hinduističkih učenjaka, 50 upanišadi na perzijski jezik, uključujući i *Īśā-upaniṣad* u recenziji Kāṇva. Godine 1775. pionir orijentalistike Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron (1731. – 1805.) nabavio je iz Indije perzijski rukopis Šukūhove knjige,² te ga je preveo prvo na francuski, a zatim i na latinski, na kojem je djelo 1801.–1802. objavio u Strasbourgu u dva sveska pod naslovom *Oupnek'hat*. Na taj se način Zapad po prvi put upoznao s književnošću upanišadi.

Dārā Šukūh: život i djela

Dārā Šukūh (1615.–1659.) bio je najstariji sin Velikoga Mogula, Šāha Ḍahāna (1592.–1666.) i njegove supruge Mumtāz Maḥal. Šāh Ḍahān ostao je upamćen kao jedan od najznačajnijih indijskih vladara; jedna je od najznatnijih njegovih ostavština Tāḍ Maḥal, mauzolej posvećen Dārinoj majci Mumtāz Maḥal. Iako je bio prvorođeni, Dārā Šukūh ipak nije naslijedio paunovo prijestolje Velikih Mogula, već je na njega zasjeo njegov mladi brat Aurangzeb, postavši šesti i zadnji Veliki Mogul. U ratu za Šāh Ḍahānovu nasljeđe, Šukūha je pobijedio i dao pogubiti Aurangzeb. Tako je, prema riječima povjesničarke Audrey Truschke (2017: 21), Dārā Šukūh ostao upamćen kao najveći „... što ako ...” indijske povijesti. U historiografiji se od vremena britanskih kolonijalnih povjesničara uvriježilo Aurangzeba shvaćati kao vladara koji je skrenuo s puta religijske tolerancije ranijih Velikih Mogula, slijedio ortodoksni islam, rušio hinduističke hramove i ukidao pokroviteljstvo umjetnicima.³ Dugogodišnja je Aurangzebova vladavina obilježena osvajačkim ratovima, koji su naposljetku iscrpli novčane resurse Mogulskoga Carstva. Političku su rascjepkanost Potkontinenta nakon Aurangzeba iskoristile u 18. stoljeću europske sile, te je britanska Istočnoindijska tvrtka naposljetku ovladala cijelim Potkontinentom. Suprotnost Aurangzebu tradicionalna je historiografija vidjela u tolerantnomu Dāri Šukūhu, velikomu ljubitelju umjetnosti, pjesniku i mistiku. Zato se u indijskoj popularnoj i političkoj imaginaciji istaknulo pitanje bi li povijest Indijskoga potkontinenta krenula

2 Rukopis je dobio od M. Gentilea, francuskoga predstavnika na dvoru avadhskega navāba Šudā'-ud-daulaha.

3 U suvremenoj se historiografiji, međutim, na opreku Aurangzeba i Dāre Šukūha više ne gleda kao nekad. Najizrazitiji je primjer takvih strujanja suvremene historiografije Audrey Truschke (2017.), koja, iako se nekad čini blizu stranputicama revizionizma, opravdano upozorava na brojne primjere Aurangzebova pomirljivoga odnosa prema hinduistima, poput znatnoga povećanja hinduističkih dužnosnika u mogulskoj državi, te pokroviteljstva i zaštite nad lojalnim hinduističkim zajednicama i njihovim hramovima i drugim vjerskim ustanovama. Pokroviteljstvo nad umjetničkim institucijama samo se preselilo na lokalne vladare i moćne državne dužnosnike, koji su nastavili u nesmanjenom intenzitetu razvijati perzijaniziranu visoku kulturu mogulskoga dvora. Odličan se sintetski pregled izvora i sekundarne literature o Aurangzebu može naći u Truschke (2017: 110–115).

drugim, boljim smjerom da je Šāha Ḍahāna umjesto Aurangzeba naslijedio Dārā Šukūh.

Moḥammad Dārā Šukūh rodio se 20. ožujka 1615. u blizini Admera kao prvo muško dijete Šihāb ud-dīna Moḥammada Kurrāma, budućega Velikoga Mogula Šāha Ḍahāna, i njegove supruge Mumtāz Maḥal. *Pāḍšāhnāma*, službena dvorska kronika Šāha Ḍahāna, kao i druge perzijske kronike bilježi uglavnom političke događaje u Dārinu životu poput titula, dužnosti i darova; o njegovu vjerskom i filozofskom svjetonazoru svjedoče nam autobiografski fragmenti koje je ostavio u svojim djelima.⁴ Dārū Šukūha je Šāh Ḍahān odgajao kao nasljednika, ali, u skladu s mogulskom tradicijom, nikada ga nije imenovao nasljednikom. Dārā Šukūh, međutim, nije pokazivao sklonosti prema ratničkim i vladarskim poslovima. U mogulskome je sustavu upravljanja stekao najviši čin ikada dodijeljen,⁵ ali je jedini vojni pohod, koji je 1652. vodio kako bi od Iranaca preuzeo Kandahār u Afganistanu, završio neuspjehom. Stanje u Afganistanu uspio je stabilizirati tek Aurangzeb, kojega je Šāh Ḍahān u zadnji čas opozvao iz službe na Dekkanu. Šukūh se ponajprije zanimao za pjesništvo, filozofiju i misticizam. Poput svojega oca Šāha Ḍahāna i djeda Ḍahāngīra, bio je sljedbenik sufijskoga nauka, koji je na Indijskome potkontinentu bio prisutan već stoljećima. Prvi Šukūhov susret sa sufizmom datira još iz dječjačke dobi i vezan je uz istaknutoga sufijskoga učitelja i šejha kadirijaskoga reda (*qādirīya*) Mīāna Mīra. Njemu se pripisuje čudesno iscjeljenje bolesnoga Dāre kad mu ga je, kao dječaka, doveo Šāh Ḍahān. Nakon ozdravljenja mladi je princ razvio veliku privrženost prema svome duhovnome učitelju, u čijem je prisustvu 1630., u dobi od svega petnaest godina, doživio i prvo mistično iskustvo (Schimmel 1994). Zajedno sa sestrom Ḍahānārom pridružio se 1640. sufijskomu bratstvu kadirija, pet godina nakon smrti Mīāna Mīra, ostavši do kraja života vezan za njegova duhovnoga nasljednika i novoga vođu reda Mollu Šāha Badaḱšija.

Djela Dāre Šukūha mogla bi se kronološki i tematski podijeliti u dvije skupine. U prvoj su, ranijoj skupini djela sufijske tematike, nadahnuta klasičnim autorima islamskoga misticizma kojima se Dārā intenzivno bavio tijekom mladosti. Prvo je *Safīnat al-aulīyā* iz 1639./1640., u kojem se prikazuju životi različitih sufijskih svetaca. Djelo je pisano po uzoru na opsežnu zbirku sufijskih hagiografija *Nafahāt al-uns* perzijskoga pjesnika i sufijsa Abd al-Raḥmāna Ġāmīja iz 15. st. Ubrzo zatim napisao

4 Osim dvorskih kronika Šāha Ḍahāna i Aurangzeba, te drugih perzijskih povijesnih izvora iz toga doba, o Dāri Šukūhu postoje svjedočanstva europskih putnika poput Niccolòda Manuccija (*Storia do Mogor*), François Berniera (*Voyages*), Petera Mundya (*The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia*) i Jean-Baptista Taverniera (*Les six voyages*). Od sekundarne literature mogu se izdvojiti monografije Bikrama Jita Hasrata (1953.) i najnoviji prinos Supriye Gandhi (2020.). Vrlo pouzdan i sažet prikaz života i djela Dāre Šukūha daje *Encyclopædia Iranica* (Schimmel 1994.).

5 Mogulske su titule bile brojčane i označivale su broj pješaka i konjanika koje je dužnosnik u slučaju ratnoga stanja morao staviti na raspolaganje. Šukūhov je čin bio 60.000 *ḡāt* (pješaštvo) i 40.000 *sovār* (konjaništvo), najveći u povijesti toga sustava koji je osmislio Šukūhov pradjed Akbar Veliki.

je *Sakīnat al-aulīyā* iz 1642., biografiju Mīāna Mīra i kadirijškoga reda u Lahoreu. Za djelo *Tarīqat al-ḥaqīqa* Šukūhovo autorstvo nije izvjesno. Sigurno su autentična još dva njegova djela sufijske tematike: *Risāla-yi ḥaqqnumā* iz 1646., Dārina najambicioznija studija o sufizmu iz rane faze, zamišljena kao komentar uz djela nekih od najvećih sufijskih mislitelja poput Ibn al-ʿArabīja, Aḥmada Ġazālīja, ʿIrāqīja, Ġāmīja i drugih. *Ḥasanāt al-ʿarīfīn* iz 1652., zbirka je aforizama i izreka 107 sufijskih svetica koja se obično smatra njegovim zadnjim djelom isključivo sufijskoga sadržaja.

Druga faza u Dārinu stvaralaštvu započinje 1653., nakon neuspjeha u Kandahāru, kad se od sufizma okreće dijalogu s hinduizmom. Prvo mu je takvo djelo *Maḡma ʿal-baḥrayn* (*Susretište dvaju oceana*) iz 1655.⁶ Naslov je preuzet iz Kurʿana (18:60) i već se njime htjelo sugerirati da su „dva oceana”, islam i hinduizam, po svojim monističkim načelima upućeni na dijalog i prožimanja. U uvodu Šukūh programatski ističe kako između nauka sufija i indijskih „monoteista” nema razlike osim u jezičnome izrazu. Šukūh tim djelom želi pokazati kako obje tradicije, sufijska i hinduistička, govore o istom krajnjem cilju i kako obje poučavaju put spoznaje iste vrhovne istine.

Dārā Šukūh ne koristi se nazivom „hinduizam”, koji je modernoga nastanka. Ne ulazeći u kompleksnu povijest te religije, dovoljno je reći da je hinduizam (ili točnije brahmanizam) vrlo složen fenomen koji uključuje brojne, često vrlo različite religijske prakse, svjetonazore i filozofije. Od vedskoga se vremena ustalilo štovati brojna različita božanstva koja utjelovljuju prirodne, društvene i obredne fenomene, a katkada i misaone koncepte. Uz to, brojna su regionalna plemenska božanstva i religije uklopljena u hinduistički vjersko-kulturni sklop. To je mnoštvo bogova u muslimana katkada izazivalo snažnu odbojnost. U hinduizmu, međutim, postoje i snažne monoteističke i monističke tendencije. One se očituju u nauku starijih vedskih upanišadi, koje su oblikovane u vedskim školama negdje u drugoj polovici prvoga tisućljeća prije Kr. Iako i same upanišadi sadrže nauke brojnih brahmanističkih zajednica i filozofskih škola, u mnogima se od njih očituje jasno izražen filozofski monizam, koji teži spoznaji jedinstvenoga počela svijeta, jedinstvenoga apsoluta ili brahmana. Nakon što su se upanišadi, nakon dugo vremena oblikovanja, zatvorile za daljnje interpolacije i proširenja, te u brahmanističkim krugovima stekle najviši status svete objave, stala se razvijati filozofska škola vedānta posvećena filozofskom tumačenju upanišadskih tekstova. Temeljno je načelo rane vedāntske hermeneutike *samanvaya*, usklađivanje i usustavljivanje upanišadskih učenja. To se usklađivanje provodilo najčešće tako da se tražio zajednički nauk koji će objediniti sve što u upanišadima stoji. Najveći su problem ranih vedāntskih tumača bili različiti opisi *brahmana*, najvišega počela opisanoga kao temelj svega postojećega na makrokozmičkoj razini i *ātmana*, subjekta spoznaje, apsoluta na mikrokozmičkoj razini. Najveći je problem u

6 O djelu *Maḡma ʿal-baḥrayn*, uz *Sirr-i akbar* možda i najvažnije Dārino djelo, vidi detaljnije u Hasrat 1953: 216–232; Ganeri 2009: 155–158 i Gandhi 2020: 186–193. Iste godine kad je djelo napisano, nepoznati ga je prevoditelj preveo na sanskrit pod nazivom *Samudrasaṅgama* (*Susretište oceana*).

metafizičkom smislu bio kako pomiriti ideju o jedinstvenom apsolutnom brahmanu, o kojem poučavaju upanišadi, i empirijsku raznolikost svijeta i individualnih duša. Najpoznatija sinteza i vrhunac tumačenja upanišadskoga nauka očituje se u nauku filozofa Šaṅkare (8. st.), koji govori kako je brahman, na najvišoj razini spoznaje, apsolut jedan bez drugoga, dok je empirijski spoznata mnoštvenost svijeta i individua tek privid utemeljen u metafizičkom neznanju (*avidyā*), u kojem se jednomu, apsolutnomu brahmanu pridijevaju (na najvišoj razini spoznaje nepostojeći) nametci (*upādhi*). U skladu s takvim općim nazorom, Šaṅkara tumači i svetu objavu Veda; kada Vede (i upanišadi) govore (među ostalim) i o božanstvima i obredima, obraćaju se tražiteljima istine s niže razine spoznaje, koja služi kao priprema za krajnju spoznaju apsolutne jedinstvenosti brahmana. Upanišadski i vedāntski monizam imao je snažnoga utjecaja na Dāru Šukūha, koji je u brahmanu vidio isti koncept jednosti i jedinstvenosti apsolutne istine (*tauḥīd*) o kojem se govori u Kur'anu, a koju su provijedali sufijski učitelji.

Godinu dana nakon djela *Mağma 'al-baḥrayn*, Šukūh je na perzijski dao prevesti sanskrito djelo *Yogavāsiṣṭha* („Yogbašišṭ”), filozofski razgovor mudraca Vasiṣṭhe i epskoga kralja Rāme,⁷ a nakon toga možda i *Bhagavadgītā*.⁸ Oba su djela već i prije bila prevedena na perzijski; *Yogavāsiṣṭhu* je prvi dao prevesti Šukūhov pradjed Akbar Veliki 1598. g., a Hasrat (1953: 237) navodi čak šest perzijskih obrada *Bhagavadgīte* starijih od teksta koji se pripisuje Dāri Šukūhu. Šukūh je, nakon neuspjeha u Kandahāru, sreo u Lahoreu 1653. yogina Bābu Lāla Dāsa; sedam njihovih razgovora, u kojima je očito Dārino zanimanje za problem zajedničkoga mističkoga jezika, prvo je zabilježeno na razgovornom hindustanskom, da bi kasnije Chandar Bhān Brahman preveo tekst na perzijski pod nazivom *Su'āl va Ġavāb (Pitanje i odgovor)*.⁹

Sirr-i akbar

Sirr-i akbar ili *Velika tajna*, prijevod je 50 izabranih upanišadi na perzijski jezik. Djelo je završeno godine 1657., u samo šest mjeseci. U uvodu Dārā Šukūh ističe kako su upanišadi srž božanskih knjiga (*kitāb-i samāwī*) *Ṛgvede*, *Yadurvede*, *Sāma-vede* i *Atharvavede*, koje su ispjevali starodrevni proroci na čelu s Brahmanom ili

7 *Yogavāsiṣṭha* (između 11. i 14. st.) znatno je izmijenjeno i prerađeno djelo *Mokṣopāya* nepoznatoga autora iz 10. st. nastalo u Kašmīru. Izvorna je *Mokṣopāya* rekonstruirana i kritički izdana (od 2011. do 2019., u šest svezaka) na temelju 30 rukopisa, osobito kašmīrske recenzije *Yogavāsiṣṭhe*, u sklopu projekta *Historiographie und Geisteskultur Kaschmirs* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz; Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg) pod vodstvom prof. Waltera Slajea. Mrežna stranica projekta: <https://adwm.indologie.uni-halle.de/profil.htm> (10. siječnja 2022.). Kao uvod u projekt i problematiku teksta i odnosa *Mokṣopāye* i *Yogavāsiṣṭhe* preporučujemo Hanneder (ur.) (2005.). Više o Šukūhovoj *Yogavāsiṣṭhi* vidi u Ernst (2003: 184).

8 Atribucija toga djela Dāri Šukūhu nije sigurna (Ernst 2003: 185).

9 Za kritičko izdanje, prijevod i detaljnu obradu djela vidi Hayat 2006.

Adamom. Prema Šukūhu, upanišadi su izvor vjerovanja u jedinstvenost božju (*tau-hīd*) i u skladu su s Kur'anom, kojemu čak mogu služiti kao komentar (*tafsīr*).

Za projekt prijevoda ističe kako je skupio učene *paṇḍite* (brahmanističke učenjake, znalce tekstova) i *saṃnyāsine* („redovnike”) iz grada Benaresa, koji je slovio kao centar brahmanističke učenosti. Pitanje koje se nameće, jest je li Šukūh upanišadi sam preveo ili je prijevod naručio od spomenutih brahmanističkih učenjaka. Za sad dajemo za pravo Göbel-Grossovoj (1962: 22–23) argumentaciji prema kojoj je Šukūh sam preveo djelo na perzijski. Na dvama mjestima, naime, Šukūh tvrdi da ih je sam preveo: u uvodu (JN, str. 16),¹⁰ kao i u završnom odlomku *Sirr-i akbara*, gdje također tvrdi da je upanišadi sam (*hwud*) preveo.¹¹

Iz Šukūhova uvoda ne doznajemo ništa o rukopisima kojima su se Šukūh i njegovi pomagači služili, kao ni o tom jesu li te upanišadi pripadale nekoj antologiji. Gandhi (2020: 209) pretpostavlja kako se Šukūh nije služio nekom već postojećom antologijom, već je uz pomoć pomagača na licu mjesta sastavio kompilaciju, za razliku od Göbel-Grossa (1962: 34), koji smatra da je Šukūhov tekst prijevod već postojeće, danas izgubljene, sanskrske antologije. Kako rukopis takve, niti neke slične antologije ne postoji, a upanišadske antologije uvijek započinju s *Īśā-upanišad*, čini se izglednije da je *Sirr-i akbar* antologija koju je za svoju posebnu svrhu skupio upravo Dārā Šukūh.

Bikram Jit Hasrat (1953: 254) naveo je bio kako priprema izdanje u četiri sveska na temelju rukopisa iz knjižnice Āṣaṭṭya u Hyderabadu, koji po njemu sadrži 52 upanišadi, ali Hasratov tekst nikad nije izašao.¹² Izdanje JN utemeljeno je na nešto starijem rukopisu iz 1737., koji sadrži 50 upanišadi, kao i ostali poznati rukopisi. U rukopisima je i redosljed upanišadi različit. U rukopisu iz knjižnice Āṣaṭṭya (iz

10 Čini se je Anquetil-Duperronov nespretni prijevod iste rečenice (Tomus I, str. 5) dao naslutiti da je Šukūh samo naručitelj, što se stalo provlačiti kroz literaturu. U istoj toj rečenici, međutim, Šukūh tvrdi da mu nije važno znati arapski, sirijski, hebrejski i sanskrt, već mu je važan samo princip božanskoga jedinstva.

11 Popis argumenata za tvrdnju da je Dārā Šukūh znao sanskrt mogu se naći u D'Onofrio 2010: 537–538. D'Onofrio, međutim, odlučuje ne shvaćati doslovno Šukūhove tvrdnje i smatra da je djelo zapravo rezultat rada više učenjaka koji su podijelili posao na više dijelova. D'Onofriovu tvrdnju (2010: 539) da su različite upanišadi prevedene na različite načine, i da to sugerira različite prevoditelje, svakako još valja pažljivo filološki potkrijepiti u nekom budućem istraživanju. Šukūh je, po D'Onofriu, imao aktivnu ulogu u kompilaciji tekstova, ali nije ih sam prevodio. D'Onofriov je krunski dokaz protiv Šukūhova autorstva njegova tvrdnja iz uvoda da je upanišadi preveo doslovce, bez dodataka i bez oduzimanja. Kako *Sirr-i akbar* nije doslovan prijevod, a prepun je upravo dodavanja i oduzimanja, Šukūh je to napisao bez znanja izvorna oblika sanskrtškoga teksta. I ovu D'Onofriovu tvrdnju valja uzeti s rezervom, osobito zato što današnji koncept doslovnoga prijevoda ne mora nužno biti isti za doba i za kulturni *milieu* u kojem je živio i stvarao Dārā Šukūh. Zato slijedeći Šukūhove tvrdnje, uvjetno prihvaćamo da je on prevoditelj, barem dok još čvršći dokazi za suprotno ne izađu na vidjelo.

12 Prema Göbel-Grossu (1962: 34), tu se zapravo radi o rukopisu iz 1752./1753. koji također sadrži samo 50 upanišadi, ali i napomenu da *Atharvavedi* pripadaju još dvije upanišadi koje valja uvrstiti u zbirku (Göbel-Gross 1962: 36).

1752./1753.) i iz knjižnice Benares Hindu University (iz 1738.),¹³ za razliku od predloška za izdanje JN iz 1737., upaniṣadi su poredane prema Vedama. Göbel-Gross (1962: 37–38) smatra da je redoslijed iz JN izvorniji, te da su pisari raspored prema Vedama učinili kasnije kako bi usustavili tekst. Göbel-Gross vjerojatno s pravom smatra da bi obrnuti slijed bio teško zamisliv (u kojem pisar sustavan raspored po Vedama preoblikuje u nasumičan raspored). Kako Göbel-Gross smatra da je kao predložak za prijevod služila neka sanskrska antologija, argument za nasumičan raspored jest i to što sanskrske antologije upaniṣadi nikad nemaju raspored po Vedama. Antologije, međutim, uvijek započinju *Īsom*, dok rukopis koji je služio za izdanje JN, započinje *Bṛhadāraṇyakom* i *Chāndogyom*.

U Śukūhovu je antologiju ušlo svih 14 starijih upaniṣadi koje čine dio vedskoga korpusa,¹⁴ kao i brojni kasniji upaniṣadski tekstovi uključujući i deset yoginskih upaniṣadi. Dvije starije upaniṣadi odudaraju od svojega ustaljenoga oblika u kojem se javljaju u Śaṅkarinu, kao i u drugim kasnijim komentarima i u svim suvremenim izdanjima. Prva je *Aitareya-upaniṣad*, koja inače kao dio druge knjige *Aitareya-āraṇyake* čini samo njezino četvrto, peto i šesto poglavlje (*Aitareya-upaniṣad* = *Aitareya-āraṇyaka* 2,4–6). U Śukūhov je prijevod, međutim, osim kanonske upaniṣadi od tri poglavlja, ušao i veći dio druge knjige *Aitareya-āraṇyake* (AiĀ 2,1–2,3.4), s tim da je iz prijevoda izostavljena *Aitareya-āraṇyaka* 2,3.5–8.¹⁵ Druga je posebnost *Taittirīya-upaniṣad*, koja se u Śukūhovu prijevodu ne javlja kao jedinstven tekst, već se drugo poglavlje (*Ānanda-vallī*) i treće poglavlje (*Bṛghu-vallī*) tretiraju kao dvije zasebne upaniṣadi pod nazivima „Anandbli” (= *Ānanda-vallī*) i „Bharkbli” (= **Bhār-ga* [*<Bhṛgu*]-*vallī*), dok je prvo poglavlje (*Śikṣa-vallī*) izostavljeno. Druga su zani-

13 O tom rukopisu vidi u Prasad 1930: 623. Redoslijed je sljedeći: tri ṛgvedske upaniṣadi, 12 yadurvedskih, jedna sāmavedska i 34 atharvavedske.

14 Deussen je (1906: 23–24) starije upaniṣadi podijelio na stare prozne upaniṣadi (od kojih su najstarije *Bṛhadāraṇyaka* i *Chāndogya*; zatim slijede *Taittirīya*, *Aitareya*, *Kauṣṭaki*, i na kraju *Kena*, koja predstavlja prijelaz u sljedeću skupinu), zatim na nešto mlađe metričke upaniṣadi (*Kaṭha*, *Īśā*, *Śvetāśvatara*, *Muṇḍaka* i *Mahānārāyaṇa*), i na kraju na mlađe prozne upaniṣadi (*Praśna*, *Maitrāyaṇīya* i *Māṇḍūkya*). Deussenova je podjela do danas kao polazište ostala prihvaćena u indološkoj struci. Usp. Nakamura (1950./1983: 10), Olivelle (1998: 12–13) i Ježić (1999: 8).

15 Kanonskom se starom upaniṣadi smatraju tri poglavlja *Aitareya-upaniṣad*, koja inače čine poglavlja četiri, pet i šest druge knjige *Aitareya-āraṇyake*. Uz taj tekst od tri poglavlja sačuvan je Śaṅkarin komentar i sigurno su, barem u Śaṅkarino vrijeme, ta tri poglavlja smatrana za upaniṣad. Međutim, Belvalkar je (1930.) našao rukopis znatno opširnijega komentara pripisanoga Śaṅkari koji prati cijelu drugu i treću knjigu *Aitareya-āraṇyake*. Više o tom opširnijem komentaru vidi David (2017.), koji smatra da komentar pripada Śaṅkari (David 2017: 733–745). U ovom je trenutku tekst još u rukopisu, a David priprema njegovo kritičko izdanje nakon kojega će se svakako otvoriti rasprava o njegovoj autentičnosti, ali i o tome koji je dio *Aitareya-āraṇyake* zapravo *Aitareya-upaniṣad*. Očito je da sredinom 17. stoljeća, u vrijeme kad Śukūh priređuje prijevod, barem u krugovima njegovih pomagača, opseg upaniṣadi još nije sasvim utvrđen. *Aitareya-upaniṣad* je, u svojem kanonskom opsegu od tri poglavlja, na hrvatski jezik preveo i opsežnim filološkim komentarima popratio Mislav Ježić (1999.).

mljivost tri dijela vedskoga teksta *Vāḍasaneyī-saṃhite*, koji se tretiraju kao tri zasebne upanišadi, iako ih indijska tradicija inače ne smatra upanišadima. To su slavna Puruša-sūkta (VāḍS 31,17–22 „Barkke soukt”, pod brojem 18 u JN); Śiva-saṅkalpa (VāḍS 34,1–6 „Śiv saṅkalp”, pod brojem 19 u JN); Tadeva (VāḍS 32,1–16, „Tadiv”, pod brojem 21 u JN) i Śatarudriya (VāḍS 16,1–66, „Śat roudri”, pod brojem 40 u JN).

Te bi specifičnosti mogle navesti na pomisao da oblik pojedinih upanišadi čak ni do sedamnaestoga stoljeća nije bio sasvim utvrđen. Međutim, mnogo starija komentatorska tradicija, s izuzetkom *Aitareya-upanišadi*, ne poznaje takvu fluidnost tekstova. Dvije su mogućnosti: jedna je ta da su neki upanišadski tekstovi dijelom bili fluidni, te da je Śaṅkarin odabir prilikom sastavljanja komentara pomogao njihovu utvrđivanju, dok su se u pojedinim zajednicama, čak i do 17. stoljeća, pojedine upanišadi, napose *Taittirīya* i *Aitareya*, prenosile na različite načine. Međutim, suprotno toj tvrdnji može se navesti i činjenica da osim *Sirr-i akbara* nije poznat ni jedan drugi slučaj u kojem se *Taittirīya-upanišad* na ovaj način razdvajala. S druge strane, česta je pojava da su se pojedini dijelovi tekstova izdvajali iz svojih širih tekstovnih cjelina i da su se uz njih sastavljali komentari. Najizrazitiji je primjer *Bhagavadgītā*, koja je dio šeste knjige epa *Mahābhārata*, a uz nju su sastavljani brojni komentari. Imamo i druge tekstove izdvojene iz svojih širih cjelina poput *Sanatsujātīye* (*Mahābhārata* 5,41–46), *Viṣṇusahasranāme* (*Mahābhārata* 13,135.14–120) i drugih uz koje su sastavljani komentari. Zato je moguće da su Śukūh i njegovi pomagači samo izdvajali dijelove tekstova koji su primjereni Śukūhovu projektu, pa to ne znači nužno da su dijelovi *Vāḍasaneyī-saṃhite* smatrani za upanišadi. Uočljivo je također da su brojne upanišadi pripisane pogrešnim Vedama.¹⁶

Perzijski prijevod *Īśā-upanišadi*

Na lijevoj se strani nalazi perzijski tekst Śukūhova prijevoda (izdanje JN), ispod kojega se donosi hrvatski prijevod; usporedno na desnoj strani nalazi se staroindijski izvornik u izdanju Mislava Ježića (2000.), a ispod njega i Ježićev prijevod. Nakon krtica nalazi se naš komentar, a u bilješkama dodatne napomene. U kritičkome izdanju perzijskoga teksta kojim smo se služili prilikom prevođenja na hrvatski (*Sirr-i akbar, Upaniṣad. Tarğome-ye Dārā Šokuh az matn-e sanskrit*, pr. Seyyed Mohammad Reza Jalali Naini i Tara Chand, Tehran: Čap-e Taban, 1340./1961.), postoje zagrade koje smo u našem prijevodu odlučili izostaviti, budući da ih nema u rukopisnim primjercima izvornika. Riječ je o uredničkim intervencijama kojima se je nastojalo razlučiti prijevod sanskrtskoga izvornika od Śukūhovitih dopuna i komentara. Tekst bez zagrada mnogo transparentnije pokazuje u kojoj se mjeri Śukūhov prijevod približuje

16 Tako je *Kena-upaniṣad*, inače dio āraṇyake *Jaiminīyopaniṣad-brāhmaṇe* pripisana *Atharvavedi*, umjesto *Sāmavedi*; isto kao i *Kaṭha-upaniṣad*, koja je pripisana *Atharvavedi*, a zapravo pripada Crnoj *Yajurvedi*.

odnosno udaljuje od sanskrtskoga izvornika, zbog čega smo ga odlučili prenijeti bez zagrada. Prilikom prenošenja perzijskoga teksta na latinicu korišten je ZDMG-ov¹⁷ sustav transliteracije uobičajen za perzijski jezik. U perzijskome su tekstu podebljanim slogom istaknuti staroindijski pojmovi koje je Šukūh zadržao prilagodivši njihovo bilježenje tadašnjemu izgovoru. U hrvatskome prijevodu te smo pojmove prilagodili međunarodnoj transliteraciji po IAST-ovu¹⁸ standardu.

*Upnek' hat iśābās (= upaniṣad īśāvāsyā)*¹⁹

Az gāgar bid (= iz Yađurvede)

Īśā-upaniṣad 1

iś bema'ni-ye šāheb-e hame ast va **bās**
bema'ni-ye pūšide ya'ni hame-ye 'ālam
dar šāheb-e 'ālam penhān va pūšide ast.
Ān šāheb-e 'ālam zāher ast va 'ālam dar
ū nehān. Va har če nām va šūrat dārad az
šāheb-e 'ālam barāmade va dar šāheb-e
'ālam mimānad va dar šāheb-e 'ālam
forū miravad. Nemūd-e aśl-e 'ālam ke
ātmā ast rāsti va ḥaqq ast va nām va
šūrat-e 'ālam ke **avidyā** ast dorūg va
bāṭel ast va dar ān nemūd-e **ātmā** ke
rāst va ḥaqq ast darāmade ast, in ham
rāst va ḥaqq minamāyad ya'ni nām va
šūrat-e 'ālam-e dorūg rāstnamā ast va dar
ḥaqiqat voḡūdi nadārad. Pas bāyad ke in
dorūg-e rāstnamā-ra ke az xod taṣavvor
karde'i va be ān del baste'i ta'alloq va
xāheš-e ānrā gozāšte be bi ta'alloqi-ye
xāṭer va del nabastan be ān hame kārḥā
va hame lazzathā va hame zauqhā ke mi-
xāhi bekon va dar del ta'alloq-e ārezūhā
nadāšte bāš. Donyā va daulat az kist? Va
az ke šode'ast? Dide mišavad ke az piš-e
yeki piš-e digari miravad va az yeki be
digari mirasad.

īśāvāsyām idāṁ sārvaṁ
yāt kīm ca jāgatyām jāgat |
tēna tyaktēna bhuñjīthā
mā grdhaḥ kāsya svid dhānam || 1 ||

17 *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft.*

18 *International Alphabet of Sanskrit transliteration.*

19 Zahvaljujemo prevoditelju Ebtehaju Navaeyu na pomoći prilikom prevođenja perzijskoga teksta na hrvatski.

Īś znači gospodar svega, a *bās* znači skriven, što znači da je čitav svijet skriven i prikriven u gospodaru svijeta.

Gospodar je svijeta očigledan, a svijet je u njem skriven. Sve što posjeduje ime i oblik, potječe od gospodara svijeta, obitava u gospodaru svijeta i uranja u gospodara svijeta. *Ātman* je bīt svijeta i očituje se kao istina i stvarnost, a *avidyā*, koja predstavlja ime i oblik svijeta, jest laž i zabluda i očituje se u liku *ātmana*, koji je istina i stvarnost; dakle, i ona se predstavlja kao istina i stvarnost, iz čega proizlazi da su ime i oblik lažnoga svijeta prividni i da u stvarnosti ne postoje. Stoga treba vezanost i žudnju za ovom prividnom laži koju si sâm izmislio i za koju si se vezao, preobraziti u odvezivanje od htijenja i osloboditi se svih djela, užitaka i iskustava za kojima žudiš, i srce treba odriješiti želja. Čiji su svijet i bogatstvo? I komu pripadaju? Može se vidjeti da idu od jednoga do drugoga i da od jednoga dopijevaju drugomu.

Bogu je za stan ovo sve,
što god po zemlji prohodi.
Uživaj što ti prepusti!
Tuđe blago ne poželj!

Napomene

Šukūhov prijevod prve kitice nije tek prijevod s izvornika već slobodni prozni komentar praćen općenitim uvodom u nauk nedvojstvene vedānte. Prve dvije rečenice Šukūhova teksta zapravo su prijevod druge rečenice Śaṅkarina komentara.²⁰ Valja napomenuti da *īśāvāsyām* Šukūh rastavlja kao *īśā+vāsyām* (*iś+bās*) 'Bogom je skrit, ogrnut', isto kao i Śaṅkara, koji gramatički neuvjerljivo tumači da *vāsyām* dolazi od korijena *√vas* 'ogrnuti', pa onda i 'skriti'. Konsenzus je u suvremenoj filologiji (Thieme, Ježić, Olivelle, i dr.) da riječi treba rastaviti kao *īśā+āvāsyām* 'Bogu je za stan'. Tako Thieme (1965) i Ježić (2000) gramatički uvjerljivo shvaćaju *āvāsyām* kao gerundiv od *ā√vās*. Smisao je obaju, i tradicionalnoga i filološkoga čitanja da je Bog (gospodar svijeta, *īśā* znači 'gospod, gospodar') imanentan svijetu. Zanimljivo je napomenuti da *Bhagavatapurāṇa* 8,1.10 (datacija između 6. i 14. st., vidi Rocher 1986: 147–148), parafrazirajući prvu kiticu IU, čita *ātmāvāsyā* 'sopstvu je za stan', što znači da, poput filološkoga čitanja, čita *āvāsyā*.²¹ Od komentatora, jedino Madhva (13./14. st.) ima *āvāsyā*.

20 Usp. prijevod Śaṅkarina komentara u Andrijanić 2012: 281. Za analizu odlomka vidi i D'Onofrio 2010: 548.

21 Kad bi čitanje bilo *vāsyā*, kao kod Śaṅkare i Šukūha, tekst bi glasio *ātmā vāsyā*.

Kada govori o „imenu i obliku” (*nām va šūrat*), Šukūh misli na sanskrtski pojam *nāmarūpa*, vrlo izražen u starijim upaniṣadima, kao i u Šaṅkarinoj filozofiji, gdje predstavlja pratvar od koje je sazdan svijet. U Šaṅkarinu duhu, Šukūh upaniṣadske riječi *téna tyakténa bhuñjīthā* ‘uživaj što ti (Bog) prepusti’ tumači kao „... odvezivanje od htijenja ... djela, užitaka i iskustava za kojima žudiš, i srce odriješi(ti) želja...”. Šaṅkara, opet gramatički neuvjerljivo, tumači *téna tyakténa* kao „s odricanjem od triju želja (za sinom i ostalima)”, a *bhuñjīthā* kao „štiti se”. Šukūhov je prijevod ovdje parafraza ili pojednostavljenje Šaṅkarina komentara. Ono što u Šaṅkare ne nalazimo, jesu uvodne napomene o *avidyī*, „neznanju”, koje se očituje kao *ātman*, kao ni pitanje komu pripadaju svijet i bogatstvo. Ideju o svijetu kao prividu također ne nalazimo izravno izrečenu u Šaṅkarinu komentaru. Šukūhovo tumačenje svijeta kao privida i iluzije (*rāstnamā*) nasuprot istini i stvarnosti (*rāsti va ḥaqq*) apsolutne biti, vrlo očito slijedi sufijsko učenje o dvojnoj prirodi svijeta, i to u obliku u kojem ga je iznio Ibn al-ʿArabī, najveći sufijski učitelj iz 13. st. Prema Ibn al-ʿArabiju, osjetilni svijet, odnosno stvarnost koja okružuje čovjeka zapravo ne postoji, ona je puka uobrazilja i privid (*ḥayāl*) za razliku od apsolutne stvarnosti, koju on naziva istinom (*ḥaqq*). Pa ipak, iako je prividna i lažna, ta je takozvana stvarnost, smatra Ibn al-ʿArabī, oblik u kojem se manifestira apsolutna stvarnost (istina) i kao takva predstavlja kariku između duhovnoga i osjetilnoga svijeta. Šukūhove su dopune, kako se čini, pokušaj uspostavljanja analogije između opreke *ātman/brahman-māyā* u vedānti i *ḥayāl-ḥaqq* u sufizmu. Osim nastojanja da stručnim upaniṣadskim pojmovima pridruži njihove značenjske ekvivalente u sufizmu, posebno je vrijedan Šukūhov filološki napor da stručne sufijske pojmove, koji su većinom preuzeti iz arapskoga jezika, objasni na perzijskome, npr. „privid” (ar. *ḥayāl*) prevodi perzijskom riječju *rāstnamā*, dok za pojam „istina/stvarnost” usporedno koristi i perzijsku i arapsku riječ (*rāsti va ḥaqq*)

Īśā-upaniṣad 2

Agar šad sāl zende bāši, aʿmāl-e nik-rā
magozār va natiḡe-ye ān maxāh yaʿni
solūk va ʿamal bi ṭalab-e natiḡe ha-
miše mikarde bāš ke rastgāri-ye sālek
az in rāh ast va rāh-e digari barā-ye ū
nist. Čun aʿmāl-e nik bekoni va natiḡe
manzūr nadāšte bāši, az in sabab ʿa-
mal-e bad ham be to žarar naxāhad ra-
sānid va rastgār xāhi šod.

kurván evéhá kármāni
jijīvišéc chatām sámāh |
evāmvidi nānyáthéti
ná kárma lipyate náre || 2 ||²²

22 Ježić je (2000: 93) proveo dvostruku emendaciju teško razumljiva hipermetričkoga teksta *evām tvāyi nānyáthetó ʿsti ná kárma lipyate náre*. Ježić emendira *evām tvāyi* u *evāmvidi* prema paralelnome tekstu u ChU 4,14.3 (*evām evāmvidi pāpam karma na lipyate*), *itas* emendira u *iti*, a *asti* ‘jest’ izostavlja (za razliku od Thiemea [1965: 90], koji misli da bi bilo najbolje izostaviti *náre*). Time Ježić dobiva točan metrički obrazac i sasvim razumljiv iskaz.

Da živiš i sto godina, ne prestaj činiti dobro i ne očekuj ishod, znači ponašaj se i čini dobro vazda bez očekivanja ishoda, jer se spasenje tragača postiže tim putom i nema drugoga puta. Kada činiš dobro bez očekivanja ishoda, ni loše ti djelo neće nauditi i bit ćeš spašen.

Napomene

Šukūhov je prijevod zapravo slobodna, ali opet i precizna parafraza vedskoga izvornika. Međutim, Šukūh se udaljuje od Šaṅkare, koji u svojem komentaru tvrdi da se *kārmāṇi* 'čini, djela, djelovanja' odnosi na obredno djelovanje, te da se kitica ne obraća ljudima na putu spoznaje, već ljudima na nižem putu obrednoga djelovanja. Šukūh *kārmāṇi* shvaća kao dobro činjenje (*a 'māl-e nik*), a spasenje se po njem postiže nesebičnim činjenjem bez očekivanja ploda djelovanja (*'amal bi ṭalab-e natiḡe*). To je princip *karmayoge*, koji se u Šaṅkarinu komentaru ne spominje.

Īśā-upaniṣad 3

Va har ke in ma 'ni-rā nafahmad va a 'māl-rā barā-ye natāyeḡ bekonad va bā voḡūd-e 'aqli ke be ū ātmā-rā mitavān šenāxt, na-šenāxt va ḡeflat kard ū dar 'ālam-e **asu-rān** ke 'ālam-e šeyāṭin ast va tāriki ān 'ālam-rā čenān forū gerefte'ast ke hič čiz dar ū neminemāyad miravad. Va ānhā xūn-e xod-rā be-dast-e xod rixte'and.

A onaj koji ovo ne razumije i djeluje samo radi ishoda iako posjeduje razum kojim se može ātmana spoznati, nije spoznao, na gubitku je, dospijeva u svijet **asuran**, svijet vragova, a tama je toliko prožela taj svijet da se u njem ništa ne prikazuje. Oni su sebe ubili.²³

Napomene

Prema Ježiću (2000: 93) umjesto *asuryāḡ* 'asurski, zloduški, pakleni' ovdje je izvorno vjerojatno bilo *asūryāḡ* 'bez Sunca', što se slaže s nastavkom u kojem se kaže „slijepom su tamom prekriti”. Šukūh ju, poput Šaṅkare i drugih komentatora, očito shvaća kao *asuryāḡ*; riječ ne prevodi, ali ju pojašnjava dopunom „svijet vragova” (*'ālam-e šeyāṭin*). Teškoću u tumačenju može predstaviti i pojam *ātmahān* 'sopstvoubojica' ili

Čineći ovdje čine sved, želi poživjeti ljeta sto!

Za muža se što tako zna „Ne inako!” čin ne lijepi...

asuryā nāma té lokā
andhēna tāmasāvṛtāḡ |
tāṃs té prētyābhīgacchanti
yé ké cātmahāno jānāḡ || 3 ||

Svijeti naime bez Sunca slijepom su tamom prekriti.

Umrvši u njih dolaze ljudi što sopstvo ubiju. (što sebe ubiju)

23 Doslovan prijevod s perzijskoga izvornika glasio bi: „Oni su svoju krv svojom rukom pro-lili”, ali se tu radi o frazemu koji znači 'ubiti se' (usp. hrv. *dići ruku na se*).

‘samoubojica’. Šukūh smatra da su sebe ubili oni koji djeluju radi ostvarenja ploda djelovanja; tu je na tragu Šaṅkarina tumačenja, prema kojem su ubojice sopstva „oni koji ne znaju” (*avidvāmsāḥ*).²⁴ Thieme (1965: 92–93) misli da se radi o ubijanju duša obrednih životinja. Ježić (2000: 89) priklanja se Deussenovu (1921: 524) tumačenju, prema kojem se štujući tijelo ubija (tj. poriče) sopstvo.

Īśā-upaniṣad 4

Ān **ātmā** agar će bi ḥarakat ast va yegāne ast va dovvom nadārad va az andiše-ye del ham ḡaldtar ast ḡami‘-ye ḥavās-e zāheri va bāteni be-ū natavānad rasid va har ḡā ke ḥavās-e xod-rā be-āṅḡā tavānand rasānid ū pištar az ḥavās dar āṅḡā ḥāzer ast. Va bā ānke ḥarakat nemikonad pištar az hame-ye davandehā be-āṅḡā raside’ast. **Hirnya-garbha** ke hame-rā ‘amal mikonānad va natāyeḡ-e a‘māl mirasānad dar hamān **ātmā** ast ya‘ni **ātmā** moḥiṭ-e hame ast.

Iako se **ātman** ne kreće, jedini je, jedin-stven i hitriji od misli srca, sveukupnost izvanjskih i unutarnjih osjetila ne može do njega doprijeti, i dokle god osjetila mogu doprijeti, on je i prije njih već tamo. Iako se ne kreće, stiže onamo prije svih koji trče. **Hiraṇyagarbha**, koji sve na djelovanje potiče i ishode djelovanja dostavlja, nalazi se u tom **ātmanu** što znači da je **ātman** sveobuhvatan.

ānejad ēkaṃ mánaso jāvīyo naīnad
devā āpnuvan pūrvam ārsat |
tād dhāvato ‘nyān āty eti
tīṣṭhat tāsminn apō mātariśvā dadhāti ||
4 ||

Jedno nekretno od misli hitrije,
ne stignu ga bozi dok prvo teče.
Ono pretječe druge ustrčale.
U njega Vode Mātarišvan stavlja.

Napomene

„Jedno” (*ēkaṃ*) iz sanskrtskoga izvornika Šukūh tumači kao *ātman* ‘duh, duša, sopstvo’, što je smisao i Šaṅkarina komentara.²⁵ Bogove (*devāḥ*) iz izvornika Šukūh

24 Thieme (1965: 93) smatra da je prva kitica *pūrvapakṣa* (teza sugovornika A) i da nalaže etičko djelovanje, da je druga *uttarapakṣa* (antiteza sugovornika B), koja nalaže žrtveno djelovanje bez očekivanja rezultata, a da je treća *siddhānta* (sinteza sugovornika A), koja zaključuje protiv vedske žrtve u kojoj se ubijaju sopstva žrtvovanih bića te se ide zbog toga u pakao.

25 Šaṅkara paradoksalnu tvrdnju da je jedno nekretno, a u isto vrijeme brže od misli, tumači kroz prizmu dvije razine najvišega sopstva. U svom apsolutnom smislu ono je nekretno jer se apsolut ne kreće, jer bi kretanje podrazumijevalo kretanje kroz nešto, a to bi nešto, što nije sopstvo, poništavalo njegovo Jedno, njegovu apsolutnu bit. Sopstvo obdareno nametci-

shvaća kao izvanjska i unutarnja osjetila (*havās-e zāheri va bāṭeni*). To je slično kao u Śaṅkarinu komentaru, gdje se „bogovi” tumače kao oči i ostale spoznajne moći (*caḡsurādīnindriyāṇi*). Izvorni Mātariśvan²⁶ Šukūh prenosi kao Hiranyagarbha, što se ne javlja u Śaṅkarinu komentaru uz ovu kiticu. Inače Śaṅkara često nižega Brahmana naziva Hiranyagarbhom.²⁷ Śaṅkara riječi „U njega Vode Mātariśvan stavlja” shvaća kao da niži brahman (Mātariśvan) stavlja (pripisuje) djela i obilježja najvišemu sopstvu *ātmanu*. Śaṅkara nudi i dodatno moguće tumačenje, po kojem Mātariśvan drži djela i obilježja u najvišem sopstvu jer je vlastiti oblik sopstva boravište svega. Šukūhovo je tumačenje, u kojem Hiranyagarbha dostavlja ishode i potiče na djelovanje, a nalazi se u *ātmanu*, vrlo slično i djeluje kao pojednostavljeno i parafrazirano Śaṅkarino tumačenje. Kiticu završava tvrdnjom da je „*ātman* sveobuhvatan” (*ātmā moḡiṭ-e hame ast*), pri čem *ātmāna* opisuje s pomoću jednoga od Božjih imena (svojstava) koja se spominju u Kur'anu (*al-Muḡiṭ*: 'sveobuhvatan').

Īśā-upaniṣad 5

Va motaḡharrek hamān **ātmā** ast va nā-motaḡharrek hamān va dūr hamān **ātmā** ast va nazdik hamān va andarūn hamān **ātmā** ast va birūn hamān.

tād ejati tān najjati tād dūrē tād v antikē
tād antār asya sārvasya tād u sārvasya
sāḡsya bāḡhyatāḡ || 5 ||

Ātman se kreće i ne kreće, **ātman** je daleko i blizu je, **ātman** je unutra i izvana.

Ono se kreće, ne kreće, ono je blizu, daleko,
Ono je u svem ovome, ono je svemu izvana.

Napomene

Osim tumačenja zamjenice *tād* 'ono' (sr. rod) kao *ātman* 'duh, duša, sopstvo' (m. rod), Šukūhov prijevod ove kitice dosta vjerno slijedi izvornik.²⁸

ma (*upādhi*) na nižoj razini spoznaje prividno izgleda kao da se kreće. U tom smislu, samo na nižoj razini spoznaje, sopstvo se prividno kreće.

26 Mātariśvan ('koji buja u materi', možda munja u oblaku [Ježić 1987: 145]) u upanišadskoj se književnosti, osim u IU 4, javlja i u PraśU 2,11 i KenU 3,8. Aluzije na mit iz RS 1,60, gdje Mātariśvan krade vatru na nebu i daje ju mudracu Bhṛguu, javljaju se razmjerno često u vedskoj književnosti. Na drugim mjestima u RS, Mātariśvan je tajno ime Ognja koji dovozi bogove na žrtvenu svečanost (RS 3,6.9, RS 3,26.2 i 3,94.4). Ježić (2000: 99) navodi primjer iz Yāske 7,26 gdje Mātariśvan znači 'Vjetar'. Prema Hillebrandtu (1899: 149–154), u *saḡhitama* *Yadurvede* on je vjetar koji nosi i rasplamsava Oganj.

27 Hiranyagarbha doslovce znači 'Zlatni zametak'; od starijih upanišadi susrećemo ga samo u *Śvetāśvatara-upaniṣadi* 3,4 i 4,12. U *Ṛḡsaḡhiti* 10,121.1 Hiranyagarbha je gospodar živih bića rođen iz iskona. U Śaṅkarinu shvaćanju, Hiranyagarbha jedan je od naziva na niži brahman, koji, za razliku od vrhovnoga sopstva/brahmana, pripada empirijskoj razini spoznaje. Najviši se brahman/sopstvo tamo prividno ograničava nametcima (*upādhi*) kao što su ime, oblik i svojstva.

28 Śaṅkara također *tād* tumači kao *ātman*.

Īśā-upaniṣad 6

Va har ke hame-ye ‘anāṣor va hame-ye ‘ālam-rā dar xod bebinad va xod-rā dar hame-ye ‘anaṣor va dar hame-ye ‘ālam, ū-rā hič čiz makrūh nanamāyad va ū az hič čiz nefrat nakonad va hič čiz dar nazar-e ū bad nemiāyad.

yās tū sārvaṇi bhūtāny ātmāny evānupāśyati | sarvabhūtēṣu cātmānaṃ tāto nā vī jugupsate || 6 ||

A onaj koji u sebi vidi sve elemente i čitav svijet, i sebe u svim elementima i čitavom svijetu, ništa mu zabranjeno nije i ništa mu mrsko nije i ništa mu se ne čini zlim.

A onaj koji bića sva u sebi uprav pro-matra,
I sebe u svim bićima, od toga se ne kuša skrit.

Napomene

Sārvaṇi bhūtāni ‘sva bića’ Šukūh shvaća kao „svi elementi i čitav svijet” (*hame-ye ‘anāṣor va hame-ye ‘ālam*), čega nema u Šaṅkarinu komentaru. Šukūhovo se tumačenje ovdje oslanja na Ibn al-‘Arabījevo učenje o „jedinstvu svih bića” (*waḥdat al-wuḡūd*), prema kojem su elementi apsolutne istine sadržani u svem stvorenome (čovjek je mikrokozmos apsolutne istine), što su mnogi pogrešno dovodili u vezu s monističkim panteizmom. Riječi *tāto nā vī jugupsate* (dosl. ‘od toga se ne kuša skrit’), međutim, tumači isto kao i Šaṅkara, koji tvrdi da kada je najviše sopstvo spoznato, tada ne postoji druga stvar koja komu može biti mrska. Ovo Šaṅkarino vrlo slobodno tumačenje očito je bilo uzor za Šukūhov prijevod.

Īśā-upaniṣad 7

Če ‘aref va ḡyāni ke hame xod šo-de’ast va u-rā dovvom namānde’ast, bā ke moḥabbat konad va az ke nefrat namāyad?

yāsmīn sārvaṇi bhūtāny ātmaivābhūd vijānatāḥ | tātra kó móhaḥ kāḥ śóka ekatvām anupāśyataḥ || 7 ||

Jer koga da ljubi i mrzi gnostik i **jñānin** (znalac) koji sav sopstvo posta i za koje-ga dvojnosti nema?

U razaznala, u kome sopstvo posta svijem bićima, motrećega jedinstvo – u nj što je bludnja i muka što?

Napomene

I ova je kitica, iako uglavnom slijedi izvornik, dosta slobodno prevedena. Primjerice *ekatvām anupāśyataḥ* (dosl. ‘motrećega jedinstvo’) Šukūh prevodi kao „za kojega dvojnosti nema” (*u-rā dovvom namānde’ast*), a *sārvaṇi bhūtāni* ‘svim bićima’ izostavlja. U ovoj kitici Šukūh prvi put uvodi pojam ‘aref (ar. ‘arīf), koji u sufijskoj terminologiji označuje gnostika, mistika na najvišem stupnju duhovne spoznaje (*ma‘arīfa*). Uz stručni sufijski termin za gnostika navodi odmah i njegovu vedāntsku

bliskoznačnicu (*jñānin*), što upućuje na prevoditeljev filološki trud oko uspostavljanja što bliskijega dijaloga između sufijskoga i vedāntskoga nauka. Za nj je gnostik osoba koja se pretvorila u sopstvo i koja negira svaki oblik dvojnosti, što je u skladu s radikalnim islamskim monizmom i sufijskim učenjem, prema kojem je krajnji cilj spoznaje posvjedočenje jednoga i jedinoga Boga (*tauḥīd*) i stapanje s njim.

Īśā-upaniṣad 8

Va ān ‘āref va **gyāni** ke ātmā šode, ū moḥit ast ū monazzah ast, ū bi badan ast, bi noqsān ast, ū bi rang ast, ū pāk az se sefat-e iḡād va ebqā va efnā ast.

Va ū bi gonāh ast ū bi ‘amal ast va mo-barra az a‘māl-e nik va bad ast.

Ū hame-dān va hame-bin ast. Ū bo-zorg-e bozorgān ast ū bālā-ye bālāhā ast, ū be-hasti-ye xod-e hast ast va hame-ye ‘ālamhā-rā bā aqsām-e peydāyeshā, ū peydā karde’ast.

A gnostik i **jñānin** koji postade **ātman**, on je sveobuhvatan i neokaljan, bez tijela i bez mane, bezbojan je i očišćen od triju svojstava: stvaranja, trajanja i umiranja. On je bezgrešan, ne djeluje, lišen je dobrih i loših djela. On sve zna i sve vidi. On je veći od najvećih, viši od najviših, on postoji po postojanju samoga postojanja i on je stvorio sve svjetove u raznolikim pojavnostima.

sá páryagāc chukráṃ akāyām avraṇām
asnāvirāṃ śuddhām āpāpavidham |
kavír maṇiṣṭ́ paribhūḥ syayambhūr
yāthātathyatō ’rthān vyādadhāc
chāṣvatībhyah sámābhyah || 8 ||

Ono opkoli sjajno, bez tijela, bez rane, bez tetiva, čisto, neprobito zlim.

Pjesnik nadahnut ophvatan, samobit, raspodijeli svrhe takve kakve jesu na vječna ljeta.

Napomene

Opet su vidljiva proširenja; *sá* ‘ono’ Šukūh prevodi kao „gnostik i *jñānin* (znalac) koji postade *ātman*” (*ān* ‘āref va **gyāni** ke **ātmā** šode); Šaṅkari je *sá* sopstvo samo; tj. *ātman*. „Opkoli” je za Šukūha „sveobuhvatan” (*moḥit*) isto kao kod Šaṅkare. Šukūh ovdje izjednačuje gnostika/mistika koji je spoznao *ātmana*, s *ātmanom* samim, nakon čega slijedi opis njegovih svojstava. Mistiku koji je postao *ātman* (i sjedinio se s njim nakon spoznaje), Šukūh pripisuje svojstva apsolutne biti, pri čem se koristi opisima Božjih svojstava iz Kur’ana. Šukūhov opis apsolutne biti („On sve zna i sve vidi. On je veći od najvećih, viši od najviših, on postoji po postojanju samoga postojanja...”) velikim dijelom nalikuje slobodnomu prijevodu kur’anskih ulomaka u kojima se opisuju Allahova svojstva, što otkriva prevoditeljevo nastojanje da koncept *ātmana* približi muslimanskim čitateljima. Ovakve ideje koje su dopuštale poistovjećivanje mistika s Bogom, posebno raširene u ranim stoljećima sufizma, smatrane su

vrlo heretičnima i nailazile na neodobranje u ortodoksnim islamskim krugovima. Riječ *śuddhām* 'čisto' Šūkūh shvaća kao čist od stvaranja, trajanja i umiranja (*iḡād va ebqā va efnā*), čemu nema traga u Šaṅkare. Riječi „raspodijeli svrhe takve kakve jesu na vječna ljeta” Šūkūh shvaća kao „on je stvorio sve svjetove u raznolikim pojavnostima” (*hame-ye 'ālamhā-rā bā aqsām-e peydāyeshā, ū peydā karde'ast*), što je također drugačije od Šaṅkarina shvaćanja, prema kojem sveznajući Bog raspoređuje sve u skladu sa zakonom svrhe u smislu kategorije onoga što treba učiniti. Šūkūhovo shvaćanje potpuno je u skladu s islamskim tumačenjem stvaranja svijeta, sažetim u poznatoj predaji (hadisu) poslanika Muhameda, na koju su se redovito pozivali svi sufijski učitelji. Prema predaji koja se pripisuje Muhamedu, Bog je stvorio svijet iz želje da bude spoznat („Bio sam skrivena riznica pa sam poželio biti spoznat”). Svrha stvaranja je, prema tome, očitovanje, otkrivanje, objelodanjenje božanskih svojstava, na što Šūkūh aludira završnim riječima kitice: *hame-ye 'ālamhā-rā (...) ū peydā karde'ast* (doslovno: 'on je otkrio sve svjetove').

Īśā-upaniṣad 9²⁹

Va kasānike nazar bar natiḡe-ye a 'māl dārand va mašḡūl be ānand, ānhā dar tāriki-ye 'azim dar miāyand. Va ānhā'i ke 'amal nakarde'and va del-e ānhā az solūk šāf našode'ast va nāfahmide be-taqlid soxanān-e tauhīd va gyān migūyand, in ḡamā'at az ān ḡamā'at ke be-sabab-e nazar dāştan bar natiḡe be-tāriki-ye 'azim dar miāyand, badtar'and va dar tāriki-ye 'azimtar dar miāyand.

U veliku tamu ulaze oni koji djeluju radi ishoda i time su zaokupljeni. A oni koji ne djeluju i srce im nije očišćeno traganjem i bez razumijevanja oponašaju one koji govore o jedinstvu i duši, lošiji su od one (prve) skupine koja je u velikoj temi jer djeluje radi ishoda, i oni u još dublju tamu ulaze.

andhām tāmaḡ prāviśanti yé
'vidyām upāsate |
tāto bhūya iva té tāmo yā u
vidyāyām ratāḡ || 9 ||

U slijepu tamu ulaze koji neznane poštiju.

Od tog u tamu bujniju što se u znanju raduju.

Napomene

Šūkūh pojam *avidyā* 'neznanje' smatra djelovanjem radi ishoda (sebičnim djelovanjem); *upāsate* 'poštiju, štiju' shvaća kao „zaokupljen” (*mašḡūl*). Oni koji „se u znanju raduju” (misli se na one koji se znanjem ponose), shvaća kao oni koji oponašaju tragateljjevo ponašanje bez razumijevanja.³⁰ Prema Deussenu (1921: 526) *avidyā*

29 Kitice koje se u recenziji Kāṇva javljaju kao 9–11, javljaju se u recenziji Mādhyamīna kao 12–14 i obrnuto.

30 Ovo se Šūkūhovo tumačenje potpuno razlikuje od Šaṅkarina, koje je posve zaokupljeno

‘neznanje’ empirijska je spoznaja mnoštvenosti, a *vidyā* ‘znanje’ jest objektiviranje Boga; tj. jalov pokušaj da ga se učini predmetom spoznaje.

Īśā-upaniṣad 10

Va ānhā’i ke migūyand ke natāyeḡ-e
a’ māl-e nik digar ast va natiḡe-ye gyān
va ma’ refat digar

anyād evāhur vidyāyā (a)nyād āhur
āvidyayā³¹ |
iti śuśrūma dhīrāṇām yé nas tād vica-
cakṣiré || 10 ||

Kao i oni koji govore da su ishodi dobrih
djela jedno, a ishodi znanja i spoznaje
drugo.

Kažu ino od znanja je,
kažu ino neznanja je
(Jedno iz znanja kazuju, drugo iz nezna-
nja kazuju).
Tako čusmo od uvidnih
koji nam to razjasniše.

Napomene

Prema Śukūhu ova je kitica nastavak prethodne. U njoj kaže da u najdublju tamu ulaze i oni koji govore da su ishodi dobrih djela drugačiji od ishoda spoznaje, što upućuje na zaključak da je „znanje” / mističnu spoznaju (*gyān va ma’ refat*) i dobra djela (*a’ māl-e nik*) smatrao jednakovrijednim na putu spasenja. Śaṅkarin je komentar opet sasvim drugačiji iako se također nadovezuje na prethodni stih; „znanje” mu je znanje nižega brahmana, a „neznanje” obredno djelovanje.

razlikom između (obrednoga) djelovanja i znanja, pa su mu oni koji štuju neznanje – oni koji obavljaju vedske žrtvene obrede, a oni koji se znanju raduju – oni su koji se raduju u uvidbi (*vidyā*) u božanstva; uvidba ili *vidyā* vrsta je pounutarnjega, mentalnoga obreda. Iako je uvidba meditacija, i ona je djelovanje, a ne znanje. Prema Śaṅkari, do spoznaje se dolazi znanjem, a ne djelovanjem jer spoznaja je intuitivna i nije rezultat truda, činjenja. Śukūhovo se tumačenje razlikuje i od ostalih klasičnih komentara uz IU. Tako je po Venkaṭanāthi (oko 1269. – oko 1370.) ova kitica kritika onih posvećenih samo obrednomu djelovanju i onih posvećenih samo znanju jer do spoznaje vodi kombinacija djelovanja i znanja, čemu se Śaṅkara inače žestoko protivi poznatim stavom da djelovanje ne dovodi do spoznaje. Po Madhvi u duboku tamu tako ulaze oni koji štuju druga božanstva osim Nārāyaṇe, a u još dublju oni koji ih u tome ne osuđuju (*anindakāh*). Śukūhovo bi tumačenje moglo biti izvorno njegovo.

31 U recenziji Mādhyaṃdina to je 12. kitica i glasi *anyād evāhur vidyāyā anyād āhur avidyāyāh*. Značenje bi moglo biti da je sopstvo onkraj znanja i neznanja: „kažu da je (sopstvo) drugo od neznanja i drugo od znanja” (Ježić 2000: 102).

Īśā-upaniṣad 11

In-rā qabūl makon ke natiḡe-ye har do yeki ast če az ‘amali ke bixāheš-e natiḡe mikonand az ān bigonāh va pāk šode be-ma ‘refat mirasand va ‘eyn-e ḡaqq mi-šavand.

Nemoj prihvatiti da su ishodi jednih i drugih jedno (isto), jer oni koji djeluju bez želje za ishodom, bezgrešni su i čisti, dosežu spoznaju i postaju sama istina.

vidyām cāvidyām ca yās tād védob-hayaṁ sahā |
āvidyayā mṛtyūṁ tīrtvā vidyāyāmṛtam
aśnute || 11 ||

I znanje i neznanje tko zajedno znade oboje, prebrodivši neznanjem smrt, znanjem besmrtnost postiže.

Napomene

Šukūhovo tumačenje izgleda pobija prethodno jer očito razlikuje tek dobro djelovanje od djelovanja bez želje za plodom djelovanja. Šukūhovo se tumačenje razlikuje od klasičnih sanskrtskih komentatora. Prema Śaṅkari *znanje* znači znanje božanstava, a *neznanje* znači (obredni) čin; kombinacija obojega znači besmrtnost, a to je za nj niža spoznaja.³² Prema Thiemeu (1965: 96), suprotno Śaṅkari, ova je kitica zaključak i sinteza (*siddhānta*) prethodnih tvrdnji i kaže da znanje i neznanje služe onomu koji se koristi obama: neznanjem prelazi preko smrtnoga života, gdje se mora živjeti kao da ne postoji „jedno” (iz stiha 7); a u spoznaji jedinstva dostiže se besmrtnost, odnosno konačno spasenje nakon smrti.

Kitice 12–14 ponavljaju isti tekst od 9–11 osim što se *vidyā* ‘znanje’ i *avidyā* ‘neznanje’ zamjenjuju sa *saṁbhūti* ‘postanak’ i *asaṁbhūti* ‘nepostanak’, dok je *avidyā* (‘neznanje’) iz 11. u 14. kitici zamijenjena s *vināśa* (‘propast’).

Īśā-upaniṣad 12

Va ānhā’i ke be-zāt-e šerf mašḡūli mikonand **asambhūti** ‘and va ānhā’i ke be-šefāt-e maḡz mašḡūli mikonand **sambhūti** ‘and.

Oni zaokupljeni čistom bīti jesu **asambhūti**, a oni zaokupljeni čistim svojstvi-
ma jesu **sambhūti**.

andhām támaḡ práviśanti yé ‘sāmbhūtim
upāsate |
tāto bhūya iva té támo yá u sāmbhūtyāṁ
ratāḡ || 12 ||

U slijepu tamu ulaze
što nepostanak poštuju.
Od tog u tamu bujnicu (ulaze)
što se u postanku raduju.

32 Za Venkaṭanāthu se ovdje poučava kombinacija znanja i djelovanja.

Napomene

Nije sasvim jasno koji bi mogao biti izvor Šukūhova tumačenja.³³ Sudeći po terminologiji kojom se koristi, *zāt-e šerf* („čista bit”) za *asāmbhūti* i *šefāt-e maḥẓ* („čista svojstva”) za *sāmbhūti*, izvori su očito islamski. U Kur’anu se, naime, na više mjesta (7:180, 20:8, 59:24) navodi da Bogu pripadaju lijepa imena (*al-asmā ul-ḥusnā*), koja su zapravo njegova svojstva (ar. *ṣifāt*), atributi kroz koja se otkrio svijetu i posredstvom kojih može biti spoznat. Za Šaṅkaru i *asāmbhūti* i *sāmbhūti* pripadaju nižoj, empirijskoj razini spoznaje,³⁴ Šukūh očito u njima vidi opreku, pa *asāmbhūti* ‘nepostanak’ pripada čistoj biti (*zāt-e šerf*), a *sāmbhūti* ‘postanak’ pripada Božjim svojstvima (*šefāt-e maḥẓ*), preko kojih manifestira svoje postojanje.

Īśā-upaniṣad 13

Va har do qaum migūyand ke natiḡe-ye a‘māl-e **asambhūtiyān** digar ast va natiḡe-ye a‘māl-e **sambhūtiyān** digar. In har do qaum ham dar tāriki-ye ‘azim dar miāyand.

I obje skupine kažu da je ishod djelovanja **asāmbhūti** jedno, a ishod djelovanja **sāmbhūti** drugo. Objе te skupine ulaze u veliku tamu.

anyād evāḥuḥ saṃbhavānyād āhur
āsaṃbhavāt |
iti śuśrūma dhīrāṇām yé nas tād vica-
cakṣiré || 13 ||

Kažu ino je od postanka,
ino i od nepostanka.
(Jedno s postanja kazuju,
drugo kažu s nepostanka.)
Tako čusmo od uvidnih
koji nam to razjasniše.

Napomene

Šukūhove riječi „Objе te skupine ulaze u veliku tamu.” zapravo su prijevod polustihā *andhām tāmaḥ prāviśanti* iz 12. kitice, a stih *iti śuśrūma dhīrāṇām yé nas tād vicaḥcakṣiré* „Tako čusmo od uvidnih koji nam to razjasniše” ostao je nepreveden.

Prema Thiemeu (1965: 96) ovaj stih (kao i stih 12) poriče da postoji besmrtnost (iz stiha 11), budući da je pretpostavka da postoji postanak nakon smrti još fatalnije gledište nego suprotno uvjerenje. Prema Ježiću (2000: 103) radi se o tom da je sopstvo drugo od svega što postaje i drugo od svega što propada. Šaṅkara pak tumači da su plod štovanja postanka (a to mu je isto što i razmatranje Hiraṇyagarbhe) nadnaravne moći, a plod je razmatranja nepostanka besmrtnost, koje je značajka stapanje s prativari (*prakṛti*). Prema Šaṅkari, ovdje se radi o razmatranju (meditaciji) Hiraṇyagarbhe, zbog čega se postiže besmrtnost u vidu stapanja s *prakṛti*. To, međutim, nije konačno oslobođenje, tj. spoznaja jedinstvenoga brahmana, koji je jedan bez drugoga.

33 Uvaṭa (11. st.) ovo vidi kao raspravu s materijalistima, a Mahīdhara (16. st.) s buddhistima (Deussen 1921: 527). Veṅkaṭanāthi su i postanak i nepostanak dijelovi puta k brahmanu. Madhva (13.–14. st.) „postanak” tumači kao Hariev (Višņuov) stvaralački oblik, a „nepostanak” kao njegov oblik razaratelja svemira.

34 Za Šaṅkaru je *asāmbhūti* neočitovana pratvar *prakṛti*, a *sāmbhūti* je niži brahman ili *hiraṇyagarbha*, kojega je Šukūh spomenuo u 4. kitici.

Īśā-upaniṣad 14

Bāyad **asambhūti** va **sambhūti-rā** va zāt-e moṭlaq va moqayyad-rā yeki dāne-ste va del-e xod-rā be ān mašgūli pāk karde va be-ma‘refat va gyān raside rastgār šavand. Har ke ‘amal-e nik konad va manzūr-e naẓar-e ū natiġe nabāšad va har ke mašgūli konad va naẓar bar natiġe-ye ‘amal nadāšte bāšad va har ke gyān va ma‘refat dāšte bāšad, natiġe-ye in har se qaum makt va rastgāri ast ke ‘ebārat az maḥv šodan dar ḥaqq ast.

sāmbhūtiṃ ca vināśāṃ ca
yās tād védobháyaṃ sahá |
vināśéna mṛtyúṃ tīrtvá
sāmbhūtyāmṛtam aśnute || 14 ||

Treba jednim smatrati i **asāmbhūti** i **sāmbhūti** i apsolutnu i sveobuhvatnu biṭ, i time treba svoje srce očistiti, stići do spoznaje i znanja i postići spasenje. Oni koji čine dobro i cilj im nije rezultat, oni koji djeluju i ne očekuju ishod svojega djelovanja, i oni koji posjeduju znanje i spoznaju, sve tri skupine postići će oslobođenje i spas, što znači nestajanje u istini.

I postanak i propast tko zajedno znade oboje,
Prebrodivši propašću smrt, postankom besmrće postiže.

Napomene

Šukūh smatra da tekst tvrdi da oslobođenje postižu oni koji djeluju dobro, bez želje za rezultatom, kao i oni koji posjeduju znanje i spoznaju, što je u skladu s klasičnim sufijskim učenjem, koje je jednaku važnost pridavalo djelovanju (*‘amal*) i spoznaji (*ma‘refat*). To je svakako drugačije od tradicionalnih komentatora, od kojih nitko na taj način ne razumije tekst. Thieme (1965: 96) smatra da je propast uništenje tijela, te se propašću prelazi smrt. Smrt je sjedinjavanje s *brahmanom* i ulazak u novo postojanje, te služi postizanju besmrtnosti. Prema Deussenu (1921: 527) kitice 14–17 pobijaju ideju da je *brahman* postao i da može propasti. Koncept kojim se koristi Šukūh kako bi opisao stupanj postizanja besmrtnosti, tipičan je za islamske mistike: „nestajanje / iščeznuće u istini” (*maḥv šodan dar ḥaqq*), što je zapravo doslovan prijevod na perzijski mnogo raširenijega arapskoga izraza *fanā fi ‘llāh*.

IU 15–18: Molitve u času smrti

Īśā-upaniṣad 15

Rox-e haqq dar qorṣ-e talā penhān-ast,
ey pušan³⁵ ān-rā āškār konid, ke mā ke
ṭāleb-e haqq'im az didār-e ū bahre'andūz
šavim.

Zlatnim je sudom pokriveno lice istine.
Otkrijte ga, **Pūšane**, da ugledamo istinu
mi koji za njom tragamo.

Īśā-upaniṣad 16

Ey **pušan**, ey mosāfer-e tanhā ikriš,
ey **ḡam**, ey āftāb **sūrye**, ey pesar-e
barḡāpat, aša'e-ye xod-rā dar ḡahān
beyandāzid va nūr-e zāt-rā yekḡā beko-
nid ke man ḡamāl-e delrobā-ye šomā-rā
bebinam. Ān zāt har ke bāšad, ān zāt ma-
nam.

Pūšane, jedini putniče ikriš, **Yamo**, sun-
ce **Sūryo**, sine **Pradāpatiev**, prospite
zrake po svijetu, skupite svjetlo bīti da
vidim vašu očaravajuću ljepotu. Tko je
god ona bīt (osoba), ta bīt (osoba) sam ja.

hiraṇmāyena pātrena
satyāsyāpihitam mūkham |
tāt tvām pūṣann āpāvṛṇu
satyādharmāya dṛṣṭāye || 15 ||

Sudom je od čista zlata lice istine po-
krito.

Njega, Pūšane, odvrni da motrim prav-
du, istinu.

pūṣann eka ṛṣe yama sūrya prājāpatya
vyūha raśmīnt
sāmūha tēja
yāt te rūpām kālyāṇatamaṁ tāt te
paśyāmi |
yo 'śāv asaú pūruṣaḥ só 'hām asmi || 16
||

Pūšane, jedini mudrače, **Yamo**, **Sūryo**,
Rodogospodiću [prājāpatya], razastri
zrake, skupi jaru!

Što ti je najljepši lik, taj ti motrim. Tko
je ona osoba ondje, taj sam ja.

Īśā-upaniṣad 17

Zendegāni-ye man dar ān nafas-e bizavāl
maḥv gardad. Va qāleb-e man dar xāke-
star montašer gardad. Ey del a'māl-e
xod-rā yād kon. Ey del a'māl-e xod-rā
dar xod negahdār.

Moj život nestaje u besmrtnom dahu
(vjetru), a tijelo se moje raspršuje u pe-
pelu.

Srce, sjeti se svojih djela! Srce, čuvaj
svoja djela!

vāyúr ānilam amṛtam
āthedaṁ bhāsmāntaṁ śārīram |
aúṁ krāto smāra kṛtāṁ smara
krāto smāra kṛtāṁ smara || 17 ||

Vjetar je duša besmrtna, a ovom je tijelu
pepel kraj.

Om! Ume, sjeti se, čina sjeti se, ume,
sjeti se, čina sjeti se!

35 U perzijskome su tekstu prenesena samo tri slova: p, š i n.

Īśā-upaniṣad 18

Ey **agn**, ey zāti ke šūrat-e nūri, mā-rā be rāh-e nik bebar va be daulat-e bozorg va rastgāri beresān. Ey ke dānande-ye ‘a-malhā-ye-mā’id, gonāhān-e mā-rā beyā-morzid. To-rā besyār tavāzo‘ ast.

Har ke makt va rastgār mišavad ḡami‘-e havās-e zāheri va bāteni-ye ū bā badan-e laṭīf-e ū ba‘d az mordan dar hirnye-garbhā ke maḡma‘-ye ‘anāšor-e šerf ast maḥv mišavad va **ḡivātmā**-ye ū bā **ātmā** yeki mišavad va badan-e kasif-e ū xāk mišavad va dar vaqt-e mordan gyānyān va ‘ārefān a‘māl va natiḡe-ye a‘māl-e xod-rā migūyand ke ey a‘māl-e mā, mā-rā yād xāhid kard? Va ey natāyeḡ-e a‘māl-e mā, mā-rā yād xāhid kard? Ke mā-rā har-gez naẓar bar ‘amal va natiḡe-ye ‘amal nabūde‘ast. Va be nūr-e zāt migūyand ke ey **ḡutisrup** ya‘ni ey zāti ke sūrat-e nūri, mā-rā be rāh-e nik bebar va be do-ulat-e bozorg-e rastgāri beresān ke to dānande-ye hame-ye ‘amalhā-ye mā’i va gonāhān-e mā-rā beyāmorz. To-rā besyār namaškār, ya‘ni to-rā tavazo‘ besyār ast. Va gyāni midānad pareši ke dar āftāb ast va ān zāti ast ke ‘eyn-e nūr ast ān ma-nam. Va **čidākās** ke zāt-e moṭlaq ast ma-nam va **brahm** ke āfaridegār-e hame ast manam.

Tamām šod **upnek‘hat iśābās** ke **brah-mabidyā**-ye bozorg ast ya‘ni ‘elm-e āfa-ridegār-e bozorg.

agne náya supáthā rāyé asmán víśvāni
deva vayúnāni vidván |
yuyodhy āsmáj juhurāṇám éno
bhúyīṣṭhām te náma uktīm vidhema ||
18 ||

Agni,³⁶ lice svjetlosti, vodi nas putem dobra i odvedi do velikoga blagostanja i spasa. Ti koji poznaješ naša djela, oprosti nam grijeh! Ponizni smo pred tobom. Nakon što umre onaj koji je oslobođen i spašen, ukupnost njegovih izvanjskih i unutarnjih osjetila nestat će s njegovim suptilnim tijelom u **hiraṇyagarbhi**, koja je ukupnost čistih elemenata, a njegov će se **divātman** sjediniti s **ātmanom** i prljavo će mu tijelo pokriti zemlja; u trenutku smrti znalci i gnostici obratit će se svojim djelima i ishodima djela: „O, djela naša, hoćete li nas se sjetiti? O, ishodi naših djela, hoćete li nas se sjetiti? Jer mi nikada nismo gledali na djela i njihove ishode.” I svjetlu biti reći će: „**dyotusvarūpa**, lice svjetlosti, vodi nas putem dobra, odvedi do velikoga blagostanja i spasa, jer ti poznaješ sve što smo činili, oprosti nam grijeh! Tebi pripada naša hvala, ponizni smo pred tobom.” A znalac zna da sam ja onaj koji leti u suncu i ona bit koja je čista svjetlost. Ja sam **cidakāṣa**, apsolutna bit, ja sam **brahman**, stvoritelj svega.

Gotova je **Upaniṣad Isāvāsyā**, velika **brahmavidyā** „znanje brahmana”, odnosno znanje velikoga stvoritelja.

Napomene

Zadnja kitica u Šukūhovu je prijevodu značajno proširena. Sam početak (ponešto slobodno) slijedi izvornik, a potom dolazi Šukūhovo tumačenje; ukupnost izvanjskih i unutarnjih osjetila preminuloga nestaje u Hiraṇyagarbhi, a individualna će mu se duša stopiti s najvišim sopstvom, *ātmanom*. Ovo jest u skladu s duhom Śaṅkarina shvaćanja Hiraṇyagarbhe kao nižega Brahmana, kojega katkada dovodi u vezu sa suptilnim mentalnim tijelom.³⁷ Inače se zaključak Śaṅkarina komentara uvelike razlikuje od Šukūhova i raspravlja o odnosu znanja i djelovanja, tj. o središnjoj Śaṅka-

Ognju, vodi nas sretnim putom, bože,
koji poznaješ sve zavoje, do blaga!
Odbij od nas grijeh zavodničke!
Hvalu ti dajmo, najbujniji poklon.

36 Šukūh je ime *Agni* ‘Oganj’ prenio u perzijski bilježeći ga trima slovima: *a*, *g* i *n*.

37 Śaṅkara u *Brahmasūtra-bhāṣyī* 1,4.1 (tumačeći *Kaṭha-upaniṣad* 1,3.11) tvrdi da se pojam *mahān ātmā* (veliko sopstvo), koji se tamo javlja, odnosi na um (*buddhi*) Hiraṇyagarbhe, koji je uporište (*pratiṣṭhā*) svih pojedinačnih *buddhi*.

rinoj tvrdnji da se spoznaja ne javlja voljnim djelatnim činom, već nastaje spontano. Ovo je Šaṅkari važno jer tako može potkrijepiti središnju tvrdnju da ni vedski obredni čin ne može dovesti do spoznaje brahmana.

Napomena o bilježenju sanskrtskih pojmova

Osobitosti u bilježenju sanskrtskih pojmova perzijskom arabicom svjedoče, iako ne uvijek pouzdano, o načinu izgovora tih pojmova u Šukūhovo doba. Već sam prijenos staroindijske riječi *upaniṣad* u perzijski *upnek'hat* otkriva izgovor karakterističan za to doba u sjevernoj Indiji. Tako se staroindijski uvraćeni sibilant ṣ (ś) u izgovoru spojio s *kh*, što je karakteristično za brađski, zapadni hindski književni dijalekt.³⁸ U tekstu je uočljiv i izgovor sanskrtskoga *y* kao *ḍ* u anlautu. Tako se primjerice Yama prenosi kao *ḡam* (ḍam), a Yađur kao *ḡaḡar* (ḍađar). Glasovna promjena *ya* > *ḍa* u anlautu posvjedočena je još na razini srednjoindijskih jezika, a također je karakteristična za novooindijski brađski.³⁹ S druge nam je strane točan izgovor kratkih samoglasnika u sanskrtskim pojmovima i dalje nepoznat jer je perzijsko pismo (neznatno modificirana arabica) konsonantsko i dosljedno bilježi samo duge samoglasnike (*ā*, *ī*, *ū*). Primjerice, pojam *Hiranyagarbha* Šukūh bilježi kao konsonantsku skupinu *h-r-n-g-r-b-h*, iz čega je nemoguće zaključiti kako je autor doista izgovarao tu riječ. Isto postupi i kod bilježenja nekih drugih stručnih pojmova kao što su *sāmbhūti* (*s-m-b-h-ū-t-i*), *Pušan* (*p-ṣ-n*), *ḍyotisvarūpa* (*ḡ-ū-t-i-s-r-ū-p*) i drugi. Iako je bilježenje staroindijskih pojmova kod Šukūha uvjetovano perzijskim pismom, njegov prijevod očekivano odaje karakteristike zapadnoga novooindijskoga izgovora, što upućuje na značajan utjecaj usmenoga tumačenja Šukūhových savjetnika.

Zaključna razmatranja

Šukūhov je prijevod *Īśā-upaniṣadi* vrlo slobodan, često proširen komentarima, uz povremeno potpuno ili djelomično izostavljanje nekih izraza ili stihova, čime se sadržajno-semantički udaljuje od izvornika. K tomu, sastavljen je u jednostavnome proznom stilu, bliskome govornomu perzijskomu jeziku, što ga i u pogledu izraza udaljuje od sanskrtskoga izvornika *Īśā-upaniṣadi* sastavljene u stihu. Očigledno je da Šukūh prilikom prevođenja nije težio za tim da postigne semantičko-oblikovno podudaranje između teksta *Īśā-upaniṣadi* i njegove prijevodne inačice u perzijskome. Konačno, staroindijski izvornik tek je jedan od izvora kojim se Šukūh služio prilikom prevođenja, posežući mnogo češće za Šaṅkarinim komentarima i usmenim tumačenjima brahmanističkih učenjaka koji su mu pomagali u tom projektu.

38 Vidi Snell 1991: 5; Bloch 1965: 73 i Pischel 1900./1957: 187.

39 Pischel 1900./1957: 179; Snell 1991: 5. Usp. rijeka Yamunā > Đaūṇā (magadški) > Đumnā.

Suprotno prvotnomu očekivanju (na što navodi prva rečenica koja je prijevod Šaṅkarina komentara), ovisnost Šukūhova prijevoda o Šaṅkarinu tumačenju znatno je manja od očekivane. Šukūh očito poznaje Šaṅkarin komentar, ali se na brojnim mjestima značajno od njega udaljuje, što sugerira da Šaṅkarine komentare ili ne poznaje dovoljno detaljno, ili pak da od Šaṅkare ima drugačije ciljeve. Ako bismo ušli u spekulaciju, mogli bismo pretpostaviti da o Šaṅkari najviše zna od svojih pomagača. Sve to upućuje na Dāru Šukūha kao samostalnoga mislioca koji prijevod razumijeva kao kreativnu interpretaciju izvornika s ciljem njegove što bolje adaptacije u novi kulturno-civilizacijski kontekst. Razlozi Dārinih povremenih razilaženja sa Šaṅkarom proizlaze iz temeljnih razlika u svrsi njihovih djela. Šaṅkara se koristi *Īśā-upanišadi* kako bi prvenstveno kritizirao ideju da do spoznaje dovodi kombinacija djelovanja i znanja. Ova središnja tema Šaṅkarina komentara posve je izostavljena u perzijskome prijevodu. Štoviše, u Dārinu tumačenju znanje o apsolutu (*ma'rifa*) i djelovanje (*'amal*) jednako su važni na putu spoznaje, što potvrđuje da su njegove namjere bitno drukčije od Šaṅkarinih. Šukūh prevodi upanišadi jer je u njima vidio monistički nauk blizak islamskomu, formuliran u Kur'anu kao transcendentno jedinstvo istine, a u Ibn al-'Arabijevoj ezoteričkoj interpretaciji – koju su slijedili svi sufijski mislioci nakon njega – kao „jedinstvo bića/postojanja” (*waḥdat al-wuḡūd*). Šukūhovo je shvaćanje *Īśā-upanišadi* stoga obilježeno ponajprije sufijskim idejama istine (*rāsti va ḥaqq*), apsolutne biti (*zāt-e moṭlaq*), Božje jedinstvenosti (*tauḥīd*), njezine spoznaje (*ma'refat*), postizanja spasenja (*rastgāri*), kao i etičkoga načela nesebičnoga djelovanja (*'amal bi ṭalab-e natiḡe*) koje takvoj spoznaji i spasenju može pridonijeti. One dijelove Šaṅkarinih komentara koji se nisu uklapali u takvo shvaćanje, Dāra je vjerojatno svjesno ispuštao i nadomještao vlastitim tumačenjima, oslanjajući se na učenja najvećih klasika sufijske misli. Posebnu je kreativnost pokazao u pokušajima uspostavljanja analogija između pojedinih ideja i misaonih koncepata u sufizmu i hinduizmu. Vrlo osobni pečat Šukūhovu prijevodu priskrbljuje i njegov filološki napor da stručnim vedāntskim pojmovima nađe ekvivalente u sufizmu, koje nerijetko prevodi s arapskoga na perzijski.

Na temelju svega iznesenoga, čini nam se da bi prijevod prije mogao pripadati Šukūhu samomu nego kakvu vedāntskomu učenjaku *paṇḍitu*, koji bi mogao biti manje zainteresiran za bliskost sa sufizmom, a više za glavne preokupacije pravih vedāntinaca. *Īśā-upanišad* daje za pravo Šukūhovim duhovnim stremljenjima koja ostaju vjerna mističnomu učenju islama, drugačijemu od pijetizma njegova mlađega brata Aurangzeba. Iako se njegovo čitanje ove, kao i drugih upanišadi u *Sirr-i akbar* može razlikovati od suvremenoga filološkoga, kao i od shvaćanja tradicionalnih brahmanističkih filozofskih tumača, važno je shvatiti da je Šukūhov pristup imao značajno različit cilj i svrhu, koji su bili vođeni željom za pronalaženjem zajedničkoga mističkoga jezika sufizma i vedānte i zbližavanjem hinduističkoga i islamskoga vjerovanja.

Popis literature

(izvori)

JN Sirr-i Akbar, Upaniṣad. Tarğome-ye Šāhzāde Mohammad Dārā Šokūh Farzand-e Šāh Ġahān az matn-e sanskrit (Sirr-i-akbar (Sirr-ul-asrār), the oldest translation of the Upanishads from Sanskrit into Persian by Dara-Shukoh, son of Emperor Shah-Jahan), edited with introduction, notes, commentary and comparison with the old manuscripts and concordance with the original Sanskrit by Dr. Tara Chand and S. M. Reza Jalali Naini, first edition Taban Press, Tehran 1340./1961.

(sekundarna literatura)

ANDRIJANIĆ, Ivan 2012. *Filozofija vedānte: Filozofska tumačenja upaniṣadi Bijele Yajurvede*. Zagreb: FF Press.

BLOCH, Jules 1965. *Indo-Aryan. From the Vedas to Modern Times*, English edition revised by the Author and translated by Alfred Master. (*Le Indo-Aryen*, Paris: Librairie d'Ame, 1934).

DEUSSEN, Paul 1906. *The Philosophy of the Upanishads*. Edinburgh: T. & T. Clark.

——— 1879./1921. *Sechzig Upaniṣad's des Veda*. Leipzig: FA Brockhaus (3. Aufl. Leipzig 1921.)

D'ONOFRIO, Svevo 2010. A Persian Commentary to the Upaniṣads: Dārā Šukūh's Sirr-i Akbar. U: Speziale, F. i D. Hermann (ur.) *Muslim Cultures in the Indo-Iranian World During the Early-Modern and Modern Periods*, str. 533–563. Berlin: Klaus Swartz.

ERNST, Carl W. 2003. Muslim Studies of Hinduism? A Reconsideration of Arabic and Persian Translations from Indian Languages. *Iranian Studies* 36 (2): 173–195.

GANDHI, Supriya 2020. *The Emperor Who Never Was: Dara Shukoh in Mughal India*. Cambridge, Mass; London: The Belknap Press of Harvard University Press.

GANERI, Jonardon 2012. Dārā Shukoh and the Transmission of Upaniṣads to Islam. U: SWEET, William (ur.) *Migrating Texts and traditions*, str. 151–161. Ottawa: University of Ottawa Press.

GÖBEL-GROSS, Erhart 1962. *Sirr-i Akbar. Die persische Upaniṣadenübersetzung des Mogulprinzen Dārā Šukoh*, Ph.D. diss. Marburg.

HANNEDER, Jürgen (ur.) 2005. *The Mokṣopāya, Yogavāsiṣṭha and Related texts*. (Geisteskultur Indiens 7). Aachen: Shaker Verlag.

HASRAT, Bikrama Jit 1953. *Dārā Shikūh: Life and Works*. Calcutta: Visvabharati Publishing Department.

HAYAT, Perwaiz 2006. *The conversation between Dārā Shukōh and Lāl Dās: a Šūfī-Yogī dialogue of the 17th - century Indian subcontinent*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Montreal: Institute of Islamic Studies, McGill University.

JEŽIĆ, Mislav 1999. *Ṛgvedske upaniṣadi*. Zagreb: Matica Hrvatska.

——— 2000. Īśā-upaniṣad. U: MATIŠIĆ, Zdravka (ur.) *Trava od srca*, str. 89–111. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

——— 2016. Īśā-Upaniṣad: History of the Text in the Light of the Upaniṣadic Pa-

- rallels. U: BRERETON, Joel (ur.) *The Vedas in Indian Culture and History*, 181–203. Firenze: Società Editrice Fiorentina.
- NAKAMURA, Hajime 1950. (Engl. prijev. 1983., pretisak 1989.) *A History of Early Vedānta philosophy (Vol. I)*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- PISCHEL, Richard 1900. (engl. prijev. 1879., pretisak 1957.) *Comparative Grammar of the Prākṛit Languages*. Translated from German by Subhadra Jhā, Delhi: Motilal Banarsidass. (Prvo njemačko izdanje *Grammatik der Prakrit Sprachen [Grundriss der indo-arischen Philologie und Altertumskunde, I. Band I, 8. Heft]*). Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.)
- ROCHER, Ludo 1986. *The Purāṇas*. (A History of Indian Literature, Vol. II, Fasc. 3). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- QANUNGO, Kalika-Ranjan 1935. *Dara Shukoh, Vol. I Biography*. Calcutta: M. C. Sarkar & Sons.
- OLIVELLE, Patrick (izd. i prijev.) 1998. *The Early Upanisads*. New York: Oxford University Press.
- SCHIMMEL, Annemarie 1973. Islamic Literatures of India. U: GONDA, Jan (ur.) *History of Indian Literature*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- 1975. *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
- 1994. Dārā Šukōh. *Encyclopædia Iranica* 7 (1): 2–5.
- SNELL, Rupert 1991. *The Hindi Classical Tradition: A Braj Bhāṣā Reader*. London: School of African and Oriental Studies.
- THIEME, Paul 1965. Īsopaniṣad (= Vājasaneyi-saṃhitā 40) 1-14, *Journal of American Oriental Society* 85: 89–99.
- TRUSCHKE, Audrey 2017. *Aurangzeb: The life and legacy of India's most controversial king*. Stanford: Stanford University Press.

Abstract

The paper discusses the Persian translation of the *Īśā-upaniṣad* from 1657, which is found in *Sirr-i akbar*. With the help of Brahmanical scholars from Benares, *Sirr-i akbar* was composed by Dārā Šukūh, the eldest son of the Great Mughal Šāh Jahān. A comparison of the Vedic original and its Persian translation reveals that the Persian text follows the Vedic original, but also contains numerous additions in the form of glosses and interpretations that systematically bring the text closer to Sufi teachings. The interpretations and glosses are (rather unexpectedly) only slightly in line with Śāṅkara's commentary from the 8th century. The Persian translation shows that in some parts Šukūh understood the text quite differently than Śāṅkara, which reveals their significantly different goals and motives for interpreting the text of *Īśā-upaniṣad*. This supports the thesis that Dārā Šukūh did not only order, but also authored the work. The Persian transcription of Old Indian terms reveals Neo-Indo-Aryan phonetic changes and closeness to Braj pronunciation, suggesting that Dārā Šukūh might have translated the text from Vedic to Persian with the help of Brahmanical scholars through a common colloquial language.

Tama: prijevod s hindskoga jezika odabranih poglavlja romana *Tamas* autora Bhišama Sahnija

Sažetak

Podjelu Indije i njezino stjecanje nezavisnosti od britanske kolonijalne vlasti obilježili su vjerski i politički sukobi, koji su oblikovali jedno od najtragičnijih razdoblja indijske povijesti. Povlačenje grubih granica između indijskih i pakistanskih teritorija dovelo je do masovnih migracija stanovništva i nemira u kojima su život izgubile stotine tisuća ljudi. *Tamas*, roman Bhišama Sahnija objavljen 1974. godine, opisuje upravo to razdoblje i čitatelju, kroz iznošenje niza sudbina ljudi upletenih u tragične događaje, pokušava predočiti posljedice onodobnoga vjerskoga i političkoga kaosa. Prijevodom na hrvatski jezik dvaju poglavlja Sahnijeva romana, koji slijedi nakon kratkoga uvoda i bilješke o autoru, nastojimo domaćemu čitatelju ne samo predstaviti dio Sahnijeva bogatoga književnoga stvaralaštva već ga i podsjetiti na neizbrisiv dio indijske povijesti koji leži u temelju njegova romana. Prijevod je posvećen profesoru Mislavu Ježiću, koji je studente Odsjeka za indologiju i dalekoistočne studije poučavao i hindskom jeziku.

Uvod

U veljači 1947. godine britanska je vlast objavila svoje povlačenje iz Indije. Istovremeno je najavljeno i stjecanje neovisnosti Indije, koje je, prema planu, trebalo biti dovršeno do lipnja 1948. godine. Plan su, tom prilikom, prihvatili i Indijski nacionalni kongres i Muslimanska liga. Ipak, predstavnici su Muslimanske lige vrlo brzo dali do znanja da nisu zadovoljni idejom jedinstvene Indije i da ne odustaju od želje za odcjepljenjem i stvaranjem zasebne muslimanske države Pakistana.¹ Naime, još od prosinca 1946. godine stali su se sve češće javljati nemiri, pobune i sukobi između pristaša Muslimanske lige (tzv. ligaša, hind. *ligā*) i njihovih protivnika pa je bilo jasno da je razdioba Indije neminovna. Godine 1947., točnije 5. lipnja, prihvaćen je tzv. Mountbattenov plan, kojim su se trebali osigurati muslimanski teritoriji na sjeverozapadu i sjeveroistoku Indije.² U to je vrijeme na području tadašnje Indije živjelo oko 255 milijuna hinduista, 92 milijuna muslimana živjelo je uglavnom na sjeverozapadu i sjeveroistoku zemlje, dok je šest milijuna sikha živjelo uglavnom

1 Smith (1919/1994: 832).

2 Smith (1919/1994: 898).

na području Pandžaba, sa središtem u gradu Lahoreu, koji je tada bio njegovo obrazovno i kulturno središte.³ Grube su granice između Indije i Pakistana zacrtali već ranije Lord Wavell i njegov nasljednik Lord Mountbatten, ali je za konačno razgraničavanje na području Bengala i Pandžaba bio zadužen Sir Cyrill Radcliffe.⁴ Pandžab je bio podijeljen u dva dijela: zapadni, koji je pripao Pakistanu, i istočni dio, koji je pripao Indiji. Nedovoljno promišljen, brzinski proces povlačenja grubih granica između dviju budućih država izazvao je brojne administrativne, vojne, ekonomske i gospodarske probleme, koji su pak potakli nove sukobe i sve krvavije okršaje između hinduističkoga, muslimanskoga i sikhskoga stanovništva. Pakistan je stekao nezavisnost 14. kolovoza 1947. godine, a sastojao se od Zapadnoga Pakistana (današnja Islamska republika Pakistan) i Istočnoga Pakistana (današnji Bangladeš). Na čelo Pakistana došao je Mohammad Ali Ālī Dīnnā, dotadašnji vođa Muslimanske lige. Indija je stekla nezavisnost sljedećega dana, u ponoć 15. kolovoza 1947. godine, a prvim je premijerom, sada nezavisne države Indije, postao Āvāharlāl Nehru. Mjeseci koji su uslijedili nakon razdvajanja Indije i Pakistana, upamćeni su kao jedno od najkrvavijih razdoblja u modernijoj povijesti Indijskoga potkontinenta.⁵ Predstavници su vlasti prije proglašenja nezavisnosti vjerovali da će manjine nastaviti živjeti u novim državama i nisu predviđali da će stvaranje granica između dviju novih država potaknuti masovne, neorganizirane i kaotične migracije stanovništva koje se našlo „s krive strane granice”. Iznimka je bio Pandžab, u kojem je organizirana „dvosmjerna” seoba, budući da je Pandžab već prije bio pogođen učestalim i nasilnim sukobima između muslimana s jedne, i sikha i hinduista s druge strane. Ipak, vlasti nisu bile spremne ni dovoljno kompetentne da osiguraju koliko-toliko sigurne migracije. Pretpostavlja se da je u mjesecima nakon razdiobe izmješteno oko dvanaest milijuna ljudi; nešto više od šest milijuna muslimana prešlo je iz istočnoga u zapadni dio Pandžaba, dok je iz zapadnoga u istočni dio prešlo oko pet milijuna hinduista i sikha. Pandžabski gradovi Lahore i Amritsar bili su posebno teško pogođeni. Prema nekim procjenama, u Amritsaru je uništeno gotovo 40% stambenih objekata, a do 1951. godine udio je muslimanskoga stanovništva pao s 49% na 0,5%. U Lahoreu je trećina stanovništva, a koju su činili sikhi i hinduisti, napustila svoje domove i uputila se ili prema istočnomu dijelu Pandžaba ili prema Delhiju.⁶ Ubojstva, paljenje kuća pa i čitavih sela, mučenja, otmice i silovanja, koja su činili predstavnici svih skupina, obilježila su to razdoblje i ostavila iznimno tragične i dugotrajne posljedice.⁷

Upravo opisano razdoblje indijske povijesti podloga je na kojoj počiva *Tamas* (*Tama*), roman Bhišama Sahnija (1917.–2003.), objavljen 1974. godine. Tragični događaji koji su popratili razdiobu, a kojima je osobno svjedočio i sam Sahnī, oživjeli

3 Smith (1919/1994: 844).

4 Opširnije u: Chatterji (1999) i Smith (1919/1994: 848-850).

5 Pandey (1997).

6 Talbot (2007: 151).

7 Stručan se i iscrpan prikaz procesa dekolonizacije kao i nemira i nasilja koji su ga popratili nalazi u: Zamindar (2007).

su još jednom u njegovu romanu, u kojem čitatelj prati mučne sudbine i žrtava i vjerskim i političkim ludilom oblikovane sudbine agresora, bili oni muslimani, hinduisti ili sikhi. Radnja se romana ne odvija linearno, ne postoji središnji lik ni središnji događaj, već je svako poglavlje svojevrsni dio slagalice, koja, kako roman odmiče, oblikuje sliku onoga vremena i, korak po korak, čitatelja uvodi u svijet okrenut naglavce, u svijet u kojem u svakome trenutku može planuti divljaštvo i nasilje, i u kojem tama može progutati i najnevinije. Moglo bi se čak reći da središnji lik nije ništa drugo doli nasilje u svome najtamnijem ruhu. Primjerice, u prvome se poglavlju romana pripovijeda o Nāthu, mladom čovjeku niske kaste, kojemu pristupa seoski uglednik koji od njega traži da zakolje svinju. Iako je uplašen i nevoljan izvršiti čin, Nāth ne nalazi način da odbije zapovijed. Sljedećega jutra (doznajemo nekoliko poglavlja poslije), ta će svinja osvanuti na pragu lokalne džamije i izazvati bijes i ogorčenje ondašnjih muslimana. Vrlo brzo, uslijedit će njihova odmazda i na pragu će se hinduističkoga hrama pojaviti truplo zaklane krave, životinje koju hinduisti smatraju svetom. To će pak, posljedično, dovesti do usijanja netrpeljivosti i krvavih sukoba između muslimana i hinduista. Uvjeren da je nered prouzrokovao njegov čin, Nāth u očaju odlučuje pobjeći iz grada zajedno sa svojom trudnom suprugom i majkom, koja će na putu i umrijeti. Do kraja romana, čitatelj će svjedočiti i Nāthovoj tragičnoj smrti. To je samo jedna od sudbina koju Sahni opisuje, a koja je, iako fiktivna, na žalost mnogima u ono vrijeme bila i namijenjena. Sahni je za ovaj roman 1976. godine primio prestižnu nagradu za književno stvaralaštvo (*Sahitya Akademi Award*) usprkos tomu što je roman izazvao mnoštvo kritika i kontroverza. Bilo je, naime, onih koji su tvrdili da opisivanje tragičnih događaja koji su uslijedili nakon razdiobe Indije, može potaknuti nove netrpeljivosti i dodatno destabilizirati ionako krhke indijsko-pakistanske odnose. Roman je poslužio i kao predložak za istoimenu televizijsku seriju i nagrađivanu filmsku adaptaciju (1988.). Kako bi se domaćim čitateljima približio sadržaj Sahnijeva romana, u ovome su radu dana dva poglavlja (četnaesto i šesnaesto) prevedena s hindskoga na hrvatski jezik. U njima se prati životni put supružnika koji, budući da su jedini sikhi u muslimanskome selu, biva ju „pod stare dane” primorani napustiti svoj dom i dućan koji vode. Pod okriljem noći, s nešto novca i puškom o ramenu, napuštaju svoju kuću i, obuzeti strahom i strepnjom, bježe u nepoznato pred razjarenim pobunjenicima. Njihov put do prvoga skloništa (ironično, u muslimanskoj kući), živo oslikava patnju koja je, neovisno o vjerskoj pripadnosti, zadesila mnoge koji su se, kao i ova dva Sahnijeva lika, našli usred strašnih događaja koji su popratili razdavanje Indije i Pakistana. Ipak, kako će se pokazati u danome prijevodu, Sahni ne zaboravlja podsjetiti čitatelja da u ljudima uvijek može i mora opstati barem zrno suosjećanja i dobrote ma koliko okolnosti bile teške i zastrašujuće.

Kratka bilješka o autoru

Bhišam (Bhisham) Sahnī rođen je 1915. godine u Rawalapindiu (današnji Pakistan). Tamo je živio do odlaska u Lahore, gdje je diplomirao englesku književnost. Titulu doktora znanosti stekao je 1958. godine u Čandigarhu (Pandžab). Tijekom indijske borbe za neovisnost od britanske vlasti, pridružio se Indijskomu nacionalnomu kongresu, međutim odrekao se ubrzo članstva i pridružio Komunističkoj partiji Indije. Radio je kao redatelj i glumac u IPTA-i (*Indian People's Theatre Association*) i režirao dramu *Bhūt gārī* (*Ukleti vlak*). Kao predavač, radio je najprije u Amritsar, da bi se 1952. godine preselio u Delhi, gdje je dobio mjesto predavača na Delhi Collegeu. U razdoblju od 1956. do 1963. radio je kao prevoditelj u Moskvi, i u tome je razdoblju s ruskoga na hindski preveo, između ostaloga, Tolstojeve kratke priče i njegov roman *Uskrsnuće*. Po povratku u Delhi, nastavio je rad na Delhijskome sveučilištu i postao urednik književnoga časopisa *Nayī kahāniyā* (*Nove priče*). Uz *Tamas*, napisao je i objavio još šest romana, stotinjak kratkih pripovijesti, pet drama, a posmrtno je objavljena i njegova autobiografija *Ād ke atīt* (*Današnje prošlosti*). Kao pisac kratkih priča, istaknuo se svojom pripovijetkom *Āf kī dāvat* (*Domjenak za šefa*), objavljenoj 1956. godine. S tom su se Sahnīevom pripovijetkom upoznali i studenti Odsjeka za indologiju i dalekoistočne studije pri Filozofskom fakultetu u Zagrebu kada su ju 2019. godine, u prigodnome programu u čast proslave Dana hindskoga jezika, prilagodili i uspješno, pred publikom i gostima Odsjeka, uprizorili. Bhišam Sahnī preminuo je 2003. godine u New Delhiu.

Tamas: prijevod četrnaestoga i šesnaestoga poglavlja

Prvi autobus koji je kretao iz Khānpura, stizao je u selo u osam ujutro. Taj autobus nije došao. Potom bi, nakon pauze od dva sata, svakih sat vremena dolazili autobusi i iz smjera grada i iz smjera Khānpura. Danas je, eto, već poslijepodne, a niti jedan autobus nije došao.

U čajani se voda u čajniku krčkala od jutra, ali su dvije klupe ispred dućana zjapile prazne.

Prije je na klupama uvijek bila gužva. Nije bilo čovjeka u selu koji, na odlasku ili u dolasku, ne bi sjeo u Harnāmsimhovu čajanu. Po autobusnoj su se stanici vrzmala dva-tri čupava psa. Sve je bilo obamrlo.

Žene su pronicljive. Banto je još jučer navečer počela govoriti da bi trebali izaći iz sela, otići u Khānpur, gdje im živi svojta i rodbina. U cijelom selu oni su bili jedina obitelj sikha, ostatak sela bio je muslimanski. Međutim, Harnāmsimh se nije složio. Kako da ostave ovaj dućan koji posluje i pobjegnu? Svađa i nemira uvijek ima, ali posao se ne može zaustaviti.

„I da odemo, kamo da odemo? Da odemo u grad koji već gori? Odemo li u Khānpur, hoće li nas tamo netko od naših biti spreman hraniti? Opljačka li netko dućan

nakon što odemo, kako ćemo se prehraniti? A da odemo k sinu? On je u Mīrpuru, to je trideset kilometara odavde. I on je tamo jedini sikh, kao i mi ovdje. Ostanimo ovdje i uzdajmo se u zaštitu Gurua Mahārāde! Čak i da stignemo do njega, hoće li on spašavati živote nas staraca ili će spašavati svoj život? Koliko dugo možemo jesti o svom trošku, a koliko će nas dugo netko drugi biti spreman hraniti?"

I sjedeći na klupici, Harnāmsiṁh sklapa ruke koje mu počivaju u krilu i govori: „O Gospodaru, zašto bi patnja dosegla onoga nad čijom je glavom tvoja ruka?"

Banto sluša i šuti. Ipak, kada joj se srce u nutrini stegne, govori: „Ajmo! Ajmo u selo moje sestre, blizu je. Tamo ćemo se smjestiti u gurudvāri,⁸ nećemo živjeti kod sestre. Tamo živi velika zajednica sikha, štitit će nas naši ljudi."

Ali Harnāmsiṁh! Ni s ovim se ne slaže. Duboko u sebi on je vjerovao da se ljudima možda i može dogoditi nešto loše, ali ne i njemu.

„Slušaj draga, mi nikomu ništa ne dugujemo, niti smo komu poželjeli zlo niti smo komu nanijeli zlo. Ni ovi se ljudi nisu nikad loše ponijeli prema nama. Pa zar nije pred tobom Karīmkhān deset puta rekao: 'Budite mirni, neće vas nitko ružno ni pogledati!' Gle, ima li u ovom selu pouzdanijega čovjeka od Karīmkhāna? U cijelom je selu samo jedna sikhka kuća. Zar ih neće biti sram dignuti ruku na nenaoružane starce?"

Banto opet zašuti. Na razum se može odgovoriti razumom, ali razum nema odgovor kada je vjera u pitanju. Za razliku od Banto, koja bi malo-malo stala očajavati, Harnāmsiṁh se ni jednom nije pokolebao. Njegovo je lice bilo jednako smireno. Cijelo se vrijeme molio Guruu Mahārādi i pogled na nj tješio je i samu Banto.

Međutim, danas ni jedan autobus nije došao, ni jedan jedini kupac nije ušao u dućan i cesta je bila pusta. Ipak, u dva su ili tri navrata muškarci koji su išli put sela, sami ili u paru, a koje nikada prije nisu vidjeli, zurili u njihovu kuću.

A sad, predvečer, do njega je s brežuljka dopro poznat bat nečijih koraka. Oslanjajući se o svoj štap, približavao se Karīmkhān. Harnāmsiṁh se ohrabrio.

„Karīmkhān će nešto reći, dat će neki savjet, pronaći će rješenje. Ako ovdje postane opasno, sklonit ćemo se kod Karīmkhāna."

Karīmkhān je došao do dućana, ali se nije zaustavio. Nije čak ni pogledao Harnāmsiṁha. Samo je usporio korak i, pod izlikom da čisti grlo, promrmljao: „Stanje nije dobro, Harnāmsiṁhu, idi!"

Napravi korak-dva pa opet reče: „Ljudi iz sela neće ti nauditi, ali postoji opasnost da dođu ljudi izvana. Nad njima nemamo kontrolu, ne možemo ih zaustaviti."

Opet se zakašljao pa, lupkajući štapom, produžio. Tada se, po prvi put, uzdrmla Harnāmsiṁhova čvrsta vjera. Karīmkhān se nije zaustavio, a to je značilo da zaista vlada opasnost, i to što je došao, mora da je već bio rizik. Ipak, Harnāmsiṁh se nije toliko zabrinuo koliko se bio rastužio. Više ga je u srcu pogodio osjećaj usamljenosti, a manje nemira, bijesa i straha. Nakon nekih pet minuta, Karīmkhān se opet vratio. Penjući se uzbrdo, s rukama na struku, daščući i kašljucajući, usporio je korak i

8 Gurudvārā, bogomolja sikha.

promrmrljao: „Ne odugovlači, Harnāmsimh, stanje nije dobro. Bojim se da će pobunjenici doći izvana.”

Držeći i dalje ruke na struku, uspuhan produži uzbrdo. Kamo da Harnāmsimh ode? Putovi, livade i doline protezali su se na kilometre. Karīmkhān mu je, istina, rekao da ode, ali kamo? Gdje mogu naći sklonište? Šezdeset mu je godina, a ima i ženu. Koliko daleko može pobjeći? A i da pobjegne, kamo da ode?

Iz nutrine mu se još jednom javi glas:

Ne idi nikamo, ostani tu gdje jesi. Kad dođu pobunjenici, stavi im na raspolaganje i dućan i život. Bolje je ovdje umrijeti nego tumarati tuđinom. Pa tko bi mogao doći i napasti?

Neprestano je razmišljao, ali nije mogao vjerovati da ga netko iz sela može doći napasti ili da će seljani dozvoliti strancu da ga napadne. Harnāmsimh je ustao i otišao u stražnju prostoriju gdje je sjedila Banto.

„Došao je Karīmkhān i rekao da odemo odavde. Dolaze pobunjenici izvana.”

Na trenutak je Bantino tijelo potrnuo od straha. Skamenila se. Noć se približavala, a oni se nemaju gdje skloniti. Njezin je suprug stajao u mračnoj prostoriji i izgledao kao utjelovljenje očaja.

Međutim, sad nije bilo vrijeme ni za razmišljanje ni za odugovlačenje. Čim padne mrak, treba pobjeći odavde što je brže moguće.

„Ja ti i sad kažem, ostanimo ovdje. Ne idimo nikamo.”

Tada, pokazavši prema svojoj dvocijevki koja je visjela na zidu, reče: „Ako dođe trenutak da je mrijeti ili ubiti, prvo ću ubiti tebe pa onda sebe.”

Banto je slušala i šutjela. Što da kaže, što da predloži? Ima li uopće izlaza?

Harnāmsimh se vratio do trijema dućana, izvadio je utržak koji je bio ispod prostrirke pa se opet vratio unutra. Iz kutije je izvadio ušteđevinu, odvojio novčanice, a kovanice ostavio na mjestu. Snop novčanica stavio je u džep svoga prsluka. Onda je skinuo pušku koja je visjela na zidu ostave i objesio ju o rame. Nije znao koje da stvari ponese, a koje da ostavi. *Da uzmem dokumente od dućana?* Međutim, nije bilo vremena da ih traži i izvlači. Banto je bila u istom stanju. *Da uzmem svoj nakit? Da napravim nešto za jelo? Da ispečem dvije pogače? Gdje ćemo na putu naći nešto za jelo? Da se presvučem? Ako ćemo ići, onda treba obući čistu odjeću.* Banto nije znala što da ponese, a što da ostavi.

„Što da radim s nakitom?”, upitala je. „Da ga stavim na se?”

„Stavi”, reče Harnāmsimh. Ipak, malo promislivši, reče: „Ubit će te netko ako vidi nakit. Zakopaj ga iza dućana.”

Banto je dio nakita stavila ispod košulje, dio je zamotala u rubac i odložila u sanduk, a ostatak je zakopala u stražnje dvorište, gdje su bili napravili povrtnjak. U ostavi su stajali sanduci i ležajevi puni tepiha i tkanina koje su dali napraviti za vjenčanje svoje kćeri. Koliko su toga imali, a nije se moglo ponijeti.

„Da ispečem dvije pogače? Tko zna gdje ćemo sve lutati?”

„O zaboga, nemamo vremena peći pogače. Da smo znali da ćemo ići, napravili bismo ih.”

Baš se tada, negdje iz daljine, začuo zvuk bubnjeva. Zagledaše se jedno u drugo. „Stigli su pobunjenici. Čini se da su došli iz smjera Khānpura.”

Odatle je došao zvuk bubnjanja, a na to, odavde iz sela, započe izvikivanje parole: „Ya Ali! Allah-ho-Akbar!”

„Mora da su to ašrafovc i latifovci. To su seoski ligaši. Oni izvikuju pakistanske parole”, reče u sebi Harnāmsimh.

Zrak kao da se ispunio strahom.

Predvečerje je već stiglo, ali sumrak se nije pretvorio u tamu. Činilo se da zvuk pobunjenika dopire s lijeve strane kanala.

Tada je Harnāmsimhov pogled pao na čvorka u kavezu koji je visio sa stropa prostorije.

„Banto, odnesi kavez iza kuće, otvori ga i pusti čvorka na slobodu.”

Banto je netom prije bila napunila zdjelice u kavezu vodom i zrnima leće. Kada je iznjela kavez, ptica se oglašila rečenicom koju je ponavljala svaki dan: „Banto, Bog spašava, Bog spašava vjernike.”

Stegnulo joj se grlo i kao odgovor, Banto promrmlja: „Da, ptico, Bog spašava...”

Te je riječi čvorak naučio od Harnāmsimha. Harnāmsimh je često sjedio za tezgom dućana dok bi njegova žena sjedila u stražnjoj prostoriji, i kad u dućanu nije bilo kupaca, Harnāmsimh bi sjeo unutra i s Banto razgovarao o mudrim izrekama i vjeri. U hodu ili sjedeći, često bi rekao: „Bog spašava, Bog spašava vjernike.” I tako je čvorak u kući počeo ponavljati te riječi.

Čuvši te riječi iz ptičjih usta, Banto osjeti nalet snage. Obuze ju hrabrost i stalozhenost. Kao da joj je malena ptica davala pouku.

U malom komadiću dvorišnoga zemljišta Harnāmsimh je bio posadio povrće i uzgojio stablo manga. Stigavši do sredine vrta, Banto je otvorila vrata kaveza i nježno rekla: „Idi, ptico, nek’ te Bog čuva, Bog je spasitelj.”

Međutim, čvorak je ostao sjediti u kavezu.

„Poleti, poleti ptico, imaš majčin blagoslov!”

Dok je govorila, opet joj se steglo grlo pa je spustila kavez na zemlju i vratila se.

Tada se opet začuo zvuk bubnjeva. I ovaj se put činio jako blizu. U selu se žamor glasova počeo pojačavati. Činilo se kao da se okupilo mnoštvo ljudi i da se sada približavaju. Iz središta bi se sela svako malo začuli slogani.

Sa svoje malo robe, ponešto novca i puškom, Banto i Harnāmsimh zaključaše dućan i izađoše. U trenu kad su iskoračili iz kuće, cijela im se zemlja učini tuđom. Kamo da odu? Na koju stranu da krenu? S lijeve se strane pružalo selo, u tom je smjeru bio kanal, a iza kanala je dopirao zvuk bubnjeva pobunjenika. S desne je strane bila asfaltna cesta koja je vodila do Khānpura, opasnost nije bila ništa manja, ali je rub bio viši. Ako bi se nekud i moglo otići, onda bi to bio put kojim bi se mogli iskrasti, nije bilo sigurno hodati po cesti. Vode u kanalu gotovo nije ni bilo, širok dio bio je suh i pjeskovit, obložen šljunkom i kamenjem.

Prešli su cestu pa se, došavši malo dalje, stadoše spuštati prema kanalu. Dotad su

pobunjenici već bili stigli blizu sela i kretali se u njihovu smjeru. Zrakom su odzvanjali njihovi slogani i zvuk bubnjeva i udaraljka.

Harnāmsimh i njegova supruga spuštali su se prema kanalu, kadli odozgor dopre tanki glas: „Banto, Bog spašava, Bog spašava vjernike.”

Čvorak je doletio iza njihovih leđa i sjeo na drvo.

Tada su pobunjenici stigli na vrh brežuljka ispod čijega se obronka, dolje s desne strane, nalazio Harnāmsimhov dućan. Spuštali su se urlajući, glasno izvikujući slogane i udarajući u bubnjeve.

Mjesec je bio izašao i na treperavoj, na sve strane nalegloj mjesecini počelo se činiti kao da se iza svakoga stabla i svake stijene nalazi odblesak nekoga skrivenoga neprijatelja. Rijeka je bila presušila, a korito se na mjesecini prostiralo kao bijela plahta. Muž i žena spustiše se s visoke obale pa u njezinoj sjeni, sasvim polako, krenuše dalje udesno. Riječno korito kojim su hodali, bilo je obloženo većim i manjim kamenjem pa počеше dahtati. Oboje naćuliše uši prema pobunjenicima.

Buka se prvo priblićavala pa se prigušila. Harnāmsimhu se činilo da su se pobunjenici zaustavili pred njegovim dućanom i da sad ne mogu odlučiti što da rade. Harnāmsimh je u mislima zahvalio Karīmkhānu. Da mu nije na vrijeme rekao, bilo bi nemoguće pobjeći. Tada se začu veoma glasan zvuk udaranja po nećem.

Harnāmsimh shvati da pobunjenici razbijaju vrata njegova dućana. Trebali su nastaviti dalje, ali oboma su drhtale noge. Uхватиše se za ruke pa polako krenuše dalje.

„Spomeni se Vah-e-Gurua i nastavi hodati”, reće Harnāmsimh ženi, povlaćeći ju za sobom.

Tada se začu lavež nekoga psa. Oboje digoše pogled. Na visoku rubu, pod treperavom mjesecinom, stajao je zastrašujući, crni pas i lajao na njih. Harnāmsimh je premro od straha.

Što sad? Za koji me grijeh Guru Mahārāḍ ovako strašno kažnjava? Kad ćuju lavež psa, pobunjenici će dotrćati ovamo, neće im trebati puno vremena da shvate kojim smo putem došli dovde.

„Hajde dalje, ne zaustavljaj se”, reće Banto.

Pas je neprestano lajao. Čupavi pas kojega se često moglo vidjeti kako se mota ispred njegova dućana i njuška. Nakon što su još neko vrijeme hodali, Banto se okrenula i pogledala. Pas je još uvijek stajao na rubu i lajao, ali nije nastavio dalje niti se spuštao s gornjega ruba obronka.

Krenuše opet.

„Samo da nekako ostavimo selo iza sebe, dalje je sve u Boćjim rukama.”

„Pas se zaustavio, ne ide dalje.”

„Ali i dalje laje.”

Stali su skrivećki iza neke stijene i, suspregnuta daha, nastavili slušati pseći lavež. Za to su vrijeme vrata dućana pukla i pala, a pobunjenici su uz uzvik „Ya Ali” pohrlili unutra.

„Pljačkaju, pljačkaju našu kuću i sve što je u njoj!”

Nitko nije obratio pažnju na lavež psa. Njih se dvoje ohrabriše. I da su obratili pažnju, možda ih čak ni tad ne bi pratili jer što bi imali od toga da ih ubiju? Pa sve što je vrijedno u dućanu, bilo im je na dohvat ruke.

„Čiji je to sad dućan i čija kuća! Sve smo ostavili, ništa više nemamo!”, reče Banto.

Prostrto korito rijeke obasjano mjesečinom, tu i tamo šipražje, povrh brežuljka pas koji stoji i ravnomjerno laje; sve zajedno djelovalo je poput sna.

Koliko se brzo sve promijenilo.

Nakon što su dvadeset godina živjeli na jednome mjestu, za tren su oka postali stranci i beskućnici. Harnāmsimhova je ruka bila hladna i mokra od znoja, no neprekidno je ponavljao jednu te istu rečenicu: „Izađi, izađi pa kako god da bude.”

Selo je već ostalo iza njih. Pas je i dalje stajao na obali, dalje od toga nije išao. Možda uskoro sam od sebe ode. Dućan je već bio opljačkan, a buka je pobunjenika utihnula. Izgledalo je kao da su se zadovoljili opljačkanim stvarima... Ili će ipak krenuti u potjeru za njima? Sad se čuo samo škriputavi zvuk njihovih koraka po šljunku i kamenju. Svuda uokolo bila je tišina.

Nešto poslije, Banti se učini kao da se nebom raširila svjetlost. Okrenula se i vidjela da je iznad visoke obale uz kanal, u smjeru sela, nebo počelo poprimati crvenu boju. Nije mogla skrenuti pogled.

„Vidi, što je to?”

„Što bi bilo, Banto? Gori dućan, što drugo?”, reče Harnāmsimh. I on je stajao i gledao u istom smjeru. Još su neko vrijeme kao začarani gledali u plamen. Plamen koji se izdizao iz njihove vlastite kuće, mora da se razlikovao od plamena koji se izdizao iz drugih kuća, jer zašto bi inače tako okamenjeni stajali i zurili u nj.

„Ode sve u pepeo”, reče Harnāmsimh slabašnim glasom, „ode pred očima sve u prah i pepeo! Tako je bilo po volji Vahgurua.” Teško uzdahne pa nastaviše hodati.

Ljude štite zidovi, a ovdje nije bilo nikakva zida, samo brežuljci. Tu i tamo bilo je stijena iza kojih bi se čovjek mogao skriti, ali na koliko dugo? Za nekoliko sati nestat će tame i bit će kao goli. Neće se imati gdje skriti.

Banti su se usta sušila, a Harnāmsimhove bi noge svako malo posrnule. Ali, nisu sami njih dvoje. Ne zna se broj ljudi iz desetaka sela koji isto ovako hodaju, spašavajući život, dok im do ušiju dopire zvuk razbijanja zasuna. Nisu, međutim, imali vremena ni za razmišljanje ni za planiranje budućnosti. Vrijeme je bilo da se život na ovaj ili onaj način spasi. Samo hodaj dok te sjena noći krije. Vrlo će brzo svanuti, a životne će opasnosti nasrnuti sa svih strana kao gladni medvjedi.

Malo poslije, slomiše se od umora.

Čim su shvatili da su sigurno izišli, mužu i ženi stadoše se javljati slike sina i kćeri. Gdje bi sada mogao biti Ikbālsimh, što se događa s njim, a gdje je Đasbīr? Nisu se odveć brinuli za Đasbīr jer je bila u velikom gradu, u kojem je živjelo mnogo ljudi njihova roda. Moguće je da se cijela sikhska zajednica okupila u gurudvāri,

moguće je da su oni našli neki način da se spase, no Ikbāl je bio sam i u svom je selu vodio mali dućan s tkaninama. *Tko zna je li izašao na vrijeme, tko zna luta li sada bespomoćan baš kao i mi.* Svaka je misao donosila nemir. Harnāmsimh je zatvorio oči i sklopio ruke pa je zazvao ime Gurua Mahārāde, ponavljajući riječi iz njegove propovijedi: „O Gospodaru, kako bi patnja mogla dostići onoga nad čijom je glavom tvoja ruka?”

Kada je svanula zora, sjeli su na kamenje na obali maloga brzaca. Harnāmsimh je poznavao to područje. Došli su blizu jednoga zaselka po imenu Ḍhok Murīḍpur. Cijela je noć prošla u brizi, uznemirenosti i klipsanju. Ali, tik prije svitanja, misao kao da se nagoniski umirila. Na laganu povjetarcu dopro je miris cvata *lukāṭa*.⁹ U Ḍhok Murīḍpuru bili su nasadi *lukāṭa*, a kroz njih su tekli potoci. Mjesec je prvo postao narančasto-crven, a onda se ulila srebrna boja. Nebom se počelo širiti jasno plavetnilo. U blizini stadoše crvkatuti ptice.

„Umij se, Banto. Pomolit ćemo se pa nastaviti.”

Kao da se, u ovom lijepom jutarnjem trenutku, Harnāmsimhu vjera opet vratila.

„Kamo ćemo sada?”, upita Banto zabrinutim glasom, „zar ćeš cijeli dan besciljno lutati? Da sam nam ispekla dvije pogače, ne bi bilo problema, mogli smo cijeli dan ležati u zaklonu neke stijene.”

„Kad dođemo u Ḍhok, kucat ćemo na nečija vrata. Ako u srcu imaju milosti, pružit će nam sklonište, a ako nemaju, onda je to po volji Gurua Mahārāde.”

„Zar nikoga ne znaš u tom Ḍhoku?”

Harnāmsimh se nasmiješio: „Tamo gdje sam sve znao, nitko nas nije sklonio. Opljačkali su nam stvari i zapalili kuću. Čemu da se nadam od ljudi koje ovdje znam? Pa odrastao sam igrajući se s onim ljudima.”

Kad se razdanilo, oboje su ustali i krenuli prema selu. Prvo se pojavio jedan šumarak. Bila su tamo stabla sandala i bijele murve, a izvan drvoreda bilo je jedno maleno groblje. Razbijeni i slomljeni, mali i veliki grobovi, a po strani je valjda bila grobnica nekoga svetca jer je na njoj treperio lampaš, a bile su obješene i zelene zastave. Slijedila su zatim polja zrele pšenica, a dan se njezine žetve bližio. Stigli su tad pred kolibe od blata s ravnim krovovima ispred kojih su bile vezane krave i goveda, a ponegdje su kokoši sa svojim pilićima počele uokolo trčkarati, u potrazi za hranom.

„Banto, ako nas probaju ubiti, prvo ću tebe dokrajčiti, a onda sebe. Dok sam živ, ne dam te u tuđe ruke.”

Tada su se, točno pred selom, zaustavili ispred prve kuće. Vrata su bila zatvorena. Debela, drvena vrata čija se boja bila skoro izljuštala. Tko zna čija je to kuća, tko živi iza tih vrata. Vrata će se otvoriti i tko zna što im sudbina sprema.

Harnāmsimh je podigao ruku, na trenutak je ostala u zraku, a onda je pokucao...

9 Vrsta stabla i njegov plod, japanska mušmula.

Harnāmsimh po drugi put pokuca na vrata, a iznutra dopre glas neke žene: „Nema ih kod kuće, muški su izašli.” Harnāmsimh je ostao nepomično stajati. Banto je pogledavala ulijevo i udesno da ih nije u blizini tko slučajno vidio.

„Banto, ti reci da otvori vrata, unutra je žena.”

Harnāmsimh se odmakne.

Banto pokuca na vrata pa reče visokim glasom: „Otvori vrata, dobra ženo! U nevolji smo.”

Čuvši glas svoje žene, Harnāmsimh na tren obori pogled. Bilo je suđeno vidjeti i ovaj trenutak u kojem njegova žena zapomaže tražeći sklonište.

Iza vrata dopre zvuk koraka, a onda netko skine zasun. Vrata se malo otvoriše. Ispred njih je stajala visoka seljanka poodmakle dobi. Obje su joj ruke bile prljave od kravlje balege, a marama za glavu spuštена. Iza nje je stajala mlada djevojka zamršene kose. I ona je imala zadignute rukave pa se činilo kao da je baš pripremala krmivo za krave i bivole.

„Tko ste? Što hoćete?”, upita starica, iako joj je na prvi pogled bilo jasno u kakvoj su situaciji.

„U nevolji smo. Stigli smo iz Dhok Ilāhībakhśa. Tamo su došli pobunjenici, opljačkali su nam i kuću i sve što imamo. Cijelu smo noć hodali.”

Na trenutak je ona žena ostala nepomično stajati; onaj odlučujući trenutak u kojem čovjek donosi odluku na temelju svih dotadašnjih instinkata, mišljenja i vjerovanja. Gledala je u njih još koji trenutak, a onda širom otvorila vrata.

„Uđite, uđite unutra.”

Harnāmsimh i Banto podignuše pogled i udoše, prekoračivši prag, u dvorište. Kad su ušli, ona je žena provirila van, pogledala ulijevo i udesno pa hitro zaključala vrata. Mlada je djevojka zurila u njih, u njezinim se očima ogledalo oklijevanje i nepovjerenje.

„Akrān, prostri ležaj”, reče žena, a sama sjede na pod i, kao i maločas, krene praviti pogače od kravlje balege.

Akrān se, noseći na ramenima platu, vratila iz spremišta i raširila ležaj koji je bio naslonjen na zid.

„Dobrim ti se vratilo, sestro! U samo jedan dan ostadosmo bez kuće”, Bantine se oči ispuniše suzama.

„Cijeli smo život proveli u Dhok Ilāhībakhśu. Tamo smo imali dućan, vlastitu kuću. Prvo su svi rekli ‘ostanite tu, ništa se neće dogoditi’. A onda nas je jučer Karīmkhān upozorio da je opasno ostati u selu, rekao da odemo. A dobro je i rekao. Nismo se imali vremena ni okrenuti kad su došli pobunjenici. Opljačkali su dućan i zapalili ga”, reče Harnāmsimh i zašuti.

Banto je u međuvremenu ustala s ležaja, došla do žene i sjela pored nje. Došla je i Akrān koja je, uzevši iz velike metalne posude pogače od kravlje balege, otišla do dvorišnoga zida i počela ih, jednu po jednu, lijepiti po njemu. Žena je nastavila šutke praviti pogače, uranjujući svako malo ruke u hrpu balege. Ništa nije rekla.

„Kamo su muški otišli?“, upita Harnāmsimh.

Žena se okrenula prema njemu i pogledala ga, ali nije odgovorila. Harnāmsimh u tren shvati kamo su najvjerojatnije muškarci otišli i cijelo mu tijelo protrne.

„Izašli smo samo s ovom robom. Neka je blagoslovljen Karīmkhān, život nam je spasio. A i ti, sestro, neka si blagoslovljena, sklonila si nas“, reče Banto.

Kuća je bila ispunjena nekom čudnom tišinom zbog koje bi Harnāmsimh zašutio čim bi mu došlo da nešto zausti. Mlada je žena otišla unutra, ali bi se Harnāmsimhu svako malo učinilo da ih ona, stojeći u mraku kuće, netremice promatra.

Žena je ustala i uspravila se, oprala ruke vodom koja je bila u kanti i otišla prema mjestu gdje je stajalo kuhinjsko posuđe. Tamo je uzela zemljani vrč, usula u nj kiselo mlijeko i donijela ga. Harnāmsimh je još uvijek imao pušku obješenu o rame. Pojas s metcima natopljen znojem kao da mu se zalijepio za košulju.

„Uzmite, popijte kiselog mlijeka. Umorni ste od cijele noći.“

Harnāmsimh krene da primi vrč i u isti tren brizne u plač.

Najednom izbiše umor od prethodne noći, napetost i potisnuti osjećaji i on zajeca poput djeteta. Ipak je on bio dobrostojeći trgovac, imao je za pojasom sto-dvjesto rupija, za života nikada nikoga nije ništa tražio, a sad je počeo tražiti hranu lupajući od vrata do vrata.

„*Sardārđī*,¹⁰ nemoj glasno plakati! Čut će ljudi iz ulice i susjedstva pa će dotrčati. Sjedite tu i budite tihi.“

Zatomivši jecaje, Harnāmsimh se smiri pa izvadi iz turbana zataknut komad tkanine i krene njime brisati suze.

„Bog neka te čuva, sestro! Ne možemo se odužiti za ovo što si za nas napravila.“

„Ne napravio Bog nikoga beskućnikom! Bude li Božje milosti, sve će biti u redu.“

Žena je stala ispred Banto, držeći u ruci vrč s kiselim mlijekom. Ugledavši posudu s kiselim mlijekom, Banto se posve smete. Pogleda muža, a i on gleda u nju. Kako da uzme zdjelu iz ruku muslimanke? Iscrpljenost od neprospavane noći, grlo joj se sušilo. Domaćica shvati njezinu smetenost.

„Imaš kod sebe neku zdjelu pa da u nju uspeš? Ovdje u selu jedan *paṇḍit*¹¹ ima dućan. Ako je kod kuće, ja ću vam donijeti dvije zdjele. Ali tko zna hoću li ga naći ili ne. Ne morate uzeti iz moje ruke, ali kako ćete cijeli dan gladni?“

Na to Harnāmsimh pruži ruku i uzme posudu.

„To što smo primili iz tvojih ruku ravno je nektaru besmrtnosti. Ne možemo se odužiti za ovo što si za nas učinila.“

Sunce je izašlo i iz obližnjih se kuća stanu javljati glasovi. Popivši pola kiselog mlijeka, Harnāmsimh pruži zdjelu Banto.

„Čujte, *sardārđī*, neću vam ništa kriti“, reče domaćica, „i muž i sin otišli su mi sa seljanima van. Sad bi se trebali vratiti. Muž mi je bogobožan čovjek i neće vam

10 Izraz uljudnoga oslovljavanja pripadnika zajednice sikha.

11 *Paṇḍit*, učen čovjek, izraz uljudnoga oslovljavanja.

nauditi, ali moj je sin u Muslimanskoj ligi i još je ljudi s njim. Kako će se ponašati prema vama, ja to ne znam. Vi promislite što je za vas dobro, a što loše.”

Harnāmsim̃hu side srce u pete. Pa do maloprije je ova žena govorila da bi im mogla nabaviti zasebne zdjele, a sad je počela govoriti posve nešto drugo! Harnāmsim̃h sklopi ruke.

„Gdje da sad idemo u pol’ bijela dana?”

„Kako da znam? Da je neko drugo vrijeme, ne bi bilo problema, ali sad nitko ničije ne sluša. Ja sam vam rekla da su muški izašli i da se sad vjerojatno vraćaju. Ne znam kako će se ponašati prema vama. Što god da bude, ja tu ništa ne mogu.”

Harnāmsim̃h je neko vrijeme ostao zamišljeno sjediti, a onda pomalo umornim glasom reče: „Pravo se kaže, bit će što će Bog htjeti. Ti si se sažalila, otvorila vrata. A sad ako kažeš da idemo van, mi ćemo otići. Ajde, Banto, ustani.”

Harnāmsim̃h je namjestio pušku i njih dvoje krenuše prema vratima. On je znao da ih s druge strane vrata čeka pakao razjapljenih usta, ali drugoga puta nije bilo. Žena je nepomično stajala na sredini dvorišta i gledala ih. U trenutku kad je Harnāmsim̃h podigao ruku da otvori zasun, žena naglo reče: „Ne idite, ostanite. Vрати zasun. Pokucao si na moja vrata, došli ste s vjerom u srcu. Vidjet će se što će biti, vratite se.”

Akrān je stajala na pragu mračne dvorišne zgrade i gledala u svoju svekrvu. Kad je čula što govori, krene naprijed: „Pusti ih da idu, mama. Nismo muške pitali, neće im se ovo svidjeti.”

„Ja ću odgovarati. A ti, ajde, dohvati ljestve iznutra i donesi. Brzo! Da izbacim one koji su mi došli u kuću? Svima je ići na Allahov sud. Ajde, što stojiš i gledaš u mene? Donesi iznutra ljestve.”

Harnāmsim̃h i njegova žena okrenuše se od vrata. Harnāmsim̃h ponovno sklopi ruke.

„Bog te blagoslovio, sestro. Napraviti ćemo onako kako ti kažeš.”

Razdanilo se. Žene iz susjedstva počele su jedna drugoj odlaziti u kuću. Posvuda se vodio razgovor o neredima. I iz ovoga su sela mnogi muškarci prošle noći najprije išli selom izvikujući slogane, podižući u zrak motke i štapove i lupajući u bubanj da bi se poslije uputili u smjeru istoka. Tko zna kamo su išli i što su radili cijelu noć, ali sada je svanuo dan i po kućama se iščekivao njihov povratak.

Akrān je donijela ljestve. Njezina ih je svekrva uzela i prislonila uza zid kolibe na čijem je ravnom krovu bila sagrađena jedna omanja izba.

„Dodite ovamo. Vas se dvoje popnite gore i sjedite. Ni glasa, da netko ne dozna da ste ovdje. Ajde, Allah je gospodar.”

Harnāmsim̃hu se bilo teško popeti. Prvo, tijelo mu je bilo teško, a drugo, cijelo mu se vrijeme puška obješena o rame zaplitala u noge. Nekako je, sav uspuhan, stigao gore. Odmah iza njega popela se i Banto. Izba je bila mala, jedva da je bilo mjesta za čučnuti, iza je sve bilo krcato stvarima, a kada je Harnāmsim̃h zatvorio vratašca, postalo je malo mračnije. Oboje su sjedili u mraku i gledali širom otvorenih očiju. Nije se imalo ni o čem misliti niti što reći. Sudbina im je visjela o tanku koncu.

Harnāmsimh je dugo dahtao. U izbi je bilo zagušljivo, mračno. Nakon što su tako neko vrijeme sjedili, Harnāmsimh je, ne imavši izbora, odškrinuo vratašca kako bi moglo ući malo zraka i svjetlosti. Kroz tu su se usku pukotinu vidjela vrata koja vode van iz vrta i mali dio dvorišta. Dolje je bilo tiho. Činilo mu se da su se i svekrva i snaha povukle iz dvorišta.

„Banto, ako se dogodi nešto loše, ako dođe do toga da su naši životi u pitanju, ja ću prvo pucati u tebe. Ubit ću te svojim rukama”, reče šaptom Harnāmsimh po treći put, „ako nas uhvate i ne bude izlaza”.

Banto je šutjela. Brojala je svaki trenutak pitajući se što će sad biti, što će sad biti. Nije bila u stanju ništa drugo misliti.

Ispod njih, u stražnjoj zgradi, vodio se prigušen razgovor između svekrve i snaha. Akrānino je lice odavalo ljutnju.

„Nevjernicima si dala sklonište, pogriješila si. Pitat će te muški kad se vrate.”

Ali njezina se svekrva nije pokolebala.

„Ti šuti. Dođe neki nesretnik, a ja da ga šutnem i izbacim?”

„Ne znamo ih. Što su nam oni? Ovo se neće svidjeti ni ocu ni Ramzānu. Popeli su se oboje i sjede, a u ruci sikha puška. Što ako dođu naši muški, a on ispalí metak, a? Ti si im povjerovala i posjela ih gore.”

Svekrva se zagledala u Akrānino lice. Imalo je smisla to što govori. Ako stvari krenu naopako, ako muški po povratku doznaju i između njih dođe do razmirica, međusobnoga vrijeđanja? Pa Ramzān i bez toga ovih dana ključa od bijesa! Ako ovaj što sjedi gore, ispalí metak, što onda!? Ubit će ljude koji su dolje! Jedna je stvar pružiti zaklon, a druga dovesti u opasnost život svoga sina i domaćina kuće. Kao da je to velika mudrost! Gdje joj je bila pamet?

Ustala je i stala ispod izbe.

„Čuj, *sardārđī*!” reče prigušenim glasom.

Harnāmsimh odškrine vratašca još malo.

„Što je, sestro?”

„Daj mi svoju pušku. Pruži ovamo, ja ću ju uhvatiti.”

Harnāmsimh ostane na trenutak zatečen pa odgovori.

„Kako da ti, sestro, dam pušku?”

„Ne, daj pušku! Ne možeš sjediti gore ako ne daš pušku.”

Nakon toga, zašutiše oboje. Dati pušku značilo je staviti svoj život u njezine ruke. Ako odbije, ona ga istoga časa može izbaciti iz kuće, a vani, u pol’ bijela dana, neće biti sigurni čak i da ima pušku o ramenu.

„Čuješ, *sardārđī*? Daj pušku! Što će ti puška dok si u mojoj kući?”

„Ako dam pušku, ostat ću, sestro, posve nenaoružan. Gdje ću takav, jedna mi majka! S njom sam sigurniji.”

„Daj pušku! Pruži ju ovamo. Vratit ću ju kad budeš odlazio.”

Harnāmsimh pogleda u svoju ženu, a onda šutke pruži pušku dolje.

Kad je već bio dao pušku, padne mu na pamet da je trebao izvaditi metke prije

negoli ju je dao. Dao joj je u ruke napunjenu pušku. Ali onda odmahne glavom; kad život visi o niti, kakve veze ima je li izvadio metke iz puške ili ih nije izvadio. Da ih je izvadio smrt bi imala jedan plan manje, nije ih izvadio, pa se među tisuću planova te smrti priključio još jedan. Harnāmsimh teško uzdahne, toliko glasno da je Banto pomislila da su ga vjerojatno čule i žena koji stoji dolje i njezina snaha.

Izbom opet zavlada tama.

Što se sve izdogađalo! Jučer u ovo vrijeme, Banto je u svojoj kući pregledavala odjeću u sanduku, a danas muž i žena sjede u ovoj mračnoj izbi u koju su se ugurali poput miševa. Jučer su on i Karīmkhān kritizirali nemire, kudili ljude koji su izgubili vid kraj zdravih očiju, kao da se sve što se događalo, događalo negdje daleko od njih, kao da su o tome mogli nepristrano razgovarati i iznositi svoja zapažanja. A gle, gdje ih je sve odbacio samo jedan nalet tih nemira!

Iznenada se sjeti da je ostao bez puške, da ju neće dobiti natrag i srce mu se stegne.

Kako sam to mogao učiniti? Svojim sam si rukama odsjekao ruku! Meni je ta puška bila što i slijepcu štap! Nema šanse da ju dobijem natrag.

Na samu ga pomisao oblije znoj. Situacija njegove žene činila mu se težom od njegove vlastite.

Povest ću ju sa sobom, ali čime ću ju štititi? Kamenovat će nas ljudi i ubiti.

Svu kroz godine nakupljenu pobožnost, mudrost i ljubav prema čovječanstvu, Harnāmsimh je izgubio u jednom udarcu stvarnosti.

„Da bar znam što je s Đasbīr”, promrmlja iznenada Banto.

Harnāmsimh je šutio. A što da kaže? Svako malo, u bilo koje doba, iz Bante progovara majka. Sinoć, čak i dok su hodali uz rub potoka, ona se nekoliko puta sjetila svoje djece, a sad opet počinje. Kad bi se god i na trenutak sjenka opasnosti malo odmaknula od nje, počela bi ju mučiti sjećanja na djecu.

U selu je bilo bučno. Graja je sve više rasla, čuli su se muškarci i žene kako uglas razgovaraju. Tada netko snažno zalupa na vrata i začu se glas neke žene:

„Oj, Akrān! Izadi van! Gle, dolaze!”

Bio je to glas neke Akrānine prijateljice. Akrān je dotrčala, otvorila vrata i izašla van.

Harnāmsimhu je srce opet počelo lupati. Banto je podigla pogled prema licu muža. Lice koje je inače svjetlilo, sada je probljedjelo, odjeća na njem zgužvana i prljava.

Kroz napola otvorena vratašca, Harnāmsimhu se ukaza domaćica kuće. Stajala je u vrtu, ispred otvorenih vrata, s rukama na struku. Malo se umirio vidjevši njezin visok, uspravan stas. Kao da mu se opet vratila vjera.

Nije sve izgubljeno dok je ova žena tu, nije sve gotovo.

„Ako bude po volji Boga, neće nas zadesiti nesreća. Ti si vjernik, čega da se bojiš?”, reče Banto, ohrabrujući muža.

Harnāmsimh nastavi šutjeti.

Vani je bivalo sve glasnije. Čuli su se smijeh i povikivanje, buka koraka koji se približavaju. Vrata vrta naglo se otvoriše. Tada se začu zvuk Akrāninih riječi i glasnoga smijeha. Harnāmsim̄hu postade jasno da su se muškarci nakon cjelonoćnih poduhvata vratili kući.

Trenutak poslije, Akrān i njezin svekar udoše u vrt noseći poveći crni sanduk. Turban na svekrovoj glavi bio je nakrivljen, činilo se da je sanduk donio do sela noseći ga na glavi.

Harnāmsim̄h pruži ruku i dotakne koljeno svoje žene.

„To je naš sanduk. Crni, veliki. Opljačkali su naš dućan.”

Banto nije ni pokušala proviriti van i vidjeti.

„I dalje je zaključan”, prošaptao je Harnāmsim̄h.

Akrānin je svekar sjeo na sanduk, skinuo turban i stao brisati znoj s čela. Njegova se supruga zaputila prema njemu i zatvorila vrata.

„Ramzān nije došao?”

„Otišao je na propagandni skup.”

Gore, Harnāmsim̄h pruži ruku i opet dodirne koljeno svoje žene.

„To je Ehsānalī. Znam ga. Poslovao sam s njim.”

„Donio si, oče, zaključan sanduk. Tko zna ima li nešto u njem ili nema”, reče Akrān.

„Pa? Toliko je težak da su mi se leđa slomila. To je sanduk za odjeću, nešto će se sigurno naći.”

„To je to? Donio si samo jedan sanduk? Je li i Ramzān donio nešto?”

„Pa on ga je i izvukao van. Donijeli smo cijeli, puni sanduk, što još hoćeš?”

„Donesi. Daj da ga otvorimo, da razbijemo bravu”, reče Akrān pa, požurivši, donese čekić.

U uzbuđenju da vidi ukradene stvari posve je zaboravila ispričati svomu svekru da se u izbi kriju trgovac i njegova žena. Njezina je svekrva još uvijek šutke stajala u blizini.

„Donesi mi, Rādo, kiselog mlijeka. Žedan sam”, reče svekar. Njegova supruga, Rādo, iz istih stopa, ode po kiselo mlijeko.

Začu se zvuk kuckanja po bravi.

Ehsānalī je držao u ruci zdjelicu i pio mlijeko kad mu je Rādo rekla da je pružila sklonište jednomu sikhu i njegovoj ženi.

U tome je trenutku Harnāmsim̄h otvorio vratašca i, pruživši vrat, odozgo rekao: „Zašto, kćeri, razbijaš bravu? Evo, uzmi ključ. To je naš sanduk.”

Tada se obratio Ehsānalīju: „Ehsānalī! To sam ja, Harnāmsim̄h. Tvoja nas je domaćica ovdje sklonila. Bog te blagoslovio. To je naš sanduk, ali ti ga sad smatraj svojim. Dobro je što je dopao tebi u ruke, a ne nekomu drugomu.”

Ehsānalī je podigao pogled i posramio se kao da je uhvaćen u krađi. Akrānine se ruke zaustaviše i ona povišenim glasom reče: „Mama ih je sklonila. Ja sam rekla ‘nevjernici su, ne puštaj ih unutra’, ali me mama nije poslušala.”

Akrān je govorila da udobrovolji svoga svekra, ali je Ehsānālī i dalje bio skamenjen i zatečen. Nekad su njih su dvojica trgovala i dobro se poznavala. Nije znao kako da se ponaša prema Harnāmsim̃hu; nije očekivao ovakav susret niti mu je bilo u prirodi da se razbjesni kad ugleda nekoga hinduista ili sikha.

„Harnāmsim̃h! Sidi!”

Onda, sklanjajući svoju krađu iza Rādina dobročinstva, reče malo hrabrije: „Smatraj se sretnim što si našao sklonište u mojoj kući. Da si otišao u nečiju drugu kuću, već bi se oprostio od života.”

Akrān je bila nestrpljiva otključati lokot, ali je Rādo uzela ključ iz njezinih ruku i odbijala joj ga vratiti usprkos njezinu stalnu navaljivanju.

„Ništa ti neću reći, Harnāmsim̃h. Došao si u moju kuću, ali sad moraš otići. Dozna li moj sin da si ovdje, neće se dobro ponijeti prema tebi. A i za nas će biti loše ako se u selu dozna da smo te sklonili.”

„Sve nam je jasno, Ehsānālī. Imamo li mi ikakva izbora? Ali ako odemo sad, usred dana, neće nas pustiti.”

Ehsānālī je zašutio i zagledao se u lice svoje žene kao da govori *kakvu si to zavrzlamu napravila*.

„I sinoć su te ljudi tražili”, reče Ehsānālī, „a ako sad netko dozna da se ovdje skrivate, neće ni nas pustiti. Dobro je i za vas, a i za nas da odete odavde.”

Akrān je samovoljno donijela ljestve i postavila ih ispod izbe. Muž i žena siđoše šutke. Izgledali su kao žrtveni jarci. I opet se ponovila ona predstava od jutros. Oboje su sišli. Ni jedno se nije bunilo. Oboje su bili mirni i šutke stajali. Harnāmsim̃h je taman htio zatražiti svoju pušku, Rādo je šutke stajala nasred vrta s rukama na struku, kad Ehsānālī reče:

„Odvedi ih, Rādo, u sjenik. Zaključaj izvana. Ajde, otvori ovaj lokot i odvedi ih. Ajde, brzo!”

Potom, pokazujući naklonost spram Harnāmsim̃ha, reče:

„Stvar je gledišta, Harnāmsim̃h, ali kad se sjetim što su neki nevjernici napravili u gradu, kunem se Bogom, krv mi proključa.”

Ispred je išla Rādo, a odmah iza nje Banto i Harnāmsim̃h. Prošavši kraj dvorišne zgrade, stigli su u jedan pomalo mračni prolaz iza kuće iz kojega je dopirao oštar miris kravlje balege, sijena i stoke. Tu je Rādo otvorila vrata jednoga spremišta koje je od poda do stropa bilo puno suhoga sijena.

„Tu sjedite! Moj je čovjek dobar. Nisam znala da se poznajete. Nekako se strpite.”

Harnāmsim̃h i njegova žena sjedoše tu baš kao što su sjeli i u onu izbu. Rādo je zatvorila vrata i stavila lanac. Vrijeme je stalo teći. Oboje su se ponadali da će im to biti sklonište do večeri. U neko je doba dana Rādo donijela pogačice i kiselo mlijeko. Pojeli su pogačice i osjetili se sigurnije. Dugo su sjedili u mraku i gledali u mrak razrogačenih očiju. Banto priupita Harnāmsim̃ha: „Što misliš? Je li Ikbālsim̃h još u selu, ili je pobjegao od tamo?”

„Bit će da je onako kako je Bogu bilo milo. Neka i on naleti na nekoga dobrog pa da sačuva glavu.”

„Đasbīr nije sama, to je dobro. Ima u selu puno njezinih, sigurno su se svi okupili na jednome mjestu.”

Potom Harnāmsimh upita: „Hoće li nam ovi vratiti pušku? Što misliš? Meni se ne čini da hoće.”

Nastavili su još dugo razgovarati. Spremište je bilo zatvoreno, ali nije bilo onoliko sparine kao u onoj izbi. Sjedeći ispred bala sijena, oboma su im se oči počele sklapati. Nešto poslije oboje su zaspali.

Probudili su se na zvuk sjekire koja je udarala po vratima i na viku nekoga tko je govorio: „Ej, izlazite van, ušli ste tu i sjedite, mamu vam! Izlazite van, majku vam vašu...” Udarci sjekire nisu prestajali. Harnāmsimh i njegova žena prenuše se posve smeteni, kao poslije nekoga strašnoga sna, drhteći od glave do pete.

„Vadi ključ! Sklonili ste nevjernike! Ja ću te vaše nevjernike...”

Sjekira opet udari po vratima.

„Tiše govori, Ramzāne!”

Bio je to neki ženski glas. Možda je to Akrān govorila suprugu da se stiša.

Sjekira ponovno poče udarati po vratima. Vrata su pri vrhu napukla pa se kroz pukotinu ukaza još jedan trak svjetlosti. Začu se potom glas neke druge žene.

„Zašto laješ? Što je bilo?”

Bijaše to Rādin glas.

„Gdje je ta vještica? Govori da ti ne iščupam jezik. Kopile, zabranila sam ti da mu kažeš, zašto si mu rekla? Ne znaš držati jezik za zubima? Što hoćeš, Ramzān? Da u kući krv proliješ? Da ubiješ one koji su se sklonili u našu kuću? Znamo toga čovjeka, njegovi smo dužnici!”

„Ne lupetaj, mama. U gradu su ti nevjernici zaklali dvjesto muslimana.”

Sjekira još jednom lupi po vratima.

„Izlazite van, nevjernici! Da vam...”

U dva se naredna udarca slomio lokot. Vrata se uz prasak otvoriše. U prostoriju naglo navre svjetlost. Ramzān je dahtao, u ruci mu sjekira, a u blizini stoji Akrān. Lice joj uplašeno, blijedo i žućkasto. Rādo stoji sa strane. Obje su joj ruke na struku.

„Izlazite napolje, nevjernici!”

Ramzān pogleda unutra. Harnāmsimh i njegova žena sjedili su u mraku stisnuti jedno uz drugo i gledali u vrata unezvjerenih očiju. Kad su se vrata otvorila, Harnāmsimh je ustao i šutke izašao.

„Ubij”, reče Harnāmsimh napuklim glasom.

„Ma ja ću te...”

Ramzān ispruži lijevu ruku i zgrabi Harnāmsimha za vrat. S Harnāmsimhove košulje od gruboga platna otpadne gornje dugme. U to se razveza i Harnāmsimhov turban, a Ramzān ga pusti naglo, kao što ga je i naglo bio zgrabio. Na Harnāmsimhovom se vratu pojaviše tamno crveni otisci prstiju. I on je prepoznao Harnāmsimha; u

njegovu je dućanu nekoliko puta popio čaj. Brada mu je sad bila nešto sjeda, a tijelo mršavije. Dva-tri puta Ramzān je pokušao podići sjekiru koja mu je ostala u ruci, ali nije mogao. Ubiti nevjernika jedna je stvar, a druga je stvar ubiti poznanika koji ti se sklonio u kuću. Proliti njegovu krv teže je nego prijeći preko vrha planine. U ovoj atmosferi vjerskoga ludila i mržnje i dalje je stajala jedna tanka linija koju je bilo jako teško prijeći. Nije ju mogao prijeći ni Ramzān. Stao je ispred njega daščući. Onda je, sipajući psovke, otišao van.

Vjerojatno je već bilo oko ponoći kad je visoka i mršava Rādo krenula naprijed, a odmah iza nje Harnāmsimh i njegova žena. Rādo je s njima došla do šumarka. Nad njim je blistao Mjesec i zrak se svjetlucao pod mjesečinom. I opet onaj nestvarni, tajanstveni i snoliki prizor, opet ona igra između mjesečine i mraka u kojoj jedno pokušava uhvatiti drugo. Taj šumarak i bezgranično prostranstvo koje se prostiralo nakon njega, počеше opet izgledati tajnovito i zastrašujuće. Rādo je bila ispred njih, tijelo joj je izgledalo dostojanstveno. U ruci je držala dvocijevku. Opet su se spuštali prema rijeci. S lijeve strane, u daljini, nebo se stalo crvenjeti. Harnāmsimh je lagano potapšao ruku svoje žene i rekao: „Pogledaj nalijevo, vidiš?”

„Vidim, gori neko selo. O, Bože”, promrmlja Banto.

Dok su hodali Harnāmsimh opet naglo stade. I s druge se strane, u daljini, zacrvenio horizont.

„Koje je to selo? I ono gori.”

Banto ništa ne reče. Harnāmsimh se okrenuo i pogledao; pod mjesečinom su stajale seoske kuće od nabijene zemlje, u ponekoj je kući treperila svjetiljka, ispred kuća visoki stogovi sijena, ponegdje neka volovska zaprega.

U šumarku, iskrсне ispred njih bijela grobnica svetca. Na njoj nije gorjela svjetiljka. Danas su ju ljudi zaboravili upaliti. Rādo je hodala po samome rubu šumarka. Onda je došao kraj toga šumarka i ona uzvisina uz koju su se u zoru onoga dana popeli Harnāmsimh i njegova žena i tako došli u selo. Rādo zastade. Pušku koju je držala u ruci, pruži Harnāmsimhu.

„Pođite, Bog vas čuvao. Idite pravo, uz rub, a dalje kako vam je po sudbini”, reče stegnuta grla.

„Rādo, sestro, bila si jako dobra prema nama. To ti nećemo nikada zaboraviti”, reče Banto.

„To što smo sačuvali život, to tebi dugujemo”, Harnāmsimh će isprekidanim glasom.

„Što ti ja znam, sestro? Ne znam spašavam li vam život, ili vas bacam smrti u usta. Vatra je na sve strane.”

Govoreći, Rādo je zavukla ruku u džep svoje tunike i izvadila mali zavežljaj umotan u bijelu tkaninu.

„Uzmi, to je tvoje.”

„Što je to, sestro?”

„Našla sam u vašem kovčegu, nekoliko komada tvoga nakita. Izvadila sam i ponijela. Težak je put ispred vas, bit će lakše ako imate nakita kod sebe.”

„Bog te sačuvao, sestro! Koliko smo imali sreće kad smo na te naišli”, reče Banto i brizne u plač.

„Krenite, Bog s vama. Kasno je već”, odgovori Rādo.

Nije im mogla ništa reći; ni u kojem smjeru da idu, ni u koje selo, ni na čija da vrata pokucaju. Bilo joj je nemoguće išta reći.

Muž i žena počеше se spuštati niz padinu. Rādo je ostala stajati na brijegu, gledajući ih kako odlaze. Bio je to onaj isti neravni put načinjen od šljunka i okrugloga kamenja. Gore se je svjetlucao Mjesec zbog čega se činilo da je cijelo polje podijeljeno u crne i bijele prizore; ponegdje nakupina tame, a ponegdje poput žive svjetlacava mjesečina. Nakon što su tako hodali neko vrijeme, okrenuše se. Rādo je još uvijek stajala na brijegu. Činilo se kao da ih gleda kako koračaju u nepoznatome smjeru. Tada se naglo okrenula i uputila prema selu. Pustoš koja je ih je okruživala postade njezinim odlaskom još strašnija.

Popis literature

- CHATTERJI, Joya 1999. The Fashioning of a Frontier: The Radcliffe Line and Bengal's Border Landscape, 1947–1952. *Modern Asian Studies* 33 (1): 185–242. <https://www.jstor.org/stable/i213821>
- PANDEY, Gyanendra 1997. Community and Violence: Recalling Partition. *Economic and Political Weekly* 32 (32): 2037–2039 + 2041–2045. https://www.jstor.org/stable/4405734?seq=1#metadata_info_tab_contents
- SAHNI, Bisham 2011. *Tamas*. Naī Dillī: Rājkamal Peparbeks. ([prvo izdanje 1974.] Prijevod na engleski jezik: Jai Ratan 1988. *Darkness*. New Delhi: Penguin Books India).
- SMITH, Vincent 1994. *The Oxford History of India*. Delhi, London, New York: Oxford University Press ([prvo izdanje 1919.], Clarendon Press Oxford. Pretisak [s ispravcima i dodatcima]: 1961., 1964., 1967. i 1970. Četvrto izdanje: ur. Percival SPEAR [1981. i 1994.]).
- TALBOT, Ian 2007. A Tale of Two Cities: The Aftermath of Partition for Lahore and Amritsar 1947–1957. *Modern Asian Studies* 41 (32): 151–185. https://www.jstor.org/stable/4132347?seq=1#metadata_info_tab_contents
- ZAMINDAR, Vazira F. Y. 2007. *The Long Partition and the Making of Modern South Asia. Refugees, Boundaries, Histories*. New York: Columbia University Press.

Abstract

The partition of India and freedom from British colonial rule were marked by religious and political conflicts that shaped one of the most tragic periods in Indian history. Rough borders drawing between Indian and Pakistani territories has led to mass population migrations and riots in which hundreds of thousands of

people have lost their lives. *Tamas*, a novel by Bhisham Sahni published in 1974, describes this period and, through the stories of the fates of the people involved in tragic events, tries to present to the reader the consequences of the religious and political chaos of the time. By translating two chapters of Sahni's novel into Croatian, followed by a brief introduction and a note on the author, we try to present not only a part of Sahni's rich literary work but also to remind the reader of this indelible part of Indian history that underlies Sahni's novel. The translation is dedicated to Professor Mislav Ježić, who once taught Hindī to students of the Department of Indology and Far Eastern Studies.

Moguli: etnički, jezični i kulturni identitet

Ovaj rad posvećujem cijenjenomu i dragomu akademiku Mislavu Ježiću uz najbolje želje za 70. rođendan i izraze zahvalnosti za njegov doprinos utemeljenju Katedre za turkologiju.

Sažetak

U stručnoj literaturi indijski se Moguli katkad poistovjećuju s Mongolima iako je osnivač Mogulskog Carstva Babur-šah (1483.–1530.) u svojim žilama imao malo mongolske krvi. Mongoli koji su u prvoj polovici 13. st. stigli u Srednju Aziju i Transoksaniju, s vremenom su se asimilirali s većinskim turkijskim narodima – posebice s turkofonim Čagatajcima, koji su i sami bili mješavina turkijskih naroda (Ujgura i Karluka) i iranskih Tadžika, Sarta, Sogdijaca i dr. – i izgubili materinski jezik, vjerovanja i nomadsku kulturu. Timur (Tamerlan), osnivač dinastije Timurida, došao je na svijet u turciziranome mongolskom plemenu Barlas, koje je već bilo prešlo na sjedilački način života. Osim čagatajskoga, koji je bio Timurov materinski jezik, timuridska je elita prihvatila i visoku (dvorsku) perzijsku kulturu i dala joj svoj doprinos. Taj proces jezične i kulturne asimilacije i preobrazbe pokazuje koliko su etničko podrijetlo i etnički identitet složeni pojmovi. Etničko podrijetlo označuje biološku, a etnički identitet socio-kulturnu pripadnost. „Barlaški Turčin” Timur, poklonik visoke perzijske kulture i jezika, „Mongol” koji nije znao mongolski i kojemu je čagatajski bio materinski jezik, poziva se na Džingis-kana kao svoga pretka i predstavlja se kao „mongolski vladar” da bi učvrstio svoj vladarski legitimitet, ali se njegovo „mongolstvo” na tome i završava. Isto se može reći i za Mogulsku dinastiju, koja nije bila mongolska ni u etničkome ni u kulturnom smislu. Njezin osnivač, Timurov potomak Babur-šah, kojega suvremeni Uzbeci smatraju klasikom čagatajske književnosti, pisao je na perzijskom jeziku, mongolski nije znao, a na Mongole je gledao kao na druge i drukčije i s odbojnošću govorio o njima. I Timur i Babur svojim jezicima (čagatajski i perzijski) i kulturama (perzijska i čagatajska) pripadaju Čagatajcima, narodu Srednje Azije u koji su se asimilirali i nestali mnogi narodi i jezici uključujući i Mongole i njihov jezik, koji je preživio samo u svojoj užoj domovini.

Mongoli i turkijski narodi

U stručnoj literaturi indijski se Moguli (← perz. Muğul ~ Moğul) često dovode u vezu s Mongolima iako je u žilama Babur-šaha (1483.–1530.) i njegova pretka Timura (1370.–1405.), utemeljitelja Timuridske dinastije, bilo malo mongolske krvi.

Već i sama činjenica da se u literaturi osim odredbenice *mogulska* koriste i odredbenice *turkomongolska* i *turkijska* [dinastija] navodi na zaključak da perzijske inačice *Mugul* i *Mogul* i etnonim *Mongol* ne denotiraju isti sadržaj.

Mišljenje da su *Mongoli* i *Moguli* istoznačnice prenosi se i u tercijarne izvore. Primjerice, u natuknici *Mogul* mrežnoga izdanja *Hrvatske enciklopedije* stoji da je to „naziv za potomke Mongola koji su pod Baberom provalili u Indiju 1526. i ondje osnovali Mogulsko Carstvo (sa sjedištem u Delhiju).”¹ S druge pak strane, *Encyclopedia Britannica* o uspostavi Mogulskoga Carstva i Baburu kaže sljedeće:

„Temelje carstva postavio je 1526. godine Zāhir al-Dīn Muḥammad Bābur, *čagatajski Turčin* (kurziv E. Č.), nazvan tako jer je domovina njegovih predaka, područje sjeverno od Amu-Darje u Srednjoj Aziji, bila baština Čagataja, drugoga Džingis-kanova sina.”²

U natuknici *Bābur Shah* u istoj se enciklopediji navodi da je on potomak *mongolskoga* (kurziv E. Č.) osvajača Džingis-kana, a također i *turskoga osvajača* (kurziv E. Č.) Timura (Tamerlana).³

Da bi se stekao uvid u nastanak Mogulske dinastije, nužno je osvrnuti se na povijesne, jezične i kulturne prilike u vremenima koja su prethodila Babur-šahu i njegovu osvajanju Indije.

Jezična i kulturna interakcija mongolskih i turkijskih plemena bila je snažna ne samo u Srednjoj Aziji nego i u njihovoj pradomovini Mongoliji. Na etničko miješanje tih azijskih stepskih naroda utjecali su nomadski način života i privređivanja, kulturni dodiri, razmjena dobara, sklapanje plemenskih saveza, ženidbenih veza i dr. Što se duhovnosti tiče, i Mongoli i Turkijci u pradomovini su njegovali veći broj zajedničkih ili sličnih kultova i animističkih i šamanskih vjerovanja, a napose ideju o vrhovnom nebeskom bogu Tengriju, kojega zastupaju njihovi zemaljski vladari – turkijski kagani, odnosno mongolski kanovi i njihovi nasljednici.⁴ Intenzivne veze Mongola i Turkijaca u njihovoj pradomovini potvrđuju i zajednički jezični elementi ne samo u leksiku nego i u morfologiji.⁵

Mongoli su i nakon osvajanja Srednje Azije i utemeljenja svojih država u prvoj polovici 13. st. bili znatna manjina ne samo među starosjedičkim indoeuropskim nego i među turkijskim narodima, od kojih su se razlikovali i po ustroju države i vojske, kao i po vjeri. Turkijci su već bili prihvatili sunitski islam. Prema procjenama koje se međusobno znatno razlikuju, broj Mongola prispjelih u Srednju Aziju nije bio veći od dvjesto tisuća. Zbog toga su se razmjerno brzo asimilirali s turkijskim

1 * Prof. dr. sc. Tatjani Paić zahvaljujem na pomnom čitanju teksta i dragocjenim sugestijama. <https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=41518>, pristupljeno 8. studenoga 2021.

2 <https://www.britannica.com/place/India/The-Mughal-Empire-1526-1761>, pristupljeno 8. studenoga 2021.

3 <https://www.britannica.com/biography/Babur>, pristupljeno 8. studenoga 2021.

4 Opširnije o kultovima i vjerovanjima starih turkijskih naroda vidi u: Ögel (2014 i 1962), Scharlipp (1992: 56–62).

5 Korkmaz 2006: 227–237.

narodima, o čem Golden piše:⁶

„Čini se da broj Mongola koji su se preselili u osvojene zemlje, nije bio velik. Kao što smo već primijetili, ondje ih je uglavnom apsorbiralo lokalno nomadsko stanovništvo. U euroazijskim stepama i na Srednjem istoku to je lokalno stanovništvo uvijek bilo turkijsko. Mongolski jezik preživio je u carskim kancelarijama, primjerice u Zlatnoj Hordi, ali su čak i one s vremenom turcizirane. Mnoge ‘mongolske’ trupe dovedene u područja Srednje Azije zapravo su bili Turkijci (Ujguri i drugi narodi), pa ih je turkijsko stanovništvo lako asimiliralo. Mongoli su u svoj vojni i gospodarski ustroj sustavno uključivali stanovništvo osvojenih područja. To je dakako još više pridonosilo etničkomu miješanju. Gledajući rezultate tih procesa, čini se da su se turkofone skupine, koje su se nekada dramatično mijenjale, ne samo brojčano uvećale, već i, uopćeno govoreći, nastavile pokrivati ista područja. Zapravo, Kipčaci su se vjerojatno malo i proširili, a oguški element na Srednjem istoku dodatno je ojačao.”

To što su se turcizirani mongolski vladari, a među njima i lokalni emiri, kasnije pozivali na podrijetlo i rodoslovlje koje ih povezuje s Džingis-kanom, nije imalo identitetske konotacije jer su time prije svega nastojali dokazati legitimitet svoje vlasti. Relativno brza asimilacija Mongola s kudikamo brojnijim turkijskim narodima i plemenskim savezima otvara pitanje jesu li naraštaji Mongola rođenih na srednjoazijskim prostorima i turkofono stanovništvo Srednje Azije⁷ sami sebe shvaćali kao dva zasebna entiteta unatoč tomu što su dijelili isti prostor, način života i mnoge nomadske običaje i tradicije.

Zasad nema odgovora na ta pitanja jer ne postoje svjedočenja pojedinaca o samima sebi, dakle nema pogleda „iznutra”. Ipak se, kad je riječ o asimilaciji jedne etnije s drugom, može ustvrditi da u takvim procesima presudnu ulogu imaju brojnost određene etničke skupine, to jest omjer „nadređene” i „podređene” skupine, kulturna nadmoć „nadređene” te intenzitet međusobnih interakcija. Razmjerno kratak vremenski interval u kojem su srednjoazijski Mongoli zamijenili svoj identitet turkijskim, možda je moguće objasniti i činjenicom da su u tom razdoblju imali vrlo skromnu kulturu pisanja i malobrojne pisane tekstove, dakle civilizacijska postignuća koja su iznimno važna za kolektivno i identitetsko pamćenje. U vrijeme osvajanja u Srednjoj Aziji Mongoli nisu imali ni pismo.⁸

6 Golden 1992: 292.

7 Turkijski su narodi i u vrijeme Prvoga Turkijskoga Kaganata (552.–659.) u Srednjoj Aziji dolazili u dodir sa sjedilačkim indoeuropskim narodima Sogdijcima i Toharcima. I u istočnome Turkestanu (Xinjiang) Turkijci su se miješali s Toharcima „ako i njima (Turkijskima)”, kako napominje Golden, „korijeni nisu iransko-toharskoga podrijetla”. Za detaljniji uvid u te migracije vidi Golden 2006: 5–12.

8 Mongoli su u 13. st. od Ujgura nastanjenih u istočnom Turkestanu preuzeli adaptirano novosogdijsko pismo. Izradio ga je zarobljeni ujgurski pisar po imenu Tatar-Tonga 1208.

Ujedinjenje Mongola 1208. pod Temudžinom, odnosno Džingis-kanom, počinje pokoravanjem drugih mongolskih plemena u njihovoj postojbini. Samo tri godine poslije, 1211., Mongoli počinju osvajati Kinu, ruše carstvo Jin na sjeveru zemlje i za nešto više od deset godina zauzimaju velik dio njezina teritorija. Pad Pekinga 1215. vodio je utemeljenju Carstva Velikoga kana u Kini. Istim intenzitetom nastavljaju osvajanja i nakon Džingis-kanove smrti 1227. godine.⁹

Prije smrti, Džingis-kan je podijelio carstvo sinovima. Najstariji sin, Džudži (1180.–1227.), dobio je područje sjevernoga Horezma i Kipčacke stepe,¹⁰ drugi sin, Čagataj (1185.–1242.), područja istočnoga Turkeстана, Horezma i Transoksanijske uključujući gradove Hivu i Kat (danas u Karakalpakistanu), treći sin, Ogotaj / Ogodaj (1186.–1241.), dobio je područja između Balkaškoga i Bajkalskoga jezera, a najmlađemu, Tuluju (1192.–1232.), pripali su glavni grad (Peking), carske zemlje na istoku i Kina. Džingis-kan je svakomu od sinova dodijelio *četiri tisuće vojnika* (sic!) i poslao ih u njihovu novu domovinu. Za našu temu nadalje su važni Zlatna Horda i Čagatajski Kanat.¹¹

Zbog velike pokretljivosti, vojne sile i dotad neviđene strategije i taktike ratovanja, Mongoli su za kratko vrijeme pokorili mnoga turkijska plemena u Turkestanu, na ogromnome području koje su Iranci upravo po turkijskim narodima nazvali Turanom. Među prvima su pod mongolsku vlast dospjeli mnogoljudni plemenski savezi Ujgura, Karluka i Kipčaka, što je dovelo ne samo do porasta stanovništva Carstva, nego i do toga da u njem turkijska plemena postanu brojčano dominantna.¹²

Turkijci su uključivani u upravu na višim razinama, pa je stoga u mongolskim državama Srednje Azije njihov utjecaj nužno jačao.¹³ Osim u administraciji, pojedince iz ujugurskih, karlučkih, kipčackih i drugih turkijskih plemena postavljalo se na visoke vojne položaje. Turkijsko (pretežito Kipčacko) stanovništvo u Zlatnoj Hordi bilo je toliko brojno da je tijekom jednoga stoljeća Kanat postao *turkijska država*, iako su njome vladali Mongoli.

Jednako tako, u Čagatajskom Kanatu (Čagatay Ulusu, *ulus* ‘država; narod; politički narod’), čije je središte bilo u Transoksaniji,¹⁴ gotovo je cijelo stanovništvo bilo

godine; vidi Ludwig 2009: 129. Džingis-kan je navodno bio nepismen.

9 O mongolskim osvajanjima i tursko-mongolskim kanatima vidi Temir 2006: 59–83.

10 Teritorij između Dnjestra i Irliša, kojim je vladao savez turkijskih kipčacko-kumanskih plemena. Muslimanski historiografi to su područje nazivali Dešt-i Kipčak ‘Kipčacka stepa’ (perz., danas u Kazahstanu), dok su ga kijevski i ruski knezovi nazivali Zemljom poloveckom (Zemljom polovačkom) ili Pole Poloveckoe (Polovačka ravnica). U latinskim izvorima spominje se kao Cumania. Vidi Vásáry 2005: 7. Zbog brojnosti turkijskih Kipčaka u odnosu na Mongole ta je mongolska država (Džudžijev Ulus) nazivana i Kipčackim Kaganatom.

11 O tome više u Tihvinskij 1977: 3–22.

12 Golden 1998: 27–29.

13 Bartol’d navodi da su Ujuguri bili prvi mongolski učitelji i činovnici u mongolskim državama Srednje Azije. Vidi Kutlukov 1977: 90.

14 Misli se na područja koja otprilike odgovaraju današnjemu Uzbekistanu, Tadžikistanu,

ili izvorno turkijsko ili pak turcizirano, osim aristokratskoga sloja koji je u početku držao vlast u svojim rukama. Mongolski vladari birali su svoje lokalne namjesnike među Turkijcima, ali se nisu miješali u njihovu upravu. Kako navodi V. Çakan, zbog brojnosti turkijskoga stanovništva u Čagatajskom Kanatu, to je mongolsko carstvo poslije poistovjećivano s Turkijcima, pa se etnonim *Čagatajli* (*Çağataylı* „Čagatajac”) već u razdoblju Timurida (1370.–1507.) koristio u značenju ‘čagatajski Turkijjac’. Potkraj 14. st. Mongoli koji su se naselili u urbanim središtima Srednje Azije, sebe su doživljavali kao Čagatajce, što znači da su već bili turcizirani. Za razliku od njih, Mongoli koji su živjeli nomadskim načinom života na pašnjacima istočnoga Turkestana, izjašnjavali su se kao Mongoli, kako bi se razlikovali od „turciziranih Mongola”.¹⁵

U središtu Čagatajskoga Kanata procvat će književnost na idiomu zvanom *turkī* (‘turski jezik’), poznatijem kao *čagatajski jezik*, koji je bio jedan od najrasprostranjenijih starih jezika u povijesti.¹⁶ Na njem će nastati brojna književna, teološka, putopisna, autobiografska i druga djela. Razgovorni varijeteti čagatajskoga s vremenom će se širiti Transoksanijom te će postati *lingua franca* turkijskih i neturkijskih naroda, Iranaca, njima srodnih Tadžika (Sarta), pa i Mongola koji će se s vremenom asimilirati s turkofonom većinom i izgubiti materinski jezik. Na kraju će se čagatajskim jezikom služiti i indijski Moguli.

Mongolska osvajanja u Srednjoj Aziji i dijelu istočne Europe imala su velike posljedice na srednjoazijske sjedilačke narode, ali i na turkijske narode čiji su pripadnici bili uključeni u mongolsku vojsku. Mongoli su se s vremenom stopili s različitim turkijskim narodima, što se vidi i po fenotipskim obilježjima tih naroda. Iz etničke mješavine Mongola i turkijskih naroda, posebice Kipčaka, nastaju suvremeni Tata-ri,¹⁷ a mongolska fenotipska obilježja izrazito su uočljiva i kod suvremenih Kazaha, Kirgiza, Karakalpaka, Nogaja, Kumika i drugih turkijskih naroda kipčacke podskupine. Miješanjem Mongola s turkijskim Karlucima i sjedilačkim iranskim narodima na području Transoksanije nastali su suvremeni Uzbeci.

južnomu Kirgistanu i jugozapadnomu Kazahstanu. U užem, zemljopisnom smislu, to je područje između rijeka Amu-Darje i Sir-Darje, koje se u islamskim izvorima naziva *Mā warā’ al-nahr* (ar.). Termin je kalk latinskoga naziva *Transoxania* = područje onkraj Oksusa ili Amu-Darje.

15 Çakan 2011: 146–147.

16 O tome više u Boeschoten i Vandamme (1998: 166–170); Eckmann (1959: 138–160); Çakan (2011: 143–158).

17 Tata-ri su jedan od turkijskih naroda. Nastali su miješanjem Mongola s većinskim turkijskim narodima, prije svega s Kipčacima i ostacima ogurskih Bulgara. Danas imaju Republiku Tatarstan u Ruskoj Federaciji. Tatarske manjine žive u mnogim regijama Ruske Federacije, a imenuju se prema regionalnoj pripadnosti: kazanjski, krimski, astrahanski, litavski, sibirski i dr. Tata-ri. U srednjovjekovnoj Europi Tatarima ili Turko-Tatarima nazivani su više-manje svi turkofoni narodi koji su bili udarna sila mongolske vojske. Gdjekada se koristio i dvočlani naziv tursko-tatarski narodi. Njihova veza s protomongolskim Tatarima još uvijek nije razjašnjena.

Timur i njegovo carstvo

Nakon svrgavanja kana Tarmaširina (vladao od 1327. do 1335.), Čagatajski se Kanat tijekom 1330-ih i 1340-ih raspao na istočni i zapadni. Istočni je kanat poznat i pod imenom *Mugulistān* (doslovno: 'Zemlja Mongola'), iako su na tom prostoru najbrojniji etnički element bila ujgurska i kipčaćka plemena. *Mugulistān* je obuhvaćao Semirečje (danas Kazahstan) i Kašgariju, a nešto poslije i Tarimsku nizinu.¹⁸ Taj je kanat nastojao održati nomadske tradicije predaka i u tome je neko vrijeme i uspijevao.

Zapadni kanat pokrivao je područja između rijeka Sir-Darje i Amu-Darje (Transoksaniya), dio Irana i veći dio današnjega Afganistana. Stanovnici urbanih centara i oaza uglavnom su bili iranski Tadžici, jezično i kulturno vrlo bliski iransko-perzijskomu kulturnom krugu. U tom dijelu Srednje Azije nazivali su ih Sartima.¹⁹ Kad su se onamo naselili i nomadi koji su govorili turkijskim idiomima, jedan su dio asimilirali Sarti, a drugi je zadržao turkijski identitet i jezik. Ti su s vremenom postali dvojezični jer su naučili i jezik svojih tadžičkih susjeda.²⁰ Čagatajski kanovi koji su vladali u zapadnom kanatu, prihvatili su islam, što je otvorilo put njihovu daljnjem turciziranju.

Od sedamdesetih godina 14. st. područja Čagatajskoga Kanata zaposjeda Timur (Tamerlan), utemeljitelj Timuridskoga carstva (1370.–1507.), nove dominantne sile u regiji.²¹ Mongolska plemena u sljevovima Amu-Darje i Sir-Darje, brojčano znatno manja i kulturno inferiornija u odnosu na starosjedioce, u to su se vrijeme najvećim dijelom već bila asimilirala s njima postavši dio autohtonoga iranskoga i prije pridošloga turkijskoga stanovništva.

Uz pomoć tih plemena Timur je u razdoblju od 1370. do 1380. izveo veći broj pohoda iz Srednje Azije nastojeći ujediniti zemlje oko Samarkanda, koji je postao glavni grad njegove države. Nakon osvajanja Horezma i područja oko Kaspijskoga jezera pokorio je zapadne dijelove Irana i Bagdad. Osvojeni su i Armenija, Azerbajdžan, Gruzija i Mezopotamija. Godine 1389. Timur je napao Indiju i zauzeo Delhi, a sljedeće je godine stigao i do Gange, nakon čega se vratio u Samarkand. U ratu s

18 Danas je to područje Autonomne ujgurske pokrajine Xinjiang (u sastavu Kine), u kojoj živi više od 10 milijuna Ujgura, oko milijun Kazaha i oko pola milijuna Kirgiza.

19 Iranski narod srodan sa suvremenim Irancima i Tadžicima. Sarti su živjeli u Transoksaniji i Ferganskoj dolini, te u Tadžikistanu i Afganistanu. Bavili su se uglavnom poljoprivredom, ali su se dijelom i urbanizirali u Horasanu i Transoksaniji. Imali su velik utjecaj na nomadska turkijska plemena u načinu života i privređivanja, te u jeziku. Iranizacija tih plemena velikim se dijelom odvijala i preko Sarta; vidi Lee 2020: 181–199.

20 Glasoviti karahanidski filolog Mahmud al-Kašgari u djelu *Dīwān luġāt at-Turk* (dovršeno 1074.) iznosi zapažanje o miješanju iranskih naroda s turkijskima: „Najboljim i najrazumljivijim jezikom govore ona [turkijska] plemena koja znaju samo svoj jezik, koja se ne miješaju s Irancima i ne odlaze u strane države, ili se ne vraćaju iz njih. Jezik ljudi koji imaju bliske kontakte s dvojezičnim stanovnicima gradova, iskvaren je.” Vidi Atalay 2006, sv. I: 29.

21 *Encyclopædia Iranica*, Chaghatayid Dynasty, <https://www.iranicaonline.org/articles/chaghatayid-dynasty>, pristupljeno 7. rujna 2021.

Osmanskim Carstvom u bitci kod Angore (Ankare) 1402. godine porazio je osmansku vojsku, te zarobio sultana Bajazida I., pobjednika u bitci na Kosovu polju 1389. godine.²² U prosincu 1404. započeo je pohod na Kinu, ali ga je u toj nakani omela smrt. Umro je u Otraru, a sahranjen u Samarkandu. Timurovo golemo carstvo raspalo se već za vladavine njegovih nasljednika.²³

Timurovo etničko podrijetlo

Timurov otac Muhammed Taragaj ili Turgaj potjecao je iz *turciziranoga mongolskoga plemena Barlas*, što potvrđuje i Timurov biograf Ibn Arabšah, koji izrijekom kaže da je Timur „barlaški Turčin”.²⁴ Ibn Arabšah također navodi da ima mnogo turkijskih plemena – Arlat, Žalair, Kavčini i Barlas – a potom dodaje da je Timur „sin četvrtoga plemena”.²⁵ Sam Timur za sebe je tvrdio da potječe od Džingis-kana, no genealogija to ne potvrđuje.

Prema tome, Timur je potomak mongolskoga nomadskoga plemena koje je u prvoj polovici 13. st. s mongolskim osvajanjima došlo u Transoksaniju. Živeći među višestruko brojnijim turkijskim stanovnicima, to se pleme s vremenom toliko turciziralo da se ni po jeziku od njih nije razlikovalo. Zbog te asimilacije pripadnici plemena Barlas u literaturi se nazivaju i *barlaškim Turkijcima*.²⁶ Za razliku od većine susjednih plemena koja su ostala nomadska, turcizirani su Barlasi bili sjedilačko pleme.²⁷ Zbog intenzivnih kontakata s domorodačkim stanovništvom Srednje Azije oni su još prije Timurova rođenja prihvatili islam i, preko uzbečkih Karluka, čagatajski jezik, koji je bio pod snažnim utjecajem perzijskoga. Čagatajski je Timuru bio materski jezik, a roditelji su mu nadjenuli i čagatajsko (i općeturkijsko) ime koje potječe od riječi *temür* ili *temir* ‘željezo’ (usp. suvr. tur. *demir*).

U početku je Timur kao vojni zapovjednik služio raznim gospodarima, sve dok 1370. godine nije utemeljio vlastito carstvo. Kako bi si priskrbio atribut „Džingis-kanova potomka” te na tom legitimitetu i rodoslovlju gradio slavu i pridobio povjerenje naroda, oženio se Saraj Malik Hanumom (Sarāj Malik Hānum), koja je potjecala iz loze Džingizida. Ona mu je bila glavna supruga. Bila je kći čagatajskoga vladara Kazan Sultan Hana (umro 1347.) i udovica emira Husajna Karaunasa (Ḥusayn Qa-

22 Aka 2006: 118–120.

23 *Ibid.*

24 Aḥmad ibn Muḥammad ibn ‘Arabšāh (1389.–1450.), arapski (sirijski) prevoditelj, povjesničar i Tamerlanov biograf, autor je rimovanoga proznog djela ‘*Aḡā’ib al-maqdūr fi nawā’ib Timūr* (Čuda sudbine u Timurovoj povijesti). Smatra se da je bio vrlo kritičan prema Timuru te da stoga daje realističniju sliku negoli njegovi drugi biografi. O svjedočenjima suvremenika o Timuru vidi Nagel 1993: 425–433. Sintagmu „barlaški Turčin” od Muḥammada ibn ‘Arabšāha preuzet će poslije i veći broj suvremenih povjesničara.

25 *Ibid.*

26 Gronke 2003: 60.

27 Chaliand 2014: 151.

ra'unas, umro 1370.), kojega je Timur svrgnuo s vlasti i dao ubiti u borbi za Transoksaniju.²⁸

Brak sa Saraj Malik Hanumom donio je Timuru pridjevnik *küregen*, „zet“, čiji iranizirani oblik glasi *gurkānī*. Zahvaljujući tomu pridjevku postao je, makar i simbolično, član dinastije Džingizida. Ime mu se, sukladno arapskoj tradiciji pisanja osobnih imena, susreće i u obliku *Timur ibn Taragaj Barlas*, Timur sin Taragajev od Barlasa / iz plemena Barlas. Često se rabi i iranizirani oblik njegova imena, koji glasi *Timur-e Leng*, Timur Hromi. Prijevodnom adaptacijom dobivene su i turske inačice *Timur (Temir) Aksak* i *Topal Timur*. U europske jezike ušao je pod imenima *Tamerlan(e)*, *Tamurlaine*, *Timurlenk*, što je isto tako nastalo adaptacijom navedenoga perzijskoga oblika.²⁹

Budući da ga ženidba ipak nije dovoljno legitimirala kao potomka Džingis-kanove loze i člana dinastije Džingizida, Timur je u početku formalno vladao u ime nesposobnih i marionetskih kanova Sujurgatmiša (1370.–1388.) i Sultana Mahmuda (1388.–1402.?), koji su bili pripadnici dinastije Džingizida. Zanimljivo je da Timur i njegovi sljednici ipak nisu koristili taj dinastički naziv, već perzijsku inačicu mongolske riječi *хүрэгэн* [khürgeŋ] ‘mladoženja’; ‘zet’, na koju je dodan perzijski nastavak za množinu: *хүрэгэн* → perz. *gurkān*, ‘zet’, mn. *gurkān-i-yān* ‘zetovi [dinastije Džingizida]’. Na isti način izvedeno je i dinastičko ime Timurida: *Ṭīmūr-i-yān* „Timuridi”.³⁰

Poneki ruski autor navodi „kako su Timur i Timuridi sebe smatrali mongolskim vladarima”. Već je spomenuto zbog čega Timurovo pozivanje na mongolstvo nije neobično unatoč tomu što između njega i Mongola nije bilo ni jezičnoga ni kulturnoga, a ni demografskoga kontinuiteta.

Timurovi jezici i kultura

Prihvatanjem islama turkijski narodi i Mongoli u Srednjoj Aziji potpali su pod utjecaj perzijske civilizacije i kulture. Perzijski je bio službeni jezik Timuridskoga Carstva i *divana*,³¹ pa su ga pisari, *bez obzira na etničko podrijetlo*, morali dobro poznavati. Usto, perzijski je bio i jezik visoke književnosti, koja je jako utjecala na proces asimilacije timuridske elite u perzijsko-islamsku visoku kulturu.³² Arapski je služio kao jezik znanosti, filozofije, teologije i vjerskih studija. Materinski i dinastički

28 Manz 2013.

29 Ибн Арабшах, *История Амира Тимура*, Ташкент: Институт истории народов Средней Азии имени Махпират, 2007., https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ibn_Arabshah/text1.phtml?id=5713, pristupljeno 9. rujna 2021.

30 Golden, *Central Asia in World History*, 94; Руи Гонсалес де Клавихо, *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406)*, str. 185, napomena 362.

31 *Divan* (perz. *Dīwān*), carsko vijeće u nekim islamskim zemljama.

32 Çakan 2011: 146–147.

jezik Timurida bio je isključivo čagatajski, koji je ujedno bio i jezik svakodnevne komunikacije u Čagatajskom Kanatu, srcu Timuridskoga Carstva.

Pa ipak, funkcionalne domene među tim jezicima nisu bile strogo razgraničene. U Samarkandu (u današnjem Uzbekistanu) perzijski je bio jezik prava i visoke književnosti, ali i *lingua franca*. Pravni dokumenti iz Timurova doba sačuvani su na dvama jezicima: perzijskome i čagatajskome, a neki od čagatajskih pisani su i ujgurskim pismom. Timurovi sinovi u službenoj su se komunikaciji koristili i perzijskim i čagatajskim jezikom, koji se u to doba nazivao *turkī* 'turski jezik'.³³ Tadžičko stanovništvo (Sarti) govorilo je *sartski*, idiom vrlo blizak perzijskomu jeziku, a vjerojatno su bili dvojezični jer su živjeli u bliskim odnosima s turkijskim Karlucima, kojima je čagatajski bio materinski jezik.³⁴

Osim u Srednjoj Aziji, čagatajski se bio raširio i na području Volge i Urala, kod Tatara i Baškira, ali se Transoksanija, prostor na kojem je živio čagatajski narod (*ulus*) može smatrati kolijevkom čagatajskoga jezika i kulture.³⁵ Nakon tih osvajanja čagatajski se, kao ni jedan turkijski jezik do tada, proširio među turkijskim narodima na prostoru cijele Srednje Azije, da bi se u kasnijem, postklasičnom razdoblju, na tom golemom zemljopisnom prostoru razvili razni lokalni varijeteti čagatajskoga jezika. Oni su bili u uporabi sve do 19. st., kad su se lokalni govorni idiomi počeli koristiti kao književni jezici, najprije kod Tatara i Kazaha, a poslije i kod nekih drugih turkijskih naroda.

Timurov službeni biograf Ibn Arabšah u vezi s Timurovim znanjem jezika kaže sljedeće:³⁶ „Timur je u Transoksaniji i Mogulistanu, a ta se zemlja može smatrati i *Cathayem* (Kitajem), imao priliku upotpuniti svoje obrazovanje. Ondje je naučio perzijski, a svladao je i mongolsko pismo.” Ta se napomena poslije u znanstvenoj literaturi koristila kao argument u prilog tvrdnji da je Timur znao *perzijski, čagatajski i mongolski* jezik. Moguće je da Ibn Arabšah navodi mongolski jezik kako bi naglasio kontinuitet državničke i vojne vlasti od Džingis-kana do Timura. Soucek pak smatra „da je Timur donekle vladao perzijskim jezikom zahvaljujući kulturnomu okruženju u kojem je živio, te da nije dobro vladao mongolskim iako se mongolsko nazivlje još uvijek susretalo u dokumentima i u natpisima na kovanicama”.³⁷

O Timurovu poznavanju jezika drukčije podatke daje kastiljski diplomat Ruy González de Clavijo,³⁸ koji je na njegovu dvoru boravio tri mjeseca. De Clavijo u svoj

33 Naziv *čagatajski jezik* koristi se u suvremenoj znanstvenoj literaturi.

34 I tijekom 18. stoljeća sjedilačko stanovništvo Buhare, Samarkanda, Kokanda, Kašgara, Gulje itd. bilo je poznato pod imenom Sarti.

35 Golden 1992: 302.

36 Nagel 1993: 426. Zapravo je riječ o adaptiranom ujgurskom pismu. Nakon propasti Ujgurskoga Kaganata 840. godine Ujguri su migrirali u Xinjiang, u oazu Turfan. Ondje su se počeli služiti prilagođenim aramejskim pismom umjesto turkijskim runama. U Turfanu je preveden velik broj tekstova buddhističkoga, manihejskoga i kršćanskoga sadržaja. Ujgursko pismo bilo je prototipno i za izradu mongolske i mandžurske abecede.

37 Soucek 2000: 123.

38 Ruy González de Clavijo (u. 1412.), komornik kralja Henrika III. od Kastilje i španjolski

dnevnik zapisuje da se onkraj Amu-Darje prostire carstvo čiji se teritorij naziva *Mogalija* ili *Mugalija*, da je tamošnji jezik *mugalski*, i da taj jezik *ne razumiju stanovnici Horosana i ne znaju čitati njihovo pismo koje se zove mogali* (istaknuo E. Č.). Dodaje „da gospodar Tamerlan drži nekoliko pisara koji znaju čitati i pisati na tom jeziku”.³⁹ Mongoli u Srednjoj Aziji u diplomaciji su se služili ujgurskim pismom.

Koji su čimbenici, osim više puta spomenute brojčane nadmoći, utjecali na to da se Mongoli asimiliraju sa sjedilačkim narodima u Transoksaniji? Prvi je i najznačajniji kulturna i civilizacijska nadmoć starosjedilačkoga stanovništva u svim segmentima života, čemu su pridonijeli ne samo iranski Tadžici već i turcizirani iranski narodi, koji su i sami bili uključeni u perzijsku kulturu. Na Timuride su snažno utjecali perzijska visoka dvorska kultura, umjetnost i graditeljstvo. Arhitektonska djela timuridskoga razdoblja smatraju se neprocjenjivom kulturnom baštinom Srednje Azije, a posebice Uzbekistana.⁴⁰ S druge pak strane, od Mongola se baštinila strategija i taktika ratovanja, naoružanje i vojna organizacija borbenih jedinica, koje su se dijelile na desetine, stotine i jedinice od deset tisuća vojnika, čiji je mongolski naziv, *tumen*, prešao i u turkijske jezike, uključujući i turski Republike Turske (tur. *tümen*: ‘divizija’).

Babur i Mogulsko Carstvo

U prvoj trećini 16. st. u sjevernoj Indiji nastaje država koja će u kratkom vremenu izrasti u Mogulsko Carstvo, jedan od najvećih imperija novoga vijeka. Ime su mu nadjenuli Europljani, ali se Moguli njime nisu koristili jer su vladari svoje podrijetlo povezivali s Gurskom dinastijom, odnosno s osvajačem Timurom i Timuridima. Temelje Mogulskoga Carstva postavio je 1526. godine Zahīr ad-Dīn Muhammad Bābur (Fergana, 14. veljače 1483. – Agra, 26. prosinca 1530.), Timurov potomak u petoj generaciji s očeve strane, praunuk timuridskoga sultana Miran-Šaha, trećega Timurova sina. Po majčinoj je lozi bio potomak Džingis-kana u četrnaestom koljenu.

diplomata koji je boravio na Timurovu dvoru u Samarkandu i o svome posjetu napisao vrijedan izvještaj. Njegov izvještaj o putovanju naslovljeno *Embajada a Tamor Lán (Izaslanstvo kod Tamerlana)*, koji sadrži i slikovit opis Samarkanda, čuva se u Nacionalnoj knjižnici u Madridu, vidi <https://www.britannica.com/biography/Ruy-Gonzalez-de-Clavijo>, pristupljeno 2. studenoga 2021. Za ovaj sam rad koristio prijevod na ruski jezik, vidi iduću napomenu.

39 Руи Гонсалес де Клавихо, *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406)*, Перевод, предисловие и комментарий И. С. Мироновой, Академия наук СССР, Наука, Москва 1990., стр. 99, vidi <https://www.academia.edu/12696223/Клавихо-Руи-Гонсалес-де-Дневник-путешествия-в-Самарканд-ко-двору-Тимура>, pristupljeno 11. studenoga 2021.

40 Na Katedri za turkologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu obranjen je vrijedan diplomski rad na tu temu, napisan na temelju opsežne literature; vidi Denis Aleksić, *Arhitektura u Timuridskom carstvu*, Zagreb, srpanj 2020. (mentor E. Čaušević), <https://repozitorij.ffzg.unizg.hr/islandora/object/ffzg%3A3309>, pristupljeno 15. prosinca 2021.

Baburova ideja o osvajanju Indije navodno je bila nadahnuta pričama o podvizima Timura, koji je napao potkontinent 1398. godine.⁴¹

Babur je 1497. godine, u dobi od četrnaest godina, osvojio Samarkand, no nije ga mogao dugo zadržati. U razdoblju od 1500. do 1512., nakon poraza u bitkama protiv Uzbeka koje je predvodio Mohammed Šajbani, te poslije poraza koji mu je nanio uzbeglički zapovjednik Jani Beg u bitci kod Buhare, Babur je krenuo na jug, u Afganistan, osvojio Kabul i proglasio ga novom prijestolnicom. Iz Kabula je polazio u vojne pohode protiv afganistanskih plemena na sjeveru, kao i protiv Delhijskoga Sultanata. Da bi pridobio nove saveznike, godine 1519. oženio se Bībī Mubārakom, kćeri svoga saveznika Mālik-šāha Mansūra. Usto, neki su se indijski velikaši udružili s njim protiv neomiljenoga Ibrahima Lodija, sultana od Delhija. Njega je Babur porazio u bitci kod Panipata u travnju 1526. godine, zauzeo Delhi i Agru, te osnovao Mogulsko Carstvo. Posljednje tri godine života nastojao je učvrstiti svoju vlast, ali 1530. umire u Agri, gdje je i pokopan.⁴²

Najvažniji mogulski vladar bio je Akbar I. (vladao od 1556. do 1605.), koji je osnažio carstvo ne samo u vojnom nego i u političkom i gospodarskom pogledu.⁴³ U razdoblju 1658.–1707. Mogulsko Carstvo doživjelo je silno teritorijalno širenje, koje ga je financijski i vojno oslabilo. Njegovu padu prethodilo je nekoliko teških vojnih poraza od Maratha, Perzijanaca, Afganistanaca i Britanaca, a ubrzale su ga i unutarnja dinastička borba za vlast, te neprijateljstva između islamske „vladajuće kaste” i ruralnih hinduista, koji su činili većinsko stanovništvo. Godine 1858. Britanci su svrgnuli posljednjega Velikoga Mogula iz Delhija i njegov teritorij priključili Britanskoj Indiji.⁴⁴

„Baburovi” Moguli / Mugali

Razilaženja koja se susreću u znanstvenoj literaturi u vezi s Timurovim podrijetlom doslovce se ponavljaju i u Baburovu slučaju. Richard C. Foltz smatra da bi Babura trebalo smatrati Turkijcem (to jest Čagatajcem) jer su mongolski Čagataidi u njegovo vrijeme bili turcizirani.⁴⁵ Već je spomenuto da su i obrazovani „čagatajski”, odnosno „barlaški Turkijci” ili „turkijski Barlasi” čagatajski jezik smatrali svojim materinskim jezikom te da su, kao veliki poklonici perzijske materijalne i duhovne kulture, govorili i perzijski. U literaturi na ruskom jeziku Babur se najčešće spominje kao „Čagataid koji je komunicirao na čagatajskom jeziku”, odnosno „čagatajski Turčin”.

„Počevši od najvišega zapovjednoga kadra do seljaka i pustolova koji su činili vojničke mase, Turkijci su činili okosnicu muslimanske

41 <https://www.britannica.com/place/India/Humayun>, pristupljeno 16. studenoga 2021.

42 Conermann 2006: 10–17.

43 Conermann 2006: 43–75.

44 Conermann 2006: 17–20.

45 Foltz 1998: 13–14.

vojske koja je napadala Indiju. Etnički Turkijci bili su i vladari Delhijskoga Sultanata, ali i Mahmud od Gazne i Kutbuddin Ajbak, Šamsuddin Iltutmiš, Gijasuddin Balban, Tuglukidi i drugi. Delhijski Sultanat Lodi smatra se afganistanskim, međutim, prema R. Foltzu, može se smatrati djelomično i turkijskim. I drugi Turkijci dolazili su iz Srednje Azije u Indiju, uključujući i sina Horezmijskoga šaha kojega su porazili Mongoli (1398.–1399.), srednjoazijske Čagataide i Tamerlanovu vojsku.”⁴⁶

Već je spomenuto da Foltz Babura smatra Turkijcem jer su Čagatajci u njegovo vrijeme već bili turcizirani. Usto napominje da mu je otac bio timuridsko-čagatajskoga, a majka čagatajsko-mongolskoga podrijetla.⁴⁷ Međutim, pojedini stručnjaci ističu Baburove „mongolske korijene”, iako ta sintagma sama po sebi ne znači mnogo. Naime, pitanje određenja etničkoga podrijetla povijesnih osoba iz starijih razdoblja vrlo je složeno ne samo zbog nedostatka izvora i „govora o samome sebi” već i zbog nejasnih kriterija pripadnosti nekoj zajednici ili skupini, koji mogu biti važniji od etničkih. Naime, treba imati na umu da *etničko podrijetlo* i *etnički identitet* nisu jednoznačni nazivi. Etničko podrijetlo („mongolski korijeni”) biološka je kategorija, a etnički je identitet zajednice ili pojedinca prije svega društveni fenomen. Zajednica ili pojedinac mogu i birati identitet, što bi značilo da srodnost i genetika, jezik, religija ili zajednički kulturni elementi nisu uvijek dovoljni za pouzdano određenje nečijega *etničkoga identiteta*.

Nejasnoće oko Babur-šahova podrijetla moglo je izazvati i doslovno tumačenje nazivā *Mogul* i *Mogulistān*, a time i odnosnoga pridjeva *mogulski*. Naime, naziv *Mogul* nije se odnosio samo na etničke Mongole, nego i na turkofone narode Mogulistana / Mugalistana, koje su izvanjski promatrači, bez obzira na njihovo etničko podrijetlo, poistovjećivali s Mogulima, odnosno Mongolima. Ne isključuje se mogućnost da su se Baburu u vrijeme pohoda na Indiju priključile i mongolske (u etničkome smislu) trupe, ali su zasigurno činile manjinu u odnosu na etničke ne-Mongole.

Što o sebi i o svome identitetu posredno kaže Babur u svome autobiografskom djelu *Waqāy'i* (Događaji), poznatijem kao *Baburname* (*Knjiga o Baburu*)? Iako autorove iskaze o samome sebi treba uzeti s oprezom, iz sljedećega opisa susreta s jednim mongolskim kanom u Mogulistanu može se zaključiti da Babur nije znao mongolski jezik:⁴⁸

„Taj Mogul uhvatio je prednju nogu svezanoga vola te je, *govoreći nešto na mongolskome* (kurziv E. Č.), gledao u tug⁴⁹ i pokazivao na nj.

46 E. И. Руденко, Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, кандидат исторических наук, Аннотация, <http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Rudnenko.2.13.pdf>. Vidi i *The Early Turkish Sultans in India*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/place/India/The-early-Turkish-sultans>, pristupljeno 29. listopada 2020.

47 Foltz 1998: 13–14; Çakan 2011: 146–147.

48 Uz primjere koje navodim, dane su stranice prijevoda koji je načinio stručnjak za ujgurski jezik i utemeljitelj suvremenih filoloških studija u Turskoj Reşit Rahmeti Arat (1900.–1964.).

49 Konjski rep, koji je bio amblem vladarskoga autoriteta i koji se po ratničkoj tradiciji nosio

Han i svi koji su stajali oko njega, polijevali su tug kumisom,⁵⁰ svi su puhači svirali, a dobošari udarali u doboše. Ondje postrojeni vojnici uglas su izvikivali ratne poklike. To su učinili tripot, a onda su uzjahali konje i, izvikujući [i dalje] ratne poklike, galopirali oko vojske. Među Mongolima još uvijek vlada Džingis-kanov zakonik (Jasa), onakav kakav je i ostavio.” (str. 150)⁵¹

Ako je Babur čak i govorio mongolski jezik, koji se, usput rečeno, nije čuo ni među njegovim turciziranim predcima po očevoj liniji, dakle među pripadnicima plemena Barlas, malo je vjerojatno da je sebe smatrao Mongolom. O tome nedvosmisleno govori i njegova autobiografija, u kojoj se susreće sintagma *bizim askerle moġul askeri* ‘naša/moja⁵² vojska i mongolska vojska’, i u kojoj se o Mongolima uvijek govori u 3. licu množine, dakle „oni” su u opreci sa zamjenicom „mi”:

1) „Potom su nam, sa željom da stupe u našu službu, u mjesecu ramazanu došli u Andidžan Hamza Sultan,⁵³ Mehdi Sultan, Mamak Sultan sin Hamze Sultana, Muhammed Duglat, poslije poznat kao Muhammed Hisari, Sultan Husejin Duglat, Uzbeci pod njihovim zapovjedništvom te Mongoli koji su živjeli u provinciji Hisar i koji su bili ljudi Sultana Mahmuda Mirze.” (str. 51)

2) „U to sam vrijeme, po timuridskom običaju, sjedio na minderu. Kada su stigli Hamza Sultan, Mehdi Sultan i Mamak Sultan, ustao sam iz poštovanja prema njima, sišao s mindera i razgovarao s njima. Zamolio sam ih da sjednu s moje desne strane [prekriženih nogu]. Došli su svi Mongoli pod zapovjedništvom Muhammeda Hisarija. Svi su htjeli stupiti u našu službu.” (str. 52)

3) „Husref Šah jako se iznenadio kad je čuo da su nam se priključili Mongoli.” (str. 188)

4) „Musa Hodža ponovno je užurbano došao s nekim čovjekom i rekao mi na uho *da nam Mongoli definitivno namjeravaju postati neprijatelji*.” (kurziv E. Č.) (str. 342)

U *Baburnami* susreću se i vrlo negativne prosudbe o Mongolima, čak i prijezir prema njima:

1) „Porazivši naše lijevo krilo, desno krilo neprijateljske vojske krenulo je k našem zaleđu. Kad se i prethodnica našla desno od nas, ostali smo nepokriveni. Napadajući nas i straga i sprijeda, neprijatelj nas je počeo gađati strijelama. Mongolski vojnici koji su nam došli u pomoć,

na vrhu koplja.

50 Fermentirano kobilje ili devino mlijeko.

51 Stranice u zagradaama odnose se na Aratov prijevod *Baburname*, v. popis literature.

52 Govoreći o sebi Babur se koristi tzv. *majestetičnim pluralom*.

53 Sultan je ovdje titula visokopozicioniranih uglednika, dok u osmanskome označuje cara.

nisu imali snage za borbu. Prestali su se boriti i počeli pljačkati naše vojnike obarajući ih s konjā.” (str. 134-135)

2) „To je uvijek, a ne samo ovdje, bio običaj bijednih Mongola. Uzimaju plijen i kad pobijede i kad ne pobijede, pljačkaju vlastite ljude i od njih uzimaju plijen.” (str. 134–135)

3) „Kad smo prešli na sjevernu stranu vode [rijeke], izbjegli smo neprijateljske progonitelje, ali su nas i tu dočekali bijedni Mongoli, koji su rušili naše konjanike i pljačkali ih. Opljačkali su Ibrahima Tarhana i mnoge druge junake.” (str. 135)

4) „Zlo i nered uvijek su dolazili iz mongolskoga naroda. Do sada su pet puta bili moji neprijatelji zbog toga što se nisu mogli složiti sa mnom. Nekoliko su puta isto tako postupili i prema svojim hanovima.” (str. 98)

Timur i Babur: etnički, kulturni i jezični identitet

U članku u *Historijskom leksikonu Bavarske*, R. Steinacher o etničkom identitetu kaže sljedeće:⁵⁴

„Etnički je identitet zajednice prije svega društveni fenomen. Etnička pripadnost samo je jedan mogući organizacijski princip koji društvo svjesno bira i održava. Ona nije ni univerzalna ni antropološka konstanta, već se temelji na vrlo specifičnim strategijama koje ljudske skupine primjenjuju u specifičnim kulturnim i povijesnim kontekstima (...). Etnička pripadnost određuje i oblikuje društveni svijet. Erich Gruen (rođen 1935.) i Jonathan M. Hall to su pokazali za antiku, a Walter Pohl (rođen 1953.) za ranosrednjovjekovni svijet.”

Da etnički identitet nije ni univerzalna ni antropološka konstanta, neizravno potvrđuje i S. Conermann, koji najbolje sažima Baburov kulturni identitet riječima kojima se može opisati i kulturni identitet njegova pretka Timura:⁵⁵

„Kao što vidimo, Babur je bio čovjek Srednje Azije, u kojoj su dominirali Timuridi. Sredina iz koje je potekao, njegovo odrastanje i okolina bili su duboko ukorijenjeni u perzijsku kulturu. Zahvaljujući svijesti o svome podrijetlu, Moguli su od početka svoje vladavine u Indiji doživljavali sebe kao nositelje te [perzijske] kulture i osigurali da se njezino nasljeđe prenosi i dalje razvija na potkontinentu. Pritom su se mogli pozvati na ustaljenu tradiciju jer je perzijski bio jezik dvora, uprave, kulture i obrazovanja u doba Delhijskoga Sultanata, a i u vrijeme dinastije Lodi.

54 https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Ethnogenese/ethnische_Identit%C3%A4t, pristupljeno 19. studenoga 2021.

55 Conermann 2006: 28–29.

Svaki obrazovan musliman poznao je barem Sadijeva (umro 1292.) djela *Gulistān* [Ružičnjak] i *Bustān* [Voćnjak], stihove Hafiza (umro 1379./1380.) ili stihove iz Firdusijeve *Šāhnāme* [Knjige o carevima].”

Babur je, kao i njegovi prethodnici, pripadao još jednoj kulturi – turkijskoj, odnosno čagatajskoj, a njegovu autobiografiju *Uzbeki smatraju klasičnim djelom svoje književnosti*. I Baburov materinski jezik, jednako kao i Timurov, bio je čagatajski, pa on u *Baburnami* i o njem iznosi svoja zapažanja:⁵⁶

„Stanovnici [Andidžana] su Turci [= predci Uzbeka, E. Č.]. Nema nikoga u gradu ili na bazaru tko ne zna turski [= čagatajski, E. Č.]. Nema razlike između jezika na kojem govori narod i jezika književnosti. Zapravo, i djela Alija Šira Navaija napisana su na tom jeziku iako je odrastao u Heratu.”

Pa ipak, perzijski je potisnuo čagatajski jezik već u vrijeme Baburova sina Humayuna, koji je na dvor doveo mnoge Irance. Simboličnim činom odustajanja od čagatajske kulture i baštine može se smatrati i to što je Baburov unuk Akbar preveo *Baburnamu* na perzijski jezik.

Popis literature

- AKA, İsmail 2006. The Timurids. U: *History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State*, str. 117–161. Ankara: Ministry of Culture and Tourism.
- ATALAY, Besim 2006. *Divanü Lügati't-Türk, Cilt I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Baburnāme 2000.³ Babür'ün Hatıratı (prev. Reşit Rahmeti ARAT). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- BASKAKOV, Nikolai A. 1969. *Vvedenie v izučenie tjurkskih jazykov*. Moskva: Vysšaja Škola.
- BOESCHOTEN, Hendrik; Marc VANDAMME 1998. Chaghtay. U: JOHANSON, Lars; Ágnes Éva CSATÓ (ur.) *The Turkic Languages*, str. 166–178. London / New York: Routledge.
- BODROGLIGETI, Andras J. E. 2009. Turkic-Iranian Contacts ii: Chaghatay. *Encyclopædia Iranica*. Dostupno na <https://iranicaonline.org/articles/turkic-iranian-contacts-ii-chaghatay> [2. listopada 2021.]
- ÇAKAN, Varis 2011. Chagatai Turkish and Its Effects on Central Asian Culture. U: *Osaka University Knowledge Archive: OUKA*. Osaka University. Dostupno na: <https://ir.library.osaka-u.ac.jp> [6. studenoga 2021.]
- CALKINS, Philip B.; R. CHAMPAKALAKSHMI The Mughal Empire 1526–1761. *Encyclopædia Britannica*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/place/India/The-Mughal-Empire-1526-1761> [8. rujna 2021.]
- CHALIAND, Gérard 2014. *A Global History of War: From Assyria to the Twenty-First Century* (Prev. Mangin-Woods, Michèle; Woods, David). Oakland: University of California Press.
- CONERMANN, Stephan 2006. *Das Mogulreich – Geschichte und Kultur des muslimischen*

⁵⁶ *Baburname* (turski prijevod), str. 4.

- Indien*. München: Verlag C. H. Beck.
- DE CLAVIJO, Ruy Gonzáles [КЛАВИХО, Руи Гонсалес де] 1990. *Dnevnik puteshestvija v Samarkand ko dvoru Timura (1403–1406)*. (Prijevod, predgovor i komentari MIRONOVOJ, I. S.). Moskva: Akademija nauk SSSR, Nauka. Dostupno na: <https://www.academia.edu/12696223/Клавихо-Руи-Гонсалес-де-Дневник-путешествия-в-Саарканд-ко-двору-Тимура-1403-1406> [18. rujna 2021.]
- ČAUŠEVIĆ, Ekrem 1982. Mahmut al-Kašgari, leksikograf i komparatist iz 11. st. *Pregled* 10: 1261–1269.
- ECKMANN, János 1959. Das Tschaghataische. U: *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, str. 138–160. Wiesbaden: Steiner.
- ERCILASUN, Ahmed B. 2007. *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- FRAGNER, Bert; KAPPLER, Andreas 2006. *Zentralasien: 13. bis 19. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft*. Wien: Promedia.
- FOLTZ, Richard C. 1998. *Mughal India and Central Asia*. Karachi: Oxford University Press.
- GOLDEN, Peter B. 1992. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Euroasia and the Middle East* (Turcologica, Bd. 9). Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- 1998. The Turkic Peoples: A Historical Sketch. U: JOHANSON, Lars; Ágnes Éva CSATÓ (ur.). *The Turkic Languages*, str. 16–29. London / New York: Routledge.
- 2006. Some Thoughts on the Origins of the Turks and the Shaping of the Turkic Peoples. U: MAIR, V. (ur.) *Contact and Exchange in the Ancient World*, str. 136–157. (Series Perspectives on the Global Past) Honolulu: University of Hawaii Press.
- GRONKE, Monika 2003. Timur und seine Nachfolger. U: *Geschichte Irans*. München: Verlag C. H. Beck.
- VON GUMPPENBERG, Marie-Carin; Udo STEINBACH 2004. *Zentralasien. Geschichte, Politik, Wirtschaft. Ein Lexikon*. München: Verlag C. H. Beck.
- HAMBLY, Gavin 1995. *Zentralasien. Band 16*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Ibn ARABŠAH 2007. *Historija Amira Temura – Čudesa sudьбы istoriui Temura / Adžajub al-makdur fi tarix-u Taymur* (prijevod s ar. na ruski H. N. BABEKOVA), Taškent: Institut Istorii narodov Srednej Azii imeni Mahpirat. Dostupno na: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ibn_Arabshah/text1.phtml?id [9. rujna 2021.]
- İZGI, Özkan 2006. Central Asia after the Mongol Invasion – Islam and Sedentary Life as a Consequence. U: *The Mongols – History and Culture for the 800th Anniversary of Mongolian State*: 163–183. Ankara: Ministry of Culture and Tourism.
- JACKSON, Peter 1991. [dopravljeno 2011.] Chaghatayid Dynasty. *Encyclopædia Iranica*. Dostupno na: <https://www.iranicaonline.org/articles/chaghatayid-dynasty> [7. rujna 2021.]
- KAFALI, Mustafa 2006. The Chagatay Khanate. U: *History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State*, str. 85–116. Ankara: Ministry of Culture and Tourism.
- LUDWIG, Klemens, 2009. *Vielfölkerstaat China: Die nationalen Minderheiten im Reich*

der Mitte. München: Beck.

- KNOBLOCH, Edgar 1987. *Turkestan. Taschkent, Buchara, Samarkand. Reisen durch Kulturstätten Mittelalters*. München: Prestel-Verlag.
- KORKMAZ, Z. 2006. Elements Common to Turkish and Mongolian and the Place of Mongolian in Turkish Language Studies. U: *The Mongols – History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State*, str. 227–237. Ankara: Ministry of Culture and Tourism.
- KUTLUKOV, M. 1977. Tataro-Mongoly v Azii i Evrope. U: TIHVINSKIJ, Sergei L. (ur.) *Mon-gol'skoe Gospodstvo v vostočnom Turkestane*. Nauka: Moskva.
- LEE, Joo-Yup 2020. The Sogdian Descendants in Mongol and post-Mongol Central Asia: The Tajiks and Sarts. *Acta Via Serica* 5 (1): 187–198.
- LINSKA, Marion; Andrea HANDL; Gabriele RASULY-PALECZEK 2003. *Einführung in die Ethnologie Zentralasiens*. Wien: Skriptum.
- LYUBLYANOVICS, Kyra 2011. The Cumans in Medieval Hungary and the Question of Ethnicity. U: *Annual of Medieval Studies at CEU*, str. 153–169.
- MANZ, Beatrice Forbes 2013. Sarāy Malikh Khānum. U: FLEET, Kate; Gudrun KRÄMER; Denis MATRINGE; John NAWAS; Everett ROWSON (ur.) *Encyclopaedia of Islam THREE*. Dostupno na: https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/saray-malik-khanum-COM_24032?s.num=4 [4. studenoga 2021.]
- MENGES, Karl H. 1968. *The Turkic Languages and Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- NAGEL, Tilman 1993. *Timur der Eroberer und die islamische Welt des späten Mittelalters*. München: Verlag C. H. Beck.
- ÖGEL, Bahaeddin 2014. *Türk Mitolojisi I–II*. Ankara: Kitap Yurdu.
- 1962. *İslamiyetten önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TDK.
- PETRUŠEVSKIJ, I. P. 1977. Pohod mongol'skih vojsk v Srednjuju Aziju v 1219–1224. gg. i ego posledstvija. U: *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope*, str. 107–139. Nauka: Moskva.
- SPEAR, Percival T. G. Bābur. U: *Encyclopedia Britannica*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/biography/Babur>. [18. rujna 2021.]
- STEINACHER, Roland 2018. Ethnogenese / ethnische Identität. U: *Historisches Lexikon Bayerns*. Dostupno na: https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Ethnogenese/ethnische_Identit%C3%A4t [19. studenoga 2021.]
- SOUCEK, Svat 2000. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHARLIPP, Wolfgang E. 1992. *Die frühen Türken in Zentralasien – Eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SCHMIEDER, Felicitas 2001. Johannes von Plano Carpini, Ystoria Mongalorum. U: FEEST, Christian F.; Karl-Heinz KOHL. (ur.) *Hauptwerke der Ethnologie*. str. 62–66. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag. Band 380.
- TEMIR, Ahmet 2006. Mongolian (or Turco-Mongolian) Khanate. U: ARI, B.; S. ASLANTAŞ (ur.) *History and Culture for the 800th Anniversary of the Mongolian State*. str. 59–84. Ankara: Ministry of Culture and Tourism.
- THAPAR, Romila i dr. Humāyūn of India. U: *Encyclopedia Britannica*. Dostupno na: <https://www.britannica.com/place/India/Humayun> [14. studenoga 2021.]
- THAPAR, Romila i dr. The early Turkish sultans. U: *Encyclopedia Britannica*. Dostupno

na: <https://www.britannica.com/place/India/The-early-Turkish-sultans> [29. listopada 2020.]

- TIHVINSKIJ, Sergei L. 1977. Tataro-mongol'skie zavoevanija v Azii i Evrope. U: LIHVINSKIJ, Sergei L. (ur.) *Tataro-Mongoly v Azii i Evrope*, str. 3–22. Moskva: Nauka.
- VÁSÁRY, István 2005. *Cumans and Tatars: Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365*. Cambridge: Cambridge University Press.

Summary

In the scientific literature, the Indian Mughals are sometimes confused with the Mongols, although the founder of the Mughal Empire, Babur (1483–1530), had little Mongol blood in his veins. The Mongols, who arrived in Transoxiana during the first half of the thirteenth century and eventually assimilated with the majority Turkic peoples, especially the Turkic-speaking Chaghatays, themselves a mixture of Turkic peoples (Uyghurs and Karluks), the Iranian Tajiks, Sarts, Sogdians and others, lost their mother tongue, beliefs and nomadic culture. Timur (Tamerlan), the founder of the Timurid dynasty, came into the world in the already Turkified Mongol tribe of Barlas, which had adopted a sedentary lifestyle. In addition to Chaghatay, Timur's mother tongue, the Timurid elite accepted the high (courtly) Persian culture, while also contributing to it. This process of linguistic and cultural assimilation and transformation demonstrates that ethnic origin and ethnic identity are complex concepts. Ethnic origin indicates a biological relationship, while ethnic identity refers to sociocultural affiliation. The "Barlas Turk" Timur, a devotee of high Persian culture and language, a "Mongol" who did not know Mongolian and whose mother tongue was Chagatay, referred to Genghis Khan as his ancestor and presented himself as a "Mongolian ruler," in order to strengthen the legitimacy of his authority, but that was the extent of his "Mongolism." The same can be said for the Mughal dynasty, which was neither ethnically nor culturally Mongolian. Its founder, Timur's descendant Babur, considered by modern Uzbeks to be an author of classic Chagatay literature, wrote in the Persian language, did not know Mongolian, viewed Mongols as foreigners and spoke about them with hostility. Both Timur and Babur, with their languages (Chagatay and Persian) and cultures (Persian and Chagatay) belonged to the Chagatay people of Central Asia where many peoples and languages were assimilated and disappeared, including the Mongols and their language, which survived only in their homeland.

O ishodištima islama: zagovor uravnotežena pristupa

Sažetak

Pitanje izvorišta islama postaje sve aktualnijim, i ponajviše stoga što na nj donekadna nije bilo primjerena odgovora. Olako se posve nepovijesno u ideologijskim strukturama kakve su dominirale od osmoga do devetnaestoga stoljeća vidjelo početke, jezgru i bit islama. Još i gore od toga, nerijetko se u početcima želi iznaći osnovu današnjega radikalizma. A da islam *in nuce* podrazumijeva široku inkluzivnost i da nije zatvoreni, okamenjeni sustav, jest potka najnovijih istraživanja, pa i svrha ovoga priloga. Tako možemo reći da je u povijesti islama došlo do najmanje triju zaokreta, redovito na crti redefiniranja ciljeva. Jedan apokaliptički „pokret vjernika”, široko otvoren, sprva je prije trinaest stoljeća konfesionaliziran i prilagođen imperijalnoj *Machtpolitik*. Potom je u kontekstu dekolonizacije došlo do sekularističkoga zaokreta, a kada je i njegov potencijal iscrpljen, nastupilo je vrijeme nemira i nesigurnosti s dosta jakim proplamsajima ekstremizma. Za povijest islama karakteristična je, za razliku od trojne podjele, dvojna podjela na staleže, klase ili kaste, pri čem su *oratores* i *bellatores* jedno te isto. I tu se neće ništa promijeniti. No danas je prilika da se produbljeno shvati poruka dugoga niza islamskih mislitelja, posve na tragu kur’anske objave, da voditi najveći i najvrjedniji džihad znači izaći na kraj sa samim sobom.

Ne smatram se islamologom. No ipak, ovdje bih pokušao dati nekoliko napomena u svezi s (ne)razumijevanjem islama izvan islamskoga svijeta, pa i u hrvatskoj javnosti. Ovo tim prije što sam dugi niz godina predavao predmet „islamska civilizacija”, te sam kroz to vrijeme putem rada na raspoloživoj literaturi stekao podosta za tu temu relevantnih spoznaja, a iskrsla su i pitanja na koja nisam tada mogao pronaći valjana odgovora. U tome bih smislu nastojao sažeto izložiti nekoliko teza, temeljenih na poblížem ispitivanju djela tek nekolicine autora, no za temu ovoga uratka više nego dostatnih. Pri tome će naglasak biti nešto manje na kulturološkim ili pak filozofsko-teološkim, a nešto više na sociopolitičkim pitanjima. Time bih usmjerio pozornost na aktualne prijemore koji se javljaju u islamologiji (*islamic studies*, *Islamkunde*, *études islamiques*) te još više izvan specijalističkoga područja interesa na razini popularne percepcije.

Poticaј

Iste godine, 1977., objavljene su dvije knjige o kojima želim ovdje nešto više reći s obzirom na to da su vrlo reprezentativne za islamofobna stajališta u dijelu znanstvene zajednice (o inače zanimljivom kaleidoskopu takvih, pa i još radikalnijih stajališta, ovdje nema potrebe govoriti).¹ Knjigu K. Binswangera ubrzo sam nabavio i pročitao, a o prvoj nisam donedavna ništa znao. Oba se djela mogu svrstati u šire okvire „revizionizma”,² pri čem je Binswanger (1947. – 1992.) usmjeren na tematiku odnosa spram nemuslimana u ranonovovjekovnome Osmanskom Carstvu, dok se Cook (r. 1940.) i Crone (1945. – 2015.) bave pitanjima izvorišta i početaka islama. Popis autora istoga ili sličnoga usmjerenja bio bi vrlo dug,³ no htio bih nešto reći samo o ovima čije teze pobliže poznajem, te mogu reći da su za takav pravac mišljenja vrlo reprezentativni. U obama slučajevima revizionizam se, *volens nolens*, približava „popularnijemu” tipu islamofobije i pruža joj „znanstvenu podršku”. Pojednostavljeno rečeno, Cook i Crone smatraju da je islam neka vrsta reinterpretacije jednoga izvorno židovskoga mesijanskoga pokreta, a Binswanger pak da je šerijatskopravni status nemuslimana u islamskoj državi sredstvo za preobraćanje na islam. U konačnici će se pak vidjeti da postoji i alternativa ovim stavovima, koja im ne odriče stanovite dobre uvide, ali odbacuje osnovne teze revizionizma. Ovi alternativni pogledi izazvat će srdžbu kako islamskih, manjih ili većih fundamentalista (da ne govorimo o radikalnim islamistima, sve do terorista!), tako i zapadnih, u posljednje vrijeme sve brojnijih protuislamskih pamfletista.⁴

Prvo dvoje autora nasloвило je svoju knjigu *Hagarism*. Za njih su „Hagarenes” (usp. starozavjetni „Agareni”) naziv koji rabe grčki i sirijski izvori (*Magaritai*, *Mahgre* ili *Mahgraye*)⁵ da bi imenovali arapske osvajače iz 7. stoljeća. Metodološka načela koja slijede, imala bi odgovarati onima koja su odavna na snazi u proučavanju judaizma i kršćanstva, dakle oslonac na temi suvremene povijesne, arheološke i filološke datosti, za razliku od islamske predaje i kasnijih arapskih pisaca. Autori na tragu svoga mentora Johna Wansbrougha arapska osvajanja i uspostavu kalifata drže

1 Cook; Crone 1977; Binswanger, 1977.

2 U užem smislu revizionizam nastoji opovrgnuti tradicionalne narative, bilo islamske, bilo islamološke. Začetnikom bi mu bila nekolicina znanstvenika vezanih uz SOAS sedamdesetih godina 20. stoljeća.

3 U osnovi se većina pisaca-revizionista po svojim stavovima ne razlikuje bitno od popularizatora-pamfletista koji nastupaju na medijskoj sceni. Dovoljno je pogledati samo jedan takav primjer: Jay Smith (You Tube). Nije potrebno nabrajati tvrdnje jednih i drugih kojima se osporava bilo postojanje, bilo autentičnost kur’anske Objave, Muhammeda, Mekke itd.

4 Radi se nadasve o radovima Freda M. Donnera (r. 1945.), od 1982. do umirovljenja 2020. profesora na NELC i The Oriental Institute na Sveučilištu u Chicagu. Područje njegova istraživanja povijest su ranoga i srednjovjekovnoga islama, povijest islamskoga prava, te arapska paleografija i epigrafika.

5 Prema Hagari, majci rodonačelnika Arapa Isma’ila. Moguće je i tumačenje koje neoaramejski pojam povezuje s ar. *hiğra* (Muhammedovo preseljenje u Yaṭrib/Medinu godine 622.).

za pokret nadahnut židovskim mesijanizmom u nastojanju da se, u savezu sa Židovima, Palestina oduzme Bizantu. Kur'an bi pak bio rezultat redigiranja različitoga gradiva judeokršćanske i ine bliskoistočne provenijencije, što se zbivalo tijekom 8. stoljeća, dok bi se islamska zajednica u striktome smislu uobličila na prijelazu iz 7. u 8. stoljeće. Pri tome je uzorom imala biti „odmetnička” židovska sljedba Samarićana.

Najveći dio stručne javnosti dočekao je knjigu suzdržano, naglašujući njenu površnost i kolokvijalni stil.⁶ S obzirom na značenje djela F. Donnera, navedimo ovdje njegove osnovne opaske. On smatra da pisci imaju određenih zasluga u tome što je knjiga „poziv na buđenje”, jer je, unatoč brojnim i ozbiljnim slabostima, postavila svojevrсни miljokaz ukazujući na nužnost da istraživači uzmu u obzir kudikamo raznolikiju masu izvornoga gradiva no što je to donedavna bio slučaj (gotovo bih isto i sam mogao reći za djelo K. Binswanger). S druge strane Donner kritizira nemarni i površni izbor nemuslimanskih izvora, kao i „labirintičnu” argumentaciju, koju teško ili nikako ne mogu slijediti čak i čitatelji sa specijalističkom izobrazbom.

Navedimo ukratko Donnerove temeljne teze:

1. Studije o ranom islamu, neovisno o vjersko-kulturnom identitetu pisca, redovito su ustrajale na tvrdnji da je islam od samih početaka obilježavala temeljna različitost spram drugih religija, triju monoteističkih te dakako i staroarapskih vjerovanja.⁷ Pri tome bi se, suočeni s brojnim sličnostima, „tradicionalni orijentalisti” natjecali u nabravanju i tumačenju „utjecaja i posuđenica” iz starijih monoteističkih religija, dok su muslimanski tradicionalisti sličnostima vjerovanja i praksi davali vjerska, a ne povijesna objašnjenja, ili bi pak, kad bi se povijesno tumačenje pokazalo neizbježnim, zašutjeli. Nasuprot tomu, nada se pristup iz jedne drugačije perspektive, za što ima dostatna oslonca u izvorima: naime, Muhammed i njegovi rani sljedbenici sebe su doživljavali kao zajednicu vjernika (*mu'minūn*), onih koji vjeruju u jednoga Boga i u Sudnji dan, koji neposredno predstoji, te im je zadaća uspostaviti pravedni poredak na Zemlji, kako unutar zajednice, tako i šire. Vjernici, ukoliko beskompromisno slijede rečena dva načela, mogu, a i ne moraju pripadati nekoj denominaciji, što postaje sporednim, poput „detalja” o Mesiji iz kuće Davidove i tomu sličnoga. Ključni pojam, primjerice *dīn*, više bi trebalo shvatiti u značenju 'zakon, presuda', nego li kao 'vjera', što se poslije uobičajilo sukladno *konfesionalizaciji* islama. Kur'anski termin za osobu koja revnuje u pokornosti zakonu, jest *muslim*, u značenju onoga koji se podčinjava, što zapravo uključuje i sljedbenike

6 Gotovo svi recenzenti upozoravaju na nerazborito korištenje neislamskih izvora, odreda polemičkoga tona. To je osobito uvjerljivo pokazao Oleg Grabar (1929.–2011.), francuski povjesničar islamske umjetnosti i arhitekture svjetskoga glasa, naglasivši da u *Hagarizmu* „zapadnjačka tradicija uglađenoga patroniziranja degenerira u agresivno, štoviše beskrupulozno klevetanje” (protuislamsko, štoviše i protuarapsko).

7 Ovaj prikaz Donnerovih gledišta utemeljen je u raspravi Donner 2002–2003.

ranijih objava. *Muslim* (recimo ovdje malo slobodnije: kvijetist, pijetist) i *mu'min* (vjernik) nisu sinonimi.⁸ Tako se za Ibrahima/Abrahama kaže da je bio *ḥanīf muslim*, pri čemu *muslim* nije naprosto imenica, nego imenički atribut, te izražava svojstvo pokornosti Božjemu zakonu, a ne konfesionalnu pripadnost (kao da je „prvi musliman”). Na toj crti promišljanja može se zamisliti rana zajednica vjernika (*community of Believers*, Donnerov ključni pojam) kao korpus obilježen multikonfesionalnom uključivošću, pri čem se oni koji nisu imali pisane predaje (židovske ili kršćanske, odakle naziv „posjednici knjige” ili *'ahl al-kitāb*) nazivaju (samo!) muslimanima.

2. Tekst Kur'ana može dakle pružiti snažnu potporu ovomu shvaćanju, ali postoje i suprotna očitovanja. Problem je tim teže rješiv što je, kako Donner smatra, tekst bio kodificiran vrlo rano, možda dijelom još za Muhammedova života. Ambivalentnost očitovanja spram „posjednika knjige” ili samo dijela njih nije nužno svoditi na pitanje duljine trajanja procesa prikupljanja i odabira gradiva prema različitim kronologijama, čime su se bavili brojni egzegeti (zapadni i islamski, kojima, osim iznimno, ovdje nije potrebno navoditi imena i djela). Njih je moguće pojasniti analizom konteksta, to jest pokazati da je moguće supostojanje stajališta koja se naizgled uzajamno isključuju, dok se zapravo radi o različitim kontekstima i značenjskim razinama.

Pokazalo se da je ton kur'anskih ajeta („stihova”, doslovce: ‘znakova’) obično pozitivan kada se govori o „onima kojima je data knjiga” u općenitom smislu, a negativan ako je riječ o nekoj skupini unutar njih. Tada se može uočiti da nema ambivalentnoga stava spram *'ahl al-kitāb* po sebi, nego se on javlja u slučaju kada se neki od njih ponašaju krjeposno ili grješno.¹⁰ Biti vjernikom (*mu'min*) uzdiže iznad komunalnih razlika. Prava vjera odgovara, gotovo bez ostatka, pobožnom *djelovanju*, a ne „posjedovanju” vjeroispovijesti u nekom apstraktnom smislu.

Nasuprot tomu oni *'ahl al-kitāb* koji u gore spomenutom smislu *ne vjeruju*, ne pridržavajući se „zakona Istine”, ne samo da su isključeni iz zajednice (*umma*) vjernika (te su jednaki nevjernicima, *kāfirūn*, Q 4:160), nego se protiv njih valja aktivno boriti i natjerati ih da ponizno plate danak¹¹ (Q 9:29). Da anticipiramo, ovaj bi ajet imao pružiti ključni argument tezi K. Binswagera, o čem će poslije biti više riječi. Tako je crta razdvajanja postavljena unutar skupine „posjednika knjige”, a ne između njih i vjernika kao dviju vjeroispovijesti.¹² Ipak, čini se kao da nekoliko ajeta govori

8 Q 49:14 (govoreći o beduinima): „Arap i rekoše: vjerujemo (*'āmannā*). Reci: ne vjerujete, bolje recite: podčinismo se (*aslamnā*). (...) Vjera još nije ušla u vaša srca (...)”

9 Monoteist izvan okvira neke od postojećih denominacija. Riječ bi mogla biti sirska (novoramejska), u značenju „poganina”, pa i helenizirana čovjeka.

10 Q 2:62; 5:65,69; 3:199.

11 Danak *ḡizya*, našem čitateljstvu bolje poznat kao „harač”.

12 Q 16:114–118 jasno ističe da Židovi, u najmanju ruku neki od njih, pripadaju zajednici

u suprotnome smislu, nalažući vjernicima da se ne druže sa Židovima i kršćanima, poput Q 5:51. Međutim ako se takva očitovanja razmotre u širem kontekstu, a ne izolirano, može ih se shvatiti kao dodatna pojašnjenja koja ne derogiraju naoko suprotne stavove. To je osobito jasno usporedi li se gore spomenuti odlomak s onim koji slijedi malo dalje (Q 5:57) gdje se kaže da valja izbjegavati one posjednike knjige koji se *podruguju* vjernicima. Pri svem tome valja imati na umu da je redovito naglašena Muhammedova uloga u pokretu kao arbitra u sporovima.

Neki se odlomci u tekstu kur'anske Objave pokazuju osobito „tvrdokornima”.¹³ Radi se o izrazito teološki/polemički obojenim stavovima gdje se odbacuje kršćanski trinitarizam doživljen kao troboštvo, a odgovornost za to prebacuje se na redovnike. Ti će odlomci, razmjerno malobrojni, poznavanje kojih početka nije moralo biti široko rasprostranjeno, posebice ne sustavna razrada njihovih teoloških implikacija, više desetljeća poslije poslužiti kao osnova za konfesionalizaciju islama i ekskluzivizam.¹⁴ No uvijek se valja prisjetiti da se u formativnoj fazi islama u navedenom primjeru radilo o teološkim pitanjima, dok je pitanje o uključenosti barem dijela Židova i kršćana u zajednicu pitanje socijalne i komunalne organizacije. Dosta dugo mnoštvo je beduina bilo upoznato s teološkim stavovima po načelu „rekla – kazala”.

Kao komentar uz ove Donnerove retke pripomenuo bih kako nije isključeno da je u pozadini ovih iskaza staroarapska („afroazijska”) slika o jednome vrhovnom bogu (za antropologe demon kiše i poplava) „koji nema nikakva potomstva”.¹⁵ S druge strane, za spekulativnu teologiju (*kalām*), posebice za skupinu *mu'tazila* unutar nje, vrlo snažnu na prijelazu iz 8. u 9. stoljeće, neupitna suvječnost (koeternalizam) Božjih atributa Bogu samomu postala je *petra scandali*.¹⁶ Napetost se smatra, do danas, razriješenom u okviru ašaritske doktrine, prema kojoj su atributi nestvoreni, dakle Bogu suvježni, „ne pitajući kako” (*bi-lā kaifa*, doslovce ‘s bez kako’).¹⁷

3. Jedan povijesni izvor dobro ilustrira uključenost „posjednika knjige” u redove zajednice vjernika. Radi se o takozvanom „medinskom ustavu”, vjero-

vjernika. Ovdje se osobito naglašuje oprjeka između dopuštenoga i zabranjenoga (*halāl* – *ḥarām*), što je konstitutivni element svijeta predočaba afroazijskih vjerskih i mitičkih poimanja (bipolarizam).

13 Q 5:17,72,73; 9:30,31; 19:35,91,92; 112:3.

14 U tome su smislu pravi spomenik konfesionalizacije natpisi na Kupoli na stijeni u Jeruzalemu.

15 Njemu se suprotstavlja mladi junak, koji ženi djevojku koja mu je trebala biti prinesena kao žrtva. Na mjestu kozmičkoga događanja održava se velika gozba (poveznica s hodočašćem). S nastupom radikalnoga monoteizma funkcije se objedinjuju, no tragovi ostaju. Vidi Baldick 1997: 21.

16 Mutazilitski nauk o stvorenosti Kur'ana u vremenu kalif al-Ma'mūn proglasio je 833. dogmom te uveo inkviziciju (*mihna*) pred sudom koje je valjalo položiti prisegu.

17 Al-Aš'arī, oko 874. – 936. Vidi Gaudefroy-Demombynes 1969: 397. U samom Kur'anu vrlo je prominentan atribut Riječ / Logos / *kalimat ul-Llāh*, što značenjuje kako Objavu, tako i Isusa, koji je k tomu i duh od Boga. „En forçant le sens du mot comme je l'ai fait dans des pages précédentes, on pourrait dire que Jésus est une hypostase divine”.

jatno prijepisu dokumenata koji oslikavaju razgovore Muhammeda sa stanovnicima Yaṭriba / Medine iz nekoga vremena nakon preseljenja (hidžre). Premda izvornici nisu sačuvani, autentičnost spisa jamče arhaični jezik i neuskладivost sadržaja s kasnijim dogmama. Tako se zapaža razlika pojmovu *mu'min* i *muslim*, koji nisu mogli biti sinonimi. Za Židove plemena *Banū 'Auf* ističe se da su (jedan) „narod” (*umma*, drugdje također i *umma wāḥida*) s Vjernicima (*mu'minūn*) te da oni imaju svoj zakon (*dīn*), a *muslimūn* svoj. To se odnosi i na njihove klijente (*mawālī*), osim na one koji čine zlodjela. Troškove ratovanja snosit će svi bez razlike.

Posebno je pitanje shvaćanja Muhammedove uloge u ranoj zajednici vjernika općenito, a među „posjednicima knjige” napose. U vrijeme kada nastupa kur'anska Objava, u rabinskim se krugovima smatralo da se proroštvo već odavna prestalo javljati, što je vjerojatno reakcija na uspon kršćanstva. S druge strane, u ne-rabinskom židovstvu i među ranim kršćanima držalo se da je ono i te kako živo, pri čem ga se nije ograničavalo na prijenos riječi Božje, nego se proročkim istupanjem držalo i nadahnuto tumačenje Pisma, opomene na Sudnji dan, interpretaciju *omina* i sl. Može se pretpostaviti da je slično raspoloženje vladalo i u Arabiji početkom 7. stoljeća, tim prije što tradicija bilježi pojavu niza „lažnih proroka” u Muhammedovo vrijeme. Osim koncepata *nabī* (prorok) i *rasūl* (poslanik) na Muhammeda su primjenjivane i odrednice *naḏīr* ('opominjač') i *bašīr* ('glasnik'), bez velike teološke „težine”.¹⁸ Nasuprot kasnijoj predaji o Muhammedu kao „pečatu proroštva”, u ranom se razdolju katkada držalo mogućim i nastavak proroštva.

Najstariji primjerci kovanoga novca s arapskim natpisima iz 7. stoljeća nose samo imena guvernera, oznaku kakvoće kovine, te krilaticu *bism Allāh*. Muhammeda u okviru formule vjerovanja (*šahāda*) kovanice redovito spominju tek počevši s inovacijama u vrijeme kalifa 'Abd al-Mālika (685.–705.). Slično je i s epigrafikom. Prvi nadgrobni natpis koji spominje Muhammeda potječe iz A. H. 71. (počela 17. lipnja 690.). Sva je prilika da je kao *impetus* za konfesionalizaciju islama poslužilo odbijanje proročkoga statusa za Muhammeda od strane nekih Židova i kršćana posebice u kontekstu odgađanja parusije. Do tada neoaramejski izvori nastali među nestorijancima¹⁹ i jakobitima uglavnom nazivaju Arape „Agarenima” (*mahgrāyē* ili *mhaggrāyē*), a Muhammeda spominju kao njihova „kralja”. Pri tome je oštrica polemike usmjerena prema Židovima ili protivnički nastrojenim drugim kršćanima, dok su Agareni ili pasivni promatrači ili pak u nekoj mjeri saveznici u suprotstavljanju Židovima. Tako Arapi još nisu doživljeni kao pripadnici čvrsto profilirane vjeroispovijesti. Prvi kršćanski izvor koji navješćuje razilaženje u konfesionalnom smislu, jest

18 Isticanje Muhammedova iznimna statusa, njih nekoliko u tekstu „medinskoga ustava”, Donner smatra kasnijim interpolacijama.

19 Ta je oznaka u novije vrijeme napuštena. Preferiraju se oznake poput „*eastern Christianity*” i sl. Usput rečeno, po nekim bi mišljenjima upravo ta skupina u kur'anskim teološki obojenim ajetima bila najpozitivnije doživljena.

prikaz rasprave između jednoga jakobitskoga patrijarha i arapskoga zapovjednika, nastao oko 700. godine.²⁰

Prikaz rezultata istraživanja Freda Donnera bilo bi dobro nadopuniti spomenom rada Juliana Baldicka (1950.–2012.) i, osobito, Wenera Dauma (r. 1943.).²¹ Prvi je zaslužan na području komparativnoreligijskoga istraživanja (teza: temeljni obrasci afroazijske religije kao potka oblikovanju velikih monoteističkih religija), a drugi predstavlja sociokulturne obrasce staroarapskih zajednica (posebice dobro očuvanih do danas u Jemenu) kao ključne čimbenike u nastanku islama. Daum posebno upozorava na „islamizaciju” najvažnijih mjesta staroga kulta. Svetište nekadašnjega božanstva postaje grobom proroka ili svetca, a obvezatno se nalazi na najdubljem mjestu u udolini podložnoj poplavama. Takav je i položaj Mekke s Ka’bom kao kućom Božjom (*bait Allāh*). Povrh toga smatra da se otvara mogućnost novoga tumačenja pojmova *širk* i *mušrik* (mnogoboštvo kao „pridruživanje Bogu”; mnogobožac „asocira”). Kur’anski pak odlomak koji općenito govori o toj temi, kao da ne osuđuje, barem ne eksplicitno, kult lokalnih božanstava, nego *prijevara* do kojih dolazi prilikom raspodjele desetinskoga prinosa na Božji i „partnerski” dio!²² Kako je već bilo rečeno, izrazito teološki obojeni ajeti protive se „zastranjivanju” dijela „posjednika knjige”, a ne toliko „relativnomu” politeizmu, tim prije što je „elitna”, hramska religija počela propadati već nakon osamdesetih godina 4. stoljeća, dok je za genije i duhove, dijelom „degradirane” bogove ostalo mjesta, makar i u reduciranom i transformiranom obliku do danas.²³

Napokon valja spomenuti, između mnogih, i lucidne povijesno-teološke analize jednoga dosta starijega autora, arabista Mauricea Gaudefroy-Demombynesa (1862.–1957.).

Islamofilija i islamofobija

O islamofiliji ovdje ne bih govorio, budući da se radi o poprilično izoliranoj pojavi, kako u kulturnoj povijesti Zapada i kršćanskoga svijeta općenito, tako i u okvirima hrvatske duhovne i intelektualne baštine. Islamofilije u novijoj povijesti ima dosta u takozvanom orijentalizmu, duh kojega je mogao, prije nesvjesno negoli svjesno, utjecati i na stavove niza inače prvorazrednih stručnjaka diljem arabističkih i srodnih im katedara na brojnim sveučilištima. Ti se stavovi često na teško razlučiv način isprepleću s nekom vrstom „kriptoislamofobije”, koja se očituje u nekoj vrsti

20 Donner 2002–2003: 45–46. Ni tada se ne raspravlja o Muhammedovu statusu proroka i poslanika Božjega. Konačno uobličenje islama kao posebne vjere naći će svoj osobito dojmpljivi vizualni izraz u natpisima na Kupoli na stijeni u Jeruzalemu.

21 Baldick 1997; Daum 2017.

22 Daum 2017: 518. Q 6:136. Daum pod „partnerima” ne podrazumijeva druga božanstva, nego ljude: ostale sudionike u raspodjeli prinosa između predstojnika svetišta i obrađivača. Pri tome se poziva na etimologiju termina u jemenskim arapskim govorima.

23 Raḥmanān ili Ilān/Ilahān u južnoj Arabiji, moguć utjecaj judaizma. Usporedi najsvetiju islamsku formulu *bi-smi llāhi r-raḥmāni r-raḥīm*.

„dobrohotna paternalizma” (ne izazivati, ne vrijeđati). U ideološki obojenom radikalizmu izvan struke ima također islamofilije, primjerice na specifičan način u Dostojevskoga (simpatije za muslimane) i izravno u Tolstoja, ali i u nacizmu.²⁴ U novije se vrijeme islamofilija javlja i u krugu istaknutijih stručnjaka na specifičan način kao sklonost sufizmu, počevši s možda najistaknutijom pojavom: Henri Corbin (1903.–1978.), sklon šiitskoj gnozi, svakako se dotičući na razne načine s inače pomodnim pokretom „New Age”.

Nije nužno posebno spomenuti da svi ovi šaroliki krugovi pojedinaca i skupina projiciraju sadržaje kojima su fascinirani, odreda vezane uz konfesionalizirani islam (i ne odviše valjano percipirane!) unazad do samih početaka, to jest do nastupa Kur’anske Objave i početka Muhammedova poslanja. Pri tome, barem iz povjesničarskoga ugla, nisu u krivu samo radikali svih boja nego i mistici skloni „mekolini-jaši”.

Vratimo se islamofobiji, i to u okvirima struke. Zadržat ću se na samo jednom primjeru, spomenutoj knjizi K. Binswanger, jer držim da je vrlo ilustrativan. Premda je od objavljivanja prošlo gotovo pola stoljeća, pitanja koja su tada načeta još su daleko od odgovora, tek bi se moglo reći da se nada je stanovita perspektiva za to. Ovdje se dakako ne radi o izvorštima, ili gotovo o „pretpovijesti” islama kao čvrsto i zamalo definitivno profilirane konfesije, nego upravo o islamu kakav je bio najvećim dijelom srednjega i tijekom čitavoga ranoga novoga vijeka, uz osvrt na mijene i modifikacije do današnjega dana. Pojednostavljeno rečeno, Binswanger ispituje šerijatskopravne koncepte u njihovu potpuno iskristaliziranom obliku, napose s obzirom na Osmansko Carstvo.

Nakon što je prikupio i proučio iznimno bogatu izvornu građu, posvetio se kritici „dogmatskih” shvaćanja o „tolerantnosti” islama spram nemuslimanskih vjerskih zajednica, odnosno o „široj toleranciji” islamskoga svijeta u usporedbi sa Zapadom. Pri tome je dobro uočio niz olako previđanih činjenica i istrošenih klišeja koji su bili rašireni u orijentalistici, sve do logičkih pogrešaka u zaključivanju. Središnji je koncept *ḍimma* (tur. *zimme*) koji se prevodi kao „zaštita (putem ugovora)”, a tako zaštićena osoba jest *ḍimmī*.²⁵ Zaštita bi se trebala odnositi na integritet života, imovine i vjeroispovijedi u zamjenu za poštovanje islamske države i poretka te plaćanje *ḡizye* (harača). Ovdje su posebno važni restriktivni „uvjeti zaštite” (*ṣurūt ad-ḍimma*), koji od vremena desetoga kalifa al-Mutawakkila (822.–861.) u pojačanoj mjeri nameću *zimijama* („štićenima”) posebno odijevanje, zabranu jahanja konja, zabranu grad-

24 „Ich muss sagen, ich habe gegen den Islam gar nichts. Denn er erzieht mir in dieser Division seine Menschen und verspricht ihnen den Himmel, wenn sie gekämpft haben und im Kampf gefallen sind. Eine für Soldaten praktische und sympathische Religion.” (Heinrich Himmler). Hitler je u razgovoru s Albertom Speerom pak žalio zbog ishoda bitke kod Toursa i Poitiersa 732., jer je tako propala prigoda da „postanemo čvršći, borbeniji, odlučniji”.

25 Prvobitno je „zaštita” obuhvaćala Židove, kršćane i sabijce (mandejce, pripadnike staromezopotamskoga astralnoga kulta), da bi se poslije proširila na zoroastrovce, sikhe, hinduiste, diniste i buddhiste.

nje novih crkava, zvonjavu zvona i sl. I dok za većinu stručnjaka to nedvojbeno predstavlja status građana (zapravo bolje podanika) drugoga reda, Binswangeru ni to nije dovoljno, pa tvrdi da su *zimije* zamalo izvan zakona. To argumentira gradom koja se odnosi na gradove, i to velike, posebice na Istanbul. Pojednostavljeno, inzistira na shemi prema kojoj se u kršćanske četvrti doseljavaju manje skupine muslimana, koje tada počinje smetati sve što je prije spomenuto: zvona, svinje, alkohol itd. Šerijatski sud donosi presudu u njihovu korist, a to znači da za nemuslimane počinje povlačenje, iseljavanje, te konačno i renegatstvo. „Zaštita” postaje praznom floskulom.

Sukladno toj osnovnoj tezi jest i prema knjige: na koricama je knjige otisnut ajet 9:29 kao krunski dokaz za tezu da se muslimanima nalaže da se *na sve načine* (ratom ili raznim pritiscima) bore protiv nemuslimana sve dok oni pokorno²⁶ ne plate danak (što bi, valjda implicitno, polako vodilo prema konverziji).

I to bi imao biti univerzalni obrazac, dok za izostanak islamizacije na većini prostora Carstva ima spreman odgovor: razmjerna kratkoća trajanja osmanske vladavine („retardierende Faktoren, Phasenverschiebung”). Dakako, možemo se složiti da ukoliko je Zakon u punom smislu riječi samo jedan, i to božanski, a netko u ovome svijetu ovlašten da ga provodi, tada je u praksi za provedbu od strane ovlaštenih tumača Zakona pridržana proizvoljnost (jer Bog je apsolut). No vidjet ćemo da je Binswanger prilično vješt u manipuliranju *poluistinama*.

Nije jasno na što je pri ovome pisac mislio, jer su i na prostorima kraćega trajanja osmanske vladavine, poput srednjega Podunavlja i dijelova Hrvatske, gradovi vrlo brzo zadobili muslimanski značaj, budući da su za rata opustjeli. Isto vrijedi i za veća regionalna središta, gdje je osmanska vladavina duže trajala (Beograd, Sofija, Atena). „Zla kob” prema Binswangerovu modelu najčešće bi snašla kršćanske četvrti koje bi nastale nakon uspostave nove vlasti, pa se poslije nisu mogle održati.

Za ruralne sredine taj model pogotovo ne vrijedi. Nije dovoljno tumačiti izostanak islamizacije malim ili nepostojećim brojem doseljenih muslimana, jer se može dokazati primjena restriktivnih mjera i ondje, i to odmah. No tada obično svjedočimo jednoj drugoj pojavi koja je potpuno u skladu sa širokim prostorom na kojem *dimma* ne mora biti destruktivna: politički ili financijski motivi (uključujući i mito) mogli su imati povoljan učinak. Ipak je konačni arbitar bio sultan i još i više državni interes (tako se Selim I., vladao 1512.–1520., bavio mišlju da zatvori sve crkve, no konačno su ga od toga odgovorili šejhulislam i patrijarh). Tada se ne bi puno istraživalo je li nekadašnja crkva bila ovih ili onih dimenzija, pa ni to, je li crkva na nekom mjestu prije uopće postojala. Takav je slučaj s fruškogorskim manastirima, odnosno s većim brojem crkava u Grčkoj, koje su veličinom nadmašile svoje prethodnice iz bizantskoga vremena.²⁷ Konačno, Binswanger izbjegava temu dragovoljnih konverzija, svodeći je na rijetke pojedinačne primjere kada se to čini iz uvjerenja (obično stranci

26 Binswanger prevodi „a oni su poniženi”. Inače, ni njega, ni B. Havela, o kojem ćemo u ovom tekstu govoriti poslije, ne smeta prijedlog *min* (‘od’, misli se „oni od posjednika knjige koji ne vjeruju”), što neki shvaćaju kao da se odnosi na Bizantince.

27 Kiel 1985.

iz viših društvenih slojeva). Obvezu *zimija* da plaćaju glavarinu (*ğizya*/harač) također smatra prisilom koja može potaknuti prijelaz na islam. Ovdje bih primijetio da je financijski motiv doista često igrao znatnu ulogu, nerijetko i ključnu, no samo ukoliko bi se stekao i niz drugih pogodnosti. Diljem europskoga dijela Carstva, unatoč znatnomu poreznomu opterećenju, od redovitih daća do izvanrednih, pa i iznuda, do islamizacije dolazi na ograničenu području bez ikakve kolonizacije etnički turskoga ili nekoga drugoga muslimanskoga stanovništva poput Rodopa, Albanije i Bosne, pri čem je, barem u slučaju Bosne, glavarina vrlo bitna, ali tek u sprezi s ostalim čimbenicima. Tako je islamizacija u znatnom dijelu vlaške populacije posljedica želje da se sačuva dotadašnji status poluvojnoga reda, specifični društveni model i način života. U sjedilačkoga starobosanskoga stanovništva najjači val islamizacije zahvaća bezemljaše, što ne čudi. U oba je slučaja uloga šerijata i diskriminatorskih mjera posve sporedna.

I napokon u Binswangerovoj knjizi slijedi i obračun sa svijetom struke, utemeljen na pokušaju formalnologičke kritike: ako su kroz povijest i islam i kršćanstvo bili netolerantni, a prvi manje od drugoga, dakle tolerantniji, tada se mora prihvatiti da je i ono tolerantno, dapače da su oba bili tolerantni, što proturječi polazištu o uzajamnoj netoleranciji, pa ne možemo dobiti konzistentan stav, već logičku slijepu ulicu. To zapažanje ima smisla dok se ne postavi pitanje o mjestu tolerancije u povijesti. Binswanger očito doživljava toleranciju jednakom slobodi i ljudskim pravima, a to ne stoji. Radi se o predmodernom pojmu, za što ima obilje potvrda u kulturnoj baštini Zapada.²⁸ On je mogao pokriti golemu lepezu stavova i postupaka u rasponu koji isključuje jedino zbiljsku primjenu ljudskih prava i sloboda s jedne strane, te etničko čišćenje i genocid s druge. Stoga se na piščev izlet u formalnu logiku može uzvratiti: uzmemo li „S” za slobodu, a „ne-S” za predmoderne politike spram manjina, dobit ćemo takozvane kontradiktorno koordinirane pojmove, što nam pokazuje svaki dobar školski udžbenik logike („S” u manjem, a „ne-S” u većem krugu). Uzmemo li „I” za istrjebljenje, a „ne-I” za islamsku toleranciju, rezultat će biti isti. To dvoje nalazi se izvan domene (ne)tolerancije.

Nasuprot tomu, postoji i niz prividno zapanjujućih „širokogrudnih” primjera za tumačenje *zimijskoga* statusa od strane vlasti, što s obzirom na sve do sada rečeno ne proturječi (ne)toleranciji. Tako je vojskovođa u Siriji Abū ‘Ubaida (583.–639.) u kritičnoj situaciji, kada se približavala bizantska vojska, poručio kršćanima da im je bila obećana zaštita, a sada ju nije moguće pružiti te im vraća novac od džizije i tributa na zemlju. Kada se glasoviti „viteški” sultan *an-Nāṣir Ṣalāḥ ad-Dīn Yūsuf ibn Ayyūb* (Saladin, 1137.–1193.) našao primoranim na povlačenje pred križarima,

28 Tolerancija kao sposobnost podnošenja: *quorum (dolorum) alia toleratio est verior*, Cic. de fin. 2, 94. *Utrum infidelium ritus sint tolerandi? (nisu), nisi forte ad aliquod malum vitandum; scilicet ad vitandum scandalum vel dissidium quod ex hoc posset provenire vel impedimentum salutis eorum qui paulatim sic tolerati (!) convertuntur ad fidem*. S. Thomae Aquinatis Summa Theologica, pars 2^a 2^{ae} tomus tertius. Taurini (Italia) MCMXXXII, Q 10, Art. 11.

također je vratio novac *zimijama*.²⁹ Za nas je možda najneobičniji primjer jedne presude u Sarajevu iz 1613. godine. Kako bilježi biskup Ivan Tomko Mrnavić, dok je nekoliko kršćana i muslimana prelazilo brodicom Savu, s obližnje džamije začuo se poziv mujezina na molitvu. To je glasno prokomentirao jedan od kršćana: „Uh, kako li dobrano reve ovo magare”! Očekivano, priveden je pred sarajevskoga mulu pod optužbom za vrijeđanje islama. No mula reče:³⁰

“Onde da questo inaspettato accidente leuatosi rumore tra principali Turchi, che iui si trovano, con biasmo di sentenza stimata ingiustissima il Mula fatti tacer tutti ad alta voce disce: Se l’huomo che ho assolto fusse Turco, l’haverei impallato, o fatto scorticare viuio, come sacrilego contra la sua e nostra religione, ma mentre lui persiste d’essere christiano con hauer lui quella medema mala opinione della nostra fede, che noi tenimo della loro, per giustitia son stato necessitato d’assoluerlo e pagarli le spese per danni patiti; attesoche quando a modo nostro lui fosse stato punibile, per l’istessa ragione, tutti li Turchi sarebbero egualmente punibili e degni del medemo castigo, per le detrations che continuamente fanno contra la lege christiana. Con qual modo li suditti commessi alla cura sua in breue s’annichilarebbono a pregiudicio della ragione e del principe che l’hauera destinato a quella carica per conseruare non distruggere li popoli. Da quali acquietata l’audienza ogn’uno si ritrouo non senza lode del giudice.”

Gledišta islamskih vladara i upravljača te pravnika klasičnoga razdoblja spram „uvjeta zaštite” uopće nisu jedinstvena i doslovce pokrivaju raspon od „zamalo” ravnopravnosti do „zamalo” uništenja. Tako je u 8. stoljeću na inicijativu guvernera egipatskim muslimanima izuzetima od vojne službe bila nametnuta glavarina,³¹ dok bi znameniti znanstvenik i pravnik Faḥruddīn Rāzī (1149./1150.–1209.) „potpisao” Binswangerove teze (sredstvo za konverziju i sl.). Velika pak većina zastupa gledišta između ovih krajnjih slučajeva.

No nazadovanje srednjovjekovnoga orijentalnoga kršćanstva u brojčanom smislu nije posljedica sustava „zaštite” po nekom automatizmu, nego je do njega došlo prije svega zbog ratnih i gospodarskih katastrofa od 11. do 13. stoljeća, zbog kojih je i *dimma* posljedično postajala restriktivnijom.³²

29 Ovi primjeri dobro ukazuju na predislamske početke ustanove „zaštite”, kada se snažnije pleme obvezuje slabijemu da će ga braniti. No ima i mišljenja da se radi o ustanovi preuzetoj iz sasanidskoga sustava. U svakom slučaju korijeni joj nisu islamski.

30 *Glasnik Zemaljskoga muzeja u Sarajevu*, 21, Sarajevo, 1909., str. 370–371.

31 Arnold 1913: 125.

32 Ratna pustošenja golemih razmjera, širenje pustinja i „beduinizacija” toga razdoblja osobito su teško pogađali ruralno stanovništvo, velikim dijelom nemuslimansko.

Post scriptum

Danas je vrlo zaoštren fenomen islamom zaodjenuta terorizma, te često ideologiju džihadista neupućeni, a još više zlonamjerni autori projiciraju unazad do samih početaka islama. No u pitanju je gotovo zakonita pojava da politički radikalizam nastupa onda kada dotadašnji model doživljava slom (postkolonijalni panarabizam socijalističkih boja). I to je sve.

Rasprave o tim i sličnim pitanjima pojavljuju se u novije vrijeme i u hrvatskoj javnosti (2017., tjednik *Globus* i drugdje; prijedporima daje poticaja možda nešto manje terorizam u svijetu, a nešto više pitanja sudbine BiH). Tom je prilikom antiislam-ski diskurs osobito obilježio prilog Borisa Havela, koji bi tu imao biti mjerodavnim stručnjakom. Između brojnih neutemeljenih tvrdnjā koje je iznio, izdvojio bih onu koja se tiče „uvjeta zaštite”, a tumači ju kao „reket”, kada kriminalci traže da im se plati kako ne bi nasrtali na život i imovinu žrtve. Islamizacija kao posljedica čini se da je ovdje prisutna na više posredan način negoli u Binswangeru. Osvrćući se na *devširmu*, odnosno takozvani „danak u krvi”, pokazao je elementarno neznanje, svrstavajući i tu ustanovu među poluge islamizacije (kako roditeljima ne bi bila otimana djeca). Međutim, u Bosni su muslimani imali povlasticu da daju zdrave dječake (od 13 do 17 godina, a ne malu djecu, što je „andrićevska” slika), te se štoviše barem povremeno i branilo uzimati sinove nemuslimana.³³

Umjesto zaključka: ne brzati, dobro proučiti literaturu, posebice noviju, kako bi se izbjegla situacija sjajno ocrtana u orijentalnoj priči o slijepcima i slonu.

Popis literature

- ARNOLD, Thomas Walker 1913. *The preaching of Islam: A history of the propagation of the Muslim faith*. Westminster: Archibald Constable & Co.
- BALDICK, Julian 1997. *The Black God: The Afroasiatic Roots of the Jewish, Christian, and Muslim Religions*. London / New York: I. B. Tauris & Co.
- BINSWANGER, Karl 1977. *Untersuchungen zum Status der Nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts: Mit einer Neudefinition des Begriffes »Dimma«*. München: R. Trofenik.
- COOK, Michael; Patricia CRONE 1977. *Hagarism: The Making of the Islamic World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DAUM, Werner 2017. Tithes for the God and the Origins of the cult at Mecca. *Anthropos* 112: 517–535.
- DONNER, Fred 2002–2003. From Believers to Muslims: Confessional Self-identity in the Early Islamic Community. *Al-Abhath* 50–51: 9–53.
- GAUDEFROY-DEMOMBYNES, Maurice 1969. *Mahomet*. Paris: Albin Michel.
- KIEL, Machiel 1985. *Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period*. Assen-Maastricht: Van Gorcum.

33 Bašbakanlık Osmanlı Arşivi (Osmanski arhiv predsjedništva vlade Istanbul).

Abstract

The question of the source of Islam is becoming increasingly important, and mostly because until recently there was no appropriate answer to it. The beginnings, the core and the essence of Islam were easily seen in the ideological structures that dominated from the eighth to the nineteenth century. Even worse than that, one often wants to find the basis of today's radicalism in the beginning. And that Islam *in nuce* implies broad inclusiveness and that it is not a closed, petrified system is the weft of the latest research, and even the purpose of this article. So we can say that there have been at least three turning points in the history of Islam, regularly on the line of redefining goals. One apocalyptic "movement of believers", widely open, was first confessed thirteen centuries ago and adapted to the imperial *Machtpolitik*. Then, in the context of decolonization, there was a secularist turn, and when its potential was exhausted, a time of unrest and insecurity ensued with quite strong outbursts of extremism. The history of Islam is characterized, in contrast to the triple division, by the dual division into classes, or castes, where *oratores* and *bellatores* are one and the same. And nothing will change there. But nowadays there is an opportunity to gain a deeper understanding of the message of a long line of Islamic thinkers, on the trail of the Qur'anic revelation, that waging the greatest and most valuable *jihad* means coping with oneself.

Nebo ga je usmjerilo na taj Put: Kozmološka dimenzija Konfucijeve filozofije

Sažetak

Konfucije, kao tipičan „akozmički” mislitelj, odbija govoriti o kozmološkim temama, kao što su „Put neba”. Ipak, čini se da neka njegova učenja, osobito ona koja se tiču praktične filozofije, imaju određenu kozmološku pozadinu. Ovdje se otvara pitanje: uključuje li Konfucije u svoje učenje kozmološke koncepcije, iako o njima nikada nije otvoreno raspravljao? Postoje li kozmološke pretpostavke/utemeljenje Konfucijeve praktične mudrosti? Slijedeći ta pitanja ovaj rad, analizirajući zbirku Konfucijevih izreka *Analekti*, razmatra kozmološku dimenziju Konfucijeve praktične filozofije.

Uvod¹

Poznata je činjenica da je Konfucije (551.–479. pr. Kr.), kako je portretiran u zbirci svojih izreka *Lunyu* (*Diskusije, Razgovori*), poznatijih pod naslovom *Analekti*,² bio tipičan antički „akozmički”³ mislitelj, koji nije pokazivao interes za raspravljanje o kozmološkim⁴ konceptima. Konfucijeva svjetovna, humanistička i racionalistička

- 1 Ovo je dorađena i proširena inačica mog prvoga sinološkoga rada pod naslovom „Confucius metaphor of the attuned ear”, koji sam izlagala na 17. bijenjalnoj konferenciji *European Association of Chinese Studies* u Lundu, 2008. godine. Srdačno se zahvaljujem akademiku Ježiću, tadašnjemu pročelniku Katedre za sinologiju, na poticanju za bavljenjem klasičnom kineskom filozofijom i svesrdnoj potpori na mom sinološkom putu. Također, zahvaljujem se kolegama Kardašu i Andrijaniću, koji su mi prijateljski pomagali savjetima kad je god trebalo i koji su svojim uzornim radom postavili standarde koje valja slijediti.
- 2 Prema recentnim istraživanjima, *Analekti* je djelo nekoliko generacija Konfucijevih učenika, nastajalo u razdoblju od dvjesto do tristo godina. Najraniji dijelovi napisani su ubrzo nakon smrti Učitelja 479. pr. Kr.
- 3 Pod pojmom „akozmički mislitelj” podrazumijevam mislioca koji svoj nauk ne gradi na ideji o postojanju jednoga (stvorenoga) „svijeta” ili „kozmosa”, te na totalitetu stvari koje ga čine.
- 4 Slijedim Mary Evelyn Tucker u njezinoj upotrebi termina *kozmozologija*, koji definira kao „djelovanje svemira koje pruža smislenu sliku svijeta i uloge ljudskoga bića u njem.” Kozmozologija je „specifičan, fokusiran opis stvarnosti često povezan s pričom ili naracijom ... konkretnije povezana s objašnjenjem svemira (mitskoga ili znanstvenoga) i uloge ljudskih

orijentacija razvidna je u izboru tema i koncepata o kojima poučava. Kao što Herbert Fingarette primjećuje:⁵

„Teme i glavni koncepti u *Analektima* odnose se prvenstveno na ljudsku prirodu, načine ponašanja i društvene odnose. Neke su od tema koje se stalno ponavljaju, uljudnost / ritualno ponašanje (*li*), čovječnost (*ren*), reciprocitet (*shu*), odanost (*zhong*), učenje (*xue*), glazba (*yue*) i društveni odnosi, poput odnosa između vladara i podanika, te oca i sina.”

Usmjeren na etička, društvena i politička pitanja, posebno naglašujući proces samokultiviranja, Konfucije nije govorio o aspektima stvarnosti koji se tiču prirode i strukture kozmosa, te o onim aspektima koji nadilaze empirijsko, neposredno i izravno iskustvo. Na primjer, Konfucijev učenik Zigong navodi da Učitelj nije govorio o putu Neba (*tian dao*): „Možemo učiti od Učitelja o kulturi, ali ga ne možemo čuti kako govori o temama kao što su ‘ljudska priroda’ (*xing*) i ‘put Neba’ (*tian dao*).” (*Analekti* 5.13) Osim toga, Konfucije nije ništa govorio o nizu pojava kao što su čuda (*guai*), uporaba sile (*li*), nered (*luan*) ili duhovi (*shen*). (*Analekti* 7.21) Tek katkad, Učitelj bi spomenuo splet okolnosti (*ming*). (*Analekti* 9.1) Jednom riječju, Učitelj nije govorio o temama koje nadilaze svakodnevno ljudsko iskustvo i njegovo razumijevanje.

Iako Konfucije nije poučavao o kozmološkim temama, u *Analektima* nalazimo niz primjera iz kojih se može iščitati silna važnost koju pripisuje kozmološkim entitetima. Primjerice, Konfucije kaže: „Samo je Nebo istinski veliko, i samo ga je (mudrac) Yao imao za svoj model.” (*Analekti* 2.4) Nadalje, opisujući svoj životni put, Konfucije tvrdi: Od pedesete sam shvatio nalog Neba. (*Analekti* 3.13) Štoviše, prema izreci njegova učenika Zi Gong, Nebo je postavilo Konfucija na taj životni put. (*Analekti* 9.6) Osim toga, Konfucije tvrdi: „Plemenita osoba drži tri stvari sa strahopoštovanjem: nalog Neba (*tianming*), osobe na visokom položaju i riječi mudraca...” (*Analekti* 16.8) Potom, on navodi: „Osoba koja ne razumije nalog Neba, nema načina da postane plemenita osoba.” (*Analekti* 20.3) Također, „Osoba koja vrijeđa Nebo, nema se gdje drugdje moliti.” (*Analekti* 8.19) Na temelju ovih citata otvaraju se pitanja: Postoje li kozmološke pretpostavke ili utemeljenje Konfucijeve etičke i praktične filozofije? Temelji li se Konfucijeva praktična mudrost na kozmološkim uvidima koji nisu eksplicitno zahvaćeni? Znači li Konfucijevo pridavanje iznimna značenja kozmosu njegovu duboku uronjenost u kozmološki „poredak stvari”, koji na prvi pogled nije prepoznatljiv?

U pogledu odnosa između kozmologije i Konfucijeve etičke i praktične filozofije, postoje dva glavna suprotna stajališta među stručnjacima. Jedna pozicija, koja se vidi u radu stručnjaka kao što su David L. Hall, Roger T. Ames, Marcel Granet, Jacques Gernet, Rolf Trauzettel i Peter Weber/Schäfer, tvrdi da postoje implicitne koz-

bića u njem. Kozmologija može, ali i ne mora uključivati kozmogoniju (priču o podrijetlu).” Tucker 1998: 5–45.

5 Fingarette 2019: 3.

mološke pretpostavke Konfucijeve praktične i društvene filozofije.⁶ S druge strane, Heiner Roetz, zagovornik suprotnoga stajališta, smatra da se u *Lunyu* ne može dokazati kozmološki temelj etike. Prema Roetzu, gore spomenuti stručnjaci Konfuciju pripisuju „implicitnu kozmologiju” i „prešutnu intuiciju”. Međutim, prema njegovu mišljenju, „prisutnost kozmološkoga pogleda na svijet (...) ne može se jednostavno zaključiti iz navodnih pozadinskih pretpostavaka koje su općenito dijelili stari Kinezi”.⁷ Roetz upozorava na implikaciju toga pripisivanja na evaluaciju klasične kineske filozofije jer se holističko poimanje „računa kao pokazatelj da se nije dogodio proboj prema prosvjetljenju.”⁸

Polazeći od prije navedenih pitanja, cilj je ovoga rada istražiti kozmološku dimenziju Konfucijeva nauka s posebnim fokusom na odnos između kozmologije i etičke, političke i praktične filozofije. Kako bih provjerila hipotezu da Konfucijeva praktična filozofija u cjelini ne stoji samo na pragmatičnom tlu, već je duboko utemeljena na samorazumljivoj viziji svijeta kakav jest, istraživanje ću provesti u dva koraka. Najprije ću analizirati glavne kozmološke koncepte koji se javljaju u *Analektima*. U drugom dijelu rada usmjerit ću analizu na Konfucijevu praktičnu filozofiju obrađujući metafore koje predstavljaju najviši čin praktične mudrosti.

Što Nebo ima reći?

Razmatranje odnosa između Konfucijeve filozofije i kozmologije započet ću pitanjem koje se prirodno otvara: koji su mogući razlozi Konfucijeve suzdržanosti u raspravi o kozmološkim temama? Glavni povijesni komentari *Analekata* sadrže niz različitih odgovora. Neki su komentatori vjerovali da Učitelj nije govorio o tim temama jer su one po prirodi transcendentne i neizrecive, te ih stoga treba razumjeti „tiho” ili intuitivno; neki su vjerovali da te stvari zahtijevaju visoku razinu inteligencije za razumijevanje i da ih Učitelj ne bi poučavao općoj skupini svojih učenika; neki su smatrali da apstraktne metafizičke ideje nastoje zavesti ljude i navesti ih da se okrenu od stvarnoga fenomenalnoga svijeta u potrazi za Putom; a neki od njih vjeruju da ih osoba može razumjeti samo kroz osobno razumijevanje.⁹

Pogledajmo odgovore koji se mogu iščitati iz samih *Analekata*. Govoreći o temama koje je predavao, Konfucije je jednom izričito rekao da je sve svoje znanje prenio svojim učenicima: „Gospodo, mislite li da vam nešto ne govorim? Zaista nemam tajna od vas. Ne postoji ništa što ne bih podijelio s vama; jesam li takva osoba?” Iz ovoga proizlazi da Konfucije o kozmološkim temama nije govorio jer su naprosto izvan domene (njegova) znanja. Suzdržavati se od spekuliranja, tj. ne govoriti o temama koje ne razumijete, značajka je uzorne/plemenite osobe, *junzi*. To

6 Hall 1987: 239.

7 Roetz 1993: 228.

8 Roetz 1993: 226–227.

9 Ivanhoe 2002: 119–133.

je etičko-epistemološko postignuće, znak mudrosti, koji se definira kao „znati ono što znaš i znati ono što ne znaš”. Dakle, Konfucije se, kao uzorna osoba, potpuno suzdržavao spekulirati (vi) o kozmološkim konceptima. (*Analekti* 9.4)

Osim toga, iz dijaloga između Konfucija i njegova omiljenoga učenika Zilua može se naslutiti još jedan mogući razlog Konfucijeve šutnje o kozmološkim konceptima. U tom razgovoru Zilu pita kako služiti duhovima (*gui*) i bogovima (*shen*). Konfucije odgovara: „Ne možete još ni ljudima služiti, kako biste već mogli služiti duhovima? Zilu je opet pitao: ‘Smijem li pitati o smrti?’ Učitelj odgovara: ‘Još ne razumiješ život, kako možeš razumjeti smrt?’” (*Analekti* 11.12) Prema mome mišljenju, u ovim odlomcima Konfucije ocrtava ideju znanja kao stalnoga procesa koji je usko povezan s unutarnjim kapacitetom razumijevanja. Istina nije ništa što se može steći u apstraktnom činu spoznaje, već nešto što se prirodno razvija u kontekstu samokultivacije. U svakom stupnju osoba mora biti svjesna vlastitih epistemoloških ograničenja, ali u isto vrijeme biti otvorena za daljnje pročišćavanje uvida. Konfucije, dakle, poučava istinu prema epistemološkim sposobnostima svojih slušatelja koristeći se vještim „pedagoškim” sredstvima. Isto tako, u *Analektima* postoje primjeri kako Učitelj daje različite odgovore različitim učenicima. Može se zaključiti da Konfucije nije odbijao govoriti o kozmološkim pitanjima, nego je to činio na način koji je svojstven unutarnjim sposobnostima njegovih slušatelja,¹⁰ tj. usmjeravajući njihovu pažnju na male, svakodnevne teme¹¹ kao polazište za moguće dublje poniranje u svijet kakav jest.

Na posljektu, Konfucije na jednome mjestu u tekstu propituje učinkovitost poučavanja riječima: „Učitelj je odgovorio: ‘Što *tian* ima reći? Pa ipak, četiri se godišnja doba okreću i bezbroj se stvari rađa i raste unutar njih. A što *tian* ima reći?’” (*Analekti* 7.19) U toj izjavi Konfucije propituje učinkovitost govora kao oblika poučavanja te promiče poučavanje primjerom kao najdjelotvornijim načinom poučavanja.

Samo je Nebo veliko!

Kako bih rekonstruirala kozmološku dimenziju Konfucijeva mišljenja, započet ću analizom stožernih pojmova Konfucijeve kozmologije, a to su *tian*, *ming*, *dao* i *de*. Središnji „kozmoški” pojam u *Analektima* jest *tian*, ‘Nebo’. David L. Hall i Roger T. Ames razlučuju dva različita značenja Neba u *Analektima*.

Prvo, postoji antropomorfna koncepcija, prema kojoj je Nebo odgovorno za na-

10 Može se primijetiti da je Konfucije davao različite odgovore na ista pitanja svojim učenicima, što se također može protumačiti iz pedagoškoga aspekta kao njegovo prilagođavanje individualnosti svakoga zasebnoga učenika.

11 Michael Puett primjećuje kako Konfucijev utjecaj ne proizlazi iz njegova bavljenja „velikim temama, već onima varljivo jednostavnima – idejama koje preokreću sve što znamo o samima sebi i o našem odnosu s drugim ljudima”. (Puett 2016: 24)

čin na koji stvari jesu i trebaju biti.¹² U svom antropomorfnom značenju, Nebo se shvaća kao svjesno biće, koje može intervenirati u ljudski svijet. Na primjer, u *Analektima* 9.5 jedan od učenika kaže: „Kada je Majstor bio opkoljen u Kuangu, rekao je: S davno mrtvim kraljem Wenom, ne živi li kulturna baština ovdje u nama? Da je Nebo namjeravalo uništiti ovo nasljeđe, mi, kasniji naraštaj, ne bismo mu imali pristup. Ako Nebo ne namjerava uništiti ovu kulturu, što mi mogu učiniti ljudi iz Kuanga?” Osim utjecaja na ljudski poredak, Nebo ima i sposobnost razumjeti individu. Pa tako Konfucije navodi „Samo me Nebo cijeni!” (*Analekti* 8.18), čime implicira da njegov (moralni) put, često neshvaćen od ljudi, ima potporu od više instance, tj. od Neba. Osim toga, Nebo je izvor vrlosti: „Učitelj je rekao: ‘*Tian* je stvorio vrlost (*de*) u meni – što mi Huan Tui¹³ može učiniti!’”

S druge strane, *Analekti* također očituju depersonaliziranu, naturalističku koncepciju *tiana*, prema kojoj se Nebo shvaća kao „pravilan obrazac koji se uočava u odvijajućim procesima postojanja”, kao izvor svih pojava i procesa prirodnih promjena. U ovakvu razumijevanju Nebo ne čini nikakve namjerne radnje, njegovo je djelovanje spontano, „samo od sebe”.

Postavlja se pitanje kako se mogu objasniti ta dva različita razumijevanja Neba? Prema mome mišljenju, mogući odgovor nalazi se u kompozitnoj naravi teksta. Naime, *Analekti* su nastajali sabiranjem kroz nekoliko generacija, dosegnuvši konačnu verziju u ranom razdoblju dinastije Zapadni Han. U tom procesu nastajanja vidi se obrat iz antropomorfnoga (ranijega) razumijevanja Neba u depersonalizirano (kasnije) razumijevanje Neba.

Iz načina na koji se razumijeva Nebo, nadajū se i neki elementi odnosa između Konfucijeve etike/političke filozofije i kozmologije. Prvo, unutar antropomorfnoga viđenja, Nebo se razumijeva kao izvor nečijega kapaciteta za moralno djelovanje (*de*): „Učitelj je rekao: ‘*Tian* je stvorio vrlost (*de*) u meni – što mi Huan Tui može učiniti!’” (*Analekti* 7.23) Dakle, ljudski kapacitet za moralno djelovanje ima kozmološku pozadinu/izvor. Tako, učenik Zi Gong tvrdi da je *tian* imao ulogu u tome da Konfucije postane mudrac (*Analekti* 9.6). Ti primjeri ukazuju na povezanost Neba i određenoga ljudskoga bića kroz temeljni etički pojam *de*, koncept koji označuje nečiju sposobnost, kapacitet za samokultiviranje, te upućuju na kozmološku dimenziju Konfucijeve etike.

S druge strane, u svojoj depersonaliziranoj inačici, Nebo postaje obrazac vrijedan divljenja i oponašanja. Nebo, ne čineći ništa, čini sve (*wu wei*). Takvo djelovanje Neba postavlja se kao model ljudskoga djelovanja. Samo su najveći u tome uspješni, kao što su vladar-mudrac Shun (*Analekti* 15.5) i Yao (*Analekti* 8.19). Pa tako i Konfucije kaže: „Radije ne bih govorio.” Zi Gong odgovara: „Ako ti, Učitelju, ne

12 Hall 1987: 203.

13 Huan Tui bio je ministar u državi Song koji je osmislio pokušaj atentata na Konfucija. Prema *Zapisima velikoga povjesničara* Sime Qiana, Huan Tui je naredio svojim podanicima da posjeku stablo pod kojim su Konfucije i njegovi sljedbenici održavali ritual, kako bi ih smrtili na smrt.

govoriš, što ćemo mi, tvoji učenici, moći zabilježiti?” Učitelj je rekao: „Govori li Nebo? Četiri godišnja doba idu svojim tijekom i sve se stvari neprestano stvaraju, a govori li Nebo ista?” Iako zvuči paradoksalno poučavati bez govora, najučinkovitiji je način poučavanja naprosto „biti”, tj. poučavati primjerom, čime mudrac potiče druge na djelovanje, oponašajući stvaralačku snagu Neba (*Analekti* 17.19). Ovdje se može primijetiti da se Konfucije ne bavi Nebom kao predmetom spoznaje, već prvenstveno kao modelom za djelovanje, što ukazuje na njegovu tendenciju k tipu znanja „*knowing how*”, u opreci spram znanja „*knowing that*”.¹⁴

Na kraju, postavlja se pitanje, može li se Nebo u *Analektima* opisati kao transcendentno načelo koje je superiorno u odnosu na fenomenalni (prirodni i ljudski) svijet? Smatram da se ovaj metafizički obrazac ne može primijeniti na Konfucijevu filozofiju jer metafizičko mišljenje u osnovi podrazumijeva model statične imitacije, tj. razlučivanje i razumijevanje stvari prema svom modelu (principu) i posljedično djelovanje prema tom znanju. Nasuprot tomu, Konfucije tvrdi da su ljudi stvaratelji svijeta u kojem žive: „Čovjek može povećati *dao*, *dao* ne može povećati čovjeka.” (*Analekti* 15.29) Možemo dodati da je sam svijet otvoreno polje mogućnosti iz kojega čovjek može izabrati i oblikovati svoj konkretan oblik postojanja. Isto vrijedi i za ljudsko društvo, a kumulativni izraz ovoga stalnoga procesa odabira i oblikovanja jest tradicija. Stoga, kineskomu konceptu Neba primjerenija je „imanentna” interpretacija, budući da je Nebo trajni obrazac prirode imanentan prirodnomu poretku. *Tian* je svijet koji se razvija i jest sam po sebi. *Tian* je i ono što naš svijet jest i kakav jest. Upravo je tako, i ako postoji ikakvo opravdanje da se podvuče razlika između *tiana* i svijeta, možemo samo reći da *tian* postoji kao svijet i svijet postoji kao *tian*. Drugim riječima, *tian* je oznaka činjenice da je svijet sam po sebi organizirana struktura koju kineska tradicija prepoznaje i imenuje kao harmoniju¹⁵ (iz toga možemo razumjeti veliku važnost glazbe, koja na najintenzivniji način aktivira tu strukturu u ljudskoj prirodi). Kada su dijelovi usklađeni s cjelinom i obrnuto (tj. kada su korelativni), tada ova struktura postaje vidljiva, a u domeni ljudskih poslova otkriva se kao sklad unutar čovjeka i izvan njega (kao odgovarajući društveni poredak). To usklađivanje dijelova i cjeline, međutim, ne podrazumijeva nužno oponašanje savršenoga modela (transcendentno načelo), već prije aktivno prilagođavanje vlastite prirode uz potencijalno najviše postignuće samokultivacije, odnosno usklađivanje sa strukturom (harmonijom) svijeta u cjelini – a to je postignuće druga riječ za mudrost.

14 Analitički filozof Ryle u svom radu *The Concept of Mind* (1949.) razlikuje ove dvije vrste znanja: *knowledge that*, koje odgovara znanju činjenica, tj. propozicijskomu znanju, i *knowing how* – znati kako činiti nešto, npr. svirati klavir, peći kolač, skijati itd.

15 Recentne radove na temu harmonije u ranoj kineskoj filozofiji vidjeti u: Li; Kwok i Düring 2020.

Život i smrt određeni su *mingom*

Koncept od značajne važnosti u Konfucijevim *Razgovorima* jest *ming*, višeznačan pojam, koji se prevodi kao ‘sudbina’, ‘misijska’, ‘uzročni uvjeti’, ‘mandat’, ‘splet okolnosti’ i ‘nebeski dekreti’. Rječnik *Shuowen jiezi* (*Objašnjenje jednostavnih i razlaganje složenih znakova*) iz razdoblja dinastije Zapadni Han autora Xu Shena (58.–147.) definira *ming* kao glagol *shi* 使 ‘napraviti’, ‘uzrokovati’, ‘zapovijedati’, te ga rastavlja na dva jednostavnija elementa: *ling* 令 ‘naložiti’, ‘prouzročiti’, ‘život’, ‘sudbina’ i *kou* 口 ‘usta’.¹⁶ Temeljna ideja koju predstavlja *ming*, jest ‘zapovijediti’, ‘prouzročiti da se dogodi’, a komponenta usta ukazuje na verbaliziranu naredbu. Iz svoga doslovnoga značenja ‘naredba’ ili ‘nalog’, u ranoj se kineskoj literaturi proširila ideja o „nalogu Neba”, „Nebeskom mandatu” *tianming* 天命.

Prema Kwong-loi Shunu, različita tumačenja *minga* općenito se mogu okarakterizirati kao „deskriptivna” ili „normativna”.¹⁷ U jednoj krajnosti, deskriptivno tumačenje (čiji su zagovornici Robert Eno i Ted Slingerland)¹⁸ drži da se *ming* odnosi na silu koja je izvan ljudske kontrole.¹⁹ Na drugom je kraju spektra normativno tumačenje (na primjer Tang Junyi), prema kojem se *ming* shvaća kao funkcionalni ekvivalent etičkomu pojmu *yi* (dužnost ili pravičnost): sve je određeno Nebom.²⁰ Srednji smjer između isključivo deskriptivnoga ili normativnoga tumačenja ocrtali su stručnjaci kao što je D. C. Lau, koji razumijeva *ming* u deskriptivnom smislu kada se javlja kao zasebni termin, a u normativnom značenju u složenici *tian ming*.²¹ Sva ta tumačenja *ming* razumiju kao nešto što je naređeno odozgor, bilo da se radi o sili izvan ljudske kontrole, ili o svojevrsnom moralnom imperativu („dužnosti”) kojemu se mora pokoravati. S druge strane spektra autori poput Rogera Amesa i David Halla inzistiraju na „autonomnom” tumačenju *minga*. Prema njima *ming* označuje uvjete i mogućnosti koji definiraju određene ljudske perspektive u svijetu, to je uzročna matrica za svaki pojedini fenomen koji se u njem javlja. „Spoznavati *ming* (*zhi ming*) značilo bi, prema tome, aktivno nastojati shvatiti ljudsko postojanje u smislu njegovih uvjeta i mogućnosti, tj. tumačiti nečije uvjetovano okruženje koje je u podlozi

16 Xu Shen, 卷三, 口部, 839839, <https://ctext.org/dictionary.pl?if=en&id=27023>, 20. 1. 2012.

17 Shun Kwong-loi, „Ming 命 and Acceptance”, neobjavljeni rad, str. 2, na poveznici: <http://www.klshun.com/wp-content/uploads/2019/05/Ming-and-Acceptance-Preprint.pdf>

18 Ted Slingerland definira *ming* kao „sile koje leže u vanjskom području – to jest, u području izvan granica ispravnoga ljudskoga nastojanja, ili području života u kojem traženje ne pridonosi tomu da ga netko dobije” (Slingerland 1996: 567). Slično, Mercedes Valmisa navodi da se *ming* odnosi na vanjsku objektivnu stvarnost: „U ranom kineskom intelektualnom kontekstu *ming* obuhvaća niz područja utjecaja na ljudski život, uključujući, ali ne ograničavajući se na životni vijek, društveno-politički uspjeh i neuspjeh, razdoblja i generacije, fizičke prilike i zdravlje, sreću i nesreću. Općenito, *ming* možemo shvatiti kao sve ono što se događa bez ljudske intervencije i ostaje izvan ljudske kontrole.” Valmisa 2019: 147–199.

19 Eno 1990: 92–93.

20 Tang 1973: 118.

21 Lau 1979: 27–30.

stvaranja nečijega svijeta. Stoga *ming* nije ništa manje nego nečiji stvoreni svijet.”²²

U čem se sastoji važnost *minga* za čovjeka? Iz *Analekata* se može iščitati da *ming* ima nešto zajedničko silama koje su izvan ljudske kontrole. Pa tako, kad je Konfucijev učenik Bo Niu bio bolestan, Konfucije ga je išao posjetiti, i, uhvativši ga za ruku, jadao se: „Silom okolnosti (*ming*) gubimo ovoga čovjeka.” (*Analekti* 6.10.) Bez obzira na središnje značenje *minga*, točka prijepora tiče se njegove precizne prirode, kao i karaktera njegova utjecaja na pojedinca. Iz *Analekata* je očito da je od presudne važnosti da ljudi shvate i prihvate *ming* s dozom strahopoštovanja. Međutim, to su u stanju samo „uzorne osobe”, osobe visokoga moralnoga integriteta (*junzi*): „Uzorne osobe drže tri stvari sa strahopoštovanjem: nalog Neba (*tian ming*), osobe na visokom položaju i riječi mudraca (*shengren*). Sitne osobe ne znaju ništa o sklonostima *tiana*, ne drže ga u strahu; oni su...” (*Analekti* 16.8). S druge strane, prosječnoj, običnoj i „nekultiviranoj” osobi *ming* je nešto čudno, u najmanju ruku nepoznato i vanjsko: „Zi Gong ne prihvaća svoj *ming* i umjesto toga bavi se zaradivanjem novaca.” (*Analekti* 11.19) Razlika kako *ming* shvaćaju uzorne osobe i kako ga obične osobe ne razumiju i zanemaruju, naglašena je u 12.5: „Sima Niu se jadao: ‘Svi imaju braću osim mene.’ Zixia mu je rekao: ‘Čuo sam da se kaže: Život i smrt određeni su *mingom*; Bogatstvo i čast leže s *tianom*. Budući da su uzorne osobe (*junzi*) pune poštovanja u svom ponašanju, poštuju druge i poštuju ritualnu ispravnost (*li*), svatko na svijetu njihov je brat. Zašto bi se uzorne osobe uznemirivale time što nemaju braće?’” Razumijevanje, prihvaćanje i shvaćanje (*zhi*) *minga* nužan je uvjet da se postane uzorna osoba, a to je uvjetovano procesom samokultiviranja: „Onaj tko ne razumije (*zhi*) *ming*, nema načina da postane uzorna osoba.” (*Analekti* 20.3) To je postignuće Konfucije ostvario u svojim pedesetim godinama (*Analekti* 2.4).

Iz ovih citata naziru se dijelovi domene, ako ne i cjelokupno značenje *minga*. Prvo, *ming* je iznutra povezan sa svakim čovjekom, razumije li on to ili ne. Ako ne razumije, *ming* mu se čini kao nešto vanjsko i nepoznato. Drugo, *ming* bi mogao označivati određene događaje ili procese koji su potpuno izvan ljudske kontrole, kao što je na primjer smrt, a da ne spominjemo druge različite prirodne procese i fenomene. U tom se smislu može govoriti o *mingu* kao o vrsti sudbine ili „vanjskoj zapovijedi”. I treće, postoji način da se spozna ili razumije *ming* čak i u cijelosti.

Bez obzira na sadržaj i značenje *minga*, *ming* je iznutra povezan s praksom samokultiviranja i tek kroz taj proces postaje postupno razjašnjen, spoznatljiv i provodi se u praksi. *Ming* nije nešto „tamo vani”, već je izraz određenoga epistemološkoga postignuća, a njegovo ostvarenje očitovanje je praktične mudrosti. To je način djelovanja u svijetu koji je usklađen s „općim” tijekom postojanja (*tian*). Poznavanje *minga* stoga je epistemološki izraz drevnoga kozmološkoga uvida u korelativnost mikrokozmosa i makrokozmosa. Ili, riječima Tang Junyija, „Izraz ‘*ming*’ predstavlja međudnos ili međusobnu povezanost neba i čovjeka...”²³ Možemo reći da ne po-

22 Hall 1987: 210.

23 Tang 1973: 118.

stoji ni izvana samo u Nebu, ni iznutra samo u čovjeku; postoji, prije, u uzajamnosti Neba i čovjeka, tj. u njihovu međusobnome utjecaju i odgovoru, njihovu međusobnome davanju i primanju.

S druge strane, nekultivirana („obična”) osoba doživljava svijet oko sebe i u sebi kao nešto što je u većini slučajeva izvan njezine kontrole, kao nešto što joj naređuje neka vanjska i nepoznata sila ili sile. Većina njegovih interakcija na taj način nosi obilježje fatalizma. Ali čim počne kročiti putom samokultivacije, jaz između domena nekontroliranoga i kontroliranoga nestaje i u tome se procesu prvo otkriva jednostavno kao nedostatak razumijevanja ili uvida. Ono što je prije bilo nepoznato, vanjsko ili zastrašujuće, sada postaje sastavni dio života. Taj jaz u slučaju potpuno samokultiviranoga mudraca više uopće ne postoji jer u njem više nema napetosti između onoga što želi učiniti, onoga što bi trebao učiniti i onoga što može učiniti. On je jednostavno učinio ono što se moglo i što se mora učiniti, i u miru je i u skladu s tijekom postojanja. Fatalizam se konačno pretvara u svjesno i voljno prihvatanje poretka stvari uključujući „misteriozne” činjenice življenja i umiranja. Jer ne postoji ništa što bi moglo nadmašiti ili proturječiti poretku stvari (*tian*). Mudrac zrcali Nebo, baš kao što Nebo zrcali mudraca. Mogli bismo reći: ljudi se prema Nebu odnose kao prema *mingu*. *Ming* je „refleks” Neba u čovjeku i njegovu svijetu i od te točke počinju Konfucijeva praktična učenja. Ovaj refleks Neba Konfucije označuje kao štovanje ritualnih obrazaca ponašanja *li*, čime on još više sužava polje *minga* u domeni „kulturnoga konsenzusa”, iako je očito da u svojoj cjelini *ming* uključuje sve moguće uvjete i okolnosti kao što su npr. biološke, ekonomske, geografske i dr.

Ako se (osoba) može odvojiti od *daoa*, to nije *dao*

Što se tiče koncepta *dao* u *Analektima*, na prvi je pogled upečatljivo da Konfucije govori o „*daou* ljudske osobe” (*ren zhi dao*), a ne o „*daou* neba” (*tian zhi dao*). Štoviše, umjesto da je transcendentan ili superioran u odnosu na ljudska bića, *dao* je intrinzično povezan s njima, kao što čujemo u *Nauku o sredini* (*Zhongyongu*):²⁴ „*Dao* je takav da se (ljudsko biće) ne može odvojiti od njega ni u jednom trenutku. Ako se (osoba) može odvojiti od *daoa*, to nije *dao*.” Ideja koja se ovdje nadaje, jest da *dao* nije statična kvaliteta ili princip, već je zamišljen kao dinamički proces *prenošenja*: „*Dao* Wena i Wua nije pao na zemlju – on postoji u ljudima. Veliki ljudi shvatili su ono bitno, dok su oni inferiorni shvatili sporedno. Svatko ima nešto od *daoa* Wena i Wua u sebi. Od koga onda Učitelj ne može učiti?” (*Analekti* 19.22) *Dao* se ovdje shvaća kao tradicija naslijeđena od prethodnih generacija u kojoj sudjeluju svi sadašnji naraštaji, ali ne u istom stupnju: izvrsnije ga osobe ne samo nasljeđuju već i razumiju, dok ga drugi nasljeđuju, iako možda ne znaju za to. Možemo dodati, nasljeđuju ga nesvjesno ne znajući njegovo značenje, ali nikako ga ne mogu izbjeći:

24 *Liji*, *Zhongyong* 13, <https://ctext.org>, 15. 3. 2020.

„Učitelj je rekao: Budući da nitko ne može izaći osim kroz vrata, kako to da nitko ne izlazi s ovog puta (*dao*)?” (*Analekti* 6.17.)

Dao ne samo da se prenosi iz generacije u generaciju, već se i mijenja u ljudskim rukama, što nas dovodi do pojma ljudske autonomne aktivnosti kao domene bavljjenja *daom*. Ljudi ne samo da slijede *dao* (nasljeđe), oni imaju aktivnu, kreativnu ulogu u širenju, nastavku *daoa*: „Osoba je ta koja je u stanju proširiti put (*dao*), a nije *dao* taj koji širi osobu.” (*Analekti* 15.29) Konačno, kao što se i moglo očekivati iz dosadašnje analize, *dao* je povezan s „praktičnim” pojmovima ispravnosti (*yi*) i *ming*: „Živjeti povučeno, kako bi slijedio svoje ciljeve, djelovati prema osjećaju za ispravno (*yi*), kako bi proširio svoj put (*dao*) – takva čovjeka još nisam upoznao, kaže Konfucije.” (*Analekti* 16.11)

Ako će način (*dao*) prevladati u svijetu, to je zato što su *ming* (okolnosti) takve; ako neće prevladati, to je zato što nisu. (*Analekti* 14.36)

Dao je u Konfucijevoj uporabi stoga okružje ili kulturni kontekst u kojem ljudski život ima smisla. Prenosi se kroz tradiciju, a odražava se kroz generacije kao najbolje sredstvo za očuvanje i održavanje ljudskoga svijeta, odnosno društva ili određene civilizacije. Njegov „izgled” i „kakvoća” neizbježno su povezani s ljudskom sposobnošću djelovanja. Kao što je svaki pojedinačni način djelovanja izraz vlastita *minga*, tako je i tijek tradicije njegov kumulativni izraz. Ali u moru mogućih kulturnih oblikovanja samo neka od njih mogu osigurati stabilnost, prosperitet i koherentnost stvarnoga društva, kao što postoji bezbroj mogućih tješkova nečijega djelovanja, ali samo su neka od njih u skladu s tijekom postojanja (*tian*). I, kao što je potvrđeno i samom tradicijom, odabrati ono što je ispravno/prikladno (*yi*), znači odabrati društvene obrede (*li*) kao sredstvo za očuvanje i proširenje ljudskoga svijeta. Iako svaki čovjek može slijediti ove obrede, samo uzorna osoba razumije skriveno značenje toga, kao što na drugoj („epistemološkoj”) razini samo uzorna osoba razumije ispravan ili odgovarajući put znanja i djelovanja općenito (*tian ming*): „Uzorna osoba (*junzi*) pravi svoje planove oko puta (*dao*), a ne oko svoga opstanka.” (*Analekti* 15.32)

Nedjelatna djelatnost

Sada, nakon što sam obradila „eksplicitnu” kozmološku dimenziju Konfucijeve filozofije, koja se manifestira kroz temeljne kozmološke pojmove, prelazim na „implicitnu dimenziju” kozmologije, tamo gdje ona nije na prvi pogled očita, ali je, prema mome sudu, pretpostavljena. Nalazi se u podlozi nekih metaforičkih izričaja koji se tiču Konfucijeve praktične filozofije, a njihovo referentno mjesto nalazi se u rečenici u kojoj je Konfucije sazeo samokultiviranje (vlastiti put). Naime, osvrnuvši se na vlastiti život, Konfucije je razdjelio svoj životni put u nekoliko temeljnih razvojnih stupnjeva:

„Od petnaeste sam godine posvetio svoje srce/um učenju; od tridesete sam godine zauzeo stav; od četrdesete sam godine lišen sumnje; od

pedesete sam godine prihvatio nalog Neba; od šezdesete godine, moje se uho ugodilo; od sedamdesete godine moje srce i um slobodno slijede svoje želje, bez prekoračivanja granica.” (*Analekti* 2.4)

Ovaj (auto)biografski osvrt znakovit je ne samo kao uvid u Konfucijev osobni životni put nego i u njegovo viđenje izgradnje ličnosti putem samokultiviranja. Temeljni je stupanj obilježen posvećenošću učenju. Iz čitanja cjelokupnih *Analekata* razvidno je da je ovdje naglasak na izučavanju starih autoritativnih tekstova, kao što su *Knjiga pjesama*, *Mijena* i dr. Također, riječ je i o učenju „šest umijeća” (obredi, glazba, streljaštvo, vožnja kola, kaligrafija i matematika), među kojima posebno mjesto zauzima učenje i izvođenje obreda (*li*) – pravila prikladnoga ponašanja, uljudnosti, kao i glazbena naobrazba. Ta umijeća na pojedinca, a i na zajednicu, imaju preoblikovno djelovanje te pridonose skladu (*he*). Naredna dva životna stupnja obilježava postignuće epistemološko-praktične zrelosti, tj. „zauzimanje stava”, te „odsutnost sumnje/zbrke” (usmjerenosti k čovječnosti, k Putu.) Sljedeći stupanj procesa samokultiviranja obilježava kozmološki moment: prihvaćanje, spoznaja i ostvarenje „naloga Neba” (*tian ming*). Ovaj trenutak ukazuje na to da je prihvaćanje/spoznaja onoga što je izvan ljudske kontrole, važan dio procesa samokultiviranja. Ovdje započinje svojevrсно „usklađivanje” djelovanja s načinom na koji svijet ili kozmos biva i djeluje, što, u konačnici, rezultira, metaforički rečeno, „ugodošću uha” (*er shun*), kao pretposljednji stupanj, koji omogućuje krajnji stupanj u životu mudraca, a to je „slijediti želje/aspiracije/nagruća svoga srca/uma, bez prekoračivanja granica (onoga što je prikladno, i u skladu s ritualima)” (*cong xin suo yu, bu yu ju*). Tada je *ono što* (mudrac) *čini* u potpunom skladu s onim što želi činiti. Posljednja dva razdoblja Konfucijeva života, koja su u kineskoj komentatorskoj tradiciji tumačena zajedno, predstavljaju najviši oblik egzistencije, postignuća koja se vežu za mudraca. Proces samokultiviranja tako obilježava rast od *neznajuće* do *znajuće individue* (epistemološko postignuće); od individue koja se *samoobuzdava* pa do one koja se *prepušta* vlastitim željama (epistemološko-etičko postignuće), odnosno do ostvarenja praktične mudrosti koja se ogleda kao *djelovanje bez napora*.

U središtu je puta koji svršava djelovanjem bez napora, samokontrola/samoobuzdavanje (*ke ji*), kao i voljna usmjerenost (*zhi*) prema čovječnosti i ispravnosti te činjenju u skladu s obredima. Riječ je o stalnom zauzdavanju vlastitih želja i nagona, čuvstvenih reakcija te ispravljanju obrazaca reagiranja i ponašanja koji nisu u skladu s onime što je prikladno: „Pokoriti vlastito ja i vratiti se obrednim obrascima ponašanja čini čovječnost. Kad bi čovjek mogao na samo jedan dan pokoriti sebe i vratiti se ritualnim obrascima ponašanja, sve pod nebom pripisalo bi mu čovječnost.” (*Analekti* 12.1)

Voljna usmjerenost (*yu*), intencionalnost (*zhi*), promišljanje (*si*) te stalno vježbanje obrednih obrazaca ponašanja kontrolira i usmjerava tok bivanja, što u konačnici otvara beskrajne mogućnosti preoblikovanja vlastite prirode i okoline. Pa tako Konfucije kaže: „Čovjek je taj koji širi (svoj) put (*dao*) , nije put *dao* onaj koji širi

osobu!” (*Analekti* 15.29) U posljednjoj etapi na tome Putu, želje/instinkti toliko su kultivirani, da su u potpunom skladu s konfucijanskim vrlinama, tj. onim što je čovječno i pravično. I zato Konfucije kaže da si je dopustio da slobodno slijedi želje/instinkte svoga srca/uma.

Ono što je za temu kojom se bavimo, važno uočiti, jest to da je u najviša tri stadija života (mudrac) Konfucije „najbliskiji” kozmosu. Konfucije spoznaje mandat Neba, što je preduvjet za ostvarenje posljednja dva stadija. Premda, *prima facie*, zadnja dva stadija ne očituju povezanost s kozmosom, filološka i filozofska analiza otkriva njihove dublje kozmološke pretpostavke. Kako bismo rekonstruirali značenje metaforičkoga izraza *er shun* 順 („ugodenost uha”), počet ćemo s njegovom etimologijom. Jedan od prvih kineskih etimoloških rječnika *Objašnjenje jednostavnih i razlaganje složenih znakova* (*Shuowen jiezi*) autora Xu Shena (od oko 58. do 147.), raščlanjuje znak *shun* 順 na njegove dvije komponente – *chuan* 川, što znači ‘rijeka’, ‘potoci se spajaju’, i *ye* 頁, što znači ‘glava’. Radikal „rijeke” ukazuje na izvorno značenje znaka „slijediti/slijedeći tok rijeke”. Sarah Allan primjećuje da se u ranoj kineskoj literaturi pojam *shun* često koristi za rijeku čiji se tok prilagođava terenu kojim protječe.²⁵ Riječ *shun*, u svom glagolskom značenju, često se prevodi kao ‘slijediti uzduž’, ‘teći usklađeno (s čime)’. Kao pridjev, *shun* znači ‘usklađen’, ‘ugoden’ s objektom ugađanja, koji je često implicitan. U toj uporabi *shun* se pojavljuje i u izrazu *er shun*. *Shun* je sinoniman s glagolom *cong* 從 ‘slijediti’, koji se nalazi u izričaju „slijediti srce/um” i suprotan je od glagola *ni* 逆 ‘ići suprotno’. Edward Slingerland pokazuje da metafore *shun* i *cong* pripadaju konceptualno višoj metafori *wuwei* (wu – odsutnost; *wei* – djelovanje). *Wuwei*, što doslovno znači ‘odsutnost djelovanja’, ‘nedjelovanje’, princip je na kojem počiva kozmički red bivanja, tj. Nebo, koje ne čineći ništa, potiče sve stvaranje (*Analekti* 17.19.). *Wuwei* u mnogih ranih klasičnih kineskih filozofa i tekstova (*Daodejing*, *Zhuangzi*, *Han Feizi* itd.) postaje ideal djelovanja, način djelovanja pri kojem je čovjek sukladan djelovanju kozmosa.²⁶

Nedjelatna djelatnost odnosi se na djelovanje koje se, paradoksalno, događa bez činjenja, unatoč tomu što subjekt ne vrši napor/silu. *Wuwei* se „metaforički odnosi na stanje u kojem se radnja događa iako Subjekt ne primjenjuje napor/snagu”²⁷ kaže Slingerland. U njem je „subjekt sposoban biti slobodan od napora jer je Jastvu dopušteno da obavi sav posao”.²⁸ Slingerland svrstava metafore *wuwei*ja u dvije kategorije: one koje upućuju na slijeđenje (*following family*) i one koje upućuju na spokojnost (*at ease family*), uvršćujući pri tome *shun* i *cong* u prvu kategoriju. Iz ovoga koncepta nedjelatne djelatnosti, može se izvesti i značenje Konfucijevih dviju posljednjih etapa života. Razvidno je da je riječ o bivanju u kojem je subjekt *slobodan od napora*, stanje u kojem se radnja događa iako subjekt ne primjenjuje silu, prirodno i spontano. Tako posljednje razdoblje Konfucijeva života Slingerland opisuje

25 Allan 1997: 92.

26 Važno je naglasiti da ideal nedjelovanja različiti kineski mislioci različito tumače.

27 Slingerland 2003: 112.

28 Slingerland 2003: 112.

kao „nedostatak napora od strane Subjekta (Konfucija), koji predaje kontrolu i slijedi (*cong*) potica je Jastva (želje svog srca)”.²⁹

Kao što nebo (*tian*) ne čini ništa, a ipak se sve stvara, rađa, potiče na nastajanje i nestajanje, tako je nedjelovanje i za čovjeka, paradoksalno, ujedno stvaralački i transformativan oblik djelovanja. Mudrac je, tako, uvijek kreativan i dinamičan, jer oponaša nebo (*Analekti* 6. 30). Oponašanje kozmosa najviše je postignuće samokultiviranja. Što je osoba više kultivirana, tim je njeno djelovanje sličnije djelovanju kozmosa. Upravo taj oblik djelovanja Konfucije pripisuje tek nekolicini najvećih: „Onaj koji je djelotvorno vladao pritom ne čineći ništa, nije li to *Shun*? Što je činio? Nije učinio ništa drugo negoli dostojanstveno i s poštovanjem zauzeo svoje kraljevsko mjesto.” (*Analekti* 15.5) Za mudraca-vladara *Yaoa* tvrdi „samo je *Yao* imao Nebo za svoj model”. (*Analekti* 8.19)

Iz konteksta cjelokupnih *Analekata*, razvidno je da Konfucije nedjelatnu djelatnost razumijeva kao svojevrсни moralni spontanitet, u kojem se etičko djelovanje čini spontano, bez napora. Mudrac djeluje „iz sebe nastajućim” djelovanjem, a pritom je htijenje srca/uma ujedno i ono što je ispravno, primjereno i čovječno. S obzirom na to koliko su obredni obrasci ponašanja važni u *Analektima*, možemo se složiti sa Slingerlandom, koji primjećuje da se *wuwei* u njima prikazuje „kao neka vrsta nesvjesnosti, ovladavanja ritualima i drugim konfucijanskim praksama bez napora koje se postiže kroz cijeli život rigorozne obuke u tradicionalnim kulturnim oblicima”.³⁰ Pri tome, važno je naglasiti da taj spontanitet djelovanja uključuje stalno prilagođavanje okolnostima koje se uvijek mijenjaju. Baš kao što je protok vode određen karakteristikama terena, djelovanje individue određeno je promjenjivim okolnostima, koegzistirajući s njima i reagirajući na njih. Ta vrsta praktičnoga znanja uključuje procjenu i prikladno reagiranje na uvjete i okolnosti koji se stalno mijenjaju. Praktična se mudrost tako može opisati kao „umijeće kontekstualiziranja”. U tom spletu okolnosti, situacija, uloga, Konfucije naglašuje činjenje onoga što je prikladno (*yi*) za određenu osobu u konkretnoj situaciji i okolnostima. I dok u jednom navratu Konfucije kaže da se često boji da će čuti što je prikladno, ali neće postupiti po tome (*Analekti* 7.3), *wu wei* je stanje odsutnosti toga straha, kada se ono što je prikladno (*yi*), čini s lakoćom. Osim kontekstualnoga, *wu wei* ima i relacijski aspekt, što ukazuje na to da se samokultiviranje, tj. proces izgradnje ličnosti, razvija u odnosu spram drugoga ljudskoga bića, ono je usmjereno prema, da se izrazimo riječima Jane S. Rošker, „interaktivnoj relacionalnosti”. Samokultiviranje, tako, podrazumijeva kultiviranje epistemološke-etičke pozicije *su-nastajanja*. Kroz činjenje onoga što je prikladno, „ostvaruje se harmonija”,³¹ atribut koji se u ranoj kineskoj filozofiji pripisuje kozmosu. Tako, kako Rošker dobro primjećuje, interaktivna relacionalnost ima i socijalni i kozmološki aspekt:³² „Ta sposobnost omogućuje ljudima da djeluju

29 Slingerland 2003: 114.

30 Slingerland 2003: 114.

31 Hall 1987: 249.

32 Rošker 2020: 1.

u rezonanciji sa svemirom, ali i u skladu s članovima vlastite skupine.” Slično, Jiyuan Yu ističe da „iz društvenih obreda, primjerenost dobiva shvaćanje općega pojma dobra koje odražava *dao neba*”.³³

Na kraju, može se izvesti zaključak da je Konfucijevo poimanje kozmosa utjecalo i na njegovo formiranje moralnosti, posebice na Konfucijevu interpretaciju ideala nedjelovanja, u kojem kultivirana osoba automatski, bez susprezanja, unutarnjih sukoba, odmjeravanja i vaganja čini ono što je moralno ispravno, prilagođavajući se konkretnim okolnostima te time stvarajući sklad u odnosu spram drugoga. Stadij nedjelovanja tako očituje ironičan obrat, naime napornim „klesanjem” vlastite (afektivne i voljne) prirode, čovjek se na kraju vraća prirodnomu djelovanju, koje je u skladu s kozmičkim poretom.

Zaključak

Iz analize temeljnih kozmoloških koncepata u *Analektima* proizlazi da Konfucije nije bio samo praktičan mislitelj, već je i duboko uronjen u kozmološki „poredak stvari”, koji nije očigledan na prvi pogled. Konfucijev temeljni projekt, a to je projekt samokultivacije, uvezan je u kozmološki „poredak stvari”. Ovdje se otvara pitanje kako je moguć proces samokultivacije, tj. što je „garancija” da će proces na kraju doći do željenoga kraja. U početku bismo sa sigurnošću mogli reći da ono što je „empirijski” ili *prima facie* vidljivo, jest činjenica da svaka vrsta ili način djelovanja donosi određene učinke ili „provocira” određeni splet okolnosti. Na razini samokultivacije to očito znači da određena vrsta životnoga projekta postavlja tijekom (ili „provocira” okolnosti) u kojem će se dogoditi određena vrsta unutarnjega razvoja. Dakle, u slučaju Konfucijeva „uskladenoga uha” i „spontanoga prepuštanja vlastitim željama” možemo reći da je ovo postignuće prirodan ishod njegove odabrane vrste životnoga projekta, ali i puta na koji ga je postavilo Nebo, tj. puta koji je usmjeren k čovječnosti i pravičnosti. Mislim da je ovdje riječ o svojevrsnome „izabranom determinizmu”, tj. ništa nije naređeno odozgor u strogom metafizičkom smislu, ali jednom odabrano, što god to bilo, upravo taj čin u isto vrijeme pokreće okolnosti koje su neizbježno produktivne u smislu „učinaka”. Drugim riječima, postoji određeni obrazac događanja koji ne podrazumijeva nužno rigidnu kauzalnu vezu (uzrok proizvodi učinak), već ovaj obrazac omogućuje organiziranje postojanja na odabrani način.

Obrazac događanja mogao bi biti najopćenitije značenje pojma *tian* i u tom smislu predstavlja sam kontekst i uvjet zbivanja bilo koje vrste. Ima li ovaj obrazac ontološko prvijenstvo u odnosu na svijet postajanja ili je upravo to način na koji se taj isti svijet događa/djeluje, pitanje je koje je izravno povezano s problemom transcendencije u kineskoj filozofiji. Konfucije, naravno, šuti o ovoj točki, ali moje je mišljenje da je neporecivo da je njegov projekt samokultivacije, kao i kultivacije

33 Jiyuan Yu 2013: 167.

društva na neki način poduprt njegovim uvidom u ovaj obrazac. Predstavlja li ga on u antropomorfnome značenju ili u značenju prirodnoga procesa, kao sam proces postojanja, mislim da je ovdje od manje važnosti. Ono što je međutim važno, jest to da ovaj obrazac događanja (*tian*) pruža mogućnost djelovanja, što je dodatno poduprto koncepcijom *de*. Ali iako nijedan čin ne može proturječiti *tianu*, nije ni svaki čin u skladu s njim. Samo onaj tko ima epistemički pristup samoj prirodi procesa nastajanja svijeta (*tian*), može djelovati na način koji ne odstupa od same te prirode ili je potpuno s njom u skladu. Ovaj je mudrac i stoga u stanju prenijeti ili komunicirati „volju” ili „mandat” *tiana* (*tian minga*) u svijetu (tj. društvu) u kojem živi. Dakle, frazom „znati i ostvarivati vlastiti *ming*” (*zhi ming*) prenosi se najprikladniji način djelovanja, koji u dijelovima i kao cjelina uvijek prirodno proizlazi iz samoga procesa postojanja (*tian*). Dakle, svatko ima svoj *ming*, tj. svoj specifičan način organiziranja postojanja. Iz ljudske perspektive, ovaj se način pokazuje kao različite aktivnosti koje donose unutarnju harmoniju unutar sebe, a time i unutar društva. Među tim aktivnostima Konfucije ističe obrede (*li*) kao najbolje vješto sredstvo za stvaranje i održavanje toga sklada. Nakupljanje i održavanje tih prikladnih djelatnosti (čija su značenja inherentno usklađena s *tian*) način je za postajanjem civiliziranim čovjekom, i to je značenje Konfucijeva *daoda*.

Što se tiče metafore „usklađenoga uha” i posljednje Konfucijeve etape života, one se mogu protumačiti kao visoki epistemološki i etički ishod procesa samokultiviranja, a iz toga se kuta sam proces samokultivacije može shvatiti kao sustavno pročišćavanje procesa spoznavanja. Stoga bih ovo postignuće prije tumačila u kategoriji fenomenologije nego metafizike. Metafizički bi pristup sugerirao da „usklađeno uho” znači u potpunosti upoznati neki „vanjski” princip (ili ga prepoznati u sebi) i djelovati u skladu s njim. Fenomenološka interpretacija, s druge strane, sugerira da je proces samokultivacije analogan samomu procesu postojanja (proces postojanja kao samokultivacije) i u tom smislu ne stječe ništa (odnos subjekt – objekt), već samo prepušta procesu postojanja evoluirati. To je postignuće mudrosti, a mudrac je onaj koji je na taj način uvijek „uključen” u tok drugih bića. Stoga, ovdje se može govoriti o ostvarenju „relacijskoga ja”, konceptu identiteta koji se ostvaruje u su-odnosu s drugim. „Vanjska” ili estetska značajka toga ugađanja i slijeđenja srca/uma jest harmonija, pa ne čudi što Konfucije toliko ustraje na glazbi kao sredstvu upravljanja ljudima, a ne na riječima mudrosti i njihovim značenjima kao epistemološkom polju i kontekstu samokultiviranja i kultiviranja društva. Sviranje usklađene glazbe kod Konfucija ima istu svrhu kao, primjerice, filozofski dijalozi između Sokrata i njegovih slušatelja kod Platōna. Svi oni namjeravaju probuditi vlastito, izolirano i nepovezano biće i postaviti ga na tok svijeta kakav je sam po sebi (*tian*). Biti harmoničan znači biti svijet.

Popis literature

(izvorni tekstovi)

Liji, Zhongyong, Ur. Donald Sturgeon, Chinese Text Project, <https://ctext.org/liji/zhong-yong>

Lunyu zhushu. Shisanjing zhushu. Ur. Donald Sturgeon, Chinese Text Project, <https://ctext.org/analects>

Xu Shen, 說文解字. 1981. *Shuo Wen Jie Zi*. Sibu congkan chubian. Vol 66–69. Shanghai Commerical Press, Shanghai, dostupno na: <https://ctext.org/shuo-wen-jie-zi>

(sekundarna literatura)

ALLAN, Sarah 1997. *The Way of Water and Sprouts of Virtue*. Albany: State University of New York Press.

LI, Chenyang; Sai Hang KWOK; Dascha DÜRING 2020. *Harmony in Chinese Thought. A Philosophical Introduction*. Lanham: Rowman & Littlefield.

ENO, Robert 1990. *The Confucian Creation of Heaven*. Albany: State University of New York Press.

FINGARETTE, Herbert 1972. *Confucius: The Secular As Sacred*. New York: Harper and Row.

FINGARETTE, Herbert; David JONES (ur.) 2019. *Confucius Now. Contemporary Encounters with the Analects*. Chicago and La Salle, Illinois: Open Court Publishing.

LAU, D. C. 1979. (prijev.) *Confucius The Analects*. Middlesex, England: Penguin Philosophy East & West Bo.

HALL, David L.; Roger T. AMES 1987. *Thinking Through Confucius*. New York: SUNY Press.

IVANHOE, P. J. 2002. Whose Confucius? Which Analects? U: VAN NORDEN, Bryan (ur.) *Confucius and the Analects: New Essays*. New York: Oxford University Press.

RYLE, Gilbert. 1962. *Concept of Mind*. London: Hutchinson.

ROŠKER, Jana S. 2020. Li Zehou's Ethics and the Importance of Confucian Kinship Relations: The Power of Shamanistic Rituality and the Consolidation of Relationalism (關係主義). *Asian Philosophy* 30 (3): 1–12.

Shun Kwong-loi (u tisku). Ming 命 and Acceptance. U: Xiao Yang (ur.) *Dao Companion to the Philosophy of Mencius*. University of California, Berkeley.

PUETT, Michael; Christine GROSS-LOH 2016. *The Path*. New York: SUNY.

ROETZ, Heiner 1993. *Confucian Ethics of the Axial Age*. New York: SUNY.

SLINGERLAND, Ted 1996. The Conception of Ming in Early Confucian Thought. *Philosophy East and West* 46 (4): 567–581.

SLINGERLAND, Edward 2003. *Effortless Action: Wu-wei As Conceptual Metaphor and Spiritual Ideal in Early China*. Oxford: Oxford University Press.

Tang Junyi. 1973. *Zhongguo zhixue yuanlun. Vol. 1. Yuandao pian*. Hong Kong: Xinshuyuan Yanjiusuo.

TUCKER, Mary Evelyn 1998. Religious Dimensions of Confucianism in Japan: Cosmology and Cultivation. *Philosophy East and West* 48 (1): 5–45.

VALMISA, Mercedes 2019. Reification of Fate in Early China. *Early China* 42: 147–199.

Yu Jiyuan 2013. *The Ethics of Confucius and Aristotle: Mirrors of Virtue*, Routledge: New York.

Abstract

Confucius, as a typical ancient “acosmic” thinker, refuses to talk about cosmological topics, such as the “Way of Heaven”. Nevertheless, some of his teachings, especially those concerning practical philosophy, seem to have a certain cosmological background. Here the question arises: Did Confucius include cosmological conceptions in his teaching, although he never openly discussed them? Are there cosmological assumptions/foundations of Confucius’ practical wisdom? Following these questions, this paper, analyzing the collection of Confucius’ sayings the Analects, discusses the cosmological dimension of Confucius’ practical philosophy.

Jezik i filozofija

Luč uma

Sažetak

Kad se pitanje o jeziku postavi kao pitanje „što je jezik”, „odakle jezik”, očituje se kao jedno od najtežih pitanja. Nauci o jeziku govore o njegovu podrijetlu, o njegovu postanku, ali gotovo uopće ne kažu o tom što jezik jest. Arapski filozof Al-Fārābī jezik vidi kao naravnu moć i kao ono što je naravno povezano sa suštinom onoga što izražuje. Po Herderu ljudski jezik ima nastanak, s jedne strane, „iz ljudske duše”, a s druge strane iz društvene organizacije, i javlja se kao „prirodni organ razuma”. Bez obzira na filozofijske teorije (kako antičke, tako i moderne), čini se da pitanja „što je jezik?”, „odakle jezik?”, „kako ga definirati?”, „s čime ga usporediti?” u bitnom ostaju neodgovorena. U ovom se ogledu nastoji pokazati da jezik (viđen prvenstveno kao mišljenje *sâmo*) podrijetlo ima u umu, da je *actus* uma, da je „luč uma”, svjetlo kojim um obasjava „predmete znanja”, pribavljajući čovjeku znanje kao „videnje” (*eidénai*). Pokušava se pokazati da jezik jest samo-očitovanje uma, *lógos apophantikós uma*, njegovo posvjedočenje vlastitoga bitka.

Tekst koji slijedi, posvećen je sedamdesetogodišnjaku Mislavu Ježiću, kojega poznajem od davnih dana. I od prvoga mu se dana divim s njegova znanja, marljivosti i inteligencije, što ih je znao unijeti u sve što je radio. Često smo se družili i gotovo svako od tih druženja za me je značilo neki dobitak. Obojicu nas je zanimao jezik i obojici je bilo stalo do toga da se hrvatski jezik barem održi na razini koju je dosegno kroz stoljeća, a strahovali smo da je ta razina iz dana u dan sve ugroženija „globalizmom”, kojemu je idejna podloga borba protiv identiteta svakoga tipa, od osobnoga (spolnoga) do kolektivnoga (nacionalnoga). Uz taj interes, zajedničko nam je bilo i zanimanje za filozofiju. I upravo mi je jedno naše davno druženje (Mislav je, mislim, još bio student) ostavilo dubok dojam, koji pamtim još i danas. Došao sam k Mislavu vjerojatno po neki jezični savjet ili provjeru; više se ne sjećam upravo stoga što je najveći dio toga moga posjeta prošao u višesatnom razgovoru o filozofiji. Zapravo, Mislav – koji je u to vrijeme upravo čitao Descartesa (a kad kažem „čitao”, to zapravo znači studirao, i to u onom pravom smislu riječi – proučavao) – počeo mi je s oduševljenjem govoriti o Descartesu. To je oduševljenje proizlazilo upravo iz studiranja, iz otkrivanja pravih dimenzija Descartesove misli. Bilo je to pravo predavanje, koje je potrajalo možda i dva sata. A ja sam ostao zadivljen Mislavovom

spodobnošću produbljenoga razumijevanja – ono što mi je govorio nije izgledalo kao „prepričavanje”, već kao filozofiranje. Mislav je su-filozofirao s Descartesom!

Zbog toga, zbog moga iskustva iz prijateljavanja (katkad i suradnje) s Mislavom, odlučio sam u ovoj prigodi njemu kao slavljenu posvetiti kratki tekst iz moje „bilježnice za skice”, koji je nacrt za filozofijski pogled na jezik.

Platōn u dijalogu *Kratil* – koji je vjerojatno prva filozofijska rasprava o jeziku/govoru (to jest o riječima kao imenima/nazivima) – stavlja Kratilu u usta ove riječi (427e): „... tema kao što je jezik, što je možda najveća od svih [tema]”. I zaista pitanje jezika, osobito ako se postavi u formi pitanja „odakle jezik?”, pa čak i u formi „što je jezik?” (ali ne u smislu „čemu jezik služi?”), ostaje još uvijek jedno od „najvećih pitanja” (što znači: jedno od najtežih pitanja). I već u toj prvoj filozofijskoj raspravi o jeziku pojavljuju se dvije oprječne postavke, koje će opstati praktično sve do danas – da je jezik stvar konvencije, što zapravo znači da je u osnovi *proizvoljan*, i tomu nasuprot da je jezik nerazdvojno (nekad se kaže: naravno) povezan sa suštinom onoga što izražuje, zbog čega nikako ne može biti proizvoljan.

O tim i drugim (drugačijim ili sličnim) postavkama raspravljalo se i raspravlja se, no „tajna jezika” nije riješena. Nije riješena tajna njegova podrijetla (njegova postanka); o jeziku se raspravlja, jezik se znanstveno „tretira”, ali uvijek kao već *dâna stvar*, kao nešto o čem se može raspravljati, ali što samo ostaje u korijenu tajnovito. Onako kako se raspravlja o Bogu, na primjer, ili o onome *biti*, o svem onome što korjenito leži onkraj domašaja naše spoznaje koja bi htjela biti potpuna, savršena, bezostatna, takova da joj ni jedna dimenzija njezina predmeta ne ostaje skrivena – ali ne može.

Jedan od srednjovjekovnih filozofa koji je razvio teoriju o postanku jezika, bio je Al-Fārābī. Njegova *Knjiga o slovima*¹ sadrži, između ostaloga, i odjeljak „Nastanak riječi ljudske zajednice i njezinih izraza”,² u kojem kaže da je „njegova [tj. čovjekova; op. D. B.] duša počela saznavati, razmišljati, poimati sve ono za što je njegova *naravna pripravnost* bila jača i veća [no u drugih životinja]”.³ „Prvo što je od toga učinio, učinio je zahvaljujući moći koju je posjedovao po naravi [...], a ne zahvaljujući navici koju bi bio prije imao, niti zahvaljujući nekom umijeću.”⁴ Stekavši raspoloživost navike, bilo tvoritelske bilo umjetničke, čovjek je, „kad je nekoga drugoga trebalo poučiti što je u *njegovoj svijesti* [...] najprije koristio ukazivanje uz pomoć znakova što upućuju na ono što je želio onaj tko je težio razjašnjenju. Poslije se počeo *koristiti glasom* [...] i to onda kad se u ukazivanju na ono što je u njegovoj svijesti ograničio na ukazivanje na osjetnine. Poslije toga počeo se koristiti *različitim glasovnim izrazima*, od kojih je svaki pojedini upućivao na svaki pojedini znak uz pomoć ukazivanja na

1 Bučan 1999.

2 Bučan 1999: 190–209.

3 Bučan 1999: 191. Kurzivom istaknuo D. B.

4 Bučan 1999: 191–192.

osjetnine, te je svaki predmet ukazivanja odredio nekim *određenim glasovnim izrazom*, ne rabeći *taj* glasovni izraz za što drugoga. I tako za *svaku pojedinost*.⁵ Te su „glasovne izraze” počeli preuzimati drugi, i tako su, po Al-Fārābīju, nastale prve riječi u određenoj zajednici i izrazi razvijeni iz tih riječi, što je bivalo *po konvenciji*. Nakon riječi što su označivale određene osjetnine, razvile su se riječi što su označivale mišljevine (tj. pojmove) koje se odnose na međusobno slične stvari što pripadaju svemu što je međusobno slično – dakle *opće* odlike označene *općim pojmovima*. Pojavili su se potom i *slikoviti izrazi*, prenesena značenja, što je dovelo do razvitka govorničkoga umijeća, a potom i pjesničkoga umijeća. To je omogućilo da se pripadnici zajednice „naviknu na izraze sačinjene od riječi u svojim dušama i na jeziku” (tj. u svijesti i u govoru), a „njihov je jezik odbacivao sve druge riječi i svaki drugi raspored tih riječi osim onoga na koji su bili navikli”. „Tě su riječi jezik te zajednice, dok je ono što je bilo drukčije od toga bio strani jezik ili pogreška u njihovim izrazima.”⁶

Al-Fārābī, kako je vidljivo, s vidika pitanja o postanku jezika temelj vidi prvenstveno u čovjekovoj *naravnoj moći* po kojoj je jezik (u najranijoj fazi svoga postanka, kao jezik „znakova” što *ukazuju* na neki predmet zamjedbe koji se pohranjuje u svijesti) *naravno* povezan sa suštinom onoga što izražuje (što u *Kratilu* kaže i Sokrat), argumentirano dovodeći do zaključka da imenovanje i govor (kao i svaka druga činidba) treba biti *po naravi* onoga što se imenuje. No za Fārābīja jezik je, isto tako, i stvar konvencije (dakle svojevrsne proizvoljnosti) zahvaljujući kojoj se razvijaju *različiti* jezici različitih ljudskih zajednica; pri čem je svaki od njih na svoj način „naravno” povezan s naravi onoga što izražuje. Drugim riječima, da bi jezik/govor bio jezik/govor, mora – bez obzira na različitost glasovne/pisane forme – u sebi biti „odraz” sâme „stvari” na koju se odnosi.

Glasovita Herderova *Rasprava o podrijetlu jezika* započinje rečenicom:⁷ „Čovjek još kao životinja posjeduje jezik.” Potkrjepljujući tu tvrdnju, Herder podsjeća na to da u tome stadiju svojega razvitka čovjek „sve jake strasti svoje duše neposredno izražava krikom, tonom, divljim neartikuliranim glasom”, i naglašuje:⁸ „Ti uzdasi, ti tonovi su jezik.” Herder dakle jezikom smatra ne samo razvijeni jezik razvijenoga vokabulara i pravila uporabe, već i nemuši jezik „prvoga čovjeka”, koji, kao i razvijeni jezik, služi istomu – izražavanju sadržaja čovjekove svijesti. Moglo bi se, dakle, reći da je i za Herdera jezik prvenstveno *naravna pojava*, koja je, kako kaže, „dijete uma i društva” stoga što, osim izražavanju sadržaja svijesti, služi i *prenošenju* toga sadržaja.

„Ako ove neposredne glasove osjeta nazovemo jezikom, onda njihovo podrijetlo, svakako, smatram vrlo prirodnim. Ono ne samo da nije nadljudsko,⁹ nego je očito životinjsko: prirodni zakon osjećajnog stroja.” Međutim, pita se Herder,

5 Bučan 1999: 192. Kurzivom istaknuo D. B.

6 Bučan 1999: 199.

7 Herder 2005: 1.

8 Herder 2005: 1, 3.

9 To je prvo, još neargumentirano i samo naznačeno, Herderovo opovrgnuće teorijâ o božanskom postanku jezika.

nije li *ljudski* jezik ipak nešto posve drugo? On podsjeća da „u mnogim jezicima za ‘riječ’ i ‘um’, ‘pojam’ i ‘riječ’, ‘jezik’ i ‘uzrok’ postoji *jedan* naziv, i ta sinonimija sadrži cijelo svoje genetsko podrijetlo”.¹⁰ Upravo „genetsko podrijetlo” sinonimije o kojoj on tu govori, upućuje na to da ljudski jezik ipak nije što i životinjski, da govor čovjeka nije što i nemušti „govor” životinje. Ljudski jezik „postaje prirodnim *organom razuma*”, i to je njegova temeljna značajka; i pritom je „to novo samostvoreno *čulo duha* odmah pri svom postanku opet sredstvo povezivanja”¹¹ – dvije temeljne značajke ljudskoga jezika: sredstvo uma – duha, razuma – i sredstvo komunikacije.

Nije teško razumjeti, kaže Herder, da su iz tonova koji su postali značajke razuma, nastale riječi: učiteljica je jezika priroda, koja čovjeka suočava sa svim sućima, a zahvaljujući razumu čovjek (ima iluziju da?) njima gospodari. Herder kaže: „Upravo razum, kojim čovjek vlada nad prirodom, bio je otac živoga jezika, koja je on iz tonova bića koja zvuče [prije toga, na str. 42, navodi ovce koje bleje, lišće stabala koje šumi, potok koji žubori, itd.] pretočio sebi u *značajke razlikovanja*”.¹² Ali, podsjeća on, „*ne zvuče svi predmeti!*”. Pa odakle čovjeku umijeće da u zvuk (koji je riječ) prometne ono što zvuk nije, što zvuka nema? „Kako je čovjek, prepušten svojim snagama, mogao pronaći *jezik ondje gdje mu nije zvučao nikakav ton*?”¹³ Čovjek kao osjetilno biće, koje osjeća istodobno različitim osjetilima, neizbježno skuplja ideje, kaže on. A sva čula nisu drugo doli vrste predočabâ jedne iste moći duše. Budući da su osjeti vrste čulâ duše, duša ima jasnu predočbu, „dakle *značajku*, a sa značajkom ima *unutarnji jezik*”. Osjet se pak – „prema zakonitosti osjeta životinjske naravi” – uzdiže do *jasnoće* neke značajke, te po tome „postoji *riječ za vanjski jezik*”.¹⁴ Stoga Herder kaže da je nemoguće pronaći neku riječ tamo *gdje nema otiska ljudske duše*. A duša je, „slijepa i nijema u svojoj nutrini, morala proizvesti riječ, jer je imala *um*”.¹⁵

Herder, dakle, postanak ljudskoga jezika vidi, s jedne strane, „*iznutra iz ljudske duše*”, a s druge strane „*izvana iz organizacije čovjeka*”. To znači da jezik podrijetlo ima u *čovjekovu nūtru* (kao sadržaj svijesti) i u *ljudskom društvu* (kao vid komunikacije). Jezik, dakle, po Herderu nastaje u ljudskoj duši, i to kao dvostruki vid komunikacije: komunikacije sa sâmim sobom (u vlastitoj svijesti) i komunikacije s drugim ljudima (u društvu).

Bez obzira i na Platōna i na Fārābīja i na Herdera... pitanja „što je jezik?”, „odakle jezik?”, „kako ga definirati?”, „s čime ga usporediti?” u bitnome ostaju neodgovorena. Pitanje jezika, kako kaže Kratil, jedno je od najtežih pitanja. A to je tako zbog

10 Herder 2005: 39.

11 Herder 2005: 40. Kurzivom istaknuo D. B.

12 Herder 2005: 43. Kurzivom istaknuo D. B.

13 Herder 2005: 51.

14 Usp. Herder 2005: 54.

15 Herder 2005: 76. Kurzivom istaknuo D. B.

blizine predmeta propitivanja, zbog blizine koja je zapravo *nerazdvojjivost*: kad se i započne misliti o jeziku, javlja se *jezik sâm*, subjekt koji misli jezik ne može se od jezika odvojiti, zbog čega jezik biva istodobno i objekt mišljenja i sredstvo mišljenja *sâmo*; štoviše, *mišljenje sâmo*. I to potvrđuje Herderov (i Fārābījev) zaključak o duši kao mjestu postanka jezika. Zapravo, to je – uz svijest o vlastitom sopstvu (svijest o vlastitome sopstvu istovjetna je *sâmomu* sopstvu, to jest svijest o sebi isto je što i sopstvo) – najbolji primjer filozofijske postavke da se u spoznavanju poistovjećuju subjekt spoznaje i predmet spoznaje. (Valjda je stoga, zbog te temeljne poteškoće u „odgonetanju” odakle jezik, bilo mislitelja koji su držali da je jezik dar Božji...) U svakom slučaju, jezik je ono što čovjeka čini čovjekom – jer jezik je mišljenje (koje čovjeka čini, kako kaže Aristotel, ζῷον λόγον ἔχον: „živim bićem što razum posjeduje”), a on je i mišljenje koje se može i komunicirati (što je zahtjev – i potreba – čovjeka kao ζῷον πολιτικόν, „društvenoga bića”). Mišljenja nema bez jezika: već u Aristotelovoj definiciji čovjeka kao „živoga bića koje posjeduje razum”, za razum stoji riječ *lógos*.

Čini se, dakle, da je za mišljenje o jeziku bitna činjenica nerazdvojjivosti jezika od mišljenja (odnosno nerazdvojjivosti mišljenja od jezika). I čini se da je upravo u toj nerazdvojjivosti najvažnije polazište u razmatranju misterija jezika. Tu nerazdvojjivost, koja nam se, kad mislimo o jeziku, ukazuje kao *circulus vitiosus* između uma i jezika, Herder vidi kao hermeneutički krug – *ratio et oratio*: „Ako čovjek nije mogao imati um bez jezika [...], onda je pronalazak jezika čovjeku tako prirodan, tako star, tako izvoran, tako karakterističan kao i njegova upotreba” (str. 33.). Zašto je taj „začarani krug” uma i jezika, začarani krug koji se očituje kao njihova nerazdvojjivost, važan? Zato što to upućuje na moguću zaključku da u svojoj biti jezik nije drugo doli samoočitovanje uma, da je jezik *lógos apophantikós* uma; um se jezikom *samo-objavljuje*. To bi se moglo usporediti s odnosom onoga *biti* i sućega, pa reći da se um očituje u jeziku onako kako se ono *biti* očituje u sućemu. (Zato za Aristotela „najviši” *logos* jest *lógos apophantikós* kao primarni *locus* stalnoga prisuća *ousía-e*.) U tom je smislu jezik, usprkos množnosti i međusobnoj različitosti jezikâ, uvijek *jedno isto*: uvijek je *lógos apophantikós* uma; uma koji se jezikom očituje pojedincu u mišljenju, i ljudskoj zajednici u komunikaciji. A to onda vodi zaključku da je i um uvijek jedno isto, baš kao što je ono *biti* uvijek jedno isto usprkos množnosti i međusobnoj različitosti sućih. (To je, zapravo, htio reći Averroës, koji je bio predmetom najoštrije kritike Tome Akvinskoga stoga što je, po Tomi, rekao da je ljudski um *jedan*. Averroës je htio reći da je um u svih ljudi „jedno isto”. Toma Averroësa pogriješno razumije – kao, uostalom, i mnogi drugi koji su ga komentirali – vjerojatno stoga što je u arapskome i za „jedan” i za „jedan isti” ista riječ – *wāhid*, što znači ‘*jedan*’ i ‘*jedan isti*’, to jest *isto*. Averroës o umu govori onako kako se, primjerice, kaže da je čovjek uvijek *jedno isto* usprkos množnosti i međusobnoj različitosti pojedinih ljudi.)

Mišljenje – što je umska djelatnost, činidba uma – može se prisposodobiti *svjetlu*; ono rasvjetljuje neproničnu tamu onoga neprepoznatljivoga iskonskoga *biti*, ono je djelatnost što istražuje/pretražuje neproničnost onoga *biti* (koje nas okružuje u svemu što vidimo, osjećamo, spoznajemo). To se rasvjetljivanje pokazuje u jeziku (kao mišljenju i kao komunikaciji).

Za Grke je *znati* bilo *vidjeti* (*eidénai*). A vidu je nužno potrebno svjetlo, svjetlo koje će biti usmjereno na predmet znanja, koje će ga osvijetliti i omogućiti spoznaju. To svjetlo jest mišljenje. Mišljenje se usmjerava na predmet znanja, ono je sredstvo spoznaje. A mišljenja nema bez jezika, mišljenju je nužno potreban jezik; kako je već rečeno: mišljenje *jest* jezik. Čak i onda kad u mišljenju, recimo, imamo pojam onoga *biti* kao *fantazmu* za koju ne znamo *što* jest (jer da bismo to znali, moramo spoznati *bít* predmeta znanja, a ono *biti* kao takovo lišeno je *bíti*), koju fantazmu ne možemo definirati pa ni opisati, mi – u mišljenju – jezikom osvješčujemo tu „prazninu” onoga *biti*, nemogućnost njegove definicije; moramo ga uporabom jezika u našem mišljenju „perifrastički” opisati. Primjerice, kad um umuje o nečem, kad nešto poima, stječe *uvid* u to nešto pa „vidi” *da* to nešto *jest*, vidi njegovu jestnost, a „vidi” i ono *što* to nešto jest, pri tom *razlikujući* to dvoje, recimo onako kako Aristotel razlikuje prvotnu i drugotnu *ousía*-u, kao *quodditas* (jestnost) i *quidditas* (štostvo). A razlikovanje jest *jezik*. Um svojim uvidom – što nije drugo do li ono što se naziva *nutarnjim vidom* (za razliku od vida oka) – osvješčuje razliku. U vidu *razbora* on u onome nerazvidnome „Sve” razviđa, raspoznaje, razaznaje (*eidénai*) stvari, odnose među stvarima, stanja, radnje, načine i vrijeme stanjâ i radnjâ. Kako to čini? Riječima imenuje stvari, stanja i radnje, nazivima omeđujući (*de-finirajući*) jedne spram drugih, i tako u ono nerazlikovno Sve unosi razlike, *razlučujući* stvari, stanja i radnje jedne od drugih. To se zbiva u jeziku, odnosno *jezikom*: imenujući ih, um ustanovljava različitosti (u ontologičkome primjeru kojim smo se maloprije poslužili ustanovljava različitost jestnosti i štostva). Poigrajmo se riječima: jezik nije drugo doli umska *raz-lučba* onoga Sve, on je *luč* uma bačena na ono Sve, zahvaljujući kojoj luči mi raz-lučujemo, raz-vidamo, raz-saznajemo, raz-lažemo. A raz-lučba biva po raz-zboru, po raz-logu – po *zboru*, govoru, jeziku – po *lógos*-u. Čineći što čini, um se odjelovljuje u jeziku/jezikom/kao jezik; jezik je *actus* uma (onako kako je, za sv. Tomu, ono *biti actus biti*).

Jezik kao „luč uma” i svoje *biti* i svoje počelo, svoj *arkhé*, ima u umu. Svjetlo što ga um „projicira” na predmet spoznaje, dakle, nije drugo doli *samo-očitovanje* uma, njegovo *posvjedočenje* vlastitoga bitka, koji biva vidljiv u njegovu svjetlu. Već je rečeno: to samo-očitovanje ono je što Aristotel naziva *lógos apophantikós*, a što Benjamin (u ogledu *O jeziku uopšte i ljudskom jeziku*)¹⁶ opisuje kao ono u čem biće prenosi *sebe kao jezik*.

16 U Benjamin 1974.

Mogući jednostavan (i naizgled razoran) prigovor tezi da je jezik *lógos apohantikós* uma, mogao bi glasiti: Djeca *uče* jezik! Mogući pak odgovor na takav prigovor bio bi da djeca već onda kad (i prije naučenoga govora) počinju razlikovati predmete, to čine „nekom vrstom jezika”; naime, već to razlikovanje jest jezik, jer osnovna funkcija jezika – kako smo vidjeli – jest *razlikovanje*, riječi služe *razlikovanju*. To jest: riječi „nose” značenje, a značenje nije drugo doli *razlikovanje* jedne stvari od druge. Dakle činjenica da i dijete koje još ne zna govoriti nedvojbeno *razlikuje* stvari, svjedoči zapravo o tom da ono već posjeduje „svoj jezik”, ma kako nemuš bio. Jer, ako je temeljna funkcija jezika *razlikovanje* predmetâ koji se jezikom obuhvaćaju, onda se legitimno može reći da i nemuš ti pa čak i *nijemi* jezik jest *jezik*! A ma kakav jezik bio, on je uvijek očitovanje uma, u kojem se i zahvaljujući kojemu se razlikovanje i uspostavlja.

Popis literature

BUČAN, Daniel (prijev.) 1999. *Al-Fārābī: Knjiga o slovima*. Iz arapskog u hrvatski preveo, predgovor napisao, bilješkama popratio i rječnik glavnih filozofijskih termina priredio Daniel BUČAN. Demetra: Zagreb.

BENJAMIN, Walter 1974. *Eseji*. Nolit: Beograd.

HERDER, J. G. 2005. *Rasprava o podrijetlu jezika*. Demetra: Zagreb.

Abstract

When the question of language is posed as the question “what is language”, “where does language come from”, it manifests itself as one of the most difficult questions. Language theories speak of its origin, of its genesis, but say almost nothing at all about what language is. The Arab philosopher Al-Fārābī sees language as a natural power and as that which is naturally connected with the essence of what it expresses. According to Herder, human language originated, on the one hand, “from the human soul” and, on the other hand, from social organization, and appears as a “natural organ of reason”. Regardless of philosophical theories (both ancient and modern), the questions “what is language?”, “where does language come from?”, “how to define it?”, “with what to compare it?” essentially remain unanswered. This essay seeks to show that language (seen primarily as thought itself) originates in the mind, that it is the actus of the mind, that it is the “light of the mind”, the light with which the mind illuminates “objects of knowledge”, acquiring knowledge as “seeing” (*eidénai*). It tries to show that language is the self-manifestation of the mind, the *lógos apohantikós* of the mind, its witness to its own Being.

Ustroj jezika i moć izvornoga kazivanja

*Kada mi filozofijski govorimo,
tada govorimo grčki ili u prijevodima s
grčkoga.*

Fritz Mauthner

Sažetak

Govor je u svojoj biti kazivanje riječju, a kazivanje je iz-kazivanje razabira i po-kazivanje razaberivoga, koje je u sebi dvojako: znamenjuće ukazivanje na razaberivo i davanje da se ono samo od sebe pokaže. Izvorno je kazivanje pak ono kazivanje kojemu govor izvire iz prvotnoga zbora, koji kao sveobći zakon vlada ne samo razabiranjem i govorenjem nego i svekolikim bitjem jesuće. Izvirući iz zbora izvorno kazivanje jest kazujuće zborenje. Ono kazuje tako da po-kazuje kazano u ne-skrivenosti njegova bitja. Izvornomu kazivanju kao odlikovnomu načinu zborenja iznutra pripada njemu odgovarajući jezik. Jezik je u svojoj biti sustav govornoga zborenja, tj. usustavljeno i određenim oblicima i dijelovima govora omeđeno zborenje govorom. Svakomu je jeziku svojstven poseban način na koji se kroz njega očituje moć kazivanja. Kazujuće zborenje iziskuje sebi primjeren jezik kojemu pripada određen ustroj, tj. svojstveni su mu određeni oblici, odnosi među njima i u njima pohranjen smisao. Mjera podobnosti nekoga jezika za kazujuće zborenje određena je prema tome kojemu tipu neki jezik pripada. Tipovi su jezika načini na koje se u pojedinačnim jezicima prema jezičnome ustroju uprisućuje sama bit jezika, a u osnovi se razlikuju po stupnju jedinstva koji govorenje njima postiže u odnosu spram kazivoga razabiranja i bitja.

Filozofija je, kako u njezinu povijesnome iskonu svjedoči sam Platōn, uz ostalo, ona odlikovna moć zborenja (λέγειν) u kojoj se ono pojavljuje kao sabiruće razabiranje (διαλέγεσθαι) sutstva (sučastva, sućstva, sućine) (οὐσία), koje je istinski ili sućno jesuće (ὄντως ὄν) u razlici prema svem ostalom jesućem, koje jest po njegovu pri-sutstvu (παρουσία). Kao ono razaberivo sutstvo se sabire i razabire kroz zborove (λόγοι). To razabiranje jest raskrivanje sutstva, kroz koje ono dopijeva do svoje neskrivenosti.

Zbor je u Platōna izvorno jedinstvo misli i riječi. Razumjenje i govorenje dva su supripadna i neodvojiva vida zborenja. Zato razabiranju sutstava pripada primjeren prozbor, tj. govor koji je u svojoj biti raz-govor. Oglašeni govor naime nije drugo nego iz-javljivanje nejavnoga bezglasnoga zborenja i razabiranja ili raz-zbora

(διάλογος), koje je isto što i raz-umjenje (διάνοια) (vidi Plat. *Soph.* 263e). Zbor kao međa (ὅρισμός), podstavka (ὑπόθεσις) i razlog nije samo misao nego je uvijek ujedno i iskaz. Kao iskaz zbor je sastav (σύνθεσις) ili splet (συμπλοκή) imena i glagola, koji odgovara zajedništvu, smjesi i spletu sutstava.

Govorom svojstvenim filozofiji kroz riječi kao slike (εἰκόνες), znamenice (σημεία), očitovanja (δηλώματα) i pri-kaze (μυήματα), koje su sastavljene od glasova, kao i kroz rečenice kao sastave, spletove i zajedništva riječi, očituje se, iznosi se na vidjelo, izvodi se iz skrivenosti u neskrivenost samo sutstvo i zajedništvo sutstava, a po tome se ona dovode i do neskrivena prisutstvovanja u svojim pojavama (vidi Plat. *Crat.* 431d; *Soph.* 261d–262e).

Govor filozofije nije samo govor kojim filozofija progovara primjereno svojoj biti, nego ujedno i govor u kojem na osobit način do riječi dolazi sama bit govora, koja se sastoji u tome da govor izvorno pripada bitju kao način njegova raskrivanja i obistinjenja. Govor je tu oglašeno ili neoglašeno kazivanje riječju kojim zborenje sebe iz-kazuje i ujedno po-kazuje te ob-javljuje, iz nejavnoga na javu iznosi kazano jesuće.

Ono razumijevajućim mišljenjem razaberivo jest izrecivo. Filozofijski govor međutim u svem iskazivom značenju ono neiskazivo, a svršetkom uspona raz-umjenja putem podstavaka govor prestaje u iznenadnu umskom dodiru onoga neiskazivoga, tj. onoga zborovima nepodstavljaljivoga, jestvo nadilazećega i jedino umljivoga. Zbor je naime uvijek zbor onoga jesućega (λόγος τοῦ ὄντος) i povrh toga zbor nečega što jest (λόγος τινός), i kao takav ne može doseći ono koje nije ni neko nešto niti je uopće jesuće, nego po predhodstvu i moći nadilazi svekoliko jestvo.

Iako je govor samoga sutstva strogo zborenje (ἀκριβής λόγος), za razliku od govora pojava sutstva, koji je samo prilično ili istini slično zborenje (εἰκὼς λόγος), ipak je zborenje kao takvo u Platōna ograničen način istinovanja, podređen samomu umu. Granica pak oglašenoga zborenja ponajprije je u njegovoj svezi s onim osjetivim i tvarnim, jer zbor se pri njem utiskuje u glas, od kojega su sazdana slogovi, riječi i rečenice. Kao osjetna slika i znamen po sebi neosjetna sutstva zbor ga raskrivajući nužno i skriva, ne pri-kazuje ga kao njega samoga, nego u onome kako se ono kroz zbor pojavljuje i ujedno u tom pojavljivanju uskraćuje.

Govor može odgovarati jesućemu zato što isti zbor koji vlada njime ujedno prožima bitje svega što jest. To prethodno istozborje razabiranja i sabora bitja, sukladnost zbora kao spleta imena i glagola sa spletom sutstava, spašava se od svojega prikrivanja i čuva u svojoj neskrivenosti također u filozofijskom govoru. A ta je neskrivenost omogućena iskonskom i sve zborsko nadmašujućom srodnošću uma i bitja.

Nastavši u Grka hellenističkoga doba na osnovi aristotelovske i stoičke logike, gramatika se povijesno uspostavlja kao mjerodavno znanje o ustroju govora. Određujući način na koji se ustroj govora otada pojavljuje i poima, ona sudbinski zastire predgramatički zakon zborenja i izvornoga kazivanja, posvjedočenoga među inim i

iskonskom filozofijom u Grka. Dok rani Grci nisu ni imali riječ za jezik, jer je on bio izvorno uklopljen u kazujuće zborenje (λέγειν), s nastankom gramatike jezik (γλῶττα) se od njega izlučuje i time se razlučuje od govora (λέξις, διάλεκτος) kao njegove uporabe te se napokon, u daljnjem povijesnom razvoju gramatike, opredmećuje kao gramatički i rječnički ustrojen i omeđen sustav znakova za označivanje i saopćavanje zborova.

Ali jezik je u svojoj biti sustav govornoga zborenja koji proistječe iz njegova ustroja. Govor se naime ne svodi na uporabu i izvršenje jezika kao sustava znakova, nego je, obratno, jezik usustavljeno i određenim oblicima i dijelovima govora omeđeno zborenje govorom. Kao način zborenja govor u svojem ustroju izvorno obuhvaća ono što potom omogućuje da se jezik izluči od njega. Zborenje napokon prethodi svakomu govornomu posredovanju posredstvom jezika tako da mišljenje i govor prebivaju u njem kao u svojem zajedničkom po-rijeklu.

Zbor se u svojoj biti ne da svesti na logičko-gramatički pojmljen zbor, ali se ne da izjednačiti ni sa zborom dia-lektičke filozofije, koji je po svojoj najvišoj mogućnosti raz-zbor, tj. izvorno jedinstvo mišljenja kao raz-mišljenja i govorenja kao raz-govaranja, nego zborenje prvotno pripada samomu zboru kao za-konu, po kojem sva bivaju i po kojem su sva saberiva i razaberiva, a isto tako po kojem biva sve sabiranje i razabiranje.

Izvorno kazivanje je kazivanje koje svojim govorom crpi s izvora. Izvor izvorno kazujućega govora je zbor. Stoga je izvorno kazivanje isto što i zbarsko kazivanje, tj. takvo kazivanje kojemu govor izvire iz zbora. Zborenje prvotnoga zbora, koje sabire i razabire bitje u svem bivajućem, osvješćuje se i objavljuje umujućim i kazujućim zborenjem, kojemu pripada zbarski govor.

Jezik se jednako tako ne da svesti na sredstvo mišljenja i sustav znakova koji imaju svoju izraznu (označitelj) i sadržajnu stranu (označenik), nego je prije toga zborom ozakonjen sustav govornoga zborenja, koji se sastoji od znamenā koji prije svakoga značenja, tj. označivanja prethodno postojećih predstava, sabiru i razabiru smisao i time znamenuju i do prisutstva dovode zborivo suće. Istinite riječi nisu načelno zamjenjive oznake mislenoga sadržaja, nego znamenuju ono što one same kazuju vjerno oglašujući smisao.

Tako i govoru filozofije kao odlikovnu načinu izvornoga zborenja iznutra pripada njemu odgovarajući jezik. Taj jezik nije neki stručni jezik koji bi kao poseban dio nekoga pojedinačnoga jezika pripadao isključivo filozofiji, niti je ikoji pojedinačni jezik koji bi u razlici prema drugima mogao sebi pridržavati pravo na filozofiju. Govor filozofije ne govori pomoću ili posredstvom jezika, nego svagda jezikom ili kroz jezik. A jezik filozofije sustav je govora primjeren naravi filozofijskoga zborenja, kojim ono može prikladno sebe iz-kazati i po-kazati jesuće u njegovoj neskrivenosti. Takvu jeziku pripada određen ustroj, tj. svojstveni su mu određeni oblici i odnosi među njima koji se iziskuju da bi filozofija u njem mogla zadovoljiti svoju potrebu za govorom.

Jezici se međusobno razlikuju po mjeri u kojoj su u njima, sukladno njihovu ustroju, razvijeni jezični oblici i pohranjen smisao potreban da bi se iskazivao razabir i pokazivalo razaberivo suće.¹ Najviši stupanj takva razvoja jezik stječe bitnim, a to znači glazbenim i skladajućim, tvorbenim i zborskim kazivanjem. No kao što je kazujuće zborenje nekim jezikom uz-rok njegove razvijenosti, tako i obratno podobnost jezika za takvo zborenje ovisi o stupnju njegova prethodnoga razvoja. Ali neki jezik može biti prikladan za zborenje i ako nije bio prethodno obogaćen izvorno kazujućim govorom. Ne ovisi naime tek o jeziku hoće li se zborenje i gdje pojaviti, nego obratno, istom se po zborenju pokazuje kakva moć kazivanja leži u jeziku. Mnoge riječi koje je ranogrčka mudrost zavijestila filozofiji bile su prvotno prisvojene iz drevnoga grčkoga spjeva. Bogoslovna skladba Homērovih, Hēsiodovih i orphičkih skazanja obogatila je grčki jezik do te mjere da je on postao podatan za to da njime prozbori najprije σοφία, a potom u njezinu nasljeđu i φιλοσοφία.

U jeziku o-svojenom zborenjem stvaraju se nove riječi, a postojećim se riječima mijenja, najčešće proširuje i produbljuje smisao, te se razvijaju dotad nečuveni sklopovi izričaja. No takav razvoj jezika nije izjednačiv s njegovom gramatikalizacijom ili gramatičkim razvojem njegova ustroja, jer ustroj jezika može biti potpuno izgrađen i prije nego što je gramatički zahvaćen, a gramatikalizacija može nekad dovesti i do smanjenja izvorne moći kazivanja pa i gubitka prethodno stečenih jezičnih oblika.

Zborsko kazivanje jednako tako ne terminologizira riječi jezika kojim govori. Shodno tomu ni riječi istinske filozofije nisu termini, tj. međe (*terminus*), kojima je točno omeđeno značenje i ograničena moć označivanja mislenoga sadržaja. Termin je izraz ograničenja (*definitio*) onoga što se njime označuje. Terminologizirani je jezik ukočen, jer terminima prekomjerno ograničava ono iskazivo i time sputava i zaustavlja njegovo navlastito kretanje. Ali riječi bitnoga kazivanja nemaju zato neograničen smisao, nisu posve zamjenjive i proizvoljno upotrebljive. Prije opreke ograničenosti i neograničenosti značenja stoji smisao riječi kojim se po-kazujući znamenuje ono iskazano. Riječi takva znamenujućega kazivanja ne pokazuju samo ono prisutstvjuće, nego ukazuju i na ono u njem odsutstvjuće, kroz ono izrečeno u-kazuju na ono neiskazano i iznad svega po-kazuju ono neiskazivo (usp. Gadamer 1987b: 88 i dalje).

Jezik zborskoga govora nije jednak jeziku običnoga govora, koji se ravna po mjerilu opće razumljivosti i uporabne raširenosti i uvriježenosti, ali nije ni umjetno stvoren jezik, jer svoju osnovu svagda ima u prirodnom jeziku. Umjetni formalni jezik, koji svojim potpuno jednoznačnim jezičnim znakovima nastoji otkloniti mogućnost pogrešnoga razumijevanja, ne može iscrpiti smisao govornoga zborenja, kojemu neotuđivo pripada znamenujuća skrovitost. Prirodni jezik podliježe skladajućemu oblikovanju zborskoga govora, koji se u većoj ili manjoj mjeri razlikuje od običnoga

1 Sukladno tomu Mislav Ježić upozorava: „Nije svaki jezični sustav osposobljen da izrazi sve misaone sadržaje, pa tako ni filozofijske. Jezici tu sposobnost mogu razviti, pa i izgubiti.” (Ježić 2021: 215; usp. Ježić 2013: 34)

i općerazumljivoga govora. Izvorno kazivanje izgrađuje neki prirodni i naslijeđeni jezik govoreći njime na ne-običan način, ali to ne čini proizvoljno, nego tako da ga prožima i oblikuje u skladu s njegovim temeljnim ustrojem. Smisao riječi katkad prelazi iz takva govora u običan govor, gubeći ili prikrivajući u njem svoje dublje slojeve. Nasuprot tomu, izvorno se kazivanje, kad je god to nužno, ne odriče dotadašnjega smisla prisvojene riječi, nego ga produbljuje, čuvajući ga u njoj kao pojavni smisao, koji je obuhvaćen onim nepojavnim.

Tako Hegel, izlažući smisao riječi *aufheben*, ističe kako je njemački jezik u svojoj izgradnji došao do toga da jednu te istu riječ upotrebljava u dvama suprotnim značenjima, tj. za dva suprotstavljena mislena određenja, naime za očuvanje (*aufbewahren, conservare*) i za okončanje (*ein Ende machen, negare*), a tim dvama značenjima pridružuje se i treće – uzdizanje ili podizanje (*erhöhen, elevare*). Njemački jezik, kako uviđa Hegel, pogoduje filozofiji kao spekulativnomu mišljenju jer ono u njem nalazi riječi koje same po sebi već imaju spekulativno značenje, tj. nadilaze razumsko razdvajanje suprotstavljenih određenja. Jezik već sam u sebi sadrži spekulativni sadržaj i prije nego što je izričito prisvojen od spekulativnoga mišljenja. Spekulativni duh jezika očituje se u tome da neki jezik ima bogatstvo logičkih izraza za mislena određenja. Ali za Hegela riječ *aufheben*, odnosno *Aufhebung*, nije bilo kakav primjer, nego upravo izniman primjer, jer se tom riječju označuje i samo uzdizanje prirodnoga jezika od toga da služi samo kao sredstvo predstavljanja do toga da postaje jezikom filozofije kao spekulativnoga umskoga mišljenja. Pri-kazujući pojam koji se iskazuje riječju *Aufhebung* Hegel izvršava uzdizanje kroz samo kazivanje. On ne govori tek o onome spekulativnom jeziku, nego spekulativno upotrebljava jezik kako bi se ono spekulativno samo izvršavalo ne samo kroz spekulativno mišljenje nego i kroz njemu primjereno spekulativno kazivanje (vidi Hegel 1978: 58).

Koliko god jezik kazujućega zborenja bio razvijen, bogatstvo njime iskazivoga smisla nije u njem unaprijed dano. Zborenje ne zatječe smisao koji bi u jeziku već bio dovršen, nego prisvaja i čini izričitim smisao koji je u jeziku skriveno položen. Pojava izvornoga kazivanja, koje je pokazivanje kazanoga u njegovoj neskrivenosti, nije predodređena jezikom. Kakav neki jezik uistinu jest, nije dano neovisno o tom kazivanju, nego se određuje istom iz njega, jer ono ga osvaja i tako ga oblikuje u njegovoj svojini. Pojedini jezik može biti prigoda za izvorno kazivanje, i to samo onda ako mišljenje sa svoje strane prepozna da govor jezikom nije tek izražavanje mišljenja, nego da je bit govora pokazujuće kazivanje, koje iznutra pripada biti mišljenja, a da oboje, bit mišljenja i bit govora, zajedno počivaju u zborenju.

Bit jezika pak upoedinjuje se kroz svoje tipove u mnoštvo pojedinačnih jezika. Tipovi jezika ne uspostavljaju se naknadnim utvrđivanjem zajedničkih svojstava pojedinačnih jezika, nego su načini na koje se u pojedinačnim jezicima prema jezičnome ustroju uprisućuje sama bit jezika. Tipovi jezika razlikuju se među inim i prema tome kako je u njima ustrojen odnos između oblika riječi i njihovih smisaonih

odnosa u sklopu govora.² Tri su osnovne mogućnosti toga odnosa na kojima počivaju tri osnovna tipa jezika: jezici u kojima su oblici riječi i smisaoni odnosi među riječima međusobno odvojeni, zatim oni u kojima su samo izvanjski spojeni i napokon oni u kojima su iznutra sjedinjeni.³ To je načelo bitno zato što proizlazi iz same biti jezika, a ne iz nekoga njegova sporednoga svojstva, niti iz iskustvena poopćivanja onoga što je zajedničko u različitim postojećim jezicima.⁴ Tipovi jezika zasnivaju se na osobitu načinu na koji se u nekom jeziku oblicima riječi orječuje smisao govora. Bit govora različito prisutstvuje u govoru različitim jezicima, a svakomu je jeziku svojstven poseban način na koji se kroz njega raskriva bit govora. Mišljenje i govor dva su supripadna vida razabirućega zborenja, što se očituje i u tome da je mišljenje kao raz-mišljenje bez-glasan govor, a govor je oglašeno raz-mišljenje. Tako se tipovi jezika i unutar svakoga tipa pojedini jezici razlikuju po načinu kako se u jeziku međusobno odnose mišljenje i govor, tj. po stupnju jedinstva govora i mišljenja u njima. Dok jedni jezici imaju neznatnu oblikotvornost riječi, drugi imaju takve oblike kod kojih su tvorbene sastavnice samo izvanjski povezane. U jednim se smisljena sveza riječi u govoru ne razabire na samim oblicima riječi, a u drugima je za njih samo izvanjski vezana, što različito uslovljava moć kazivanja. Pritom se pod oblikom riječi ne razumije po sebi besadržajan označitelj, kojemu se izvana pridružuje značenje, kao što se pod smislom ne razumije značenje riječi ili označeni predodžbeni sadržaj. Jezici podobni za kazujuće zborenje odatle su upravo jezici onoga tipa koji postiže jedinstvo mišljenja i govora. U njima se smisaona sveza riječi u govoru iskazuje promjenama oblikā riječi. Dok je kod jednih ta promjena vanjska jer se riječi mijenjaju pretežno samo dodavanjem primetaka i nastavaka na osnovu (hebrejski, arapski), kod drugih je unutrašnja, što znači da se riječi povrh toga mijenjaju i promjenom njihove osnove prijevojima i prijelazima (sanskrt, grčki, latinski). Kod jezika koji na riječima odvajaju smisaone odnose od oblika, tj. u kojima riječi same po sebi ne pokazuju međusobne smisaone odnose u govoru, riječi su izjednačene s osnovom i nepromjenjive te su stoga krajnje mnogosmisljene, pa se smisaoni odnosi iskazuju

2 Ukoliko se ustroj jezika promatra kao gramatički ustroj, jezična je tipologija ponajprije gramatička i nadređena je onoj leksičkoj. Budući pak da se unutar gramatike gramatikalizacija jezika u većoj mjeri očituje u oblicima riječi nego u glasovima i skladnji, u temelju gramatičke tipologije jezika nalazi se morfologija. Gramatička morfološka tipologija promatra gramatički pojmljene oblike riječi s obzirom na mogućnost njihova izražavanja gramatičkih kategorija. U ovome razmatranju naznačuje se predgramatički smisao gramatičke tipologije jezika.

3 U klasičnoj morfološkoj tipologiji jezika razlikuju se tri osnovna tipa jezika, koji se nazivaju izolativnim, aglutinativnim i flektivnim tipom, a unutar flektivnoga tipa razlikuju se još sintetički i analitički jezici. Vidi F. von Schlegel 1808; A. W. von Schlegel 1818; Humboldt 1836.

4 Pored morfološke tipologije moguća je još fonološka, sintaktička i leksička tipologija. Premda se morfološka tipologija odnosi samo na neka svojstva jezika, a ne na sva, ona je sama po sebi, tj. prema svojem načelu podjele, cjelovita, što znači da ne postoji i nije moguć nijedan daljnji tip koji ne bi bio obuhvaćen takvom tipologijom, odnosno nijedan pojedinačni jezik koji bi takvoj tipologiji izmicao.

poretkom riječi, naglaskom i pripjevom riječi te posve zasebnim riječima. U tim jezicima nema vrsta riječi, nema tvorbe izvođenjem, rijetki su primetci, mnogo je istolikih riječi posve različita smisla.⁵ Jezici pak koji izvanjski povezuju smisao s oblikom riječi gotovo sve smisaone odnose iskazuju jednoznačnim primetcima koji se izvanjski pridodaju na osnovu nepromjenjivih riječi i koji mogu biti i zasebne riječi. Ni u tim se jezicima ne razlikuju vrste riječi, svaki primetak može se pridodati svakoj osnovi, riječi se tvore samo izvođenjem, a ne unutrašnjom mijenom oblikā. Jezicima koji su siromašni oblicima zajedničko je to da oskudijevaju riječima kojima se jasno razlučuje smisao iskazivoga, a poglavito im nedostaju riječi kojima se iskazuje razlika između onoga nejavnoga i njegovih pojava, između sutstva i onoga u njem učestvujućega.

U skladnji razlika među trima tipovima jezika očituje se u tome da kod prvoga skladnja nije razvijena, prevladava naporedno nizanje članova rečenice i cijelih rečenica sa samo labavom vezom, pretežno bez veznika i bez unutarnje sklopljenosti, bez iskazivanja međusobne nadređenosti i podređenosti. Kod drugoga tipa jezika članovi rečenice su izvanjski i jednolično povezani, a nedostaju veznici kao vrsta riječi. Samo jezici trećega tipa imaju razvijeno podređe zavisnih rečenica. Dok je u prvim dvama poredak riječi krajnje ili prilično strogo određen, u trećem je slobodan.

Usljed rastuće gramatikalizacije jezika, među flektivnim jezicima iz sintetičkih se razvijaju analitički jezici. Kod prvih je unutrašnja promjena oblikā riječi razvijena i bogatija, a kod drugih se umjesto takve promjene katkad upotrebljavaju dodatne riječi da bi se iskazao smisao. Prvi jezici imaju slobodniji poredak riječi, dočim su drugi, lišeni mnogih oblika, prisiljeni smisaone odnose prenositi točno određenim položajem riječi u rečenici. U potomnjim se jezicima rabe neizravni i prošireni izrazi, od pokaznoga zaimena postaje član koji se postavlja najprije ispred imenica, a potom i ispred svih vrsta riječi, ispred glagola postavlja se osobno zaim, javljaju se pomoćni glagoli u tvorbi glagolskih vremena, rabe se prijedlozi umjesto padeža, prilozi za stupnjevanje pridjeva itd. Među prvim su sanskrt, grčki i latinski uzorni jezici, a u drugu skupinu ubrajaju se među inima francuski i engleski. Njemački i slavenski jezici nalaze se u sredini između spomenutih dviju skupina. Iako njemački jezik ima veoma razvijenu mijenu oblika, kao i skladnju i tvorbu riječi, slavenski ga jezici po svim tim svojstvima nadmašuju, i utoliko su bliži krajnje sintetičkim jezicima. Kod flektivnih jezika primjetna je težnja da tijekom svojega povijesnoga razvoja gube izvornu moć promjene oblika riječi. To se je dogodilo jednako tako u italijanskome i francuskome, koji su preko vulgarnoga latinskoga nastali iz latinskoga, kao i u engleskome, koji je nastao preko srednjoengleskoga iz staroengleskoga, tj. anglosaksonskoga jezika. Prijelaz od staroengleskoga k srednjoengleskomu, na kojem se zasniva

5 U kineskom, koji je uzoran primjer takva jezika, ne razlikuju se vrste riječi – imenice, pridjevi, prilozi, glagoli, tj. nema oblikā kojima bi se ta razlika iskazala, kao što nema različitih oblikā primjerice za broj ili padež imenskih riječi i za lice, vrijeme ili način glagola. Ali sadašnje stanje kineskoga ishod je pojednostavljenja jezika, koji je u svojem ranijem stanju imao neku vrstu oblikotvorne mijene riječi.

kasniji engleski jezik, obilježen je znatnim gubitkom i pojednostavljenjem mijene oblika, porastom analitičkih rečeničnih sklopova i prihvaćanjem brojnih latinskih i francuskih riječi.⁶ U engleskome je gubitak gramatičkih oblika i njihove mijene poprimio takve razmjere da on ima mnoga obilježja izolativnoga tipa.⁷

Povijesna pojava filozofije kao načina zborenja bila je u-slov-ljena pojavom onoga tipa jezika koji je bio u stanju udomiti filozofiju, odnosno u kojem se je filozofija mogla nastaniti i doći do riječi. Na temelju općega odnosa pojedinih jezika prema biti jezika raščlanjuju se jezici prema glavnim tipovima, a na temelju te raščlambe jezika razabire se odnos svakoga pojedinoga tipa prema filozofiji. Nije svaki jezik jednako podoban za filozofijsko zborenje. Mjera te podobnosti određena je prema tome kojemu tipu neki jezik pripada. Upravo su flektivni indoeuropski jezici oni u kojima se je mogla roditi filozofija i u kojima filozofija nalazi svoj odgovarajući iskaz.⁸

Tipovi se jezika s obzirom na promjenjivost oblikā riječi razlikuju i prema sposobnosti poopćivanja pojedinačnoga. Jezik podoban za filozofiju uzmaže unutarnjom promjenom oblikā riječi iskazati svu složenost odnosa općega i pojedinačnoga, nasuprot onim jezicima u kojima se odnos općega i pojedinačnoga pojednostavljuje, bilo zato što imaju preslabu moć poopćivanja i ostaju zatočeni u pojedinačnome, ili zato što tako poopćuju da dostatno ne razlučuju upojedinjenja općega (usp. Schadewaldt, 1978: 122–161, ovdje 130–133).

6 Mislav Ježić na primjerima francuskoga i engleskoga jezika pokazuje kako gubitak jezičnih oblika uz-rokuje smanjenje i propadanje mogućnosti bitnoga kazivanja. Francuski je osiromašen u odnosu na latinski, iz kojega je preko vulgarnoga latinskoga potekao, a engleski, od 11. stoljeća pretrpjevši snažan utjecaj francuskoga, izgubio je mnoga svojstva staroengleskoga jezika: „Jezična promjena u smislu pogoršanja spontano je propadanje razlikovnih obilježja (obično počevši od fonetske razine) i rječničkoga blaga jezika, koje smanjuje spoznajna sredstva nekog jezika.” (Ježić 2017: 265–266) Da bi razvili svoja jezična sredstva, među ostalim i poradi zadovoljenja potrebe filozofijskoga govora, ti su jezici u novome vijeku bili prinuđeni na razini rječnika nadoknaditi gubitke crpeći iz latinskoga, ali na razini gramatike, usprkos tomu razvoju, gubitci su bili i ostali nenadoknadivi. Vidi također Ježić 2013: 34–36.

7 U takvu ustroju engleskoga jezika krije se gramatički razlog zbog kojega je u sadašnjem, znanstveno-tehničkom svijetu mogao postati sveopćim jezikom znanstvene, pa tako i takozvane „filozofijske” komunikacije. Ali i neovisno o tome engleski je krajnje nepodoban za sudobnu zadaću mišljenja i izvornoga kazivanja, a njegova posvemašnja prevlast u onome što se danas olako naziva „filozofijom” priječi da se ta zadaća uopće uoči.

8 Blizina i daljina filozofije kao onoga navlastito zapadnoga i nezapadnih učenja praćena je svagda razlikama prema tipu i postanku među jezicima na kojima su ta učenja došla do riječi. Pojedina su indijska učenja, upravo kao ona koja su nastala u srodnu jeziku, od svih neeuropskih filozofiji najbliža. Islamska *falsafa* pak bliska joj je ukoliko je razvijena u neposrednu dodiru i pod utjecajem grčke filozofije, te u stvaralačku dodiru grčkoga i arapskoga jezika, gdje se je arapski jezik za te potrebe dijelom oblikovao prema grčkome uzoru. Takav dodir bio je omogućen među ostalim i time što je arapski kao semitski jezik poput indoeuropskih flektivan, premda u manjoj mjeri, jer indoeuropski imaju unutarnju fleksiju dočim arapski ima vanjsku fleksiju. Naime, jezici srodni po tipu ne moraju biti srodni i po postanku. Veća udaljenost kineskih učenja od filozofije uslovljena je opet time da kineski jezik pripada izolativnim jezicima, koji su po svojem ustroju najudaljeniji od flektivnih.

Tri osnovna tipa jezika razlikuju se i prema odnosu između govora i bitja, koji je neodvojiv od odnosa između govora i mišljenja, jer smisao riječi počiva u njezinu zboru, a zbor ne prisustvuje samo u riječi nego ujedno i u riječju očitovanom jesućem. Jezik filozofije u stanju je svojim ustrojem udovoljiti zahtjevu da se sutstvo kao istinski jesuće razabire i očituje kroz zborove i riječi od kojih su sazdana.

Smisao raščlambe tipova jezika sastoji se u tome da se oni promatraju u odnosu na bit jezika i govora, tj. da se prepozna kako navedena svojstva i oblici jezika pogoduju tomu da on bude jezikom govora bitja, odnosno kako odgovaraju kazujućemu zborenju. U ustroju jezika, kako u oblicima i skladnji tako i u tvorbi riječi, krije se odnos govora i bitja, tj. njemu svojstvena moć zborenja.⁹

U cjelini dosadašnjega povijesnoga zbivanja filozofije odsudne su dvije smjene njezina jezika: prva je smjena od grčkoga kao prvobitnoga i nikad poslije nadmašenoga jezika k latinskomu, a druga je smjena od latinskoga k vernakularnim jezicima. Povijesna smjena jezika, kroz koje su do riječi dolazili bivši bitni likovi filozofije, suosvili je o povijesnoj mijeni same filozofije. Naime, s povijesnim nastupom latinskoga jezika zbiva se dalekosežna mijena u povijesnome zbivanju filozofije. Latinski jezik svoj povijesni nastup započinje s pojavom rimsko-hellenističke filozofije, da bi zatim preko latinske patristike i skolastike, vladao sve do novovjeke filozofije. Iščeznuće grčkoga jezika na latinskome Zapadu u kasnome starom vijeku posljedica je okončanja grčke filozofije i potpunoga podvrgavanja filozofije kršćanskoj religiji i njezinoj teologiji. Druga ključna smjena začinje se u doba renesanse, kada se italijanski jezik počinje pojavljivati namjesto latinskoga, a zatim od 16. do 18. stoljeća nastupaju francuski i engleski, da bi se napuštanje latinskoga u filozofiji dovršilo u 18. stoljeću nastupom njemačkoga, koji svoje mogućnosti za umno kazivanje crpi iz toga što nije stajao pod znatnijim utjecajem latinskoga jezika, kao i iz toga što je, za razliku od većine ostalih germanskih jezika, očuvao bogatstvo oblika i razvijenu skladnju.

Među dosadašnjim jezicima u kojima je filozofija dolazila do riječi, bez premca je grčki jezik. Filozofija je začeta u grčkom jeziku. U tom je jeziku ona i sama sebi nadjenula ime, pronašla i stvorila svoje osnovne riječi. Pritom se nije oslanjala na druge jezike, a svi su ostali jezici, da bi bili dostojni filozofije, u grčkome jeziku imali svoj uzor u koji su se ugledali i s kojim su se ogledali, iz kojega su crpili, posuđivali i primljeno dalje oblikovali (usp. Snell 1975: 205; Stenzel 1956: 74; Fritz 1966: 9). U svim kasnijim jezicima kojih se je domogla, filozofija je bila prinuđena svoje riječi prevoditi bilo izravno s grčkoga bilo neizravno preko latinskoga ili nekoga jezika koji je i sam opet svoje riječi stvarao u prijevodu s grčkoga. Štoviše, filozofija je te jezike tako oblikovala da se njima uzmogne prozboriti u skladu s grčkim zborenjem.

9 Flektivni se jezici u svojem ustroju odlikuju naspram ostalih po tome što imaju sve moguće vrste riječi, mnoštvo oblika u svim vrstama riječi, veliku mogućnost tvorbe riječi, najveći mogući stupanj neproizvoljnosti tvorbe riječi u odnosu na njihov smisao, razvijenu skladnju kojom se iskazuju unutarrečenični odnosi i odnosi zavisnosti među rečenicama, slobodan poredak riječi u rečenici i drugo.

Svaki je filozofijski govor kroz povijest filozofije utoliko ujedno i razgovor s Grcima.

Tri glavna povijesna razdoblja grčke filozofije pokazuju se kao razdoblja različita filozofijskoga govora grčkim jezikom u kojima se smjenjuju prevladavajući grčki dijalekti. U razdoblju ranogrčke mudrosti prevladava ionski dijalekt, na kojem su spjevani i homērski i hēsiodski epovi. U početnome razdoblju filozofije u Platōna i Aristotela prevladava attički književni dijalekt kao poddijalekt ionskoga. U hellenističkome razdoblju govor filozofije prelazi na grčku *koine* na osnovi attičkoga dijalekta, koja je postala općegrčki književni jezik. Filozofijski smisao mijene grčkoga jezika od ionskoga k attičkomu jest u tome da se početna jednostavnost kazivanja u kasnijim razdobljima gubi i kazivanje se usložnjava, te se začinje rastuća terminologizacija riječi. U prijelazu od attičkoga ka *koine* dolazi do općega osiromašenja jezika kako u glasovnom sustavu i oblicima, tako i u skladnji, čemu se od 1. stoljeća pr. Kr. suprotstavlja književni atticizam. Najkasnije od hellenističkoga razdoblja grčki jezik u filozofijskoj upotrebi prelazi iz svoga predgramatičkoga u gramatikalizirano stanje. Tako Aristotel, u kojega su primjetni začetci onoga što će se kasnije u hellenističkome razdoblju razviti kao filozofijska terminologija, o čem svjedoči i prvi filozofijski glosar u 5. knjizi *Metafizike*, govor ranogrčke mudrosti proglašuje mucajućim govorom kao u djeteta, držeći da je „filozofija” ondje još bila mlada i na svojem početku (Arist. *Met.* 993a15–16).

No grčki nije izniman jezik filozofije samo po prvenstvu vremena nego i po tome što u njem filozofija u skladu sa svojom biti, a to znači na prvotan način dolazi do riječi.¹⁰ Grčki je jezik nenadmašan po tome što je izvorno uklopljen u govor kao način zborenja jesućega. On dopušta da govor koji njime govori bude u istoti s mišljenjem te da se govor i mišljenje kroza nj objavljuju kao dva vida istoga zborenja. Koliko je god to jeziku moguće, grčki odgovara biti jezika te je usklađen sa samom biti zbora. Njegove riječi tako kazuju da već samima sobom pokazuju ono što je njima iskazano. One ne stupaju u odnos prema jesućem tek posredstvom značenja, nego su njegovo vlastito znamenovanje. Grčkim se jezikom u dosluhu prvotnoga zbora ne govori tek o jesućem, nego se ono sámo kroza nj zbori i dovodi do oglašene riječi.¹¹

Grci su govornike svih drugih jezika nazivali barbarima. Barbari (βάρβαροι) isprva su oni koji ne govore ili slabo govore grčki, bilo da govore nerazumljivim i grubim glasovima (βαρβαρόφωνοι), ili da govore tako da brbljaju (βαρ-βαρ), tj.

10 O grčkome kao filozofijskome jeziku Heidegger kaže: „[...] da je grčki jezik filozofijski, to ne znači: opremljen filozofijskom terminologijom, nego kao jezik i jezično oblikovanje filozofirajući. To vrijedi za svaki pravi jezik, dakako svagda u različitu stupnju.” (Heidegger 1994: 50)

11 O tome Heidegger u spisu *Što je to – filozofija?* kaže: „... grčki jezik nije puki jezik poput nama poznatih europskih jezika. Grčki jezik i jedino on jest λόγος. [...] Za početak dovoljno je napomenuti da u grčkome jeziku ono u njem kazano ujedno je na odlikovan način ono što ono kazano imenuje. Kada mi neku grčku riječ čujemo grčki, tada slijedimo njezino λέγειν, njezino neposredno izlaganje. Ono što ona izlaže, jest ono predležće. Mi smo kroz grčki čuvenu riječ neposredno pri samoj predležćoj stvari, ne najprije pri pukom značenju riječi.” (Heidegger 2006: 13)

govoreći ništa ne kazuju. Ali porijeklo barbarskoga govora leži u odsutstvu sluha za sam zbor kao bit kazivanja. Bez toga sluha ne može se istozboriti sa zborom, a potom ni uistinu slušati i govoriti jezikom. Neki je jezik barbarski ako ne proistječe iz biti govora i nije usklađen s njom. Govor ne kazuje uistinu onda kada ne počiva u zborenju. Kazujuće zborenje nije moguće jedino grčkim jezikom, ali on mu savršeno pogoduje svojim ustrojem. Barbari dakle u svojoj biti nisu oni koji ne govore grčkim jezikom, nego oni nerazboriti koji nemaju probuđen sluh za svemu zajedni zbor i ne stoje u njegovoj službi. Kao što barbari, ne poznajući grčki jezik, čuju grčke riječi, ali ne razabiru njihov smisao, tako i oni nerazboriti ne razabiru smisao govora poznatim jezikom jer ne čuju zbor kroza nj, ne čuju taj govor kao znamenovanje zbora, premda čuju riječi i prepoznaju njihovo značenje. Za barbare je slušati kazujuće zborenje isto kao i slušati govor nekim njima nerazumljivim jezikom. No ukoliko je grčki jezik dostojan jezik zbora, tj. onaj jezik kroz koji zbor može doći do sebi primjerene riječi, barbari su oni koji grčkim jezikom ne kazuju zbor, tj. oni koji ne zборе istinski grčkim jezikom. Ne znajući grčki jezik kao jezik zbora i riječi grčkoga jezika kao iskaze zbora, oni ne razabiru ono grčkim jezikom prozboreno, ako i poznaju gramatiku i rječnik grčkoga jezika. Takvo poznavanje jezika, naime, nije dovoljno da bi se znalo njime zboriti, a to znači izvorno kazivati. I poznati je jezik tuđ sve dotle dok se ne prisvoji iz slušanja zbora. Nasuprot tomu, oni koji su se od barbarskoga u sebi oslobodili, svojim uhom svjedoče riječima tako da u njima razabiru objavu zbora. Razabiranje zbora ovisi o istinskoj razboritosti. Kao što razbor mora razabirati zbor da bi razabirao riječi jezika kojim se zbori, tako se i razabiranje zbora nužno potvrđuje razabirom kazivanju pripadnoga iskazivanja riječi određenoga jezika. Istinski razabirati grčki jezik znači razabirati ga kao izniman jezik zbora, kao jezik u kojem zbor sebi primjereno dolazi do riječi.

Grčki je jezik od homēnskoga pjevanja nadalje, već i prije povijesne pojave filozofije, tako oblikovan da je u njem ta pojava bila pripravljena i prizvana, iako ne i predodređena. Filozofijski smisao grčkih riječi izrastao je na plodnome tlu prije-filozofijskoga smisla.¹² Već i sama riječ za govor – λόγος u svojoj prije-filozofijskoj upotrebi u Homēra i Hēsioda pohranjuje budući mudrosni smisao u Hērakleita, a potom i filozofijski smisao u Platōna i Aristotela. To je smisao branja, sabiranja i zborenja,

12 Jakob Burckhardt tvrdi kako je Grcima narav njihova jezika dala poticaj za razvoj filozofije. Grčki je jezik već u sebi neizričito sadržavao buduću filozofiju, jer je iznimno podatan za mišljenje uopće, a napose za filozofijsko mišljenje. (Burckhardt 1957: 276–277) O grčkom jeziku kao pred-uslovu filozofije Hans-Georg Gadamer kaže: „Zacijelo je govor filozofije bio predodređen gramatičkom građom grčkoga jezika i u svojoj je grčko-latinskoj povijesti etablirao ontologijske implikacije [...]” (Gadamer 1987a: 237) U osnovi isto misli i Friedrich Nietzsche: „Čudesna obiteljska sličnost svega indijskoga, grčkoga, njemačkoga filozofiranja objašnjava se vrlo jednostavno. Upravo tamo gdje postoji srodnost među jezicima, ne može se izbjeći da, zahvaljujući zajedničkoj filozofiji gramatike – mislim zahvaljujući nesvjesnoj vladavini i vodstvu istih gramatičkih funkcija – već unaprijed sve leži pripremljeno za istovrstan razvoj i redosljed filozofijskih sistema: jednako kao što je zapriječen put izvjesnim drugim mogućnostima istumačenja svijeta.” (Nietzsche 1999: 34)

koji prethodi smislu govorenja i mišljenja. Riječ λόγος najprije je u ranogrčkoj mudrosti, a potom i u grčkoj filozofiji, mogla poprimiti smisao govorenja i mišljenja samo zato što je u sebi očuvala svoj izvorni smisao sabiranja.

Filozofijski poklad u grčkome jeziku ne leži samo u smislu njegovih riječi nego i uopće u njegovu ustroju. To ponajprije znači da je grčki jezik bogat raznim oblicima, što je razvidno na primjeru glagolskih gramatičkih oblika: tri lica jednine i tri lica množine, tri broja (jednina, dvojina i množina), pet načina (pokazni, vezni, željni, zapovjedni i neodređeni), tri vida (nesvršeni ili trajni, svršeni ili minuvši i zgotovljeni), tri vremena (sadašnje, prošlo i buduće), tri stanja (djelatno, srednje i trpno). K tomu, neodređeni način glagola, glagolsko pričestje i glagolski pridjev imaju rod, broj, padež, vid i stanje. Podobnost grčkog za kazivanje mudrosti i filozofije očituje se, među inim, i u spomenutim glagolskim oblicima, a iza njihova gramatičkoga otkriva se njihov predgramatički smisao. Tako primjerice takozvani medij (*medium*), koji se na grčkome naziva μεσότης, iskazuje sebeodnos, tj. povratni ili unutarnji odnos, i uzajamni odnos, nahodeći se u sredini između aktiva i pasiva, kojima se iskazuje djelovanje i trpnja. Povrh toga, medijem se ukazuje na ograničenost logičkoga i gramatičkoga suprotstavljanja ποιεῖν i πάσχειν kao obrazaca priricanja: zbivanju ne podleži podloga (ὕποκειμενον) kao ishodište djelovanja ili kao podnositelj trpnje. Isto tako, u zbivanju se ne suprotstavljaju podmet (*subiectum*) i predmet (*obiectum*), tj. podmetno djelovanje na predmet i trpljenje opredmećenoga djelovanja. Medij kao srednje glagolsko stanje (διάθεσις) ne iskazuje tek na sebe usmjereno djelovanje podloge, nego prije svega zbivanje koje prethodi odnosu podloge i priroka, kao i odnosu podmeta i predmeta, i koje se zbiva samo sobom i od sama sebe, ukidajući suprotstavljenost tvorenja i trpnje te izvorno ih objedinjujući u sebi i u obama članovima izriječka.

U grčkom je jeziku od pokaznog zaimena stvoren član. Iako je taj prijelaz započeo davno, u potpunosti je izvršen istom u attičkome dijalektu, napose u filozofijskome govoru u Platōna i Aristotela, a prije nastanka filozofije, kojoj bitno pripada dijalektika sutstava, član kao vrsta riječi nije bio razlučen. Dok u Parmenida član, gdje god se javlja, zadržava pokazni smisao, u Hērakleita još uopće nema člana, jer nije uretan od mudrosnoga zbornja. Štoviše, član je obilježje takozvanih analitičkih jezika, tj. posljedica gubitka prvotne jednostavnosti i jezgrovitosti kazivanja, te je upravo zato razvijen na koncu drevne grčke mudrosti i u iskonu filozofije. Njime je omogućeno imenovanje onoga općega i zajedničkoga u razlici prema pojedinačnome, imenovanje cijeloga roda bića, onoga jednoga u mnoštvu, onoga neosjetivoga u razlici prema onome osjetivome, onoga po sebi jesućega u razlici prema onome što jest po drugome, jednom riječju jezično zahvaćanje ideje kao sutstva i sućnoga ili istinskoga sućega. Da bi se iskazalo ono opće, jedno i zajedno, članom se poimeničuju sve vrste riječi, pa i sklopovi riječi (usp. Stenzel 1956: 72–84; Snell 1929: 243–260; također Snell 1975: 205–218).

U skladnji je značajna upotreba pričestja s punom glagolskom snagom i u sklonidbi, tako da ono upravlja odnosom glavne i zavisne rečenice i jedna je od okosnica rečenične raščlambe. Pričestja omogućuju jasno iskazivanje odnosa u složenim

rečenicama, umetanje rečenica i slobodan poredak riječi. Na razini rječnika grčki se jezik odlikuje razvijenom tvorbom riječi, bilo izvedenica ili sastavljenica. Način tvorbe riječi toliko je proziran da je kroz njih moguće doprijeti do njihova prvotnoga i osnovnoga smisla, tj. do samoga etimona. Riječi se tvore tako da se samim načinom tvorbe ukazuje na njihov smisao, tj. na ono što se njime kazuje. Takav način rječotvorbe slijedila je i filozofija. I sama riječ φιλοσοφία izvorno znamenjuje upravo ono što kazuje sklop njezinih dvaju sastavnih dijelova: „ljubav mudrosti”, koja je svojstvena onomu tko nije mudar i zato žudi postati takvim, u strogoj razlici prema σοφία ‘mudrost’, koja pripada mudromu, koji ne žudi za mudrošću zato što ju već posjeduje.

Sustavna izvedenost mnoštva riječi iz iste osnove u tvorbi riječi uz pomoć tvorbenih primetaka i nastavaka očituje odnos između onoga jednoga i istoga i mnoštva njegovih pojava, tj. pokazuje unutrašnju srodnost među onim imenovanim. Ne samo izvedenice i sastavljenice nego i ostale riječi grčkoga jezika tako su stvorene da one same samima sobom već upućuju na svoj smisao, tj. da se u njima iz načina njihove tvorbe dade razabrati njihov izvorni smisao, kao i smisaona veza s drugim riječima.

Razvoj latinskoga jezika (*latinitas*) od neobrazovana italskoga narječja do glavnoga književnoga jezika Europe, koji je započeo u 3. stoljeću pr. Kr., a dovršen je u Augustovo doba, odvijao se je u nerazdvojnu odnosu prema grčkom uzoru i u prijevodu s grčkoga i prisvajanju grčkih jezičnih obrazaca i književnih uzora (*convertere et transferre exemplaria Graeca*). U tom prijevodu latinski je stvarao riječi i skladnju koji su mu dotad nedostajali. Presudnu je ulogu u prilagodbi latinskoga jezika za filozofiju imao Ciceron, koji je baštinio ono što su u tom pogledu već prije njega ostvarili Ennij, Caton Stariji, rimski Epikurovci i Stoici. Ciceron je svoj prevoditeljski pothvat označio kao *interpretatio Graecorum*. U razlici prema običnu prijenosu smisla (*translatio*), on prisvajajući nasljeđuje (*imitatio*) i preinačuje smisao (*aemulatio*) grčkih riječi i tako rimski posređuje grčku filozofiju u latinskom jeziku. To nije doslovan prijevod, nego je latinsko razlaganje (*explicatio latina*), jer u njem se ne prevode tek grčke riječi na latinski jezik, nego se na rimski način mišljenja prenosi ono u Grka mišljeno. Prema grčkome uzoru Ciceron stvara posve nove latinske riječi (*nova verba facta*), koje su dotad bile neuobičajene (*verba inusitata*) ili nečuvene (*verba inaudita*), iz postojećih izvodi nove riječi ili im mijenja smisao (*ex aliis translata*) i vrlo rijetko preuzima grčke riječi kao grecizme (*verba Graeca*), a razvija i latinsku skladnju prema grčkim obrascima.

No latinski prijevod ne završava u Rimu, nego se na kršćanskim pretpostavkama nastavlja i u doba latinskih crkvenih Otaca, u doba skolastike i doba humanizma.¹³

13 Od sredine 3. stoljeća sve više se je na Zapadu gubilo znanje grčkoga jezika i grčkih tekstova. Na Istoku se grčka filozofija okončava koncem staroga vijeka, a temeljne riječi grčke filozofije prenose se zatim u Byzantiju sve do 15. stoljeća u srednjogrčkom ili byzantijskom grčkom jeziku i pri tome se kršćanski mijenja njihov smisao. Grčka se je filozofija na Zapadu stoljećima upoznivala samo preko latinskih izvora: Varrona, Cicero-na, Senece i Apuleja. Velik zaokret od grčkih izvornih tekstova k latinskim prijevodima

U srednjem vijeku latinski kao gramatički ustrojen nadnarodni jezik postaje ne samo jezik religije nego i jezik znanosti, pa tako i *idioma philosophicum*, u razlici prema vernakularnim, materinskim ili pučkim govorima (*materna sive vulgaris locutio*), koji nisu gramatički ustrojeni (*idioma usualis* ili *laicorum*) i na kojima nije moguće teologijski i filozofijski govoriti. Srednjovjekni skolastički latinski termini prosljeđuju se u izmijenjenu smislu i dalje kod Descartesa, Spinoze i Leibniza.

Prva povijesna smjena jezika filozofije zbilja se je kao prevođenje s grčkoga na latinski. U tom se prevođenju nije tek pronalazila latinska riječ za jedan te isti pojam koji bi samo na drugi način bio označen grčkom riječju i koji bi u svojoj istosti ostao netaknut prevedenicom, nego se je mijenjao sam grčki pojam koji se je onda tako izmijenjen i označivao odgovarajućom latinskom riječju. Ta mijena onoga prevedenoga u latinskom nije bila samo tumačenje, koje je svojstveno svakomu prijevodu, nego povrh toga i zastiranje tumačenoga. Čak i onda kada je više ili manje doslovan, u latinskom prijevodu zbiva se odsudan gubitak filozofijskoga smisla grčkih riječi, što je postalo mjerodavno za cjelokupno daljnje filozofiranje na latinskom jeziku. Iza toga prijevoda krije se mijena u mišljenju, koja nalazi izraz u latinskome nazivlju.¹⁴

dogodio se je u 4. stoljeću, kada je kršćanski novoplatonovac i Augustinov učitelj Marij Victorin preveo Aristotelove *Kategorije* i *O tumačenju*, Plōtina i Porphyrija, a Chalcidij Platōnova *Timaja*. Od presudne je važnosti latinski prijevod grčkoga na prijelazu od staroga k srednjem vijeku, osobito Boethijevi prijevodi i komentari Aristotelovih logičkih spisa iz 6. stoljeća, prijevodi Platōna i Aristotela na Siciliji u 12. stoljeću za vladavine Normana (Henric Aristipp, Jacob iz Venecije), Moerbekeovi prijevodi Aristotela, Prokla i Simplikija iz 13. stoljeća, te kršćansko aristotelovstvo Thome Aquinskoga i Alberta Velikoga, u kojem se dalje utvrđuje latinska filozofijska terminologija, kao i prijevodi arapskih prijevoda grčkih izvornika iz 12. i 13. stoljeća u Toledu nakon kršćanske rekonkviste (Raimund iz Toleda, Gerard iz Cremone, Michael Scot i drugi). Tako od konca 4. stoljeća, kada je podijeljeno Zapadno i Istočno Rimsko carstvo, pa sve do sredine 12. stoljeća zapadna Europa gubi svaki dodir s izvorima grčke filozofije, a i poslije toga ih prima opet samo u latinskom prijevodu grčkoga ili u latinskom prijevodu arapskoga prijevoda grčkoga. Na istoku Europe grčki je službeni jezik Byzantijskoga Carstva, a grčka se filozofija podvrgava kršćanskoj teologiji. Drugi val prijevoda s grčkoga na latinski uslijedio je od sredine 15. stoljeća, u doba propasti Byzantijskoga Carstva, nakon što su byzantijski učenjaci poput Geōrgija Gemista Plēthōna i njegova učenika Bēssariōna te Geōrgija Trapezuntija na Zapad, pretežno u Italiju, prenijeli brojne grčke filozofijske tekstove. Tako je Bēssariōn preveo Aristotelovu *Metafiziku*, a Marsilio Ficino, čelnik firentinske Platoničke akademije, u drugoj polovici 15. stoljeća na latinski je preveo djela Platōna, Plōtina, Prokla, Iamblichia, Porphyrija i drugih.

- 14 Govoreći o latinskom prijevodu riječi φύσις s *natura* Heidegger upozorava: „S tim latinskim prijevodom već se potiskuje izvorni sadržaj grčke riječi φύσις, razara se navlastita filozofijska snaga imenovanja grčke riječi. To ne vrijedi samo za latinski prijevod te riječi nego i za sve druge prijevode grčkoga filozofijskoga jezika u rimski. Postupak toga prijevoda grčkoga u rimsko nije ništa proizvoljno i bezazleno, nego je prvo poglavlje zbivanja zaprječenja i otuđenja izvorne biti grčke filozofije.” (Heidegger 1983: 15) O dalekosežnosti rimskoga prijevoda s grčkoga na latinski Heidegger kaže: „Dakako, taj prijevod grčkih imena u latinski jezik nije ni na koji način bezazlen događaj, kakvim se još dan-danas drži. Štoviše, iza prividno doslovna i time čuvajuća prijevoda krije se prevođenje grčkoga iskust-

Latinski je jezik u potpunosti bio podvrgnut vladavini početne znanstvene gramatike koja je u doba hellenizma nastala u alexandrijskih gramatičara, a koju su Rimljani preuzeli i dalje izgradili. Iako je nastala na osnovi Aristotelove i stoičke filozofijske gramatike i logike, a omogućena već Platónovom filozofijskom gramatikom, hellenističko-rimska gramatika otuđila se je od svojega filozofijskoga izvorišta i uslijed toga produbila zaborav biti govora. Izvorno jedinstvo bitja, mišljenja i govora, svojstveno filozofijskomu kazivanju grčkim jezikom, razdvojilo se je u filozofijskoj upotrebi latinskoga jezika u Rimljana, koji se je dokraja izlučio od govora. Riječi su postale zamjenjivi označitelji pojmova, kojima pojmovi kao ono označeno pridolaze izvana (usp. Lohmann 1975: 85). Granica latinskoga u odnosu na grčki vidljiva je već u tome da mu nedostaju neki gramatički oblici. Latinski jezik primjerice nema član, pomoću kojega se bilo koja vrsta riječi i sklopovi riječi poimeničuju, i općenito teško tvori sastavljenice. Ali zato s grčkim dijeli razne na glagolskim oblicima zasnovane načine izgradnje rečenice kojih nema u novijim jezicima.¹⁵

Prijevod s grčkoga na latinski znatno je pridonio terminologizaciji jezika u filozofiji i bio je osnovom za daljnji razvoj filozofijske terminologije u srednjem i novom vijeku, a neizravno i tamo gdje se ne filozofira na latinskom jeziku, ali se upotrebljavaju latinizmi i prevodi se s latinskoga na vernakularne jezike. Latinski je posredno nastavio vladati u filozofiji i kroz iz njega proizišle romanske jezike, koji su uglavnom zadržali i sebi prilagodili latinske prevedenice. Cjelokupno daljnje povijesno zbivanje filozofije uslovljeno je tim prijevodom.

Isprva usporedno s grčkim, a potom i stoljećima nakon zalaska grčkoga, kroz cijeli srednji vijek sve do ranoga novoga vijeka, kada su se počeli buditi narodni jezici u službi filozofije, latinski je jezik na Zapadu bio glavni jezik filozofije. Prvi takvi narodni jezici – italijanski i francuski – mogli su smijeniti latinski samo zato što su potekli iz njega i što su se razvijali u prijevodu s latinskoga. Ukoliko su pak temeljne latinske riječi filozofije prevedenice grčkih, taj prijevod s latinskoga zapravo je prijevod prijevoda, svodeći se u osnovi na latinski prijevod s grčkoga.

Narodni jezici, kako oni romanski nastali iz latinskoga preko vulgarnoga latinskoga, tako i engleski jezik, koji se je izgrađivao pod vodstvom latinskoga i francuskoga, s pravom se mogu zvati vernakularnim jezicima, jer su poput roba koji je rođen u domu gospodara (*vernus* ili *vernaculus*) u potpunosti ovisni o latinskome kao općem, zajedničkom i nadnarodnom jeziku, a osobito u svojoj mogućnosti da se uzdignu do jezika filozofije. Nasuprot tomu, većina germanskih i slavenski jezi-

va u drugi način mišljenja. Rimsko mišljenje preuzima grčke termine bez odgovarajućega

jednako izvornoga iskustva onoga što one kazuju, bez grčke riječi.” (Heidegger 1977: 12)

15 O skolastičkom latinskom, u kojem je izgrađena čvrsta terminologija, Hegel tvrdi: „Izrazi skolastičara doduše su barbarski latinski, ali to nije krivnja skolastičara, nego krivnja latinskoga obrazovanja. To je do jezika; on je neprimjeren instrument za takve filozofijske kategorije, jer se određenja novoga duhovnoga obrazovanja nisu mogla izraziti latinskim jezikom. Moralo se je izvršiti nasilje nad jezikom; lijep Ciceronov latinski ne može se upustiti u duboku spekulaciju.” (Hegel 1979: 540)

ci, iako su se razvijali pod okriljem latinskoga i grčkoga, po svojem su postanku u odnosu na njih samosvojni. Sukladno tomu je i smjena od latinskoga k romanskim i engleskomu jeziku poglavito obilježena krupnim gubitcima jezičnoga blaga, dočim je razvoj njemačkoga jezika pored stanovitih gubitaka donio, osobito u pogledu smisla riječi, ali i u nekim gramatičkim oblicima, i mnogo toga što latinskomu nedostaje ili se barem od njega bitno razlikuje. Zato je i prijelaz na romanske jezike u novovjekovj filozofiji bio vođen drugim namjerama nego prijelaz na njemački. Dok se je u prvom slučaju radilo poglavito o izvanfilozofijskim razlozima priopćivosti i rasprostranjenosti filozofijskih misli i djela, dotle su u drugom slučaju prisutni i dublji, filozofijski razlozi vezani uz razumijevanje biti jezika i odnos mišljenja i jezika. Filozofijski smisao prelaska filozofije s latinskoga na narodne jezike može se nazrijeti već u Dantea, koji u spisu *O umijeću govorenja pučkim jezikom* tvrdi kako je pučki govor (*locutio vulgaris*), pod uvjetom da je dostatno razvijen i prosvijetljen (*vulgare illustre*), prvotniji od govora latinskim jezikom, koji je drugotan (*locutio secundaria*) jer je gramatički ustrojen i uspostavljen (*locutio gramatica*), tj. nije prirodan (*locutio naturalis*) nego je umjetan (*locutio artificialis*). Traženi jezik koji ima stupiti na mjesto latinskoga, treba biti prirodan, ali ipak gramatički ustrojen kako bi dosegao dostojanstvo i postojanost latinskoga. To nije neki već postojeći jezik, nego jezik koji se istom ima izgraditi na osnovi toscanskoga govora, uključujući elemente ne samo svih postojećih srodnih italijanskih nego i svih ostalih romanskih govora te latinskoga (vidi Dante 1998).

Potrebu prijelaza u filozofiji od latinskoga jezika na narodne jezike Hegel objašnjava na osnovi suprotnosti vlastitoga i tuđega u mišljenju. Kada se svijest uzdigne do filozofije, postaje svjesna toga da joj misli nisu nešto tuđe, nego su joj ono najvlastitije, njezini vlastiti proizvodi, pa ih sukladno tomu nastoji izraziti u vlastitom, a ne u tuđem jeziku. Izražavanjem misli u vlastitom jeziku osvješćuje se vlastitost misli u svijesti. Pod tuđim jezikom Hegel tu razumije prije svega latinski jezik, od kojega se je filozofija oslobodila primivši u sebe njemački jezik (vidi Hegel 1979: 258).

Riječi različitih jezika za isto nisu samo različite bezostatno zamjenjive oznake, nego očituju različite vidove istoga ili čak i njegovu mijenu. Ne da se svakim jezikom izreći u potpunosti isti sadržaj. Svakomu je jeziku svojstvena njegova neukidiva smislotvornost, koja se ne da ni u filozofiji odstraniti umjetno stvorenim sveopćim jezikom niti uspostavom jednoga prirodnoga jezika kao sveopćega. Ono mislivo nije takvo opće koje je u svim jezicima posve jednako iskazivo. Riječ nije puka oznaka pojma, jer mišljenje se sabire u riječi svagda na poseban način. Stoga nema posve zamjenjivih istoznačnica u jednom jeziku, kao što nema ni posve zamjenjivih prevedenica u različitim jezicima. Jezici se međusobno ne razlikuju samo izvanjski, po glasovnom obliku, nego i po načinu jezičnoga oblikovanja misli i osmislenja riječi, koji je određen ustrojem, odnosno tipom dotičnoga jezika. No taj se način povratno očituje opet u glasovnom obliku riječi. Različitost jezika nije nešto sporedno i izvanjsko nasuprot istosti onoga mišljenoga. Ni pripadnost različitih jezika istomu tipu ne

može umanjiti razlike među jezicima u orječenju smisla. Iako mišljenje prethodi jeziku, ne prethodi biti govora, pa stoga nije neovisno o jeziku kojim se zbori i iskazuje.

Prodor narodnih jezika u filozofiju, omogućen njihovom gramatikalizacijom u 15. i 16. stoljeću, otpočeo je s italijanskim, a nastavio se je u 17. i 18. stoljeću s francuskim i engleskim, da bi do svojega vrhunca dospio s njemačkim jezikom. U svojem zalaganju za razvoj njemačkoga književnoga jezika Leibniz polazi od uvida da je govor zrcalo razuma, a to znači da je govor jezikom tijesno vezan uz mišljenje. Za razliku od Descartesa, koji u uporabi francuskoga vidi samo pogodno sredstvo priopćavanja mišljenja, koje je po sebi neovisno o jeziku, Leibniz, potaknut Lockem, shvaća da jezici nisu samo različit izraz istoga mislenoga sadržaja, nego da na svoj način uvjetuju i oblikuju mišljenje, ali u tome ne vidi prepreku jasnoći mišljenja, nego bogatstvo različitih međusobno nesvodivih načina izražavanja istoga mišljenja (vidi Leibniz 2013: 30; 170).

Mišljenje nalazi u narodnome jeziku pohranjeni smisao koji iz jezika crpi za sebe. Svaki pojedini jezik, veli Hegel, nesvjesno je djelo duha. Na primjeru riječi *aufheben* Hegel pokazuje kako njemački nadmašuje latinski jezik jer *tollere* doduše jest dvoznačno, ali nema značenje 'očuvati', nego samo 'ukloniti' i 'uzdići'. S druge strane, latinski su izrazi, odnosno latinizmi kao što su *supstancija*, *akcidencija*, *subjekt*, *objekt* itd., po Hegelu često prikladniji da izraze reflektirana mislena određenja, i to ne uvijek zato što nema odgovarajućih njemačkih izraza, nego ponajprije zato što ovi više izražavaju neposredna mislena određenja (Hegel 1978: 58). Schelling pak pokazuje prednost njemačkoga nad latinskim na primjeru riječi *das Unbedingte*, kojom imenuje ono apsolutno. Naime, ono apsolutno jest ono neuvjetovano, a to znači ono koje se nikako ne može postvariti, tj. opredmetiti kao stvar ili vijet (*das Ding*), jer ono jest samo samim sobom, a sve što je uvjetovano, zadobiva svoj bitak po onome neuvjetovanom. O riječi *bedingen* Schelling ustvrđuje da sadrži gotovo cijelo blago filozofijske istine (Schelling 1856: 166–167). Wolff je u prvoj polovici 18. stoljeća izvršio prijelaz od latinskoga k njemačkomu kao jeziku filozofije, premda je još i Kant pored njemačkoga upotrebljavao i latinski sve do 1770. godine. U Hegela se pak njemački filozofijski govor u potpunosti oslobađa od nasljedovanja latinskih uzora i filozofijski progovara njemačkim po uzoru na govor grčke filozofije, što uključuje i filozofijsko oblikovanje njemačkoga jezika iz susreta s grčkim jezikom.

Slavenski su jezici po svojem postanku i ustroju iznimno podobni za kazujuće zborenje. U odnosu na ostale europske jezike podobniji su kako od romanskih, koji su izravni potomci latinskoga, tako i od većine germanskih, koji su izgubili svoja drevna obilježja. Engleski je k tomu pretrpio znatan utjecaj latinskoga i francuskoga jezika. Iako je njemački izbjegao tu povijesnu sudbinu, slavenski jezici imaju stano-vitu prednost i u odnosu na nj, jer su im gramatički oblici brojniji i njihova mijena razvijenija. Povrh toga, njihove riječi nisu opterećene i zauzete smislom zadobivenim u novovjekovj povijesti filozofije, koji priječi i sputava imenovanje onoga dosad neiskazanoga. Ta podobnost slavenskih jezika ogleda se i u srodnosti grčkomu kao

rodnomu jeziku filozofije, i to ne samo po povijesnom porijeklu, tj. po pripadnosti istoj jezičnoj porodici, i po pripadnosti istomu jezičnomu tipu, nego i po međusobnu povijesnom dodiru. Upravo je povijesni dodir ono što tu srodnost čini jedinstvenom i dubokom. Nema nijednoga novijega europskoga jezika koji bi po svojem gramatičkom ustroju i po rječničkom sustavu bio grčkomu srodniji od slavenskih. Ta srodnost dakako nije puko jezična, nego počiva na mogućnosti da u njima bitno kazivanje zahvaljujući njihovim svojstvima zadovolji svoju potrebu za govorom.¹⁶

Temelji srodnosti s grčkim po jezičnome dodiru sežu u vrijeme nastanka staroslavenskoga jezika u 9. stoljeću. To nije bilo tek preoblikovanje i usavršavanje već postojećega jezika nego štoviše stvaranje novoga jezika na osnovi postojećega slavenskoga soluskoga govora. Osim toga, staroslavenski jezik nije nastao tek pod utjecajem grčkoga jezika, nego je kao prvi općeslavenski književni jezik stvoren u okviru moravskoga poslanja na gramatičkim osnovama grčkoga jezika. Staroslavenski jezik kao književni jezik razlikovao se je od svih tada postojećih slavenskih govora najprije po tome što je bio tako gramatički i rječnički oblikovan i ustrojen da je mogao udovoljiti potrebi kršćanskoga zbora da prozbori na primjeren način, koji se može mjeriti sa zborenjem grčkim i latinskim jezikom. Jezična pretpostavka za to bila je uspostava gramatičkoga i rječničkoga sustava strogo po uzoru na grčki jezik.

Susret slavenske i grčke riječi zbio se je kao prevođenje kršćanskih, ponajprije biblijskih spisa s grčkoga jezika. Staroslavenski je dosljedno, slijedeći u svojem nastanku grčki uzor, bio tako izgrađen da je omogućivao posve vjeran i bitno doslovan prijevod grčkih izvornika. To nije prijevod koji za volju slova promašuje smisao, nego onaj koji čuva smisao kroz vjernost slovu, čuvajući tako izvorno jedinstvo smisla i slova u zboru. Dodir grčkoga i slavenskoga jezika stoga nije puko jezičan jer se ne ogleda samo u zajedničkim gramatičkim oblicima, nego zadire i u smisao govora jezikom. Prevođenjem grčkih spisa na staroslavenski prisvaja se prije svega smisao onoga što se grčkim jezikom zbori, a to prisvajanje onda nalazi svoj izraz i u oblikovanju riječi po uzoru na grčki jezik. Premda se je taj jezični dodir zbio pod okriljem kršćanstva, tj. u okviru pokršćavanja i širenja kršćanstva među Slavenima, grčki kršćanski govor temelji se jednim dijelom i na kršćanskom prisvajanju i pretumačenju grčke filozofije, a osim toga preuzima i prenosi mnoge riječi kojima je

16 Od doba prosvjetiteljstva u Nijemaca se je raširilo uvjerenje o osobitoj srodnosti grčkoga i njemačkoga jezika, a time i o iznimnoj podobnosti njemačkoga za filozofiju. Primjerice Burckhardt tvrdi: „Osim Grka samo su još Indijci i Germani imali jezik koji je po sebi bio pogodan za filozofiju.” (Burckhardt 1957: 277) Slično i Heidegger: „Odgovarajući dubok i stvaralački filozofijski karakter kakav ima grčki jezik ima samo još naš njemački jezik.” (Heidegger 1994: 50) Ta je srodnost doista došla do riječi u njemačkoj filozofiji počevši od 18. stoljeća, kada se počinje okončavati povijesni vijek filozofije, koji je začeo u Platōna. Uzme li se međutim u obzir buduća zadaća bitnoga kazivanja, pokazuje se da slavenski jezici ne samo da ne zaostaju za njemačkim, nego da štoviše posjeduju ono što njemu nedostaje. Toga je bio svjestan i Vanja Sutlić ustvrdivši: „Na kraju filozofiranja i metafizofiranja ostaje jednostavnost kazivanja za koju su podobni ‘naivni’ slavenski jezici, a preopterećeni svi jezici metafizičkog Zapada.” (Jurinić 1999: 52; usp. i Sutlić 1988: 177)

zborila i grčka filozofija, pa su stoga preko grčkoga jezika u slavenski nužno prodrli i više ili manje prikriveni slojevi filozofijskoga smisla grčkih riječi, s jedne strane neizravno preko kršćansko-byzantijske teologije, prije svega teologije grčkih crkvenih Otaca, ali također i preko svih ostalih biblijskih, apokrifnih i liturgijskih spisa, a s druge strane, doduše u znatno manjoj mjeri, izravno preko prijevoda grčkih filozofijskih spisa.

Stvaranje staroslavenskoga jezika zbilo se je kao gramatikalizacija drevnoga slavenskoga govora po uzoru na gramatiku grčkoga jezika. Grčki se utjecaj vidi u svim slojevima jezika, kako u doslovno preuzetoj grčkoj skladnji i rečeničnoj građi, tako i u pojedinim gramatičkim oblicima koji dotad u slavenskim govorima nisu postojali. Jezični se dodir na razini rječnika očituje u tvorbi riječi koje slavenski dotad nije poznao i koje nisu samo nasljedovale grčke obrasce rječotvorbe nego su i u sebe prisvajale ono grčki mišljeno stvaranjem novih doslovnih i djelomično doslovnih prevedenica, bilo da se radi o izvedenicama ili sastavljenicama, doslovnim preosmišljenjem postojećih slavenskih riječi prema smislu uzornih grčkih riječi, daljnjom mijenom pojma iskazanoga grčkom riječju kroz postojeće nedoslovne prevedenice itd. Za razliku od jezika koji su stojeći pod utjecajem latinskoga jezika preuzimali njegove riječi u obliku latinizama, slavenski je u svojem razvoju, ugledajući se na grčki, crpio građu iz vlastitih izvora izbjegavajući grecizme koliko je god to moguće.

Kada je općeslavenski jezik doživio redakcije u različitim slavenskih naroda, on se je počeo donekle prilagođavati dotičnomu govornomu jeziku. Tako je u 12. stoljeću započela hrvatska redakcija staroslavenskoga jezika pod utjecajem starohrvatskoga čakavskoga jezika. Nakon što je hrvatskostaroslavenski jezik isprva građen na prijepisima tekstova prevedenih s grčkoga, ubrzo je bio podvrgnut i snažnu utjecaju latinskoga jezika i književnosti, ali je u svojoj osnovi uvijek zadržao kyrillomethodijevsku jezično-književnu baštinu nastalu do 12. stoljeća, koja je prenosila dubok utjecaj grčkoga jezika prožetoga byzantijskom teologijom.

Najstariji književni spomenici pisani hrvatskostaroslavenskim jezikom potječu iz 11. stoljeća, a od početka 15. stoljeća taj jezik postoji usporedno s mladim, hrvatsko-staroslavenskim jezikom, koji je nastao uslijed znatnijega utjecaja starohrvatskoga čakavskoga jezika na dotadašnji književni jezik. Iako od 16. stoljeća njihova upotreba sve više slabi i zadržava se samo u liturgiji do 19. stoljeća, staroslavenska baština prenosila se je najprije kroz književni čakavski jezik, a potom i kajkavski i štokavski jezik, koji su također crpili iz srednjovjekih izvora. Tako se je u hrvatskome jeziku i nakon srednjega vijeka čuvala stoljetna predaja staroslavenskoga jezika, u kojoj je upisan sudbinski susret s grčkim jezikom. Prodor štokavskoga jezika na zapad od 15. stoljeća nadalje, a potom i okolnosti procesa standardizacije hrvatskoga jezika u 19. stoljeću i na prijelazu u 20. stoljeće pridonijele su slabljenju veza s njegovim ranijim povijesnim stanjem i gubitku znatnih gramatičkih oblika koje je jezik već bio stekao u staroslavenskome nasljeđu. Unatoč tomu, hrvatski jezik i dalje u velikoj mjeri u sebi čuva staroslavensku baštinu.

Srodnost staroslavenskoga i grčkoga jezika u temelju je srodnosti svih kasnijih slavenskih jezika i grčkoga, pa tako i hrvatskoga. Zato je osvještavanje njegova staroslavenskoga nasljeđa neophodno za očuvanje prisnosti s grčkim jezikom. Istraživanje hrvatskoga jezika u tom pogledu uključuje proučavanje staroslavenskoga i njegove hrvatske redakcije, napose usporedbu staroslavenskih tekstova prevedenih s grčkoga i njihovih izvornika, a onda i proučavanje svih triju hrvatskih narječja – čakavskoga, kajkavskoga i štokavskoga, koji su se svojedobno kao samostalni književni jezici s posve razvijenim gramatikama i rječnicima te na njima pisanim književnostima izgradili pod izravnim ili neizravnim utjecajem staroslavenskoga. No bitno mišljenje u razgovoru dvaju jezika ima napokon svrhu u tome da se slavenski jezik, prisvojivši sva ona jezična svojstva u kojima se očituje srodnost s grčkim, obogati crpeći iz vrela vlastite povijesti i tako približi jeziku budućega izvornoga kazivanja. Hoće li se mogućnost slavenskoga jezika ikad iskoristiti, ovisi o tome hoće li se pojaviti potreba toga izvornoga kazivanja, tj. hoće li biti mišljenja kojemu bi takav jezik bio nužan.

Sadašnji su europski jezici u cjelokupnu svojem ustroju bitno određeni gramatikom, koja je nastala u doba hellenizma. Ukoliko su europski flektivni jezici gramatikalizirani na osnovi aristotelovske i stoičke logike i gramatike, gramatički oblici jezika ovisni su o logičkim oblicima mišljenja. Stoga je izvorno kazivanje moguće samo onda ako se prethodno osvijesti ta određenost i ako se jezik i govor oslobode od vladavine gramatike i nju utemeljujuće logike, a time napokon i od zaborava biti zbora. U predgramatičkome govoru izvorno se kazivanje ogleda u svim njegovim dijelovima. U njem glas nije izvanjski i po sebi bezsmislen oblik riječi, nego je iznutra prožet smislom, riječi se shvaćaju polazeći od imenovanja i glagoljanja, skladanje riječi u rečenicu nije odnos podloge i priroka, koji se izvršava kao podvođenje i svođenje ili kao pridavanje i priricanje, nego je splet imena i glagola koji čini njihovo suvislo zajedništvo, tako da se glagolom glagolja bitje onoga što se znae imenom. Uzoran povijesni primjer takva predgramatičkoga govora, koji ujedno i vremenski prethodi gramatici, jest govor grčke mudrosti i pjesništva do Platōna. Razgovor s njime neizostavno pripada potrazi za vlastitim govorom koji bi bio u stanju izmaći vladavini gramatike, a time i logike na kojoj se gramatika temelji. Taj govor zahtijeva i njemu odgovarajući jezik. Upravo se u slavenskim jezicima nazire mogućnost da pruže osnovu za jezik dostojan kazujućega zborenja kojemu ima pripasti buduće povijesno poslanje, ali dakako samo pod uvjetom da se prvo probudi potreba toga zborenja kako bi se mogućnost jezika mogla prepoznati i odjelotvoriti.

Grčki je govor i u povijesnome iskonu filozofije. Svekoliki filozofijski govor koji je otada povijesno nastupio, usudno je određen povijesnom vladavinom smisla zaviještana grčkim filozofijskim govorom i njegovim temeljnim riječima. Ukoliko gramatika nije drugo nego metafizika govornoga zborenja, kroz metafizičku filozofiju, koja u razlici prema istinskoj filozofiji kazuje gramatikaliziranim govorom, neiskorjenjiv i uvijek prijeteći zaborav biti zbora zadobiva svoj metafizički lik, koji se razlikuje od onoga koji je pripadao vremenu prije nastanka filozofije. Taj zaborav,

koji se je tijekom povijesti metafizičke filozofije sve više produbljivao i učvršćivao svoju vladavinu nad govorom i jezikom, svoje povijesno ishodište ima u jednostranu razumijevanju Platōnova zbora – gdje je λόγος postao među ostalim podstavka (ὑπόθεσις), sastav imena i rijeka (σύνθεσις), razlog i odredba (ὁρισμός) – a konačno je otpočeo u Aristotela, u kojega se λόγος shvaća logički poglavito kao iskaz. Ondje dolazi do odsudnoga prvotnoga razdvajanja govora i bitja, utoliko što je ispravnost govora u osnovi dogovorna, a govor očituje jesuće samo posredstvom govorom označena sadržaja predočaba. Jezična u-slovljenost mišljenja prikriva se u metafizičkoj filozofiji zbog razdvajanja mišljenja i smisla od govora, čime se mišljenje svodi na nešto unutrašnje i po sebi lišeno govora, a govor na njegov vanjski izraz i time se unižava do nečega za mišljenje sporednoga i nebitnoga. Samo ono mišljenje koje je svjesno svojega porijekla u zborenju i svoje unutrašnje povezanosti s kazivanjem, može se izbaviti iz metafizičkoga zaborava biti zbora, a to sada ujedno znači čuti i čuvati vijest zbora koja se odašilje u doba povijesnoga okončanja filozofije. Nužnost toga okončanja razaberiva je istom iz neodgodive nužde drukčijega kazivanja, koje se ostvaruje kroz sebi primjeren jezik. Svijesti koja se sada budi i prima ob-novljenu vijest zbora, po-vijesno začinjajući po njoj, govor nije tek izvanštenje mišljenja, a jezik sredstvo mišljenja, jer ona misli i govori iz zajedničkoga porijekla kazivanja i pomnje u zborenju. U takvu se zborenju prevladava suprotstavljenost govora i jezika, te se jezik vraća u okrilje biti govora. Da bi jezik to podnio, mora biti ustrojen i oblikovan primjereno toj biti.

Kazujuće zborenje ne stvara umjetan jezik, ali se jednako tako ne može zadovoljiti prirodno danim ili povijesno predanim jezikom prožetim metafizičkom gramatikom, jer u njem se zaboravlja sama bit jezika, a time i bit govora. Govorno zborenje uključuje istinsko jezikotvorstvo, koje iz posluha predgovornomu zboru stvara nove riječi, preuzima već postojeće stare i zaboravljene riječi u njihovu izvornom ili izmijenjenom smislu, otkriva izvorni smisao ili preosmisluje postojeće riječi u razlici i vezi s njihovim uvriježenim smislom, prihvata riječi iz odgovarajućega prajezika, narječja i dijalekata jezika i ostalih srodnih jezika. Ono nadalje uvodi neuobičajen ili obnavlja zaboravljen način skladanja riječi u rečenici s obzirom na ustroj rečenice i svojstvo oblika skladanih riječi.

Zborenje ne zatječe tek neki prirodno dan i naslijeđen jezik, da bi ga samo preuzelo, nego ga stvaralački oblikuje svojim govorom, štoviše na osnovi njega tvori jezik pomno slušajući i odgovarajući bezglasnoj godbi zbora. Zboritelji su izvorni imenotvorci i jezični zakonodavci. Onkraj opreke puko prirodnoga jezika u njegovoj običnoj upotrebi i puko umjetnoga jezika u njegovoj terminološkoj upotrebi, nalazi se jezik primjeren govornomu zborenju. Jezik je zborenju svagda povijesno dosuđen i zadan. Ono ga ne upotrebljava niti stvara neovisno o njegovu povijesno zadanu ustroju, o zakonima glasanja, oblikovanja, skladnje i tvorbe, o povijesnoj mijeni smisla riječi i njihovih sklopova, tj. pojmova koji su označeni zatečenim riječima. Ali ukoliko se mišljenje pokorava dosuđenosti jezika raspolažući njime samo kao

prikladnim sredstvom svojega izražavanja, on tada svojim ustrojem nesvjesno predodređuje i nužno sputava mišljenje. Sudbina jezika može se uzdići do povijesnoga usuda i time osloboditi za mišljenje jedino u njezinu stvaralačkom prisvajanju.

Gramatički oblici jezika imaju i svoj predgramatički smisao, koji se daje shvatiti pod uvjetom da se sagleda filozofijsko porijeklo gramatike u Platōna, Aristotela i stoika, tj. logičko utemeljenje gramatike, koje već više od dvaju tisućljeća vlada europskim jezicima i predodređuje mišljenje i govorenje u njima. Tek kada se prozre logički zaborav biti mišljenja i gramatički zaborav biti govora, te se razgradi svaki pojedini gramatički oblik kako bi se doprlo do njegova predgramatičkoga smisla, moguće je uvidjeti ne samo zašto je ustroj grčkoga jezika bio podoban za filozofiju, nego i kako su oblici kakvi njemu pripadaju neophodni i za svako buduće umno kazivanje.

Nisu svi jezici jednako prikladni da odgovore tomu pozivu. Od onih postojećih slavenski svakako pripadaju među najprikladnije. Upravo se u slavenskom jeziku krije prigoda rađanja izvornoga kazivanja, onoga naime koje je doraslo njegovu sadašnjemu izazovu. Ali ako izostane mišljenje, nikakav ga jezik, ma koliko bio izgrađen i pogodan, ne može prizvati a kamoli uzrokovati, a svako govorenje jezikom ostaje tada prazno slovo koje ništa uistinu ne kazuje. No to je prilično lako uvidjeti. Znatno je teže dočuti da bez iskonski kazujućega, a to znači tvorbenoga i znamenjućega zborenja govorom i jezikom, nema ni mišljenja koje bi uzmoglo dospjeti u svoju vlastitu bit.

Uvid u bit jezika ne otkriva samo koja svojstva posjeduju oni jezici koji su tijekom povijesnoga zbivanja filozofije stajali u njezinoj službi, nego i koja bi svojstva uopće neki jezik morao imati da bi bio podoban za izvorno kazivanje koje se iziskuje u nasljeđu filozofije. Spomen na gramatički ustroj jezika koji je pogodovao zborenju filozofijskoga govora, ima svoju krajnju svrhu u zakonodavnoj tvorbi i oblikovanju prvotnomu zboru svoj-stvena jezika, koji je dostojan kazujućega zborenja oslobođena od vladavine gramatike. To zborenje više ne robuje gramatičkomu ustroju jezika i uopće nijednomu danomu jeziku koji je tomu ustroju podvrgnut, nego predgramatički zbori po-slušno primajući po-vijesni nalog uvijek jesućega zbora, o-svajajući sebi primjeren jezik. Taj jezik nije tek sredstvo označivanja i izražavanja mišljenja o jesućem, ali nije niti samo organ očitovanja sutstva. Odgovarajući svojoj biti jezik daje da se kroz njega čuje i čuva sama bit govora, a to je po-kazivanje onoga govorom kazanoga u ne-skrivenosti njegova bitja. Kroz ustroj takva jezika ne-skriveno vlada isti sveobći zbor koji vlada razabiranjem i bitjem svega jesućega.

Popis literature

- Aristotelis *Metaphysica*, recognovit Werner JAEGER, 1957. (repr. 1992.), Oxonii: e Typographeo Clarendoniano.
- BURCKHARDT, Jakob 1957. *Gesammelte Werke*, Bd. 7: *Griechische Kulturgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- DANTE, Alighieri 1998. *Nauk o pučkom jeziku / De vulgari eloquentia*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- VON FRITZ, Kurt 1966. *Philosophie und sprachlicher Ausdruck bei Demokrit, Plato und Aristoteles*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- GADAMER, Hans Georg 1987a. Die Sprache der Metaphysik, *Gesammelte Werke* 3: *Neuere Philosophie I: Hegel, Husserl, Heidegger*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- 1987b. Die Begriffsgeschichte und die Sprache der Philosophie, *Gesammelte Werke* 4: *Neuere Philosophie II: Probleme, Gestalten*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1978. *Gesammelte Werke*, Bd. 11: *Wissenschaft der Logik*. Erster Band. *Die objektive Logik* [1812./13.], Hamburg: Meiner.
- 1979. *Werke in zwanzig Bänden*, Bd. 19: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie II*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- 1979. *Werke in zwanzig Bänden*, Bd. 20: *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie III*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- HEIDEGGER, Martin 1977. *Sein und Zeit*, Gesamtausgabe, Bd. 2. Frankfurt am Main: Klostermann.
- 1983. *Einführung in die Metaphysik*, Gesamtausgabe, Bd. 40. Frankfurt am Main: Klostermann.
- 1994. *Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie*, Gesamtausgabe, Bd. 31. Frankfurt am Main: Klostermann.
- 2006. *Identität und Differenz*, Gesamtausgabe, Bd. 11. Frankfurt am Main: Klostermann.
- VON HUMBOLDT, Wilhelm 1836. *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlin: Dümmler.
- JEŽIĆ, Mislav 2013. Filozofija, mišljenje, kultura i jezik – neka opća razmatranja, *Filologija* 60: 31–48; također BORŠIĆ, L.; T. JOLIĆ, P. ŠEGEDIN (ur.), 2014. *Filozofija i hrvatski jezik*: 37–54. Zagreb: Institut za filozofiju; JEŽIĆ, Mislav. 2016. *Hellada i Indija*: 265–293. Zagreb: Školska knjiga.
- 2017. Language and Cognition: Some Philosophical and Linguistic Considerations Concerning Language Change and Language Development, *Synthesis philosophica* 64 (2): 257–270.
- 2021. Filozofijsko nazivlje kao razvoj mogućnosti jezika da izrazi filozofska pitanja i traži odgovore na njih: 215–232. U: MIKECIN, Igor (ur.). 2021. *Jezik i mišljenje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- JURINIĆ, Boris (prir.). 1999. *Sve je samo putovanje. Razgovori s Vanjom Sutlićem*. Zagreb: Irida.
- LEIBNIZ, G. W. 2013. *Philosophische Schriften*, Bd. 3.2: *Nouveaux Essais sur l'entende-*

- ment humain*, hrsg. von W. von Engelhardt und H. H. Holz. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- LOHMANN, Johannes 1975. *Philosophie und Sprachwissenschaft*. Berlin: Duncker & Humblot.
- MAUTHNER, Fritz 1910. *Wörterbuch der Philosophie, Neue Beiträge zu einer Kritik der Sprache* I. München – Leipzig: Müller.
- NIETZSCHE, Friedrich 1999. *Jenseits von Gut und Böse*, Kritische Studienausgabe 5. Berlin – New York: de Gruyter.
- Platonis Opera*, recognovit Ioannes BURNET, Tomus I Tetralogias I–II continens. 1900. (repr. 1967.), Oxonii: e Typographeo Clarendoniano.
- SCHADEWALDT, Wolfgang 1978. *Die Anfänge der Philosophie bei den Griechen. Die Vorsokratiker und ihre Voraussetzungen*, Tübinger Vorlesungen I. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph 1856. *Sämtliche Werke*, Bd. 1: *Vom Ich als Princip der Philosophie oder Über das Unbedingte im menschlichen Wissen*, hrsg. von K. F. A. Schelling. Stuttgart – Augsburg: Cotta.
- VON SCHLEGEL, Friedrich 1808. *Über die Sprache und Weisheit der Indier. Ein Beitrag zur Begründung der Altertumskunde*. Heidelberg: Mohr und Zimmer; pretisak: Amsterdam: John Benjamins Publishing, 1977.
- VON SCHLEGEL, August Wilhelm 1818. *Observations sur la langue et la littérature provençales*. Pariz: Librairie grecque-latine-allemande.
- SNELL, Bruno 1929. Zur naturwissenschaftlichen Begriffsbildung im Griechischen, *Philosophischer Anzeiger* 3: 243–260.
- 1975. *Die Entdeckung des Geistes. Studien zur Entstehung des europäischen Denkens bei den Griechen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- STENZEL, Julius 1956. Über den Einfluss der griechischen Sprache auf die philosophische Begriffsbildung, in: STENZEL, Julius. *Kleine Schriften zur griechischen Philosophie*: 72–84. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- SUTLIĆ, Vanja 1988. *Kako čitati Heideggera*. Zagreb: August Cesarec.

Zusammenfassung

Das Sprechen ist in seinem Wesen das Sagen durch das Wort oder das Aus-sagen des Vernehmens und das Zeigen des Vernehmbaren, das in sich zwiefältig ist: das bedeutende Hinweisen auf das Vernehmbare und das Anwesen-lassen des Vernommenen. Das ursprüngliche Sagen ist aber dasjenige Sagen, in welchem die Sprache der anfänglichen Versammlung des Seins (λόγος) entspringt, die als das gemeinsame Gesetz nicht nur in allem Vernehmen und Sagen, sondern auch im Sein des Seienden im Ganzen herrscht. Dieser Versammlung entspringend ist das ursprüngliche Sagen nichts anderes als das sagende Sammeln des Sagbaren (λέγειν). Es sagt so, dass es das Gesagte in der Un-verborgenheit seines Seins zeigt. Dem ursprünglichen Sagen als der ausgezeichneten Weise des versammelten Sammelns gehört jeweils eine ihm entsprechende Sprache. Die Sprache ist in ihrem Wesen das System des sprechenden Sagens, das durch bestimmte Formen und Teile gegliedert wird. Jeder Sprache ist ihre besondere Weise eigentümlich,

wie das Sagen sich in ihr aus-sagt. Das sagende Sammeln erfordert eine ihm angemessene Sprache, welche eine bestimmte Verfassung, bzw. bestimmte Formen, Beziehungen zwischen diesen Formen und den in ihnen enthaltenen Sinn hat. Das Maß der Eignung einer Sprache für das sagende Sammeln ist je nach dem bestimmt, welchem Sprachtypus sie gehört. Die Sprachtypen sind die Weisen, wie das Wesen der Sprache selbst sich in den einzelnen Sprachen gemäß ihren Verfassungen verwirklicht. Sie werden grundsätzlich nach der Stufe der Einheit unterschieden, welche im Sprechen durch sie in Bezug auf das sagbare Vernehmen und Sein erreicht wird.

Zašto su se klasični njemački filozofi zanimali za kinesku, perzijsku i indijsku filozofiju, a zašto za *Bhagavadgītu*?

Sažetak

Kineska, perzijska i indijska filozofija budile su veliko zanimanje europskih filozofa 17., 18. i 19. stoljeća, a osobito od kada su se pojavili prvi prijevodi konfucijevskih klasika (1687.), *Aveste* (1771.) i *Bhagavadgīte* (1785.) u Europi. To se je zanimanje na osobit način produbilo u Njemačkoj te je utjecalo na tijek njemačkih rasprava, za što zasluge imaju i Leibniz, Wolff, Herder, Kleuker, braća Schlegel i Schellingov suradnik Windischmann. Njemački romantičarski pokret snažno je privukla potraga za orijentalnim i napose indijskim izvorima kulture, duhovnosti i misaonosti čovječanstva. Herder je već 1790-ih posredno prevodio *Bhagavadgītu* u izvadcima pri razmatranju indijske umjetnosti i mudrosti brahmanā, a Friedrich Schlegel 1808. prvi ju je izravno u izvadcima prevodio sa sanskrtā. No dok je Herder u *Gīti* cijenio moralnu pouku *karmayoge* i isticao njene vedāntinske crte srodne njegovu vitalizmu kao ispravak brahmanske, ali i Lessingove nauke o pre-rađanju, dotle je Schlegel iz upanišadskih slojeva *Gīte* kao katolički prozelit dokazivao da ona pripada panteizmu kao najmlađemu i dekadentnomu orijentalnomu nazoru koji kao sustav čistoga uma pokazuje mnoge sličnosti sa Schellingovim sustavom identiteta. Hegelovu raspravu s Humboldtom o *Gīti* (1827.), kao nekoć Schellingovu raspravu sa Schlegelom o slobodi (1809.), potaknulo je vezivanje *Gīte* uz njima pripisivani panteizam. Kao što nam otkriva suvremena tekstualna kritika *Gīte*, kojoj je znatan doprinos i danas široko prihvaćenu sintezu dao upravo Mislav Ježić, *Gīta* u svojim raznim tekstualnopovijesnim slojevima, koje je prvi naslutio još Wilhelm von Humboldt, u sebi obuhvaća začetke i rane oblike kasnijih klasičnih sustava indijske filozofije sāmkhye, yoge (uključno s *karmayogom*), pūrvamīmāṃse i vedānte, ali i ranije indoeuropske mitske predodžbe (u najstarijem epskome sloju i u odlomcima uklopljenoga himna u *triṣṭubhima*) i kasniju pobožnost *bhakti*, kao i kritike buddhističke „odveć kontemplativne” filozofije i vedskoga ritualizma.

Posveta

Članak posvećujem akademiku Mislavu Ježiću u nadi da u prvim dvama poglavljima barem donekle pokriva velik raspon filoloških područja za koja je on dugi niz godina skrbio kao pročelnik Odsjeka za opću lingvistiku i orijentalne studije i potom kao pročelnik Odsjeka za indologiju i dalekoistočne studije, a u središnjem dijelu da u užem području mogega bavljenja filozofijom primjenjuje njegove doprinose raščlanjivanju slojeva *Bhagavadgīte*, na koje je osobito ponosan i po kojima je poznat i hvaljen u svijetu.

O zanimanju novovjekovne Europe za staru Kinu, staru Perziju i staru Indiju

Zanimanje novovjekovne Europe za starodrevne nauke Srednjega istoka, Indije i Dalekoga istoka u znanstvenim, filozofskim, religioznim i umjetničkim krugovima nije bilo toliko maleno i neznatno koliko bi nam se moglo činiti po europocentričkim povijestima filozofije, znanosti ili književnosti. Dakako, zanimanje je za neku azijsku uljudbu moglo biti veće u jednome europskome narodu nego u drugome ili zastupljenije u jednome povijesnome razdoblju Europe nego u drugome.

U 17. stoljeću i dobrim dijelom u 18. stoljeću učena se je Europa, predvođena u kulturi i znanosti Francuskom, od azijskih uljudaba prije svega zanimala za Kinu i političku filozofiju i etiku konfucijanizma. Iako su učenjaci Francuske Kraljevine u tome bili predvodnici, osobit je odjek onodobno upoznavanje Europe s drevnom Kinom i konfucijanizmom dobilo u dugome nizu njemačkih rasprava prve polovice 18. stoljeća. U posljednjoj četvrtini 18. stoljeća i u 19. stoljeću europsko zanimanje više se je usmjerilo u južnije azijske krajeve starih uljudaba indoeuropskih jezika, u staru Perziju i njen mazdaizam, a potom i u staru Indiju, gdje je isprva privlačno djelovao indijski brahmanizam, a tek poslije u 19. stoljeću i buddhizam. Iako su zanimanje za staru Indiju, indijsku književnost i indijsku misaonost i duhovnost potakli u novovjekovnoj Europi najprije istaknuti britanski učenjaci, osobito je i produbljeno značenje ono poprimilo za njemačke zemlje u doba romantizma. Već nekoliko navoda može tvrdnje ovoga odlomka učiniti zornima.

Gottfried Wilhelm Leibniz u svojem je predgovoru skupu dokumenata o isusovačkoj misiji u Kini pod naslovom *Sinica novissima* (¹1697., ²1699.) napisao:

Itaque si artibus operatricibus pares sumus, si scientiis contemplativis vicimus, certe practica philosophia (quod propemodum fateri pudet) victi sumus, id est Ethicae & Politicae praeceptis, ad ipsam vitam usumque mortalium accommodatis. [...] Certe talis nostrarum rerum mihi videtur esse conditio, gliscentibus in immensum corruptelis, ut propemodum necessarium videatur misionarios Sinensium ad nos mitti, qui Theologiae naturalis usum praxinque nos doceant, quemadmodum

nos illis mittimus qui Theologiam eos doceant revelatam. [...] Confutii honores religiosae adorationis nihil habere videntur.

„Stoga, ako smo i ravni [Kinezima] u proizvodnim umijećima, i ako pobjeđujemo u motridbenim znanostima, zaista smo pobijeđeni (što me je skoro pa sram izreći) u praktičkoj filozofiji, tj. u etičkim i političkim propisima prilagođenima ovom životu i potrebi smrtnikā. [...] Čini mi se da su naše prilike doista takve, s obzirom na to da korupcija raste do bezmjernosti, da izgleda gotovo pa nužnim da nam se pošalju kineski misionari koji bi nas poučili uporabi i praksi naravne teologije kao što mi njima šaljemo one koji ih poučavaju objavljenoj teologiji. [...] Ne čini se da časti [iskazivane] Konfuciju sadrže isto od religioznoga štovanja.” (Leibniz 2008: 396, 400–401 / AA IV,6, 396, 400–401)

Christian Wolff, utjecajan nastavljivač i usustavljivač Leibnizove misli za sveučilišta, pisao je opetovano o konfucijanizmu kao o sekularnoj etici duhovnoga i moralnoga usavršavanja koja pokazuje da se etika može razviti neovisno o religijskome i teološkome utemeljenju (Zöller 2016: 26–29). Time je Wolff u religioznoj Njemačkoj pobudio višedesetljetne rasprave, i na koncu je „sinofilskim prosvjetiteljstvom” s njemačke racionalističke strane utjecao na mladoga kraljevića i budućega prosvijećenoga vladara Friedricha II. (Velikoga) koliko i malo poslije Voltaire, crpeći iz istih isusovačkih izvora o Kini, s francuske strane (Lach 1953: 570–573). No i prije svojega slavnoga i za vlastitu karijeru u Halleu kobnoga sveučilišnoga govora *De Sinarum philosophia practica* (12. srpnja 1721.), a pogotovo prije uzdizanja Kine kao uzora prosvijećenoga apsolutizma u svojem marburškome govoru *De rege philosophante et philosopho regnante* (1750.), Wolff je sukladnost konfucijanizma i vlastite političke filozofije istakao u (nepaginiranome) predgovoru svojega njemačkoga udžbenika iz političke filozofije (18. travnja 1721.) *Vernünfftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen*:

„Što se tiče nauke koju ovdje zastupam, izložio sam ju onako kako je ona utemeljena u umu pa zato malo marim za to je li se sve to kod nas tako uvriježilo ili nije. [...] Kinezi su se od davnine s mnogo mara posvetili umijeću vladanja, a što sam probno s vremena na vrijeme ispitao iz njihovih spisa, to sam našao sukladnim mojim naukama. Budući da taj narod u umijeću vladanja [*Kunst zu regieren*] nadmašuje sve ostale, drago mi je da njihove maksime mogu dokazati iz svojih načela. Možda jednom uhvatim priliku da ćudorednu i političku nauku Kineza [*die Sitten- und Staats-Lehre der Sineser*] prikažem u znanstvenoj formi pa da se jasno pokaže njen sklad s mojim naukama.” (Wolff 1721)

Samo četiri godine nakon objave prvoga prijevoda *Aveste* i mladih zoroastričkih spisa, pa i kozmogonijskoga spisa *Bundahišn*, na neki europski jezik, Johann Gottfried

Herder napisao je u svojem anonimno objavljenome djelu *Erläuterungen zum Neuen Testament aus einer neueröffneten morgenländischen Quelle* (Objašnjenja Novoga zavjeta iz novootvorena istočnjačkoga vrela, 1775.):

„Kakvo svjetlo ovo baca na pravi lik *sabeizma*, *magizma*, na slike kasnih proroka, napose *Ezekiela*, *Daniela*, *Zaharije*, na porijeklo *farizeja* i *esena*, na čudnovate ideje *Aleksandrinaca*, *novoplatoničara* i na jezik *helenizma*, a ponajviše na jednostavni praiizvor *gnoze*? [...] Ovdje je najprvo u cjelini [dan] *Ivanov jezik iz Evandjelja*, *poslanica* i *Otkrivenja*. Zapanjio sam se pri čitanju, i sve sam više postajao zapanjen kada sam čitao kako su jednostavne i još *neduhovne* riječi bile u vrelu, u sklopu *Zend-Aveste*. Još tek osjetilne apstrakcije u težnji k osjetilnim svrhama; a u Ivanu i u cijelome NZ sve je kao duhovno! – Prošao sam put *syro-kaldeizma*, *helenizma* i *aleksandrijske filozofije*, otkrio sam – što u ovome djelu pokazujem – da su *jezik perzijske filozofije*, *kaldejske mudrosti* [tada] bile *rasprostranjene ideje*, tada je to bio najdostojanstveniji jezik, najduhovniji, najpripravniji i najistančaniji izraz; [otkrio sam] da se *Ivan* nije morao boriti protiv *Kerintha* [kako prvi tvrdi hereziolog *Irinej*, op. Lj. F. J.] niti *Petar*, *Pavao*, *Ivan* i *Juda* protiv *gnostikā* kada su rabili takve izraze jer je to bio mnogo stariji, dostojanstveniji i mnogim drugima zajednički jezik koji smo do sada poznavali samo u najdubljoj kaljuži [naime: *gnosticizmu*]! Jezik Novoga zavjeta time je nanovo poprimio *istinu svojega prostora i vremena, izvornost i dostojanstvo* koje su mu bili oteli stotinama naopakih hipoteza. Sve su odrezane loze [sada] prispjele na svoj trs.” (Herder 1882: 346–347)

Mnoge odlike mislenoga svijeta Novoga zavjeta Herder je tako među prvim pokušao rasvijetliti pomoću zarathuštrinskoga mazdaizma, koji je Herder razumijevao kao perzijsku filozofiju. Tvorac mazdaizma Zarathuštra po predaji je doduše primio kao Božju živu riječ *Zend-Avestu* od Auramazde u planinama Alborz. Ali njom je, po Herderu, Zarathuštra zapravo, nedugo prije babilonskoga sužanjsstva Židova, samo na svoj način reformirao i obnovio onodobno u astrolatrijski sabeizam zapalu starodrevnu „mudrost kaldejskih maga” kao najstariju kozmogonijsku religiju, kao osobitu sabejsku nauku o postanju svijeta iz svjetla – prisutnu i djelatnu, po Herderovoj smionoj rekonstrukciji u *Älteste Urkunde des Menschengeschlechts* (1774.), pod raznim imenima i u raznim iskrivljenim inačicama diljem azijskoga prostranstva od rijeke Araks do rijeke Nil i od najstarijih spomenika do Muḥammedova doba pa i danas, primjerice u mandejskome prežitku gnosticizma (Herder 1882: 337; 1883: 449–450, 491–500). Iz današnje perspektive možemo reći da je Herder 1774. na svoj način lucidno zazivao još neimenovanu i tek u idućim desetljećima polako rađanu mladu asiriologiju kako bi se razotkrili drevni sadržaji nedešifriranih tekstova „asirskoga pisma” (tj. klinopisa) „na nekome jeziku bliskome kaldejskomu” (tj. na aramejskome srodnome akkadskomu), kakvih je već tada bilo u Europi, i kako bi se u njima otkrio

i rasvijetlio izvor mitskih, religijskih i mističkih predočaba abrahamskih religija, ali i konačni religijski izvor „svih znanosti i umijeća” kao i mitski izvor najstarije grčke filozofije (Herder 1883: 439–440, 448–449, 466–467, 489, 501). Zoroastrizam je kao „perzijska filozofija” Herderu bio prozor u još izravno nedosežnu stariju babilonsku mudrost, a ujedno i bitan ključ za potpunije razumijevanje judeokršćanske tradicije.

Još je veće oduševljenje za dualistički zarathuštrinski mazdaizam kao obnovu zamišljene izvorne Božje teističke praobjave pokazao preobraćeni katolik Friedrich Schlegel kada je 1808. u svojem spisu *O jeziku i mudrosti Indijaca*, između ostaloga, napisao:

„[...] lako će se priznati intelektualnoj religiji Perzijanaca prvenstvo u uzvišenosti i relativnoj istini pred svim ostalim orijentalnim nazorima, barem u moralnome pogledu, [položaj] odmah iza kršćanske nauke, kako je pripravljena u Starome zavjetu i izvedena i dovršena u Novome zavjetu. [...] Nauka o dvama principima i borbi dobra i zla [...] i sama je moćna pobuda za takvu borbu i nepresušno vrelo čudorednoga života. Koji god bio skriveni izvor ove nauke i ovoga sustava, koji se vjerojatno nadovezuje na najstariju istinu – jer je Zardušt [novoperz. oblik za avest. Zarathuštra, op. Lj. F. J.] bio samo njen obnovitelj, i u toj ulozi teško da je bio prvi¹ – štovanja vrijednim i dapače božanskim možemo nazvati taj izvor [...].” (Schlegel 1975: 230–231)

Kao primjer zanimanja i oduševljenja za brahmanizam može se navesti kako je duboko značenje skrivene, ezoteričke nauke brahmana za suvremenu filozofijsku znanost istakao Schellingov suradnik Karl Joseph Hieronymus Windischmann u svojem djelu *Ideen zur Physik* (1805.):

„Izvanjska [nauka brahmanā] čvrsto zadržava onu oprjeku između tjelesna i duhovna, i nastoji propisima kulta uzdići tjelesno k duhovnu, ne samo posredstvom pročišćenja i usmrćivanja tjelesna nego poglavito pobuđivanjem uobrazilje za mističke nazore na prirodu. Već se osjetilu pojavljuje rascvjetalo bogatstvo prirode, potom ga uobrazilja još i više

1 Usp. Schlegelovu recenziju Stolbergova djela *Geschichte der Religion Jesu Christi* iz iste 1808. (Schlegel 1975: 102–103):

„Poznato je, primjerice, da Zardušt nije htio zasnovati posve novu religiju, nego samo obnoviti Đamšidovu religiju. Da je pak Đamšid ista osoba kao Šem Svetoga pisma, ni nevjer-
nik ne će dovesti u sumnju. [...] Zato bi moglo biti sukladno istini da se nauka Perzijanaca
prikaže u još bližem odnosu s religijom Hebreja [...]; hoćemo reći: u takvu odnosu u kak-
vu je Crkvena povijest prikazala arijance i gnostike naprama kršćanima koji su ostali pri
staroj nauci. Filozofičnijim dubokoumljem i pjesnički smionijom uobraziljom prednjačili
su, čini se, stari Perzijanci pred Hebrejima možda jednako mnogo koliko poneke od onih
kršćanskih sekta [pred Crkvom]; međutim, na čijoj je strani bila istina, jesu li dragocjenost
svete predaje vjerno i čisto očuvali i prenesli na potomstvo Perzijanci ili Hebreji, o tome ne
može biti spora. [...] Ako se ne može poreći da predaja Perzijanaca potječe od Šema, onda
bismo po istome nazoru Nou mogli dovesti najprije u vezu s Indijom [...].”

uzdiže, a vrpca stvaralačke poezije prirode prema neobuzdanoj samovolji omata i najčvršće povezuje likove po sebi lijepe i savršene, kako vidimo u djelima indijskih pjesnika i umjetnika. [...] Pod tim vanjskim odijelom, bogato urešenim, nerijetko i prekomjerno, skriva se *nutarnja* nauka brahmanā, za koju se često čuje da se treba čuvati kao kakva sveta tajna, koju [brahmani] još uvijek nastoje skriti od Europljana, zbog čega je malo navlastito metafizičkih spisa dospjelo u europske ruke – ta tajnija nauka ne ostaje zarobljena u onoj oprjci [između tjelesna i duhovna] koja je raširena u narodu, nego ju gleda odozgor uzdignuvši se na viši stupanj s kojega joj se očituje tvorba one oprjeke po svojoj biti i postanju, kao što joj se pokazuje i kako se ona jednako tako nužno mora poništiti, jer u njihovim spisima koji tu nauku sadrže u čišćem obliku piše: [...] Bezbriznost i neznanje koprenom su prekrili vječni duh (*ātman* [‘sopstvo’]); a on se samo čistom spoznajom može zreti. Kako mjehurići izlaze iz vode, tako iz njega izlaze i u njem iščezavaju sve stvari [...] kao sol koja se izvorno izdvaja iz vode i stvrdnuje u suh i odjelit lik eda bi na koncu bila vraćena svojem izvoru i postala vodom. Na isti način vraćaju se lik tijela, osjetila i ono što se osjetilima zamjećuje k Neuvjetovanu. U njem ništa nema posebno ime, svi su likovi poništeni, svi odnosi koji naznačuju neku oprjeku u trostrukoj snazi; a tako su i Brahman, Višnu i Šiva postali jedno, oni se stapaju u ono što je opće i po vlastitoj volji vezano; u ono što je očito i skriveno, što je sve i upravo zato Jedno, što je krajnja nutrina nutarnjih stvari, znanost znanosti, čija je samo izvanjska forma vidljiva u ovome svijetu; jer prava znanost nema imena i ne pozna odjelite stvari. [...] No ne uzdižu se sve stvari do spoznaje toga *ōm* [tj. do sloga koji se po *Chāndogya-upanišadi* vezuje uz Brahmana i sopstvo]; koji se pak među ljudima uzdignu dotle, ti i spoznaju da je njihovo pravo jastvo jedno s onim beskonačnim jastvom [tj. sopstvom], jedno s Brahmanom, a ne od njega odvojeno; jer u napredovanju se proširuje i oslobađa duh, i ujedinjuje se sa svojim vječnim vrelom, iz kojega također jedino trebaju potjecati njegove radnje. [...] Po sebi je ta sveta nauka temelj svake moguće znanosti i jamči spoznaju jednosti [*Einheit*], na koju se trebaju nadovezati svi znanstveni izvodi; način pak na koji su u Indiji došli do te spoznaje Jednoga i Vječna [*Erkenntniß des Einen und Ewigen*] više je proročki i stvaralački nego razumski.” (Windischmann 1805: 370–386)

O prijevodima koji su omogućili takvo zanimanje Europe za Kinu, Perziju i Indiju

Ovakvo zanimanje i oduševljenje europskih učenjaka uopće i njemačkih filozofa napose za klasičnu starinu Kine, Perzije i Indije omogućili su ne toliko putopisna izvješća koliko prvi prijevodi kineskih, perzijskih i indijskih klasika na neki znanstveni jezik Europe.

Potrebna znanja o staroj Kini Europi su priskrbljivali isusovački misionari. Matteo Ricci (1552.–1610.) i njegovi suradnici i nasljednici uspješno su širili kršćanstvo u Kini propovijedajući ga dvoru i učenim Kinezima kao religiju sukladnu njihovu izvornomu konfucijanizmu, a Europi su pak prvi opsežnije predstavili staru i suvremenu Kinu, pri čem su novokonfucijanizam prikazivali kao ateizam ili panteizam, a zato izvorni konfucijanizam kao prirodnu religiju i etiku koja je sasvim uskladiva s kršćanstvom. Budući da su dominikanski i franjevački misionari Kine pred papom sumnjičili isusovački akomodacijski ili, bolje, inkulturacijski pristup u misionarstvu kao uvođenje krivovjernih i praznovjernih praksā, pogotovo u javnome sporu oko kineskih obreda čašćenja predaka, Leibniz je osjetio potrebu javno stati na isusovačku stranu. Cijeneći njihove napore kristijaniziranja Kine i povezivanja velikih uljudaba Kine i Europe, Leibniz je branio isusovačke poglede na Kinu i s nemalo divljenja pisao o konfucijanizmu kao o umskoj religiji, koja se može dobro slagati s kršćanskom objavljenom religijom. Leibniz je već mogao rabiti prvi u Europi objavljeni latinski prijevod triju od četiriju tradicionalnih kineskih konfucijevskih klasika (*Dàxué* kao *Magna Scientia* „Velika znanost”, *Zhōngyōng* kao *De medio sempiterno* „O svagdašnjoj (tj. zlatnoj) sredini”, *Lúnyǔ* kao *Ratiocinantium sermones* „Razgovori umnikā”), skupa s probranim objašnjenjima novokonfucijevaca (Zhū Xī i Zhāng Jūzhèng): *Confucius Sinarum philosophus sive scientia Sinica Latine exposita* (1687.). To je djelo bilo plod barem 17 isusovačkih misionara; pothvat je vjerojatno začeo sam Ricci, a konačno ga objavio, i to u Parizu „*cum privilegio regis*” (Louis XIV.), i velik mu predgovor napisao Prospero Intorcetta. Kako proizlazi iz Leibnizova pisma grofu Ernstu von Hessen-Rheinfels iz prosinca 1687., Leibniz je već tada imao latinski prijevod u rukama i hvalio je „izvrzne misli i načela” spisa *Lúnyǔ* (*Analekti*) i isticao da je to filozofski tekst stariji od starogrčkih (Mungello 1982: 240).

Slično tomu, ocrtno zanimanje za staru Perziju pobudio je poglavito francuski prijevod *Aveste* i popratnih mlađih zoroastričkih spisa, prvi takav prijevod u Europi. Njega je u trima svescima objavio francuski orijentalist Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron: *Zend-Avesta, ouvrage de Zoroastre contenant les idées théologiques, physiques et morales de ce législateur; les cérémonies du culte religieux qu'il a établi, & plusieurs traits importants relatifs à l'ancienne histoire des Perses*, 1771. Na nj se je pozivao i iz njega crpio s onolikim oduševljenjem mladi Herder, već i prije nego je Anquetil-Duperron objavio svoje vrijedne studije o *Avesti* i prije nego je Johann

Friedrich Kleuker na njemački jezik preveo francuski prijevod *Aveste* (1776.–1777.)² i sedam Anquetil-Duperronovih studija (1781.).³

Na koncu, zanimanje za dublju filozofsku stranu brahmanizma, kakvu Windischmann iznosi već 1805., pobudio je Anquetil-Duperronov latinski prijevod upanišadi u dvama svescima 1801.–1802., načinjen posredno s perzijskoga prijevoda 50 upanišadi (*Sirr-i akbar* „Velika tajna”), koji je oko 1657. za slobodoumnije muslimane priredio Moḥammad Dārā Šukūh, sin slavnoga Šāha Ḍahāna, pod znakovitim naslovom *Oupnek’hat* (*id est, secretum tegendum*), *OPUS IPSA IN INDIA RARISSIMUM, continens antiquam et arcanam, seu THEOLOGICAM et PHILOSOPHICAM, doctrinam, è quatuor sacris Indorum Libris, RAK BEID, DJEDR BEID, SAM BEID, ATHRBAN BEID, excerptam; Ad verbum, è Persico idiomate, Samskreticis vocabulis intermixto, in Latinum conversum; Dissertationibus et Annotationibus, difficiliora explanantibus, illustratum*, koji bismo ovako mogli prevesti (vrativši sanskrske nazive u naslov): *Upanišad* (tj. *tajna koja se treba čuvati*), *djelo veoma rijetko u samoj Indiji, koje sadrži starodrevnu i tajanstvenu, ili teološku i filozofsku, nauku, crpljenu iz četiriju svetih knjiga Indijaca, Ṛgvede, Yajurvede, Sāmavede i Atharvavede; prevedeno doslovce iz perzijskoga jezika, u koji su umiješane sanskrske riječi; razjašnjeno raspravama i bilješkama koji objašnjavaju teža mjesta*. Upanišadi su tako Europi postale poznate pod nazivom *Oupnek’hat*, i taj su naziv dugo vremena zadržale, čak ih i kasni Hegel (1827.) i kasni Schopenhauer (1851.) još tako zovu. Štoviše, Schopenhauer hvali upanišadi upravo u tome prijevodu u § 184 drugoga sveska svojih *Parerga i paralipomena*: „To je štivo koje [čitatelja] nagrađuje i uzvisuje – izuzev izvornik – najviše što je uopće moguće na ovome svijetu. Ono mi je bilo utjeha za života i bit će mi utjeha na samrti.” (Schopenhauer 1851: 329)

Doduše, i ovdje su poneki misionari prije budili zanimanje i prenosili znanja o jeziku i sustavu brahmanā, a posebno se je istakao bosonogi karmelićanin Paulinus a S. Bartholomaeo, rođen kao Hrvat iz Donje Austrije Filip Vesdin. On je objavio prvu sanskrsku gramatiku u Europi (*Sidharubam seu Grammatica Samscrdamica*, Rim, 1790.), i napisao studiozno djelo *Systema brahmanicum liturgicum, mythologicum, civile, ex monumentis indicis musei Borgiani Velitris dissertationibus historico-criticis illustratum* (Rim, 1791.), iz kojih je potom, između ostalih, mnogo crpio već spomenuti zaslužni evangelički teolog Johann Friedrich Kleuker za svoje vrijedno djelo: *Das Brahmanische Religionsystem im Zusammenhange dargestellt und auf seinen Grundbegriffen erklärt, wie auch von den verschiedenen Ständen Indiens mit besonderer Rücksicht auf Fr. Paullini a S. Bartholomaeo Systema Brahmanicum*.

2 *Zend-Avesta, Zoroasters lebendiges Wort, worin die Lehren und Meinungen dieses Gesetzgebers von Gott, Welt, Natur, Menschen; ingleichen die Ceremonien des heiligen Dienstes der Parsen u. s. f. aufbehalten sind* (Riga: Hartknoch).

3 *Anhang zum Zend-Avesta. Erster Band in zwey Theilen: wovon der erste verschiedene Abhandlungen von Herrn Anquetil du Perron über wichtige Gegenstände der persischen Religion, und der zweyte Herrn Fouchers historische Abhandlung über die Religion der Perser enthält* (Riga: Hartknoch).

Nebst einem kurzen Auszuge aus eben desselben Sidharvbm oder Samskrdamischen Grammatik (Riga, 1797.). Kao prije u odnosu na Anquetil-Duperrona, tako je Kleuker ovdje naglasio da su djela Filipa Vesdina između svega što je našao „osobito poučna i korisna” i da ih je stoga poglavito rabio, premda nisu nezaslužni ni drugi katolički misionari na jugu Indije, poimence isusovci Johann Ernst Hanxleden i Constanzo Beschi te karmelićanin Ildephonsus a Praesentatione (Joseph Igris iz Skalice) (Kleuker 1797: 10–12).

Prvi engleski prijevod *Bhagavadgīte* (1785.) i njen prijam, ocjena i preporuka u Herdera

Jednako kao konfucijevski klasici, *Avesta* i upanišadi, ni najutjecajnija poslijevedska brahmanistička pjesma *Bhagavadgītā* („Pjesma Bogovitoga” / „Gospodnja pjesma”) nije zaokupila europske učenjake sve dok nije bila prevedena na neki znanstveni jezik Europe, a potom je sasvim osobit prijam doživjela u Njemačkoj u doba romantizma. Prvi prijevod u Europi bio je komentirani engleski prozni prijevod. Objavio ga je pod pokroviteljstvom glavnoga guvernera britanskih posjeda u Indiji Warrena Hastingsa 1785. u Londonu Charles Wilkins, mladi orijentalist i osnivački član *Asiatick Society* u Kolkati: *Bhāgvat-Gēetā, or dialogues of Krēṣhṇā and Ārjōṇ; in eighteen lectures, with notes*. Iz Hastingsova veoma dojmljiva i dalekovidna predgovora, posvećenoga upravitelju Istočnoindijske tvrtke Nathanielu Smithu, vidi se da je djelo bilo namijenjeno buđenju poštovanja Britanaca spram svojih indijskih podanika, ali potom i buđenju poštovanja ostaloga europski učenoga svijeta:

„Oduvijek sam smatrao poticanje korisne marljivosti svake vrste među službenicima Kompanije dužnošću koja pripada mojoj službi. [...] Takvi [duhovni] naponi [*studies*], neovisno o njihovoj korisnosti, streme k tomu – osobito kada je njihovo bavljenje opće – da rašire plemenitost osjećanja i prijezir spram niskih načina zabave kakve ostaju onima koji su bliži stanju nekultivirane prirode. Vi ćete mi, gospodine [upravitelju], vjerovati na riječ da Kompanija ustaljenje svoje vlasti mora temeljiti na vrlini svojih službenika, a ne na njihovoj sposobnosti. I nije samo njegovanje jezika i znanosti – to su naime naponi na koje aludiram – korisno samo u oblikovanju moralnoga karaktera i navika u službi. Svako skupljanje znanja, a napose takva znanja koje je stečeno društvenim općenjem s ljudima nad kojima vladamo na osnovi prava osvajača, korisno je državi. Ono je naime dobit za čovjekoljublje [*the gain of humanity*]. A u dotičnome primjeru koji sam naveo, ono privlači i pomiruje [međusobno] daleke osjećaje pripadnosti: ono smanjuje težinu lanca kojim se domorodci drže u podaništvu i utiskuje u srca naših sunarodnjaka osjećaj i dužnost dobrohotnosti. Čak u Engleskoj veoma nedostaje taj učinak skupljenoga znanja. Mnogi su još ne tako

davno smatrali stanovnike Indije stvorovima koji su se jedva uzdigli nad stupanj divljaštva; a bojim se da ta predrasuda još uvijek nije posve iskorijenjena, premda je zacijelo potisnuta. Svaki primjer koji donosi njihov pravi karakter doma na vidjelo, utisnut će nam plemenitiju velikodušnost osjećaja za njihova prirodna prava, i učit će nas cijeniti ih po mjeri nas samih. No takvi se primjeri mogu naći samo u njihovim spisima, koji će opstati i u doba kada Britanska vlast u Indiji odavno bude prestala postojati, i kada izvori blagostanja i moći kojima je jednom raspolagala ostanu samo u sjećanju.” (Wilkins 1785: 12–13)

Osim toga, Hastings je uvodom oprezno pripremao europske čitatelje na djelo njima daleke uljudbe i ujedno je pazio, donekle kao isusovci za konfucijevske spise, da istakne sukladnost *Bhagavadgīte* kršćanstvu:

„Mnogi će odlomci biti nejasni, mnogi će se činiti suvišnim; drugi će biti umotani u ukrase uobrazilje neprikladne za naš ukus, a neki pak uzdignuti na stazu uzvišenosti na kojoj će ih naše navike rasuđivanja teško moći pratiti; ali malo će njih sablazniti [*shock*] bilo našu religijsku vjeru ili naše moralno osjećanje. [...] Nakon izvodā, ili radije: kvalifikacijā, koje sam ovdje uvodno iznio, ne oklijevam proglasiti *Gītu* djelom velike originalnosti, uzvišenom u zamisli, umovanju i stilu, gotovo bez premca, i jedinom iznimkom – između svih poznatih religija čovječanstva – teologije koja točno odgovara teologiji kršćanskoga sustava vjetrovanja, i koja veoma snažno oprimjeruje [*illustrating*] njene temeljne nauke.” (Wilkins 1785: 7 i 10)

Iz tih i sličnih motiva uskoro su izašli i Wilkinsonovi prijevodi zbirke poučnih bajkā *Hitopadeša* (1787.) i *Manuova zakonika* (*Manusmṛti*, 1796.), a William Jones, prvi predsjednik *Asiatick Society* u Kolkati, objavio je u međuvremenu i svoj slavan prijevod Kālidāsine drame *Śakuntalā* (1789.).

U Njemačkoj je Herder, kao jedan od glavnih preteča njemačkoga romantizma, koji je u 1780-ima promicao široko zasnovano filozofijsko istraživanje opće povijesti čovječanstva i proučavanje drugih narodnih kultura i književnosti, u 1790-ima počeo izrijeком buditi zanimanje Nijemaca i za indijske starine, za njihovu religiju, umjetnost i misaonost. Dok su već i prije Europljani i Nijemci imali razna pa i neusklađena i nepouzdana putopisna izvješća o Indiji i njenim religijama, iz kojih je primjerice Kant crpio svoja znanja o tim krajevima, dotle je Herder prvi istaknuti njemački filozof koji čita filološki pouzdane prijevode nekih indijskih svetih tekstova. On ih još nije zasebno istraživao kao proizvode različitih religijskih i filozofijskih struja unutar Indije, nego je iz njih iščitavao opći indijski duh brahmanizma. Zato je u četvrtoj zbirci *Razasutih listova* (*Zerstreute Blätter*, 1792.) pod naslovom *Misli nekih brahmana* (*Gedanken einiger Bramanen*) bez konteksta, štoviše uopće bez navođenja

izvornika,⁴ i uglavnom u formi epigrama slobodno prepjevao 46 probranih dijelova Wilkinsonovih engleskih prijevoda *Hitopadeše* (1787.) i *Bhagavadgīte* (1785.) te posrednoga njemačkoga prijevoda izbora Bhartṛharijevih mudrih izreka (*Śatakātṛaya*).⁵ Najviše prepjeva ima za osnovu *Hitopadešu* (23), potom Bhartṛharia (16), a najmanje *Bhagavadgītu* (7), pri čem su izvori u poretku prepjeva posve ispremiješani. Izvadc i iz *Gīte* tako dolaze kao (izvorno nenumerirane) pjesme 11 (*Die Verstorbenen*, BhG 2,11–15), 12 (*Dreifacher Zustand*, BhG 2,27–28), 16 (*Religion*, BhG 3,10–16), 33 (*Sache und Erfolg*, BhG 2,47–49), 38 (*Herrschende Sinnlichkeit*, BhG 2,62–70), 39 (*Wissen und Thun*, BhG 5,4–10) i 44 (*Andacht*, BhG 4,19–24). Ipak, da izvor nekih od njih može biti *Bhagavadgītā*, moglo se je naslutiti već iz toga što u istoj zbirci *Razasutih listova* Herder u drugome dijelu rasprave pod naslovom *O spomenicima iz starine* (*Ueber Denkmale der Vorwelt*; nakon koje slijedi rasprava o *Śakuntali*) pojašnjava pomoću navoda iz 10. i 11. pjevanja *Bhagavadgīte* zašto u Indiji „visoke spekulacije” o vrhovnome Bogu i bogovima njihov likovni i pjesnički prikaz prisiljavaju na mnogoglave i mnogoruke grdosije (kao u Kṛṣṇinoj preobrazbi u BhG 11,16–30) i uopće na složenu simboliku (dočaranu u BhG 10,20–30) (Herder 1792: 253–260). Herder je u svojim prepjevima prvi u njemački prenesao poznatu nauku iz *Bhagavadgīte* o neusmrtnosti duše (BhG 2,11–15 u Herder 1792: 321), koja se po Ježićevoj analizi slojeva *Bhagavadgīte* (M. Ježić 2022.) nalazi u njenu prvome sloju *sāṃkhya* i koja ima usporednice u drugim drevnim predajama indoeuropskih naroda. Primjerice, druidi su po Caesarovu spisu *De bello Gallico*, čini se, sličnim predodžbama hrabрили galske ratnike na smrtonosni boj,⁶ zbog čega pak ne čudi da je Hegel taj argument iz prerađanja ocijenio kao „obične popularne predodžbe” koje *Bhagavadgītu* ne čine filozofskom pjesmom, kako su tvrdili August Wilhelm Schlegel i Wilhelm von Humboldt (Hegel 1827a: 60).

Herder slobodno prevodi dijelove iz *Bhagavadgīte* 2,11–15 u pjesmu pod naslovom *Premisluli* (*Die Verstorbenen*; Herder 1792: 321):

4 Točan izvor u Wilkinsovu prijevodu za svaki Herderov slobodni prepjev (*Nachdichtung*) može se naći u uredničkim bilješkama u Herder 1882: 474–475, 495–496.

5 Abraham Rogers *Offne Thür zu dem verborgenem Heydenthum: Oder wahrhaftige Vorweisung deß Lebens und Sittens / samt der Religion und Gottesdienst der Bramines auf der Cust Chormandel, und denen herumliegenden Ländern: Mit kurzen Anmerkungen / Aus dem Niederländischen übersetzt* (Nürnberg, 1663.). Nizozemski izvornik *De Open-Deure tot het verborgen Heydentom*, pionirsko djelo o brahmanskoj literaturi i pionirski prijevod nekoga sanskrtskoga djela (posredno preko portugalskoga), objavio je 1651. Abraham Roger, propovjednik Nizozemske istočnoindijske tvrtke u Paliacatti (Winternitz 1927: 9).

6 *In primis hoc volunt persuadere, non interire animas, sed ab aliis post mortem transire ad alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant metu mortis neglecto.* „U prvome redu [druidi] žele uvjeriti [svoje učenike, vjerojatno i ratnike, op. Lj. F. J.] u ovo: da duše ne propadaju, nego da poslije smrti od jednih [tijela] prelaze drugima, i smatraju da ih to najviše potiče na vrlinu [hrabrosti] jer se više ne obaziru na strah od smrti.” (VI,14; Holmes 1914: 243; Ježić 1999: 32–35).

Freund, du klagest um die, die keiner Klage bedürften; Weder um Lebende klaget der Weise, noch um die Gestorbenen. Fand in dieser Umhüllung die Seele Jugend und Alter, Wird sie es einst auch finden in jeder andern Umhüllung. Kält' und Hitze, Vergnügen und Schmerz sind Körper-Empfindung; Alle das kommt und geht, und hat nicht bleibende Dauer. Trag' es geduldig, o Bharats Sohn. Der Weise, den nichts stört, dem Vergnügen und Schmerz ein Ding ist, der ist unsterblich; Was die Gestalten formt, ist unvergänglich und ewig.	Prijatelju, žaluješ za onima koje ne bi trebao žaliti; mudrac ne žali ni žive ni mrtve. Snađu li u ovom omotaču dušu mladost i starost, snaći će ju jednom i u svakome drugom. Hladnoća i vrućina, užitak i bol samo su tjelesni osjeti; Sve to dođe i prođe, u tome nema postojane trajnosti. Podnosi to strpljivo, Bharatiću. Mudrac koga ništa ne uznemiruje i Komu su užitak i bol jedno te isto – taj je besmrtn; Što oblikuje likove, to je neprolazno i vječno.
--	--

Iako se u ovome slobodnome prepjevu spominje Arđuna kao „Bharatić”, pa je cjelina nama prepoznatljiva kao dio *Bhagavadgītine* Kṛṣṇine pouke Arđuni o neusmrtnosti duša, točan izvor nije ovdje bitan niti ga Herder igdje spominje. Herder samo kao pozadinu za moralnu pouku o besmrtnosti bestrasnoga mudraca uzima predodžbu o prerađanju koju je u trima razgovorima *O seobi duša* (*Ueber die Seelenwanderung*) već deset godina prije (i nanovo malčice obrađeno u prvoj zbirci *Razasutih listova* 1785.), premda manje upućeno i točno, pripisao brahmanima, kada je smatrao da je brahmanska hipoteza (*die Braminen-Hypothese*) o seobi duša devolucionistička hipoteza, po kojoj se duša seli po ljestvici bića „unatrag odozgo nadolje”: „da dobri ljudi za nagradu postaju krave, ovce i bijeli slonovi, a zli ljudi za kaznu postaju tigrovi i svinje.” (Herder 1782: 13; 1785: 218). Tada je Herder takvu predodžbu protumačio kao „zornu moralnu priču” kojom su egipatski svećenici i brahmani opominjali puk jer „ispravne predodžbe o budućem svijetu” još ili puku nisu mogli iznesti ili nisu ni sami imali (Herder 1782: 116–117; Herder 1785: 298–299). Jednako je „djetinjom” tada Herder smatrao hipotezu o prerađanju životinja i ljudi odvojeno unutar granica svojih vrsta, a jedina mu je održiva hipoteza o prerađanju, štoviše „zakon prirode” (Herder 1782: 13; Herder 1785: 219), bilo evolucionističko prerađanje na ljestvici bića „odozdo nagore”:

„[hipoteza] da je u prirodi sve Jedna struja [1785: Jedna sveza] u najvećoj *raznolikosti*, u nebrojenoj *izmjeni formā* (*in einer unzählbaren Veränderung der Formen*), no [koja] ipak stalno teži napredovati sve dalje i dalje. [...] Od prvoga atoma, od najbesplodnijega zrnca prašine

[svega] stvorenja, koje još jedva izmiče ništici, preko svih vrsta organizacije u kamenju, metalima, mineralima, raslinju, biljkama i životinjama, [dakle] preko svih klasa organizacije u njima sve do malenoga univerzuma *svestranoga* života, do čovjeka – kakva li sjajna labirinta! Ali ljudski razum to ne vidi, on stvari vidi samo izvana, on vidi likove (*Gestalten*), a ne duše u seobi i napredovanju nagore (*wandernde, sich emporarbeitende Seelen*). [...] Ne trebam se dakle pred tobom, veliki Pane, vječni izvore života, skriti (*verhüllen*), ti si me u meni samome sakrio (*verhüllet*). Jer ja ne poznajem svijet života koji zovem svojim tijelom. [...] nema uništenja ni smrti u stvorenju, nego razrješenje, oslobođenje, pročišćenje.” (Herder 1782: 106–108; usp. 1785: 284–287)

Ne čudi zato da je 1792. Herder prenio nauku o prerađanju iz *Bhagavadgīte* u svoj prepjev *Preminali* sukladno izrazima svojega vitalizma, po kojem se sve nalazi u vječnim metamorfozama (Brück 1993: 257). Tako se duša po prepjevu (BhG 2,13) u ovome životu nalazi u jednome „omotaču” (njem. *Umhüllung*, u Wilkinsa *mortal frame*, ali i *bodies which envelope the souls* – Wilkins 1785: 36), a u drugome će se životu naći u drugome. No dok treći i četvrti redak prepjeva samo aludiraju na brahmansku nauku o seobi duša izrazima koji podsjećaju na Herderov vitalizam (premda Herder to dvoje razlikuje), dotle posljednji redak možda povrh toga već pokazuje da je Herderovo razumijevanje brahmanizma *Bhagavadgīte* uključilo panteističku crtu njegova vlastitoga vitalizma. Naime, dok izvor za posljednji redak u Wilkinsa ima teistički prizvuk: „Nauči da je nepropadljiv onaj koji je sve oblikovao, i da nitko ne može uništiti ono što je neiscrpno.”,⁷ dotle u Herdera ta misao daje panteistički završetak njegovu epigramu („ono” umjesto „on”): „[Ono] što oblikuje likove, neprolazno je i vječno.”⁸

Božanstvo koje dušama oblikuje tjelesne likove, mogao bi biti „Pan”, tj. vječna božanska priroda u bićima koju sama bića ne poznaju. Takvo je božanstvo Herder opisao u svojem vitalistički dorađenome Spinozinu sustavu u svojem prilogu čuvenomu njemačkomu prosvjetiteljskomu sporu oko panteizma (*Pantheismusstreit*, 1785.–1787.), naime u spisu *Nekoliko razgovora o Bogu* (*Gott. Einige Gespräche*, 1787.):

„U svijetu koji poznajemo na vrhu stoji moć mišljenja [*Denkkraft*]; no za njom slijede milijuni drugih moći osjeta i silā djelovanja, a On, Samostalni [*der Selbständige*, tj. supstancija, samo po sebi opstojeće biće, Spinozin Bog, op. Lj. F. J.], u najvišem je, jedinom smislu riječi *sila* [*Kraft*], tj. prasila svih sila, duša svih duša [*die Urkraft aller Kräfte, die Seele aller Seelen*]. Bez njega nije nastala nijedna, bez njega ne djeluje nijedna, a sve one u najčvršćoj svezi izražuju u svakome ograničenju,

7 Learn that he by whom all things were formed is incorruptible, and that no one is able to effect the distruction of the thing which is inexhaustible.

8 Was die Gestalten formt, ist unvergänglich und ewig.

formi i pojavi njegovo samostalno biće, po kojem i one same opstoje i djeluju.” (Herder 1787: 63)

Takvo čitanje potvrđuje Herderova rasprava „Palingeneza ili o povratku ljudskih duša” (*Palingenesie. Vom Wiederkommen menschlicher Seelen*) u šestoj zbirci *Razasutih listova* iz 1797., u kojoj Herder nanovo uzima temu koju je obradio 1782. i obrađuje ju ovaj put izrijeком u odnosu na posljednji Lessingov spis *Odgoj ljudsko-ga roda* (1780.), koji je sugerirao da je u nadnaravnoj objavi kršćanstva naznačena kao jedna od dubljih nauka i nauka o prerađanju. Na samome kraju te rasprave Herder piše:

„Nije dakle vjera u seobu duša zapravo rodila onaj uzvišeni moral u brahmanskim naukama koji zavrjeđuje svako moguće poštovanje,⁹ nego štoviše istinito i veliko načelo *Jedno u svem, sve u Jednome*. Svi smo mi na kratko vrijeme produševljeni jedinstvenim životnim duhom svijeta [*von Einem Welt- und Lebensgeist auf kurze Zeit beseelt*], i svi trebamo upotrijebiti ovo kratko vrijeme, svatko prema svojim snagama, promišljeno i savjesno na najdostojniji način. Samo nas um (*Vernunft*) treba voditi, a ne ludilo (*Wahn*) i odvratnost (*Abscheu*).” (Herder 1797: 201–202)

Dakle, kako Herderova podnožna bilješka izrijeком svjedoči, Herder je visoko cijenio brahmanski moral koji je našao u *Bhagavadgīti*, ali nije vjerovao da bi brahmanska hipoteza o metempsihozi porodila takav moral, nego da je to prije rezultat panteističkoga načela kakvo je već Lessing uzeo za svoju krilaticu (”*Ev καὶ πᾶν*”), a kakvo je Herder očito mislio da vidi u *Gīti*. Herderovi preostali slobodni prepjevi misli iz *Gīte* u četvrtoj zbirci *Razasutih listova* (1792.) doimaju se kao da upravo trebaju iskazati ili pomiriti te dvije strane brahmanističkoga spjeva: visoki moral i panteističke predodžbe.

Iduća prepjevana „brahmanska misao” u Herderovoj četvrtoj zbirci *Razasutih listova*, također uzeta iz Wilkinsonova prijevoda *Bhagavadgīte*¹⁰ i pripadna prvomu sloju *sāṃkhya* (M. Ježić 2022.), uči na istome tragu ispravnomu stavu prema predožbi o metempsihozi i navodnim trima čovjekovim stanjima (preegzistenciji, egzistenciji i postegzistenciji), naime priznavanju neznanja o životu i prije rođenja i poslije smrti te posvećenju samospoznaji (i vlastitomu djelovanju) u sadašnjosti (*Dreifacher Zustand* „Trostruko stanje”; Herder 1782: 322; usp. BhG 2,27–28):

9 *Bhagavad-Gītā* ili razgovori između *Kṛṣṇe* i *Aṛđune* puna je toga [uzvišenoga morala] (prijevod Charlesa Wilkinsa, London 1785.) i zavrjeđuje prijevod s razumljivim napomenama. (op. J. G. Herder)

10 *Death is certain to all things which are subject to birth, and regeneration to all things which are mortal. [...] The former state of beings is unknown; the middle state is evident, and their future state is not to be discovered.* (Wilkins 1785: 37)

Was geboren ward, muß sterben;
was da stirbt, wird neu geboren.
Mensch, du weißt nicht, was du warest;
was du jetzt bist, lerne kennen;
und erwarte, was du seyn wirst.

Što se rodi, mora mrijeti;
što pritom umire, snova će se roditi.
Čovječe, ne znaš što si bio;
što si sada, upoznaj;
i iščekuj [da vidiš] što ćeš postati.

Herder je također prvi, ali bez navođenja točnoga izvora, u njemački prenesao karakterističnu nauku *karmayoge* iz *Gīte* o djelovanju bez obaziranja na plodove djelovanja, usporedivu s Kantovom deontologijom kategoričkoga imperativa (Ježić 2016: 201–204), u osmeračkome prepjevu pod naslovom *Sache und Erfolg* „Stvar i ishod” (Herder 1792: 333; usp. BhG 2,47–49):

Was Dich reget, sei die Sache,
Die du thust, nicht ihre Folgen.
Elend wird, wer sie berechnet;
Weisheit ruhet in der Handlung.

Što te pokreće, neka bude stvar
koju činiš, ne njene posljedice.
Jadnim postaje tko ih uračuna;
jer mudrost miruje u radnji.

Vezivanje izvanjski politeističkoga religijskoga štovanja uz brahmanističku inačicu (kršćanskoga) „dvostrukoga zakona ljubavi” poučava „brahmanska misao” u prepjevu *Religion* (Herder 1792: 324; usp. BhG 3,10–16):

Als in den alten Tagen der Herr der
Schöpfungen Menschen

Bildet’ und lehrete sie, die Götter ver-
ehren, da sprach er:

„Denkt der Götter, o Menschen, so
werden sie Eurer gedenken;
aber gedenkt auch Euer einander, und
schaffet das Glück euch.

Wer von den Göttern Gaben erhält, und
weihtet der Gaben

Keine zum Danke zurück, der begeht
an den himmlischen Diebstal.

Also wer nur für sich das Mahl bereitet,
der isset

Brot der Sünde. Was lebt, empfang vom
Brote das Leben,

Brot erzeugte der Regen, den Regen
gaben die Götter,

Huld der Götter erwarben der Men-
schen gütige Werke,

Kada u davnim danima Gospodar
stvorenja [tj. Pradžapati, op. Lj. F. J.]
ljude

stvaraše i poučavaše ih da štuju bogo-
ve, reče im:

„Spomenite se bogova, o ljudi, pa će
se oni vas sjetiti;
ali sjetite se i jedni drugih, i usrećite
se.

Tko prima darove od bogova, a nije-
dan od darova ne posveti
uzvratno za zahvalu, taj okrada nebe-
snike.

Dakle tko priprema objed samo za
sebe, taj jede
kruh grijeha. Što živi, primaše život
od kruha,

kruh rađaše kiša, kišu davahu bogovi,

milost bogova stjecahu dobra djela
ljudi,

gütige Werke kommen von Gott; so lebet die Gottheit allenthalben in Allem mit ewig-rollendem Kreise. Wer dem göttlichen Kreise nicht folgt, der lebet vergeblich.”	a dobra djela dolaze od Boga; tako božanstvo živi svugdje u svem [skupa] s [tim] vječno se vrtećim kolom [Wilkins: kotačem]. Tko ne slijedi to božansko kolo, zalud živi.”
--	--

Ovo je najveći odlomak Wilkinsonova prijevoda koji je Herder preradio da bi dobio pjesmu, pri čem je upadljiv Herderov panteističko-vitalistički naglasak u zaključnim trimma redcima („božanstvo živi svugdje u svem”) u odnosu na Wilkinsonov prijevod:

„Know that good works come from *Brāhm*, whose nature is incorruptible, wherefore the omnipresent *Brāhm* is present in the worship. The sinful mortal, who delighteth in the gratification of his passions, and followeth not the wheel, thus revolving in the world, liveth but in vain.”
(Wilkins 1785: 46).

Ali najbolje bi uporište za panteističko tumačenje Herder ipak našao u upanišadskome sloju *Gīte*, kojima pogotovo pripadaju 5. i 6. pjevanje (M. Ježić 2022.). Odatle je ipak crpio samo za jedan svoj slobodni prepjev, naime *Wissen und Thun* „Znanje i činidba” (Herder 1792: 337; BhG 5,4–10):

Kinder sprechen von Wissen und Thun als doppelten Dingen; Beide werden nur Eins in des übenden Mannes Gemüthe, Dessen Seele des Ewigen Sinn, die Seele der Welt ist. Hören und Sehen, Gefühl und Bewegung, Essen und Trinken, Schlaf und Wachen, Handeln und Ruhn, und welche Vermögen Sonst er übet, sie trüben ihm nicht die Stille des Geistes,	Djeca govore o znanju i činidbi [za- pravo: o sām̐khyi i yogi] kao o odvoje- nim stvarima; ali oboje postaju Jedno u duši [du- hovnoga] vježbača [asketa?, zapravo: yogina], čija je duša narav onog što je vječno, ¹¹ duša svijeta. Slušanje i gledanje, diranje i kretanje, jedenje i pijenje, spavanje i bdijenje, djelovanje i odma- ranje, i ostale moći kojima raspolaže, ne remete mu mir- noću duha,
---	--

11 Njem. *Dessen Seele des Ewigen Sinn, die Seele der Welt ist* može se doslovce prevesti: „čija je duša osjetilo/um/naum/narav Vječnoga/vječnosti, duša svijeta”. Bradley Herling prevodi ovaj redak: „Both will only become one in the mind of the practicing man, whose soul of eternal essence is the soul of the world” (Herling 2006: 112). Međutim, nema razloga da Herder rabi njem. *Sinn* kao genitiv bez genitivnoga nastavka jer mu dodatak -s ne bi dodao neželjeni 16. slog u stihu. Osim toga, takvo čitanje priječi zarez iza *Sinn*.

Wie von der Meereswelle der Lotos nimmer befleckt wird.	kao što ni morski val nikad ne poškro- pi lotos.
--	---

Herder je Wilkinsonov tekst ovdje znatno morao kratiti da dobije ovakvu formu, a za Herdera ključna rečenica ondje glasi: „The man who, employed in the practice of works, is of a purified soul, a subdued spirit, and restrained passions, and whose soul is the universal soul, is not affected by so being.” (Wilkins 1785: 58)

Kao da želi preduhitriti optužbu za bezbožnost i moralnu indiferentnost (Brück 1993: 257–258) takva „brahmanističkoga” panteističkoga pogleda, Herder u prepjevku pod naslovom *Andacht* „Pobožnost” (BhG 4,19–24) pokazuje kako takav nazor zapravo potiče na bestrasnu i neopterećenu činidbu u svrhu dobra jer je brahmanskomu mudracu sve jedno, naime Bog (Herder 1792: 341):

Von Begierden frei und frei von Lohnsucht Thut der Weise Guts und weiß es selbst nicht. Unbefangen vom Erfolg der Thaten Weiht er sie der Andacht reinem Feuer. Gott ist seine Gabe, Gott das Opfer, Gott des Altars Flamme, Gott der Opftrer, Und nur Gott kann seines Opfers Lohn seyn.	Slobodan od požuda i bez želje za nagradom, mudrac čini dobro i sam za to ne zna. Neopterećen uspjehom činā posvećuje ih čistoj vatri pobožnosti. Bog mu je milodar, Bog je žrtva, Bog je plamen na oltaru, Bog je žrtvovatelj, i samo mu Bog može biti nagrada za žrtvu.
---	--

Herder je crpio iz Wilkinsonova engleskoga prijevoda u kojem čitamo:

„Mudraci panditom nazivlju onoga kojemu je svaki pothvat slobodan od zamisli željā, i čije radnje sažiže oganj mudrosti. On napušta želju za nagradom za svoje radnje; uvijek je zadovoljan i nezavisan; i premda djelatan, on, tako reći, ništa ne čini. On je bezbrižan, umom i duhom u svojoj vlasti, isključivši sve opažanje; [...] U cjelini se svode na ništa djela onoga tko nije tjeskoban oko toga što se događa, tko je oslobođen od okovā djelovanja i um si upravlja duhovnom mudrošću, i to čini u svrhu bogoštovlja. Bog je milodar; Bog je žrtveni prinos; Bog je plamen na oltaru; Bog je obredni čin; i Boga stječe onaj tko Boga čini jedinom svrhom svojih djela.”¹²

12 „Wise men call him a Pandeet, whose every undertaking is free from the idea of desire, and whose actions are consumed by the fire of wisdom. He abandoneth the desire of a reward of his actions; he is always contented and independent; and although he may be engaged in a work, he, as it were, doeth nothing. He is unsolicitous, of a subdued mind and spirit, and exempt from every perception; [...]. The work of him, who has lost all anxiety for the event, who is freed from the bonds of action, and standeth with his mind subdued by spiritual

Iako u Wilkinsovu prijevodu na prvome mjestu piše da pandit ili brahmanski mudrac sažije svoje radnje u ognju mudrosti (tj. u duhu *karmayoge*), ipak se kasnije kaže da su takve radnje izvedene „bogoštovlja radi” (*for the sake of worship*), što je Herderu podloga za pretumačenje cijeloga odlomka pod neočekivanim naslovom prepjeva – „Pobožnost”. Dajući ovakvim predodžbama naslov „Pobožnost”, čini se da je Herder htio karakterizirati panteizam u liku koji daje *Gītā* kao profinjenu etiku dužnosti upravo zato što je za panteista Bog sve, pa i jedina nagrada koju očekuje od svojih obrednih i moralnih čina.

Brück utoliko ispravno zaključuje da Herder čita *Gītu* kao „panteističku knjigu mudrosti” i da „u svojem čitanju *Gīte* nalazi [panteističkoga] saveznika u borbi protiv prosvjetiteljskoga racionalizma”, zbog čega je „ono i trebalo postati kolijevka za predodžbu o Indiji koju će svoju zrelu formu zadobiti u romantizmu” (Brück 1993: 259). Međutim, Herder ne uzima dijelove *Gīte* koji su najpogodniji za panteističko tumačenje, kao kasnije Schlegel, a također nigdje izrijeком ne suprotstavlja *Gītu* prosvjetiteljstvu. Ipak, po izboru i stilizaciji nekih upečatljivih misli iz *Gīte* vidi se što je Herderu u njoj bilo blisko: vitalistički shvaćen panteizam u sprezi s visokim moralom.

Prvi (posredni) njemački prijevod *Bhagavadgīte* (1802.)

Herderovu navedenu preporuku u *Palingenezi* (1797.) da *Bhagavadgītā* u Wilkinsonovu prijevodu „zavrjeđuje [njemački] prijevod s razumljivim napomenama” ozbiljno je shvatio Herderov prijatelj Friedrich Majer i izvršio zadaću u prvim dvama svescima novopokrenutoga časopisa *Asiatisches Magazin* iz 1802. Ovdje se je u nizu nastavaka pojavio njemački prijevod engleskoga Wilkinsova prijevoda pod naslovom *Bhaguat-Geeta, oder Gespräche zwischen Kreeshna und Arjoon*.

U kakvu je kontekstu *Gītā* čitana i s čime je na Zapadu u ranome romantizmu povezivana, vidi se iz Majerova predgovora:

„[...] ovi razgovori, možda psihološki promatrano kasni, ali kronološki promatrano veoma rani proizvod *indijskoga genija*, vrijedni su najvišega poštovanja i počasti. Nijednomu pažljivomu čitatelju ne će promaći da ove barem četiri tisuće godina stare *ideje i snovi one mudrosti Dalekoga istoka koja se sastoji iz sasvim osobita spoja čudnih bajki i maštarija te krajnje apstraktnih spekulacija* – stoje u nekoj čudesnoj svezi [*in einem wunderbaren Zusammenhang*] s onim u što su vjerovali i kako su mislili *Platōn*, *Spinoza* i *Jacob Böhme* o najzanimljivijim predmetima promišljanja u posve drugim vremenima i krajevima svijeta,

wisdom, and who performeth it for the sake of worship, cometh altogether into nothing. God is the gift of charity; God is the offering; God is the fire of the altar; by God is the sacrifice performed; and God is to be obtained by him who maketh God alone the object of his works.” (Wilkins 1785: 53–54)

premda su to doduše izrekli i iznesli u drugim formama.” (Majer 1802: 406–407)

Platōnova su djela zadobivala povećanu pozornost u Njemačkoj barem od Leibnizove plodne uporabe platonističke tradicije, a vrhunac su doživjela u doba Schlegelova i Schleiermacherova plana cjelovita prijevoda Platōnovih dijaloga, što je na koncu Schleiermacher samostalno izveo i objavio 1804.–1809. (5 svezaka) i 1828. (6. svezak). Spinoza, čija su djela posmrtno u 17. stoljeću proskribirana i uništavana, postao je Nijemcima tijekom 18. stoljeća i posebice nakon Mendelssohna, Jacobijsa i Herderova prikaza spinozizma u sporu oko panteizma (1785.–1787.) veoma zanimljiv, a napose su se za njim povodili Schelling i njegovi suradnici. Mnogi su se zanimali i za njemačkoga mistika Jakoba Böhmea, a prednjačio je Franz von Baader i potom, više skrovito, Schelling. Za daljnje njemačke rasprave oko *Gīte* ključno je bilo njeno povezivanje sa spinozističkim panteizmom, i to nerijetko u negativnome vrijednovanju. Tomu je osobito doprinesao Friedrich Schlegel.

Prvi djelomični prepjev *Bhagavadgīte* na njemački 1808. i njegov polemički kontekst u Schlegela

Friedrich Schlegel, vodeći ideolog ranoga njemačkoga romantizma i uz brata Augusta Wilhelma suurednik njegova programatskoga časopisa *Athenäum* (1797.–1800.), od 1802. posvetio se je učenju perzijskoga i sanskrta u Parizu kako bi istraživao poredbenu jezičnu morfologiju, indijsku književnost, religiju i filozofiju. Sanskrtu ga je u Parizu 1803.–1804. poučavao britanski učenjak Alexander Hamilton, član *Asiatick Society* u Kolkati i prvi učitelj sanskrta u Europi. Schlegelu je novo znanje omogućilo da prvi među njemačkim filozofima čita stare indijske tekstove na sanskrtu u za ono doba bogatoj zbirci rukopisa u Parizu. Ali budući da se je u travnju 1808., nakon višegodišnjih priprema, Schlegel skupa sa svojom suprugom Dorotheom Schlegel iz vlastita uvjerenja preobratio na katoličanstvo, rezultat njegovih indoloških studija nije bila knjiga koja bi romantičarski uzdizala ili obnavljala religioznost ili filozofiju indijske starine, pa ni knjiga koja bi ih samo trezveno istraživala i prikazala na znanstveni način, nego knjiga koja je pokušala u osnovnim crtama prikazati „orijentalne nazore” ili „orijentalne sustave” emanacionizma, astrologije (ili orijentalnoga materijalizma), dualizma i panteizma te naznačiti kako i u kojem poretku svaki od njih pokazuje zastranjenje od izvorne monoteističke praobjave, koju je Schlegel pretpostavljao prihvaćajući i dalje razrađujući nauku crkvenih otaca, ali i putokaze spomenutih Herderovih ranih teoloških spisa (Schlegel 1808: 200).¹³ Knjigu je

13 Epiphaniј Salaminski piše u svojem opsežnome hereziološkome djelu *Panarion* (oko 375.) da još ni nakon Općega potopa u Noino doba nije bilo učenih otpadničkih sljedaba kao ni ranije u Adamovo doba: „Nije bilo judaizma (Ἰουδαϊσμός) ni neke druge sljedbe (αἵρεσις τις ἐτέρᾳ) nego je od početka (ἀπ’ ἀρχῆς) bila, tako reći, vjera koja je sada udomljena u svetoj

naslovio *O jeziku i mudrosti Indijaca* (1808.). Sustav emanacije Schlegel je smatrao najbližim teističkoj praobjavi i u Indiji utjelovljenim u Manuvu zakoniku jer ga je smatrao starim koliko i tada još slabo poznate Vede. Smatrao je da se je posredstvom toga sustava, a ne neposredno, izvorna praobjava s vremenom izopačila u astrološko praznovjerje i štovanje prirode (u Herdera: astrolatrijski sabeizam) ili u „orijentalni materijalizam”, za što je Schlegelu indijski primjer ateistička sljedba „Charval”, tj. škola čārvāka (Schlegel 1808: 118). Sustav ili, bolje, moralno visoko vrjednovan *nazor* dualizma Schlegel je vidio uzorno utjelovljenim u perzijskome zarathuštrinskome mazdaizmu kao obnovi teističke praobjave i preteči Mojsija i kršćanstva, ali također i u višnuizmu i možda u nyāyi, mīmāṃsi, Madhvi i Rāmānuđi, a smatrao ga je moralno izvrsnim jer je predodžba o borbi svjetla i tame snažna pobuda za moralni život ako ne zastrani u maniheizam (Schlegel 1808: 201–202, 127–134). Schlegel je bio sklon pretpostaviti da je u ovome slučaju Perzija utjecala na Indiju i da je Zarathuštrin dualistički nazor utjecao na slične indijske nazore (Schlegel 1808: 134–135). Panteizam je Schlegel smatrao najmlađim i dekadentnim orijentalnim nazorom u kojem je izvorni osjećaj za beskonačnoga i moćnoga Boga objavljene religije posve iščezao, pa je panteizam u pravilu nužno postajao nekakav beživotan „sustav čistoga uma”. Slijedeći isusovačke misionare koji su sebi konkurentne buddhiste racionalnim argumentima pokušavali potisnuti u Kini, a protumačiti kao spinoziste u Europi,¹⁴ Schlegel je najprvo kineski buddhizam (*Fó*) proglasio panteizmom zbog stava „sve je ništo” (vjerojatno se radi o śūnyavādi, tj. mähāyanskoj školi madhyamaka), za koji je Schlegel vjerovao da je prirodno uslijedio iz panteističkoga stava „sve je jedno” (Schlegel 1808: 140–141). Potom je panteizmom proglasio i nauku o *yīnyáng* u kineskome klasiku *Yi jīng* iliti *Knjizi o promjeni*, koju je već Intorcetta istaknuo i podulje raspravljao u predgovoru djelu *Confucius Sinarum philosophus* (Schlegel 1808: 143–147; Intorcetta i dr. 1687: xxxviii–xlvi). Zbog toga što su i sāmkhya i *yīnyáng* na neki način „filozofija brojeva”, Schlegel je nagađao da je možda i panteistička nauka sāmkhye prešla iz Indije u Kinu kao poslije buddhizam. Schlegelu

sveopćoj Božjoj crkvi, i koja je kasnije [samo] iznova objavljena (πάλην ἀποκαλυφθεῖσα).” (Epiphaniј 1858: 181) Crkveni su otci takav stav mogli graditi razrađujući put koji je apostol Pavao utro *Poslanicom Galaćanima* u svrhu opravdanja poganskoga etnokršćanstva pred židovskim judeokršćanstvom pozivanjem na Abrahamov savez utemeljen na vjeri kao savez s Bogom raniji od Mojsijeva saveza utemeljenoga na židovskome vjer zakonu.

- 14 Usp. dijalošku raspravu Mattea Riccia *Tianzhu shiyi* (1603.) u njenu francuskome prijevodu isusovačkoga misionara Jean-Charlesa Jacquesa (1688.–1728.) *Entretiens d’un Lettré Chinois & d’un Docteur Européen, sur la vraie idée de Dieu* (1783.), u kojoj urednik napominje da jedno mjesto u Riccievu spisu pokazuje da je „u Kini bilo spinozistā prije Spinoze” jer Ricci daje mandarinu da kaže da su njihovi „antički filozofi, spoznavajući [...] vrhovni i nepromjenjivi um koji svugdje vlada, vjerovali da svaki stvor sudjeluje na njem na svoj način i da svi skupa s njim čine jednu jedinu supstanciju”. Europski učenjak u dijalogu potom ističe da ta nauka „unižuje veličanstvo Vladara neba”, da govori gore stvari od Bogu zavidnoga i pobunjenoga Lucifera, da nije postojala u Konfucija i da se je zapravo opasno raširila sa sanjarijama sljedbe *Fó*. (Ricci 1783: 223–225)

se je činilo da je sāmkhya panteizam zbog velikoga značenja koje joj se pridaje u *Bhagavadgīti*, a u kojoj Schlegel nije razlikovao slojeve i nauke:

„U sholijama Manuova zakonika navode se *mahat* i *avyakta*, ‘moćno’ i ‘neodređeni’, kao dva principa Kapiline filozofije. Možda je ta prividna dualnost mišljena kao u Y-king [*Yi jīng*]. Da je duh sāmkhye posvema panteistički, ne može se dovesti u sumnju barem prema *Bhagavadgīti*, jer bi se inače moralo pretpostaviti da ju je njen auktor posve krivo razumio, ili ju prema svojem nazoru nasilno pretumačio. U *Bhagavadgīti*, kao možda u svima spisima koji se pripisuju Vyāsi, vlada nauka vedānte, čiji je on bio tvorac. Zato nju i poznamo najbolje od svih indijskih filozofija.” (Schlegel 1808: 147)

Naziv vedānte Schlegel ispravno izvodi od Veda, ali to mu ne znači da je panteizam najstariji sustav, nego da vedānta svugdje podmeće panteistički smisao umjesto izvornoga vedskog emanacionizma nalik onomu u Manuvu zakoniku. Da dokaže da je vedānta „čisti svršeni panteizam”, Schlegel daje izvatke iz *Gīte* u svojem prijevodu, i to izvatke iz pjevanja 1–2 i 4–8. Po tome što nema izvadaka nakon osmoga pjevanja, vidi se da Schlegela nije zanimalo najkasniji i u *Gīti* najzastupljeniji sloj *bhakti*, nego su ga zanimali raniji slojevi, a prije svega upanišadski slojevi, iz kojih je iščitao filozofiju vedānte kao panteizam. Jedina referencija na kasniji dio *Gīte* služi tomu da *implicite* povuče paralelu sa Schellingovim sustavom identiteta jer u 13. pjevanju (opet u upanišadskome sloju) Schlegel nalazi da je vrhovno Jedno protumačeno kao indiferencija između sućega (*sat*) i nesućega (*asat*) (Schlegel 1808: 148; usp. BhG 13,12).¹⁵ *Gītu* Schlegel uvodno karakterizira kao „didaktičku pjesmu” koja je „skoro pa cjelovit sažeti pojam indijske vjere, i [koja] kao takva ima velik ugled” (Schlegel 1808: 286). U pjesmi Kṛṣṇa, „bog Višṇu u svojem osmom utjelovljenju”, na bojnopolju tješi Arđunu „naukom o nepromjenljivoj vječnoj jednosti [*Lehre von der unwandelbaren ewigen Einheit*] i ništavnosti svih ostalih pojava [*und Nichtigkeit aller andern Erscheinungen*]” (Schlegel 1808: 285).

Ponajbolje uporište za takvo panteističko tumačenje Schlegel je našao u upanišadskome sloju u BhG 6,29–31, čemu daje ovakav prepjev (Schlegel 1808: 301):

15 Usp. Wilkinsonov prijevod: „I will now tell thee what is *Gnēa*, or the object of wisdom, from understanding which thou wilt enjoy immortality. It is that which hath no beginning, and is supreme, even *Brāhm*, who can neither be called *Sāt* (ens) nor *Asāt* (non ens).” (Wilkins 1785: 103)

In allen Wesen das Selbst [ātmanam],
sieht wieder die Wesen all' im Selbst,
welcher wiedervereinten Sinns [yo-
gayuktātmā], alles mit gleichem Mute
schaut [samadarśanaḥ].

Wer nur mich überall erblickt, und wer
alles erblickt in mir,

Nimmer werde ich von dem fern sein,
noch wird von mir er je getrennt.

Wer den allgegenwärt'gen, mich, vere-
hrt, und fest an der Einheit [ekatvam]
hält,

Wo er immer auch wandeln mag, wan-
delt der Fromme stets in mir.

U svim bićima zre sopstvo, opet bića
sva u sopstvu¹⁶

tko snova sjedinjenim umom sve jed-
nako ravnodušno zre.

Tko samo mene posvuda opaža, i tko
sve opaža u meni,

nikada njemu dalek biti ne ću niti će
se on ikada odvojiti od mene.

Tko štuje sveprisutnoga, mene, i čvr-
sto se drži jednosti,

kuda god pošao, taj pobožni uvijek
hodi u meni.

Schlegel pritom ističe (u podnožnoj bilješci) da se u vedānti ne zre sve u jastvu, nego u sopstvu, zato da ispravi Windischmannov prikaz tajne brahmanske nauke u gore spomenutima *Idejama za fiziku* (1805.), ali i zato da naglasi razliku između apsolutnoga jastva Fichteove transcendentalne filozofije i apsolutnoga uma Schellingova sustava identiteta. Osim toga, Schlegelovo je razumijevanje orijentalnih nazora uvelike oblikovano njegovim razumijevanjem razlika između glavnih filozofija njegova doba. Kao što su idealističke crte kojima karakterizira Zarathuštrin mazdaizam preuzete od Fichteova idealizma („djelatnost, život, sloboda jedino su istinski zbiljsko”; Schlegel 1808: 126), tako su panteističke crte kojima opisuje vedāntu preuzete od Schellingova panteizma.

U panteizmu ne bi zapravo trebalo biti ni nastajanja ni propadanja, stoga ih Schlegel tumači kao obmanu (*Täuschung*) u sebi svojstvenome čitanju BhG 4,6 (Schlegel 1808: 296):

Ungeboren, unwandelbar bin ich, auch
aller Wesen Herr [bhūtānām īśvaro];
Mein eigen Wesen [prakṛtim svām]
beherrschend, entsteh' ich durch
den eignen Schein [sambhavāmy
ātmamāyayā].

Neroden sam i nepromjenjiv, Gospod
svih bića;

Ovladavajući vlastitom naravi, nasta-
jem po vlastitom prividu.¹⁷

16 *Ātman* znači ujedno 'sebe' i 'duh', i često je nazivak teško točno prevesti. Ne smije se prevesti kao ja i jastvo jer za to postoji druga riječ, *ahamkāra*. (op. F. Schlegel)

17 Nastajanje i propadanje samo su obmana [*Täuschung*], *māyā*. Ta *māyā* pak, koja je izvor svijeta pojavā, učinak je Božje sile. (op. F. Schlegel)

Kao Herder u prepjevju *Wissen und Thun* (BhG 5,4–10), i Schlegel je na početku petoga pjevanja našao uporište za panteističko tumačenje cijele *Bhagavadgīte* (Schlegel 1808: 297–298; BhG 5,3–4):

Den erkenn' als enthaltsam stets, der
nicht klaget und nichts begehrt;
Fern von Zwiespalt [*nirdvandvo*], o
Mächtiger! wird der selig, der Bande
frei.

Erkenntnis trennen und Handeln töricht
redende Knaben nur;
Wer an dem *Einen* stets festhält [*ekam
apy āsthitaḥ samyag*], findet der beiden
Frucht zugleich.

Kao trajno uzdržljiva spoznaj onoga
tko se ne žali ni na što ni ne žudi ni za
čim;
daleko od dvojstva,¹⁸ Snažn[oruk]i,
taj postaje blaženim, slobodnim od
okovā.

Spoznaju i činjenje razdvajaju samo
blesavi dječaci;
tko se stalno čvrsto drži *Jednoga*,
ubire ujedno plod obojega.

Dakako, dok je u izvorniku riječ o tome da mudrac ne pravi razliku između *sāṃkhye* i *yoge* jer donose isti plod,¹⁹ dotle se u Schlegelovu prijevodu radi o tome da mudrac ne pravi razliku između spoznaje i činjenja jer se drži uvida u to da je sve jedno.

Panteističko će čitanje Schlegel zato, slično kao Herder, prenesti i na pouku o nesumrtivosti duše u prvome sloju *sāṃkhye*, gdje Schlegelov prepjev poučava da su „konačna tijela samo omotač onoga što je vječno [*Hülle des Ewigen*] i što nitko ne može uništiti niti bez toga ostati” (Schlegel 1808: 291–293).

No, povrh toga Schlegel će panteističko čitanje protegnuti i na samoga Kṛṣṇu kao na osobitoga indijskoga boga panteizma. Ignorirajući sva teistička mjesta u *Gīti*, Schlegel će Kṛṣṇu protumačiti kao „boga vječne jednosti i istinske sućine” u oprjeci s Brahmanom kao bogom svjetova pojavā i prerađanja u duhu emanacionizma Manuova zakonika. Kao uporište će uzeti kratak izvadak iz osmoga pjevanja, ujedno njegov posljednji izvadak iz *Gīte* (Schlegel 1808: 307; BhG 8,16):

Wiederkehrender Art, *Orjun!* sind aus
Brohma die Welten all;
Wer mich erreicht hat, *Kunti's* Sohn, ist
der fernern Geburth befreit.

Svi svjetovi iz *Brahmana*, *Arđuno*,
uvijek se nanovo vraćaju;²⁰
Ali tko mene dosegne, *Kuntin* sine,
oslobođen je daljnega prerađanja.

18 Ovo treba razumjeti sasvim metafizički: dalek od svake dualnosti; sve svodeći na jednost, kako se na više mjesta pjesme dostatno obrazlaže. (op. F. Schlegel)

19 Usp. BhG 5,4 u Kardaševu prepjevju (Kardaš 2006: 51):

„Različni su *sāṃkhye*, *yoga*,
Tvrde glupi, ne i mudri,
Tko prione snažno jednom,
Plod obojeg ubirat će.”

20 Ovdje je sasvim jasno dano prvenstvo Kṛṣṇi pred Brahmanom. Od Brahmana potječu sve-

Iako su Schlegelovo djelo Nijemci dočekali veoma podvojeno, a neki su od početka osporavali i znanstvenu utemeljenost njegovih teza o četirima orijentalnim nazorima, ono je ipak mnoge privuklo ozbiljnijemu studiju indijske starine, a filozofe primoralo da dobro promisle o moralnome i religioznome karakteru panteističkoga monizma, s jedne strane, i mazdaističkoga dualizma, s druge strane.

Zanimanje za *Gītu* nakon Schlegela: Schelling, August Wilhelm Schlegel i spor Humboldta i Hegela

Schlegelov je spis u svojem povijesnome dijelu oduševio Schellinga. Njegov ga je filozofski dio pak zabrinuo jer je u njemu i u trima Schlegelovim recenzijama iz iste 1808. našao čitav niz opasnih prigovora protiv vlastitoga sustava identiteta. Budući da je Schelling bio svjestan da mu nedostaje naobrazba u indijskim starinama, branio se je u svojem slavnome spisu o biti ljudske slobode (1809.) bez pozivanja na indijske izvore i izvaneuropska antička vrela. Nastojao je čisto dijalektički, a ne povijesno i tekstualno, pokazati (Lj. F. Ježić 2022):

1) Da najstariji sustav mora biti panteizam, i da je jedino iz njega mogao nastati dualizam (priroda unutar Boga kao tamni princip i Bog sâm kao svijetli princip) i sustav emanacije (*nihil in creatio ex nihilo* protumačen kao taj tamni princip u Bogu, a emanacija bića iz Boga kao Božja samoobjava).

2) Da Spinoza nije ateist zato što je panteist, nego zbog mehaničkoga pogleda na prirodu i Boga, a umjesto čega sam Schelling zastupa – zapravo u duhu Herderova vitalizma i romantizma – dinamički pogled na prirodu kao poprište sila.

Dugoročno je Schlegelov spis potakao Schellinga da se ozbiljnije počne baviti pozitivnim božanskim objavama u povijesti čovječanstva te da ih uklopi u svoju filozofijsku teogoniju poznatu na koncu pod nazivom filozofija mitologije. U 22. predavanju svojih postumno objavljenih *Predavanja o filozofiji mitologije* (1857.) Schelling obrađuje i *Bhagavadgītu*, i to nastavljajući staru polemiku sa Schlegelom, koja je aktualizirana Schlegelovim *Predavanjima o filozofiji povijesti* (1828.).

Indijskim se je pak starinama *filološki* ozbiljnije počeo baviti Schlegelov brat August Wilhelm. On zato 1818. postaje prvi predstojnik indologije na novoosnovanome Sveučilištu u Bonnu, a 1823. priređuje prvo tiskano izdanje *Bhagavadgīte* na devanāgarskome pismu (uz pomoć posebno izrađenih slova u Parizu) skupa s cjevitim prijevodom na latinski: *Bhagavad-Gīta, id est ΘΕΣΠΙΕΣΙΟΝ ΜΕΛΟΣ, sive Almi Crishnae et Arjunae colloquium de rebus divinis, Bharatae episodum*. August Schlegel ocijenio je da je *Gīta* „filozofska pjesma od koje jedva da i postoji što drugo slavnije po mudrosti i svetosti u cijeloj Indiji” (*carmen philosophicum, quo vix aliud*

tovi pojave u kojima se odvija seoba duša, i vječno se obnavljajući povratak u život, koji se ovdje promatra kao zlosreća. Kŗṣṇa je bog vječne jednostosti i istinske sućine. (op. F. Schlegel)

ullum sapientiae et sanctitatis laude per totam Indiam celebratius exstat) (Schlegel 1823: viii).

Potom je Wilhelm von Humboldt, oduševljen spjevom i kao filolog i kao filozof, uložio znatan napor da objedini brojne poruke spjeva iz (povijesno-tekstualno gledano) različitih slojeva teksta u izlaganjima pred Akademijom znanosti u Berlinu 30. lipnja 1825. i 15. lipnja 1826. Humboldt je smatrao da *Gītā* uspješno u epski kontekst *Mahābhārate* smješta razgovor između ratnika Arđune i boga Kṛṣṇe koji kroz 18 pjevanja prolazi „cjelovit filozofijski sustav” (*ein vollständiges philosophisches System*) (Humboldt 1826a: 4). Da *Gītā* čini filozofijski sustav, Humboldt je još jednom zaoštrano ponovio i u svojim komentarima na Langloisovu kritiku Schlegelova prepjeva:

„Usporedbe s Homērom i Grcima, koje se na žalost često čine, čine mi se sasvim neprilične, jer je naprotiv ova epizoda *Mahābhārate* najljepša, možda i jedina istinski filozofijska pjesma koju nam sva nama poznata književnost može podastrijeti.” (Humboldt 1826b: 219)

Koji je to sustav? Humboldt je, za razliku od Friedricha Schlegela, imao već priliku poslužiti se studijama Henrya Thomasa Colebrooka o klasičnim indijskim filozofijskim sustavima (Colebrooke 1827), pa je stoga zaključio da je sustav *Gīte* u bitnim crtama podudaran Patañđalievu klasičnomu sustavu yoge:

„Colebrooke, čijim najnovijim radovima u zbornicima [*Denkschriften*] engleskoga Azijatskoga društva dugujemo prva određena i iscrpna izvješća o različitim indijskim filozofijskim sustavima, nije spomenuo tu epizodu *Mahābhārate*, vjerojatno zato što je njegova nakana pružiti izvatke iz pravih priručnika filozofije (koji su, po indijskoj navadi, također sastavljeni u stihovima) i komentatorā. Čini se doduše da se Kṛṣṇina nauka u cjelini slaže s Patañđalievim sustavom kako ga Colebrooke prikazuje, no razvija se na sasvim sebi svojstven način, te je, koliko mogu prosuditi, slobodnija od dovijanja i misticizma i zavrjeđuje posebnu pozornost već kao slobodno pjesničko djelo koje je upleteno u jedan od dvaju najvećih i najstarijih indijskih junačkih spjevova.” (Humboldt 1826a: 4)

Nauku *Gīte* Humboldt s jedne strane vidi kao panteističku, a s druge kao spiritualističku:

„Kao što je Bog sve proizveo, tako je on sve, i sve je u njem. To je glavna postavka ove nauke koja se na najraznolikije načine izvodi. [...] Ako je dakle Bog tvorac svih stvari, onda sve stvari moraju već prije njegova čina stvaranja biti prisutne u njem.” (Humboldt 1826a: 11–12)

„No valja primijetiti da Kṛṣṇa izrijeком kaže (XI,47) da je pokazao Arđuni svoj vrhovni lik *djelatnošću svojega sopstva*, tj. čudesnom moći [*māyā*] [...] Odatle se možda može zaključiti da je pjesnik doista htio

da se ova Kršnina objava uzme kao privid (*Schein*), s obzirom na to da njegovu sustavu, koji prožima pravi spiritualizam, nije potrebna ta predodžba mnogostrukih udova, sunčeva sjaja itd., a božansko biće i inače prikazuje kao nevidljivo i nedjeljivo.” (Humboldt 1826a: 14–15)

Humboldtova izlaganja pred Akademijom objavljena 1826. pod nazivom *O epizodi Mahābhārata poznate pod imenom Bhagavadgītā* zatekla su Hegela dok je priređivao drugo, znatno uvećano izdanje svoje *Enciklopedije filozofijskih znanosti*. Zbog razloga koji u sekundarnoj literaturi još uvijek nisu dostatno rasvijetljeni, Hegel je tada ostavio po strani rad na *Enciklopediji* i prionuo – uz uvid u sve glavne tada dostupne izvore o indijskoj filozofiji (napose u Colebrookeove članke o klasičnim indijskim filozofskim sustavima) – pisanju recenzije Humboldtova spisa u dvama dijelovima, koja će na koncu opsegom premašiti i sam Humboldtov spis. Po njegovu vlastitu objašnjenju u recenziji (Hegel 1827a: 55, 1491), Hegel je prihvatio priliku što je Humboldt sabrao filozofske sadržaje raspršene diljem *Bhagavadgīte* u jedan filozofijski sustav, podijeljen k tomu prikladno na praktički i teoretički dio. Recenzija je uvelike negativna spram visokih ocjena koje *Gīti* daju August Wilhelm Schlegel, ali i Wilhelm von Humboldt. Za Hegela je *Gīta* zbrkana, nefilozofska pjesma koja nema moralnu i religijsku vrijednost za koju se po promašenu Schlegelovu latinskome prijevodu specifičnih indijskih pojmova općim pojmovima pričinja da ima. Hegel je dosta truda uložio da pokaže da čak ni Arđunina dilema oko ulaska u boj s rođacima nema moralni karakter nego praznovjerni. Kršna naime kaže i indijski kontekst podrazumijeva da *kṣatriya* u boj treba ući kako ne bi došlo do miješanja među staležima („kastama”) nakon što pomru *kṣatrijski* muškarci, i da uslijed toga miješanja ne bi došlo do pada predaka s neba u tijela životinja jer iz takva miješanja rođena kopilad ne može prinositi valjane žrtve za pretke (kolače mjesečno i ljevanice dnevno) (Hegel 1827a: 56–59).

Činilo bi se na prvi pogled da se motivacija za ovakvom recenzijom naprosto krije u Hegelovoj potrebi da pokaže da indijska filozofija i religija doista ostaju na početnoj razini razvoja duha, kako je i inače prikazivao u svojim predavanjima o povijesti filozofije i o filozofiji religije (i o filozofiji povijesti i o estetici). Međutim, iz kasnijega se dijela recenzije (Hegel 1827a: 1480–1481) nazire da se Hegel brani, kao nekoć Schelling, od prigovora da je njegov sustav panteizam kao sustav identiteta koji izvodom svega iz pratemelja (koji je bitak i ništo!) izjednačuje dobro i zlo, dakle da je kao nihilizam poguban za religiju i moral. Na to ukazuje Hegelovo istodobno i međusobnim referencijama povezano ubacivanje opsežne polemike oko panteizma – protiv mladoga orijentalista Augusta Gottreua Tholucka ali i polemičkih „uvoda” neimenovanih „teologā” – u Predgovor drugomu izdanju i u dugu napomenu uz zadnji § 573 drugoga izdanja *Enciklopedije filozofijskih znanosti* (1827.) (Hegel 1827b: V-XXVIII, 518–533). Znakovito je da svoje stajalište, sumnjičeno za panteizam, Hegel želi tumačiti terminom „monoteizam” (Hegel 1827b: XIV). Čak ni za brahmanski panteizam iz *Gīte*, kao ni za Spinozin panteizam, Hegel ne dopušta

da se kaže da identificira Boga sa svijetom, nego prije da kao akozmizam zapravo dokida konačna bića onkraj Boga (Hegel 1827b: 522–529). Zato se je dijelom mogao i diviti *Bhagavagītinu* pojmu Boga (npr. u BhG 9,19), koji obuhvaća jesuće i nesuće i utoliko dolazi blizu Hegelovu početnomu određenju apsoluta u *Znanosti logike* (bitak i ništo):

„Objektivna odrednica brahmana [brahman u sr. rodu, op. Lj. F. J.] kao ništo svega konačna, ta kategorija čistoga bitka u koji indijska predodžba daje da se razriješi sve posebno, čini uzvišenu stranu indijske religije koja zato još nije nešto lijepo ili istinski istinito. Štoviše je čisti bitak, zbog svoje apstrakcije, samo konačna kategorija. Ipak, Indijci pritom nisu, kao uostalom ni elejci, nedosljedni u tome toliko da nebitak postave kao različan od bitka, ili da ga iz bitka isključe: g. von Humboldt primjećuje to [na stranici] 14 prema pjevanju 9,19 gdje Kṛṣṇa kaže: Besmrtnost sam i smrt, *što jest i što nije*. Ista tvrdnja, da je *brahman entity* i *non-entity*, i drugdje se dostatno javlja. – Budući da taj čisti bitak nije razvijen do odrednice beskonačne subjektivnosti, on čini indijski *panteizam*, a ujedno i *monoteizam* utoliko što je čisti bitak Jedno [das Eine].” (Hegel 1827a: 1479–1480)

Još Hegelov biograf Karl Rosenkranz u predgovoru Hegelove biografije (1844.) bilježi da su „anglikanski nadbiskupi u tami svoje afilozofijske teologije u debelim knjigama objašnjavali” Hegelovu filozofiju kao „opasnu obnovu brahmanskoga panteizma” (*gefährliche Erneuerung des Brahmanischen Pantheismus*) (Rosenkranz 1844: 34). Po pozornosti koju Hegel pridaje *Gīti* moguće je da je već prije postojao sličan prigovor pred Hegelom, ili ga je on pak lucidno predvidio i htio preduhitriti.

Osim toga, Tholuck je 1826. objavio djelo *Kasnoorijentalna spekulativna nauka o Trojstvu* (*Die speculative Trinitätslehre des späteren Orients*) o tzv. „orijentalnoj filozofiji” ili raširenoj gnozi (Brucker) na osnovi istraživanja orijentalnih rukopisa iz knjižnica Leidena, Oxforda i Berlina. Za „marljivo izvučene historijske bilješke” iz tih rukopisa Hegel mu je izrijeком zahvalan u Predgovoru *Enciklopediji* (Hegel 1827b: XXII), ali pravi razlog zašto ga tu spominje polemičke je naravi i tiče se bitnoga pojma u kršćanskoj teologiji i s njome na osobit način sukladnoj Hegelovoj filozofiji, naime pojma Božjega trojstva. U djelu Tholuck, između ostaloga, tvrdi: „[...] pravi izvor prednjoazijske teozofije treba tražiti u stražnjoj Aziji [*Hinter-Asien*].” (Tholuck 1826: vii) Za primjer uzima upravo pojam Trojstva, i pritom poziva na povećanu pozornost na nove kineske, perzijske i indijske izvore, a sam ponajviše obrađuje arapske izvore. U *Enciklopediji* će Hegel Tholucka proglasiti unitaristom zato što na jednome mjestu izrijeком tvrdi da nauku o trojdnosti Boga ne smatra temeljom na kojem se može graditi vjera i zato što se njegova dogmatika, po Hegelovoj ocjeni, ne razlikuje bitno od prosvjetiteljske neumne razumske metafizike (Hegel 1827b: XXII–XXIII). U recenziji Humboldtovih izlaganja o *Gīti* Hegel će pak komplementarno tomu aluzivno napomenuti:

„Brahman se poglavito pojavljuje u odnosu spram Višnua ili Kṛṣṇe i Śive u određenijem liku i kao jedna [od triju] figura indijskoga Trojstva [zvanoga] *trimurti*; kao *odrednica* vrhovnoga [Boga] koja je trebala, kada se je našla u indijskome [božanstvu], nužno na se privući pozornost Europljanā. Ma koliko izvedba te predodžbe tu bila divlja, [tako da] štoviše uništava pojam *duha* koji bi iz nje trebao proizaći, ipak barem sadrži apstraktnu formu (kao pythagorovska ili platonička *triada*) za konkretnu odrednicu duha. Viša znanstvena izvedba pokazuje da se duh, ako je njegova predodžba mišljenjem uzdignuta do pojma, naprosto mora shvatiti kao u sebi trojedan [*als dreieinig in sich*]. Ali predaleko bi vodilo da se [ovdje] razloži kako je rudiment trojstva, koji je tek u kršćanstvu dospio do istinske ideje Boga, u indijskoj predodžbi samo izrastao u nešto izopačeno.” (Hegel 1827a: 1487)

Slijedeći Humboldtov prikaz, i Hegel je smatrao da nauka yoge prožima cijelu *Gīti* (Hegel 1827a: 1441). Štoviše, bistro je ustvrdio nakon usporedbe Colebrookova prikaza klasičnoga sustava *sāṃkhya*²¹ sa *sāṃkhyom* iz „prvoga sloja *sāṃkhya*” u *Gīti* (M. Ježić) da potonja i nije indijska filozofija zvana *sāṃkhya*, nego samo popularne religijske predodžbe o neusmrtnosti duše (Hegel 1827a: 63). Za razliku od ove *sāṃkhya*, Hegel je klasični filozofijski sustav *sāṃkhya* smatrao pravom indijskom filozofijom pa ju je i opisao na način na koji je i inače karakterizirao filozofiju: „misleće razmatranje posebnih predmeta i kategorija prirode i duha” (Hegel 1827a: 1443).²² Sustavi *sāṃkhya* i yoge imaju po Colebrookeu istu svrhu (vječno blaženstvo) (Colebrooke 1827: 26), ali je put do nje različit, u čem je njihov odnos nalik odnosu između filozofije i religije po Hegelovoj *Enciklopediji* (Hegel 1827b: 1–7). Hegel doista za yogu i nije smatrao da čini izgrađen i demonstriran sustav filozofije, nego da je ona nutarnji i tajan sadržaj religije Indijaca i da nam zato najbolje otkriva narav njihove religioznosti i njihov pojam o Bogu (Hegel 1827a: 1441). Na osnovi Colebrookeovih usputnih i šturih napomena o yogi Hegel je smatrao opravdanim izjednačiti klasičnu yogu s yogom koju nalazimo u *Gīti* (Hegel 1827a: 1442–1443). Osim toga, iako Vede tada još nisu bile ni prevedene ni dobro poznate na Zapadu, Hegel je iz Colebrookeova prikaza Vedā²³ zaključio da se yoga u *Gīti* „posve temelji samo na nauci Vedā” (Hegel 1827a: 1471). Razliku između nauke Vedā i nauke *Gīte* Hegel je vidio samo u tome što je pisac *Gīte* religiozna znanja iz Vedā, nedostupna svima osim brahmanskomu staležu, htio učiniti dostupnima ostalomu stanovništvu

21 *On the philosophy of the Hindus, Part I. (Transactions of the Royal Asiatic Society, sv. 1, 1827., str. 19–43).*

22 Usp. Hegel 1827b: 2 (§ 2 2. i 3. izdanja *Enciklopedije*): »Filozofija se može najprvo općenito odrediti kao *misleće razmatranje* predmetā (*die denkende Betrachtung der Gegenstände*).« U prethodnome paragrafu (§1) Hegel kaže da su ti predmeti Bog, priroda i ljudski duh.

23 *On the VĒDAS, or the SACRED WRITINGS of the Hindus (Asiatic Researches, sv. viii, 1805.).*

Indije, predstavljenom u pjesmi kšatrijskim likom Arđune, a ta su znanja dana u yoginskome smislu jer su ih jedino tako sposobni primiti i upotrijebiti (Hegel 1827a: 1442, 1471).

Zaključak

Bavljenje umjetnošću, duhovnošću i misaonošću kineske, perzijske i indijske starine u Europi bilo je bogatije u 17., 18. i 19. stoljeću nego što smo danas toga svjesni, a i međusobno više isprepleteno nego se danas tim velikim i zahtjevnim područjem usudimo baviti. To osobito pokazuje dugotrajna i složena recepcija tekstualno veoma složenoga i sadržajno veoma bogatoga spjeva *Bhagavadgīte* u europskoj filozofiji nakon Wilkinsova prijevoda 1785. Koji je dio te *Gospodnje pjesme* koga od klasičnih njemačkih filozofa zanimalo, katkada pokazuje koja je indijska filozofija u kojem njenu sloju bila komu bliska, kao u slučaju Herdera i vitalističko-panteistički tumačenih dijelova *Gīte* (slojeva *sāṃkhya* i *upanišadi*), ali katkada pokazuje i koju je indijsku filozofiju koji Nijemac prepoznao srodnom ili opasnom poput određene suvremene njemačke filozofije, kao u slučaju Schlegelova razumijevanja *vedānte* u *Gīti* u odnosu na Schellinga i njegove suradnike, učenike ili nepozvane sljedbenike. Razlučivanje slojeva *Bhagavadgīte* i razumijevanje toga s kojim su se filozofijama na Zapadu povezivali i kako, može se smatrati povijesnim uvodom i još uvijek aktualnim poticajem za poredbenu indijsko-europsku filozofiju. Za takav pothvat uvjete je sa strane indologije i „arheološke filologije” stvorio naš slavljenik Mislav Ježić.

U doba njemačkoga idealizma predšasnik je takvu pothvatu bio učeni pruski ministar Wilhelm von Humboldt, koji u svojem drugome govoru o *Bhagavadgīti* donekle ispravlja svoju tvrdnju iz prvoga govora da *Gīta* čini „cjelovit filozofijski sustav” jer filološki točno utvrđuje da se dio *Gīte* nakon 11. pjevanja može izostaviti sve do zaključka 18. pjevanja (od 63. *śloke* do kraja) kao kasniji umetak:

„Ako u cjelini potražimo veće odsjeke i udaljenija stajališta, onda mi se čini da se takav nalazi na kraju 11. pjevanja. [...] prvih 11 pjevanja iscrpno obuhvaćaju cijelu nauku, Kṛṣṇino očitovanje u njegovu izvornome liku završava izlaganje ideja neizmjernom slikom koja zatječe uo-brazilju, i ako bi na zadnji stih 11. pjevanja slijedio zaključak pridodan 18. pjevanju (od 63. *śloke* nadalje), ne vjerujem da bi se pjesma doimala manjkavom, iako bi dakako neke nauke, kao ona o trima guṇama, samo ukratko bile naznačene i utoliko [ostale] nepotpune.” (Humboldt 1826a: 46–47)

Popis literature

- VON BRÜCK, Michael 2007. Kommentar. U: VON BRÜCK, M. (ur.) *Bhagavadgītā. Der Gesang des Erhabenen*: 125–290. Frankfurt am Main i Leipzig: Insel.
- COLEBROOKE, Henry Thomas 1827. On the philosophy of the Hindus. U: *Transactions of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1: 19–43; 92–118; 439–466; 549–579. London: Allen Purbury / Pariz: Dondey Dupré.
- Epiphaniј, *Panarion (Contra Haereses)*, u: MIGNE, J.-P. (ur.) *Patrologia Cursus Completus: Series Graeca. Tomus XLI* (str. 173–1200). Pariz: J.-P. Migne, 1858.
- HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich 1827a. *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. Heidelberg: August Oßwald.
- 1827b. Über die unter dem Namen Bhagavad-Gita bekannte Episode des Mahabharata von Wilhelm von Humboldt. U: *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik* br. 7–8 (siječanj 1827.): 51–63; br. 181–188 (listopad 1827.): 1441–1492.
- HERDER, Johann Gottfried 1782. Ueber die Seelenwanderung. Drei Gespräche. *Deutsches Merkür* (1/1782): 12–54; (2/1782): 96–123.
- 1785. *Kritisches Wäldchen. Erste Sammlung*, Gotha: Carl Wilhelm Ettinger.
- 1787. *Gott. Einige Gespräche*, Gotha: Carl Wilhelm Ettinger.
- 1792. *Kritisches Wäldchen. Vierte Sammlung*, Gotha: Carl Wilhelm Ettinger.
- 1797. *Kritisches Wäldchen. Sechste Sammlung*, Gotha: Carl Wilhelm Ettinger.
- 1882. *Herders sämtliche Werke* (ur. Bernhard SUPHAN), sv. 26: *Herders poetische Werke* (ur. Carl REDLICH), sv. 2. Berlin: Weidmann.
- 1883. *Herders sämtliche Werke* (ur. Bernhard SUPHAN), sv. 6. Berlin: Weidmann.
- HOLMES, Rice (ur.) 1914. *G. Iuli Caesaris Commentarii rerum in Gallia gestarum VII*, London: Clarendon Press.
- VON HUMBOLDT, Wilhelm 1826a. *Über die unter dem Namen Bhagavad-Gītā bekannte Episode des Mahābhārata*. Berlin: Königliche Akademie der Wissenschaften (pretilak u: W. VON HUMBOLDT, *Gesammelte Schriften*, sv. 5, Berlin: B. Behr, 1906., str. 190–232).
- 1826b. Ueber die Bhagavad-Gītā. Mit Bezug auf die Beurtheilung der Schlegelschen Ausgabe im Pariser Asiatischen Journal. U: SCHLEGEL, A. W. (ur.), *Indische Bibliothek* 2: 218–258; 328–372.
- HERLING, Bradley L. 2006. *The German Gītā: the Reception of Hindu Religious Texts within German Romanticism (1790–1830)*. New York i London: Routledge.
- INTORCETTA, Prospero; Christian Wolfgang HERDRICH; François DE ROUGEMONT i Philippe COUPLET (prev.) 1687. *Confucius Sinarum Philosophus, sive scientia Sinensis Latine exposita*. Paris: Daniel Horthemels.
- JEŽIĆ, Ljudevit Fran 2022. The *Freedom Essay* as an Inventive Apologia of Schelling's System against Friedrich Schlegel's Anti-Pantheist and "Heresy-Hunting" Criticism. *Schelling-Studien* 9: 81–110.
- JEŽIĆ, Mislav 1999. *Ṛgvedske upaniṣadi*, Zagreb: Matica hrvatska.
- 2016. Pobjeda ratom (vijaya) ili pobjeda pravdom (dhammavijaya)? O etici kategoričkoga imperativa u indijskoj buddhističkoj i brahmanističkoj predaji i na Zapadu. U: JEŽIĆ, Mislav, *Hellada i Indija*: 175–214. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga.

- . 2022. The Bhagavadgītā. Genesis of the text, its messages, and its impact on the Mahābhārata and on Indian religions and philosophy. U: FLOOD, Gavin (ur.) *Companion to Hinduism*. Blackwell, str. 105–127.
- KARDAŠ, Goran (prir. i prev.) 2006. *Bhagavad-Gītā*. Zagreb: Demetra.
- KLEUKER, Johann Friedrich 1797. *Das Brahmanische Religionsystem im Zusammenhange dargestellt und auf seinen Grundbegriffen erklärt, wie auch von den verschiedenen Ständen Indiens mit besonderer Rücksicht auf Fr. Paullini a S. Bartholomaeo Systema Brahmanicum*. Riga: Hartknoch.
- LACH, F. Donald 1953. The Sinophilism of Christian Wolff (1679–1754). *Journal of the History of Ideas* 14 (4): 561–574.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 2008. *Sämtliche Schriften und Briefe. Vierte Reihe: Politische Schriften. Sechster Band*. Berlin: Akademie Verlag.
- MAJER, Friedrich (prev.) 1802. *Bhagavat-Geeta, oder Gespräche zwischen Kreeshna und Arjoon*. U: Julius KLAPROTH (ur.), *Asiatisches Magazin*, sv. 1, str. 406–453 (predgovori i pjevanja 1–3), sv. 2, str. 105–135 (pjev. 4–9), 229–255 (pjev. 9–10), 273–293 (pjev. 11–13), 455–471 (pjev. 14–17), 477–490 (pjev. 18). Weimar: Industrie-Comptoirs.
- MUNGELLO, David E. 1982. Die Quellen für das Chinabild Leibnizens. *Studia Leibnitiana* 14 (2): 233–243.
- RATHORE, Aakash Singh; RIMINA Mahapatra 2017. *Hegel's India. Reinterpretation with Texts*. New Delhi: Oxford University Press.
- RICCI, Matteo 1783. Entretiens d'un Lettré Chinois & d'un Docteur Européen, sur la vraie idée de Dieu (prev. Jean-Charles JACQUES). U: *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères* XXV: 111–418. Paris: J. G. Merigot.
- SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph 1809. *Philosophische Schriften*, sv. 1. Landshut: Philipp Krüll.
- SCHLEGEL, Friedrich 1808. *Ueber die Sprache und Weisheit der Indier*. Heidelberg: Mohr & Zimmer.
- SCHLEGEL, August Wilhelm (prir. i prev.) 1844. *Bhagavad-Gita, id est ΘΕΣΠΙΕΣΙΟΝ ΜΕΛΟΣ, sive Almi Crishnae et Arjunae colloquium de rebus divinis, Bharatae episodum*. Bonn: Eduard Weber.
- SCHOPENHAUER, Arthur 1851. *Parerga und Paralipomena. Kleine philosophische Schriften*, sv. 2. Berlin: A. W. Hayn.
- THOLUCK, Friedrich August Gottreu 1826. *Die speculative Trinitätslehre des späteren Orients*. Berlin: Ferdinand Dümmler.
- WILKINS, Charles (prev.) 1785. *Bhāgvat-Gēetā, or dialogues of Krēṣhṇā and Ārjōṇ; in eighteen lectures, with notes*. London: C. Nourse.
- . (prev.) 1787. *The Hēētōpādēṣ of Vēēshnōḍ-sārmā, in a series of connected fables interspersed with moral, prudential, and political maxims; translated from an ancient manuscript in the sankreet language. With explanatory notes*. Bath: R. Cruttwell.
- WINDISCHMANN, Carl Joseph 1805. *Ideen zur Physik. Erster Band*. Würzburg i Bamberg: Joseph Anton Göbhardt.
- WINTERNITZ, Maurice 1927. *A History of Indian Literature*, sv. 1. Kolkata: Calcutta University Press.

- WOLFF, Christian 1721. *Vernünfftige Gedanken von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen*, Halle: Rengerische Buchhandlung.
- ZÖLLER, Günther 2016. „[D]er Name Confucius ist mir ein großer Name.” Herders politisch-geschichtsphilosophische China-Deutung zwischen Montesquieu und Hegel. U: HÜNING, D.; G. STIENING i V. STOLZ (ur.): *Herder und die klassische deutsche Philosophie*, Stuttgart-Bad Cannstatt: Frommann-Holzboog.

Abstract

Chinese, Persian, and Indian philosophy aroused great interest among European philosophers of the 17th, 18th, and 19th centuries, and especially since the first translations of the Confucian classics (1687), Avesta (1771), and *Bhagavadgītā* (1785) appeared in Europe. This interest deepened in a special way in Germany and influenced the course of German debates, for which Leibniz, Wolff, Herder, Kleuker, the Schlegel brothers and Schelling's collaborator Windischmann are to be credited. The German Romantic movement was strongly attracted by the search for oriental and especially Indian sources of culture, spirituality and mentality of mankind. As early as the 1790s, Herder translated from English excerpts from the *Bhagavadgītā* when considering the wisdom of the Brahmins. Friedrich Schlegel was the first to partly translate the *Gītā* directly from Sanskrit in 1808. But while Herder in the *Gītā* appreciated the moral teachings of *karmayoga* and emphasized its Vedānta traits akin to his vitalism as a correction of Brahmanical and Lessing's doctrine of rebirth, Schlegel, as a Catholic proselyte, argued, from the Upaniṣad layer of the *Gītā*, that the *Gītā* belonged to pantheism as the youngest and decadent oriental view that as a system of pure reason shows many similarities with Schelling's system of identity. Hegel's discussion with Humboldt about the *Gītā* (1827), like Schelling's discussion with Schlegel on freedom (1809), was prompted by the association of the *Gītā* to the pantheism attributed to them. As the contemporary textual critique of *Gītā* reveals, to which Mislav Ježić made a significant contribution and the widely accepted synthesis, *Gītā* in its various textual-historical layers, first conceived by Wilhelm von Humboldt, encompasses the beginnings and early forms of later classical Indian systems of Sāṃkhya, Yoga (including *karmayoga*), Pūrvamīmāṃsā and Vedānta, but also earlier Indo-European mythical notions (in the oldest epic layer and in excerpts of the incorporated hymn in the *triṣṭubhs*) and later *bhakti* devotion, as well as critiques of Buddhist "too contemplative" philosophy and Vedic ritualism.

Korijeni pojmova oblika i tvari: začetci filozofije u praslavenskom mitu i hrvatskoj predaji

Sažetak

U radu se želi pokazati da se apstrakcijom od specifičnoga mitskoga povijesno-stilskoga konteksta te opojmljenjem („ideacijom”) predočaba o praslavenskim božanstvima Perunu i Velesu, posebice u hrvatskoj predaji, iz mitskoga sadržaja mogu izlučiti simbolički arhetipovi i apstraktni pojmovi oblika (*forma*) i prvotne tvari (*materia prima*). Na mitske se tekstove i sadržaje referiramo prema rekonstrukcijama i materijalima koje donosi Radoslav Katičić, i poredbenim analizama Mislava Ježića. Razlikujemo oblik (1) kao ono u čem se sastoji identitet i mogućnost stvari, (2) kao razložnost suda i formu opstojnosti, i (3) kao specifičan ustroj stvari, koji ujedinjuje njezine dijelove i aspekte u cjelinu i čini unutrašnju nužnost stvari. Ti se oblikotvorni pojmovi relativiziraju i nište u Velesovim pojavnostima, u kojima je ukodiran arhetipski pojam prvotne tvari. Na primjerima se iz Platónovih dijaloga povijesno potvrđuju pojedini aspekti dekodiranja mita kao konstitutivni za filozofiju. Gornji pristup otvara i pogled na korijene hrvatske filozofske misli, koja se u svojoj genezi može pratiti unatrag do praslavenskih mitskih arhetipova. Implementacijom kršćanstva pitanja se identiteta, razložnosti i ustroja cjeline postavljaju radikalno i zaoštreno, kako to pokazuje tekst Trpimirove darovnice (852.).

Uvod

Znatna je i dobro potvrđena činjenica da filozofija ne nastaje u suprotnosti spram izvornoga mita, nego spram epske, antropomorfizirane mitologije, koja se razvila iz njega (Ježić 2016: 19–20, 53–55). Kontinuitet se nastanka filozofije iz mita može potvrditi, primjerice, mnogim mjestima u tekstovima starih grčkih filozofa kao i u indijskoj filozofiji (Ježić 2016: 44–56). Ovdje se usredotočavamo na filozofske pojmove oblika (εἶδος, μορφή, *forma*) — kako u pojmovnom, tako i u perceptivnom smislu — i prvotne tvari (πρώτη ὕλη, *materia prima*) te želimo pokazati da se oni mogu pronaći naznačeni i ukodirani u odgovarajućim simboličkim arhetipovima praslavenskoga mita, posebice kako se je ostvario u hrvatskoj predaji.¹ Držimo da se *ap-*

1 Usp. primjerice, u Katičića o „prvobitnoj značenjskoj opreci”, u slavenskim jezicima, između *dervo* (‘biljka koja ima deblo, korijen i krošnju’, ‘stablo’) i *drvo* (‘drvena građa’)

strakcijom od specifičnoga mitskoga povijesno-stilskoga konteksta te *opojmljenjem* („ideacijom”) praslavenskih božanstava, s njihovim obilježjima i međuodnosima, iz mitskoga sadržaja mogu izlučiti simbolički arhetipovi, a zatim i apstraktni pojmovi oblika i prvotne tvari.² Cilj nam je pokazati da se praslavenski mitski arhetip pojma oblika (*forma*) može pronaći u mitskoj predodžbi o bogu Perunu, a arhetip pojma prvotne tvari (*materia prima*) u predodžbi o bogu Velesu. U nastavku postupka, što ćemo ovdje samo spomenuti, držimo da se kao primitivni pojmovi mogu izlučiti i glavni tipovi složajâ oblika i prvotne tvari, i pronaći mitski naznačenima u predodžbenoj strukturi Mokoš – Jarovit (Juraj) – par Jarovit i Mara.

Izvori za mitski sadržaj na koje se ponajprije oslanjamo, jesu materijali koje donosi Radoslav Katičić pri rekonstrukciji praslavenskoga obrednoga teksta i, naposljetku, samih mitova,³ kao i poredbene analize mitskih tekstova provedene u Mislava Ježića s pripadnom tekstovnom podlogom.

Niz je potvrda o tom da su mitski likovi koji, u različitom kulturnom kontekstu, odgovaraju bogu Perunu, bili svjesno ugrađeni u samu filozofiju. Pritom, svakako, Perun kao Gromovnik ima svoj odgovarajući lik (inače epski opsežno stiliziran) u grčkom Zeusu (npr. Katičić 2008: 288, 311; Ježić 2016: 29, 31). No neki su bitni Perunovi aspekti kao „boga koji strijelom ubija zmaja”, „strjeljača”, osobito čisto i jasno istaknuti u Apollōnovu liku (v. Katičić 2008: 223–224, 220). Kako pokazuju primjeri iz Platōna, Apollōn se može shvatiti kao neposredni mitski prethodnik filozofije. Prema Platōnu su Sokratovi dijalozi svojevrsna služba „bogu u Delphima” i dokaz istinitosti Apollōnova proroštva o granicama ljudske mudrosti (*Apologija* 20e–21b, 21e–22a, 23a–c, u: Platōn 1964–1978, sv. 1). Nadalje, Sokrat u Platōnovu dijalogu uspoređuje običnoga Spartanca, upravo zbog njegove filozofske kulture, sa „strašnim kopljometnikom”, koji u razgovor „ubacuje” (usp. ἐνέβαλε) kratku i sažetu, ali snažnu, filozofski pogađajuću riječ (*Protagora* 342e, u: Platōn 1964–1978, sv. 2), a „sedam mudraca”, kako spominje Platōn, posvetilo je svoje „prvine mudrosti” Apollōnu (*Protagora* 343a–b).⁴ Da je u Platōna filozofija, i to osobito kao umijeće opovrgavanja, bitno vezana i uz „gostinskoga boga” (ξένιος θεός, tj. gostinski Zeus),

(Katičić 2008: 57). Taj primjer razlikovanja oblika i tvari ima temeljnu ulogu kad je riječ o „svjetskom drvu” („drvu života”), koje je jedna od središnjih predočaba (i kodova) praslavenskoga mita.

2 Pod *opojmljenjem* („ideacijom”) razumijemo poopćavanje karakterističnih zornih obilježja i shema do apstraktnoga pojma, pri čem kažemo da je neko zorno obilježje ili shema simbolična naznaka ili, u posebnome slučaju, simbolični arhetip nekoga pojma (tj. da je pojam u tom obilježju ili shemi zorno ukodiran). Kao što primjerice sokolov pogled može biti zorno ukodirani pojam oštine vida ili jasnoće spoznaje, a kuna s njezinim krznom zorno ukodirani pojam vrijednosti.

3 Katičićevo su glavno polazište i inspiracija istraživanja Ivanova i Toporova (npr. Ivanov i Toporov 1974).

4 Spomenimo uzgred i različite inačice predaje o Platōnovu božanskom rođenju u povezanosti s Apollōnom (k tomu, Sokratov se je i Platōnov rođendan slavio na dane dvodnevne Apollōnove svečanosti, prvi 6., a drugi 7. targelija). Usp. Swift Riginos 1976: 9–21.

koji motri prijestupe i zakonitost, potvrđuje početak dijaloga *Sofist* (216b, u: Platōn 1964–1978, sv. 7, i Platōn 1975).

Pojmovni par oblik – prvotna tvar raščlanjujemo u tri stupnja s odgovarajućim trima aspektima Perunova i Velesova božanstva. Razlikujemo oblik 1. kao ono u čem se sastoji *identitet* stvari: ono *što* one jesu prema njihovim svojstvima i odnosima. Pri tom identitet čini samo *moгуćnost* stvari, još joj ne jamčeći opstojnost. 2. Forma *razložnosti* oblikuje sud koji vodi istini, a u istini se *ozbiljuje* (čin, *actus*) identitet stvari, to *da* ona jest (*opstojnost*). 3. Naposljetku, oblik čini specifičan *ustroj* stvari, ujedinjuje njezine dijelove i aspekte u potpunu i skladnu *cjelinu*. Iz funkcionalnoga međuodnosa dijelova proizlazi cjelina kao nužan ishod te stoga taj međuodnos čini (unutrašnju) *nužnost* stvari.

Sukladno tomu, 1) najprije želimo pokazati da se Perun može opisati kao božanstvo istaknutoga i posvuda nazočnoga identiteta, koje je ujedno i zaštitnik identiteta svih bića u svojstvima i odnosima koja ih upravo čine onim što jesu. Nasuprot tomu, Veles je nesvedljiv na neki specifičan oblik i identitet, ništeći i identitet drugih stvari. 2) Perun je razložit, aktivno štiti istinu i opstojnost stvari, dok se Veles skriva i gubi u prividu, nepostojan je i ugrožava opstojnost stvari. 3) Perun je najviši vladar koji brani ustroj i cjelovitost svijeta, dok Veles teži partikularnoj samovlasti i potkopava ustroj svijeta.

Dosljedno rečenomu, držimo da se u mitskom opisu Peruna može pronaći simbolički ukodiran arhetipski pojam oblika, raščlanjen na arhetipske pojmove identiteta i mogućnosti, razložnosti i opstojnosti, cjelovita ustroja i nužnosti. U Velesa pak, u kojem je ukodiran arhetipski pojam prvotne tvari, svi se ti oblikotvorni pojmovi relativiziraju i nište. Nije, dakako, riječ o tom da bi svi ti pojmovi bili izričito prisutni u praslavenskoj mitskoj svijesti (iako neki od njih to u znatnoj mjeri i jesu), nego o tom da se mogu našom apstrakcijom i ideacijom izlučiti iz mitskoga sadržaja te da mogu poslužiti, ili su, uz pomoć drugih utjecaja, stvarno u pojedinim sredinama i poslužili izgradnji filozofske misli.

Važno je napomenuti da raznorodnost mitskoga skrovitoga kazivanja, s jedne strane, i izričite pojmovne raščlambe, s druge strane,⁵ onemogućuje logički ili filološki egzaktno izvođenje pojedinih apstraktnih pojmova iz mitskoga sadržaja, ali držimo da još uvijek omogućuje visoku uvjerljivost tvrdnje o njihovoj bitnoj povezanosti. Kao dodatnu potvrdu, upozorit ćemo mjestimice na još neke Platōnove referencije na mit. U smislu rečenoga, ovdje zastupane postavke ne prelaze okvire *induktivne* vjerojatnosti.

Uvodno napominjemo da je filozofski sadržaj mita, premda bez razlikovanja izvornoga mita („hijeratsko pjesništvo”) od „mitologije”, obrađene u pričama (v. Ježić 2016: 35–44), na podlozi grčke mitologije istaknuo, primjerice, Albert Baza-

5 „Mitski je govor ... metaforičan, misaon, skrovit i slikovit. On bira kakvu pojavu kao sliku kojom će pomoću analogije otkriti skrovitu istinu. Logički pak govor razlaže pojavu ili kazano u istinu koja se u njoj pojavila” (Ježić 1989: 71).

la, i to poglavito u kozmološkom smislu, kao „preteču znanosti” i kao „najstariji moralni i pravni zakon” (Bazala 1970: 96). Bazala posebno upozorava na mit kao, u kulturno-povijesnom smislu, „prvi korak od časovite, promjenljive struje doživljavanja k umnom snalaženju, početak stvaranja ‘ideja’ i postavljanja ‘idealnih ciljeva’” (Bazala 1970: 89). Znatno je i to da, prema Bazali, uloga mita ne završava povijesnim prijelazom na „logos” i znanost, nego mit i nadalje ostaje pozadinski očuvan u obliku „dispozicija” i kao izvorni, „narodnom biću” odgovarajući „tipičan stav prema svijetu i životu” („prvobitno označen ... pravac smisleno svrhovitoga obrazovanja”) (Bazala 1970: 77–78). Analogno primitivnim pojmovima koje ćemo ovdje opisati, uočavamo u Bazale tri spoznajne funkcije mita koji prati već afirmirani „logos”. Riječ je 1) o „funkciji” prethodnoga („prologičkoga”) trenutka spoznajnoga procesa, a to je „propozicija” („stav”), „pravac”, „u mitskoj dispoziciji zasnovani plan” („mitski propozicionalni akti”; Bazala 1970: 90, 85), što 2) podliježe postupku racionalne provjere i mogućega opravdanja, i praćeno je mitskim „ishodišnim zanosom” (živost, uvjerenje, jamačnost, živi odnos s „doživljenim” itd.). 3) „Mitska dispozicija” naposljetku („epilog”) ujedinjuje „raznomjerne perspektive znanosti” i obuhvaća sadržaj znanja u „jedinstvenom, cjelovito zaokruženom nazoru” (Bazala 1970: 86). Prema Bazali, „... mitska dispozicija vjerno prijanja uz ‘logos’ i prati ga do kraja, gdje se završava razumska konstrukcija” (Bazala 1970: 86). Držimo da Bazaline tri spoznajne funkcije, osim pred-logičkoga i poslije-logičkoga, te pratećega i „prijanjajućega” aspekta, imaju i izravan logički (pojmovni) smisao te da i sami konstitutivni elementi racionalnoga postupka kao takvi imaju svoju pra-sliku u mitskim, simboličkim arhetipovima.

Gromovnik i himerična zvijer

A. Gromovnik (*strjeljač*) – identitet (*neprotuslovlje*) i mogućnost

Prema konzultiranim izvorima, uključujući osobito i hrvatsku mitsku predaju, čini se da identitet svakoga predmeta stoji u suodnosu s Perunom, do mjere da Peruna možemo shvatiti i kao mitski „skrovito” simbolizirani pojam identiteta i neprotuslovlja. Perun identificira bilo koji predmet te ga oslobađa i čisti od onoga što mu ništi identitet (od „nečisti”, Katičić 2008: 209), oslobađa i čisti čitavo tijelo i sve njegove organe od svega zla i svega nepoželjnoga (Katičić 2017: 95, 96; Katičić 2008: 230–231), obnavlja predmete ili, ako pritom sam predmet ili čovjek stradaju, nadoknađuje ih, a čovjeku „otpušta grijehe” (Katičić 2008: 191, 195). Perun pritom „pere”, mlati,⁶ ubija, žga i pali svojim gromom, kamenom, munjom, vjetrom, olujom (Katičić 2008: npr. 189–190, 192, 202, 204–207, 214–216). Ti su Perunovi udari uistinu pogodci kamenom, ognjenom ili vodenom strijelom (Katičić 2008: 236–237) u identificiranu,

6 Izraz *mlatiti žito*, kao ‘izbijati zrnje’ (Ak. Rj.), što je ovdje ponajprije asocirano, odnosi se na vrstu čišćenja. Usp. i *trebišće*, što može dolaziti od *trijebiti* ‘krčiti’, ‘čistiti’ (Katičić 2017: 117, Katičić 2008: 307) i povezati se također i s Perunom (*Perunova trebišća*).

naciljanu metu. Pogotkom Perun „odstrjeljuje” s predmeta „nečist”, „pere”, „ubija” (tj. „bije”, ali ne nužno usmrćuje), pali, oslobađa i čisti predmet u njegovu identitetu (usp. Katičić 2008: 208–209). Perunova je moć identifikacije dalekosežna i posve-mašnja: on se opisuje kao onaj koji daleko gleda,⁷ svakako i oštro (kao orao, sokol), kao što je i sam iz daljine vidljiv i čujan; nema mjesta na kojem je moguće skloniti se od njegova udara (Katičić 2008: 203, 206–207). Štoviše, Perun kamenom probija grob i barem na trenutak oživljava mrtve: kao da pogađa i prodire i u prošlost, opozivljući *prošli* događaj smrti (Katičić 2008: 248).

S druge strane, sam Perun ima čist, jasan i istaknut lik, obilježja i odnose prema svemu drugomu, bez narušavanja svojega identiteta i neprotuslovnosti. Perun se u svojem identitetu izrazito razlikuje i ističe prema svemu drugomu, i to svojim položajem na vrhu („svjetskoga drva”, ili u dvoru na vrhu planine, Katičić 2008: 79, 104–105), vlastitim obilježjima i jasnim konturama (predočen kao orao, sokol). Identitetom se posebno ističe „suho zlato” („čisto srebro”, dragulj, biser), koje je u mitu usko povezano s Perunom: Perunov (orlov, sokolov) jest „suhi”, „zlatni vrh” svjetskoga drva, gdje su i „zlatne rese” (Katičić 2008: 62–64); zlato je i srebro u Perunovu dvoru na vrhu gore (Katičić 2008: 93); zlato je i Perunov oganj, koji pali i čisti (Katičić 2008: 196).

Premda Perun nije predočen kao sam (uosobljeni) identitet (Sebstvo, Jastvo, „je-sam koji jesam”), ipak, kao najistaknutiji i najčvršći identitet na cijelom svjetskom drvu, i kao pogledom sveidentificirajući i strijelom svepogađajući lik, najuže je vezan uz očuvanje identiteta (vlastita i drugih predmeta), što daje dobre razloge da ga apstrakcijom od različitosti predodžbenih inačica u kojima se javlja, i pojmovnim izoštravanjem (ideacijom) razumijemo i kao „skrovit” simbol pojma identiteta.

Nadalje, Perun svojom unutrašnjom neprotuslovnošću i dosljednošću posebno naznačuje i pojam logičke mogućnosti. Neprotuslovnost i dosljednost (formalni uvjet istine) mitski su naznačene osobito zaklinjanjem Perunom kako se ne bi prekršila zadana riječ (pri sklapanju ugovora).⁸ Općenito i idealizirano, *moguće* je ono što se može pojaviti u Perunovu obzoru (vidik s vrha gore, drva svijeta) i u njegovu domašaju (gromom, munjom, olujom), kao ovaj ili onaj razlikovni lik i identitet. U Perunovu se obzoru otvara cijelo područje mogućnosti raznih predmeta i oblika –

7 „O javore, zelen bore ... na vrhu ti orle sjedi, a daleko očim gleda” (sa Šipana, Katičić 2008: 45).

8 Perunova uloga zaštite zadane riječi ima svoju usporednicu u drugim mitskim predajama. U vedskom je mitu Varuṇa „Riječ što drži zavjet” (prema Ježić 1987: 55; usp. Ježić 1987: 57 – „riječ koja veže čovjeka”, a ta je vezanost kao „omča ... kojom bog hvata prestupnike”). Prema Ježiću su Varuṇa i Mitra vjerojatno najprije bili ljudska Riječ i Ugovor, potom božanska, prenesena na vedskoga boga Gromovnika, Parjanyu kao boga zavjeta, a zatim na Indru (Ježić 1987: 60, 66, v. i 98). Bogove zavjeta poznaju dakako i stari Grci, a Platōn, primjerice, spominje zakletvu pred sudom Zeusom, Apollōnom i Themidom (*Zakoni* 936e–937a, u: Platōn 1964.–1978., sv. XI) i drži neprihvatljivim da bi Atena i Zeus prouzročili kršenje zakletve ili ugovora (*Država* 379e, 1964, u: Platōn 1964–1978, sv. V).

kao različitih od njega i međusobno – Perun ih (orao, sokol) može razlikovati bolje i više nego čovjek i bilo koje drugo biće. U tom smislu držimo da se Perun može razumjeti i kao mitski ukodirana kategorija mogućnosti. Primjerice, idealizirano, možemo reći da je prostorno-vremenski moguće ono što se može javiti u Perunovu obzoru (s vrha svjetskoga drva, s vrha Perunove gore) i naći se u domašaju njegovih strijela. U tom smislu Perun ima pogled na sve strane svijeta te se katkad uzima i da je Perunâ mnogo (u neprotuslovnom smislu, zajedno s njegovom braćom ili sinovima; Katičić 2008: 118–122), svaki s pogledom na određenu stranu svijeta.

Postupak apstrakcije i ideacije koji vodi eksplicitnim pojmovima identiteta, neprotuslovlja i mogućnosti, može se pokazati i potvrditi i na povijesnom materijalu. Kao primjer navedimo kako Platōn apstrakcijom i ideacijom dekodira mitsku predodžbu čišćenja (κάθαρσις). Spomenimo prethodno da u starih Grka, slično kao što Perun gromom i munjom, kišom i olujom „pere” (udara), oslobađa i čisti od bolesti i zla („nečist”), tako čini i Zeus, i upravo je on, kako je spomenuto, bog opovrgnuća. No osobito je Apollōn, strjeljač, predodan i kao bog čišćenja: on, kao liječnik, čisti, pere i oslobađa od zla, u duševnom i tjelesnom smislu (*Kratyl*, 405a–c, u: Platōn 1964–1978, sv. IV). Prema Platōnu, „najveće i najvjednije” (μεγίστη καὶ κυριωτάτη) od svih čišćenja jest opovrgavanje, ἔλεγχος, koje se pak temelji na načelu protuslovlja, i to tako da se pokazuje da su neka mnijenja (δόξαι) međusobno protivna, premda govore o istom i u potpuno istom smislu i obziru (*Sofist*, 230b–e). Pranje i čišćenje, upravo u filozofski glavnom smislu kao opovrgavanje, uključuju temeljne pojmove istovjetnosti i neprotuslovlja i vode pojmu mogućnosti: Platōn („Stranac” u dijalogu) naznačuje da tek čišćenje opovrgavanjem čini *mogućim* učenje, primanje novih znanja, kao što u liječenju tek čišćenje od štetnih sadržaja omogućuje primanje nove hrane (*Sofist*, 230c). Bit čišćenja, kako možemo iščitati u Platōna, jest samospoznaja (spoznaja vlastita znanja i neznanja), prema natpisu na delphijskom proročištu: „spoznaj samoga sebe”, što također vodi pojmu (vlastita) identiteta. Istodobno, kako opisuje Platōn, opovrgavanje ima i („perunovski”) karakter udara: „izbacuju” se (ἐκβολή, *Sofist* 230b) protuslovlja, sugovornik „trpi” (πάσχω, *Sofist* 230c) opovrgnuće, ljut na sebe i posramljen (*Sofist* 230c–d), opovrgavanje uključuje borbu, bijeg i napad (*Sofist* 231c).

B. Himerična zvijer (zmaj u dolini) – raznolikost i nemogućnost

Nasuprot Perunovu obzoru opće formalne organizacije svega mogućega u logičke i prostorno-vremenske identitete stoje po sebi neorganizirana *data*, čista raznolikost, „bogatstvo” tvari. Držimo da je pojam „prvobitne tvari” (*materia prima*) mitski ukodiran u praslavenskom i hrvatskom božanstvu Velesu, kojega obilježava obilje, bogatstvo (usp. *deus dator*, Katičić 2017: 121), raznolikost, preobrazba i nesvedljivost na jedan, jedinstveni oblik. Veles je bog bogatstva koji zbog preobilja svojstava nema vlastit čvrst identitet. Zaklinjanje Velesom kao stočnim bogom (po svem sudeći, kao zaklinjanje blagom, obiljem) potvrđeno je, kao i zaklinjanje Perunom, pri sklapanju ugovora. Velesovo se bogatstvo mitski naznačuje i njegovom dlakavošću,

kosmatošću, krznom, sve do „viška” (preobilja) njegovih atributa i njegove himeričnosti: on je i medvjed i zmaj (katkad predočen kao dijelom medvjed, dijelom zmaj), i muško i žensko (zmaj i zmija), jednom riječju, zvijer (usp. zmaj, neman, Katičić 2008: 75; s medvjedom glavom, Katičić 2008: 148; zvijer, Katičić 2008: 141).

Veles se predočava i kao praznina (Grotlo, Jama) koja obuhvaća ili guta sve bez razlike (obilje), štoviše, „proždire čisto srebro i prekrasno zlato” (koje se na taj način može vezati i uz Velesa, Katičić 2008: 148). U tom je smislu Veles „pozoj” (zmaj), koji zijeva i guta (Katičić 2010: 81, 75).⁹

Veles se može preobličiti u bilo što — stoga i jest zmija (zmaj), „už”, koja, bez vlastita oblika, poprima oblik bilo čega po čem „plazi” i lijepi se. Premda može poprimiti bilo koji oblik, ni u jednom se ne uobličava kao ona sama. Teži gore, vrhu, premda joj (mu) je prirodno biti na propadljivom „mjestu” dolje, pod korijenom svjetskoga drva, u močvari („moru”), mahovini, „bibavu blatu” (slično kao i indijski Vala, Pani), bez čvrstoga tla, na ulazu u podzemlje (Katičić 2008: 143, 153, 193, 209, 213, 314 itd.)

Bez postignuta identiteta i prema tome gotovo kao *nemoguće* biće, Velesu preostaje samo neograničeno preobličavanje, drugotnost, mijenjajući se, postajući drukčiji i drukčiji.

Temeljem gornjega, apstrahirajući i pojmovno izoštravajući mitske predodžbe Velesove pojavnosti, Velesa možemo pojmovno dekodirati kao raznolikost prvotne tvari, sve do suprotnosti, protuslovljâ i nemogućnosti, npr. muško i žensko, medvjed i zmija, itd., bilo koji predmet koji je u njega pretvoreni Veles, jedan koji je mnogi (jer se rađa mnogo Velesa). U skladu s time, Velesova su raznolikost i protuslovlja samo prvotna, bezgranična tvar mogućega pojmovnoga i prostorno-vremenskoga ograničenja (Perunova moć) — identifikacije i razlikovanja. Perunov boj protiv Velesa (zvijeri, zmaja s dna), kako je ovdje dekodiran, nije boj protiv raznolikosti kao takve, nego protiv razobličavanja i protiv brisanja identiteta u mnoštvu i mnogolikosti.¹⁰

Kako je poznato, Velesova pojava ima svoje usporednice u drugim indoeuropskim mitologijama. U vedskoj je to predaji osobito Vala, u mogućem tumačenju kao „jama”, „grotlo” (dakle praznina), ali „bogato kravama”; to je „zmaj s dna, iz badnja” (usp. Ježić 1987: 81; Ježić 2016: 27). Veles je povezan i s grčkim Pythōnom, „zmajem s dna” (Katičić 2008: 222–223, Ježić 2016: 28). Upravo je svladavanjem i ubijanjem Pythōna Apollōn (Platōnov prethodnik filozofije) preuzeo proročište u Delphima.¹¹ Ježić Velesa povezuje i s grčkim Gēryonom, kojega Hēraklo ubija blizu

9 Kako nalazimo u (Belaj i Belaj 2014: 278), na zagrebačkom bi Jarunu nekoć „došel pozoj i pojel krave ili ljude”, s čime je u vezi i tamošnja „Pozojeva graba”.

10 U takvu pojmovnom dekodiranju, to da je raznolikost samim identitetom ne samo neponištiva nego i da mu je komplementarna i potrebna, zorno sugerira odgovarajući indijski mit u kojem Kṛṣṇa (koji ima i Velesova obilježja, kao Vala) podizanjem planine štiti pastire i stoku (bogatstvo) od gromova i potopa koje šalje Indra/Parjanya (o tom mitu usp. Ježić 2011).

11 Ako tek Zeus i Apollōn donose identitet (i samoidentitet), sasvim je u skladu s tim Schellingova

Okeana i „ulaza u podzemni svijet” (Ježić 2016: 27–28) (karakteristično, Gëryon ima „sraslo tijelo triju muževa”, Ježić 2016: 27).

Gospodar na gori i zmaj na gori

A. *Gospodar u dvoru na gori i sudac – razložnost i opstojnost*

Perunov lik, ideiziran, pokazuje se i kao mitski ukodirana forma razložnosti i opstojnosti. Peruna ne obilježava samo moć pojmovnoga i prostorno-vremenskoga razlikovanja i raspoznavanja svega mogućega nego je on i (razložan) prosuditelj i zaštitnik istine, sam je naglašeno opstojan i zaštitnik opstojnosti. On je gospodin, gospodar, gazda, stoluje u dvoru što *stoji* na gori, tj. sjedište mu je na gori (Katičić 2008: 105–106, 98, usp. hrv. oronim „Perun” u Poljicima, Istri i Bosni). Perun je simboliziran, među ostalim, i orlom koji *sjedi* na vrhu svjetskoga drva (prema predaji sa Šipana), koje *stoji, jest (orstetb)* (Katičić 2008: 61–62, 64, 45). Stolovanje na dvoru i „sjedjenje” na drvu koje „stoji”, „jest”, sugerira opstojnost i stalnost, postojanost, stabilnost. Pritom, Perun je „dobar sudac” (prema predaji s Krka, Katičić 2010: 344–345), koji „sud sudi” i „presuđuje”, „red redi” i „određuje” (Katičić 2008: 101–102), ispravlja krivdu (Katičić 2017: 95), dakle postupa razložno, prema istini i pravdi.¹² U tom bi smislu Perun bio ne samo zaštitnik držanja riječi (neprotuslovnost) nego i postojano jamstvo tom riječi (ugovorom) zasnovane zbilje (zbijskih odnosa) i opstojnosti.

Kao usporednica, Perun je u toj ulozi sličan indijskomu Mitri („Ugovor”), koji pazi na ugovorno uređene i utemeljene odnose i pravdu.¹³ Slično, ali već i kao Platonova filozofska ideacija, vidimo da su Zeus na Kreti i Apollōn u Sparti utemeljitelji zakonitosti („zakonodavci”), pravednoga i razumnoga (voūς) poretka (Zakoni 624a, 632c–d, 662c), i da je jednakost (u istinskom smislu) stvar Zeusova „suda” (κρίσις, Zakoni 757b) – pritom su pojmovi suda, pravednosti i zakonitosti već apstraktni i filozofski.

Perun je sam najizravnije i najočitije zbiljski, istinit i djelatan. Njegova je zbilja izravna nazočnost, on je „licem u lice” već tu, kao, primjerice, pri upućenoj mu molitvi za ozdravljenje i izlječenje (Katičić 2017: 97, usp. 99). Perun zbiljski djeluje (*actus*), i to u skladu sa svojim pravednim sudom, razložno, te ulazi u boj za obranu istine i pravde. Perunovo je djelovanje najintenzivnija zbilja i nazočnost, on je sâm grom i oganj, njegova je riječ „trijesak”, kojima se uspostavljaju red i pravda. – Us-

napomena da su prije Zeusa, u Kronovo doba („kronovska pomutnja svijesti”), bića presezala (*übergreifen*) jedno u drugo i međusobno priječila slobodan razvoj, te da su bogovi bili promjenjiva lika i značenja (Schelling 1976: sv. 2, 662).

12 Da je mit, kako ovdje sugerira Perunov lik, u bitnom vezan uz priopćavanje istine (što se ostvaruje i samim imenima bogova, njihovom etimološkom i atributskom prozirnošću), a ne tek pričanje priča, v. Ježić 1987: 41.

13 Usp. „Ugovor, govoren, plemena stroji. // Ugovor drži Zemlju ko i Nebo. // Ugovor oranice zre netremce. // Ugovoru masleni uljev lije.” (Ježić 1987: 52).

poredivo s time, i Parjanya, kao Grom, „udara u bjesove i zločince” (Ježić 1987: 45). A od Mitre potječe superlativni intenzitet: „Najkrjepči, Ugovore, smrtnik bio / /koji, Odrješo, poštuje tvoj zavjet” (prema Ježić 1987: 53).

Zbog Perunova stolovanja u dvoru na gori i sudovanja prema istini i pravdi, kao i zbog najintenzivnije djelotvornosti, možemo u njegovu liku odčitati mitski kodirane formalne pojmove razložnosti te zbilje i opstojnosti („nulta” modalnost). Ti su pojmovi već gotovo dani u samoj mitskoj predaji, premda u konkretiziranom i zornom obliku:¹⁴ sud i suđenje prema pravdi i istini već jasno impliciraju razlog i razložitost, a stolovanje (na gori) i sjedenje na vrhu stabla koje stoji, gotovo izričito govore o opstojnosti. Alternativno možemo umjesto opstojnosti, temeljem istinitosti i Perunova čina (najintenzivnijega djelovanja), govoriti i o Perunovim likom ukodiranom pojmu zbilje (aktualnosti).

B. Zmaj na gori (napadač i zaprjek) – oponašanje i tvarno gibanje

Nasuprot Perunu, Velesa možemo razumjeti kao mitski simbolizirani pojam privida i granične opstojnosti. Takvo nam se shvaćanje otvara na temelju teksta i spomenutih interpretacija (Katičić, Ježić). Evo glavnih elemenata za takvo shvaćanje. U Velesa ne nalazimo suda i pravde, koji osiguravaju istinu, nema čvrstoga bitka i opstojnosti: Veles stvara privid istine, oponaša i skriva se pod bilo što. (Katičić 2008: 173, 191–192, 197). On je zmija ili zmaj, „už”, koja „prilijepljena” „puže” po tlu (Katičić 2008: 75, 211 bilj. 24), tj. oponaša tlo, odnosno to je „zmija što je ležala na gori” (Katičić 2008: 212, 213–214), zmija/zmaj „polegao na planini” (Ježić 2016: 27, 29, Ježić 1987: 94), oponašajući vrh planine. Ispod svega skrivanja, privida, oponašanja, preostaje samo tvarno gibanje: pružanje, puzanje, plaženje — s jedne strane kao tvarno širenje, rast, „nadimanje”, bujanje, prodiranje, a time i zatvaranje, zaprječivanje (vodenoga toka¹⁵), „otpor” (Ježić 1987: 71, 73, 80), a s druge kao povlačenje, bijeg, smanjivanje. Odgovarajući tomu, mit kazuje da Veles ništi a) druga bića i b) samoga sebe:

- a) kao ljuti, ognjeni zmaj i kao otrovnica, djeluje negativno, ništi, niječe, uništava, priječi; protivnik je koji napada, nasrće (Katičić 2008: 136, 105, 72, 73, 75, 79, 82, 204); tvarnom se silom uspinje, „plazi” na vrh gore (usp. toponime *Veliki Plazur*, tj. Sv. Jakob, i *Mali Plazur* u „velikom zagrebačkom trokutu”, Belaj i Belaj 2004: 272–274); i na vrhuncu napada samo oponaša vrh gore na koju je „polegao”; a pri svojem pokopu, ležeći „ubijen”, još se uvijek izdiže nad zemlju kojom biva zasipan (Katičić 2008: 182–184, 193);

14 V. Katičić 2007, 313–315: „pravda” je tu konkretizirana kao sudski postupak, a „sud” je postupak ispravljanja krivoga. No taj postupak uključuje dijalog, suprotna stajališta i, povišeno, priprema je dijalektike i filozofije (Katičić 2007: 316–317).

15 Kao indijski Vṛtra, Zaprjek: „Kako mu je raslo tijelo, priječio je (zatvorio u sebe) bujice (slijevanje)” (Yāska, prema Ježić 1987: 71–72).

- b) pred Perunovim udarima, bježi, sklanja se i skriva (Katičić 2008: 173, 195–197, 207); na rubu raspoznatljivosti i opstojnosti, u dalekoj, mračnoj, zarasloj šumi, pretvara se u jedva vidljivo drvo, kojemu je govor šum vjetra (Katičić 2008: 175).

Prema svem, Velesova je zbilja granična, svodi se na nestalnost gibanja: širenja i povlačenja, rasta i nestajanja, na bezličnu i granično opstojeću tvarnost. To je pružanje, širenje do vrha svijeta, ali i nestajanje u daljini preko „mora”, pod zemljom, u zarasloj šumi (dok je Perun tu, Veles je daleko, treba ga tek naći; Katičić 2017: 99).

U grčkom mitu Velesove otpovjednike, prema Ježić 2016: 29–30, 28, nalazimo u golemim Titanima i Gigantima, protiv kojih se sa svojim pomagačima bori Zeus, kao i u Hydri, s kojom se bori Hēraklo.¹⁶ U Platōna nalazimo potvrđene filozofsku apstrakciju i ideizaciju također i tih mitova. Osobito upada u oči Platōnov naziv *gigantomakhia* (Zeusov boj s Gigantima) za stalnu borbu između ontološkoga redukcionizma na gibanje (pokretna, promjenjiva tjelesnost) i ontološkoga redukcionizma na mirovanje, „stajanje” (nepokretne, nepromjenjive ideje) (*Sofist* 246a–c, 248e, 249c–d). Ta borba ima puno sličnosti i s Perunovim bojem za čvrsta i postojana načela pravde (očuvanje pravde i istine), protiv Velesa, koji ih remeti, prijeći i nijeće stalnim gibanjem i upornim pružanjem prema vrhu (gdje je sjedište pravde). Umjesto isključivosti i prijepora između nepokretnih („ukočenih”) principa i neprestana gibanja, Platōn zaključuje da bitak uključuje i stajanje i gibanje pa ga valja shvatiti, među ostalim, kao „moć radnje i trpnje” (δύναμις τοῦ ποιεῖν καὶ πάσχειν).

Kralj kraljeva i vladar podzemlja

A. Kraljevima kralj – cjelovit ustroj i nužnost

Naposljetku, Perunov je lik vladarski, kraljevski; on je „kraljevima kralj”, vladar cijeloga svijeta. Stoga držimo da se Perun može shvatiti i kao mitski simbolizirani pojam *cjelovitosti*. Perun ustrojava cjelinu svijeta, daje joj i održava njezinu strukturu, poredak i sklad. Pogledajmo podrobnije Perunove atribute koji upućuju na spomenute pojmove. Prema mitu, Perun je najviši vladar („kraljevima kralj” v. Katičić 2008: 230, 206 bilj. 18),¹⁷ i prema Prokopiju „gospodar svega” (Katičić 2008: 263). Perunovo je kraljevstvo cjelina triju dijelova, koji obuhvaćaju sav svijet: 1. nebo, 2. zemlju, podnebeski svijet, 3. donji svijet, podzemlje (nebesko, zemaljsko i podzemno

16 Hydru obilježava eksponencijalni rast njezinih glavā — usp. Platōnovu ideizaciju kao sofisticko umnažanje govora (λόγος, *Euthydem* 297c, Platōn 1964–1978: sv. 2).

17 Perun je vladar (Katičić 2008: 225), „kralj Grom”, „kralj Oganj” (Katičić 2008: 227, 229, 230, 260), njegovu vlast simbolizira zlatno žezlo (Katičić 2008: 145), gore je (Katičić 2017: 102), na dominantnoj gori (Katičić 2008: 114), vrhovni je kralj (Katičić 2017: 97), otac (Katičić 2008: 230–231).

kraljevstvo). Perun uspostavlja ravnotežu reda i nereda (Katičić 2008: 193, 199, Katičić 2017: 83, 122, 125), čuva i održava pravedan poredak, sklad.

Ustroj je svijeta u mitu katkad predodčen „svjetskim drvom” („stožer svijeta”), s tročlanom strukturom 1. zlatni vrh, 2. sredina, 3. korijen (Katičić 2008: 62, usp. 51, 54–55, 74, 79, 311), kao i strukturom 1. vrh gore (dvor), 2. padina gore, 3. dol, „more” (voda, močvara) (Katičić 2008: 103–104, 115–118). A taj ustroj kao cjelina pripada Perunu jer mu pripada svjetsko drvo, koje se nalazi u njegovoj gori (Katičić 2008: 111, 116). To je i ustroj prema kojem se interpretira zemljište, neposredno životno okruženje (za hrvatski prostor usp. Katičić 2008: 115–117 i tri posljednja poglavlja, Katičić 2014). On je katkad definiran, osobito u hrvatskom slučaju, „svetim trokutom” s najduljom stranicom između Perunove i Velesove točke — treća je točka Mokošina (Perunova supruga), koja otvara podstrukturu što ju niže samo ukratko spominjemo, a odnosi se upravo na način podređivanja dna pod vrh, tj., pojmovno, tvari pod oblik.

Ustroj svijeta i način kako ga Perun uspostavlja i održava, upućuje na pojam *nužnosti*. Bez Perunova poretka i strukture, bit kojih je obuzdati tvarne, bezoblične sile (Veles), cjelina se urušava. A sredstva i oružja kojima se Perun pri uspostavi i obrani ustroja cjeline služi, imaju svoju mehaniku, koja također funkcionira prema unutrašnjoj nužnosti. Grom, oganj i oluja, kojima se Perun služi, nisu prirodne pojave (kao Velesov oganj; usp. zmaj koji „pušta plame”, Šipan, Katičić 2008: 77–78, 147), nego Perunova tehnologija, tehnička sredstva u obrani i održavanju strukture svijeta. Perun je (sa svojim sinovima) također i tvorac te tehnologije. A u njoj se očituje nužnost, primjerice „silogistička” nužnost u strukturi luka i strijele: tetiva luka odapinje strijelu, a na strijelu je pričvršćen kameni vršak, prema tome tetiva odapinje vršak; tj. kameni je vršak supsumiran pod strijelu, a ona pod tetivu luka. Takva je, naposljetku, i cijela struktura svijeta: korijen je pod stablom a stablo pod vrhom; stoga je stablo sredstvo pomoću kojega se korijen supsumira pod vrh. Ta je struktura, kao i nužnost njezinih unutrašnjih odnosa, predmet „svetoga znanja”, „skrovita istina o ustrojstvu svijeta” (Katičić 2008: 198, usp. Katičić 2008: 126–127), koju izriču obredni tekstovi.

Zanimljivo je primijetiti da Platōn, koji često rabi analogne tročlane strukture (nebo–zemlja–podzemlje, um–volja–požuda, vladari–čuvari–proizvoditelji), čovjeka razumije kao obrnuto, „nebesko drvo”, s korijenjem na nebu, odakle se spušta i grana prema zemlji (*Timaj*, 90a–b). Kontinuitet je mitske slike očit, ali perspektiva naznačuje obrat iz svakodnevnoga načina gledanju u duhovni i pojmovni, što obilježava, među ostalim, i filozofiju i znanost.

B. *Vladar podzemlja, protivnik – djelomičnost i kontingentnost*

Držimo da se u Velesu mogu pronaći mitski ukodirane djelomičnost i kontingentnost. Pogledajmo neke karakteristične opise Velesa. Njegovo je kraljevstvo dio u strukturi cjeline i to na dnu, dolje (on je podređeni vladar, podređeni kralj), u podzemlju (Katičić 2018: 213 – kralj Ir), pod svjetskim drvom. Dok Perun čuva i brani cjelinu, Veles ju ruši i želi se samovoljno nametnuti cjelini. Umjesto Perunove pravedne

vlasti i poretka Veles ima cilj za sebe osvojiti vrh gore (svjetskoga stabla), samovlast umjesto pravedne vladavine, nametanje vlastita parcijalna interesa umjesto pravedno usklađenih interesa svih dijelova u cjelini.

Kao Perunov protivnik Veles ruši ustroj i poredak koji je nužan za sklad cjeline. Veles je Črt („rovač”, ruje, brazda zemlju, Katičić 2010: 81) — podriva, potkopava strukturu cjeline i čini ju nestabilnom, dakle remeti unutrašnju nužnost strukture, unosi kontingentnost. On čini nevolje, unosi nesklad, nered, kaos. Nadalje, Veles se umjesto alata, oružja, koji tehničkom nužnošću proizvode ciljani učinak, služi prirodnom silom i nasiljem. Mit kaže da voda ispire korijen, a kuna (hermelin), koja je uz vodu, podjeda korijen pa stablu prijeti sušenje (Katičić 2008: 82). Oganj kojim Veles prijeti, organski izlazi iz njega („pušta plame”).

Moguća je grčka usporednica Velesu rušitelju mit o čudovištu Typhōnu.¹⁸ Platōn pročišćava i „ideizira” mit o Typhōnu do pitanja o samospoznaji:

„istražujem ... sebe, zapada li me biti zvijer zamršeni-
(πολυπλοκώτερον) i strašnija od Typhōna, ili sam pitomije i jednostav-
nije biće, s udjelom po naravi na nekoj božanskoj i smjernoj (ἄτρεος)
sudbini” (*Phaidro* 230a, u: Platōn 1964.–1978., sv. I).

Riječ je kako o prosudbi vlastita identiteta, tako, čini se, i o uklapanju u božanski poredak i u okvire općega ustroja svijeta. Na tom je mjestu u *Phaidru* Platōn izričit o svojoj metodologiji u pristupu mitu: ne zanima ga (naturalističko) istraživanje i ispitivanje vjerojatnosti pojedinih mitova i mitskih bića i čudovišta, nego prihvata mit kako je uobičajeno (πειθόμενος δὲ τῷ νομιζομένῳ περὶ αὐτῶν) te ga potom svodi na pitanje samospoznaje, tj. na filozofiju (*Phaidro* 230a).¹⁹

Napomena o uzročnoj strukturi

Razloženu strukturu ovdje hipotetički dopunjavamo i naznačujemo strukturom povezivanja i prožimanja oblika i prvotne tvari temeljem triju dobro rekonstruiranih likova u praslavenskom mitu i njegovoj hrvatskoj predaji. Tu je *pretpostavku* potrebno dodatno potvrditi:

1. U liku Mokoši — koja na vodi prede nit što određuje (mjeri) čovjekov vijek i od nje je istkan cijeli svijet; koja udjeljuje (pušta) i uskraćuje (Katičić 2011: 216–222) — možemo pronaći skrovito naznačen pojam drugotne tva-

18 Ježić upozorava na dvostrukost Typhōnove naravi (zmaj „s dna” i „polegao po planini”) i na moguću metatezu imena *Pythōn* (Ježić 2016: 30–31).

19 U osnovi je sličan pristup, primjerice, Schellingov (mitologija kao samoobjašnjavajući izraz i opis unutrašnje nužnosti razvoja ljudske svijesti, Schelling 1976, sv. 2) kao i Wittgensteinov (mit nije zabluda, nego izraz i simbol događaja ljudskoga života, Wittgenstein 1989).

ri (*materia quantitate signata*), koji je (tomistički) i načelo individuacije (npr. čovjeka u njegovu vijeku).

2. U liku Jurja (Jarovit), Perunova sina, odgojena u Velesa — koji na povratku iz Velesova kraljevstva u Perunovo budi i oživljava cijelu prirodu — možemo pronaći mitski simboliziran pojam pokretačkoga uzroka (*causa efficiens*) (npr. „Kud Jura hodi, tud pole rodi”, prema Katičić 2010: 9–10, 12, 105–106).
3. Juraj i Mara – kad se po povratku Juraj vjenča s Marom, Perunovom kćeri — mitski simboliziraju pojam svršnoga uzroka: međudjelovanja u kojem se ostvaruje svrha.

Zajedno s prethodno raščlanjenom formom (identitet, razložnost, cjelovit ustroj), shvaćenom kao formalni uzrok, ta tri pojma (drugotna tvar, pokretački i svršni uzrok), u nadogradnji na pojam prvotne stvari, očito opisuju aristotelovski četverou-zročni sustav.²⁰ Sveukupno, analizirane aspekte možemo prikazati Tablicom 1.

<i>Oblik (forma) – prvotna tvar (materia prima)</i>			
<i>Perun – Veles</i>	<i>Mitska svojstva i odnosi</i>	<i>Apstrakcija, ideacija</i>	<i>Spoj oblika i stvari (sadržaj)</i>
gromovnik – himerična zvijer, zmaj u dolini	- „pere”, udara, čisti – zijeva, guta; - suhi vrh, čisto zlato – dlakavost, kosmatost	- identitet, neprotuslovnost – raznolikost, protuslovlje; - mogućnost – nemogućnost	Mokoš → drugotna tvar (<i>materia secunda, signata quantitate</i>), načelo individuacije
gospodin na dvoru, sudac – zmaj na gori	- sudi po pravdi – odupire se, skriva se, bježi; - spašava, brani – pruža se, puzi, nasrće; - oslobađa – priječi	- razložnost (suda), istina – privid, oponašanje; - stabilnost – nestabilnost; - opstojnost – neopstojnost; - djelovanje – trpnja	Juraj → pokretački uzrok
kralj kraljeva – vladar podzemlja	- sklad – nesklad; - ustrojava – potkopava, ruši	- cjelovitost, potpunost – djelomičnost, nepotpunost; - nužnost – nenužnost	Mara i Juraj → svršni uzrok, međudjelovanje

20 Takav uzročni sustav možemo u općim crtama prepoznati i u Kantovim kategorijama, premda je u Kanta pojam uzroka sveden na pokretački uzrok i međudjelovanje (uzajamnost) — pri čem je potomnjemu oduzeta konstitutivna svršnost — pa su tri kategorije (supstancijalnost, uzročnost, uzajamnost) svedene na „relaciju”. Oblik je (u najužem smislu) modalnost (mogućnost, zbilja, nužnost), koja je pak, u logičkom smislu, redom povezana s trima logičkim načelima (protuslovlja, dostatnoga razloga i razdiobe, tj. isključenoga srednjega između protuslovno oprečnoga) (B 106–109 u Kant 1911; Kant 1922: 45). Uzgred, vezano uz identitetni aspekt oblika, usp. i Kantov „posvemašnji *identitet* samosvijesti” nasuprot zorno danoj „*raznolikosti*” (B §16).

Hrvatska – od mita do filozofije

Kako je drugi gore opisani formalni moment — razložnost, sud i opstojnost — u mitu najizričitiiji, nije neobično da upravo u njem treba ponajviše tražiti povijesno podrijetlo filozofije. Praslavenski postupak suđenja, pokazuje Katičić, pravda kao „ispravljanje krivoga”, uključuju „govor i protugovor” (v. bilj. 14 gore), kojima se pomoću dokaznih razloga želi odlučiti o temeljnom pitanju oblika „jest li tako ili nije?” — kako je potvrđeno i u hrvatskim kasnijim pravnim dokumentima. A takva je opća forma podudarna s onima u drugim indoeuropskim tradicijama (primjerice, indijskom i grčkom) i podrijetlo je dijalektike i filozofije (Katičić 1990: 83–84, Katičić 2007: 316–317). No suđenje i sudska rasprava uklopljeni su u širi pojmovni sustav: s jedne strane prepoznaje se i ne dopušta protuslovlje, a s druge se strane traži odluka između dvaju protuslovnih govora jer se razumije da oni čine cjelinu mogućih odgovora o onom što je slučaj. Uočavamo da su i logička načela neprotuslovlja i isključenoga srednjega ovdje u temelju suđenja, kao što je to i načelo razložnosti („dostatnoga razloga”) jer se za svaku tvrdnju traži opravdanje (svjedoci, „znamenje”, Katičić 1990: 80). Kako se motivom suda i pravde dopire sve do indoeuropske starine, nije neobično da upravo pojam „pravde” nalazimo kako u začetima pisane filozofije u raznim predajama (za Grčku i Parmenida, u usporedbi s Uddālakom u indijskoj predaji, usp. Ježić 2016), tako i u filozofiji nastaloj stoljećima poslije (usp. primjerice, Kantovo motiviranje transcendentalne dedukcije kao odgovara na *quaestio iuris*, B 116–117, u: Kant 1911).

Sve nam to otvara i pogled na genezu hrvatske filozofske misli, koju očito možemo pratiti unatrag do praslavenskih korijena hrvatskoga društva implementiranih kulturnom i civilizacijskom slavenizacijom hrvatskih plemena. Na tom su se pojmovnom sloju ostvarili i utjecaji antike i kršćanstva. Kršćanstvo je otvorilo perspektivu apsolutnoga stajališta,²¹ u kojoj sam svijet kao cjelina ima početak (iz ničega, stvaranje) i definitivni kraj (posljednji sud). Stoga se pitanja identiteta (čistoće), razložnosti i ustrojene cjeline sada postavljaju radikalno i zaoštreno. To uočavamo na primjeru Trpimirove darovnice (852.), upravo u dijelu teksta (arenga) koji se može smatrati vjerodostojnim.²² Perspektiva definitivnoga početka i kraja proizvodi posvemašnju nesigurnost: ponajprije se pojačava velesovski moment promjene i drugotnosti (umom se i vjerom ne spoznaje u vremenitom svijetu ništa stalno),²³ a osjetilna je spoznaja nedostatna jer se odnosi samo na ono što je neposredno dano.²⁴ Naposljetku, rezultat je grješnička samosvijest (*ego ... peccator*), neznanje o posljednjem danu i času (*incertus de die nouissimo et hora quam nescit homo*) i velika zabrinutost za

21 Praslavenski „bog” nije svevišnji, svemoguć, sveznajuć (Katičić 2017: 79).

22 Usp., primjerice, Matijević-Sokol 2010: 15. Za analizu u kontekstu početaka hrvatske filozofije v. Kovač 2021: 170–175.

23 „... cuncta per tempora facta mansisse delabrisseque succedentibus alia alternis...” (Kostrenčić 1967: 4).

24 „... nihil corporeis membris uidere, audire aliud ualeamus, nisi ea quę presentantur et scripturarum auditio obtutibus pandet” (Kostrenčić 1967: 4).

svoju dušu (*sollicitus nimis animae meae*) (Kostrenčić 1967: 4). Mitska zagonetnost očito ne nudi zadovoljavajući odgovor, nego je rješenje, po zajedničkom (razložitom) vijećanju (*commune consilium*), pronađeno u ustrajnom obraćanju Bogu, Gospodinu, koje će biti omogućeno izgradnjom samostana (Kostrenčić 1967: 4), tj. institucionalnim ustrojavanjem vjerskoga života i obrazovanja usred vremenitoga svijeta.

Zaključna napomena

Tri promatrana aspekta Perunova lika, kako sugeriraju gornje analize, na skrovit način naznačuju formalne pojmove identiteta i mogućnosti, razloga i opstojnosti, cjelovita ustroja i nužnosti. Tim su aspektima oprjeka tri strane Velesove pojavnosti, koje mitski kodiraju odgovarajuće negativne pojmove. Praslavenski mit i način kako je ostvaren u hrvatskoj predaji već u sebi sadrže korijene filozofije i znanosti te u njima valja tražiti i začetke hrvatske filozofske misli. No kroz indoeuropske korijene praslavenskoga mita, te u skladu s argumentacijom za hipotezu o „zajedničkom mi-saonom ili filozofijskom nasljeđu” iz praindoeuropskoga doba (Ježić 2016: 85–90, 93), pokazuje se da bi u gore analiziranim formalno-materijalnim aspektima i začetci hrvatske filozofske misli mogli imati ne samo indoeuropske usporednice nego i dublje zajedničke indoeuropske korijene.²⁵ Dodatno, povijesni korijeni filozofske sastavnice ukodirane u hrvatskoj mitskoj predaji upućuju i na neku opću, ali izvornu pojamovnu srodnost dvaju u Hrvata usvojenih jezičnih izričaja, uključenih i u rano-srednjovjekovnim počecima izričite filozofske misli: književnoga latinskoga jezika i hrvatskoga. To ujedno pridonosi i boljemu razumijevanju unutrašnjega jedinstva dosadašnje povijesti hrvatske filozofije kao cjeline.

Popis literature

- BAZALA, Albert 1970. Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi. U: BAZALA, A. *Heziod, Poslovi i dani; Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi*: 57–184. Zagreb: Matica hrvatska.
- BELAJ, Vitomir; Juraj BELAJ 2014. *Sveti trokuti: Topografija hrvatske mitologije*. Zagreb: Ibis grafika, Institut za arheologiju, Matica hrvatska.
- IVANOV, Vyačeslav Vsevolodovič; Vladimir Nikolajevič TOPOROV 1974. *Issledovanija v oblasti slavjanskih drevnostej: Leksičeskie i frazeologičeskie voprosy rekonstrukcii tekstov*. Moskva: Izdatel'stvo Nauka.
- JEŽIĆ, Mislav 1987. *Ŕgvedski himni: Izvori indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe*. Zagreb: Globus.

25 Primjerice, formalne sastavnice identitet, razlozan sud i ustrojavanje cjeline, izlučene iz mitskih predočaba o Perunu, mogle bi se analizirati u usporedbi sa sopstvom, budnošću i razborom u njihovu metaforički prikazanom uzročnom sklopu (*Kaṭha-upaniṣad* 1.3.3, prema Ježić 2016: 68, usp. i interpretaciju u Ježić 1999: 82–83): „Sopstvo junak u kolima, // kola su tijelo, moraš znat. // Budnost mu je uzdodrža, // a razbor, moraš // znat, vodica.”

- 1989. *Mišljenje i riječ o bitku u svijetu: Filozofsko-filološki ogledi*. Biblioteka Filozofska istraživanja 20. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- 1999. *Āgvedske upanišadi: Aitareya i Kauṣītaki*. Zagreb: Matica hrvatska.
- 2011. Kṛṣṇa diže goru Govardhanu: Pobjeđuje li to Veles Peruna u indijskoj predaji? U: ALJINOVIĆ I. i dr. (ur.) *Perunovo koplje*, Studia mythologica Slavica, Supplementum 4: 99–107. Ljubljana: Inštitut za arheologiju ZRC SAZU, Založba ZRC.
- 2016. *Hellada i Indija: Poredbenofilozofijske rasprave*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, Školska knjiga.
- KANT, Immanuel 1911. *Kritik der reinen Vernunft*. 2. izd. 1787. Kant's gesammelte Schriften 3. Berlin: Reimer.
- 1922. An Carl Leonhard Reinhold: 19. Mai 1789. U: *Kant's Briefwechsel* 2: 40–48. Kant's gesammelte Schriften 11. Berlin, Leipzig: de Gruyter.
- KATIČIĆ, Radoslav 1989–1990. Praslavenski pravni termini u Vinodolskom zakonu. *Slovo* 39–40: 73–85.
- 2007. *Litterarum studia: Književnost i naobrazba ranoga hrvatskoga srednjovjekovlja*. 2. izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- 2008. *Božanski boj: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika.
- 2010. *Zeleni lug: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika.
- 2011. *Gazdarica na vratima: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska.
- 2014. *Vilinska vrata: I dalje tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis grafika, Matica hrvatska.
- 2017. *Naša stara vjera: Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb: Ibis, Matica hrvatska.
- KOSTRENCIĆ, Marko (ur.) 1967. *Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae at Slavoniae*. Vol. 1. Zagreb: Izdavački zavod JAZU.
- KOVAČ, Srećko 2021. Dom i svijet hrvatske filozofije: Struktura i povijesni aspekti. U: KUTLEŠA, S. (ur.) *Domovina, zavičaj, svijet: Zbornik radova povodom 90 godina života Ede Pivčevića*: 155–176. Zagreb: Institut za filozofiju.
- MATJEVIĆ-SOKOL, Mirjana 2010. 1150. obljetnica darovnice kneza Trpimira. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 25: 9–19.
- PLATON 1964.–1978. *Plato in Twelve Volumes*. Grčki i engleski. Pretisak. Cambridge: Harvard University Press.
- 1975. *Protagora, Sofist*. Prev. RAC, Koloman i Milivoj SIRONIĆ. Zagreb: Naprijed.
- SCHELLING, Friedrich Wilhelm Joseph 1976. *Philosophie der Mythologie*. Sv. 1–2. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Pretisak izdanja iz 1856. i 1857.
- SWIFT RIGINOS, Alice 1976. *Platonica: The anecdotes concerning the life and writings of Plato*. Leiden: Brill.
- WITTGENSTEIN, Ludwig 1989. Bemerkungen über Frazer's *Golden Bough*. U: Wittgenstein, L., *Vortrag über Ethik: und andere kleine Schriften*: 29–46. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.

Abstract

The paper aims to show that by abstracting from a specific mythical historical-stylistic context and “ideation” of the notion of the Proto-Slavic deities Perun and Veles, especially in Croatian tradition, symbolic archetypes and abstract notions of form and original matter (*materia prima*) can be extracted from mythical content. We refer to mythical texts and contents according to the reconstructions and materials brought by Radoslav Katičić, and comparative analysis by Mislav Ježić. We distinguish form (1) as that in which identity and possibility of a thing consists, (2) as the reasonableness of judgment and the form of being, and (3) as the specific structure of a thing, which unites its parts and aspects as a whole and constitutes its internal necessity. These formative notions are relativized and nullified in Veles’s appearances, in which the archetypal notion of primordial matter is encoded. Examples of Platō’s dialogues historically confirm certain aspects of decoding myth as constitutive of philosophy. The above approach also opens a view of the roots of Croatian philosophical thought, which in its genesis can be traced back to Proto-Slavic mythical archetypes. With the implementation of Christianity, the questions of identity, reason and the structure of the whole are raised radically and sharply, as shown by the text of Trpimir’s grant (852).

Religije i teorija o „osi vremena” (*Achsenzeit*): od K. Jaspersa do J. Assmanna

Sažetak

Ako se i čini da je M. Weber početkom prošloga stoljeća ispravno shvatio bit i temeljne težnje izvan europskih religija i kultura, može se prema današnjim spoznajama reći da ih je opisao i tumačio previše statično. Zato i nije mogao jasno istaknuti pozitivnu dinamiku zapadnoga razvoja kulture i religije prema integraciji i pomirenju. Na pozadini Weberovih izvoda – sredinom prošloga stoljeća – predstavio je K. Jaspers svoju teoriju o „osi vremena” (*Achsenzeit*), koja je, između ostaloga, trebala promijeniti shvaćanje i značenje religije na Europskom i svjetskom tlu. Jaspersova je teorija zapravo skica vizije jednoga kozmopolitizma u kojoj se povijest (pa i filozofija i religije) promatraju kao nešto globalno i ujedinjujuće. Među najočitijim i najpoznatijim interpretima Jaspersove ideje o „osi vremena” danas je i njemački egiptolog J. Assmann, koji u svojim istraživanjima nastoji pokazati da još uvijek možemo graditi na Jaspersovim naporima oko prevladavanja eurocentričnoga pogleda na povijest i graditi „kozmpolitski humanizam” zasnovan na sveobuhvatnom i općem, na nečem što povezuje sve kulture i religije. Teza o „osi vremena”, kako u Jaspersa, tako i u Assmanna, predstavlja svojevrsno filozofijsko-religijsko zagovaranje kozmopolitskoga humanizma, koji treba staviti u kontekst zauzetosti za „neograničenu komunikaciju” među različitim kulturama i religijama.

Uvod

Svjedoci smo da je prijelaz u treće tisućljeće određen mnogim fascinirajućim, ali i zbunjujućim događajima. Doživljavamo gotovo nezamisliv napredak tehnike, ali proživljavamo i različite duhovne potrebe: gledamo kako zdravstveni, socijalni i kulturni procesi mijenjaju svijet; suočeni smo s novim kulturama i supkulturama, simbolima i stilovima života koji svijet čine globalnim selom. Istodobno smo zabrinuti za budućnost života na Zemlji... Činjenica je da svijet danas sve više i više oblikuje kuglu koja pulsira u ritmu potrošnje. Religije su tu tek neki marginalni rubovi izvan te kugle, zapravo negdje po strani. Čini se da su za sadržaje religija zainteresirani tek samo čudni egzotici i/ili zaslijepljeni fundamentalisti, koji u njima pabirče neku svoju „mistiku” nasilja. U tom se kontekstu katkad i kod kršćana rado citira, makar

se ne razumije, Rahnerova misao da će kršćanin sutrašnjice biti mistik ili ga neće biti (Rahner 1971: 22).

Kakvu su ulogu u povijesti imale religije i kakvu bi one mogle imati u budućnosti? To pitanje izaziva antropologe, kulturologe, političare, religiologe, sociologe i komunikologe. Uz knjigu S. P. Huntingtona *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* posljednjih se godina pojavila i knjiga njemačkoga egiptologa J. Assmanna pod naslovom *Achsenzeit. Eine Archäologie der Moderne*. Obje knjige nisu samo izazvale reakcije mnogih religiologa, koji žele istražiti značenje i smisao religije u današnjem pluralnom i globalnom svijetu, nego i šire. Čemu nas uči povijest kultura i religija? Imaju li religije ikakvo povijesno značenje za naš globalizirani svijet? Postoji li nešto što religije i kulture povezuje? Kakvu ulogu treba pripisati religiji u kulturi globaliziranoga svijeta današnjice?

Razvoj i usporedbe religija i kultura

O podrijetlu i razvoju čovječanstva i kulture, pa i mimo religije, postoje na Zapadu (već od grčkih filozofa) najrazličitije teorije. Vrlo je popularan i prihvatljiv „model stepenica”, koji je razvio otac sociologije A. Comte. Riječ je o razvoju kulture u smislu postupnoga uzdizanja – od primitivnoga pra-stanja do visoke zapadne civilizacije. Iz tih stepeničastih modela sve su više proizlazili noviji, sveobuhvatniji pokušaji tumačenja: teorije o „primitivnom” mišljenju, evolutivne teorije, teorije kulturnih krugova, ali i druge funkcionalističke, strukturalističke i postmoderne teorije. Mnogi su kulturolozi pritom polazili od činjenice da se moderne znanosti o kulturi, prije svih etnologija, razlikuju već u tome kako shvaćaju pristup drugoj kulturi: uživljavanjem „iznutra” (kognitivno) ili tumačenjem i objašnjenjem pismenih svjedočanstava ili materijalnih artefakata (hermeneutski), odnosno fenomenološkom metodom uspoređivanja.

Činjenica je da se u najnovije vrijeme povećavaju otpori protiv određenih postavaka istraživanja religija, a prije svega razvoja kultura. Zagovarateljima plurikulturalnoga načina gledanja dosadašnji modeli i pokušaji tumačenja podupiru neprimjereni i dotrajali „eurocentrizam”. Takvi su pokušaji određene događaje opravdavali ili povijesnim razvojem (ističući, primjerice, prvenstvo Zapadnoga svijeta), ili su u uspoređivanju kultura uveli nedopuštena vrednovanja (kao, primjerice, razlikovanje „primitivnih” i „civiliziranih” naroda).

Odmicanje od „eurocentrizma”

Početkom prošloga stoljeća u svojim je istraživanjima o kulturi i religiji M. Weber pošao tragom pitanja zašto se samo u Europi, a naročito na području protestantizma, razvilo moderno kapitalističko gospodarstvo, znanost i tehnika – dakle, ono što bi

se moglo označiti „okcidentalni racionalizam”. Weber je u kršćanstvu kalvinističke denominacije pronašao korijen kapitalizma i gospodarstvenoga moderniziranja (Tenbruck 1975: 678). Na tom je temelju razradio široki program budućega istraživanja, koji mu je, s jedne strane, omogućio naslutiti i ostale čimbenike koji su mogli biti važni za razvoj europske racionalizacije: srednjovjekovni grad, birokraciju, uređenu vlast i pravne norme; s druge ga je pak strane istraživanje vodilo do iscrpnoga uspoređivanja s neeuropskim kulturama i religijama, počevši s Kinom, Indijom i sa starim Izraelom. Studije o islamu i ranome kršćanstvu trebale su dovršiti njegova istraživanja o sociologiji religije.

Za Webera je protestantska etika postala ona točka u kojoj se sažeo sav proces racionaliziranja, koji je najprije u užem smislu započeo religiozno-povijesni proces „odčarobnjenja” (Entzauberung), a koji se poslije pretvorio u sekularni proces moderniziranja – modernu (Tenbruck 1975: 670).

Nema sumnje da se Weber u svojim studijama želio obračunati s onovremenim evolucionističkim i marksističko-materijalističkim teorijama o shvaćanju kulture, ali i religije s početka 20. stoljeća upravo time što je razvoj kulture opisao kao zajedničku igru ideja i interesa. No, već je za života zbog toga bio kritiziran. Ako se i čini da je ispravno shvatio mnoge poteze i temeljne težnje izvaneuropskih kultura, može se prema današnjim spoznajama reći da je on te kulture i religije tumačio previše statički, tako da na toj podlozi nije mogao jasno istaknuti pozitivnu dinamiku zapadnoga razvoja kulture i religije prema integraciji i pomirenju.

Kao i Weber, tako je i poznati sociolog kulture B. Nelson postavio pitanje: kako je suvremeni svijet mogao postati ono što jest? Na pozadini istraživanja intra-civilizacijskih i inter-civilizacijskih procesa Nelson je došao do spoznaje da su za razvoj Europe od bitnoga značenja dva temeljna čimbenika: 1. racionaliziranje (kako je to istaknuo i Weber!) i 2. univerzaliziranje (koje se u Webera ne može eksplicitno pronaći!) (Nelson 1986: 27–28).

Nelson se u svojim postavkama oslonio na istraživanja J. Needhamsa, prema kojem je Europa na prijelazu od srednjega vijeka u novo doba razvila ne samo „europsku” nego „univerzalnu” znanost. Naime, Europa je doživjela golem razvoj već u 12. i 13. stoljeću, koji je na svim područjima donio zamjetne novosti. U toj „kasnosrednjovjekovnoj renesansi” slomljeno je arapsko prvenstvo nad Sredozemljem. Tu se u svojoj slobodnoj samoupravi razvijaju gradovi, s čime se dogodila smjena feudalnoga društvenoga poretka, koji je oslobodio prostor za znanost (sveučilišta!) i umjetnost. Tako se od 12. stoljeća stvara nova racionalizirana i racionalizirajuća struktura svijesti koja do danas određuje karakter zapadne kulture.

U toj situaciji kršćanski Zapad probija kontroliranu moć religijskih struktura svijesti i okreće se prema univerzaliziranju. Nasuprot tomu islamski svijet, unatoč svojoj visoko razvijenoj znanosti i kulturi, nije uspio razbiti vladajuće teološke okvire i podupiruće religijske strukture svijesti. Upravo zato nije, prema Nelsonu, islamska učenost mogla doći do univerzalnosti. Samo se na Zapadu mogla razviti ona racionalna-

lizirajuća svijest koja je bila sposobna za univerzalnu znanost.

Protiv posve eurocentričnoga promatranja povijesti upozorio je i F. Fernández-Armesto na činjenicu da na kraju srednjega vijeka neki izvanzemaljski promatrač ne bi mogao pronaći bilo kakve znakove za buduću nadmoć Europe nad ostalim svijetom. Europa je u to doba bila iscrpljena pandemijom (zarazom) kuge, pogođena drastičnim pogoršanjem klime i napokon politički razdvojena. Osmansko Carstvo ili Kina bili su u tom slučaju u boljem položaju. Zahvatom Španjolske i Portugala preko granica Europe, polako je raslo nešto novo. Tek je s tehničko-gospodarstvenom revolucijom u 19. stoljeću Europi uspjelo izboriti ono povlašteno mjesto koje joj je omogućilo prevlast gotovo nad cijelim svijetom. Prema Fernández-Armestu ta euro-atlantska era bila je tek samo kratki isječak u povijesti svijeta. Već zato i nije ispravno povijest promatrati samo eurocentrički (Koprek 2000: 476).

Od Jaspersa do J. Assmanna

Na pozadini Weberovih izvoda (prije Nelsonovih primjedaba!) pedesetih godina prošloga stoljeća razradio je njemački filozof K. Jaspers svoju teoriju o „osi vremena” (*Achsenzeit*), koja je trebala promijeniti shvaćanje i značenje religije na europskom tlu. Jaspers je primijetio da su se neovisno u različitim geografskim i kulturnim područjima svijeta, u jednom vremenskom razdoblju prije Krista, pojavili filozofi i proroci koji su korigirali dotadašnji mitski način razmišljanja. On to vrijeme naziva „osno doba” (*Achsenzeit*), zapravo kao „ključno doba”, za koje je karakteristično razdoblje drevne povijesti u vremenskom razmaku otprilike između 8. i 3. stoljeća prije Krista. Tijekom toga razdoblja pojavili su se novi načini razmišljanja u Perziji, Indiji, Kini i grčko-rimskom svijetu osobito na području religije i antropologije. U zapanjujućoj misaonoj simultanosti kultura na različitim geografskim i političkim prostorima, bez očitih izravnih kulturnih kontakata, na području Euroazije nastalo je nešto što je Jaspers identificirao kao „ključne misli”, koje su ostavile dubok utjecaj na budućnost svijeta.

Jaspers je u više navrata popularizirao svoja otkrića. Razočaran obnovom njemačkih sveučilišta nakon Drugoga svjetskoga rata, on je kao renomirani profesor filozofije (koji je u vrijeme nacizma ostao bez posla na sveučilištu u Heidelbergu!) 1948. godine prihvatio poziv sveučilišta u Baselu. Prvo djelo koje je objavio nakon toga, bila je povijesna kontemplacija o „osi vremena”, koncept povijesti kulture koju je predstavio u svojoj knjizi pod naslovom *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* iz 1949. godine. Ideja o „osi vremena” (*Achsenzeit*) nakon toga postala je relevantna točka rasprave o povijesti svjetske kulture i glavna nit svjetske povijesti i modernosti.

Jaspers je prvi put svoju teoriju o „osi vremena” (*Achsenzeit*) predstavio u rujnu 1946. u Ženevi na međunarodnim razgovorima o budućnosti Europe u manjem krugu europskih intelektualaca. H. Arendt, Jaspersova učenica i poznanica, jednom mu se svojom bilješkom 1948. godine – nakon što je pročitala odlomak iz eseja o „osnom

vremenu” (*Achsenzeit*), objavljenom na njemačkom jeziku u *Merkuru* (u ljetu 1948. godine!) pod naslovom *Die Achsenzeit der Weltgeschichte* – ovako obratila: „Sad stvarno želiš ponovno biti građanin svijeta, ili točnije, opet to omogućiti i svima nama.” Već je tu Jaspers skicirao viziju kozmopolitizma jer povijest promatra kao nešto globalno i ujedinjeno, pa na taj način usmjerava pogled od Europe prema univerzalnim, kozmopolističkim povijesnim fenomenima.

U djelu pod naslovom *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* Jaspers tvrdi da se u „vrijeme osi” (*Achsenzeit*) u povijesti čovječanstva dogodio prijelaz iz „mita” u „logos”. To doba ne samo da je proizvelo „osnovne kategorije u kojima i dan danas razmišljamo”, nego je pripremio i novi prilaz religijama od kojih „ljudi i danas žive”. To posebno razdoblje svjetske povijesti Jaspers smješta u vremensko razdoblje od oko 500. godine prije Krista, prije svega u duhovnim procesima koji su se odvijali između 800. i 200. godine. U tom je razdoblju povijest postala predmet promišljanja, dotadašnji običaji i pogledi dovedeni su u pitanje, čovjek postaje pitanje za sebe, javila se čežnja za oslobođenjem, otkupljenjem i univerzalnošću. Bio je to svojevrsni skok u globalno doba (Jaspers 1956: 15–19).

Ideja o „osi vremena” (*Achsenzeit*) trebala je Jaspersu poslužiti kao svojevrsno globalno duhovno preslagivanje. Posebna činjenica koju je prepoznao, jest to da današnje čovječanstvo počiva na „korijenima” koji nadilaze prostor Europe. Tako je zapravo želio razbiti europsko kulturno pamćenje i s njime povezane osjećaje superiornosti Europe te time integrirati Europu u globalni kontekst ljudske povijesti. Na taj je način uspio pokazati da ne samo Europa, nego i cijeli svijet, trebaju potražiti nove temelje za svoj opstanak – globalno razumijevanje; zapravo trajni poziv na bezgraničnu i bezuvjetnu komunikaciju među narodima. Razdoblje „osi vremena” trebalo bi omogućiti duhovnu globalizaciju pa su i njegove posljedice brojne i elementarne: rađanje filozofije, distanciranje od mita, razmišljanje o Jednom obuhvatnom (*das Umgreifende*!).

Mora se zapaziti da ove Jaspersove ideje imaju svoje korijene u široj europskoj tradiciji. Jaspers je izričito citirao neke od autora na koje se poziva: primjerice na A. Webera, V. von Strauša i P. E. von Lasaulxa. Jednako tako mnogi su se poslije Jaspersovih zamišljaja o „osi vremena” nadovezali na njegove misli. Primjerice E. Voegelin to je doba nazvao „veliki skok bića” koji predstavlja novo duhovno buđenje i pomak percepcije s društvenih na pojedinačne vrijednosti. Antropolog D. Graeber istaknuo je da osnovno razdoblje Jaspersove „osi vremena” odgovara gotovo točno razdoblju u kojem je izmišljen kovani novac. Oslanjajući se na istraživanja R. Seforda i teoretičara književnosti M. Shella, a na vezi između kovanja novca i rane grčke misli, Graeber dalje tvrdi da je razumijevanje uspona tržišta neophodno kako bi se shvatio kontekst u kojem su nastale religiozne i filozofske spoznaje aksijalnoga doba. Krajnji učinak uvođenja kovanoga novca bio je idealna podjela sfera ljudskoga djelovanja koja traje do danas: s jedne strane tržište, s druge strane religija.

Slično je na pozadini Jaspersove teze o „osi vremena” analizirao ekonomske

okolnosti i S. Eisenstadt. Povjesničarka religija K. Armstrong također je prihvatila Jaspersovu ideju o „osi vremena”. L. Mumford tumačio je „osno vrijeme” kao „pokret odozdo”, kao pobunu čovječnosti, poniznosti i pravde protiv moći, pohlepe i nasilja.

Jaspersovu tezu o „osnom vremenu” u najnovije vrijeme preuzeli su u svojim razmišljanjima i drugi sociolozi i filozofi kao primjerice R. N. Bellah, Ch. Taylor pa i J. Habermas. Habermas je, istina, koncept „osi vremena” nazvao „kognitivnim potiskom” koji je doveo do pojave teorije dvaju svjetova – razlika između svijeta i Boga, bitka i bića. Dok je prije toga svijet bio pun bogova, nakon toga svijet je ušao u napetost (sukob) s transcendencijom. Ipak, „aksijalno doba” prvenstveno bi trebalo biti suvremeni proboj ideja moderne.

Među najočitijim je i najpoznatijim tumačima Jaspersove ideje o „osi vremena” i njemački egiptolog J. Assmann. Assmann u svojim istraživanjima nastoji pokazati da još uvijek možemo graditi na Jaspersovim naporima za prevladavanje eurocentričnog pogleda na povijest. Štoviše, on ističe nužnost i aktualnost takve međukulturalne ideje, ali Jaspersovu zamisao o „osi vremena” smatra samo „jednom retrospektivnom konstrukcijom moderne”.

U svojoj studiji, objavljenj 2018. godine u obliku knjige pod naslovom *Achsenzeit. Eine Archäologie der Moderne* Assmann poduzima svojevrstu „arheologiju” moderne, tako da Jaspersovu misao o „osi vremena”, u kojoj se dogodio refleksivni racionalitet i prodor transcendencije, promatra kao „poticaj na kozmopolitski humanizam” zasnovan na „sveobuhvatnom i općem što povezuje sve kulture i religije”.

Začetak te ideje Assmann prepoznaje već u 18 stoljeću kod poznatoga orijentalista A.-H. Anquetil-Duperrona (1731.–1805.). Anquetil-Duperron potječe iz jan-senističke obitelji, trebao je postati svećenik. Otputovao je u Indiju 1755. godine, u dobi od 23 godine, i tamo je proveo nekoliko godina. Vratio se u Europu ne samo sa 180 rukopisa, nego s uvjerenjem koji je dotadašnji monogenetički svjetonazor okrenuo naglavačke. Pedeset godina poslije, sinolog J. P. Abel-Remusat (1788.–1832.) zaokružio je popis Anquetilova doprinosa raspravi o „osi vremena” raspravom o Konfuciju, Buddhi i starozavjetnim prorocima (Assmann 2017: 46). Te ideje o religiji Assmann je uključio u raspravu o monoteizmu, koji svoju suprotnost nalazi u „kozmeteizmu”, religiji imanentnoga božanstva i skrivene istine koja se pokazuje i uzmiče u tisuću slika. Ove se ideje logički ne potiru, nego se uzajamno prosvjetljuju i nadopunjuju (Assmann 2014: 39). U tom smislu Assmann stoji na crti Jaspersove filozofije sveobuhvatnoga (*das Umgreifende*) i njegova razumijevanja povijesti.

Zanimljive ideje o povijesti u cjelini moguće je prema Assmannu pronaći i kod G. W. F. Hegela. Naime, Hegel je tezu o simultanosti povijesti shvatio kao vremensku crtu, pa je na taj način revoluciju povijesti pretvorio u evoluciju. Poznato je također da prema Hegelu povijest započinje s pojavom pisma i države. Zato su društva bez države i pisma izvan povijesti pa su i izvan interesa njegove analize. Assmannu se upravo ta Hegelova povijesno-filozofska rekonstrukcija čini vrijednom razmišljanja.

Povijest je povijest svjetskoga duha, proces svijesti – to jest slobode – a razvija se i objektivizira u simboličkim oblicima kulturnih tradicija – koje se nazivaju „arhivima kulturne misli”.

Na pozadini tih dodataka Assmann zauzima ambivalentan odnos prema Jaspersovoj tezi o „osi vremena”. S jedne strane, teško da ga ona može uvjeriti jer je u svojoj izvornoj artikulaciji protkana problemima koji proizlaze iz njegova neuspjeha da poveže svoju općenitiju koncepciju „osi vremena” s izvornim tekstovima na koje se poziva. S druge strane, ne želi ju u potpunosti odbaciti i vjeruje da ju može učiniti plodnom za kulturološke studije, a posebno za perspektivu univerzalne svjetske povijesti.

Kao što je otkupljenje za kršćane nastalo s rođenjem Isusovim, tako je, prema Assmannu, za sekularno čovječanstvo ideja o „osi vremena” postavila tragove univerzalnoga humanizma. Naime, humanizam kultura „osi vremena” postavlja vrijednosti i norme koje vrijede i danas. Prema tome odlučujući kriterij za usvajanje Jaspersovih ideja „osi vremena” za Assmanna su vrijednosti i norme te poticaj na njihovo novo razumijevanje. Zato Jaspersov koncept o „osi vremena” treba, prema Assmannu, shvatiti u smislu heurističke hipoteze, a ne povijesne epohe, jednostavno kao početak „duhovne globalizacije”.

Assmann se predstavlja ne samo kao vrstan egiptolog nego i čovjek Zapadnjak s upitima i perspektivama koje promišljaju odnose u globalnom svijetu današnjice: izgradnju i održavanje mira u svijetu i odmak od nasilja u odnosima između naroda i religija oslanjajući se pritom na prosvjetiteljske ideje. No, on se nikada ne želi predstaviti kao prosvjetiteljski egzekutor značenja religije.

Assmann veliku važnost Jaspersovih izvoda pronalazi u tome što je on svojom tezom o „osi vremena” predstavio diferenciran skup kriterija za ovaj proboj u novo razmišljanje o povijesti, koje može djelovati kao neka vrsta sonde. Neki su od tih kriterija vrlo općeniti pa ih i nije specificirao. Jednostavno ih naziva „suvremenost”. Iz nje je on zajedno sa suprugom Aleidom razvio „teoriju kulturnoga sjećanja”, koja tvori osjećaj ljudskoga zajedništva i svjetonazora. Otkriće razdoblja „osi vremena” bila je kod Jaspersa, a tako i Assmanna, njegova filozofska intervencija s „terapeutskom namjerom”. Naime, vrijeme „osi vremena” treba shvaćati kao apel na „neograničenu komunikaciju” i poziv na izgradnju novoga humanizma, koji bi se ne samo temeljio na klasičnoj antici nego bi trebao obuhvati sve kulture i religije. To je – mogli bismo zaključiti – sekularni proboj, revolucija umjesto evolucije, u svjetsku (a ne tek europsku) modernu.

Tragovima drugih pokušaja

Weber, Nelson, osobito Jaspers sve do Assmanna između ostaloga veliku pozornost pridaju religiozno-svjetonazorskim čimbenicima, naročito u zapadnim eu-ro-atlantskim kulturama. Slijedeći darvinistički nauk o evoluciji i spoznaju moderne

antropologije (bez uvida u religiju!) uvijek se iznova pokušavalo smjerove različitih kultura objasniti prizivom na rasu ili uspoređivanjem genetskih prednosti pojedinih rasa i naroda. U tom smjeru puno su prašine podigli istupi američkoga genetičara A. E. Jensena.

Jensen je mislio da može pokazati i potvrditi da postoje nasljedne, genetski utvrđene razlike u nadarenosti (inteligenciji) prema kojima su pripadnici bijele rase u boljem položaju negoli oni crne; Indijanci su između bijelaca i crnaca; Azijati (prije svega Japanci i Koreanci) sasvim su blizu Europejcima. Osim toga Jensen je tvrdio da postoje i raso uvjetovane intelektualne sposobnosti. Dok su Europejci (bijelci) u prednosti pred crncima u logičko apstraktnom mišljenju, na mnemotehničkom je području obrnuto. Jensen nikada u potpunosti nije mogao opovrći sumnju svojih kritičara da nije dovoljno domislio svoj projekt.

Posebno je oštar Jensenov protivnik bio genetičar iz Standforda L. Cavalli-Sforza, koji je u svojim genetičkim pokusima, provedenima prema najmodernijim metodama, došao do zaključka da su razlike između pojedinaca unutar neke etničke skupine puno veće negoli one između različitih etničkih skupina. Ono što ljude genetski spaja u svakom je slučaju veće i važnije nego ono što ih razdvaja.

Profesor fiziologije na medicinskom fakultetu sveučilišta u Kaliforniji J. Daimond pokušao je povijest svijeta protumačiti upravo s motrišta prirodnih znanosti. Eurocentrizam, manje ili više, ne može nijekati da su se ljudske kulture razvile na različitim područjima Zemlje i na različite načine. Još i danas postoje društva iz kamenoga doba lovaca, i to uz moderna postindustrijska društva suvremene informatike Zapada. I ljudi u zemljama trećega svijeta pitaju se zašto je bijelcima (Europejcima i Sjevernim Amerikancima) uspjelo proizvesti toliko mnoštvo materijalnih dobara, dok su mnogi obojeni narodi, prije svega oni iz Afrike, Južne Azije i Oceanije ostali siromašni. Ili, pita dalje Daimond, zašto su Španjolci uspjeli s nekoliko stotina vojnika osvojiti velika i dobro organizirana indijanska carstva? Zašto se jednoga dana nisu na europskim obalama našle flote Indijanaca? U svakom slučaju zato što te flote nisu ni postojale. U 15. stoljeću Europa je bila daleko nadmoćnija nad indijanskom Amerikom, i to u svakom smislu (vojno, gospodarstveno, logističko-tehnički). No, ako postoje tako velike razlike u razvoju kontinenata i njihovih naroda, onda se pitamo gdje su tomu razlozi?

Daimond predlaže zamišljenu „početnu crtu povijesti svijeta”, koju postavlja negdje u 11. tisućljeće prije Krista (Daimond 1999: 33–53). U to su vrijeme, na kraju posljednjega velikoga ledenoga doba, kada je završilo naseljavanje obaju američkih kontinenata, na cijelome svijetu (otprilike u mlađem kamenom dobu) postojale kulture lovaca i skupljača. Prema tome razloge za početak različitoga razvoja treba tražiti u potonjem dobu. Daimond drži da bitne točke toga početka može smjestiti u razvoj zemljoradnje i stočarstva, što je povezano s nastankom prvih stabilnih civilizacija. Taj je korak zapravo bio dug i naporan put, učinjen na različitim mjestima i u različita vremena.

Važnu ulogu za razvoj kulture ima geografsko okruženje, odnosno geografski položaj. Tzv. „plodni polumjesec” – teritorij između Sredozemlja i Mezopotamije – bio je, prema Daimondu, u prednosti pred drugima zbog boljih „prirodnih prednosti, pogodnosti”: tu su bile bolje pretpostavke za uzgoj korisnih biljaka negoli bilo gdje drugdje. Od 148 vrsta većih životinja (teških oko 100 kg) ukupno je pripitomljeno 14 vrsta, od toga je njih 13 živjelo u Euroaziji (među njima „big five”: ovca, koza, svinja, govedo i konj!), samo jedna u južnoj Americi (lama!), a nijedna u sjevernoj Americi, u tropskoj Africi ili Australiji. U obama slučajevima Euroazija je bila u prednosti u odnosu prema ostala tri kontinenta (Daimond 1999: 157–176).

Uz poljodjelstvo i stočarstvo značajna je i činjenica da samo Euroazija čini osovinu Zapad – Istok. Amerika i Afrika orijentirane su na Sjever – Jug. Usmjerenje Zapad – Istok ubrzavalo je širenje domesticiranih biljaka zbog jednake dužine dana, istih godišnjih doba, sličnih temperatura i bolesti. U Africi i Americi nije uspjelo proširivanje poljodjelstva zbog klimatskih i geografskih prepreka.

Važan su čimbenik za Daimonda napokon „mikrobi”. Naime, većina uzročnika čovjekovih bolesti životinjskoga je podrijetla, a pripitomljavanjem životinja bolest se prenosila sa životinja na čovjeka. Uski suživot sa životinjama i njihov međusobni kontakt pomogao je Euroaziji da stekne otpornost na određene bolesti. Tako nije bilo u Americi i Australiji. Posljedice su poznate: američki i australski pristanovnici (domorodci) pali su kao žrtve europskih mikroba. U protivnom, nijedna se infektivna bolest iz Amerike nije prenijela u Europu. Samo se tropska Afrika mogla sa svojim tropskim bolestima (primjerice, malarijom) oduprijeti europskoj kolonizaciji.

Daimond zaključuje da u krajnjoj crti nisu čovjekove konstitucionalne razlike (rasa, inteligencija), nego klimatske i geografske specifičnosti (različnosti) različitih dijelova Zemlje uzroci podjele na siromašne i bogate. Tek je u tom smislu povijest nepravedna. Euroazija (naročito Europa, tj. sredozemni kulturni prostor) imala je očito povoljnije „početne prednosti”.

Rasprava o Daimondovoj tezi tek je započela. Mnogi se s njim slažu da je između 12. i 8. tisućljeća prije Krista postojala značajna cezura ljudske povijesti, koju jednostavno zovu „neolitska revolucija”. Ta je cezura čovjekovim nastojanjima da se dokopa veće neovisnosti od prirodnih uvjeta i okoliša, postala izvoriste za razvijanje prvih visokih kultura.

Kako je poznato, studija J. Daimonda ukazala je na važne uvide, u prvom redu na uvid da veliko značenje za razvoj čovjekovih kultura ima utjecaj okoliša. Euroazija, prije svega prostor Sredozemlja i Bliski Istok na kojem se spajaju tri kontinenta, bila je izvrsna prirodna podloga za nadmoć toga geografskoga prostora nad objema Amerikama, tropskom Afrikom i Australijom. Utoliko je povijest zaista nepravedna jer su različiti „početni položaji” na vremenskoj crti 12. tisućljeća prije Krista nužno „proizveli” dobitnike i gubitnike povijesnoga tijeka.

Stoga Daimond istražuje postanak ranih visokokulturnih središnjih jezgrā („plodni polumjesec” i prostor Sredozemlja, Kina i Indija, ali i usamljene visoke kul-

ture u Oceaniji, tropskoj Africi, u sjevernoj, srednjoj i južnoj Americi), te prepoznaje da je bitno značenje imala oskudna razmjena (komunikacija – prenošenje informacija) između kulturalnih središta. Razvoj se ubrzavao ondje gdje je među ljudima i kulturama postojala bogata i intenzivna razmjena otkrića, pronalazaka, tehničkih i kulturalnih dostignuća. Najbrža i najbogatija razmjena odvijala se uz euroazijsku osovinu Istok – Zapad, počevši od „plodnoga polumjeseca” prema Zapadu u smjeru Europe i Sjeverne Afrike; na sjever u smjeru središnje Azije i posljedični sklop – dakle, ovisnost uzroka i posljedice.

Daimondu se može prigovoriti da se povijest ne odvija prema općim zakonitostima u smislu prirodnih znanosti i da ne treba zanemariti duhovno-religiozne čimbenike koji utječu na taj razvoj. Sigurno postoje brojni utjecaji prirodnih datosti, ali postoji i historijski slučaj – čovjekova sloboda.

Važan razlog za čovjekov „veliki skok naprijed”, H. Müller-Krape vidi u promjeni psihičke konstitucije, tj. u razvijanju nove svijesti čovjeka, koji je tražio svoju opću samostojnost. Ta nova ja-svijest neolitskoga čovjeka s emancipatorskim težnjama za razbijanjem svake ovisnosti u grupi, hordi ili plemenu odrazila se i u religioznim mitovima od čovjekova „pada”, njegova revolta protiv Boga ili protiv bogova (Müller-Krape 1998: 17–18 i 78–85).

Religija i smisao teorije o „osi vremena”

Iz dosadašnjih uvida možemo zaključiti da se danas eurocentrični pogled na svijet većini znanstvenika o kulturi i religiji čini zastarjelim. Ako bi naše vrijeme trebalo biti manje katastrofalno, a više humano, mora se svakako isticati zajedničko nasljedstvo čovječanstva. Da bi se to zajedničko uočilo i da bi se primjereno mogle odvagnuti razlike u zajedništvu, potrebno je pitanje religije i kulture promotriti interdisciplinarno, i to kao moguće pomirujuće čimbenike.

Religije su bez sumnje, kako je primijetio Weber, nositelji „ideja”. Naime, u svojim je uspoređujućim religiozno-sociološkim studijama Weber uspio pokazati da religije zbiljski djeluju kao nešto što svijet potvrđuje, tj. da svijet shvaćaju kao golemu harmoniju u koju se čovjek mora uklopiti. Weber je također pokazao da je jedna od svijeta okrenuta religioznost (kakva je u Indiji vodila do pasivnosti!) neprimjerena budućnosti svijeta, a da je ona prema svijetu okrenuta (kao u slučaju tri predazijske religije koje su čovjeka pozivale na aktivno očuvanje ovoga svijeta) primjerena budućnosti.

Iz Jaspersovih je izvoda pak očito da nije (i ne smije biti) pitanje treba li tražiti dijalog među kulturama, nego kako je takva komunikacija moguća, dapače nužna (Jaspers 1956: 70). Svaki intelektualni dijalog, svako približavanje prema drugima i drugačijima traži posadašnjenje (uprisutnjenje) vlastite radikalne konačnosti.

S obzirom na čovjekovo dostojanstvo treba u smislu uvježbavanja prakse dijaloga pripaziti na međusobno poštivanje i uvažavanje te iz toga razraditi humanu di-

namiku sjećanja i dobrohotnosti. Prije svega to vrijedi za religije, koje uza sve svoje razlike nude zajednički narativ u etičkim normama. Tek se u tom okviru može razviti, kako reče H. Waldenfels, „komunikativna etika interkulturalnoga dijaloga”, koja se ostvaruje u pokretu koji bi mogao biti nazvan „Tanz der Standpunkte” (ples polazišta) (Waldenfels 1984: 770). Riječ je zapravo o uzajamnom uvažavanju i poštivanju.

Čovječanstvo je prema Jaspersu i Assmanu, kako smo vidjeli, povezano u otvorenosti i komunikaciji; u iskustvu povijesnoga poklada „osi vremena”. Oba govore o pluralizmu, univerzalizmu i inkluzivizmu „osnoga vremena”, u kojem *sloboda* ima prednost nad bilo kojom objavom. Zato ostaje pitanje: mogu li religije (ili religija) osigurati univerzalizam lociran u „osi vremena”? Jesu li religije (religija) sposobne za takav „ples polazišta”, ili će njeni kruti zahtjevi dokrajčiti svaki napor istinskoga dijaloga?

J. Hick, američki teolog i filozof religije, pokušao je na postavljeno pitanje ponuditi odgovor. Sve religije teže k transformaciji čovjekove egocentričnosti u jednu istinsku „centriranost na stvarnost”. Nadilaženjem egocentričnosti čovjeku je omogućena „oslobađajuća promjena” koja ga osposobljava za susret s „realnom”, „najvišom stvarnošću”, koja u različitim religijama može biti doživljena osobno ili neosobno. Gdje se traži (primjerice u hinduizmu ili buddhizmu) spasiteljska promjena (obrat) od ja i okretanje prema najvišoj stvarnosti, tu se i za kršćanstvo, židovstvo i islam oslobađa promjena („obraćanje”) do istinskoga predanja Bogu i njegovoj ljubavi.

Centriranost, usredotočenost na stvarnost umjesto na sebe zajednički je cilj svih religija i ta preobrazba postaje prepoznatljiva u tipu „svetoga”, u onome što religije označuju moralnim i duhovnim „plodovima”: u iskustvu radosti, u nadi, u duhovnom kao i politički-gospodarstvenom *oslobođenju* itd. Što je u religijama oslobađajuće (povezujuće)?

Valja primijetiti da u svim religijama postoji uvjerenje da je za čovjeka dostojan život nužno drugima činiti dobro, a da je zlo nanositi im štetu. Tako su *dobrota*, *ljubav* i *sućut* ideali svih velikih religijskih tradicija koji se najjasnije izražavaju u etici.

Velike religijske zajednice kao nositelji kulturalne tradicije i etičko-moralnih naputaka u najvećoj su mjeri pozvani na to da za život čovječanstva u 21. stoljeću sudjeluju na izradi, kako reče H. Küng, „svjetskoga etosa”. Küng je za taj projekt postavio tri teze: „Nema preživljavanja bez svjetskoga etosa. Nema svjetskoga mira bez mira među religijama. Nema religioznoga mira bez dijaloga o religijama.” Svijet ne treba neku novu „jednu religiju” ili „jednu ideologiju”, nego „temeljni etos”, to znači vrijednosti, norme, ideale i ciljeve koji povezuju i pomiruju. Temeljna bi maksima glasila: čovjek se treba s drugim čovjekom i sa svim stvorenjem ophoditi ljudski (ne životinjski). Potreban nam je „etos” koji će u biti potvrđivati otklon od svakoga egoizma i nekrofilnih tendencija suvremene kulture i civilizacije.

Zaključak

U vrijeme neizvjesnosti, propitivanja pa i poricanja humanih vrijednosti, u vremenu ravnodušnosti pa i neprijateljstva prema religiji potrebno je izvršiti „strukturalnu promjenu sjećanja” možda ukazom na „vrijeme osi”. Možda je u tom smislu dobro slijediti trag M. Webera. Pitanje koje je on postavio o religijskim korijenima kapitalizma, može biti paradigmatička formulacija genetske veze između religije i moderne koja se otvara u pitanju: je li moderno doba nastalo zbog opadanja važnosti religije, ili je sukob s religijom bio motor modernoga doba?

U ključnim žarištima svjetske kulture u vremenu osi (*Achsenzeit*), o kojem govore Jaspers i Assmann, razvijala su se religiozna i etička učenja, uvelike različita od svega što je bilo prije, a koja su temeljila zajedničke vrijednosti koje su aktualne i za nas – danas. U udaljenim regijama, na različitim krajevima Euroazije, ali gotovo u isto vrijeme, ljudi su počeli shvaćati vrijednost osobe i pojedinca, makar su u okruženju kozmosa i prirode otkrivali vlastitu bespomoćnost. U tom je razdoblju došlo do nagloga skoka u razvoju svjetske urbanizacije i pismenosti stanovništva. Istodobno je želja za transcencijom, za činjenicom da je čovjek „izvan svijeta”, utjecala na mentalitet ljudi više negoli svi tehnički izumi.

Istina, još i danas živi misao da je religija privatna stvar te da u pitanjima religije nije potrebna nikakva posebna kompetencija, nego da se svatko može i mora ravnati po svome. No, religija već zato nije neki privatni „nativ” prepušten odluci izoliranoga pojedinca kao da se sve događa u nekom zrakopraznom prostoru. Povijesno religijama pripada važna uloga u društvenom povezivanju uz temeljni konsenzus o elementarnim zajedničkim vrijednostima, kriterijima i stavovima koji omogućuju vezu između samospoznaje pojedinca i njegove društvene odgovornosti.

Popis literature

- ASSMANN, Jan 2014. *Monotheismus und Gewalt. Eine Auseinandersetzung mit Rolf Schieders Kritik an „Moses der Ägypter”*. U: SCHIEDER, R (ur.) *Die Gewalt des einen Gottes. Die Monotheismus-Debatte zwischen Jan Assmann, Micha Brumlik, Rolf Schieder, Peter Sloterdijk und anderen*: 36–55. Berlin: Berlin University Press.
- 2017. Karl Jaspers’ Theorie der Achsenzeit als kulturanalytische Heuristik. *Offener Horizont. Jahrbuch der Karl Jaspers-Gesellschaft* 4: 43–55.
- 2018. *Achsenzeit. Eine Archäologie der Moderne*. München: C. H. Beck Verlag.
- BELLAH, Robert N.; JOAS, Hans (ur.) 2021. *Der Ursprung der Religion. Vom Paläolithikum bis zur Achsenzeit*. Freiburg – München – Wien: Herder.
- CAVALLI-SFORZA, Luigi Luca 1999. *Gene, Völker und Sprachen. Die biologischen Grundlagen unserer Zivilisation*. München – Wien – Darmstadt: Hanser.
- DAIMOND, Jared 1999. *Guns, Germs, and Steel*. New York – London: W. W. Norton.

- EILERS, Franz-Josef 1990. *Communicating between Cultures. An Introduction to Intercultural Communication*. Roma: Pontificia università Gregoriana.
- HAUSER, Linus 1987. Ideelle Ausbeutung der Exoten oder versöhnender Tanz der Standpunkte. Ethische Aspekte des interkulturellen Dialogs. U: POLLIG, Hermann (ur.) *Exotische Welten – Europäische Phantasien*: 40–43. Stuttgart: Institut für Auslandsbeziehungen.
- HICK, John 1989. *An Interpretation of Religion. Human Responses to the Transcendent*. London: Macmillan.
- HUNTINGTON, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster.
- JASPERS Karl 1956. *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Frankfurt – Hamburg: Fischer Bücherei.
- JENSEN, Arthur Robert 1972. *Genetics and Education*. New York: Harper and Row.
- KELLNER, Douglas 1995. *Media Culture. Cultural Studies, Identity and Politics between the Modern and the Postmodern*. London – New York: Routledge.
- KOPREK, Ivan 1988. *Ethos und Methodos des Philosophierens. Die moderne Orientierungskrise und ihre Therapie im Denken von Karl Jaspres*. Philosophische Reihe Bd. 3 St. Ottlien: Eos Verlag.
- 2000. Uloga religije u budućnosti kulture novoga tisućljeća. *Obnovljeni život* 4: 471–485.
- KÜNG, Hans 1996. *Projekt Weltethos*. München: Pieper.
- 1990. Auf der Suche nach einem universalen Grundethos der Religionen. *Concilium* 1: 154–164.
- KÜNG, Hans; Karl-Joseph KUSCHEL (ur.) 1993. *Erklärung zum Weltethos. Die Deklaration des Parlamentes der Weltreligionen*. München: Pieper.
- MÜLLER-KRAPE, Hermann 1998. *Geschichte der Steinzeit*. Stuttgart – Salzbürg: Fackel Verlag.
- NEEDHAM, Joseph 1969. *Within the Four Seas: The Dialogue of East and West*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- NELSON, Benjamin 1986. *Der Ursprung der Moderne. Vergleichende Studien zum Zivilisationsprozess*. Frankfurt: Suhrkamp.
- RAHNER, Karl 1971. *Schriften zur Theologie, Bd. VII*. Zürich – Einsiedeln – Köln: Benziger.
- SCHIEDER, Rolf 2008. *Sind Religionen gefährlich?* Berlin: Berlin University Press.
- SCHRATEN, Jürgen 2011. *Zur Aktualität von Jan Assmann. Einleitung in sein Werk*. Wiesbaden: Springer.
- TENBRUCK, Friedrich H. 1975. Das Werk Max Webers. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 27: 663–702.
- WALDENFELS, Hans 1984. Theologie der nichtchristlichen Religionen. U: KLINGER, Elmar; Klaus WITTSTADT (ur.) *Glaube im Prozess. Christsein seit dem II. Vatikanum*: 757–775. Freiburg – München – Wien: Herder.
- WEBER, Max 1988. *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*. Bd. I. Tübingen: Mohr Siebeck.

Abstract

If it seems that M. Weber at the beginning of the last century correctly understood the essence and fundamental aspirations of non-European religions and cultures, it can be said that he described and interpreted them too statically, at least according to what we know today. That is why he could not clearly highlight the positive dynamics of the Western development of culture and religion towards integration and reconciliation. Against the background of Weber's extracts—in the middle of the last century—K. Jaspers presented his theory about the “Axial Age” (*Achsenzeit*), which, among other things, was supposed to change the understanding and meaning of European and world religions. Jaspers' theory is actually a sketch of a vision of cosmopolitanism in which history (including philosophy and religion) is seen as something global and unifying. Among the most obvious and well-known interpreters of Jaspers' idea about the “Axial Age” today is the German Egyptologist J. Assmann, who in his research tries to show that we can still build on Jaspers' efforts to overcome the Eurocentric view of history and build a “cosmopolitan humanism” based on a comprehensive and universal, on something that connects all cultures and religions. The thesis about the “Axial Age” both in Jaspers and in Assmann represents a kind of philosophical-religious advocacy of cosmopolitan humanism that should be placed in the context of standing for “unlimited communication” between different cultures and religions.

Književnost i umjetnost

Književni kontinenti i Mediteran: od Dareijeva natpisa do Gundulićeva *Osmana*

Sažetak

U središtu su analize dva eseja akademika Mislava Ježića, *Slabo poznata europska kultura. Hrvatska kakvu treba otkriti* i *Svijet u zrcalu Mediterana*, te uz njih kronološki strukturirani povijesno-informativni tekstovi nastali u razdoblju od 1990-ih do 2020. g. Njima akademik Mislav Ježić doprinosi razumijevanju hrvatske književnosti u europskom i svjetskom kontekstu kroz usložnjenu usmjerenost na dva kulturno-politička kruga, na Sredozemlje i na Srednju Europu kao dva segmenta cjeline, Europe kao kontinenta i Europe kao sjeverne stijenke maritimnoga areala. Komparativnim čitanjem znakova visoke kulture (Dareijev natpis, Herodot, Gundulićev ep *Osman*), Ježić osvjetljuje odnose povijesti i književnosti prema parametrima suvremene humanistike: pojmovi „središte”, „jedinstvenost”, „graničnost”, „utjecaj”, „zračenje”, „moć” i dr., kroz prizmu u svjetskim razmjerima nevelike Europe, pomažu u interdisciplinarnom strukturiranju „graničnosti” položaja hrvatske kulture, a suvremena kulturno-politička zbivanja potvrđuju da su obje okosnice Ježićeva promišljanja, Mediteran i Srednja Europa, aktivni i „moderni”. Nasljedujući definiciju osobitosti rasprostiranja hrvatske kulture (R. Katičić), akademik Ježić uspostavlja esejistički diskurs koji uz znanstvenu posjeduje i književno strukturiranu misao. Na taj način akademik Ježić hrvatsko mediteranstvo i srednjoeuropsstvo tumači kroz književnost unutar povijesti ne samo znanstvenim nego i književnim stilom. Prostor je određen kao književna kategorija protumačena filološkim modelima.

U kontekstu promjena kojima u XXI. stoljeću svjedočimo na geopolitičkom, bioetičkom i ekoetičkom planu, tekstovi akademika Ježića potiču na promišljanja o odnosima koji dodire i granice čine vrlo promjenjivim kategorijama koliko u sadržaju, toliko i u njihovu nazivu, osobito pri uporabi općih, a interdisciplinarnih pojmova kao što su Mediteran, Balkan, Europa i Srednja Europa. Među mnogim silnicama i krugovima kulturnih dodira koje akademik Ježić obuhvaća svojim radom, proučavanje odnosa središta i rubova, granica utjecaja i dometa ima osobitu vrijednost za komparativno proučavanje hrvatske književnosti. Ustvrdivši da se sposobnost predviđanja povijesnih tješkova umanjuje ako se ustraje na jednosmjernu promatranju povijesti, uvjerenju da se sudbinu graničnih područja i zemalja najbolje razumije iz

širenja utjecaja sila iz moćnih središta na njih (Ježić 1996: 9), Ježić pomno promatra i problematizira pojmove koliko prostornih, toliko i vremenskih razgraničenja, i time suvremenim filološkim oruđem kontinuirano pridonosi razumijevanju mogućih koncepta svjetske i komparativne književnosti u brojnim mijenama. Hrvatska kultura ovdje je osobito zanimljiva kao prostor u kojem se dodiruju, ali i povezuju Mediteran i Srednja Europa.

Akademik Ježić pritom uzima u obzir sve moguće sustave razumijevanja Hrvatske kao dijela Europe pa i Europe kao dijela svijeta, te se ne svrstava u postojeće, a često i isključive skupine zagovaratelja bilo hrvatskoga mediteranstva (mediteranizma) bilo hrvatskoga srednjoeuropsstva (srednjoeuropeizma). Uopćeno govoreći, hrvatska kontinentalna tradicija ne bi ni trebala stajati nasuprot hrvatskoj maritimnoj tradiciji, nego bi one, kao i u nekim drugim zemljama, u povezanosti kontinentalnosti i maritimnosti mogle osigurati čvrstu „održivost” razvoja, prednost pred „monokulturnim” sustavima. Među brojnim srodnim tekstovima, u prilog takvoj viziji idu dva značajna eseja akademika Ježića posvećena mediteranizmu: *Slabo poznata europska kultura. Hrvatska kakvu treba otkriti* (Ježić 1996: 9–15) i *Svijet u zrcalu Mediterana* (Ježić 2020: 244–265).

U tematski bogatu i žanrovski raznovrsnom opusu akademika Mislava Ježića osobito, a često nepravedno zanemareno poglavlje čine prigodni tekstovi, pregledi, prikazi i ogledi – eseji kojima je akademik Ježić diljem svijeta izgovorenim i pisanom riječju aktivno predstavljao suvremene domete hrvatske filologije i isticao opsege hrvatske kulture. Njima treba pribrojiti još dva teksta u kojima su hrvatsko srednjoeuropsstvo i mediteranstvo, iako implicitni, ipak vrlo učinkoviti alati za približavanje složene građe prosječnu domaćemu, ali i potencijalno manje upućenu pa i stranomu čitatelju: *Hrvatska – kratak pregled povijesti* (Ježić 1996: 81–94; *ibid.* 2020: 15–29) i *Dodatak – četvrt stoljeća poslije* (Ježić 2020: 31–32).

Kronološki, ideja akademika Ježića, iako je imala svoja očitovanja i prije, izrazito je rasla od publikacije znakovitoga naslova *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. Hrvatska u srcu Europe* 1996. g., kao vodilja većega broja njegovih tekstova, do dviju publikacija 2020. g.: prva je od potonjih publikacija s izmijenjenim redoslijedom sintagmā sada pod naslovom *Hrvatska u srcu Europe. Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. 25 godina poslije* (2020.a), gdje se iznose dva teksta akademika Ježića, najprije ponovno tekst iz 1996. pod naslovom *Dodatak. Hrvatska – kratak pregled povijesti*, ali i dodatak pod naslovom *Dodatkom – četvrt stoljeća kasnije* (2020.a). Druga publikacija usredotočava se na pojam Sredozemlja – Mediterana pod naslovom *Trideset pogleda na Sredozemlje. Uvodni eseji „Knjige Mediterana”*, a u njoj akademik Ježić u naslovu svojega eseja za okosnicu ima dakako ideju Sredozemlja: *Svijet u zrcalu Mediterana* (Ježić 2020.b [2014]), ali će u njoj, iako implicitno, ponovno promišljati (i) pojmove Srednje Europe i Mediterana:

1. *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. Hrvatska u srcu Europe* (1996.). Ur. Ježić, M.

a) Slabo poznata europska kultura. Hrvatska kakvu treba otkriti, str. 9–15.

b) Dodatak. Hrvatska – kratak pregled povijesti, str. 81–94.

2. *Hrvatska u srcu Europe. Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. 25 godina poslije* (2020.).

a) Hrvatska – kratak pregled povijesti, str. 15–29.

b) Dodatak – četvrt stoljeća kasnije, str. 31–32.

3. *Svijet u zrcalu Mediterana*. U: *Trideset pogleda na Sredozemlje. Uvodni eseji „Knjige Mediterana”* (2020.). Ur. Babić, I. i dr., str. 244–265.

Dok su *Hrvatska – kratak pregled povijesti* (1996. i 2020.) i *Dodatak – četvrt stoljeća kasnije* (2020.) izrazitije forme povijesnoga i književno-povijesnoga diskursa, tekstovi *Slabo poznata europska kultura. Hrvatska kakvu treba otkriti* (1996.) i *Svijet u zrcalu Mediterana* (2020.) eseji su koji uza znanstveni imaju i izrazitiji figurativni literarni značaj. Analiza pokazuje na koji način akademik Ježić određuje prostor kao književnu kategoriju te kojim se modelima služi u svojim odredbama.

U recentnom se osvrtu *Dodatak – četvrt stoljeća poslije* pojmovi Srednja Europa i Mediteran podrazumijevaju kao sastojak hrvatske osobitosti i prepoznatljivosti (Ježić 2020.a: 31–32): autor se usredotočio na Europsku uniju i Hrvatsku, a pišući o „kulturnom i političkom okviru u kojem Hrvatska ima najveće izgleda za slobodan razvoj, kao i za to da nešto znači u svijetu” (Ježić 2020: 32) ističe tradicionalni Vukovarski festival komorne glazbe, kojemu je u ratnim ruševinama Dvorca Eltz 1999. nazočio Otto von Habsburg s međunarodnom paneuropskom publikom. S druge strane, autor naglašuje da Europu povezuje duga povijest i mnoge ključne sastavnice šarolikih nacionalnih kultura, a osobito zajednička baština Grčke, Rima i kršćanstva, humanizma, prosvjetiteljstva i moderne kulture. Hrvatska je primala od Europe, počevši od baštine antike, ali je i davala Europi, te je u objema istaknutim sastavnicama zajedničke baštine, u antici i u kršćanstvu, njoj impliciran mediteranizam. Drugim riječima, u prilogu u kojem je naglasak na hrvatskoj državnosti i njezinu recentnom položaju u Europskoj uniji, autor drži važnim uporabiti ključne riječi koje nedvojbeno upućuju na Hrvatsku kao prostor u kojem se događa svojevrsna razmjena pa i objedinjavanje sredozemne i srednjoeuropske kulture. S jedne strane to je kontinentalna srednjoeuropska kultura, koju u ovom slučaju simbolizira prisutnost Habsburga i prostor Dvorca Eltz, a s druge strane maritimna sredozemna kultura, koju u širokom krugu povezuju antička i kršćanska tradicija šira od Europe same, krugu kojemu je Europa u osnovi samo njezina sjeverna stijenka. Usporedba ovoga teksta s ranijim radovima, u kojima akademik Ježić piše o objema sastavnicama, utvrđuje autorov pojamovni sustav.

Uz postavljanje izložbe u Europskom parlamentu u siječnju 1996. akademik Ježić sastavio je dva prigodna teksta: za usporedbu s *Dodatkom – četvrt stoljeća kasnije* treba najprije poslužiti izvorni *Dodatak. Hrvatska – Kratak pregled povijesti*, jer je on i podloga za drugi dodatak (četvrt stoljeća kasnije). U njem su prikazani najprije brojčani podatci o Republici Hrvatskoj od površine do stanovnika te kronološki povijesno-kulturni događaji i postignuća pa i demografske i ekonomske prilike po razdobljima: *Srednji vijek; Humanizam, renesansa, barok; Devetnaesto stoljeće; Prva polovica dvadesetoga stoljeća; Drugi svjetski rat; Druga polovica dvadesetoga stoljeća; Slobodni izbori i rat protiv Hrvatske i Bosne i Hercegovine; Prema miru i demokratskom razvoju*. Za orijentaciju na više razina u mnoštvu podataka presudne su Ježićeve uvodne rečenice, u kojima određuje smještaj Republike Hrvatske prema graničnim zemljama Italijom, Slovenijom, Mađarskom, Bosnom i Hercegovinom, Srbijom i Crnom Gorom, ali povrh toga i pojmovima Jadransko more i Panonska nizina na jugu i jugoistoku Europe, sjeverozapadno od Balkanskoga poluotoka, u luku od rijeke Dunava na istoku do rijeka Mure i Sutle i istarskoga poluotoka na zapadu, a prema jugoistoku duž dalmatinske obale do ulaza u Boku kotorsku. Povezivanje dviju za Hrvatsku temeljnih geostrateških usmjerenja, prema kontinentu i prema moru, od srednjovjekovlja do suvremenosti temelji se na nekoliko ključnih događaja, od kralja Tomislava, koji je „okrunjen 925. uspio objediniti dalmatinsku i panonsku kneževinu i ujediniti bizantijske carske gradove u Dalmaciji sa svojim kraljevstvom” (Ježić 1996: 83), nadalje, ali i povezivanje ključnih osobnosti: „... i u Dalmaciji i na sjeveru, osobito na dvoru kralja Matije Korvina iz ugarske plemićke kuće, došlo [je] do procvata hrvatskoga humanizma – Marko Marulić (Marulus) u Splitu, Ivan Stojković (Ioannes de Ragusio), Ilija Crijević (Aelias Lampridius Cerva), Ludovik Crijević (Lodovicus Tubero Cerva) i Jakov Bunić (Jacobus Bonus) u Dubrovniku, Juraj Šižgorić (Gregorius Sisgoreus) u Šibeniku itd., ili Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salvatiis), odgojitelj Medicejaca u Firenzi, i Antun Vrančić (Antonius Verantius) na dvoru Ivana Zapolje i, kasnije, u službi Habsburga.” (Ježić 1996: 84). Pa ako europski i svjetski povjesničari Sredozemlje često tumače kroz omjere snaga triju velesila, Venecije, Španjolske i Otomanskoga Carstva, potrebno je uočiti da su u tom kontekstu hrvatska područja bila pod čak dva od triju istaknutih faktora, pod Venecijom i Osmanskim Carstvom, a u povijesti Srednje Europe hrvatske su zemlje od XVI. stoljeća pod Habsburzima. No Ježić razložno utvrđuje da „politička rasejepkanost Hrvatske nije ugasila (...) svijest o duhovnom, kulturnom jedinstvu domovine” brojnih pjesnika i učenjaka (Ježić 1996: 85). Od usuda Zrinskih i Frankopana preko „iliraca”, Hrvatske seljačke stranke te sukoba tijekom dvaju svjetskih ratova, koji su dodatno usložnili pitanja kulturno-političkih usmjerenja, objedinjujući hrvatski srednjoeuropeizam i sredozemništvo, dobivaju osobitu simboličku težinu u kronološki tijesno povezanim događajima kraja XX. stoljeća: u listopadu 1991. bombardirani Predsjednički / Banski dvori u Zagrebu kao središte države; u listopadu napadnut Dubrovnik (mediteranstvo); u prosincu razoren Vukovar (srednjoeuropstvo) (Ježić 1996: 92); ali konačno i perspektive u miru.

Čak i u nužnom mnoštvu faktografskih odlomaka, kakve određuje žanrovska zadatost takvih tekstova, Ježićeva misao vođena je idejom hrvatske usložnjene usmjerenosti na Sredozemlje i Srednju Europu kao svojevrsnu vlastitu tihi silu. Tu ideju akademik Ježić eksplicira u drugim dvama navedenim tekstovima, u kojima već u naslovima kreće od hrvatske europske kulture i kulture Mediterana.

No prije njihove usporedbe, potrebno je uočiti da se u svima njima akademik Ježić nadovezuje na, srodna nadahnuća, istraživanja i radove akademika Radoslava Katičića. Katičić je autor predgovora izdanja *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. Hrvatska u srcu Europe*, objavljena 1996., a tekst je napisao „u Zagrebu, 19. prosinca 1995.” (Katičić u Ježić 1996: 7–8). U njem iznosi preglednu tezu o kulturnom liku Hrvatske u napetosti, na susretištu zapadnoga Sredozemlja s istočnim, na susretištu transalpinskoga europskoga ozračja sa sredozemnim, u simbiotskoj vezi Dalmacije, Liburnije i Panonije, savske i srijemske – tradiciji koja je u svojoj srži romanska (Katičić u Ježić 1996: 7), a ujedno iznosi i pamtljivu definiciju osobitosti rasprostriranja hrvatske kulture: „nigdje svijet Mediterana nije kontinentalnoj Europi tako bliz kao upravo na hrvatskom tlu. Nigdje Mediteran nije tako srednjoeuropski i nigdje srednja Europa tako mediteranska kao u Hrvatskoj.” (Katičić u Ježić 1996: 8). A kada u nekoliko navrata u Splitu akademik Katičić interpretira pojam Mediterana (Katičić 1999: 21–33; Katičić 2020.a [2007]: 158–167; Katičić 2020.b: 11–13), čini to putem hrvatske književnosti s jedne, i putem knjige s druge strane. Prikazujući drevne civilizacije, on uspostavlja odnose pjesništva, historije, govornišva i filozofije u kulturnom krugu kojemu je težište ležalo u mediteranskom svijetu, s trima temeljnim jezicima mediteranske knjige, hebrejskim, grčkim i latinskim. Širenje rubova mediteranskoga svijeta oblikovalo je kroz stoljeća sve obuhvatnije i slojevitije cjeline te se Mediteran, bez obzira na sučeljenost kršćanstva i islama, putem knjige kontinuirano potvrđivao u različitim oblicima komunikacije kao težište civilizacije, *umbilicus mundi* (Katičić 2020.a [2007]: 167): primjerice, najveća imena skolastičke filozofije u XIII. stoljeću imala su najvažniji poticaj i najviše mjerilo u Aristotelovoj filozofiji, koju su pak poznavali ne iz grčkoga izvora, nego iz arapskih prijevoda i komentara. A među prvim koji su se obreli već u 12. stoljeću na područjima Damaska, Bagdada i drugdje, bio je i Herman Dalmatin, koji spada u red onih koji su utemeljili proučavanje arapske knjige na latinskom Zapadu (Katičić 2020.a [2007]: 166). Katičić dakle prepletenost ilustrira radom Hermana Dalmatina „Slavena iz Koruške”, dakle Istranina, ne propuštajući komparativnim mišljenjem europskoga, mediteranskoga, svjetskoga kulturnoga kruga istaknuti toga hrvatskoga intelektualca.

Stoga je uvodni tekst Mislava Ježića *Slabo poznata europska kultura. Hrvatska kakvu treba otkriti* (Ježić 1996: 9–15) važno razumjeti u odnosu na prethodni (predgovorni) tekst Radoslava Katičića. Ježićev prikaz samostalan je i izvoran, što je primarno uočljivo na razini kompozicije i strukture teksta, ali istodobno znanstveno savjesno nastoji objediniti i pregledno prikazati prethodne spoznaje, ističući

Katičićeve uvide najširega zamaha. Konstataciju da „Europa nije velik dio svijeta, no njen se utjecaj i kolonizacija osjetio tijekom prošle polovine tisućljeća do svih krajeva svijeta”, Ježić gradi promišljajući odnose „središta” i „zračenja”, pojmove „jedinstvenosti”, „graničnosti”, „utjecaja” i „moći”, a kroz prizmu takve u svjetskim razmjerima nevelike Europe tumači položaj Hrvatske kao primjer europske države u graničnom položaju (Ježić 1996: 9). No uz činjenice koje Ježić sustavno raspoređuje u kratkom nizu u kojem kombinira kronološko i asocijativno strukturiranje motivskih sklopova, on im postavlja zanimljiv okvir: u jednoj uvodnoj rečenici služi se klasičnim deskriptivnim postupkom prikaza prostora („u krilu najljepšega zaljeva Sredozemlja, Jadrana, koje se penje preko planinskih bila i opet spušta do plodne ravnice u središtu Europe, Panonije”, Ježić 1996: 9), a u završnoj slici odlike Hrvatske određuje u europskom i svjetskom kontekstu iz gornjega rakursa („otvoriti oči za kulturu male zemlje skrivene pod pazuhom Europe i gotovo nevidljive u prostranstvima svijeta” jer će se time steći dublji uvidi koji „mogu pomoći da i velika suvremena povijesna zbivanja u Europi i svijetu bolje predviđamo i razumijemo i humanije u njima djelujemo...”, Ježić 1996: 15).

Unutar takva okvira Ježić ističe kategorije pisma, jezika iz kojih se Hrvatska profilira kao kulturno otvorena zemlja u Europi i svijetu, štoviše kao kulturni prostor i duhovna činjenica koja je i u prošlosti odolijevala komadanjima i prešućivanjima. Primjeri kodova i modela komunikacije kroz stoljeća mahom su književni, odmjereni poantirani komparativnim promišljanjima o poveznicama primjerice Petra Hektorovića i Michela de Montaignea, kao i dubrovačkih i splitskih pjesnika, Hermana Dalmatina (Hermannus Dalmata) i Roberta iz Kettona, Matije Vlačića Ilirika (Mattias Flacius Illyricus) i Melanchtona, Filipa Vesdina (Paulinus a Sancto Bartholomaeo) i Anquetil-Duperrona, itd. Hrvatska je u povijesnim događajima protumačena kroz europski i svjetski usloženju kulturu i umjetnost: akademik Ježić suptilno upozorava na omjeravanja snaga koja su aktualna i nama suvremena, pa tako osvjetljuje šesnaestostoljetno suprotstavljanje „sjevernoatlantskoga” carstva turskomu euroazijskomu, areale pa čak i terminologiju koja je očigledno obilježila čitavo novovjekovlje i vrijedi do naših dana (Ježić 1996: 12).

Poimanje hrvatske književnosti kao kulturne cjeline u kontinuitetu (bez obzira pa i usprkos političkoj razdvojenosti), kao i poimanje hrvatske književnosti u slijedu i neprekinutom procesu novovjekovlja (bez podpodjele na često sporne cjeline tzv. starije i novije književnosti) ima svoju znanstveno utemeljenu tradiciju u *Hrvatskoj književnosti* Slavka Ježića: „Nastojao sam da u knjizi istaknem povezanost književnog rada, kako u svim hrvatskim pokrajinama, tako i između pojedinih razdoblja... Na taj se način može dobro vidjeti kako su, unatoč vjekovnoj rascjepkanosti i životu u različitim državama pod različitim vladarima, Hrvati ipak svuda trajno imali osjećaj zajedničke pripadnosti, da su težili za (...) jedinstvenom književnošću...” (Ježić 1993: 6).

Akademik Mislav Ježić u drugom istaknutom eseuju o hrvatskom mediteranizmu *Svijet u zrcalu Mediterana* (2020.b, napisanom i pročitano na manifestaciji Knji-

ga Mediterana 2014.) ponavlja uokvirenu strukturu prikaza, ali deskriptivni okvir gradi na drukčijim figurama, igrama riječi i varijacijama temeljne poruke o odnosu centra i periferije. Tekst započinje opisom njegova geografskoga rasprostiranja i odnosom hrvatskoga i internacionalnoga pojmovlja: „Sredozemlje je ozemlje što okružuje Sredomorje. Ovoga su kao veliku vodenu površinu, kako se činilo, zatvorila tri kontinenta između sebe: Europa, Azija i Afrika. Kao tvrđave okružene svojim obrambenim jarkom.” (Ježić 2020: 244). U tako omeđenom prostoru akademik Ježić prikazuje događaje, narode i različita očitovanja njihove kulture, egipatsku, šumersku, sirijsku civilizaciju, Feničane, Helene, Assyrcce, Kanaance, Aramejce itd., sve do Avara i Slavena; tumači značenje papira, pisanja, knjige u odnosu azijskih i europskih obala Sredozemlja, koja u sredozemnim nazivima za knjigu odražuju „kao u zrcalu i međusobne veze među obalama Mediterana” (Ježić 2020.b [2014]: 246). Herodotovi stihovi (u prijevodu A. Musića 1887.), Homērovi (u prijevodu T. Maretića 1883.) i Vergilijevi stihovi (u prijevodu T. Maretića 1932.) ilustriraju pamćenje prošlosti, stilizacije i aktualizacije sukoba Azije i Europe (Ježić 2020.b [2014]: 249), nastavljajući se na humanističko uvjerenje o povijesti kao književnosti i književnosti kao povijesti.

U komparativno pak čitanje Dareijeva natpisa (uz Herodota, kao drugi izvor za predaju o Dareijevu sudjelovanju u zbacivanju lažnoga Smerdija s još šest urotnika) Ježić uključuje i vlastiti prevoditeljski doprinos (Ježić 2012.), uz koji neizostavno dolaze i vrijedne bilješke i tumači, poput primjerice prevoditeljeva komentara i tumačenja fraza (Ježić 2020.b [2014]: 252 i dr.). Takvi odlomci mogu pomoći „da procijenimo na koherentnu uzorku koliko su nam točni podatci koje nam o perzijskoj povijesti iznosi Herodot”, a ujedno i „kako se razlikuje povijest od pjesništva” (Ježić 2020.b [2014]: 254).

Drugi usporedbeni segment odnosi se na ratove koji su se na Mediteranu vodili i oko hrvatskih krajeva s još jednim moćnim azijskim zavojevačem – s Turcima. Hrvatska povijest na prijelazu iz XV. u XVI. stoljeće podsjeća na junačke podvige antičkih vremena: bitka kod Sigeta 1566. podsjeća na bitku kod Thermopyla 480. pr. Kr., Zrinski podsjeća na Leonidu, a Sulejman Veličanstveni na Xerxa. Akademik Ježić uočava mediteransku perspektivu događaja kakve je Ivan Gundulić iznio u epu *Osman*, s podsjećanjem na ratove iz starine: pjevanje peto započinje spomenom Xerxa i sukoba Istoka i Zapada, Azije i Europe, koji se ponavlja; sedmo pjevanje, usredotočeno na put Kazlarage iz Carigrada prema Hellēspontu, započinje sjećanjem na dublju prošlost, na rat pod Trojom, uzrokovan otmicom Helene, a kod Lepanta se spominje bitke u kojoj je don Juan d’Austria porazio Turke na moru 1571. godine (Ježić 2020.b [2014]: 255–258). Od zapada do istoka sredozemlja („Na istom mjestu s mnogo vlasti / skoro vitez španski izbrani / turskom krvi more omasti / i krstjanstvo sve obrani”; 340), Ježić tumači humanističko-antičke i narodnjačke (reformacijsko-renesansne) obrasce po kojima je Gundulić imao temelja nazivati Hrvate Illyrima, Francuze Gallima, Portugalce Lusitancima, ali i Bugare Thračanima,

a antičke Makedonce Srblijima, na čuđenje današnjih čitatelja. „A onda se spominju junaci i kraljevi srpski, ugarsko-hrvatski, albanski i poljski da bi prešao na hvalu kraljevića Vladislava i opet na opis zemalja i krajeva kojima Alipaša prolazi.” (Ježić 2020.b [2014]: 260).

Gundulićev pjesnički zanos svoje temelje ima u povijesnim činjenicama ne samo Gundulićeva doba nego i srednjovjekovlja, pa uz razdoblje prvih poljskih kraljeva od VI. stoljeća nadalje Ježić podsjeća na prepletanje poljsko-hrvatskih kraljevskih veza u XIV. stoljeću i kraljeve Lauša (Ludovik Anjouvinac u XIV. st., kralj hrvatski, ugarski i poljski) i Jadželona (Jagiello, lit. Jagojla, veliki vojvoda Litve, koji je postao poljski kralj 1386. oženivši se Jadvigom, kćeri Francuza Ludovika i Hrvatice Jelisevete Kotromanić), itd. U tom povijesnom materijalu Gundulić je ponegdje pjesnički griješio, što je Ježiću također poticaj da objasni odnose sila koje su s kopna i mora prolazile preko Hrvatske. Odnosi koji su vladali u Gundulićevu XVII. stoljeću i danas cirkuliraju kao europska i svjetska omjeravanja, pa je opravdano Gundulićeve fraze promotriti *mutatis mutandis*. „Igra je velikih sila oko Mediterana jako stara.” (Ježić 2020.b [2014]: 264).

Sukobi na Prednjem Istoku, u Siriji, Iraku, Izraelu i Palestini, Afganistanu, na Kavkazu, u sjevernoj Africi, Libiji, Egiptu, Alžiru, u Europi za vrijeme domovinskoga rata nastavili su se kao stari ratovi za nasljeđe. Iako Sredozemlje nije više središte svijeta, u njem se događa odraz svjetskih odnosa, a i samo se opet odražuje u cijelom svijetu. Birajući za teme davnju, ali i neposrednu prošlost, antička helenska i barokna hrvatska književnost podupiru povijesne spoznaje, kao što povijesne interpretacije ulaze u književnu građu.

No osim sadržajnoga, važan je i formalni aspekt. I ovaj je esej, poput eseja iz 1996., također uokviren osobitim diskursom: akademik Ježić započinje tekst deskriptivnim pasusom u kojem do izražaja dolazi igra riječima i pjesničke (fonetske) redundancije, akustički prostor i zvukovnost teksta. Oni se razvijaju u sintaktičkoj gradaciji od Sredozemlja preko ozemlja i okružja do sredomorja – u kružnom tijeku misli:

„**Sredozemlje** je **ozemlje** što **okružuje Sredomorje**. Ovoga su kao veliku vođenu površinu, kako se činilo, zatvorila tri kontinenta između sebe: Europa, Azija i Afrika. Kao tvrđave okružene svojim obrambenim jarkom.” (Ježić 2020.b [2014.]: 244)

U trima rečenicama prepleću se linijske i cirkularne misli u različitim smjerovima, tvoreći višeslojnu poruku:

sredozemlje – sredomorje;
 ozemlje – omorje;
 sred – sred;
 okružiti; zatvoriti;
 okružiti – tvrđave – obrambeni jarak;
 zemlje – kontinenti – tvrđave;
 more – jarak; sredomorje (Ježić 2020.b [2014.]: 244)

I na svršetku se eseja nalazi slojevita pejzažna deskripcija Mediterana: ono je zrcalo bistroga mora s dupinima, galebovima, suncem, izrazitim mirisima, zvukovima, bojama, deskripcijom žilavoga raslinja kao krajolika žilavih borbā za lijepu, dragu, slatku slobodu. Koliko svjetsko, toliko i hrvatsko, zrcalo Mediterana ozrcaljuje povijesne odnose velesila i kontinenata koji su zatvorili Sredozemno more između sebe. Mediteran je prostor širokoga opsega, koji obuhvaća i znatne dijelove kontinentalizma (i obrnuto), bez obzira razvija li se u antičko helensko doba ili u novovjekovlju od Poljske do Perzije.

Autor razvija spone:

1. Između mjesta pojavljivanja motiva Mediterana kao zrcala: ono je pjesničko zrcalo, i realno zrcalo (bistro more), ono ozrcaljuje (primjerice figurativno, sukobe velesila i kontinenata).
2. Uz motiv zrcala, predmet premetanja i poigravanja postaje i sam pojam Mediterana kao središta: sredozemno je more središte pozornosti i mjesto „između”, koje se ostvaruje kroz odnose „između sebe”.
3. a) Realna priroda i klima, natura, uspoređuje se s kulturom, a poglavito književnošću, te u apstraktnijim sferama s poviješću, te akademik Ježić predlaže epitet „žilav” kao okosnicu razmišljanja o naravi svega stvorenoga u takvim osobitim uvjetima: žilavo raslinje, žilava književnost, žilava borba za slobodu.
3. b) Na tom se mjestu figura udvaja jer borba za slobodu (povijesna sfera) vraća misao na prethodnu instanciju – na književnost, te asocijativno opiruje povijesnu apstrakciju književnom konkretizacijom citata Gundulićeva teksta (motiv slobode).

U cjelini takve složene figure misao se kreće kao nizanje, da bi u konačnom segmentu promijenila smjer, vratila se na prethodnu misao (s povijesti natrag na književnost), ali ne samo da bi značila povratak u središnju točku figure (i ujedno uspostavila čvrstu točku ravnoteže upravo u književnosti), nego i da bi povijesnu borbu za slobodu povezala s ljudskim (umjetničkim) djelovanjem, s književnim djelom Ivana Gundulića.

Skema:

žilavo raslinje – žilava književnost – žilave borbe za slobodu + Gundulićev citat

4. Još je jedna ključna misao provedena kroz figurativni izričaj, i to ovaj put kroz imenicu *ljepota*, jer zaključak je eseja akademika Ježića da se u slobodi sagleda ljepota svijeta i ljepota Sredozemlja. *Sredozemlje* je tako posljednja riječ eseja *Svijet u zrcalu Mediterana*: posljednja je naslovna riječ *Mediteran*, a u čitavu esaju posljednja je riječ *Sredozemlje*. No i ovdje je autor posegnuo za udvo-

stručivanjem i uravnoteživanjem: naslovna riječ *svijet* također je ponovljena u posljednjoj rečenici eseja, čime i taj motiv dobiva istaknuto mjesto. A implicitna je poruka da je svijet Sredozemlje i Sredozemlje svijet, pojačana zajedničkom imenicom *ljepota*, koja se pojavljuje uz oba motiva u posljednjoj rečenici eseja. Tako se iz naslova sve tri imenice: *svijet*, *zrcalo* i *Mediterran*, ponavljaju u posljednjoj rečenici, ali u varijacijama, dvije u izjednačiteljskom odnosu (*svijet*, *Sredozemlje*), a jedna (*zrcalo*) u aktivnom odnosu, odnosu u funkciji povezivanja svijeta i Mediterana. Zrcalo se ne pojavljuje u posljednjoj rečenici eseja, ali se aktivira, putem imenice *ljepota*: ono postaje djelatno, zrcalo sada zrcali u poruci: „sagledati ljepotu svijeta i ljepotu Sredozemlja” (Ježić 2020.b [2014.]: 263 – 265).

Između takva početka i svršetka, nižu se odjeljci faktografske naravi organizirani u alternaciji s odlomcima figurativnoga diskursa. Njima se ti eseji priključuju bogatoj tradiciji eseja kao književnoga oblika, unutar kojega se raspoznaje Ježićev osobit literarni nerv. Poigravanjem različitim figurama autor u tekstu *Svijet u zrcalu Mediterana* raspoređuje ne samo misaone nego i formalne sintaktičke spone.

Utoliko su filološki ogledi akademika Ježića u tradiciji preglednoga i razložnoga iznošenja činjenica koje uvijek donose nove vrijednosti.

U komparativnom proučavanju civilizacijskih vrijednosti, suvremena filologija može ponuditi rješenja za interdisciplinarne zaključke, kao što je to činila primjerice teorija polisistema (Evan-Zohar) itd. Za odabranu perspektivu osobito se ističu oni Ježićevi esejistički radovi koji uz filološke temelje obiluju naglascima na interpretaciji i traduktologiji kao često povezanim humanističkim disciplinama. Oni su ujedno nedvojbeni odgovor na česte prevoditeljske dileme: „Je li onda prevoditelj tek instrument permutacije jednog sustava vrijednosti u drugi ili mora služiti novim vrijednostima koje bi približile dvije kulture? Trebamo li sve prevesti, sve proživakati za čitatelja odnosno ciljanu publiku ili dopustiti potonjoj pravi susret, prisvajanje, vlastito usvajanje... (...) Zar je moguće da prevoditelj ne bude ništa više od onog što nude digitalni rječnici, potpuna akulturacija izvornog teksta u službi pasivne apsorpcije ciljne publike?” (Raljević 2021.). Ježićevi tekstovi, oblikovani ponajprije da bi književno-povijesne činjenice povezali sponama promišljanja o dometima nekoga prostora, vremena ili kulturnoga kruga, nerijetko sadrže kritičke obrade izvornih tekstova, jer donose ulomke prijevoda vrijednih književno-povijesnih djela na hrvatski jezik. Takvi su eseji akademika Ježića ujedno velik doprinos na području prevođenja, osobito u aspektima rezistentnoga prijevoda (Venuti 1995., Bermann 2010., Pavlović 2015., Mikšić 2016.), ali i drukčije od dominantnoga očekivanja postizanja veće vidljivosti prevoditelja, prema većoj vidljivosti i prijevoda i izvornika, dakle teksta samoga. Svojim vrijednim prijevodnim segmentima eseji o hrvatskoj kulturi kao esencijalnom sredomorju, sredozemništvu i srednjoeuropsstvu potkrjepljuju znanstvene teze o višesmjernom i višedimenzionalnom promatranju „granica”. Njima akademik Ježić nudi jedno od mogućih rješenja na aktualna pitanja komparatistike (Saussy 2006. i dr.)

Popis literature

- BERMANN, Sandra 2010. Comparative Literature and Translation: Some Observations. *Recherche littéraire / Literary Research* 26 (51–52): 15–21.
- EVEN-ZOHAR, Itamar 1975. Decisions in Translating Poetry. *Ha-sifrut/Literatur* 21: 32–45.
- 1978./2000. The Position of Translated Literature Within the Literary Polysystem. U: VENUTI, Lawrence; Mona BAKER (ur.) *The Translation Studies Reader*: 192–197. London: Routledge.
- 1990. Polysystem Theory. *Poetics Today* 11 (1): 9–26.
- JEŽIĆ, Mislav (ur.) 1996. *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. Hrvatska u srcu Europe*: 9–15. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija.
- 1996. Slabo poznata europska kultura. U: JEŽIĆ, Mislav (ur.) *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. Hrvatska u srcu Europe*: 9–15. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija.
- 1996. Hrvatska – kratak pregled povijesti. U: JEŽIĆ, Mislav (ur.) *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. Hrvatska u srcu Europe*: 81–94. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija.
- 2012. Darejjev veliki natpis u Bagastani. Povijesni i jezikoslovni uvod, tekst, prijevod i tumačenja Mislav JEŽIĆ. *Književna smotra* 44 (4): 133–163.
- 2020.a Hrvatska – kratak pregled povijesti. U: *Hrvatska u srcu Europe. Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. 25 godina poslije*. Izložba umjetničkih fotografija 5. lipnja – 24. srpnja 2020.: 15–29. Ur. fotografija: Vranić, N. i G. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.
- 2020.a Dodatak – četvrt stoljeća poslije. U: *Hrvatska u srcu Europe. Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. 25 godina poslije*. Izložba umjetničkih fotografija 5. lipnja – 24. srpnja 2020.: 31–32. Ur. fotografija: Vranić, N. i G. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.
- 2020.b [2014.] Svijet u zrcalu Mediterana. U: Babić, I. et al. (ur.) *Trideset pogleda na Sredozemlje. Uvodni eseji „Knjige Mediterana“*: 244–265. Biblioteka Knjiga Mediterana 113. Split: Književni krug.
- JEŽIĆ, Slavko 1993. [1944.] *Hrvatska književnost od početka do danas (1100. – 1941.)*, Zagreb: A. Velzek, 1944; drugo izdanje Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- KATIČIĆ, Radoslav 1996. Predgovor. U: JEŽIĆ, Mislav (ur.) *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. Hrvatska u srcu Europe*: 7–8. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija.
- 1999. Mediteran i najstarija hrvatska književnost. U: KATIČIĆ, R. *Na kroatističkim raskrižjima*: 21–33. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.
- 2020.a [2007.] Knjiga i Mediteran. U: Babić, I. et al. (ur.) *Trideset pogleda na sredozemlje. Uvodni eseji „Knjige Mediterana“*: 158–167. Biblioteka Knjiga Mediterana 113. Split: Književni krug.
- 2020.b Hrvatsku treba otkriti. Predgovor prvoj izložbi. U: *Hrvatska u srcu Europe. Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske. 25 godina poslije*. Izložba umjetničkih fotografija 5. lipnja – 24. srpnja 2020.: 11–13. Ur. fotografija: Vranić, N. i G. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.

- MIKŠIĆ, Vanda 2016. Hrvatski prijevodi francuske književnosti belgijskoga jezika. *Književna smotra* 180 (2): 133–143.
- PAVLOVIĆ, Nataša 2015. *Uvod u teorije prevođenja*. Zagreb: Leykam international d. o. o.
- RALJEVIĆ, Nicolas 2021. *Moj kazališni prijevod. Razmišljanja o mom kazališnom prevoditeljskom radu s hrvatskoga jezika na francuski*. www.prozor-editions.com/traduire
- SAUSSY, Haun (ur.) 2006. *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore: The John Hopkins U P.
- VENUTI, Lawrence 1995. *The Translator's Invisibility. A history of translation*. London: Routledge.

Abstract

In the focus are two texts by academician Mislav Ježić, entitled *Less Well Known European Culture. A Croatia Yet to Be Discovered* (*Slabo poznata europska kultura. Hrvatska kakvu treba otkriti*) and *The World Mirrored by the Mediterranean* (*Svijet u zrcalu Mediterana*), alongside chronologically organized historical-informative texts written from the 1990s to 2020. They exemplify academician Ježić's contribution to understanding Croatian literature in the European and global contexts relying on two intersecting cultural and political circles – the Mediterranean and Central Europe as two segments of a totality, Europe as a continent and Europe as a northern wall of the maritime areal. Comparatively reading the signs of high culture (Darius's inscription, Herodotus, Gundulić's epic *Osman*), Ježić illuminates the relationship between history and literature in relation to the parameters of the contemporary humanities: the concepts such as "center," "unity," "marginality," "influence," "radiation," "power," and others seen through the prism of a Europe relatively small in global proportions, contribute to an interdisciplinary structuring of a "marginal" position of Croatian culture, while contemporary cultural-political events confirm that both axes of Ježić's thought, the Mediterranean and Central Europe, remain active and "modern." Following upon a definition of a particular distribution of Croatian culture (Radoslav Katičić), academician Ježić sustains an essayistic discourse which comprises both scientific and literary thought. Academician Ježić thus comprehends Mediterranean-ness and Central European-ness by means of literature within history not merely by a scientific but also by a literary style. Space is determined as a literary category expounded by philological models.

Suđenje Isusu Kristu viđeno povijesno-arheološkim očima

Sažetak

Poncije Pilat jedna je od najkontroverznijih i najomraženijih povijesnih figura. O njem postoji opsežna literatura. Bio je rimski prefekt u Judeji, a zadaća prefekta u rimskoj upravi provincija bila je držati red i mir. Prefekt je imao veliku moć jer je posjedovao *ius gladii*, što znači i pravo izricanja smrtne presude. U Novom zavjetu on se spominje kao *procurator*, što odgovara funkciji prefekta, prema Klaudijevoj reformi. Kako su evanđelja kasnije nastajala, u njima se javlja kasniji naziv, iako je služba ostala ista. Prema rimskom pravu tražila se prije svega optužba, a poslije saslušanje svjedoka i optuženoga, a osuda je slijedila tek kad je sve regularno provedeno. Posebno je bilo važno pripaziti jesu li svjedočanstva podudarna. Po rimskom pravu, da bi se pokrenuo bilo kakav proces, morala je postojati optužba i trebao je biti poznat identitet tužitelja. Pilatova bi presuda, osim toga, bila presuda rimske vlasti, pa se krivica u slučaju bune Isusovih pristaša mogla svaliti na omraženoga rimskoga dužnosnika. Zašto je Pilat ipak preuzeo postupak, iako nije morao? On, sudeći po tome što najprije odbija, pa ipak preuzima suđenje, nedvojbeno popušta židovskom pritisku. Za Židove nije bilo prihvatljivo da u doba Pashe (bez obzira uoči ili na sam dan) ubiju Židova. Riskirali bi pobunu Isusovih pristaša i vlastito onečišćenje krvlju teško dokaziva krimena. U hrvatskom prijevodu Novoga zavjeta navodi se da je Isusov grob bio u vrtu (Iv 19, 41). Zapravo je riječ *hortus* prevedena kao *vrt*, ali u ovom slučaju izraz se ne odnosi na voćnjak ili polje, nego na grobni areal u kojem je više grobova. Vlasnik, ako želi, prodaje ili udjeljuje pravo pokopa na arealu. U takvim je „vrtovima” bilo voćaka i drugih nasada kojima su se putnici moglo poslužiti. Na križu je Pilat postavio tablicu sa slovima I(*esus*) N(*asarenus*) R(*ex*) I(*udaeorum*). Židovi, kao i drugi orijentalci koji nisu bili rimski građani, nemaju uobičajenu imensku formulu (*praenomen, nomen gentile i cognomen*). Isus je poblize mogao biti određen samo svojim podrijetlom, iako ni tada posve pouzdano (u jednoj generaciji Nazarećana zasigurno je bilo više primjera imena *Isus*). Dakle ono naznačuje Isusovo podrijetlo u pridjevnom obliku *Nasarenus*. O odjecima Isusova procesa u Rimu govori jedna vijest Tertulijanova koju prenosi i Eusebije da je Tiberije predložio Senatu odluku da se Isus uvrsti među rimske bogove. Senat to odbija, a Tiberije je time nezadovoljan.

Poncije Pilat jedna je od najkontroverznijih i najomraženijih figura među kršćanima. O njem i o događajima u koje je bio uključen, postoji opsežna literatura različitoga karaktera, prije svega o njegovoj ulozi u procesu Isusu Kristu, a drugi događaji prije i poslije osnutka Palestine dosta su neprozirno i nedovoljno obrađeni. Tako da je gotovo sve što se moglo reći, već davno izrečeno, ali, unatoč tomu, pisac ovih redaka uzima sebi za pravo kazati nekoliko riječi u kontekstu u kojem se obično rijetko vode rasprave, a to je rimska politika, uprava i sudstvo u provincijama. Ovaj se kontroverzni namjesnik našao u složenoj, ali Rimu i rimskom upravljanju neprijateljskoj sredini. Poncije Pilat, kao rimski carski dužnosnik, neželjeno je bio primoran sudjelovati u odlučujućim povijesnim događajima: u suđenju Isusu Kristu u Jeruzalemu. Tako se obreo u fokusu istraživača različitih profila, osobito povjesničara religije i teologa.

Ovaj skroman uradak posvećen je svečaru: kolegi i prijatelju akademiku Mislavu Ježiću o sedamdesetoj obljetnici života, uz toplu zahvalu na pozivu urednicima ovoga Zbornika.

Osim u evanđeljima i Djelima apostolskim, kraće vijesti o Pilatu zabilježene su u Josipa Flavija¹ i Filona Aleksandrijskoga,² relevantnih pisaca židovskoga podrijetla, koji su bili tijesno povezani s rimskim državnim aparatom. Doduše, za Flavijev se pasus s pravom ili nepravom sumnja da je kršćanski obojena interpolacija. O kršćanskim piscima ne treba ni govoriti.

Poncije Pilat bio je prefekt (*praefectus*) Judeje, dijelu veće i nadređene provincijalne zajednice (Sirija). Na temelju dostupnih izvora zna se da je tu djelovao desetak godina (približno od 26. do 36. poslije Kr.), što znači u doba cara Tiberija, koji ga je po svojoj prilici i imenovao.³

Zadaća prefekta u rimskoj upravi provincija bila je prije svega držati red i mir, te osigurati odgovarajuća davanja Rimu. Pilat je upravljao Judejom samostalno i imao je velike ovlasti. Bila mu je na raspolaganju jedna veksilacija vojnika, pouzdano obimnija od jedne kohorte, ali točna veličina nije poznata. Vjerojatno se veličina vojnoga detašmana mijenjala, ali bez vojske, funkcija prefekta ne bi bila moguća. Po svojoj prilici namjesnik je imao status centenarija ili ducenarija, kao što je bilo uobičajeno, a to se odnosi na visinu plaće (100.000 ili 200.000 sestercija godišnje).⁴ Međutim, položaj je omogućivao i dodatne zarade od trgovaca, zakupnika poreza i sl., što su namjesnici obilato koristili. Prefekt je imao veliku moć jer je posjedovao *ius gladii*, što znači i pravo izricanja smrtno presude. U Novom zavjetu on se spominje kao *procurator*, što je odgovaralo funkciji prefekta, a posljedica je Klaudijeve reforme iz doba nakon nastanka evanđelja, tako da je i logično da se u njima javlja kasniji naziv, ali služba je ista.⁵ Bio je viteškoga staleža, što znači da je raspolagao s imovinom

1 Josip Flavije, *Židovske starine* 2: 169–177.

2 Filon Aleksandrijski, *Legatio ad Gaium*: 299–305.

3 O Pilatu usp. Vermes 2005: 211–215.

4 Vjerojatnije je da je bio *ducenarius* jer je Judeja negda bila *regnum* (kraljevstvo). Usp. von Domaszewski 1908: 141–153 (*procuratores, ducenarii*).

5 To pokazuje da su evanđelja nastala poslije reforme nazivlja provincijskih upravitelja.

od oko 500.000 sestercija, a potjecao je po svoj prilici iz srednje Italije. Pripadao je obitelji *Pontia*, očito italskoga podrijetla.⁶ *Praenomen* mu je *M(arcus)*; *cognomen* *Pilatus*, teško odredive etimologije, bio mu je očito osobni nadimak.⁷ Taj je *cognomen* prilično rijedak.⁸ Imenska formula (*tria nomina*) uobičajena je za rimske građane u prvoj polovici I. st. Za razliku od *cognomena*, *nomen gentile Pontius* dosta je čest. Osim u Italiji, Galiji, sjevernoj Africi, javlja se i u Dalmaciji.⁹ Međutim, njegovo je italsko podrijetlo nedvojbeno jer se u I. st. odatle ponajviše regrutirao viteški sloj i popunjavale službe u provincijama viteškoga ranga. Za čast i veoma lukrativnu funkciju obnašatelji dužnosti morali su biti zahvalni caru, a u Pilatovu slučaju možda čak i više beskrupuloznomu Luciju Eliju Sejanu, zapovjedniku Tiberijeve tjelesne straže, do opoziva i nesretnoga završetka dotada svemoćnoga careva povjerenika. Pilat je povučen iz Judeje godine 36. i izgleda da je poslije bio i protjeran. Da je počinio samoubojstvo, govori pasus kod Eusebija (H. E., II, 6).

U svim evanđeljima Pilat se najduže spominje u svezi s Isusovim suđenjem i raznim okolnostima koje su u konačnici dovele do njegova umorstva.¹⁰ U bezbrojnim radovima raspravljalo se i još se raspravlja kako se je proces odvijao, a često i tko je kriv za Isusovu smrt. Po mišljenju pisca ovih redaka takvo je pitanje besmisleno jer se suđenje dogodilo prije dvije tisuće godina prema različitim pravilima i kriterijima. Prema rimskom pravu tražila se prije svega optužba, a poslije saslušanje svjedoka i optuženoga. Osuda je slijedila tek kad je sve regularno provedeno. Posebno je bilo važno pripaziti jesu li svjedočanstva podudarna. Postavljati pitanje tko je odgovorniji za Isusovu smrt, tužitelj ili sudac, gotovo je apsurdno. Poslužimo se usporedbom s jednim hrvatskim primjerom, a ima cijeli niz sličnih ne samo u Hrvatskoj nego i drugdje, suđenjem nadbiskupu A. Stepincu. Odgovoriti na pitanje je li više odgovoran tužitelj Jakov Blažević ili sudac Žarko Vimpulšek, dvojbeno je, a najtočnije bi bilo da je krivac Tito, odnosno komunistički režim, po čijem se nalogu proces i održao.

Po rimskome pravu, kako bi se podigao bilo kakav proces, morala je postojati optužba i trebao je biti poznat identitet tužitelja. U to doba nema državnoga odvjetništva, USKOK-a ili nekoga drugoga tijela koje tuži po službenoj dužnosti. Po mišljenju pisca ovoga priloga, tužitelja otkrivaju evanđelja, a to je svećenička elita. Po nalogu njihovih vođa Ane i Kaife, Isusa uhićuju njihovi ljudi (Rimljani s tim činom nemaju nikakve veze). Vrhovni svećenik odmah saziva Veliko vijeće da bi saslušalo uhićenika. Potom Isusa prosljeđuju Pilatu. Tada je namjesnik doznao da je Isus Galilejac i da, stoga, spada u nadležnost Heroda Antipe, tetrarha vladara Gali-

6 Alföldi 1969: 112, s. v. *Pontius*.

7 Kajanto 1965: 354. Autor dvoji je li to bila oznaka za dlakava čovjeka ili osobu koja nosi *pilum* (koplje).

8 Kajanto (1965: 354) navodi samo dva primjera.

9 Alföldi (1969: 112) navodi jednu obitelj i njene pripadnike i nasljednike italskoga podrijetla.

10 Dosta zanimljiv sažetak uglavnom francuskih rasprava o Isusovu suđenju, smrti i daljnjoj sudbini tiskan je i na hrvatskom (Mordillat i Prieur 2001).

leje i Pereje, drugoga po redu sina Heroda Velikoga, koji je tada slučajno boravio u Jeruzalemu.¹¹ Antipa je bio odgovoran za civilne predmete na svom području i imao je pravo svojim podanicima izricati kazne, čak i smrtnu (naravno ne i rimskim građanima). Porazgovaravši ležerno s Isusom, on očito na Isusu nije našao krivice barem u izvanreligijskim stvarima, te ga vraća Velikomu svećeničkomu vijeću, koje je nadležno da presudi Isusu u pitanjima koja se tiču religije. Rimljani to pravo nisu oduzeli Židovima. Da Veliko vijeće doista donosi takve presude, neka kao primjer bude spomenut samo slučaj protomartira Stjepana (*Stefanos*). Kazna (kamenovanje) dodijeljena mu je u skladu s grijehom (Da 7, 8 – 8, 1).¹² Stjepanov „grijeh” nedvosmisleno je religijski i nije ni civilno kriminalni, a niti državni pa s time Pilat, iako je još u Judeji, nema nikakve veze. U Isusovu slučaju, izgleda da Veliko vijeće nije uskladilo optužbu jer svjedoci nisu bili jednodušni, pa se nije moglo presuditi. Veliko vijeće odlučuje, kad neće ili ne želi Antipa, slučaj „uvaliti” Pilatu. Kako je već istaknuto, rimski sudovi u načelu sude samo rimskim građanima, stoga Pilat ne bi bio nadležan. Naime, u rimskim gradovima sa statusom kolonije postoje sudovi za rimske građane i zasebno sud za peregrine. U municipijima, gradovima s municipalnom upravom i pomiješanim stanovništvom (rimskim i peregrinskim) sude zajednički sudovi. Kao sudac s pravom izricanja smrtno presude u tako inkriminiranim slučajevima pojavljuje se u provincijama sam namjesnik, što je bilo posebno važno u doba dok rimsko građansko pravo nije podijeljeno svim slobodnim građanima godine 212., u doba cara Karakale. Prema tome, Isusu u sporu sa Židovima nije trebao suditi Pilat, osim u krajnjoj konsekvenci kad bi se radilo o njegovoj pobuni protiv rimske vlasti i cara.

Kao primjer postupka prema kršćanima, kad je njihova zajednica postala primjetan društveni čimbenik u Rimskom Carstvu, može poslužiti dilema Plinija Mlađega, namjesnika Bitinije. Plinije upućuje caru Trajanu pismo s pitanjem kako postupati s kršćanima. Car mu odobrava da se u sudnicu postavi žrtvenik ili carev kip i da se od osumnjičenih zahtijeva da žrtvuju.¹³ Ako optuženi žrtvuju, oslobađaju se, jer su javno pokazali da su lojalni. Ako pak odbiju, put je prema teškoj kazni otvoren. Trajan strogo naređuje Pliniju Mlađemu da ne uzima u obzir anonimne optužbe.¹⁴ Carev stav jasno pokazuje da optužba mora biti javna i utemeljena. Kad se premise ispune, namjesnik smije prihvatiti optužbu i provesti dokazni postupak. Vrijedilo je pravilo *unus testis, nullus testis*.¹⁵ Namjesnik nekih provincija imao je pravo izricanja smrtno kazne (*ius gladii*).¹⁶ Kod kršćanskih mučenika optužba je od klera tražila predaju svetih knjiga, a njihovo skrivanje bio je dodatni krimen, koji također povlači kaznu. Usporedba je važna jer se mučeništvo ili martirij (svjesna žrtva sa smrtnim ishodom) smatralo nekom vrstom *imitatio Christi*, što znači da je takvo suđenje martirima u kr-

11 Vermes 2005: 47–50.

12 Vermes 2005: 237–238.

13 Plinije Ml. X, 96.6.

14 Plinije Ml. X, 97.2.

15 Usp. Milotić 2019: 837–859.

16 Riedo-Emmenegger, 2005: 136–137.

šćanskim očima bilo slično suđenju Isusu. Nijekanje pripadnosti kršćanstvu zapravo je izdaja. Rimski građani u bilo kakvu procesu imaju pravo priziva na cara. Svojim rimskim građanskim pravom koristi se tako apostol Pavao (Da 22–29). Da se nije pozvao na činjenicu da je rimski građanin i tako dobio pravo na priziv, bio bi osuđen (najvjerojatnije kamenovan po židovskim vjerskim zakonima). To pravo Isus kao peregrin nije imao, a da ga je i imao, najvjerojatnije ga ne bi ni iskoristio. Sa suđenjem kršćanskim mučenicima Židovi više nemaju nikakve veze.

Židovski su svećenici stavljali Isusu na teret tobožnju hlepnju za svjetovnom vlašću, što bi spadalo u nadležnost Heroda Antipe. Potonji je optužbu smatrao neutemeljenom, te ju nije shvatio ozbiljno. Isusa je tretirao kao „ludoga” Židova i vratio slučaj na početak, tj. vratio je optuženika tužiteljima koji su imali pravo optuživati, ali ne i suditi u civilnim predmetima. Po svoj je prilici Antipa smatrao da je za taj predmet nadležno Veliko vijeće. Nije se despotski odlučio za kaznu kakvu je izrekao Ivanu Krstitelju (Mk 6, 14–29, Mt 14, 1–12; Lk 9, 7–9). U Kristovu slučaju, bez obzira na njegov parabolni jezik, Židove je vrijeđala višekratno iznesena slika rušenja hrama i njegova ponovnoga građenja (Mk 13, 1–3, Mt 24, 1–2, 26, 60–61), a što je pod tim mislio i želio, pokazao je izgonom trgovaca iz hrama i okoliša (Mk 11, 15–19, Mt 21, 12–16, Lk 19, 45–48, Iv 2, 13–22). Time je, naprotiv, iskazao poštovanje prema hramu. Isto je tako sporno i predviđanje opsjedanja Jeruzalema, koji će gaziti pagani dok se ne navrše njihova vremena (Mt 24, 15–21; Mk 13, 14–19; Lk 21, 20–24). U Lukinu evanđelju (19, 41–44) spominje se čak i opkop kojim će Jeruzalem biti okružen, što je u drevnoj vojnoj praksi bilo efikasno (višekratno je dokazano arheološkim metodama na raznim lokacijama koje su bile pod opsadom ili vojnim taborima). Takvim činima i viđenjima moglo se manipulirati, jer su izazivala narodno neraspoloženje. Te bi prijetnje bile Isusov verbalni, a ne stvarni delikt po današnjem poimanju.

Zašto je Pilat ipak preuzeo postupak, iako nije morao? On, sudeći po tome što najprije odbija, pa ipak preuzima suđenje, nedvojbeno popušta židovskom pritisku. Za Židove nije bilo prihvatljivo da u doba Pashe (bez obzira uoči ili na sam dan) ubiju Židova. Riskirali bi pobunu Isusovih pristaša i vlastito onečišćenje krvlju teško dokaziva krimena. Zato takvu nelagodu nastoje podvaliti Rimljanima, koji su najviša i konačna instanca. Pilatova bi presuda, osim toga, bila presuda rimske vlasti, pa se krivica u slučaju bune Isusovih pristaša mogla svaliti na omraženoga rimskoga dužnosnika. Svećenici se zato podmuklo koriste boravkom namjesnika u Jeruzalemu. Namjesnik inače živi, djeluje i presuđuje u glavnom rimskom gradu Cezareji (*Caesarea Marittima*), gdje je Poncije Pilat bio veoma aktivan i vlastitim sredstvima podigao hram u čast cara Tiberija (*Tiberieum*).¹⁷ Hram je poslije bio srušen, pa je nje-

17 *DIS AVGVSTIJS TIBERIEVM [- PONTI]VS PILATVS [PRAEFECT]VS IVD[AEAE FE-CIT ET DEDICAVIT]* ('Poncije Pilat, prefekt Judeje, sagradio je i posvetio Tiberieum uzvišenim bogovima.'). Alexander Demandt godine 1999. nanovo je interpretirao natpis: *[INCOLIJS TIBERIEVM [- PONTI]VS PILATVS [PRAEFECT]VS IVD[AEAE REFECIT]* ('Stanovnicima (Cezareje) obnovio je Tiberieum Poncije Pilat.'). S druge strane Géza Alf-

gov posvetni natpis sekundarno ugrađen u teatarsko gledalište i time dosta oštećen. U Tiberijevo doba posvuda počinje bujati carski kult kao javni izraz lojalnosti caru. Pilat je svoje imenovanje dugovao caru, pa je iskoristio prigodu da mu iskaže svoju odanost. Takvi hramovi u čast careva u provincijama uspješno su obavljali svoju romanizatorsku ulogu već krajem Augustove i osobito tijekom Tiberijeve vlasti. Kao primjer može poslužiti augusteum u Aenoni (Nin), koji podiže namjesnik rimske provincije Lucije Volusije Saturnin, a u Naroni Publije Kornelije Dolabella.¹⁸ Svi ti hramovi dobivaju svoj konačni oblik upravo u doba Tiberija. Romanizaciju kao politički program Pilat je dobio imenovanjem u Judeji. Istu politiku pokušao je uz veliki otpor provesti i u Jeruzalemu uvođenjem rimskih državnih i vojničkih simbola, kojima su se Židovi žilavo opirali. Rimski su simboli bili pokazatelj sustavnoga ograničavanja židovskoga suvereniteta. Jeruzalem je, naime, imao poseban status, a strani simboli značili su kršenje židovskih prava.¹⁹

I Pavao je kao rimski građanin iskoristio da se brani u Cezareji, budući da je tamo imao veće izgleda da se obrani nego pred Židovima. Sam je Pavao gorljivo sudjelovao u, kako kaže, progonima kršćana, a to znači da je po odluci svećeničkoga vijeća ne samo „lovio” kršćane nego i aktivno sudjelovao u egzekucijama, dok je za ostale peregrine u civilnim tužbama postojala cijela lepeza kazna. Rimljani su se njima nedvojbeno služili, ali u neratnim okolnostima moralo se objektivno suditi (u ratu se drukčije, čitaj strože, postupalo).

Bez obzira što je Rim bio pravna država, namjesnik provodi rimsku državnu politiku i zastupa samo rimske državne interese. Židovi su znali na što su Rimljani najosjetljiviji, na koju se namjesnik nije smio oglušiti, a ona je i u evanđeljima izrijekom spomenuta (nemiri i pobuna). Unatoč vojsci, koja ipak nije dovoljno jaka u Judeji, prefekt se u rizik Isusova oslobađanja teško smio upustiti. Stoga će Pilat popustiti i prihvatiti proces. Što bi njemu, Rimljaninu, uopće značilo na smrt osuditi maloga židovskoga propovjednika koji titulu *rex Judaeorum* nije u postupku izravno priznao. Isus je neka vrsta židovskoga apostate, a već razmrvljena zajednica nije poželjela još jednu šizmu. Stoga židovska svećenička elita optužbi želi dati civilni karakter, pa kad to već nije htio Antipa, a mogao je, neka onda spor razmrsi rimski namjesnik. Pitanja koja Isusu postavlja Pilat, odnose se upravo na Isusovu svjetovnu vlast (osobito Iv 19, 12–15). Njega samo to zanima. Dakle, Pilat popušta te na temelju optužbe koju su iznijeli svećenici, sudi i izriče kaznu.

öldy umjesto *INCOLIS* stavlja *NAVITIS* (‘pomorcima’). *Tiberieum* bi tobože bilo ime svjetionika u Cezareji koji je obnovio Poncije Pilat. Titulu prefekta nosili su namjesnici Judeje od sredine I. st. prije Kr. do Klaudija, otkad nose naslov *procurator*. Natpis se nalazi u Muzeju Izraela u Jeruzalemu (Inv. br.: AE 1963 no. 104). Mišljenje je pisca ovih redaka da bi posveta koja nedostaje na početku natpisa, mogla glasiti *Laribus Augusti/s/, Tiberieum*, a potom kako slijedi ono što je očuvano. Slično rješenje nudi Taylor (2006). Upravo neki Tiberijevi namjesnici grade svetišta caru, obitelji i prjestolonasljedniku. To je bio jedan od najuspješnijih oblika romanizacije.

18 Jadrić-Kučan 2012; Jadrić i Miletić 2008.

19 Eckhardt 2017.

Neki istraživači, čak i kršćanske provenijencije, u Isusu vide svjetovnoga buntovnika (*lestes*) ili zelota, čak i vođu zelota.²⁰ Međutim, takvu objedu ne potkrjepljuje ni jedno mjesto u evanđeljima, niti je tako što u njihovu duhu. Mjesto na koje se mnogi pozivaju, već je spomenuta priča o rušenju hrama i ponovnom podizanju kroz tri dana. Kako bi Krist srušio hram koji se zidao prije toga pred tisuću godina i tko bi to uzeo kao ozbiljnu optužbu? Treba uvijek imati na umu Isusov metaforički i simbolički jezik. Isus zapravo želi očistiti hram od sramote i nečistoće mjenjača novca, trgovaca i sl. Propast unosnih poslova bila bi za židovsku elitu i rimsku trgovačku skupinu privredna katastrofa. Stoga su se Isusovi potezi kosili sa židovsko-rimskim interesima. Tijekom saslušanja Pilat se lako uvjerio u Isusovu bezazlenost i bezopasnost. Da je bio pobunjenik spreman na akciju, osudio bi ga bez oklijevanja. Pravi Pilatov problem bio je kako se otarasiti židovske napasti? Očito je da se namjesnik oportunistički odlučio za trenutno najmanje opasno rješenje. Kršćani, Isusovi pristalice, još su malobrojna i obezglavljena skupina da bi bili protivnik Rimu. Alternativa s Barabom neuspjela je Pilatov trik.

Veliko vijeće poslužilo se drevnim razmišljanjem: kad udariš na pastira, ovce se razbježe, kako se već spominje u Starom zavjetu (Mt 26, 11–12). Metafore o ovcima i pastirima prisutne su u židovskoj materijalnoj i nematerijalnoj baštini, koju je i kršćanstvo rado usvojilo.²¹ Isusovim uklanjanjem, lišio se namjesnik trenutne nevolje. Pranje je ruku pak simbolički, ali licemjerni čin olakšavanja savjesti, jer je rimska sila lako mogla odoljeti židovskoj pobuni koja bi nastala nakon mogućega Isusova oslobađanja. Ali ni jednima ni drugima pravda nije bila od neke presudne važnosti, ali jest maloj skupini Isusovih sljedbenika. Isusove riječi sadržane u osnovi objave u svim evanđeljima temelj su kršćanskoga razvitka. Spomenuta su Brandonova domišljanja čudna i lišena podloge u izvorima. Nigdje u evanđeljima nema naznaka Isusove pobune, a još manje ozbiljnije agresije. Veliko vijeće u Isusovu je slučaju postupilo drastično, i nepopustljivo. Veliki rabin Gamaliel lukavije je i humanije sugerirao istomu svećeničkomu tijelu da ne udara na apostole jer će se oni sami od sebe raspasti kao i mnogi drugi slični, ako je njihov nauk svjetovni. Ako je pak Božji, tada nema pomoći. Nakon što su ih išibali, apostoli su kao odgovor represiji nastavili propovijedati s još većim žarom (Da 5, 40–42).²²

Pilat je Isusa osudio na smrt na križu. Namjesnik se pobrinuo ne samo za osudu nego i za njezino izvršenje. Krista na putu prema Golgoti osuđenika prati vojska koja i obavlja čin raspeća. Vojska stražari uz križ. Kontrolira također je li osuđenik umro. Longinov ubod kopljem rutinska je provjera je li kažnjenik umro. Voda i krv iz rane upozoravaju da je raspeti preminuo. Tekućina u prsnom košu ugušila je Isusa. Nije ni čudno što je smrt uslijedila brzo po razapinjanju izmučenoga i iscrpljenoga čovjeka.

20 Brandon 2002: 85, 172.

21 O tome usp. Vermes 2003: 129–131. Vermesov je zaključak da je Isus, kao što je višekratno uočeno, imao često nakanu da izokrene pučke metafore i priče na način da im dade novo značenje.

22 O Gamalielu usp. Vermes 2005: 94–95 pod natuknicom *Gamaliel the Elder*.

Slijedi spuštanje tijela i predaja rodbini. Pilatova dužnost bila je i pokop u jamu bez obilježja. Međutim, rodbina s prijateljima i sljedbenicima izmolila je tijelo. Nakon pranja od krvi i znoja Isusovo tijelo je oprano, namirisano i omotano te položeno u jedan novi grob blizu Golgote. U hrvatskom prijevodu Novoga zavjeta navodi se da je grob bio u vrtu (Iv 19, 41). Zapravo je riječ *hortus* prevedena kao *vrt*, ali u ovom slučaju izraz se ne odnosi na voćnjak ili polje, nego na grobni areal u kojem je više grobova, a vlasnik, ako želi, prodaje ili udjeljuje pravo pokopa na arealu. U takvim je „vrtovima” bilo voćaka i drugih nasada kojima su se putnici i namjernici mogli osladiti, ali to je u svrhu odavanja počasti pokojnicima.²³ Sam se grob u Vulgati naziva *monumentum*. Nije neobično jer je čak i obična ritualna formula HMHNS, a odnosi se na nijekanje prava nasljednicima na nasljeđivanje groba. Ostala evanđelja ne spominju *hortus*, nego samo grob izduben u stijeni (Mt 27, 57–61; Mk 15, 42–47; Iv 19, 38–42), što je česti tip grobnice posvuda, a osobito na istočnom dijelu Rimskog Carstva, gdje je inhumacija čitavoga tijela uobičajena.

Pilatu je osuda trenutno olakšala situaciju jer je, pošto je izvršio ono što se od njega tražilo, predajom tijela izbjegao obvezu pokopa. Postavio je stražu uz grob da netko ne bi otuđio posmrtnu ostatke i od njih potaknuo kult raspetoga. Naravno da Pilat nije vjerovao u Isusovo uskrsnuće, ali mogao je biti informiran da je potonji tako govorio pa se želio osigurati. Naime, od mitskih heroja u antici stvarali su se kultovi. Poznato je u povijesti da su se stvarala svetišta (*heroa*) posvećena takvim *herosima* često i s lažnim relikvijama, što nije ometalo razvoj njihova kulta. Gore opisan razvoj i međusobna povezanost približno je odgovarala stvarnoj situaciji u posljednjim satima Isusova života. Mauzolej svetoga groba neka je vrsta *heroona*, koji je podignut na mjestu navodne grobnice, u koju ga je položio Josip iz Arimateje. Poslije je mauzolej uklopljen u crkvu Sv. groba, koju je gradila Konstantinova majka Helena.²⁴ To je isti postupak kakav se razvija na kršćanskim martirijima (mauzolejima).

Na križu je Pilat postavio tablicu sa slovima I(*esus*) N(*asarenus*) R(*ex*) I(*udaeorum*). Natpis je navodno bio napisan na latinskom, grčkom i aramejskom, jezicima koji su se upotrebljavali u Judeji. O tome jednostavnom tekstu prošlo se mnogo crnila. Tekst je toliko kratak, a sve su riječi spomenute u evanđeljima u jasnom kontekstu, a u Ivanovu i cjelovito (Iv 19, 19). Nije od bitne važnosti je li natpis bio obješen oko vrata ili je bio pričvršćen poviše glave, o čem se u literaturi također dosta raspravljalo. Natpis nije nikakva vjerska ili politička rezolucija, nego identifikacijska deklaracija kako bi svatko bio informirani o kome je riječ, uz jednostavnu definiciju lažne optužbe (*rex Iudaeorum*). O imenu *Isus* ne treba diskutirati. To je veoma često židovsko ime. Ali upravo zbog njegove učestalosti, da bi se osoba pobliže obilježila, bilo je nužno dodati podrijetlo, tj. mjesto otkuda Isus potječe, odnosno gdje je bio uveden u popise pučanstva. Isus je rođen u Betlehemu (Judeja), ali je bio zaveden u službene popise u prebivalištu njegovih roditelja, a to je grad Nazaret u sjevernom

23 Cambi i Matijević 2013.

24 Krautheimer 1975: 62–65, slike A 27, 27, 28. Izvanredne slike u Kochav 2000: 172–183.

dijelu Izraela (Galileja). Židovi, kao i drugi orijentalci koji nisu bili rimski građani, nemaju uobičajenu imensku formulu (*praenomen, nomen gentile i cognomen*). Isus je poblizje mogao biti određen samo svojim podrijetlom, iako ni tada posve pouzdano (u jednoj generaciji Nazarećana zasigurno je bilo više ljudi s imenom *Isus*). Dakle ono naznačuje Isusovo podrijetlo u pridjevnom obliku *Nasarenus* ili slično, poput *Nasareus*. Da je podrijetlo važan identifikacijski element, pokazuju i brojna imena u Novom zavjetu kao na primjer Šimun Cirenac, Josip iz Arimateje itd. Bez domicila i imena oca identifikacija je bila teška, a teška je čak i kod rimskih građana, koji nose *tria nomina*. Navlačenje na neku sektu kojoj bi tobože pripadao Isus (nazarenci), više je nego besmisleno.²⁵ Nije on bio osuđen zato što je pripadao nekoj sekti, nego zato što se tobože izdavao za židovskoga kralja (*rex Iudaeorum*). Nije Pilatu bilo važno što se podrazumijevalo pod naslovom „židovski kralj”, nego je li on doista židovski kralj i je li bio borac za židovsku neovisnost od Rimljana. To bi bilo nelegalno i za rimsku upravu i za židovsku zajednicu. Da je doista optužba bila istinita u političkom smislu, on bi bio pretendent na rimsko-židovski tron kralja Heroda Antipe, koji bi se posebno morao osjećati ugroženim, ali nije. To proizlazi iz činjenice što je Antipa Isusa poslao natrag Pilatu bez osude, očito s uvjerenjem da ovaj ni u primisli nema namjeru biti židovski kralj. Bio bi ga tetarh legitimno osudio prema svojim ovlastima, da je bilo obrnuto. Da je Antipa našao krivicu, postupio bi kao i s Ivanom Krstiteljem, nakon što ga je potonji javno prozvao za nepoštivanje zakona (Mt 14, 1–12; Mk 6, 14–29; Lk 9, 7–9). Zar bi takav čovjek oklijevao pogubiti Isusa? Antipa je dobro shvatio da je Isus čovjek vjere (prorok?) i kao takav politički bezazlen, omiljen u širokim krugovima u Galileji. U razvoju procesa suđenja rasplet se odvija na trasi: svećenici Ana i Kaifa – Veliko vijeće – Pilat – Herod Antipa – i ponovno Pilat. Razlog je tomu tumačenje nadležnosti i nelagoda zbog osude nevine osobe. Kao tužitelji javljaju se uvijek samo svećenici. S druge strane, Veliko svećeničko vijeće ne želi se osudom Isusa onečistiti jer dolazi blagdan Pashe. Predan konačno Pilatu, Isus postaje samo optuženik za nered, pa ga ovaj kao takva i osuđuje, suočen s opasnošću nemira. Pilat je tako presjekao čisto židovski spor i postupio okrutno kao što su to Rimljani radili u provincijama, iako je status Židova bio ponešto različit od žitelja u drugim provincijama. Naime, Židovi su sklopili savez s Rimljanima još u helenističko doba, u doba sukoba sa sirijskim vladarima (Antioh IV. Epifan). Taj savez nije nikad raskinut, iako je još Pompej nesaveznički umarširao u Izrael i imenovao izraelsku vlast (svrgava Aristobula i postavlja Hirkana).²⁶ Rimski Senat godine 40. prije Kr. imenovao je Heroda I., poslije Velikoga (Idumejska dinastija), Hirkanova

25 Kad je Pilat formulirao natpis, nikakve sekte još nije bilo. One su se stvarale poslije, a naziv *nazarenci* nastao je kao ime za kršćane koji su se potonjim imenom nazvali u Antiohiji (Da 11, 26). Tertulijan, *Protiv Marciona*, 4, 8 navodi da su Židovi kršćane nazivali „nazareni-ma”, jer je Isus bio čovjek iz Nazareta, ali oni sami sebe nisu. Na natpisu *Nazarenus* samo je domicil (uži zavičaj).

26 Usp. Vermes 2005: 215–217, s. v. *Pompey*.

sina.²⁷ Rimski interes nije bio dopustiti preveliku židovsku autonomiju. Herodov pak sin Herod Antipa bio je imenovan vazalskim kraljem (*rex socius*). Zbog toga su od tada česti protesti protiv rimske vojske i carskih i državnih obilježja u Jeruzalemu.

Što bi u bremenitim unutrašnjim okolnostima Rimljanima predstavljao Isus? Njegova smrt značila je samo sprječavanje pobune potaknute svećeničkom elitom. Isusova smrt nije se samo dojmila Pilata nego ga je i duboko potresla. O tome zanimljiv podatak nudi jedna vijest Tertulijana, kršćanskoga pisca iz kraja II. i početka III. st. u svezi s događajima oko Isusa.²⁸ Tertulijan u V. poglavlju svoje obrane kršćanstva (*Apologeticum*) piše:

Tiberius ergo, cuius tempore nomen Christianum in saeculum inventum, adnuntiata sibi ex Syria Palaestina, quae illic veritatem ipsius divinitatis revelaverant, detulit ad senatum cum prerogativa suffragii sui. Senatus, quia non ipse probaverant, respuit, Caesar in sententia mansit, comminatus periculum accusatoribus Christianorum. (redakcija izvornika samostana u Fuldi)

„Dakle Tiberije, u doba kojega je kršćanstvo pokročilo u svijet, nakon što su mu priopćene činjenice iz Sirije Palestine, koje su mu otkrile istinu o Njegovu (tj. Kristovu) božanstvu, poslao je Senatu odluku, za koju je on prvi pozitivno glasovao u skladu sa svojom ovlasti. Senat je odbio, budući da ju nije verificirao, dok je Cezar ostao kod svoga vlastitoga mišljenja, opasno zaprijetivši tužiteljima kršćana.”

Caru se, dakle, usprotivio Senat. Koliko je pouzdan ovaj navod, teško je reći, jer u tome tekstu Tertulijan govori o mudrim carevima koji su prihvaćali kršćanstvo kao i druge sljedbe unutar Rimskoga Carstva. Pisac je nedvojbeno bio zainteresiran da utječe na opće mišljenje svoga doba u korist kršćanstva. U tome, naravno, nije uspio, ali nije ni sprječavao njegovo širenje.²⁹

Eusebije taj odlomak prenosi u svojoj povijesti kršćanstva.³⁰ Po Eusebiju, Tiberije je kršćanstvu ostao sklon do kraja. Teško je reći koliko ima povijesne istine u toj vijesti, jer ona nije iz doba na koje se odnosi (Tertulijan je mlađi od Tiberija gotovo 200, a Eusebije gotovo 300 godina. Međutim, vijest prenesena u izvorima nekoliko puta najvjerojatnije prenosi stariju tradiciju. Ako ipak ima i trunca istine u tome, to bi značilo da je Pilat bio fasciniran zbivanjima oko Isusa i onim što je kolalo u njegovu okruženju, bilo istinito ili lažno. Ako je rimski Senat o Tiberijevu podnesku uopće raspravljao, pa i ne donijevši odluku, ipak nema dvojbe da su događaji u Judeji uzbudili

27 Usp. Vermes 2005: 103–111, s. v. *Herod the Great*.

28 M. Manher, *Antichi documenti non Cristiani che parlano di Gesù. The Apology of Tertulian*, tr. and annotated by W. Reeve; and the *Meditations of the Emperor Marcus Aurelius Antoninus*, tr. by J. Collier, [1889.], str. xvi, 270. Series: Ancient and Modern Library of Theological Literature 31. (Details from Bodleian online catalogue). Taj se odlomak nalazi u gore navedenom izdanju.

29 Eusebije, H. E., II, 6 navodi da je smrću prijetio kršćanskim tužiteljima.

30 Eusebije, H. E., II, 1–6.

duhove u Rimu. Pilatovo izvješće, ako je doista stiglo do Tiberija i ako je ovaj svoj glas u svojstvu prvaka Senata (*princeps Senatum*) odaslao tomu tijelu na usvajanje, bilo je pouzdano intonirano u Isusovu korist. Rimljani nisu oklijevali prihvaćati strana božanstva, pa bi prihvatili i Isusa Krista, ali ne, dakako, u monoteističkom smislu. Tiberije je poslije Isusove smrti boravio na Kapriju, izoliran i bez realne vlasti, pa se Senat lako oglušio o carevu preporuku, a stav najvišega rimskoga tijela vjerojatno je bio posljedica užarena stanja u Judeji.

Na kraju, na temelju gore iznesenih razmišljanja, pisac ovih redaka zaključuje da Isus nije bio nikakav zlikovac, razbojnik ili pobunjenik protiv Rimljana, nego učitelj (*rabbi*), propovjednik, utemeljitelj jedne nove religije, koja je nastala unutar židovstva, a oblikovala se u ljubavi prema Bogu i bližnjemu. On svoje sljedbenike nije nikako nazivao. Njegov je cilj bio navještaj dolaska Nebeskoga kraljevstva. Na procesu se lako mogao izvući, bez obzira na optužbe, ali nije htio. Njegovi učenici (njih oko sto dvadeset prema Da 1, 15, a već na prvom krštenju bilo je oko tri tisuće duša Da 2, 41), te poslije apostoli, osobito Pavao, raširili su vjeru u Isusa kao Krista (Mesija) po cijelom Rimskom Carstvu i ona traje do današnjega dana. Značajnu ulogu u svem imao je i Poncije Pilat, pa je ušao i u Vjerovanje, kao simbol onoga u što kršćani vjeruju, a o biti kojega se je raspravljalo na mnogim saborima. Poncije Pilat nije izostavljen ni u apostolskoj ni u nikejsko-carigradskoj varijanti Vjerovanja. On je u kršćanskoj propagandi predstavljao fiksni kronološki i povijesno-religijski oslonac.

Popis literature

- ALFÖLDI, Géza 1969. *Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*. Heidelberg: Winter Verlag.
- BRANDON, Samuel G. F. 2002. *Suđenje Isusu iz Nazareta*. Zagreb: Stari grad.
- CAMBI, Nenad i Ivan MATIJEVIĆ 2013. Per hortvm seplvcri. *Tusculum* 6: 35–55.
- VON DOMASZEWSKI, Alfred 1908. *Die Rangordnung des römischen Heeres*. Bonner Jahrbücher: Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande Bd. 117.
- ECKHARDT, Benedikt 2017. Rom und die Juden – ein Kategorienfehler? Zur römischen Sicht auf die Iudaei in später Republik und frühem Prinzipat, Religio licita? U: HASSELHOFF, Götze i Meret STROTHMANN (ur.) *Rom und die Juden*: 13–53. *Studia Judaica* 84; Berlin.
- JADRIĆ-KUČAN, Ivana 2012. Pokrajinski carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* (Arheološki muzej Split) 105: 41–66.
- JADRIĆ, Ivana; Željko MILETIĆ 2008. Liburnski carski kult. *Archaeologia Adriatica* 11: 75–90.
- KAJANTO, Iro 1965. *The Latin cognomia*. Helsinki: Societas scientiarum Fennica.
- KRAUTHEIMER, Richard 1975. *Early Christian and Byzantine Architecture*. Harmondsworth: Penguin.
- KOCHAV, Sarah 2000. *Izrael. Sveta zemlja i njezin sjaj*. Zagreb: Mozaik knjiga.

- MILOTIĆ, Ivan 2019. *Unus testis nullus* u rimsko-kanonskom i važećem kanonskom postupku. *Bogoslovska smotra* 89 (4): 837–859.
- MORDILLAT, Gérard; Jérôme PRIEUR 2001. *Corpus Christi*. Zagreb: Prometej.
- RIEDO-EMMENEGGER, Christoph 2005. *Prophetisch-messianische Provokateure der Pax Romana. Jesus von Nazaret und andere Störenfriede im Konflikt mit dem Römischen Reich*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- TAYLOR, Joan E. 2006. Pontius Pilatus and the Imperial Cult in Judea. *New Testament Studies* 52 (4): 555–582.
- VERMES, Géza 2003. *The Authentic Gospel of Jesus*. London: Penguin.
- 2005. *Who's who in the Age of Jesus*. London: Penguin.

Abstract

Pontius Pilate is one of the most controversial and hated historical figures. Extensive literature on him exist. He was the Roman prefect of Judea, and the task of the prefect in the Roman administration of the provinces was to maintain order and peace. The prefect had great power because he possessed *ius gladii*, which means the right to pronounce the death sentence. In the New Testament he is mentioned as a *procurator* which corresponds to the function of prefect, according to Claudius' reform. As the gospels were later written, a later title appears in them, although the function remained the same. Under Roman law, an accusation was sought first, followed by the examination of a witness and the accused, and a conviction followed only when everything was carried out regularly. It was especially important to make sure the testimonies are consistent. Under Roman law, in order to initiate any process, there had to be a charge and the identity of the plaintiff had to be known. Pilate's verdict would, moreover, be a verdict of the Roman authorities, so the blame in the case of the revolt of Jesus' followers could fall on the hated Roman official. Why did Pilate take the procedure, even though he didn't have to? He, judging by the fact that he first refuses, and yet takes over the trial, undoubtedly gives in to Jewish pressure. It was not acceptable for the Jews to kill a Jew at the time of the Passover (whether on the eve or on the day itself). They would risk the rebellion of Jesus' followers and their own contamination with the blood of a hard-to-prove crime. The Croatian translation of the New Testament states that Jesus' tomb was in the garden (Jn 19:41). In fact, the word *hortus* is translated as *garden*, but in this case the term does not refer to an orchard or field but to a grave area where there are several graves. The owner, if he wishes, sells or grants the right of burial in the area. In such "gardens" there were fruit trees and other plantations that travellers could use. On the cross, Pilate placed a table with the letters I(esus) N(asarenius) R(ex) I(udaeorum). Jews, like other Orientals who were not Roman citizens, do not have the usual noun formula (*praenomen, nomen gentile* and *cognomen*). Jesus could be more closely determined only by his origin, although even then quite reliably (in one generation of Nazarenes there were certainly more examples of the name *Jesus*). Thus it indicates the origin of Jesus in the adjective form *Nasarenius*. The echoes of Jesus' trial in Rome are told by one of Tertullian's news, which is also transmitted by Eusebius that Tiberius proposed to the Senate a decision to include Jesus among the Roman gods. The Senate rejects that, and Tiberius is dissatisfied with that.

Pisati o slikama: Mislav Ježić i umjetnost vječnoga ladanja

Sažetak

Može li se pisati o slikama? Da bismo doživjeli književno djelo, moramo čitati. Tek kad sve do kraja pročitamo ili odslušamo, možemo doživjeti cjelinu. U književnosti idemo od detalja prema cjelini; u likovnosti od cjeline prema detaljima. Pri tom se u književnosti za prijenos tumačenja koristimo istim medijem u kojem je napravljeno djelo – slovo, glas. Sliku se može opisati samo verbalnim sredstvima. Sliku se ne može opisati slikom. To ipak ne isključuje analogije u istraživačkome postupku i međudisciplinarnu suradnju. Na primjeru dvaju izuzetnih tekstova akademika Ježića, pokazujemo kako istraživači slike i riječi mogu uspješno surađivati u pitanjima žanra i oblika (*mythos, epos, logos*), ali i u pitanjima sadržaja u smislu usporedaba ranih indoeuropskih književnosti i likovne umjetnosti pretpovijesnoga razdoblja, koja kao izraz vječnoga ladanja traje u ljudskom stvaralaštvu do danas.

U svom cijelom znanstvenom, pa i privatnom životu, nikad se nisam mogao u potpunosti odlučiti između riječi i slike. Stoga sam 1960. upisao na zagrebačkom Filozofskom fakultetu anglistiku i povijest umjetnosti s namjerom da obje diplomiram kao glavne predmete, što sam do 1966. i uspio.

Po prirodi sam ipak vizualni tip. Zato sam prvenstveno istraživač slike. No kad se upuštam u stvaralaštvo, ja sam pisac, a ne likovnjak. Razumljivo je da sam cijeloga života razmišljao o odnosu slike i riječi, jer, iskreno govoreći, volim ih obje. U zadnje vrijeme posebno sam se trudio da uz potporu naših sjajnih jezikoslovaca i znalaca riječi, akademika Radoslava Katičića i Mislava Ježića, proniknem u neke od problema najranijih slika u hrvatskom prostoru. U nedavnoj studiji posvećenoj znanstvenom i nastavničkom radu profesora Grge Gamulina, pokušao sam neke od njegovih doprinosa na području likovnosti osvijetliti kroz radove akademika Ježića. Ovaj tekst tako zatvara trilogiju, u kojoj uz Gamulina i Ježića, stoji moj tekst za Zbornik posvećen akademiku Katičiću. Ispričavam se zbog nekih ponavljanja. Bila su neizbježna (Goss, u tisku).

Da bismo doživjeli književno djelo moramo *čitati*. To znači vizualno usvojiti tisuće sitnih paketića značenja u vidu slova ili sluhom prihvatiti tisuće paketića zvuka. Tek kad ih sve odčitamo ili odslušamo, možemo se upustiti u doživljaj i tumačenje

djela. Rad i njegovi dijelovi postaju potpuno smisleni tek kad sve do kraja *pročitamo* ili *odslušamo*. I onda ponovno posložimo u cjelinu. „Uistinu je interpretacija djela likovnih umjetnosti ponovno stvaranje, reprodukcija” (Hans Sedlmeyr). Iz slike u riječi. Pisati o slikama (Karaman 2001: 159).

U likovnim umjetnostima proces je obrnut. Što nam valja *vidjeti*, pa tako i *doživjeti* i *prenesti* publici, u jednom je mahu pred našim očima. Idući od cjeline prema detaljima, iščitavamo djelo i tako ga i tumačimo, prvo sebi i zatim potrošaču. U književnosti idemo od detalja prema cjelini; u likovnosti od cjeline prema detaljima. Pri tom u književnosti za prijenos koristimo isti medij u kojem je djelo napravljeno – slovo, glas. Da bismo tumačili djelo likovnih umjetnosti, moramo posegnuti za sredstvom komunikacije svojstvenom književnosti, a to je, opet, riječ (slovo, glas). Sliku se može opisati i raščlaniti sredstvima koja nisu svojstvena likovnim umjetnostima, već umjetnostima riječi (Goss 2020: 1–2). No ona ipak ostaje *ista* slika, tek izražajna sredstva pripadaju dvama sustavima stvaralačkoga izražavanja. Sliku se ne može opisati slikom.

Da mislim da je usporedba istraživača likovnih i verbalnih umjetnosti nemoguća, ne bih pisao ovaj članak. A ne pišem ga samo zato jer smatram da je ona moguća, već i zato da pokažem kako razmišljanja i uvidi uvaženoga predstavnika jednoga oblika umjetnosti mogu oploditi rad kolega u nekoj drugoj disciplini. U navedenom tekstu o profesoru Gamulinu i njegovu konceptu „umjetnosti čistoga postojanja” ukazao sam na važnost sistematizacije najranijih pisanih uradaka Indije i Helade u smislu *mythosa*, *eposa* i *logosa*, kako ih Mislav Ježić predstavlja u sjajnom tekstu *Mythos, epos i logos: Mit, ep i filozofija. O odnosu hellenske filozofije i indoeuropske mitske predaje* (Ježić 2016: 19–62).

Ježić prepoznaje tri oblika rane umjetničke pismenosti indoeuropskoga kruga – mit, ep i filozofsku raspravu (*mythos*, *epos* i *logos*). Hijeratske pjesme *Ṛksam̐hite* vedske Indije imaju za svrhu utjecati na bogove i poticati slušateljstvo na otvorenost prema spoznaji i nevidljivoj zbilji. To obredno pjesništvo razmatra unutarne odnose među božanskim silama, zakone vječnoga reda, božanski poredak koji podržava svijet. Nema naracije, već izričaj stoji kao otjelotvorenje nematerijalnoga i pojmovnoga (Ježić 2016: 53–54).

Epos se bavi djelima junaka, njihovim rodoslovljima, a i Bogovi, antropomorfizirani, ponašaju se kao epski heroji. Naglasak je na radnji, priči, zornoj, vidljivoj i slikovitoj. To je poezija ranih urbanih središta, mikenskih i trojanskih citadela, kiklopskih zidova i megarona.

Konačno, *logos*, filozofsko i logičko raspravljanje, bavi se razumski jasnom raščlambom pojmova s naglaskom na sadržaju, određenju i definiciji. Takva rasprava bliža je mitu nego epu svojim usmjerenjem na apstraktni karakter raspravljenoga materijala, na pojmove umjesto priče.

Postoje i preklapanja. U poslijevedskom razdoblju i Indijci su počeli pjevati o antropomorfnim bogovima i njihovim pothvatima u vjerskim pjesmama u epskom

stilu, purānama. U Grčkoj, Hēsiodova *Theogonia* u stvari je jedina takva očuvana purāna. Hijeratska se mitska poezija izgubila i kod Slavena, Italaca, Kelta, nešto je očuvano kod Germana (Island) i Balta (Latvija) (Ježić 2016: 53–54).

No, kako Ježić vrlo točno zapaža, „hellenski, kao i indijski, epski pjesnik može gdjekada mit opjevati i posve drugačije, kao lirsku sličicu”. Sjetimo se samo Dionisa na morskoj pučini na sjajnoj crnofigurnoj posudi za vino. Danas bismo to nazvali *work of art*, stvaranje „lijepoga” bez obzira na sadržaj djela. Ta je „estetizirana” umjetnost ono što doživljavamo kao „Umjetnost” s velikim *U*. Uradak koji nas oduševljava svojom „ljepotom”, kojemu je estetska vrijednost glavni razlog postojanja (Ježić 2016: 42–43).

Što vrijedi za umjetnost riječi, vrijedi i za likovnost. U čistom mitološkom prikazu nema naracije, izričaj stoji kao slika bez detalja. Taj vječni, izvanvremenski jezik u likovnosti djeluje od „početaka” do „danas”. Može se svesti na znak, simbol, na primjer Križ. Što je taj apstraktniji, to zadire dublje u problematiku nevidljivoga i zazbiljnoga. Postoji samo jedno pravo tumačenje, jedan odgovor na postavljenu zagonetku. To je vizualni jezik svećenika, vidovnjaka, žreca, svijeta ladanja i kozmičkoga beskraj prirode i duha. Taj se jezik formirao u pretpovijesti i ostao u uporabi do danas (Goss 2020: 33).

Narativni prikaz (*epos*) opisuje na način likovne umjetnosti djela junaka, njih same i njihove rodove, a i Višnji se, antropomorfizirani, ponašaju kao epski heroji. Naglasak je na radnji, priči, slikovitom detalju. To je umjetnost onih koji su vezani uz materijalni svijet, vladarske kaste, ali i srednjega staleža, te je primarno izraz utvrde, gradskih središta, manufakture i birokracije (Goss 2020: 33).

Konačno, postoji i treći vid, koji nadilazi ograničenja bilo narativnosti bilo simbolizacije, no naracija je pročišćena do ruba apstrakcije i stilizacije (vizualno), odnosno do stadija čistoće općega pojma ili zakona (sadržajno). Kao i *logos*, ovaj vid likovnosti bliži je mitu, u težnji za spoznajom zagonetne istine, negoli naraciji epskoga izraza.

Po mom uvjerenju, govoreći u svojim predavanjima o renesansnome slikaru Pieru della Francesci, profesor Grgo Gamulin sjajno je skovao termin „umjetnost čistoga postojanja” za takav vid likovnoga izražavanja. Naracija, tehnički rečeno, nije zabranjena, ali priče koje dobro znamo i prepoznajemo, priče su trijumfa nečega većega i višega – čak od reda kršćanskoga Svemira – slike trijumfa Univerzuma i Reda koji ga je stvorio i koji ga drži na okupu (Goss 2020: 33).

No ne radi se samo o analogijama u formalnom smislu. U još jednom briljantnom radu (*Jesu li Tvorac i njegov Svemir u Platonovu Timaiju zamisli sredozemnog podrijetla?*, 2015.) Ježić apostrofira ideju da postoje zajednički obrasci za nešto tako bitno kao što je stvaranje svijeta i donosi primjere kozmogonijskih prikaza iz raznih tradicija. Mnogi kozmogonijski motivi u *Timaiju* imaju usporednicu u staroindijskoj *Aitareya-upanišadi*, a neke se mogu naći u Iranaca, Slavena i, osobito, Germana. To ne isključuje i moguće daljnje usporednice iz raznih tradicija, koje po mom osjećanju

stvaraju slike koje nisu neusporedive sa „zbrkanim” pretpovijesnim litičnim epopejama pretpovijesne umjetnosti Utaha, Ukrajine, Queenslanda ili Namibije. Naglašujem, u navedenim se tekstovima ne radi o literarnim pojašnjenjima. Veda ne tumači neku sliku s kamena litice, već stvara slično opažajno ozračje u svijetu drugačijega umjetničkoga medija, medija riječi (Kužutjak 2018, 36; Goss 2020: 33–34).

Razmotrimo, s dozvolom autora, nekoliko primjera koje donosi u svome tekstu (Ježić 2015: 6–11):

Indijska usporednica:

Ṛksamhitā 10, 90 (najstarija zbirka svetih izraza u Vedama, kitice 1, 7, 13, 14, i dodana kitica 17):

Čovjek je tisućoglavec,
S tisuću stopa, očiju.
On zemlju odsvuda prekrivši,
Za deset prsta premaši.

Na stelji žrtvu poškrope,
Čovjeka iskonoroda.
Žrtvovahu ga nebnići,
Sadhye što su ṛšiji.

Mjesec se rodi iz duha,
Od oka Sunce rodi se.
Indra, Oganj od ustiju,
Od duha Vjetar rodi se.

Iz pupka bude ozračje,
Od glave nebo razvi se,
Iz uši smjeri, iz nogu
Zemlja. Svijete tač sklapahu.

Sabran iz Voda i iz soka zemlje,
Iskonski se Višvakarmana izvi.
Tvaštar ide razdvajajući lik mu,
Taj rod iskonski smrtnika je boštvo.

Slavenska usporednica. Jurjevska pjesma prema Radoslavu Katičiću:

... Ja ću iz ruku, iz nogu posteljicu istesati,
Iz rebara njegovih trijem popoditi,
Iz uvojaka njegovih fitilje nasukati,
Iz moždine njegove svijeće naliti,

Iz loja njegova salo istopiti,
Postaviti ću svijeću pred postelju...

Germanska usporednica (iz pjesničke *Edde*):

Iz Ymirova mesa bijaše Zemlja stvorena,
A iz kostih brijeg.
Nebo iz lubanje mraznohladnog diva,
A iz znoja more.

Dodatno iz *Aitareya-upanišadi*:

Ovo bijaše u iskonu upravo Sopstvo, jedno, ne ništa ino što trepće. Ono gledaše.
Da ispustim svjetove?
Ono ispuštaše ove svjetove: vodensvod, svjetlomrcanja, smrt, vode. Vodensvod
je ono onkraj Neba. Podnožje mu Nebo. Svjetlomrcanja su Ozračje. Smrt je Zemlja. Vode su ono što je dolje.

Ono gledaše: Ovo su svjetovi. Da sada ispustim svjetopastire? Ono uzgrabivši iz Voda Čovjeka, oblikovaše ga.

Utopljavaše ga. Kako ga utopljavaše,
Raspukoše se usta, kao jaje. Iz usta Riječ. Iz Riječi Oganj,
Raspukoše se nosnice. Iz nosnica duh, Iz duha Vjetar,
Raspukoše se dva oka. Iz očiju vid, iz vida Odrješa (Sunce).
Raspukoše se uši. Iz ušiju sluh. Iz sluha Smjerovi.
Raspuče se koža. Iz kože dlake. Iz dlaka trava i stabla.
Raspuče se srce. Iz srca pamet. Iz pameti sjajni Mjesec.
Raspuče se pupak. Iz pupka oddah. Iz oddaha Smrt.
Raspuče se spolovilo. Iz spolovila sjeme. Iz sjemena Vode.

Ovdje bi nam jako dobro došao opsežan uvid u umjetnost svjetskoga pretpovijesnoga, pretpirgovskog ruralnoga totala. To, bojim se, nadilazi mogućnosti i najvrsnijih pretpovjesničara, a kamoli u tom smislu ignoranta i amatera poput mene. Kad sam pred nekoliko godina, potaknut upravo razmišljanjima koja sam netom naveo, posegnuo za standardnim priručnicima pretpovijesne umjetnosti, zgrozio sam se. Pretpovijesna umjetnost nije nekoliko špilja u Périgordu i Kantabrij, te dodatno pregršt nalazišta u Južnoj Africi, Kini i američkom Zapadu, već nepregledan kompleks, koji je po nekim od mojih informatora ostavio više uradaka likovne umjetnosti nego bilo koje kasnije razdoblje. Samo geografija tih uradaka zahtijevala bi desetljeća putovanja, a ozbiljna kritička studija nadilazi zacijelo raspon od više ljudskih života. Dodajmo još da su lokaliteti prečesto u najzabačenijim krajevima svijeta, na najnedostupnijim položajima, da su teško čitljivi, nedostatno dokumentirani, nedovoljno proučeni, a ako jesu, da se mišljenja ponajboljih stručnjaka stubokom razilaze. I što tu može znanstvenik koji od onih učenijih traži tek nekoliko jasnih uputa kako da pri-

mijeni njihova otkrića na izučavanje posve drugačijih područja? No je li to područje zaista „posve drugačije” i pripada li bezdanu prošlosti? (Bahn 1998: XXIV).

U knjizi objavljenj 2012. (*The Origins of the World's Mythologies*), harvardski vedolog i antropolog Michael Witzel ustvrdio je da sve svjetske mitologije imaju zajednički korijen, koji se danas može iščitati u dvjema inačicama, laurazijskoj (95%, Eurazija, obje Amerike i nadsaharska Afrika) i gondwanskoj (5%, u podsaharskoj Africi, Australiji, Novoj Gvineji, Tasmaniji i na nekoliko točaka u južnoj i jugoistočnoj Aziji). Obje su možda nastale iz jednoga temeljnoga korpusa – pangeanske mitologije. Mitologija kao korpus materijala i kao znanost koja se tim korpusom bavi, spada u područje humanističkih djelatnosti. Opravdano je pitanje slijede li druga područja humanistike, konkretno područje ljudskoga stvaralaštva, razvojni put usporediv s onim mitologije. Već na prvi pogled odgovor bi trebao biti „da”, jer naše spoznaje o mitologiji zasnivaju se gotovo isključivo na umjetničkim radovima, prvenstveno umjetnosti prostora, slike, zvuka i pokreta, koji nam omogućuju rekonstrukciju mitološkoga materijala, kao što je to u hrvatskoj humanistici u pet sjajnih knjiga obradio Radoslav Katičić (Katičić 2007, 2008, 2010, 2011, 2014, 2017; Witzel 2012). Mitološku viziju treba prvo doživjeti, a onda otjelotvoriti u osjetilima dostupnom obliku. To čini umjetnost, koja je utjelovljenje duha u materiji (Goss 2020: 1).

U klasičnoj raspravi o povijesti grada i gradogradnje Lewis Mumford nudi slična razmišljanja glede nastanka i disperzije urbanih oblika, te sjajno ocrtava dualizam *urbasa* i *rusa*, urbanih zona i ladanja. Do izlaska iz špilje umjetnost je jedna, vezana uz mitološko-religiozni kompleks doživljavanja svijeta. Na području umjetnosti riječi to je poezija himana, molitava, zahvala, na koju se poziva Ježić, i koju je zacijelo pratila i izvjesna koreografija (umjetnost pokreta). Veliki sklopovi litične umjetnosti možda su likovni trag navedenih kozmogonijskih vizija iz Ježićeva teksta (Mumford 1961: 15, 35–36; Ježić 2016: 53–56; Goss 2020: 35–36).

Takve „scene”, naslikane ili ugravirane, mogu pokrivati stotine kvadratnih metara kamene površine, litice, i sadržavati stotine i stotine više ili manje stiliziranih, grotesknih, fantazmagoričnih bića, nerijetko sastavljenih iz biološkim pojedincima stranih oblika, na primjer pravocrtnih utvara s kvadratnim glavama, s dugačkim penisima, koji ispod pravokutna tijela i prutastih nogu padaju do poda, ženskih kreatura sastavljenih po istoj matrici, samo sa ženskim spolovilom u obliku kockaste kutijice, može i s prerezom. Trpaju se one naizgled bez ikakove „kompozicije”, stojeći, ležeći, naglavačke, isprepletene sa životinjama svih oblika, zaobljenih ili štrkljavo pravocrtnih, s većim brojem glava, u pejzažu drveta svih veličina, granatih ili štrkljavih, četinara, bjelogorice, kaktusa, uzduž i između spirala, možda svemirskih tijela koja se razmataju u zmijske ili neke druge valovite formacije, recimo valove. Prate ih ugrebeni individualni ili ritmički nanizani regbi nefiguralni oblici, poput nekih slova podivljalog alfabeta. Sve se to trese, treperi, dahće, isprepleće se, metamorfozira, buja i nestaje. Te fantastične utvare, biljke i predmeti akteri su u njima osobenim pričama,

umrežujući se u možda suvisle narative, tek naš je problem što ih ne razumijemo (sl. 1). Već samo fotografiranje takvih livada sustavne ludosti postavlja pitanje kako rezati, koje svaki fotograf može riješiti prema vlastitoj viziji. Postoji li, na primjer, „centralna figura”, i je li to ona najveća, kako bi to bilo u „našem svijetu”? Postoji li nešto pristupačnije, „civiliziranije” što bi moglo poslužiti barem kao inicijalni ključ? Bahn donosi dobar izbor slika koje su divlje poput onih u književnosti i literarnim rekonstrukcijama. Sjajni primjeri su Petrified Forest u Arizoni, Nine Mile Canyon u Utahu, Dry Fork u Utahu, oko 700.–1200. n. e., Rochester Creek u Utahu, Renegade Canyon u Kaliforniji, oko 1000. n. e., Magnificent Gallery u Queenslandu, ili stijena u Huashanu u Kini, najveća površina litične umjetnosti na svijetu s 1819 likova (Goss 2020: 36–38; Bahn 1998: XXI, XXIII, 177, 235, 238, 239, 299).

Pretpovijesna je umjetnost posvuda. Postoji u ogromnom vremenskom rasponu, od „početaka” pa do suvremenih nastavljača u nekim posebnim ambijentima, na pr. Australiji. Trebalo bi nekoliko života da se samo vizualno upozna najbitnije komplekse. U klasičnoj knjizi *Quarante mille ans d'art modern* (Paris, 1954.) Jacques-André Mauduit (1961.) donosi sliku australskoga urođenika kako slika na stijeni (Mauduit 1961: 208). Paul G. Bahn u svom poznatom pregledu (Bahn 1998) prikazuje australskoga slikara Dicka Murumurua pri radu. Mauduit je jasno prepoznao kontinuitet pretpovijesnih oblika u umjetnosti suvremenoga sela i univerzalnu prisutnost „simboličke umjetnosti” shema i znakova kao intuitivnih prikaza ideja (introvertna, „ženska”, umjetnost) u suprotnosti s imitativnom figuralnom, „muškom”, umjetnošću (ekstrovertna). Nalazi analogije u umjetnosti plesa u vidu plesa oponašanja i plesa ekstaze. Sve to doživljava kao bifurkaciju koja postoji i danas. Zaključuje:

„Došli smo do točke stvaranja velikih političkih tvorevina i početka povijesti. Naša je zadaća ispunjena. Odsada se umjetnost odvaja od ljudskih bića. Postaje vlasništvo vladajuće klase, dok narodna umjetnost, bliska životu i magiji prirodnih oblika drži na životu stvaralačko uzbuđenje.” (Goss 2020: 36–38; Mauduit 1961: 117, 121, 142, 152, 188, 208, 251)

Ljudi su životinje koje žive u krdima ili čoporima. Kao kod drugih slično organiziranih životinja (ovce, goveda, vukovi...) neki fizički ili intelektualno privilegirani pojedinci preuzimaju inicijativu bilo u fizičkim (rat, organizacija rada, migracije, kontrola fizičkih zbivanja...) bilo u duhovnim sferama (spoznaja, komuniciranje, međuljudski odnosi, odnosi s nad-ljudskim silama i njihova kontrola...). Tako se pojavljuju vođa-predvodnik i žrec-dušobrižnik. Područje materijalnoga svijeta, prostora, pripada fizičkomu vođi, ono duhovnoga žrecu. Nije nezamislivo da se obje djelatnosti spoje u jednoj osobi. Nisam sociolog pa stoga ne tvrdim, već nagađam da takve osobe u prvim stotinama tisuća godina ljudskoga roda nisu teret za zajednicu, nego servis, i da su privilegirani po svojim sposobnostima, a ne nametanjem sile. Jednostavno znaju i mogu više i bez njih se ne može. *Primi inter pares*.

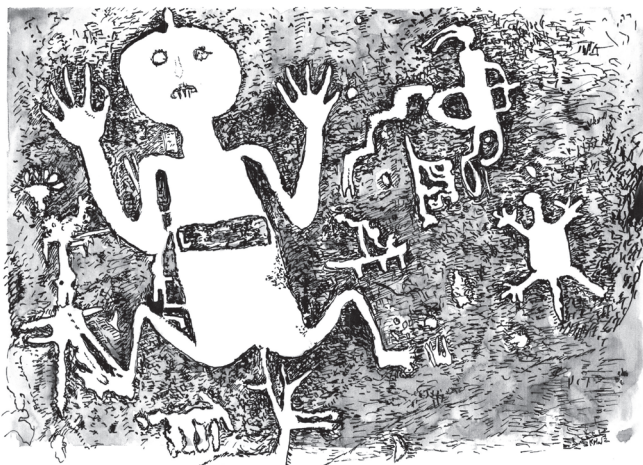
Taj se sustav postupno usavršava, ali se bitno ne mijenja do kraja posljednjega ledenoga doba i izlaska iz špilje. U tom se trenutku zbiva opća trka za povoljnim prostorima za život, a takvi su, na primjer, oni uz rasjede, koji se brzo zauzimaju. To lijepo opisuje Mykola Kuĝutjak (2018.) u knjizi o prastarim naseobinama i svetištima ukrajinskih Karpata. Gustoća svetišta i centara populacije povećava se prisutnošću tektonskih rasjeda, koji generiraju posebna elektromagnetna i gravitacijski geopozitivna polja pogodna za biološki život. Tako je koncentracija svetišta i naselja vezana uza snažne geoaktivne zone, „polja snage”, koja su nesumnjivo odigrala veliku ulogu u lokalnoj povijesti (Kuĝutjak 2018: 112, 113, 118).

Izlazak iz špilje velik je korak u bitnoj bifurkaciji ljudske egzistencije, što neizostavno zaziva veliku knjigu, *City in History*, Lewisa Mumforda. Ključna joj je tema bifurkacija sela i grada, *urbsa* i *rusa*, urbanih zona i ladanja. Grad na za život nepogodnu, ali strateški povoljnu položaju – na vrhuncu brežuljka, na otoku ili meandru u močvari – utvrda je onih koji nisu stigli do poželjnih položaja koje smo upravo opisali. Dakle nomada, lovaca, skitnica ili jednostavno razbojnika. Osnivanje grada omogućuje nadzor nad okolišem. Njegovi stanovnici ponudit će „onima dolje” – vilanima, servima – na plodnim poljima i uz vodotokove, „zaštitu” za uzvrat za službu i plodove zemlje. Položaj takva ranoga grada jasno pokazuje središnju ulogu koju nasljeđuje i današnji grad, koji je, kao i nekoć, središte nadzora – vlade, sudišta, parlamenta, glavnih stožera, ministarstava, biskupija, akademija, banaka, tvornica. Grad bilježi povijest i protok vremena muzejima, arhivima, knjižnicama. Nadzire ladanje, sela, koja su fizički manje trajna, no, paradoksalno, i manje osjetljiva na vrijeme, dakle bliža vječnosti. Mumford je sjajno prikazao kako se grad nameće kvazirajskom pretpovijesnom pejzažu, kako postaje izumitelj i mjesto najstrašnijega terora, kontrole, zločina, čineći povijest neprekinutom kronikom nasilja i okrutnosti čovjeka nad čovjekom. I selo, dakako, ima svoje mračne strane – tvrdoglavi konzervativizam, nedostatak inicijative, okrutnost emocija. Ravnoteža između *urbsa* i *rusa* mijenja se od mjesta do mjesta, od vremena do vremena. Od časa izlaska iz špilje i stvaranja utvrde na brijegu malo se što promijenilo. Stanovnici utvrda i njihovi nasljednici po gradovima zaboravili su da onaj drugi, seoski, svijet uopće postoji, da je povijest i kronika odnosa urbanih zona i ladanja, te da se stoga sučeljavanje tih dvaju polova odvija i u duši svakoga od nas (Mumford 1961: poglavlje 1 i 2; Goss 2020: 15).

Vjerujem da je upravo to ključni par suprotnosti, odnosno komplementarnih pojava naše europske, pa tako i drugih kultura. Odražuje li se, i kako, ta bifurkacija na području stvaralaštva (Goss 2015: 16–17, 26–34)?

U dvama ovdje navedenim i razmotrenim radovima akademik Ježić izvrsno je prepoznao postglacijalnu bifurkaciju s pratećim pojavama u umjetnosti slike i riječi. Treba samo nešto znanja i dobre volje da se slike, koje su stvorile riječi u tekstovima koje razmatra akademik Ježić, prepoznaju u načelu i u produkciji likovnoga stvaralaštva od starijega kamenoga doba do danas; te da se njihovi *genreovi* povežu uz opću bifurkaciju *urbs* : *rus*. Ne znam koliko je akademik Ježić svjestan svoga dopri-

nosa čitanju i pisanju o slikama, no taj je svakako nezaobilazan i nezanemariv. Neka ovaj skromni tekst posluži kao podsjetnik na taj vrijedan doprinos humanističkim istraživanjima.

Oslikana litica, Petrified Forest, Arizona, pretpovijesno
(Karina Sladović, akad. slikarica; s dozvolom autorice).

Popis literature

- BAHN, Paul G. 1998. *Prehistoric Art – Cambridge Illustrated History*. Cambridge: Cambridge University Press
- GOSS, Vladimir Peter 2015. *Umjetnost i politička korektnost*. Rijeka: Filozofski fakultet.
- 2020. *Počeci hrvatske umjetnosti*. Zagreb: Ibis grafika.
- (u tisku) Grgo Gamulin i umjetnost čistog postojanja. U: MANCE, I.; P. PRELOG; T. TRŠKA (ur.). *Za Grgu Gamulina*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- (u tisku) Radoslav Katičić i počeci hrvatske umjetnosti. U: DAMJANOVIĆ, Stjepan; Damir ZORIĆ. *Zbornik u čast Akademiku Radoslavu Katičiću*. Zagreb: Matica hrvatska.
- JEŽIĆ, Mislav 2015. Jesu li Tvorac i njegov Svemir u Platónovu *Timaiju* zamisli sredoze-mnog podrijetla. *Filozofska istraživanja* 35 (1): 5–20.
- 2016. *Hellada i India*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo i Školska knjiga.
- KARAMAN, Ljubo 2001. *Problemi periferijske umjetnosti*. Zagreb: Društvo povjesničara umjetnosti hrvatske.
- KATIČIĆ, Radoslav 2007. *Litterarum studia*. Zagreb: Matica hrvatska.
- 2008. *Božanski boj*. Zagreb: Matica hrvatska – Ibis grafika.
- 2010. *Zeleni lug*. Zagreb: Matica hrvatska – Ibis grafika.
- 2011. *Gazdarica na vratima*. Zagreb: Matica hrvatska – Ibis grafika.

- 2014. *Vilinska vrata*. Zagreb: Matica hrvatska – Ibis grafika.
- 2017. *Naša stara vjera*. Zagreb: Matica hrvatska – Ibis grafika.
- KUĞUTJAK, Mykola 2018. *Kamena svetišta ukrajinskih Karpata*, hrv. prijevod SUK, Zrinka; Filip BADANJAK; Neven ČULJAT; Josipa PERVAN; Ana VRANIĆ; Anita GLAVAN; Diana ŽUNIĆ; Ivona HORVAT; Lorena OSTRUN; Teuta BRIŠAR-IVKOVIĆ. Uredili PAŠČENKO, Jevgenij i Tetyana FUDERER. Zagreb: Katedra za ukrajinski jezik i književnost Filozofskog fakulteta.
- MAUDUIT, Jacques A. 1961. *40,000 godina moderne umjetnosti*, hrv. prijevod ĆURČIĆ, A. Zagreb: Epoha.
- MUMFORD, Lewis 1961. *The City in History*. New York: Harcourt, Brace, World.
- WITZEL, Michael 2012. *The Origins of World Mythologies*. Oxford – New York: Oxford University Press.

Abstract

Is it possible to write about pictures? To experience a literary work we must read. Only when we read or listen to the end can we experience the whole. In literature we go from detail to the whole; in fine art from the whole to the details. In literature, we use the same medium in which the work was made – the letter, the sound – to convey the interpretation. The picture can only be described by verbal means. An image cannot be described by an image. This, however, does not preclude analogies in the research process and interdisciplinary collaboration. On the example of two exceptional texts by Mislav Ježić, we show how researchers of images and words can successfully collaborate on issues of genre and form (*mythos*, *epos*, *logos*), but also in matters of content in terms of comparisons of early Indo-European literature and fine arts of the prehistoric period which as an expression of the eternal countryside persists in human creativity to this day.

Sjećanja i posvete

Zatočnik paneuropske vizije

Sažetak

Članak prikazuje ostvarenja akademika Mislava Ježića na području paneuropske djelatnosti i ocrtava njegovu paneuropsku viziju. Uvodno se autor osvrće na znanstvenu i stručnu suradnju s kolegom filozofom. Naznačuje potom znatnija postignuća utemeljitelja i predsjednika Hrvatske paneuropske unije. Usredotočava se dalje na njegovu ulogu i djelovanje u Međunarodnoj paneuropskoj uniji. Ukazuje na značenje idejnih nazora vezanih za politiku mira i ujedinjenja te na značajno promicanje europske kulture i duhovnosti. Sažima na kraju osebujan nacrt paneuropske vizije. Na poseban način ističe univerzalnu humanističku dimenziju, potragu za sveopćim etičkim vrijednostama, međureligijski dijalog, interkulturalnost, suosjećanje i solidarnost s onima koji pate i trpe, pogled na cjelinu života, odgovornost za sva živa bića i sudbinu prirode. Zagovara nenasilnost i pravedni mir, istinu i ljudsko dostojanstvo. Premda nije političar od karijere, već sveučilišni profesor i akademik, zaključak je da predano djelovanje Mislava Ježića na ostvarenju paneuropske vizije potvrđuje njegovu političnost. Riječ je o politici u najplemenitijem značenju te riječi, djelovanju za dobro zajednice. Dokazao je svojom filozofijom i djelima kako je iznad partikularnih interesa te da se predano zauzima za opće dobro. Istinska je politika ona koja se zasniva na plemenitim vrijednostima i ciljevima, na služenju ljudima i idealima. Nju najuspješnije provode takvi zatočnici plemenitih vizija.

Uvod

Mislav Ježić istaknuo se kao jedan od vodećih promicatelja europske kulture i predani zagovornik ujedinjene Europe. U naslovu sam upotrijebio danas manje rabljenu riječ „zatočnik”. U rječnicima se bilježi njezino značenje za one koji se predano i sustavno za nešto zalažu. Nastoje svojim upornim djelovanjem i razmišljanjem nešto ostvariti. Navode se tako kao primjeri „zatočnik hrvatske državnosti” ili „zatočnik ljepote”.¹ Prema tom ću značenjskom okviru pokušati obrazložiti u kojem se vidu ovdje radi o *zatočniku paneuropske vizije*.

U jeku borbi za ostvarenje hrvatske državne samostalnosti izabran je u svibnju 1991. za prvoga predsjednika Hrvatske paneuropske unije. Nekoliko godina poslije toga izabran je za člana Predsjedništva i potpredsjednika Međunarodne paneuropske

1 Usp. Skupina autora, *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2015., str. 1747.

unije. Znatno je utjecao na širenje i plodno djelovanje najstarijega pokreta za europsko ujedinjenje. Zaslužan je za razvoj paneuropske institucionalne djelatnosti, kako u Hrvatskoj, tako i diljem Europe. Brani boje ujedinjene Europe i u drugim dijelovima svijeta. Jednako tako, dao je znatne idejne prinose oblikovanju paneuropske vizije i promišljanju europske sadašnjosti i budućnosti.

U dogovoru s uredništvom zbornika prikazat ću u ovom prilogu njegova postignuća na području paneuropske djelatnosti i promišljanja stanja i sudbine Europe u svijetu. Uvodno ću se osvrnuti na našu znanstvenu i stručnu suradnju. Naznačit ću potom njegova znatnija ostvarenja kao utemeljitelja i predsjednika Hrvatske paneuropske unije. U zasebnom poglavlju usredotočit ću se na njegovu ulogu i djelovanje u Međunarodnoj paneuropskoj uniji. Na kraju ću ukazati na značenje njegovih idejnih nazora na politiku mira i ujedinjenja te na značajno promicanje europske kulture, poglavito na prostoru Srednje i Jugoistočne Europe.

O filozofskoj suradnji

Upoznao sam Mislava Ježića kao kolegu filozofa prije gotovo četiri desetljeća. Započeli smo suradnju kroz pripremu tekstova za prijelom u časopisu *Filozofska istraživanja*. Korektore njegova teksta o *Raznolikosti jezičnih ustroja i jezičnom poimanju svijeta*² nosio sam na autorizaciju u njegov stan u Ulici Božidara Adžije, koja se danas naziva Ulicom Kneza Mislava. Tekst je sadržavao navode na grčkom, sanskrtu, njemačkom, engleskom, turskom i još nekim jezicima. Brižljivo je pregledavao špalte i znalački unosio korekture.

Odatle potječu moji prvi dojmovi o iznimno učenu znanstveniku, koji govori više jezika, misaono ponire u različite kulturne sfere i rasvjetljuje zbiljski svijet pomoću dalekosežnih usporedaba raznorodne filozofijske tradicije. Te je godine upravo bio izabran za docenta na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Predan istraživačkomu zanosu s velikom pomnjom proučava fenomene govora i načine poimanja svijeta. Iz različitih uljudbenih nazora i pristupa istini gradi vlastitu filozofiju i nazor na svijet. Iza površnoga i prividnoga u pojavnom obzoru nastoji otkriti dublji smisao bitka i idejnu povezanost stvari.

Nastavila se naša suradnja na akademskom području u više oblika. Suradivali smo na priređivanju za tisak njegove knjige *Mišljenje i riječ o bitku u svijetu*, koja je objavljena u drugom kolu biblioteke „Filozofska istraživanja”.³ U vrijeme svečanoga predstavljanja knjiga iz toga kola u dvorani Školske knjige, krajem prosinca 1989., bio je s obitelji na studijskom boravku u Indiji. Osobno sam nosio poziv i brinuo se za prijam njegove majke, gospođe Valerie Ježić, koja je s ponosom došla na promociju sinovljeve knjige.

2 Ježić 1984: 373–395.

3 Ježić 1989.

Surađivali smo u Hrvatskom filozofskom društvu, u kojem je bio predsjednik u prijelomno doba stvaranja demokratske Republike Hrvatske. Bio sam član Predsjedništva. Pomagao sam mu u izradi novoga Statuta i ustrojavanju udruge u napetom razdoblju borbe za državnu samostalnost i raščišćavanja s negativnim pojavama iz razdoblja nedemokratske prošlosti. Blisko smo surađivali na pokretanju Dana Frane Petrića u Cresu 1992., koje je on kao predsjednik Društva utemeljio.

Sudjelovao je i na manifestaciji Augsburško-zagrebački filozofski razgovori „Svijet u filozofiji – filozofija u svijetu”, koju sam u proljeće 1993. organizirao zajedno s Arnom Baruzzijem. Njegovo izlaganje *Vedski model svijeta*,⁴ kao i prilozi raspravama nakon predavanja, naišli su na nepodijeljeno oduševljenje među sudionicima iz Njemačke, poglavito zbog produbljena komparativističkoga pristupa. Na Sveučilištu u Augsburgu bilo je nekoliko gostujućih istraživača iz dalekoistočnih zemalja i postojalo je zanimanje za interkulturalne filozofijske studije. Profesor Baruzzi okupljao je suradnike i sam putovao u Japan i Južnu Koreju, istražujući poglavito recepciju i susret europske i dalekoistočne tradicije. U sjećanje su mi se urezale žive rasprave kao i pozitivni komentari na kasnijim susretima s kolegicama i kolegama u Augsburgu, koji su se raspravljali o daljnjim istraživačkim projektima Mislava Ježića.

Imenovan je za predsjednika Upravnoga vijeća Instituta za filozofiju 1993., u kojem sam bio ravnatelj. Dao je obol radu Instituta ne samo u upravnim poslovima nego i kao vrhunski istraživač povijesti hrvatske filozofije, osobito filozofijskoga nazivlja. Kao urednik višejezične edicije *Hrvatska i Europa* u izradu natuknica iz područja filozofije uključio je znanstvenike iz Instituta. Imao sam čast napisati priloge o hrvatskoj filozofiji 19. i 20. soljeća u IV. i V. svesku edicije.

Također smo surađivali na osnivanju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. On je bio član osnivačkoga Kolegija Hrvatskih studija i voditelj Poredbenoga hrvatskoga studija – *Croaticum*. Danima i noćima intenzivno smo se u mojem ravnateljskom uredu u Institutu za filozofiju savjetovali i radili na izradi programa studija. U tom sklopu surađivali smo na vrlo posjećenom nizu tribina *Croaticum*, koje su zajednički organizirali Hrvatski studiji i Pučko otvoreno sveučilište, a neke je suorganizirala Hrvatska paneuropska unija. Ježić je vodio iznimno posjećenu tribinu na kojoj je američki veleposlanik Peter Galbraith 8. studenoga 1994. prvi put predstavio svjetskoj javnosti plan radne skupine Z-4. Vodio je tribine na kojima su nastupali Otto von Habsburg, Alain Finkielkraut i drugi ugledni govornici. Njegovo moderiranje bilo je vrhunsko kako zbog izvrsnoga vladanja raznim jezicima na kojima su govornici držali izlaganja, tako i poradi smislenih komentara, oštih pitanja i sjajne komunikacije s brojnim i raznolikim auditorijem.

Predavali smo skupa na Sveučilištu u Splitu dok sam bio pročelnik Odsjeka za filozofiju od osnivanja Filozofskoga fakulteta 2005. do 2012. On je predavao Indijsku filozofiju u okviru predmeta Orijentalne filozofije, koji je izvodio zajedno s

4 Izlaganje je tiskano u tematskom bloku „Filozofija povijesti – ideologija – svijet”, *Filozofska istraživanja* 50 (3): 599–608.

Danielom Bučanom. Trudio se polaznicima otvoriti vidike u bogatu indijsku duhovnost, a studenti su ga jako cijenili kao predavača. Predavanja su bila pomno pripremana, na njima je nesebično dijelio spoznaje iz svojih širokih erudijskih obzora. U sjećanju mi ostaju žive rasprave na Mediteranskim korijenima filozofije, na kojima smo zajedno sudjelovali. Trudio se uvijek donijeti nešto novo i njegova su izlaganja redovito izazivala veliku pozornost u raspravama. Nastavila se ta suradnja na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, gdje predaje kolegije iz istočnih filozofija i kultura i iz hrvatske kulture u međunarodnome kontekstu.

Imao sam čast da me je pozvao na suradnju u Hrvatskoj paneuropskoj uniji od osnivanja 1991. Na njegov prijedlog imenovan sam 1993. za potpredsjednika i člana Predsjedništva Hrvatske paneuropske unije. Ponosan sam što sam bio u prigodi prihvatiti njegovu zamolbu i preuzeti mjesto predsjednika Hrvatske paneuropske unije od 2003. do 2016. Na moj je prijedlog tada proglašen počasnim predsjednikom i sjajno smo surađivali. Uvijek sam se mogao osloniti na njegove savjete i znalačku potporu. Zahvalan sam mu što je, nakon što sam imenovan za ministra znanosti i obrazovanja, ponovno spremno prihvatio te nastavio voditi paneuropsku udrugu u Hrvatskoj.

Predsjednik Hrvatske paneuropske unije

Osnivačka skupština Hrvatske paneuropske unije održana je u Europskom domu u Zagrebu 27. svibnja 1991. U organizacijskim pripremama i pregovorima za osnivanje nove paneuropske organizacije sudjelovali su brojni javni djelatnici i ugledni političari. Između ostalih ističe se prvi predsjednik Hrvatskoga sabora Žarko Domljan, koji je do svoje smrti ostao član Paneuropske unije. Neki od njih hodočastili su po potporu za svoju kandidaturu i u ured predsjednika Franje Tuđmana. Sam je predsjednik Tuđman bio dobro upoznat s djelovanjem i značenjem Paneuropske unije i svakako je bio zainteresiran da se na čelu njezina ogranka u Hrvatskoj nađe pouzdana osoba.

Na kraju višekratnih savjetovanja i raznih prijedloga za predsjednika je izabran sveučilišni nastavnik Mislav Ježić. Kako je poslije sam posvjedočio, bio je zatečen što je izbor pao na njega, koji to nije želio, a ne na nekoga iz političkih krugova. U rad upravnih tijela uključeni su predstavnici raznih političkih orijentacija, od predsjednika Hrvatskoga sabora do članova svih parlamentarnih oporbenih stranaka.

Imao je tada trideset i devet godina, bio je u zvanju docenta na Filozofskom fakultetu, s mnoštvom znanstvenih i nastavnih obveza. Uz to je skrbio za obitelj s troje male djece, u čem je imao dostojnu potporu u supruzi Ivani. Ona je postojano stajala uza nj i pomagala mu u brojnim kušnjama što su ih otvarale razne službe i dužnosti na koje je imenovan. Kao što je činio u struci i javnoj djelatnosti, tako je i predsjedničku dužnost prihvatio odgovorno i s najvećom predanošću, u nastojanju da učini što više može za opće dobro i za približavanje domovine Hrvatske europskoj obitelji slobodnih naroda.

U intervjuu objavljenom u časopisu *Paneuropa-Deutschland* obrazložio je zašto se oduvijek osjećao Europljaninom te Europu doživljavao kao širu domovinu. Glasilo najbrojnije i zaciјelo najutjecajnije paneuropske organizacije, koje uređuju Bernd Posselt i Dirk Hermann Voß, predstavlja ga kao jednu od „vodećih osobnosti Međunarodne paneuropske unije” i kao „svjetski priznatoga orijentalista”. Nadalje ističe da je „1991. utemeljio Paneuropsku uniju u Hrvatskoj, a uz to od 1994. djeluje kao potpredsjednik Međunarodne paneuropske unije”.⁵ Uvodno je spomenuto staro europsko podrijetlo njegove obitelji i postavljeno pitanje o povezanosti s njegovim uvjerenjima.

Potvrdio je bliskost paneuropske vizije s vlastitim razumijevanjem europejstva. Kao što je čest primjer u stoljetnom suživotu u višenacionalnoj Podunavskoj zajednici, i njegova obitelj ima korijene u raznim narodima Srednje Europe. Majka Valeria potječe iz obitelji Noršić (Waldrich). Rođena je u Budimpešti kao kćerka Hrvatice i Nijemca. Otac Slavko Ježić, poznati hrvatski književnik, povjesničar književnosti i prevoditelj, rođen je u Dubravi kod Čazme. Ali je naobrazbu u području romanistike i slavistike stjecao u Beču i Parizu te je prevodio s više europskih jezika i napisao brojna književna djela i prikaze povijesti književnosti. Obitelj ima pretke i među Česima i Slovacima. Stoga je razumljivo što je izdanak takve srednjoeuropske obitelji s razgranatim višejezičnim i međukulturnim poveznicama čeznuo da se i njegova hrvatska domovina nađe ponovno u širem europskom okrilju, kojemu je stoljećima supstancijalno pripadala.

Na zasjedanju osnivačke skupštine u Zagrebu bio je nazočan tadašnji član Predsjedništva Međunarodne paneuropske unije Bernd Posselt. Kao izaslanik predsjednika Otta von Habsburga on je pažljivo pratio i koordinirao izbore. S odobravanjem je podupirao prijedlog da na čelo Paneuropske unije u Hrvatskoj bude izabran manje poznat kandidat iz akademskoga, a ne iz političkoga okruženja. Tražili su osobu s integritetom, nekoga tko je samostalan, a da ga mogu prihvatiti sve političke stranke. Ovako je opisao svoj prvi susret s Mislavom Ježićem:

„Često sam tada dolazio u Hrvatsku, razgovarali smo o tome, čuo sam razne prijedloge, ali uvijek se našao netko tko predloženoga čovjeka nije mogao prihvatiti. Jednoga dana došla je gospođa Dončević i rekla da je našla idealnoga kandidata, mladoga profesora koji je politički angažiran, a ipak je izvan stranačke politike, posve nepotkupljiv, s čvrstim integritetom. To je prof. Mislav Ježić. Susreli smo se u kavani Dubrovnik. Odmah smo se sjajno razumjeli i prije nego se Paneuropska unija Hrvatske ustrojila on je već počeo putovati Europom i govoriti o situaciji u Hrvatskoj.”⁶

Osnivanjem Hrvatske paneuropske unije nastavljena je u domovini djelatnost koju su tijekom petnaestak godina razvijali Hrvati u iseljeništvu. U okviru Međunarodne pa-

5 Ježić 2021: 16.

6 Posselt 2011: 71.

neuropske unije u Njemačkoj osobito je aktivnu ulogu imala spomenuta Ivona Dončević (r. Maixner).⁷ Kao članica Hrvatskoga narodnoga sabora od 1988., udruge za promicanje istine o Hrvatskoj prije stvaranja samostalne države, bila je stalni delegat u Međunarodnoj paneuropskoj uniji i u paneuropskoj skupini Alpe-Adria. Pripada joj zasluga za prvi prijam izaslanstva novostvorene Republike Hrvatske u Vijeću Europe u Strasbourgu. Od predsjednika Republike Hrvatske Franje Tuđmana primila je odlikovanje reda Hrvatskoga pletera 1996., a predsjednik Paneuropske unije Njemačke Siegbert Alber dodijelio joj je u siječnju 1997. najviše paneuropsko odličje „Medalju Kalergi”. Pomagala je u stvaranju Hrvatske paneuropske unije i sudjelovala u radu osnivačke skupštine na kojoj je za predsjednika izabran Mislav Ježić.

Manje je poznato, ali je vrijedno ovdje spomenuti, da je paneuropski pokret u Hrvatskoj bio djelatniji i prije Drugoga svjetskoga rata u Kraljevini Jugoslaviji. Prema Statutu Paneuropske unije u Kraljevini Jugoslaviji, ovjerenom 30. lipnja 1930., organizacija je imala tri odbora: u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Svaki je odbor imao svojega predsjednika i tajnika. Zagrebačku paneuropsku organizaciju vodio je sveučilišni profesor i bivši ministar poljoprivrede dr. Otto Frangeš (1870.–1945.), brat poznatoga kipara Roberta Frangeša-Mihanovića. On je blisko surađivao s utemeljiteljem Richardom Coudenhove-Kalergijem. Sudjelovao je u Beču na 4. Paneuropskom kongresu 1935. i na Paneuropskoj podunavskoj konferenciji 1936. Izabran je i za člana Paneuropske gospodarske središnjice u Beču.

Kao najbliži suradnici predsjednika Mislava Ježića na skupštini su imenovani potpredsjednici: Nevenka Nekić, Neven Jurica, Zvonko Lerotić, Đuro Njavro, Božidar Petrač i glavni tajnik Borna Bebek. U Predsjedništvo su izabrani sljedeći članovi: Žarko Domljan, Goran Blažeković, Nikola Bićanić, Ivan Cesar, Antun Abramović, Šime Đodan, Radovan Grgec, Stjepan Herceg, Hrvoje Kraljević, Ivo Kujundžić, Mato Marčinko, Joja Ricov, Lavoslav Torti, Marko Veselica i Lav Znidarčić. Radi se o uglednu krugu suradnika s kojima je započeo iznimno vrijednu misiju ponajprije u zauzimanju za državnu samostalnost i priznanje Republike Hrvatske, a potom osobito u potpori na njezinu putu prema članstvu u Europskoj uniji.

Na dužnosti predsjednika koristi razgranatu paneuropsku mrežu za izvješćivanje međunarodne javnosti o prilikama u Hrvatskoj i na prostoru bivše Jugoslavije. Ta se djelatnost pojačava nakon proglašenja suverenosti i neovisnosti republika, te osobito u povodu agresije Jugoslavenske narodne armije na Sloveniju i Hrvatsku, a poslije i na Bosnu i Hercegovinu. Razašiljao je detaljne analitičke obavijesti Međunarodnoj paneuropskoj uniji i njezinim članicama, vodećim europskim političkim tijelima, predsjednicima pojedinih zemalja ili ministrima inozemnih poslova, hrvatskim uredima u inozemstvu, novinskim kućama u Europi i svijetu. Izvješća s aktualnim, povijesnim, demografskim i drugim bitnim podatcima, uz informiranje o stanju, bila su prožeta zahtjevima za neodgodivim priznanjem Republike Hrvatske u neokrnjenim granicama kao nuždan preduvjet za pravedan mir.

7 Nekić 1997: 1–2; Nekić 2015: 86. V. također Posselt 2011: 70.

Ako se pode od drevne izreke da se istinski prijatelji najjasnije raspoznaju u nevolji, onda se može potvrditi da su se u vremenima kušnje osobito istaknuli prijatelji iz paneuropskih krugova. Kao izvrstan govornik više stranih jezika Mislav Ježić razvio je sjajnu suradnju s brojnim članovima, a osobito s predsjednikom Međunarodne paneuropske unije Ottom von Habsburgom. Na temelju njegovih informacija, paneuropski prijatelji ne samo što su izvješćivali međunarodnu javnost, politički zagovarali, slali humanitarnu pomoć, organizirali povorke potpore žrtvama agresije, nego su pojedini članovi i osobno pohodili ratom ugroženu Hrvatsku.

Prednjačio je u tim akcijama međunarodni predsjednik Otto von Habsburg. Tako je u jeku zračnih napada na Zagreb bio glavni govornik na konferenciji Hrvatske paneuropske unije „Hrvatska i nova europska zajednica”. Skup je održan 17. listopada 1991. u Hrvatskom narodnom kazalištu. Sljedeće, 1992. godine dva je puta dolazio u posjet, u siječnju u Zagreb i Karlovac, a u listopadu je govorio na Hrvatskom svjetskom saboru u Zagrebu. Otada je do 2009. svake godine redovito dolazio na skupove u Hrvatsku, katkad i više puta godišnje. Proputovao je cijelu zemlju, ponajviše u pratnji Mislava Ježića. Predsjednik Franjo Tuđman odlikovao ga je 29. ožujka 1996. Veleredom kralja Zvonimira s lentom i Danicom. Primio je također počasno građanstvo više gradova – Karlovca, Osijeka, Zadra, Požege, Opatije.

Paneuropska središnjica u Hrvatskoj, na čelu s predsjednikom Ježićem, postala je odredište prema kojemu su hodočastili mnogi podupiratelji i zagovornici europskoga mira i ujedinjenja, kako iz civilnoga društva i medija, tako i iz politike. U takvim se okolnostima razvila dobra suradnja s organizacijama Paneuropske unije u Njemačkoj, Francuskoj, Belgiji, Austriji, Italiji, Švedskoj, Velikoj Britaniji, Češkoj, Slovačkoj, Mađarskoj, Estoniji, Španjolskoj, Sloveniji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini. Uz svoje redovite djelatnosti Hrvatska paneuropska unija postaje i središte koordinacije obavijesti donatorima o potrebama zdravstva i centara za prognanike i izbjeglice u traženju, dopremanju ili usmjeravanju humanitarne pomoći iz inozemstva.

Dolazili su k njemu visoki predstavnici europskih ustanova, europski zastupnici, ministri, novinari i analitičari iz raznih zemalja za bolje upoznavanje sa stvarnim zbivanjima. O tome na dojmljiv način svjedoči Bernd Posselt, koji je tijekom ratne 1991. godine više mjeseci proveo u Hrvatskoj i Sloveniji u nastojanju da pomogne u obrani od nepravredne agresije. On je slao obavijesti iz Zagreba i Ljubljane Paneuropskomu uredu u Münchenu namijenjenu širokoj međunarodnoj javnosti i relevantnim političkim instancijama.

„Nakon toga novinari su dolazili u Zagreb. Bili su isprva veoma kritični naprama Hrvatima. Htjeli su objektivne informante, dakle one koji nisu političari. Poslao sam ih svojem prijatelju Mislavu Ježiću, aktualnomu predsjedniku Hrvatske paneuropske unije, a on ih je uspio na svoj trezven i sadržajan način uvjeriti u suprotno onomu što su inicijalno mislili. Većina je nakon susreta s njim počela pozitivno govoriti o Hrvatskoj.”⁸

Predsjednik Ježić bio je ne samo informativni stožer i pokretač paneuropskih djelatnosti u Hrvatskoj nego su ga pozivali na skupove diljem Europe. Kao veleučeni poznavatelj više stranih jezika i vrstan govornik bio je rado viđen gost u Parizu, Stockholmu, Passauu, Naumburgu, Karlsruheu i Strasbourgu.⁹ Tečno govori francuski, njemački i engleski, poznaje talijanski, španjolski i nekoliko slavenskih jezika. Uz to je studirao klasične jezike, latinski, grčki i sanskrt. Jedan je od vodećih svjetskih stručnjaka za indijsku kulturu i osobito sanskrt, koji predaje na sveučilišnim studijima.

Paneuropska mladež Bavarske, koju je tada vodio Stephan Baier, poziva predsjednika Ježića za glavnoga govornika na svoj skup 6. srpnja 1991. u Passauu. Potom je Paneuropska mladež Njemačke organizirala početkom prosinca 1991. za nj predavački pohod u Ulmu, Chamu, Bad Kötzingu, Bambergu i Erlangenu. Sve je bilo popraćeno brojnim priopćenjima i razgovorima za tisak, radio i televiziju. U središtu Augsburga upriličena je tom prigodom procesija za Hrvatsku sa svijećama, hrvatskim i paneuropskim zastavama, na kojoj je govorio uz biskupa Josefa Stimpflea pred oko 1500 ljudi. Među sudionicima povorke na hladnoći od -20 stupnjeva nalazila se je supruga predsjednika Međunarodne paneuropske unije Regina von Habsburg s kćerkom Walburgom. Kada ju je prepoznao u slušateljstvu, Mislav Ježić ju je dirnut upitao: „Zar ste Vi, Visosti, po ovoj studeni došli u povorku?“, a ona je odgovorila: „Pa to je samorazumljivo. Radi se o Hrvatskoj.”

U Münchenu je imao informativni razgovor s državnim ministrom za savezne i europske poslove Thomasom Goppelom, u kojega je, kažu, u manje od sata uspio otkloniti predrasude prema priznanju Hrvatske. Kao izvrstan i nadaren govornik, koji pritom govori ono što misli i što osjeća, uspijevaio je živim riječima i dojmljivim argumentima ganuti slušatelje i izazvati u njih radosna stanja ili tužna suosjećanja. Tako je jednom prigodom sam posvjedočio o emocijama koje je na početku rata izazvao u auditoriju.¹⁰ „Kad su mi rekli da su bavarski ministar Glück i potpredsjednica Europskoga parlamenta Ursula Schleicher sa suzama u očima slušali dok sam govorio, imao sam prvi put dojam da smo dobro obavili zadaću za Hrvatsku.”

Budući da govori iz srca, nekad mu je teško savladati osjećaje. Imao sam prigode slušati nekoliko puta govor u kojima bi se rastužio nad sudbinom onih koji su patili ili su nepravедno trpjeli. U njem je osobito Kristova besjeda na gori, jedna od najljepših poruka humanosti, izazivala snažne emocije. Na više takvih izlaganja, primjerice na paneuropskim Božićnim domjencima, koje tradicionalno organizira između Božića i Nove godine, znao je govoriti s takvim osjećajima da bi slušateljstvo bilo vidno ganuto.

Na osobit se način brinuo i podupirao one koji politički predstavljaju Hrvatsku u europskim ustanovama. Značenje paneuropskoga doprinosa međunarodnomu priznanju kao i kasnijemu pozicioniranju Hrvatske u Europi istaknuo je Andrej Plenko-

9 Podrobnije Ježić 1994: 3–7.

10 Ježić 2011: 64.

vić u svojem izlaganju na tribini Hrvatske paneuropske unije „Europska Unija uoči općih izbora za Europski parlament”, koja je održana 23. siječnja 2014. Napomenuo je kako oni koji dugo prate proces europskih integracija, „ne zaboravljaju” učinke Paneuropske unije. Jedan od vidova zahvalnosti bio je sudjelovanje prvoga predsjednika Hrvatske paneuropske unije na svečanoj inauguraciji hrvatskih zastupnika u Europskom parlamentu:

„Kao izaslanstvo HDZ-a pri Klubu Europske pučke stranke u Europskom parlamentu imali smo priliku, na jedan skroman način, ipak pokazati znak zahvalnosti budući da je akademik Ježić bio naš gost 1. srpnja 2013. na svečanosti u Strasbourgu kada je Hrvatska postala članica EU te je inaugurirano 12 hrvatskih zastupnika.”¹¹

Zaslужan je za dobivanje poslovnoga prostora Hrvatske paneuropske unije u središtu Zagreba, u zgradi ispred koje je danas spomenik Stjepana Radića i u kojoj je bila nekoć Radićeva tiskara. Grad Zagreb ustupio je udruzi 1992. na korištenje prostorije u Jurišićevoj 1A. Uz pomoć članstva i poslovne tajnice zaposlene u uredu, Božice Barišić, angažira više donatora na uređenju prostorijske središnjice. Među donatorima u prvom razdoblju valja na poseban način spomenuti tadašnjega direktora Siemens-a u Hrvatskoj Mirka Barišića i direktora HEP-a Mladena Ježića. U središnjici okuplja brojne članove i širu zainteresiranu publiku na skupovima, konferencijama, tribinama, okruglim stolovima, predavanjima, izložbama, koncertima, predstavljanjima knjiga i raznim drugim aktivnostima.

Potaknuo je osnivanje paneuropskih ogrankata diljem zemlje. Prvo je osnovan Istarski ogranak u Pazinu u travnju 1992. Zatim je utemeljen Karlovački ogranak 12. lipnja 1992. Slijedi Zadarski ogranak 1993. U 1994. osnovana su ponovno dva ogranka, u Dubrovniku i Osijeku. Od 1998. do 2001. svake godine osniva nove paneuropske ogranke: u Požegi 1998., u Splitu 1999., u Varaždinu 2000. i na posljetku u Čakovcu 2001.

U Europskom domu utemeljena je 15. lipnja 1992. Hrvatska paneuropska mladež. Za prvoga predsjednika izabran je Joško Pavan. Mladež je pokrenula niz značajnih manifestacija, „Ljetna sveučilišta” u Murteru, Kninu i Dubrovniku, međunarodnu konferenciju „Hrvatski put u Europu – Kako postići najviše” od 23. do 25. rujna 1994. u Karlovcu.

Hrvatska paneuropska unija na čelu s Mislavom Ježićem razvila je vlastitu izdavačku i informativnu djelatnost. Pokrenuo je 1994. glasilo *Paneuropa Croatica*, u kojem je ispisao najveći dio sadržaja. Od 1996. časopis izlazi pod naslovom *Glas Paneurope*, u početku više puta, a poslije jednom godišnje. Broj 35. u jubilarnom 25. godištu objavljen je 2020.

Uz kataloge i programske tiskovine urednik je i ko/autor sljedećih knjiga u okviru paneuropske nakladničke djelatnosti: *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajo-*

11 Plenković 2014: 49.

lici Hrvatske, na četiri jezika: hrvatskom, francuskom, njemačkom i engleskom, te dvojezično izdanje *Dalaj-Lama u Hrvatskoj* na engleskom i hrvatskom. Uredio je ili potaknuo također izdanja sljedećih publikacija: *Proširenje Europe na Istok* Stephana Baiera, *Paneuropska ideja. Vizija postaje zbiljom* Otta von Habsburg, *Paneuropa i Totalitarna država – potpuni čovjek* Richarda Coudenhove-Kalergija, *Otto von Habsburg. Životopis* Eve Demmerle i Stephana Baiera.

Između mnogih njegovih suradnika koji su se istaknuli u paneuropskim djelatnostima, valja posebice spomenuti potpredsjednicu gospođu Nevenku Nekić. S njom je razvio iznimno blisku suradnju na više područja od samoga osnivanja udruge. Ona je organizirala i vodila tribine, konferencije i okrugle stolove. Osobito je značajan njezin prinos u priređivanju likovnih izložaba, predstavljanja knjiga i glazbenih priredaba. O bliskosti njihovih pogleda i predanosti u radu za opće dobro, kako domovine Hrvatske, tako i šire domovine u Europi, svjedoči i činjenica da je ona jedina potpredsjednica udruge koja je ostala neprekidno od osnivanja na toj dužnosti.

Na kraju bih želio spomenuti Vukovarski festival komorne glazbe, za čije pokretanje iznimne zasluge pripadaju upravo Mislavu Ježiću. Ta vrijedna glazbena manifestacija, koja se i danas održava u prostorima Gradskoga muzeja u Vukovaru, pokrenuta je 18.–20. lipnja 1999. za vrijeme međunarodne konferencije Hrvatske paneuropske unije u Osijeku i Vukovaru. U razrušenom zdanju dvorca Eltz, uz nazočnost Otta von Habsburga i uglednih gostiju iz raznih zemalja i europskih institucija, priredila je direktorica Festivala, ugledna koncertna pijanistica Vlasta Gyura, glazbeni događaj koji se nastavio tradicionalno održavati.¹² Sljedećim je riječima Mislav Ježić evocirao uspomene na taj događaj na otvaranju izložbe „Hrvatska u srcu Europe”:

„Odmah nakon reintegracije, Hrvatska je paneuropska unija organizirala međunarodnu konferenciju u Osijeku i pokrenula Vukovarski festival komorne glazbe, koji se održava već dvadeset godina, a prvi se je put održao pred uglednom međunarodnom publikom na čelu s dr. Ottom von Habsburgom 1999. u porušanim dvoranama Dvorca Eltz: božanska glazba, europska i hrvatska, u ruševini Dvorca ostavila je uglednim gostima nezaboravan dojam, a tako je zorno dočaravala tadašnji položaj Hrvatske u Europi!”¹³

Nad Festivalom je bdjela ravnateljica Muzeja Ruža Marić, koja je uspjela zasijano glazbeno sjeme uzdići do značajne tradicionalne umjetničke manifestacije. Bio sam uvijek dirnut s kakvom je pažnjom i posvetom Mislav Ježić, i kada je prestao biti predsjednik Hrvatske paneuropske unije, bio vezan uz Vukovarski festival i ljude s kojima je surađivao. Nastojao je, i kada nije mogao biti nazočan, uputiti barem pri-

12 O programu v. „Festival komorne glazbe”, *Glas Paneurope* 13 (god. IV), prosinac 1999., str. 16.

13 Ježić 2020: 31.

godne pozdravne riječi organizatorima. Na poseban je način pokazivao solidarnost i privrženost onima koji su stradali i trpe od nepravde.

Potpredsjednik Međunarodne paneuropske unije

Paneuropska unija bila je među rijetkim međunarodnim organizacijama koje su politički i povijesno razumijevale stanje i odnose u bivšoj Jugoslaviji. Suprotstavljala se blokovskoj podjeli Europe kao i legalizmu koji je surađivao s totalitarnim režimima u nekim zemljama, a nije s demokratskim pokretima u njima. Paneuropska unija zalagala se za demokratsko ujedinjenje cijele Europe.

Na njezinu se čelu, kao nasljednik utemeljitelja Richarda Coudenhove-Kalergija, od 1973. do 2004. nalazio Otto von Habsburg. Bio je zastupnik u Europskom parlamentu od prvih neposrednih izbora 1979. U ulozi predsjednika međunarodne paneuropske organizacije i zastupnika u Europskom parlamentu na osobit se način zauzimao za ljudska prava i opravdana demokratska nastojanja za osamostaljenjem Republike Slovenije i Republike Hrvatske.

Posebice se istaknuo potporom demokratskim težnjama europskih naroda iza željezne zavjese u ulozi voditelja radne grupe za Srednju i Istočnu Europu u Europskom parlamentu. Znamenit je njegov prijedlog kojim je tražio da se čuva prazan stolac za narode iz srednje i istočne Europe. Doživio je da se taj simbolični stolac popuni 2004. u valu proširenja kojim je 10 zemalja ponajviše iz Srednje i Istočne Europe primljeno u članstvo Europske Unije. Jedna od posljednjih vijesti koje su ga obradovale pri samom kraju dugovjeka života, bila je odluka o primanju u članstvo Republike Hrvatske. O tome je posvjedočila njegova kćerka Walburga Habsburg Douglas u predgovoru knjizi o „Kući Habsburg”, dodanom s obzirom na to da je on preminuo 4. srpnja 2011., prije izlaska knjige iz tiska:¹⁴

„Nekoliko tjedana prije smrti mogega oca, Otta von Habsburga, stigla je vijest da će Hrvatska nakon 1. siječnja 2013. biti primljena u Europsku Uniju. Moj je otac tu vijest dočekao s velikom radošću. Time je za nj bio položen naredni važan miljokaz pri ujedinjavanju Europe.”

Znakovito je napomenuti kako Međunarodna paneuropska unija osniva novu paneuropsku organizaciju u Hrvatskoj prije proglašenja njezine državne samostalnosti. Događa se to mjesec dana prije Deklaracije o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske, koju je Hrvatski sabor donio 25. lipnja 1991. Time je jasno upućen znak Europskomu parlamentu, kao i drugim europskim tijelima i međunarodnim organizacijama, da Paneuropska unija priznaje pravo naroda na samoodređenje i pripadnu državnu neovisnost.

Mislav Ježić gotovo tri desetljeća nalazi se u samom vrhu Međunarodne paneuropske unije kao član Predsjedništva i potpredsjednik. Svojim djelovanjem i idejama

14 Demmerle 2011: 2.

znatno je privukao pozornost predsjednika Otta von Habsburga kao i mnogih članova. Dijeli s njima slična uvjerenja o pluralističkoj europskoj kulturi, čiji su najznatniji temelji helenska filozofija, rimsko pravo i kršćanstvo. Zalaže se za traženje jedinstva u različitostima.

Paneuropsku uniju pokrenuli su upravo ljudi poput njega koji dolaze iz Srednje Europe. Nadovezuju se supstancijalno na povijesno iskustvo zajedničkoga suživota naroda u Habsburškoj Monarhiji, u kojoj su rođeni osnivači i prvi predsjednici. Richard Coudenhove-Kalergi utjelovio je i vodio Paneuropski pokret u prvih pola stoljeća, od 1922. do svoje smrti 1972., u duhu obnove jedinstva Europe u različitosti. I njegov nasljednik Otto von Habsburg odgojen je u duhu mnogojezičnosti i poštovanja drugih kultura. Zato je razumljivo što je u Mislavu Ježiću prepoznao srodnu dušu. Odabrao ga je za svojega bliskoga suradnika u svojstvu prvoga potpredsjednika.

Već na prvom zasjedanju Opće skupštine Međunarodne paneuropske unije na kojem je sudjelovao, održanom početkom prosinca 1991. u Strasbourgu, Mislav Ježić predstavlja Hrvatsku paneuropsku uniju i sudjeluje u donošenju dviju rezolucija i nekoliko zaključaka vezanih za priznanje i pomoć Hrvatskoj. Tijekom trideset godina istaknuo se kao jedan od najangažiranijih u savjetovanjima i izradi rezolucija i zaključaka Međunarodne paneuropske unije. Tako je na Općoj skupštini Međunarodne paneuropske unije u Strasbourgu 10.–11. prosinca 1994. predložio dvije rezolucije, jednu o odnosu međunarodne zajednice prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini s najaktualnijim zahtjevima, a drugu o potpori baltičkim državama.

Za člana Predsjedništva Međunarodne paneuropske unije izabran je prvi put 11. prosinca 1994. Otada je svaki put na zasjedanjima Opće skupštine potvrđivan njegov mandat. Na prijedlog Otta von Habsburga izabran je na sjednici Predsjedništva 1995. za prvoga potpredsjednika. Uza nj su bila još tri potpredsjednika, redom ugledni političari iz triju vodećih zemalja Europske Unije. Dvojica su bili zastupnici u Europskom parlamentu, Adam Fergusson iz Ujedinjenoga Kraljevstva i Ingo Friedrich iz Savezne Republike Njemačke. Iz Francuske je dolazio Michel Habib-Deloncle, bivši zastupnik u Narodnoj skupštini i državni tajnik za obrazovanje i za međunarodne poslove. U toj ulozi prvi potpredsjednik u pravilu je preuzimao vođenje sjednica Predsjedništva i drugih tijela kada je predsjednik bio spriječen. Otto von Habsburg imao je očito svoje razloge zašto je u tako reprezentativan politički sastav izvršnoga Predsjedništva za najbližega suradnika odabrao Mislava Ježića, sveučilišnoga nastavnika iz zemlje koja je bila još daleko od članstva u Europskoj Uniji.

Isto tako, Mislav Ježić nastavlja iznimno plodnu suradnju i sa sadašnjim predsjednikom Alainom Terrenoireom. Zajednički su organizirali u Europskom parlamentu i drugim europskim ustanovama više skupova posvećenih Republici Hrvatskoj. U tom je sklopu upriličena u Parizu 2006. sjednica Predsjedništva Međunarodne paneuropske unije na kojoj je bila nazočna i sudjelovala kao posebna gošća tadašnja ministrica vanjskih i europskih poslova, a kasnija predsjednica Republike Hrvatske Kolinda Grabar-Kitarović. O bitnim pitanjima predsjednik Terrenoire sa-

vjetuje se s potpredsjednikom Ježićem, koji se dokazao kao pouzdan pregovarač i pomiratelj u složenim organizacijskim prijemima. U odsutnosti često upravo njemu povjerava vođenje sastanaka.

Iz suradnje s predsjednikom Terrenoireom valja osobito naglasiti pripremu izvješća za francuski Ekonomsko-socijalni savjet o Republici Hrvatskoj i zemljama Jugoistočne Europe za Predsjednika i Vladu Republike Francuske. U ključnome razdoblju pregovora 2006. to je izvješće bilo dodatan pozitivan poticaj za snažniju političku potporu Republike Francuske hrvatskim nastojanjima za prijam u Europsku Uniju. Predsjednik Terrenoire primio je 2019. za svoje zasluge odlikovanje Reda hrvatskoga pletera od Predsjednice Republike Hrvatske.

Kao potpredsjednik Međunarodne paneuropske unije Mislav Ježić bio je izvjestitelj za osnivanje i primanje paneuropskih organizacija u Srbiji i na Kosovu. Strpljivo je godinama u napetim političkim odnosima pregovarao s nekoliko paneuropskih inicijativa. Istančanim diplomatskim osjećajem uspio je ostvariti dobre odnose i uzajamno poštovanje kako s predsjednikom Paneuropske unije Srbije Vojislavom Mitićem, tako i s kosovskim paneuropskim odborom na čelu s predsjednikom Arianom Krasniqijem.

Pozdravio je u ime Međunarodne paneuropske unije i sudjelovao u radu utemeljiteljske međunarodne konferenciji Paneuropske unije u Beogradu 17. listopada 2008.¹⁵ Izložio je načela Paneuropske unije i njezinu tadašnju djelatnost na uključanju jugoistočne Europe u Europsku Uniju. U raspravi o kršenju međunarodnoga prava napadom NATO-a na Srbiju upozorio je na početke kršenja međunarodnoga prava u agresiji na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Pozivom na okretanje budućnosti i završnom riječi izazvao je dobar odjek među sudionicima konferencije.

Zaslужan je za jedan od najznatnijih projekata Međunarodne i Hrvatske paneuropske unije devedesetih godina prošloga stoljeća. Riječ je o izložbi umjetničkih fotografija *Sredozemni i srednjoeuropski krajolici Hrvatske*, koju je svečano otvorio zajedno s predsjednikom Ottom von Habsburgom 16. siječnja 1996. u Europskom parlamentu u Strasbourgu.¹⁶ Veličanstvena izložba prikazuje svijetu umjetničku baštinu i kulturni identitet zemlje Srednje Europe i Sredozemlja. Na političkom je planu imala svrhu približiti Hrvatsku članstvu u Europskoj Uniji i uključiti ju u europska tijela u vrijeme svojevrzne političke blokade nakon oslobođanja okupiranih područja u blistavim vojnim akcijama Bljesak i Oluja. Dojmove s otvorenja sažeo je u intervjuu, koji je zabilježio glavni urednik Fredi Kramer, sljedećim riječima:¹⁷

„Na otvorenju se okupio lijep broj ljudi, no mnogo je važnija činjenica da se izložba o Hrvatskoj pojavila u Europskom parlamentu, u koji nije lako doći... Bilo je zanimljivo čuti Francuze kako elemente hrvatske umjetnosti prepoznaju kao sebi bliske, Engleze kako nam, iznenađe-

15 Ježić 2009: 40–41.

16 Kramer 1996: 6–7.

17 Kramer 1996: 7.

ni našim spomenicima, spontano prilaze i čestitaju na izložbi, Nijemce kako zaključuju da pripadamo istome kulturnom krugu. Bila je tu i talijanska ministrica Agnelli, zatim neki koji su kod nas ljetovali, neki su pak pokazivali gdje je pogođena kupola sv. Jakova u Šibeniku...”

Uz izložbu je priredio za tisak i objavio četverojezičnu ediciju *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Europe* na hrvatskome, engleskome, francuskome i njemačkome. Sjećam se da je započinjao idejne pripreme te edicije i izložbe upravo u vrijeme kada smo zajednički osnivali Hrvatske studije 1993. Okupio je krug probranih akademika i uglednih znanstvenika. Uza nj, priloge su napisali Radoslav Katičić, Ante Rendić-Miočević, Radovan Ivančević i Josip Bratulić.

Kao potpredsjednik Međunarodne i predsjednik Hrvatske paneuropske unije pratio je pohod izložbe i govorio na njezinu svečanom otvorenju 16. travnja 1996. u palači UNESCO-a u Parizu. Uza nj su govorili i direktor Sektora za kulturu UNESCO-a Hernan Crespo-Toral i veleposlanica Vesna Girardi-Jurkić. Izložbu je potom slijedio u nekim europskim prijestolnicama i kulturnim središtima. U Beču je izložbu otvorio 2. svibnja 1996. zajedno s veleposlanikom Milanom Ramljakom i potpredsjednikom Gospodarske komore Austrije. Govorio je i na otvorenjima izložbe u Saskom parlamentu u Dresdenu 7. listopada 1997.,¹⁸ zatim u Berlinu, Münchenu, Pragu i Bratislavi 1998.¹⁹ Izložba je stigla 6.–8. lipnja 1996. i do Kaira, gdje je veleposlanik bio također jedan od zaslužnih potpredsjednika Hrvatske paneuropske unije, Daniel Bučan. U prigodi obilježavanja 25. obljetnice izložbu smo zajednički postavili i otvorili na Fakultetu hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu.

Paneuropska vizija

Tijekom triju desetljeća paneuropskoga djelovanja svojim originalnim promišljanjima političkih i društvenih pitanja dao je znatne idejne poticaje razumijevanju stvarnosti i budućnosti Europe i svijeta. Nastojao je, u raznim prigodama, na učenje paneuropskih utemeljitelja dodati nove sadržaje i vlastite poglede u suvremenom kontekstu. Inovirajući polazište, razvijao je vlastitu paneuropsku viziju, koju ću ukratko ocrtati.

Za portretiranje vizije zacijelo je razložno poći od načela. Njih je na skupu, koji je održan u povodu primanja Republike Hrvatske u Europsku Uniju 29. lipnja 2013. u Vukovaru, sažeo u osebjuni paneuropski *credo*. Riječ je o sljedećim paneuropskim načelima za koja se u djelovanju zalaže – opće dobro, dobrobit građana, solidarnost u društvu, supsidijarnost u svjetskom poretku.

„Paneuropski model zahtijevao bi da se u politiku kao cilj vrati opće dobro, a ne jedino provođenje naručaba kapitala, u gospodarstvo dobro-

¹⁸ V. Nekić 1997: 4–5.

¹⁹ Obad 1998: 13.

bit građana, a ne jedino privatna dobit, u društvo solidarnost, a ne jedino napredovanje na štetu drugih, i u europski i svjetski poredak supsidijarnost, a ne jedino sila i birokratsko, autoritarno ili totalitarno donošenje i provođenje odluka.”²⁰

Trenutak slavlja zbog ostvarenoga povijesnoga uspjeha Republike Hrvatske i posljednjega proširenja Europske Unije nije za nj bio razlog za potiskivanje istinskih problema s kojima se svijet suočava. Štoviše, bio je poticajan za otvaranje pitanja o aktualnim poteškoćama. Iskazao je zabrinutost nad nepoželjnim smjerovima razvoja Europske Unije. Njome upozorava na odgovornost koju dijelimo za sudbinu svijeta. Poput paneuropskoga utemeljitelja želi na pravednije djelovanje *probuditi Europu*.

Unatoč činjenici što je Europska Unija tvorno i institucionalno ostvarila stanovite zamisli i vizije paneuropskih idejnih začetnika, u koje drugi na početku nisu vjerovali, zaključuje kako je ona zapravo „iznevjerila njihove ideale”. To se dogodilo svođenjem uzvišenih paneuropskih vrijednosti na zajedničko tržište. U pogubnom okretu došlo je do gubitka idealizma, morala i pravoga pacifizma. Takvo tržište ne služi uvijek ljudima ni njihovoj slobodi i demokraciji. Otvara prostor grabežljivim ideologijama. Posebice je za nj odbojna ideologija o sukobu civilizacija. Raskrinkava njezinu pozadinu. Njezinu bit raspoznaje u sukobu malobrojne plutokracije s čovječanstvom i prirodom. Poseže za paneuropskim uvidima Coudenhove-Kalergija kako bi u središte vratio čovjeka, živa bića i prirodu kao svrhe, a ne kao puka sredstva.

Nizom tekstova osobito je razvijao i promišljao temeljnu ideju mirotvorstva u svijetu. Tu ključnu paneuropsku zasadu istraživao je u djelu velikih mislitelja različitih kultura. Ne propušta zamisao europskoga ujedinjenja sravniti s drugim zamislama o ostvarenju dugoročnoga mira. Uzdižući na prvom mjestu mirotvornu zadaću europskoga ujedinjenja, veliča dalekosežnost toga projekta: „Stvaranje Europske unije bio je, možda uz osamostaljenje Indije, najveći mirotvorni pothvat konfliktnoga i razornoga XX. stoljeća u svijetu.”²¹ Potvrđuje tako da je s pravom Europska Unija prije deset godina odlikovana Nobelovom nagradom za mir. Ali ne propušta za usporedbu ukazati na značenje mirotvornih ideja koje su potekle iz Indije i političkih postignuća koja su demokratski stabilizirala važan prostor u Aziji.

Za paneuropsku mirotvornu viziju istražuje različite modele ujedinjenja Europe i misliteljske uzore od XIV. stoljeća do Victora Hugoa, Lava Tolstoja, Mahatme Gandhija ili Stjepana Radića. Svaku od navedenih koncepcija razmatra i uspoređuje s postavkama Coudenhove-Kalergija. Ističe kao temeljnu zadaću programskoga spisa *Pan-Europa* iz 1923. sprječavanje novoga svjetskoga rata i osiguranje mira. Na tom je tragu ujedinjenje Europe ostvareno tek nakon Drugoga svjetskoga rata u znaku mirotvorstva i otpora protiv rata. Uz određene razlike uočava i sličnosti u indijskom i europskom mirotvorstvu. Tako za proces ujedinjavanja Europe kaže:

20 Ježić 2014: 20.

21 Ježić 2020: 32.

„Iako nije bio vođen onako snažnim etičkim i vjerskim naukom kakav je ostvarivao Mahatma Gandhi u Indiji, ... stvaranje moderne Republike Indije (prije: Indijske unije) sa (sada) 28 saveznih država i moderne Europske unije sa sada 27 (između 2013. i 2020. – 28) saveznih država na različite su, ali ipak donekle usporedive načine, bila dva najkonstruktivnija mirotvorna politička procesa u svijetu u XX. stoljeću.”²²

Za potkrjepu argumentacije poslužio se riječima Stjepana Radića te označio oslobađanje i ujedinjenje Indijskoga potkontinenta i izgradnju Europske Unije „dvjema najvećim ‘nekrvavim revolucijama’ u XX. stoljeću”.²³

Među mirotvorne velikane koji su ga inspirirali, valja ubrojiti još jednoga kojemu je veličanstven doček priredio u Hrvatskoj. Riječ je o dobitniku Nobelove nagrade za mir u godini demokratskoga preokreta 1989. – o XIV. Dalaj-lami, imenom Tenzin Gyatso. Domaćinstvo posjeta i boravka u Zagrebu i Hrvatskoj visokoga gosta od 6. do 9. srpnja 2002. pripalo je Hrvatskoj paneuropskoj uniji i predsjedniku Mislavu Ježiću. Osmislio ga je u duhu razvijanja međureligijskoga dijaloga, otvarajući prigodu hrvatskim građanima da se upoznaju s etičkim buddhističkim i općeljudskim nazorima gosta podrijetlom iz Tibeta, koji živi u Indiji. No njegova je osobita želja bila da se široj javnosti približe patnje Tibeta, ali i njihov sjaj u bogatstvu duhovne, umjetničke i prirodne baštine. Isto tako naglasio je njegovo zalaganje za mir i slobodu.

Pozdravljajući i najavljujući predavanje Dalaj lame *Etika za novo tisućljeće*, koje je održano u prepunoj dvorani Doma sportova 8. srpnja 2002., predstavio ga je kao „jednoga od najistaknutijih boraca za načela mira, slobode i duhovnih i etičkih vrednota, za kakve se i Paneuropska unija već dugo i nedvosmisleno zalaže”.²⁴ Istaknuo je Dalaj lamino zalaganje za mir, nenasilje i slobodu. Uvrstio ga je u niz velikih mirotvornih i nenasilnih boraca 20. stoljeća, stavljajući ga uz bok Mahatme Gandhija i Stjepana Radića. Naveo je riječi obrazloženja iz dodjele Nobelove nagrade za mir, u kojima su sadržani etički pogledi koji ih povezuju:

„Dalaj-lama je razvio svoju filozofiju potpunog mira i svekolikog poštovanja spram svega što živi. Njegov je zagrljaj poziv na miran suživot dovoljno širok da u njega stane cijelo čovječanstvo i sva priroda.”²⁵

U okviru geostrateških promišljanja Europe na poseban način otvara pitanje o značenju srednjoeuropskoga gledišta. Tako je u programu o „Budućnosti Europe” u okviru 30. Frauenberških europskih dana, koje je 3.–5. travnja 1998. organizirala Paneuropska unija Austrije, održao glavno izlaganje. Nakon povijesnoga uvoda ukazao je na razlike između najzapadnijega dijela Europe, koji su tvorili Britanski Imperij i Fran-

22 Ježić 2021: XLVI.

23 Ježić 2021: XLVII.

24 Ježić (ur.) 2003: 49.

25 Ježić 2021: 51.

cuska kao kolonijalno carstvo, i krajnjega istoka, koji je oblikovalo Rusko Carstvo širenjem prema Aziji. Ističe kako je Srednja Europa – s necentraliziranim zemljama s mnogim kulturnim središtima – u najvećem dijelu svoje povijesti imala različite i mnogo pozitivnije i zauzetije poglede u odnosu na europsko ujedinjenje od navedenih carstava s periferije Europe.

Pita se u tom sklopu je li povijest mogla slijediti drugačiji razvoj i ostvariti europsko ujedinjenje znatno ranije. Takve su naznake postojale u doba Svetoga Rimskoga Carstva. „To je bilo onda dok su Habsburzi vladali ne samo u Srednjoj Europi, nego i u Španjolskoj i Portugalu, a time i na objema obalama Atlantskoga oceana. U 16. st. činilo se da se počela stvarati euro-atlantska integracija.”²⁶ No zaključuje kako se povijest ipak razvijala u drugom pravcu. Englezi su uspjeli ostvariti prevlast nad morskim putovima nakon poraza Velike armade 1588. A potom se europska povijest tijekom nekoliko stoljeća umjesto u mirnom ujedinjenju zaplela u trajne sukobe između kolonijalnih sila. Na kraju je sve završilo u svjetskim ratovima 20. stoljeća.

Nasuprot centrifugalnim političkim silama zaključuje kako je stožerna zadaća Srednje Europe ostala nepromijenjena i danas. Iz nje zrače nastojanja za mirotvornom integracijom europskoga kontinenta. U tom su se pogledu paneuropski mislitelji, poglavito čelnici Paneuropske unije Richard Coudenhove-Kalergi i Otto von Habsburg, uspijevali na primjeren način postaviti prema političkim kretanjima u Europi i svijetu. Oslanjali su se u svojem širokom povijesnom razumijevanju na iskustvo Srednje Europe. Takvim su pristupom bili u prednosti pred mnogim političarima koji suvremena zbivanja promatraju uglavnom iz kratkoročnoga okvira današnjih odnosa.

U sklopu promišljanja o značenju nastojanja za integracijom Europe valja uputiti na njegovu instruktivnu usporedbu dvaju originalnih političkih mislitelja iz Srednje Europe – Stjepana Radića u knjizi *Savremena Europa* iz 1905. i Richarda Coudenhove-Kalergija u programskoj knjižici *Pan-Europa* iz 1923. Prvoga označuje kao jednoga „od očeva Hrvatske”, a drugoga naziva „jednim od očeva Europe”.²⁷ Obojica su promišljali o elementima europskoga kulturnoga identiteta i uzrocima tadašnjega kulturnoga nazatka. Tražili su izlaz iz zastoja, jedan u preporodu naroda, drugi u ujedinjenju Europe. No za obojicu je polazište bilo u filozofiji mira. Radić je u predgovoru knjizi *Naš Gandhi* Romaina Rollanda, objavljenoga u hrvatskom prijevodu 1924., uputio na engleski i američki tisak koji uspoređuje „indijski nenasilni pokret” protiv britanske vlasti s „hrvatskim mirotvornim pokretom” otpora „beogradskom militarizmu i centralizmu”.²⁸ Njega su uspoređivali s Gandhijem, a Hrvatsku s Indijom poradi neslomivosti hrvatskoga seljačkoga pacifizma. Coudenhove-Kalergi postavlja kao temeljni cilj ujedinjenja Europe postizanje mira.

Naslanjajući se na paneuropsku ideju utemeljenu na odrednici poimanja slobod-

26 Ježić 1998: 14.

27 Ježić 1994.a: 701–714. Rad je prvotno izložen na međunarodnome simpoziju „Philosophie in Mitteleuropa”, koji je održan u Međunarodnom središtu hrvatskih sveučilišta u Dubrovniku (28. travnja – 1. svibnja 1994).

28 Ježić 1994.a: 706.

de, s tom je idejnom osnovom supstancijalno povezao pitanje granica Europe. Ne radi se samo o zemljopisnom entitetu, nego i o kulturološkom identitetu iz kojega se može izvesti političko jedinstvo. Pri tom je kulturološki Europa puno širi pojam od zemljopisnoga. Jer njezini su se civilizacijski dometi proširili i oplodili u raznim dijelovima svijeta, od Sjeverne i Južne Amerike preko prostora Afrike do Australije i Novoga Zelanda. Tako je od otkrića pomorskih putova i novoga svijeta europeizacija poprimila elemente globalizacijskoga procesa.

Za poimanje zajedničke Europe bitne su kako povijesne i civilizacijske, tako i geografske i zakonodavne odrednice, kulturne i političke tečevine u najširem značenju i prepletenosti. Iz toga izvodi zaključak da se europsko ujedinjenje može primjereno graditi među narodima i zemljama Europe, koji prihvaćaju vrijednosni sklop izveden iz temeljnih prava i sloboda. Oni koji su se opredijelili za demokraciju i pravnu državu, dokazuju time da poštuju slobodu. Poziva se pri tom na Coudenhove-Kalergia, koji se zalagao za integraciju Europe do granica slobode.

No pozivanje na slobodu nije puka retorička fraza, nego stvarna orijentacija djelovanja. Skreće pozornost na činjenicu da su pojedini europski političari krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. stoljeća pali na ispitu iz poštovanja slobode. Kada je sloboda bila dovedena u pitanje u određenim europskim zemljama, nisu se ispravno postavili u njezinoj obrani. Tako su se vlade u nekim državama podijelile na zahtjevima za priznavanje prava narodima na slobodu i samoodređenje. Za nj je težnja naroda za slobodom neosporiva. Svakomu narodu treba priznati mogućnost na slobodni razvoj temeljem vlastite tradicije, kulture i napokon slobodnoga izbora. Neopravdano je takve težnje „brzopleto i lakomisleno” osuđivati „kao nacionalizam”.²⁹ A upravo su to činili određeni politički krugovi u svjetskoj politici, kako u Europskoj Uniji, tako i u ustanovama Ujedinjenih naroda.

Uz težnje za europskim ujedinjavanjem za Ježića je stoga neizostavno zauzimanje za slobodu. To je bit paneuropske vizije koja teži za cjelovitošću Europe. Poziva na to da se dostigne „ideal slobode u Europi i da granice Europe uistinu postanu granice slobode”.³⁰ Dolazeći iz Hrvatske koja je povijesno pripadala Srednjoj Europi, iskazuje uvjerenje da će sve srednjoeuropske države biti dionici europskih integracija. Šest godina nakon toga govora dolazi do novoga proširenja Europske Unije na deset novih zemalja, ponajviše upravo zemalja Srednje Europe, a za petnaest godina, nakon složena postupka pregovora, to je postigla i srednjoeuropska Hrvatska. Naglašavanje integracije Srednje Europe u Europsku uniju bilo je bitno i stoga jer je prethodna blokovska podjela sugerirala da postoje samo Zapadna i Istočna Europa, prema neeuropskim interesnim sferama.

Na osobit se način Ježić bavio pitanjima međureligijskoga dijaloga. U tom je sklopu značajan njegov poziv i organizacija posjeta Dalaj lame Hrvatskoj 6.–9. srpnja 2002. Dobitnik Nobelove nagrade za mir stigao je u Hrvatsku na svoj 67. rođen-

29 Ježić 1994.a: 706.

30 Ježić 1994.a: 706.

dan. Njegov je pohod bio značajan događaj kako u znaku mirotvornih vizija, tako i u obzoru ekumenskoga susreta i međureligijskoga dijaloga. Domaćin je organizirao susret Dalaj lame i zagrebačkoga nadbiskupa Bozanića, kao i predavanje Dalaj lame na Filozofskome fakultetu Družbe Isusove o međureligijskom dijalogu. Posjet je izazvao veliko zanimanje javnosti i sredstava javnoga priopćavanja ne samo u Hrvatskoj nego i šire. Mislav Ježić priredio je u izdanju Hrvatske paneuropske unije knjigu s kronikom posjeta i sadržajnom fotografskom dokumentacijom. U knjizi su objavljena i dva predavanja Dalaj lame na engleskom i hrvatskom jeziku.

Jedna od stožernih tema u njegovim paneuropskim razmatranjima odnosi se na europski identitet. Ishodište mu je u europskoj kulturi. Dokazuje da se Europa razlikuje od drugih dijelova svijeta upravo po tome što je tijekom tisućljetne povijesti izgradila određeni vrijednosni sustav koji Europljani uče i prihvaćaju kroz naobrazbu od djetinjstva i mladosti. U nj stavlja klasičnu naobrazbu i kršćanske vrjednote. One su univerzalne, ali ne i jedine.

Upozoravajući na važnost tih vrjednota, zaključuje kako njihovim zanemarivanjem u naobrazbi Europa teško može očuvati vlastiti identitet. Kao promatrač širokih vidika dopunjava vrijednosni sklop i drugim, prije svega istočnim svjetonazorskim pogledima. Kritički primjećuje da Europa treba dopuniti svoj vrijednosni obzor i onim zasadama koje nisu bile dovoljno naglašene u vlastitoj tradiciji. Kao primjer ističe brigu za prirodu i dobrobit životinja. Zaključuje da se samo takvim pravednim i cjelovitim pristupom vrijednostima života može ostvariti sretan život na planetu Zemlji.

„Ako se u tome smjeru razvijemo, živjet ćemo u svijetu koji će biti sretan. Ako se razvijemo u smjeru u kojem će nas naša sredstva nadvladati i u kojem će tehnologija ograničiti potrebu za ljudima i ljudska prava, živjet ćemo u nesretnome svijetu. Potrebna nam je dakle naobrazba u znanosti, tehnologiji, ali i svem što čini naš identitet. On se katkada zanemaruje i misli se da to više nije ni aktualno ni važno. Budućnost može biti i bez Europe, ali europske budućnosti bez tih vrjednota ne može biti.”³¹

Jedna od okosnica Ježićevih razmatranja vezana je za određenje specifičnoga položaja i uklopljenosti hrvatske kulture u europski identitet. O tome je govorio na obilježavanju Dana Europe u Splitu, 9. svibnja 2005. Obrazlagao je koliko hrvatska književnost i kultura pripadaju europskoj kulturi, jednako danas kao i u prošlosti. Tvrdi kako nije moguće u hrvatskoj kulturi, a uzima pri tom primjer književnosti i proširuje važenje i na područje drugih umjetnosti i duhovnoga stvaralaštva, razdijeliti europske od hrvatskih sadržaja. Na posebnom mjestu ističe mediteransku komponentu u hrvatskoj kulturi. Hrvatska ima bogatu antičku baštinu, koju preuzima od dviju vrhunskih sastavnica između kojih je smještena, a to su helenski i rimski

31 Ježić 2020: 4.

svijet, Grčka i Italija. Posebno je obilježje hrvatskoj kulturi dala i činjenica što se nalazi na razmeđu kultura, carstava i regija. Odatle potječu utjecaji koji su ju učinili iznimno „složenom, slojevitom, otvorenom i pluralističnom, a opet cjelovitom i harmoničnom”.³²

Zbog osobitoga položaja i dodira različitosti, Hrvati su tradicionalno njegovali višejezičnost, kako u leksikografiji, tako i u javnoj djelatnosti i politici.³³ Razvijali su otvorenost dijaloga, kao europski narod otvarali su se svijetu, prerađujući strane duhovne poticaje u vlastite tečevine. Zaključuje kako su se određeni

„... europski kulturni obrasci osobito naglašeno razvili ili osobito dugo održali u hrvatskoj kulturi: tamo pripadaju latinizam, pa i glagoljštvo, a i takva rasutost Hrvata, osobito intelektualaca, velikim svijetom da se te ‘rasute bašćine’ mnogi olako i odriču, a drugi je s mukom skupljaju da stvore kulturnu sliku Hrvatske.”³⁴

Uočio je još jednu bitnu okolnost u europskom karakteru hrvatske kulture. Naime, ona je u nekim elementima ostala vezana uz zajedničke europske odrednice i u vrijeme kada su pojedine europske sredine, poglavito brojniji narodi i razvijenije zemlje, krenule putem nacionalne samobitnosti u novome vijeku. Nisu se Hrvati odricali europske kulturne sastavnice ni u eksperimentalnim traganjima za vlastitim identitetom, od ilirskih, južnoslavenskih i sveslavenskih, pa sve do izolacionističkih struja. Za njega su nacionalni i internacionalni, hrvatski i europski vid kulture stoga nerazdvojni kao što su lice i naličje. Smatra stoga da će Hrvatska svojim približavanjem Europskoj Uniji moći bolje predstaviti svoju kulturu i svojim bogatim stvaralačkim nasljeđem dati prinos „i cjelini europske kulture”.³⁵ Na pravom je mjestu, upravo u Dioklecijanovu, Dujmovu i Marulićevu Splitu, mogao primjerima posvjedočiti europske značajke hrvatske kulture.

Umjesto zaključka

Sažimanjem nalaza iz razloženoga pregleda paneuropskih stajališta može se, na kraju, doći do nekoliko temeljnih nazora koji iznose na vidjelo skicu za portret njihova autora. U njima se ocrtava životna filozofija Mislava Ježića.

Vizija koju prihvaća i dalje razvija u vlastitim tumačenjima, sadrži univerzalna humanistička obilježja. Pogledi su usmjereni na sve ljude kao ravnopravnu braću u jednom i zajedničkom svijetu. Poštuju se sva ljudska bića u njihovim individualnim

32 Ježić 2020: 4.

33 Hrvatska leksikografija tijekom više stoljeća njeguje višejezična izdanja rječnika od Fausta Vrančića preko Joakima Stulića do Tomislava Ladana. O višejezičnosti u politici v. moj članak "Mehrsprachigkeit in der europäischen Politik. Vergleich des Kroatischen Parlaments 1861 und 2020".

34 Ježić 2020: 4.

35 Ježić 2005: 42.

jedinstvenostima i skupnim pripadnostima, u punom ljudskom potencijalu i dostojanstvu. Naglašuje sveopću brigu za ljude, kako u blagostanju, tako i u nuždi.

Prema uzoru na utemeljitelja Paneuropskoga pokreta Richarda Coudenhove-Kalergija, za kojega je na više mjesta isticao da je od oca primio europski i kršćanski, a od majke buddhistički i azijski odgoj, Mislav Ježić i sam traga za onim što povezuje njegov zapadni i kršćanski habitus s drugim vjerskim i etičkim vrjednotama koje imaju sveopće važenje. Osobito se nadahnjuje izvorima indijske duhovnosti koju proučava.

Kako u filozofiji, tako i u proučavanju mitskih i religijskih tradicija, razvijao je poredbeni pristup. Zagovornik je međureligijskoga dijaloga i međusobnoga približavanja kultura. Zauzima se za interkulturalni dijalog u kojem pojedine kulture ne gube mogućnost vlastita iskazivanja.

Iz kršćanstva i buddhističke tradicije poglavito je baštiniio suosjećanje s onima koji pate, s nejakima i siromašnima. Kao što se Krist obraća svojom porukom spasenja običnim ljudima, siromašnima i potlačenima, tako je i u buddizmu oplemenjivao svoja stajališta solidarnošću s onima koji trpe, a to nisu samo ljudi.

Zapadni antropocentrizam nastoji dopuniti odgovornošću ljudi za sva bića. Prihvaćajući utjecaje istočnih filozofija, promatra cjelinu života. Oduševljen je onima koji su u svojim porukama obraćali pažnju i poštovanje prema svim živim bićima. Pronalazi takve i u zapadnoj kršćanskoj tradiciji, od pustinjaka i Franje Asiškoga do Alberta Schweitzera, Fritza Jahra i poruka pape Franje u enciklici *Laudato si*. Zauzimanje za očuvanje prirode, biljnoga i životinjskoga svijeta, klime i planeta Zemlje postavlja i među paneuropska načela.

Paneuropsku viziju u osnovi je najsnažnije prigrlio radi stožerne ideje mira i nenasilja. Nadahnut je vizionarima koji su propovijedali mir i znali se za nj dosljedno zauzimati. Mahatma Gandhi jedan je od veličanstvenih uzora, više vizionar nego političar. Ali je postigao i te kakav politički učinak u Indiji i diljem svijeta. No, ne pristaje, kao ni Gandhi, na bilo kakav mir kojim bi se potiskivala istina. Traži mogućnosti uspostave pravednoga mira, u kojem se dostojanstvom ne trguje.

Istina je ono što su kazali, kada je biran za predsjednika Hrvatske paneuropske unije, da nije političar od karijere. Koliko mi je poznato, nije pripadao nijednoj političkoj stranci. Po pozivu je sveučilišni profesor, po statusu je akademik. Ali iz opisanoga je posve jasno da je i te kako političan. Riječ je o politici u najplemenitijem značenju te riječi, djelovanju za dobro zajednice. Dokazao je svojom filozofijom i djelovanjem da je nadasve zauzet za ljude, da voli sva bića, i da je predan općem dobru. Istinska se politika zasniva na plemenitim vrijednostima i ciljevima, oni čovjeku daju snagu. A nju najuspješnije provode zatočnici plemenitih vizija.

Popis literature

- BARIŠIĆ, Pavo 2021. Mehrsprachigkeit in der europäischen Politik. Vergleich des Kroatischen Parlaments 1861 und 2020. *Zeitschrift für Kultur- und Kollektivwissenschaft* 7 (2): 139-164.
- DEMMERLE, Eva 2011. *Das Haus Habsburg*. Predgovor Otto von Habsburg. Rheinbreitbach: H. F. Ullmann.
- JEŽIĆ, Mislav 1984. Raznolikost jezičnih ustroja i jezično poimanje svijeta. Herder, Humboldt, Sapir, Whorf. *Filozofska istraživanja* 10 (3): 373-395.
- 1989. *Mišljenje i riječ o bitku u svijetu. Filozofsko-filološki ogledi*. Biblioteka Filozofska istraživanja 20. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo.
- 1993. Vedski model svijeta. *Filozofska istraživanja* 50 (3): 599-608.
- 1994. Kronika rada Hrvatske paneuropske unije od 1991. do 1994. godine. *Paneuropa Croatica* 1 (god I): 3-7.
- 1994.a Dva srednjoeuropska pristupa Europi: Stjepan Radić 1905. i Richard Coudenhove-Kalergi 1923. *Filozofska istraživanja* 55 (4): 701-714.
- 1998. Europa sa srednjoeuropskog gledišta. *Glas Paneurope* 10 (god. III): 13-16.
- (ur.) 2003. *Dalaj-lama u Hrvatskoj 6.-9. srpnja 2002. / The Dalai-lama in Croatia 6th-9th July, 2002*. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija.
- 2005. Hrvatsko kulturno nasljeđe u europskom kontekstu. *Glas Panerupe* 19-20 (god. X): 38-42.
- 2009. Izvješće o prvoj međunarodnoj konferenciji Paneuropske unije Srbije u Beogradu. *Glas Paneurope* 24 (god. XIV): 40-41.
- 2011. Izlaganje na okruglom stolu „Perspektive Hrvatske u Europskoj uniji”. *Glas Paneurope* 26 (god. XVI): 64-66.
- 2013. Paneuropski model za Europsku Uniju – Hrvatska u Europskoj Uniji. Izlaganje na međunarodnoj konferenciji. *Glas Paneurope* 29 (god. XIX): 19-21.
- 2020. Dodatak – četvrt stoljeća poslije. *Hrvatska u srcu Europe. Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske*: 31-32. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu / Hrvatska paneuropska unija.
- 2020.a Govor na svečanom otvaranju konferencije „Ishodi izbora za Europski parlament” 2019. i izbori pred Europskom Unijom: Prema predsjedanju Hrvatske u Vijeću Europske unije. *Glas Paneurope* 35 (god. XXV): 2-4.
- 2021. Interview: Kroatiens Weg heißt Paneuropa. *Paneuropa-Deutschland* 1 (Jahrgang 44): 16-19.
- 2021.a Proslov. Mahatma Gandhi i Stjepan Radić. U: ROLLAND, Romain. *Naš Gandhi*: V-CVIII. Zagreb: Hrvatsko indijsko društvo.
- KRAMER, Fredi 1996. Izložba hrvatske kulture u postavi HPEU. *Glas Paneurope* 2 (god. I): 6-7.
- NEKIĆ, Nevenka 1997. Ljudi koji su stvarali Hrvatsku: Ivona Dončević. *Glas Paneurope* 7 (god. II): 1-2.
- 1997.a Dresden. *Glas Paneurope* 8 (god. II): 4-5.
- 2015. Ivona Dončević (1917.-2014.). In memoriam. *Glas Paneurope* 30 (god.

- XX): 86.
- OBAD, Željko 1998. Uspjesi naše izložbe „Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske”. *Glas Paneurope* 11 (god. III): 13.
- PLENKOVIĆ, Andrej 2014. Izlaganje na tribini zastupnika EPP-a u Europskom parlamentu „Europska Unija uoči općih izbora za Europski parlament”. *Glas Paneurope* 29 (god. XIX): 49–50.
- POSSELT, Bernd 2011. Izlaganje na okruglom stolu „Perspektive Hrvatske u Europskoj uniji”. *Glas Paneurope* 26 (god. XVI): 70–73.
- 2019. Intervju: Hrvatska igra veoma pozitivnu ulogu u Europskoj uniji. *Nacional* 1123. Pretisak 2020: *Glas Paneurope* 35 (god. XXV): 60–62.
- SKUPINA AUTORA 2015. *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
1999. Festival komorne glazbe. *Glas Paneurope* 13 (god. IV): 16.

Abstract

The paper presents the achievements of Mislav Ježić within the scope of Pan-European activities and outlines his Pan-European vision. In the introduction, the author looks back at scientific and professional collaboration with a fellow philosopher. He then points out the significant achievements of the founder and president of the Croatian Pan-European Union. Paper focuses further on Ježić's role and activities in the International Pan-European Union. It points to the importance of his ideas related to the policy of peace and unification and to the significant promotion of European culture and values. It summarises at the end a distinctive draft of his Pan-European vision. In a special way, this vision emphasises the universal humanistic dimension, the search for universal ethical values, interreligious dialogue, interculturalism, compassion and solidarity with those who suffer, a holistic view of the life, responsibility for all living beings and the destiny of nature. It advocates non-violence and righteous peace, truth and human dignity. Although Mislav Ježić is not a career politician, but an university professor and a fellow of the Croatian Academy of Sciences and Arts, the conclusion is that the dedicated work of Mislav Ježić on the realisation of the Pan-European vision confirms his political nerve. It is about politics in the noblest sense of the word, working for the good of the community. He proved with his philosophy and works that he is above all particular interests and that he is committed to the common good. True politics is one that is based on noble values and goals, on serving people and ideals. It is most successfully carried out by such proponents of noble visions.

Otto von Habsburg i Mislav Ježić, sugovornici među francuskim academicima, dva usporedna sjećanja

Sažetak

Akademik Mislav Ježić, osim po svojoj znanstvenoj vokaciji i znanstvenim ostvarenjima, prvenstveno u filologiji, lingvistici, indologiji, kao i filozofiji, široj je javnosti poznat i kao osoba iz sfere znanosti koja se profilirala u proeuropskim nastojanjima za Republiku Hrvatsku. Neizbježno se njegov lik povezivao s onim Otta von Habsburga, koji je bio dugogodišnji predsjednik Paneuropske unije. Za „trokut”, koji je u ovom članku omogućen, zaslužni su francuski akademici. Riječ je o dvama usporednim sjećanjima autora članka na sugovornike Otta von Habsburga i Mislava Ježića. Dva su temeljna događaja. Prvi su govori Otta von Habsburga i autora članka, u Palači Akademije u Parizu, u njezinoj glavnoj, svečanoj dvorani, *sous la Coupole*, održani 23. listopada 2007. godine, u okviru jedinstvenoga zasjedanja, koje je obilježilo snažnu želju za nužnošću suradnje europskih akademija, uza svečanu godišnju skupštinu pet akademija u sastavu *Institut de France*, s temom *Nacionalni identiteti i univerzalnost duha*. Drugi je događaj s govorima akademika Mislava Ježića i autora članka, u Palači Akademije u Parizu, u njezinoj velikoj sjedničkoj dvorani, 4. prosinca 2012., u okviru *Međuakademijskoga susreta „Francusko-hrvatske akademijske veze tijekom vremena”* između dviju od pet francuskih nacionalnih akademija (*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, *Académie des Sciences*) i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Uvod

Akademik Mislav Ježić, osim po svojoj znanstvenoj vokaciji i znanstvenim ostvarenjima, prvenstveno u filologiji, lingvistici, indologiji, kao i filozofiji, široj je javnosti poznat i kao osoba iz sfere znanosti koja se profilirala u proeuropskim nastojanjima za Republiku Hrvatsku, osobito zahvaljujući svomu angažmanu u Paneuropskoj uniji; bio je predsjednikom Hrvatske paneuropske unije od 1991. do 2003. (zatim počasnim predsjednikom i ponovo aktivnim predsjednikom od 2016.), te se stoga neizbježno njegov lik povezivao s likom Otta von Habsburga, koji je bio dugogodišnji predsjednik Paneuropske unije i koji je, štoviše, utjelovljavao europsko lice nacionalnih država, pa tako i onih koje su iza Drugoga svjetskoga rata bile ostale iza željezne zavjese. Isto je bilo i s Hrvatskom u trenutku osamostaljivanja od Jugoslavije

i u godinama koje su slijedile, a bile su popraćene krvlju nametnutoga rata i trnjem teških pregovora o pridruživanju Europskoj uniji. U to je burno vrijeme Otto von Habsburg imenovao Hrvata Mislava Ježića 1995., zbog njegova dotadašnjega rada, za “prvoga potpredsjednika” Međunarodne paneuropske unije i tri “druga potpredsjednika” *ex aequo*, od kojih je jedan bio Englez (Sir Tom Normanton), drugi Francuz (bivši ministar Michel Habib Deloncle) i treći Nijemac (Ingo Friedrich, član, kasnije potpredsjednik Europskoga parlamenta). Mislav Ježić ostao je potpredsjednikom Međunarodne paneuropske unije kroz sve kasnije izbore do danas. To mu je omogućilo da napravi mnogo toga što inače ne bi mogao, pa tako već 1996. i izložbu o hrvatskoj kulturi u Europskome parlamentu.

Premda nisam bio članom ni sudionikom toga dragocjenoga puta koji je ostvarivala Paneuropska unija, s obzirom da sam bio na svoj način i u dvama segmentima, znanstvenom i diplomatskom, angažiran na europskom putu, za koji sam se bio opredijelio od svojih studentskih dana, a na kojem je Hrvatska, po mom uvjerenju, odavno bila, premda se u formalnom smislu na nj postavila tek krajem drugoga i početkom trećega milenija, učinilo mi se prikladnim u ovom prilogu u čast Svečara evocirati neka sjećanja i neke činjenice koje me povezuju s dvama protagonistima, od kojih nam je jedan blizak, među nama, akademik Ježić, dok je drugi bio predodređen da bude jako visoko, Njegovo carsko i kraljevsko Visočanstvo Otto von Habsburg, a postao je tako blizak tolikim narodima, osobito, srednje i istočne Europe, pa tako stjecajem okolnosti, ako se smijem tako izraziti, i meni, u mojim dvama, već spomenutim, profesionalnim segmentima.

Konačno, da otkrijem i kako je ovaj „trokut”, makar na ovom papiru, omogućen: za to su zaslužni francuski akademici. Dakle, riječ je o dvama usporednim sjećanjima na moje sugovornike Otta von Habsburga i Mislava Ježića, među francuskim akademikima. Dva su temeljna događaja koja naviru u sjećanjima, dok su, naravno, s njima povezani mnogi drugi, od kojih ćemo nekoliko njih spomenuti.

Glede moje europske „legitimacije”, a da bih opravdao relaciju s dvama protagonistima, naveo bih dva pogleda, jedan vezan za znanost, drugi za diplomaciju. Za znanost: akademik Jean Leclant, čelnik moje francuske akademije *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, u predgovoru za moj Zbornik prije deset godina, napisao je rečenicu koja me istinski počastila:¹ „Emilio Marin doista se ističe rijetko viđenom srećom u tolikim disciplinama, koje inače, svaka za sebe, već tvore cjelinu u sebi – arheologija, povijest, epigrafijska, filologija, povijest umjetnosti, muzeologija, da se zadržimo samo na najvažnijim.” Za diplomaciju: Hanna Suchocka, veleposlanica Poljske pri Svetoj Stolici i članica Papinske akademije za društvene znanosti, uočila je moje „snažno uvjerenje o jakoj europskoj ukorijenjenosti Hrvatske, jako uvjerenje o velikoj nepravdi koja se dogodila Hrvatskoj, da je jedno tako dugo razdoblje bila ostala izolirana od Europe”, te da „držim prirodnim nazočnost Hrvatske u Europskoj

1 Leclant 2009/2011.

uniji” kao i „veliki ponos poradi neizmjerne europske baštine Hrvatske”.² Francisco Vázquez y Vázquez, veleposlanik Španjolske pri Svetoj Stolici, napisao je kako s mojim veleposlanstvom „nema ni najmanje sumnje da su hrvatski interesi dobro branjeni”, ali da „veleposlanik Marin širi pogled i prema međunarodnim događajima poput pada Berlinskog zida, prema Mediteranskoj uniji ili prema europskom identitetu, što zapravo postaje polazište za vrlo zanimljive političke analize.”³

Okvir našega „trokuta”

Institut de France, Francuska akademija znanosti i umjetnosti, recimo to tako hrvatskim terminom, bez obzira što se to tako ne kaže u Francuskoj, institucija je koja je utemeljena francuskim ustavom 22. kolovoza 1795. sa zadaćom da „skuplja otkrića i usavršuje umjetnost i znanost”. Tijekom svoje više od dvaju stoljeća duge povijesti mijenjala je ustrojstvo, broj i sastav razreda, odnosno akademija. Današnji sustav – u okviru Instituta – od pet akademija čine *Académie française*, koja nema vanjskih, stranih članova (jedna od prvotnih zadaća *Académie française* jest da skrbi o francuskom jeziku), te četiri akademije koje imaju nacionalne i inozemne članove, te zapravo predstavljaju pojedine akademijske razrede: *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (humanističke znanosti), *Académie des Sciences* (fundamentalne, prirodne znanosti), *Académie des Beaux-Arts* (umjetnosti) i *Académie des Sciences morales et politiques* (društvene znanosti).

U Akademiji ima, ne samo velikih pisaca, znanstvenika i umjetnika, već doista i mudrih ljudi, koje uvijek možemo slijediti. Tako je to u akademijama bilo od grčkih vremena. Ne vrijedi se stoga, slučajno, poslužiti riječima Jacqueline de Romilly, koja je bila članica i *Académie française* i *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* (poneki su naime akademici članovi dvije od pet akademija), o odnosu jezika i slobode. Jacqueline de Romilly isticala je kako je u političkoj domeni evidentno da se svaki građanin mora snalaziti u tekstovima i zakonima; on mora znati razlučiti lažnu propagandu od ozbiljnih argumenata, znati što doista različiti kandidati žele predstaviti, te znati u tijelima kojima pripada objasniti svoje zahtjeve ili želje. Dobro vladanje jezikom, naglašivala je, jest zdrava praksa demokracije. Kada je u Ateni u 5. st. pr. Kr. zaživjela demokracija, ubrzo su procvjetale retoričke i jezične škole.

Međutim, što nam danas znači retorika? Znamo li nešto o tome kako bi trebali zvučati govori? Autoritet, kojega smo imali na tom polju, Ivo Škarić, ovako je napisao: „Govorništvo je alat demokracije. Demokracije ne može biti bez govorništva, ali i obrnuto – demokracija pogoduje razvoju govorništva.”⁴ U govorima se zrcali ne

„ona stvarna povijest, nego povijest riječi koje stvarnu povijest osvjetljavaju, obrazlažu i često idu korak ispred nje. Iz te povijesti go-

2 Marin 2009: 93.

3 Marin 2009: 88.

4 Zadro 2001: X.

vora vidi se i nepovijesnost ljudske naravi, vidi se kako su načini rasuđivanja jednaki, kako su ljudski problemi isti, kako su emocije iste i kako pronalaženje riječi i njihovo djelovanje ostaju uglavnom nepromijenjeni.”⁵ „Govore treba čitati kao što redatelj čita dramski tekst ili kao što dirigent čita note. Napisani govori samo su dio govora, poput riječi nekog napjeva. (...) Tekst govora daje samo naznake nekog govorničkog događaja.”⁶

U govoru Ivana Supeka, predsjednika Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u Zagrebu, 26. lipnja 1992., prigodom svečanoga proglašenja novih članova Akademije, prvih nakon međunarodnoga priznanja Hrvatske i njezina ulaska u Ujedinjene narode, ističe se znakovita rečenica:⁷ „Naše je jedino oružje riječ, ali i to oružje može biti oštro.”

Govori von Habsburgov i moj

U palači Akademije u Parizu, u njezinoj glavnoj, svečanoj dvorani, *sous la Coupole*, održano je 23. listopada 2007. godine jedinstveno zasjedanje obilježeno snažnom željom za suradnjom europskih akademija (iz Zagreba je sudjelovao u ime Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti akademik Franjo Šanjek); zato je tema toga zasjedanja bila *Akademije u Europi u 21. stoljeću*. Međutim, s druge strane, Francuska je djelotvorno demonstrirala takvu opredijeljenost dajući, po prvi put u svojoj povijesti, riječ svojim redovitim stranim članovima u toj, gotovo obrednoj, sjednici, godišnjoj skupštini Akademije, koja se održava uvijek krajem listopada. Tema pak te skupštine bila je *Nacionalni identiteti i univerzalnost duha*.

Kako zbog svojih godina, tako i zbog svoje biografije, osobito je znakovit bio izbor govornika iz petoga razreda: Otta von Habsburga. Međutim, nije manje bitno naglasiti i to kako je ta svečanost vrhovništvu Akademije poslužila i za naglašeno iskazivanje bliskosti s papom Benediktom XVI.: prigodni glazbeni program, u svezi s biskupijom Passau, u kojoj je – nije bilo propušteno naglasiti – rođen naš bratim Benedikt XVI., emotivno je ponio izabrano slušateljstvo. Papa je, naime, kao kardinal Ratzinger 1992. bio izabran za člana petoga razreda / Akademije za društvene znanosti (*Académie des sciences morales et politiques*).

U toj prigodi, bio sam – tada hrvatski veleposlanik pri Svetoj Stolici – određen da, u ime drugoga razreda / Akademije za humanističke znanosti (*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*), održim prigodni govor *Seoski župnik i nobelovac naspram povijesti ili izazovni ulog Europe i Sredozemlja*. Taj je govor odmah bio

5 Zadro 2001: XII.

6 Zadro 2001: XIII.

7 Zadro 2001: 380.

objavljen, u skraćenoj verziji, u pariškom dnevniku *Le Monde*.⁸ Potom je integralno, na originalnom, francuskom jeziku, bio objavljen tri puta: dvaput u izdanjima Francuske akademije,⁹ te jednom u Hrvatskoj.¹⁰ U hrvatskoj je inačici bio objavljen u okviru moje knjige *Upoznao sam dva pape*, u Zagrebu.¹¹ Kako je ta knjiga doživjela svoje prvo izdanje na talijanskome jeziku, tako je taj govor bio objavljen i na talijanskom,¹² a potom i na poljskom, u okviru poljskog izdanja moje knjige.¹³ U jednoj drugoj prigodi u Hrvatskoj, nakon jednoga uvoda, prvi se put, na jednom mjestu, objavljuje govor u francuskom izvorniku i u hrvatskome prijevodu zajedno.¹⁴

Ono što je bilo najdojmljivije i što je izazvalo spontane kuloarske reakcije mnogih akademika nakon pet održanih govora, bio je nebitan, ali ipak očit uvid da su dva od pet govornika bila Hrvati. Naime, dok je to bilo očito pa i najavljeno za mene, svima je bilo iznenađenje kad se u svom govoru Otto von Habsburg, na neki način, definirao Hrvatom, rekavši da ima četiri državljanstva: austrijsko, njemačko, mađarsko i hrvatsko.¹⁵

Zapravo, Habsburg je na svojoj životnoj sudbini, kako se je tako sam izrazio, savršeno oprimirao odgovor na pitanje koje je bilo naslov njegova govora izrečenoga sa slavne govornice pod kupolom uz Seineu nasuprot Louvreu: *Što ima univerzalnoga u europskom duhu?* Objašnjenje je dao u istom dahu sa svojim navedenim izricanjem četiriju državljanstava: kazao je da je imao i tri materinska jezika, i to sljedećim redom, prvo, njemački, potom francuski, konačno mađarski. I iz toga je zaključio da se povijest čini posredstvom nas, ljudi. A ljudi s dobre strane znaju da se treba staviti u službu povijesti čim se misli da se ide pravim putem.

Pozivanje na ljude s dobre strane, kako bih preveo Habsburgov izraz *les hommes de bien*, učinilo mi se analogno onomu što sam i ja htio kazati posegnuvši za primjerkom iz „moje” Narone:

„Bariša Ereš, u svojoj kući-kuli u Naroni, uklesao je na nadvratniku 1825., na hrvatskom, navod iz znamenita Govora na gori Isusa Krista, u kojem je određen odnos između srca i duha: *Dobar čovjek, iz dobre riznice svoga srca, iznosi dobro, a zao čovjek, iz zle riznice, iznosi zlo, jer mu usta govore onim čega je prepuno srce* (Lk 6, 45). Dozvolite mi još da, kao veleposlanik Republike Hrvatske pri Svetoj Stolici, dometnem i kako je naš *confrère* Joseph Ratzinger, uoči preminuća Ivana Pavla II. i svog izbora na rimsku biskupsku katedru, u Subiacu, 1. travnja 2005. kazao kako su nam potrebne osobe kojima je razum prosvijetljen Bož-

8 Marin 2007a: 27.

9 Marin 2007b; Marin 2008.

10 Marin 2007c.

11 Marin 2009: 71–80.

12 Marin 2008a: 67–74.

13 Marin 2011: 79–87.

14 Marin 2017.

15 Marin 2008: 139.

jom svjetlošću i kojima Bog otvara srce, tako da ono može otvoriti druga srca, dok im pak razum može govoriti drugima (Ratzinger 2005: 28).”

Habsburg je naglasio da će put dobra bit put dug te da ulogu akademija i saveza misaonih muževa i žena vidi u trasiranju toga puta.¹⁶ Europske ideje supsidijarnosti i federalizma smatra ključnima, ali da one zažive, trebat će dugo; rabi onaj znakoviti izraz francuskoga povjesničara Fernanda Braudela i francuske škole Anala *la longue durée*.¹⁷ Drži da će kulturni faktori ujediniti Europu, ali i to u dugom tijeku: *dans la longue durée*.¹⁸ Europa, po njem, ima dvije bitne poruke, onu da je vjera imanentna vrlo velikomu broju osoba i onu o pravima čovjeka, koja su utemeljena na činjenici da su ljudi Božja stvorenja.¹⁹

Otto von Habsburg započeo je svoj govor evocirajući uspomenu na papu Ivana Pavla II. s naglaskom da je bio jedna od najvažnijih osoba naše epohe, ističući posebno njegovu ulogu u priključenju nekadašnje istočne Europe, odnosno, kako je s pravom precizirao, srednje i istočne Europe, slobodnomu Staromu kontinentu.²⁰ Inače, u cijelom govoru zapravo elaborira da nema suprotstavljanja između zdravoga partikularnoga i univerzalnoga. Isto sam drugim riječima i s drukčijom argumentacijom iz svoje specifične prakse i ja kazao, istovremeno ukazujući na istu važnost Ivana Pavla II., na koju je pokazao i Habsburg:

„Da univerzalni znanstveni duh nije u suprotnosti s nacionalnim identitetom, dopustite da progovorim vlastitim primjerom organizatora XIII. Međunarodnoga kongresa za starokršćansku arheologiju Split – Poreč 1994. u trenutku rađanja Hrvatske, nove nezavisne države u Europi, koja je bila obdarena jakim nacionalnim identitetom. U teškim okolnostima, 400 kongresista pristiglo je iz 28 zemalja. Znanost nema granica, i čak u ratno vrijeme trajnost je znanstvenoga rada jamac za budućnost. Djelujući tako, nađemo se pred samim korijenjem naše kulture, shvaćenom u širokom smislu europske kulture. Upravo je Ivan Pavao II. govorio diplomatima 1981. kako postoji jedan osnovni suverenitet društva i to u nacionalnoj kulturi, koja predstavlja stabilni element ljudskoga iskustva i perspektive razvoja (*Jean-Paul II et la famille des peuples*, Cité du Vatican, 2002., str. 61).”

Tu odmah mogu dometnuti kako je spomenuti kongres, odnosno njegova tema, poveznica i s Habsburgom, kojemu sam za njegova posjeta Arheološkomu muzeju u Splitu 8. prosinca 2003. poklonio komplet Radova toga kongresa, i s akademikom

16 Marin 2008: 138.

17 Marin 2008: 135.

18 Marin 2008: 137.

19 Marin 2008: 136.

20 Marin 2008: 134.

Ježićem, koji je i sâm u drugom kontekstu, ali u istom vremenu i s istom tematikom postao protagonist jedne prohrvatske akcije.

Otto von Habsburg snažno je naglasio ulogu Sredozemlja, koja je nužna u susretu triju velikih monoteističkih religija: judaizma, kršćanstva i islama, uz zanimljivu opasku da su one tu i rođene, dakle, da su bile lokalne, s malim dosegom, prije nego što će postati nositeljice svjetske uloge.²¹ Zanimljiva je i zamjedba da propali totalitarnistički sustavi nisu nikad proizveli ljepotu, jer da je ljepota vezana ne uz materiju, nego uz duh, i to duh nevezano od toga je li on židovski, kršćanski ili muslimanski.²² U svom sam pak govoru bio blizak toj misli ustrajući na tom da se odnos srce – duh/razum, preko odnosa pojedinačno – opće i proživljeno – proučeno, prenosi na odnos Europa – Sredozemlje.

U zaključku svoga govora Habsburg je rekao kako je za nj svojevremeni izbor za francuskoga akademika bio od presudne važnosti i za njegovo društveno i političko djelovanje, koje je procijenio da je najprikladnije njegovim idejama, a to je kroz Europski parlament. Naime, 1978., kad je želio biti izabran u Europski parlament, trebalo mu je njemačko državljanstvo, a da ne izgubi austrijsko, i to je bilo ostvareno upravo zahvaljujući preciznom njemačkom pravilu o iznimkama, a tu je iznimku dopustilo članstvo u glasovitoj, svjetski renomiranoj, Akademiji.²³ Ta se izjava poklapa i s pojedinostima u Habsburgovoj neslužbenoj, ali *de facto* autoriziranoj biografiji, o čem ćemo malo poslije.

Govori Ježićev i moj

Drugi je događaj, koji zauzima stožerno mjesto u ovim usporednim sjećanjima, onaj s govorima akademika Mislava Ježića i mojim, u Palači Akademije u Parizu, u njezinoj velikoj sjedničkoj dvorani, 4. prosinca 2012., u okviru *Međuakademijskoga susreta „Francusko-hrvatske akademijske veze tijekom vremena”* između dviju od pet francuskih nacionalnih akademija (*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, *Académie des Sciences*) i Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti.

Na neki način, moj je prethodni pariški govor o kojem je bilo riječi, u istoj prigodi s Ottom von Habsburgom, imao svoga sljednika u mom nastupu, u istoj Francuskoj akademiji, nekoliko godina poslije, u okviru navedene zajedničke sjednice s Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti.²⁴ A ta je pak imala svojevrzne sljednice u dvjema znanstvenim konferencijama, koje su potom bile održane – i njihovi radovi objavljeni – u Parizu²⁵ i u Zagrebu, ova potonja mnogo duguje i zauzimanju

21 Marin 2008: 137.

22 Marin 2008: 138.

23 Marin 2008: 139.

24 Marin 2013.

25 Gros, Marin i Zink 2015.

akademika Ježića.²⁶

I naš čelnik, nasljednik uvodno citiranoga Jeana Leclanta, Michel Zink, koji je, osim što je član *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, član je i *Académie française*, na inauguraciji simpozija o Augustu, njegovoj epohi i Augusteumu Narone, ne samo da je objasnio genezu toga znanstvenoga skupa i stožernoga mjesta koji u tom obilježavanju dvije tisuće godina od smrti cara Augusta ima Augusteum Narone,²⁷ već je i najavio novi skup o francusko-hrvatskim projektima, ne zaboravljajući da je prije samo dvije godine održan u Parizu, također, navedeni međuakademijski susret dviju akademija, tj. francuske i hrvatske.²⁸

Na *Međuakademijskom susretu* u Parizu akademik Mislav Ježić iznio je dojmljiv *Hommage Ruđeru Josipu Boškoviću*, koji je i objavljen u navedenoj prigodnoj dvojezičnoj publikaciji Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, koje je on bio suurednik, na izgovorenem francuskom jeziku i na hrvatskom.²⁹

U svom sam pak govoru, u jednom njegovu dijelu, i ja zborio o Boškoviću, ali pod drukčijim svjetlom, tretirajući ga zajedno s Anzelmom Bandurijem i don Franom Bulićem, svom trojicom u relaciji prema francuskim academicima, tako da su naša izlaganja bila komplementarna, bez izrazitih dodirnih točaka, skladno su se nadopunjavala, premda u tom smislu nismo imali, koliko se sjećam, nikakav dogovor. Svoj sam govor zaključio riječima:³⁰

„Svaki od tri velikana ponaosob pruža nam kristalnu kuglu s više mogućih lica koja nas uči svjedočiti o uvjerenju koje daje graditeljsku snagu: svjedočiti bilo u Parizu bilo u Hrvatskoj, kao građanin svijeta, kao član ovog parlamenta znanstvenika, koji nam pruža, danas, također, sjajan spektakl republike znanja.”

Mislav Ježić pronicljivo je opazio da se je Bošković:³¹

„u istraživanjima, s jedne strane, uvelike posvetio teoriji, filozofiji prirode, da okuša granice našega uma, a s druge, konstrukciji instrumenata da poveća točnost promatranja našim osjetilima. Ipak, svoje zaključke nije smatrao apsolutnom istinom nego nekom relativnom istinom.”

Ježić je napomenuo kako Bošković:³²

„da izbjegne proturječnost s fizičkim determinizmom, postulira da

26 Marin, Šanjek i Zink 2016.

27 Gros, Marin i Zink 2015: 130; odnosno *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (CRAI) 2014*, novembre-décembre, fasc. IV, Paris, 2014., str. 1766.

28 Gros, Marin i Zink 2015: 131; CRAI 2014: 1767.

29 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 39–47.

30 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 37.

31 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 40.

32 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 42.

duša ne proizvodi nijedno gibanje u nekoj točki tvari (*materiae punctum*), a da ne proizvede jednako gibanje sa suprotne strane. Tako ni slobodna gibanja ne remete zakon akcije i reakcije u prirodi. Jedino u Stvoritelju Bošković vidi apsolutnu slobodu u kojoj on određuje beskrajne nizove uzroka i učinaka u stvorenoj prirodi.”

Nakon prikaza glavnih dosega Boškovićevega istraživanja, Ježić će naglasiti:³³

„Usprkos univerzalnosti interesa, Bošković je uvijek ostao suzdržan i skeptičan u pogledu na ono što možemo spoznati. Spoznati možemo samo pojave, ali bit, suština nam uvijek izmiče. Skepticizam ga nikada nije priječio da proširuje naše spoznaje u svim smjerovima. No, iako postulira determinizam u svijetu pojava, uvijek je svjestan ponora našega neznanja i otvara se onomu što nadilazi nama dostupne pojave.”

Ježić je zaključio izravnim obraćanjem instituciji s čije govornice nastupa, i to pod Corneilleovim pogledom (koji je i sâm, veliki pisac, kojega Francuzi drže za onoga koji je svijet uputio u važnost francuskoga jezika, iskusio stranputice izbora u akademiju, da bi jednom, trijumfalno izabran, postao njezin dekan po izboru):³⁴

„Vaša je Akademija znanosti u Parizu, svojom otvorenošću velikim znanstvenicima, čak i kad su se njihovi pogledi međusobno suprotstavljali u svoje vrijeme, pokazala svoje dostojanstvo nepristranošću i poštovanjem izvrsnosti u znanostima. Ona se može jednako toliko ponositi time što je imala među dopisnim članovima Ruđera Boškovića koliko i time što je imala među francuskim članovima znanstvenike poput d'Alemberta i drugih velikana usporedive izvrsnosti.”

Poslije predavanja, gospođa *secrétaire perpétuel* Razreda za prirodne znanosti (*Académie des Sciences*) Catherine Bréchnignac rekla je Mislavu Ježiću: „Sada nakon Vašega izlaganja postalo mi je posve jasno zašto trebamo biti ponosni da je Bošković bio član naše Akademije, vrlo ste to jasno iznijeli.“ A Ježić je odgovorio: „Kako prirodne znanosti nisu moje područje, morao sam se jako potruditi da to sam jasno razumijem pa sam zato, nadam se, jasno i izložio.“ A ona mu je rekla: „Vi baš nalazite načina kako da budete skromni!“

Univerzalnost Boškovića o kojoj je zborio hrvatski akademik Ježić, dobila je izravnu potvrdu u uvodnoj riječi ovoga *Međuakademijskoga susreta*, u riječima našega čelnika, već spomenutoga francuskoga akademika Michela Zinka, koji nosi povijesnu titulu zajedničku svim čelnicima pet nacionalnih francuskih akademija, pa tako i one akademije, odnosno razreda za humanističke znanosti *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres: Secrétaire perpétuel*. Zink je kazao s iste tribine s koje je zborio Ježić: „Bošković je bio izabran u Francusku akademiju znanosti (*Académie*

33 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 46.

34 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 47.

des Sciences), premda je mogao biti izabran i u Francusku akademiju znanosti i umjetnosti (*Institut de France*), u Razred za humanističke znanosti.”³⁵

Zink je također, čini mi se važnim, upravo ovdje za *Zbornik u čast Mislava Ježića*, apostrofirao i sljedeće:

„Naravno, ne smijemo ovdje zaboraviti spomenuti ni ime viteza Vatroslava von Jagića (1838.–1922.). Neumorni lingvist i stručnjak za slavenske jezike, taj veliki stručnjak za hrvatsku filologiju, bio je imenovan inozemnim dopisnikom Francuske akademije znanosti i umjetnosti, u Razredu za humanističke znanosti, 1908.; opće je poznata njegova uloga u Hrvatskoj, s obzirom na to da se utemeljenje Akademije u Zagrebu može smatrati posljedicom i posvećenjem njegovih filoloških principa.”³⁶

Otto von Habsburg u Splitu

U Proslovu biografije Otta von Habsburga, o kojoj sam ranije natuknuo, a koji potpisuje Mislav Ježić, kao potpredsjednik Međunarodne paneuropske unije, naglašuje se da je Otto von Habsburg „jedan od velikana suvremene Europe, koji je kao rijetko tko u svijetu razumio značenje suvremenih političkih događaja u širokome kontekstu svjetske povijesti, i koji je u skladu s time djelovao prema zahtjevima svoje savjesti, očiju uvijek uprtih u budućnost.”³⁷

Otto von Habsburg, razvidno je iz te knjige, ali i iz svega što znamo o njegovu djelovanju, snažno je afirmirao načelo supsidijarnosti, koje potječe iz katoličkoga socijalnoga nauka:³⁸

„Kad bismo načelo supsidijarnosti učinili dijelom budućeg europskog ustava, osigurali bismo federalizam. Naprotiv, centralizam nije ništa drugo nego prisvajanje vlasti od strane birokracije u svim područjima života, i on ne vodi samo do gubitka slobode, nego i u jednoličnost.”

Habsburgov je izbor za francuskoga akademika bio važan, kako po njegovu vlastitu motrištu, što sam već naveo, tako i po ocjeni suvremenika; primjerice list *Die Presse* 12. studenoga 1970. naglašuje da je „Akademija dodijelila Austrijancu ono mjesto koje je do svoje smrti imao predsjednik Eisenhower, koji je svojedobno primljen u Akademiju kao nasljednik Churchilla.”³⁹ Dobio je potom njemačko državljanstvo, a da nije izgubio austrijsko, slijedom zakonske odredbe koju je u svom govoru „pod kupolom” spomenuo Otto von Habsburg, koji je tako uspio izgraditi novu karijeru.⁴⁰

35 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 15.

36 Rudan; Ježić; Supićić i Zrnić 2013: 14.

37 Baier; Demmerle 2005: 15.

38 Baier; Demmerle 2005: 297.

39 Baier; Demmerle 2005: 266, usp. str. 273, sl. 92.

40 Baier; Demmerle 2005: 308–311.

Stoga, nije bilo čudno da se vremenšni Habsburg bez oklijevanja uključio u zamisao da dođe u Split, posebno, za vjerojatno najdojmljiviji čin u hrvatsko-europskom smislu djelovanja i priznanja u koji sam bio uključen, a to je bila ceremonija dodjele mača francuskoga akademika, koja je prvi put u povijesti održana u Hrvatskoj, u Splitu, u Hrvatskom narodnom kazalištu, 8. prosinca 2003., kada mi je izaslanstvo francuskih akademika (André Laronde, Jean Marcadé, Robert Étienne, Denis Knoepfler), u kojem je bio i Otto von Habsburg, predalo tradicionalni mač, koji je za tu svrhu bio izradio splitski kipar Kažimir Hraste.

O događaju su izvijestili istoga dana u glavnom dnevniku na Prvom programu HTV-a, kao i novine *Slobodna Dalmacija* 9. i 10. prosinca, *Vjesnik*, *Večernji list* i *Novi list* 10. prosinca, *Globus* 19. prosinca, *Solinska kronika* 15. prosinca. Naravno da je sudjelovanje Otta von Habsburga svemu dalo posebnu aureolu.

Vrijedi posebno naglasiti da je događaj izazvao pozornost i na jugu Hrvatske, u Dubrovačko-neretvanskoj županiji, pa i u gradu Dubrovniku, jer je tamo povezan s mojim radom u Naroni (ta me županija kasnije, 2009., proglasila svojim počasnim građaninom). *Dubrovački vjesnik* u svom je broju 2752. od 25. listopada 2003., objavio na stranicama 40–41 intervju koji je sa mnom vodila Sonja Seferović pod naslovom *Dostojan nasljednik velikog prethodnika*. U okviru toga članka-intervjua, koji je bio prvenstveno posvećen Augusteumu Narone, naglasio sam:

„Korijene svojih međunarodnih kontakata mogu navesti još iz gimnazijskih dana kada sam kao 17-godišnjak znajući nekoliko jezika položio ispit za turističkog vodiča i vodio bezbrojne grupe turista od Zadra do Dubrovnika i od Mostara do Hvara. U Arheološkom muzeju u koji sam došao 1973. godine postojala je tradicija od davnina, osobito u periodu ravnanja muzeja našeg glasovitog arheologa don Frane Bulića, i zapravo nisam ni trebao 'otkrivati toplu vodu'. Postojala je brazda koju sam nastojao slijediti nekim svojim doprinosima koje je nosilo vrijeme, okolnosti ili neke moje predispozicije, i kolege suradnici. Sve zajedno urodilo je rezultatom. I uvijek smo smatrali potrebnom ravnopravnu suradnju u Hrvatskoj i na međunarodnom planu i nastojali radeći s domaćim ili inozemnim partnerom ostvariti želju i kompetenciju rada. U tom spoju također rezultat ne izostaje.”

U članku je upravo na tom mjestu grafički naglašena informacija *Mač kao tradicijski dar*, u kojoj se najavljuje događaj od 8. rujna 2003. u HNK-u u Splitu s izaslanstvom Francuske akademije znanosti i umjetnosti u okviru kojega će biti Otto von Habsburg.

Doista, moje riječi koje sam sad naveo, bile su življene i posebno proživljene u trenutku kad sam u tom Arheološkom muzeju koji je utemeljio njegov, Ottov predak, dočekao i pozdravio Nadvojvodu. Bio je to susret s onim koji je trebao biti car, susret s poviješću u trenutku proslave od tad zajedničke „besmrtnosti”, koju nam je podarila Francuska.

Otto von Habsburg bio je i članom Počasnoga odbora za dodjelu tradicionalnoga

mača u povodu moga izbora u, kako je izrijekom na hrvatskom i francuskom bilo napisano: Razred za humanističke znanosti Francuske akademije znanosti i umjetnosti / *Comité d'honneur pour offrir l'épée traditionnelle à l'occasion d'élection d'Emilio Marin à l'AIBL, Institut de France: S. A. I. et R. Otto de Habsbourg, de l'Académie des Sciences Morales et Politiques, à Pöcking, Président de l'Union paneuropéenne internationale*, u Splitu, 8. prosinca 2003.

Tu aureolu, na meni gotovo nadrealan način zaključila je scena u kojoj Otto von Habsburg, nakon svečane predaje akademičkoga mača, sluša skupinu koja pjeva *U boj, u boj*, predvodi ju barun Janko Vranyczany-Dobrinović s mačem u desnici, uz nadbiskupa-metropolitu splitsko-makarskoga mons. Marina Barišića.

Zato nije bilo čudno kad mi je kao novomu veleposlaniku Republike Hrvatske pri Svetoj Stolici i Suverenomu viteškomu Malteškomu redu stiglo pismo Otta von Habsburga iz njegova Pöckinga, datirano 17. studenoga 2005., u kojem je bilo i uvjerenje:

„que le poste de Rome est d'une importance capitale, car pour l'attaque contre la Croatie, et parce que c'est un pays vraiment catholique, notre défense doit être de mobiliser les forces catholiques partout dans le monde pour la défense de la Croatie et pour la promotion de notre cher pays dans l'Union Européenne.”

Zaključak

Na kraju, sjetimo se da je Mislav Ježić godine 1996. organizirao izložbu o povijesti hrvatske kulture u Europskom parlamentu u Strasbourgu, koja je zatim putovala u Pariz (bila je postavljena u Palači UNESCO-a), potom u Beč, Kairo, Dresden, Berlin, München, Prag, Bratislavu, Budimpeštu, što je bio svojevrsni prohrvatski i proeuropski projekt. Ježić je (*et al.*) objavio knjigu *Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske* (Zagreb, 1996.), istoga naslova i u izdanjima na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku, u nakladi Hrvatske paneuropske unije. Taj je projekt u nekom smislu, ako mi je dopušteno učiniti jednu široku usporedbu, korespondirao s projektom koji sam vodio u svrhu organizacije spomenutoga međunarodnoga jubilarnoga kongresa za starokršćansku arheologiju, jer smo upravo u njem i u njegovoj temi nalazili sadržaj koji je bio zajednički Hrvatskoj i svim Europljanima, prije bilo koje podjele: starokršćanska baština. Zato je Otto von Habsburg s velikim uvažavanjem primio komplet *Radova XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju Split – Poreč 1994.*

Ova usporedna sjećanja nose zajednički nazivnik: *govor*, protagonisti su bili su-govornici i sugovornici. Povezala nas je ljubav prema onoj baštini koju definiramo kao klasična *starina*, što se njemački kaže *Altertumswissenschaften*, hrvatski starinoznanstvo. Neki su se od nas time bavili i profesionalno. Znači, proučavali materijalne spomenike, bili arheolozi. Ali, neki su od tih spomenika nosili uklesane natpise, epigrafe, dakle, imali su uklesane riječi. I arheolog (arheo-log) bi se preko

epigrafičara pretvorio u filologa (filo-loga). Međutim, naši su govori bili u sadašnjosti i usmjereni prema budućnosti. Nismo ostali u prošlosti, makar je za Nekoga ta prošlost bila i Carska i Kraljevska.

Zapravo, povezala nas je riječ, ova naša ljudska riječ, ali, vjerujem i Riječ s velikim početnim slovom. Tu bih spomenuo i Habsburgova i mog bratima, *confrère* (su-brat) u žargonu francuskih akademika, kardinala Josepha Ratzingera, koji je toliko isticao riječ, kojemu je riječ toliko značila, koji je toliko toga posvetio riječi. Naravno, i Riječ s velikim R, i evo je, upravo je to bio izbor za glavni *motto* govora, kad je Ratzinger kao papa Benedikt XVI. došao u hram znanosti, pod kupolu Francuske akademije, u subotu ujutro, 13. rujna 2008. Bili smo uz papu akademika, nije bilo dvojbe za nj koji želi širiti obzore razuma: Riječ/Logos! To je Papa upisao, rečenicu iz samoga početka Evanđelja po Ivanu, u zlatnu spomen-knjigu, vlastoručno na grčkom: 'Εν τῇ ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος („U početku bijaše Riječ”, Iv 1, 1), a i mi smo svojim potpisima s tim se složili.⁴¹

Popis literature

- BAIER, Stephan; Eva DEMMERLE 2005. *Otto von Habsburg – Životopis*. Zagreb: Hrvatska Paneuropska unija.
- GROS, Pierre; Emilio MARIN i Michel ZINK 2015. *Auguste, son époque et l'Augusteum de Narona*. Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres.
- LECLANT, Jean 2009/2011. Préface. U: JURIŠIĆ, Hrvatin Gabrijel OFM (ur.) *Kačić XL-XLII, = Zbornik u čast Emilija Marina za 60. rođendan / Miscellanea Emilio Marin sexagenario dicata*: 17–21. Split 2011. Hrvatski prijevod predgovora na str. 1225–1228.
- MARIN, Emilio 2007a. Europe et Méditerranée. *Le Monde*, Paris, 24. 10. 2007.
- 2007b. Le curé de campagne et le prix Nobel face à l'histoire ou l'enjeu de l'Europe et de la Méditerranée, *Séance solennelle de Rentrée des Cinq académies*, présidé par Mme Hélène Carrère d'Encausse, Président de l'Institut de France et Secrétaire perpétuel de l'Académie française: 37–41. Paris: Palais de l'Institut.
- 2007c. Identités nationales et universalité de l'esprit – Le curé de campagne et le prix Nobel face à l'histoire ou l'enjeu de l'Europe et de la Méditerranée, *Croatica Christiana Periodica* 60: 125–129. (Sažetak: Seoski župnik i nobelovac naspram povijesti ili izazovni ulog Europe i Sredozemlja).
- 2008. Le curé de campagne et le prix Nobel face à l'histoire ou l'enjeu de l'Europe et de la Méditerranée, *Les académies en Europe au XXIe siècle – Rencontre des académies européennes 21-23 octobre 2007 – Actes*: 154–159. Paris.
- 2008a. *Ho conosciuto due papi – Racconto di un'emozione e di un ragionamento sulle orme di Giovanni Paolo II e di Benedetto XVI*, Città del Vaticano: Lateran University Press.
- 2009. *Upoznao sam dva pape – Pripovijest o čuvstvu i promišljanju na tragu*

41 *Souvenir de la visite du Pape Benoît XVI à l'Institut de France, le 13 septembre 2008*, 48–49, 59–63.

- Ivana Pavla II. i Benedikta XVI.* Zagreb – Split: Kršćanska sadašnjost – Crkva u svijetu.
- 2011. *Poznałem dwóch Papieży – Ślady Jana Pawła II i Benedykta XVI w moim życiu.* Kraków: Wydawnictwo św. Stanisława.
- 2013. Banduri, Bošković et Bulić, nos trois précurseurs en archéologie et histoire ancienne / Banduri, Bošković i Bulić, naša tri prethodnika u arheološkim i povijesnim istraživanjima. U: RUDAN, Pavao; Mislav JEŽIĆ; Ivan SUPIČIĆ i Aco ZRNIĆ 2013: 29–38.
- 2017. Govor „Pod kupolom Akademije” / Discours sous la Coupole. U: VRHOVAC, Yvonne (ur.) *Mediterran kao prostor spajanja i sučeljavanja civilizacija:* 15–30. Zagreb: FF Press.
- MARIN, Emilio; Franjo ŠANJEK i Michel ZINK (ur.) 2016. *Les projets franco-croates et les savants français qui se sont illustrés dans la recherche et la valorisation du patrimoine croate / Francusko-hrvatski projekti i francuski znanstvenici istaknuti u istraživanju i vrednovanju hrvatske baštine.* Paris: Académie des Inscriptions et Belles-Lettres – Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište.
- RATZINGER, Joseph 2005. *L'Europa nella crisi delle culture.* Città del Vaticano – Siena.
- RUDAN, Pavao; Mislav JEŽIĆ; Ivan SUPIČIĆ i Aco ZRNIĆ (ur.) 2013. *Réunion interacadémique sur les relations académiques franco-croates au fil du temps / Međuakademij-ski susret – Francusko-hrvatske akademijske veze tijekom vremena.* Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.
- ZADRO, Ivan (ur.) 2001. *Glasoviti govori.* Zagreb: Naklada Zadro.

Abstract

Mislav Ježić, apart from his scientific vocation and achievements, primarily in Philology, Linguistics, Indology, and Philosophy, is known to the general public as a person from the field of science who distinguished himself in pro-European efforts for the Republic of Croatia. Inevitably, he was associated with Otto von Habsburg, who was long-time president of the Pan-European Union. French academicians are responsible for the “triangle”, which is described in this article. These are two comparative memories of the author of the article on the interlocutors Otto von Habsburg and Mislav Ježić. There are two fundamental events. The first one are speeches by Otto von Habsburg and the author of the article, at the *Palais des Académie de Paris*, in its main ceremonial hall, *sous la Coupole*. These speeches took place on 23 October 2007, as part of a unique session marked by a strong desire for the cooperation of European academies with the solemn annual assembly of the Five Academies within the *Institut de France*; the theme was *National Identities and the Universality of the Spirit*. The second event are speeches by Mislav Ježić and the author of the article, in the *Palais des Académie de Paris*, in its large session hall, on 4 December 2012, as part of the *Inter-Academic Meeting “Franco-Croatian Academic Relations over Time”* between two of the five French national academies (*Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, *Académie des Sciences*) and the Croatian Academy of Sciences and Arts.

Mislav Ježić: Sjećanja

Godina 1971. Počinjem s radom na Indologiji na Filozofskome fakultetu u Zagrebu. Iz klupa me budno prate oči mladoga studenta. Pažljivo sluša, sve prati i tu i tamo nešto zabilježi. Kada sam tumačila aspekt u hindskome, oči su mu se zaiskrile. Poslije predavanje diskretno mi je pristupio i počeo objašnjavati da po njegovu u hindskome, kao i u hrvatskome postoje glagolski oblici gotovoga i negotovoga vida. Tomu se razgovoru bio priključio i klasični filolog i indoeuropeist Mate Križman. Uvjerili su me.

No Mislav me nikada nije mogao uvjeriti u svoj način prevođenja. On je nai-me u svakome svome prijevodu pokušavao postići gotovo potpun preslik situacije izvornika, i što se tiče broja slogova, i što se tiče vrste riječi itd. Naravno u najvećem broju slučajeva to mu je i polazilo za rukom, ali to su bile filološke kopije originala u kojima ja nisam osjećala onu vrhunsku poeziju. Ja se slažem s profesorom Rankom Matasovićem da filološki i formalno skrupulozni prijevodi nisu potrebni, budući da filolozi i onako čitaju izvornik, a čitateljima poezije u prijevodu treba biti poezija. Tu se Mislav i ja nikada nismo složili. No njegovi prijevodi s pālīja bili su i poetični. Vjerojatno zbog toga što je pālījski izričaj mnogo jednostavniji i manje zahtjevan od onoga vedskoga.

S vremenom naši su se putovi u znanosti udaljili. Ja sam sve više vremena posvećivala indijskoj jezičnoj situaciji, osobito hindskom u njegovim dijalektima, analizirajući situaciju na temelju teorije složenoga jezičnoga identiteta koju je bio uveo u svome tekstu akademik Radoslav Katičić.

Kada dolaze indijska izaslanstva u posjet, Mislav pristojno nastoji govoriti samo hindski, ali Indijci ga teško razumiju. Zašto? Pa zato što on u besprijekornom morfološkom i sintaktičkom izričaju koristi toliki pregršt sanskrtskih riječi da ga suvremeni govornik hindskoga doista teško prati.

Mislavu nije jasno da suvremena indijska diplomacija, ustrojena prema engleskome modelu, slijedi i engleski obrazac ponašanja. A Englezi doista ne upotrebljavaju grčke i latinske izvorne termine. I ono što je od grčkih i latinskih riječi ušlo u engleski jezik, kao uostalom i u druge europske jezike, ušlo je u kroz stoljećima uporabe preobraženom obliku.

Na fakultetu smo mirno koegzistirali, nismo se petljali jedno drugomu u posao. Ja sam se nakon prve faze posvećene klasičnomu sanskrtu sve više okretala prema

novoiindijskim i jezičnim i kulturološkim i književnim temama, a Mislav sve do današnjega dana, kada kao vanjski suradnik drži nastavu vedskih seminara, odrađuje i ispite, premda mu je stalno radno mjesto na Fakultetu za filozofiju i religijske znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Zapravo, u istim smo godinama otišli s Filozofskoga fakulteta. Ja 2009., nakon 40 godina radnoga staža u mirovinu, a Mislav 2017. na Fakultet za filozofiju i religijske znanosti. I danas on drži kolegije Uvod u indijsku filozofiju i Indijske religije, koje slušaju i kod njega tamo polažu i studenti indologije s FFZG-a.

Mislava i mene ponovo je zbližio odlazak profesora Katičića. Nakon ispraćaja na Mirogoju, na karminama smo Ivana, Mislavova supruga, i ja držale svaka s jedne strane za ruku Ioannu i s njome, uz Lidiju Bajuk, pjevale međimurske popevke, za koje je profesor Katičić u svojim istraživanjima dokazao da dijele tematiku, i to mnogostruko, s nekim indijskim kulturnim sadržajima.

Još smo se više zbližili na karminama nakon Ioannina sprovoda u Zagrebu. Mislav je pomagao Ivani da održi na okupu unučad koju su morali taj dan čuvati. Najstarije im dijete, kći Cvijeta, završila je studij medicine, otvorila svoj biolaboratorij u kući u predgrađu Zagreba, gdje mirno živi sa sa suprugom i četvero djece. Dva sina, Trpimir i Ljudevit Fran, također su uspješno završili studije po svome odabiru. Trpimir je studirao dizajn i danas radi na Fakultetu za dizajn, oženjen je i ima sinčića. Ljudevit Fran završio je na FFZG-u studij filozofije i lingvistike, te danas radi na istome fakultetu na Odsjeku za filozofiju. Ljudevita Frana svi veoma cijene, i to i oni koji se s Mislavom slažu, kao i oni koji su s njim ratovali. I Ljudevit Fran je oženjen, ima dijete i živi u svome stanu, odvojen od roditelja.

Tako su Mislav i Ivana ostali sami u stanu u Mislavovoj ulici, stanu u kojem su u svim sobama po svim zidovima knjige, i to od poda do stropa po dvostrukim redovima. Naravno, kako Mislav cijeli dan radi, nikada se ne zna kada ga se može nazvati. Za računalom ga nekada san savlada u osam ujutro, pa onda nekoliko sati odspava. Osvježenje na zraku predstavljaju mu šetnje s njihovim velikim prelijepim psom.

Da, Mislavu i Ivani moram odati priznanje. Premda su oboje vegetarijanci, djeci su uvijek dopuštali jesti nevegetarijanske obroke, ostavljajući im na izbor da odluče, kada za to budu spremni, žele li biti vegetarijanci ili ne.

I na kraju, kada smo se družili na karminama za našu milu Ioannu, Mislav i Ivana, uz razgovor s djecom profesora Katičića, brinuli su brigu o unučadi koju im je taj dan bilo čuvati. Lijepo smo ćaskali, skupljali dječicu, kojoj se baš nije dalo mirno sjediti na jednom mjestu. Dakle, Mislav i ja smo, usprkos svim povremenim razmišljanjima, uvijek bili i ostali prijatelji.

Bibliografija Mislava Ježića

Autorske monografije

1987.

Ṛgvedski himni. Izvori indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe. Zagreb: Globus, posebna izdanja. Str. 9–204 monografija, str. 205–270 komentirani izbor himana, str. 287–341 kazala (izradila Nina Nola), str. 342–343 sadržaj (Predgovor datiran 1981.).

1989.

Mišljenje i riječ o bitku u svijetu. Filozofsko-filološki ogledi. Zagreb: Biblioteka Filozofska istraživanja 20, Hrvatsko filozofsko društvo, str. 207, str. 209–215 kazala.

1999.

Ṛgvedske upanišadi: Aitareya i Kauṣītaki. Dodatak: Bāṣkalamantra. Sanskrtski izvornik i hrvatski prijevod. Zagreb: Matica hrvatska, 350 str. (+ 76 str. kazala: izradio K. Krnic).

2011.

Amaruśataka / Amarukina stotina. Stotina prizora ljuvenih. Uvodna studija, uređenje izdanja teksta i prijepjev s tumačenjima M. J. Zagreb: ArTresor naklada, 504 str.

2016.

Hellada i Indija. Poredbenofilozofijske rasprave. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo – Školska knjiga, 403 str.

Stručne knjige i knjige pisane sa suradnicima

1989.

Mahābhārata, zamislili, izabrali i preveli s engleskoga: Goran Andrijašević i Slobodan Vlasisavljević; sa sanskrtskim izvornikom usporedio, izradio konkordanciju s engleskim prijevodom i kritičkim izdanjem sanskrtskoga teksta po pjevanjima, sastavio predgovor, uvod, bilješke i kazalo uz bilješke: Mislav Ježić. Zagreb: August Cesarec, str. 5–17 predgovor i uvod, str. 21–557 prijevod s bilješkama, str. 559–581 kazala.

1996.

Sredozemni i srednjoeuropski kulturni krajolici Hrvatske / Mediterranean and Central European Cultural Landscapes of Croatia / Les paysages culturels de la Méditerranée et de l'Europe centrale en Croatie / Mediterrane und Mitteleuropäische Kulturlandschaften Kroatiens. Gl. urednik Mislav Ježić; str. 7–8 Radoslav Katičić: Predgovor; str. 9–20 Mislav Ježić: Uvod – Slabo poznata europska kultura, Hrvatska kakvu treba otkriti; str. 21–35 Ante Rendić-Miočević: Pretpovijesna razdoblja i antičko (grčko-rimsko) doba na području Hrvatske; 37–59 Radovan Ivančević: Umjetnička baština Hrvatske u kontekstu europske kulturne tradicije; 61–80 Josip Bratulić: Pisana riječ u Hrvatskoj; str. 81–94 Mislav Ježić: Dodatak – Hrvatska, Kratak pregled povijesti; str. 95–102 Kazalo; izdanja na hrv., engl., franc. i njem. jeziku; 129 ilustracija u boji. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija.

2001.

Istočne religije. Ur. Mislav Ježić; 1. Indijske religije: brahmanizam (Mislav Ježić, str. 9–84), buddhizam i dinizam (Milka Jauk-Pinhak, str. 86–133), literatura (M. Ježić, 135–139), 2. Religije Tibeta, Kine i Japana (Klara Gönc-Moačanin, str. 145–207), 3. Kazalo (Krešimir Krnic, 209–238). Zagreb: Katedra za indologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

2007.

Rig-Veda. Das heilige Wissen. Erster und zweiter Liederkreis. Aus dem vedischen Sanskrit übersetzt und herausgegeben von Michael Witzel und Toshifumi Gotō unter Mitarbeit von Ejirō Doyama und Mislav Ježić, Verlag der Weltreligionen. Frankfurt am Main und Leipzig: Insel Verlag.

*Uredničke knjige***2005.**

Epics, Khilas and Purāṇas. Proceedings of the Third Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas. Ur. Koskikallio, Petteri; gl. ur. Mislav Ježić. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

2009.

Parallels and Comparisons. Proceedings of the Fourth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas. Ur. Koskikallio, Petteri; gl. ur. Mislav Ježić. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

Moderna hrvatska kultura. Od preporoda do moderne (XIX. stoljeće). Hrvatska i Europa, sv. IV. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

2014.

Vita litterarum studiis sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću. Ur. Mislav Ježić, Ivan Andrijanić, Krešimir Krnic. Zagreb: FF Press.

2016.

On the Growth and Composition of the Sanskrit Epics and Purāṇas. Relationship to kāvya. Social and Economic Context. Proceedings of the Fifth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas. Ur. Andrijanić, Ivan i Sven Sellmer; gl. ur. Mislav Ježić. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

2021.

Mythic Landscapes and Argumentative Trails in Sanskrit Epic Literature. Proceedings of the Sixth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas. Ur. Andrijanić, Ivan i Sven Sellmer; gl. ur. Mislav Ježić. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

*Studije i članci***1975.**

Čitanje klasičnog indijskog teksta (s prijevodom prvoga poglavlja Daṇḍinova romana *Daśakumāracarita*). *Forum* 12: 1084–1099.

1976.

Ṛgvedski blagorijeci u svjetlu žrtve. *Književna smotra* 26–27: 21–46.

1977.

Sličnost i razlika između vedskih blagorijeka i helenskog mitskog pjesništva. *Latina et Graeca* 10: 5–14.

Ṛgvedski i homerski himni. *III. kolokvij jugoslavenskih indologa* (predano za tisak)

1978.

Modalni glagoli i pomoćni glagol unutar hindskog glagolskog sustava. *Suvremena lingvistika* 17–18: 23–35.

Some Thoughts Comparing Ṛgvedic and Hellenic Myths. *Indologica Taurinensia* 5: 155–167.

Ṛgvedski blagorijeci i baština Europe. *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba* 2 / proljeće-ljeto 1978: 209–237.

Parmenid: O prirodi (uvod, prijevod, rasprava). *Latina et Graeca* 12: 41–57.

Izbor pjesama iz Amaruove stotine. *Književna smotra* 30: 59–64.

1979.

The First Yoga Layer in the Bhagavadgītā. U: *Felicitation Volume in Honour of Prof. Ludwik Sternbach Vol. I*. Lucknow: Akhila Bhāratīya Sanskrit Parishad, str. 545–557.

1981.

Rabīndranāth Ṭhākur i njegovi filozofski nazori (povodom 120. obljetnice rođenja), *Oko* 238, 14. V 1981., str. 6 i 8; nepotpuno još u: *Tagore i svet*, priređivač i redaktor Radoslav Josimović, Gradska biblioteka „Žarko Zrenjanin”, Zrenjanin, 1982., str. 136–141.

Ṛksaṃhitā kao organon za očitavanje povijesti najstarije helenske poezije, *IV. kolo-kvij jugoslavenskih indologa* (predano za tisak).

1982.

Razlog i basma (Logos i brahman). *Latina et Graeca* 21: 9–18.

1983.

The Ṛgvedic Mantras as Clues to Understanding a Preepic Poetical Technique and Patterns of Thought in Hellenic Mythological Poetry. U: *Maharshi Dayānanda Nīrvāṇa Centenary Commemoration Volume*. Ajmer: Paropkarinī Sabhā, str. 237–247.

Buddhistička „držanja koja ne valja napustiti” (aparihānīyā dharmāḥ), (s prijevodom iz Mahāparinirvāṇasūtre, skr., i Mahāparinibbānasutte, pāli). *Književna smotra* 50: 73–85.

1984.

Raznolikost jezičnih ustroja i jezično poimanje svijeta (Herder, Humboldt, Sapir, Whorf). *Filozofska istraživanja* 10: 373–395.

Suvremeni život u ṛgvedskim himnima (s prijevodima). *Književna smotra* 53: 44–48.

Himni najstarijim ṛgvedskim božanstvima (s prijevodima). *Književna smotra* 54–55: 148–152.

Amaruka. U: *100 pjesnika svijeta*, sastavio A. Šoljan. Zagreb: Mladost, str. 108–110, prijevodi 112–113.

Vede i epovi, razgovor s Mislavom Ježićem vodila Radmila Gikić. *Kulture Istoka* 1–2: 90–91.

Povijesne veze između naroda Jugoslavije i Indije. *Naše teme* 10: 2061–2079.

1986.

Textual Layers of the Bhagavadgītā as Traces of Indian Cultural History. U: *Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients* 18. Berlin: Akademie Verlag, str. 628–638.

O nazivlju u Yogasūtrama (yoga, nirodha, vṛtti, pravṛtti, nivṛtti, kleśa, duḥkha). *Kulture Istoka* 9: 15–19.

O Descartesovu utemeljenju filozofije. *Godišnjak za povijest filozofije* 4. Zagreb: Institut za povijest filozofije, str. 88–127.

1987.

O prijevodima Aristotela u nas (pregled cjelovitih prijevoda, tipovi prijevoda, kulturnopovijesne opaske). *Godišnjak za povijest filozofije* 5. Zagreb: Institut za povijest filozofije, str. 285–308.

Jezik i izraz indijskoga izvornika i njegova prijevoda. *Književna smotra* 63–64: 77–80.

Klasično obrazovanje očima indologa. U: *Zbornik radova: Klasična gimnazija u Zagrebu (1607.–1987.)*. Zagreb, str. 70–71.

1988.

The Transfer of Divine Attributes in the Ṛksamhitā. *The Journal of Indo-European Studies* 16 (1–2): 127–152. Objavljeno i 1989–1990 u: *Indologica Taurinensia* XV–XVI: 145–175.

Jezični sustav i kulturni kontekst u Sintaksi Radoslava Katičića. *Jezik* 36 (1–2): 18–48.

Ṛgvedski himni kao svedočanstvo ljudskog duha (Razgovor vodila Radmila Gikić), *Književna reč* 319/10: 14. (Razgovori Vede i epovi i Ṛgvedski himni kao svedočanstvo ljudskog duha objavljeni su ponovo pod naslovom Vede i epovi u knjizi Radmile Gikić *Razgovori o Indiji*. Osijek: Biblioteka Revija “Božidar Maslarić”, 1989., str. 264–276.)

1989.

Mislav Ježić – Damir Horga: Artikulacijski i akustički opis fonološkog sustava staroindoirijskoga. *Govor* VI (1): 1–42.

Primjer odnosa između jezika i kulture: samskrta i samskṛti. *Jazikot i kulturata, Zbornik na trudovi od Konferencijata održana vo Ohrid od 27 do 29 maj 1988 godina*. Skopje: Sojuz na društva za primeneta lingvistika na Makedonija, str. 32–37.

Pjesnički govor ṛgvedskih blagorjeka. *Književna smotra* 73–76: 47–50.

Cultural Ties Between India and Yugoslavia. 5 str. New Delhi: Byword.

1990.

Jezik i izraz indijskoga izvornika i njegova prijevoda. Prilog: Izbor iz Amarušatake. U: *Iz indijske predaje i filologije*. Zagreb: JAZU, str. 13–40.

Primjer odnosa između jezika i kulture: samskrta i saṃskṛti (dulja i razrađenija verzija rada iz 1989.). *Suvremena lingvistika* 29–30: 29–40.

Kultura i grad. *Teologija grada*. Zagreb: Biblioteka „Majka”, knj. 5, str. 49–61.

1991.

Vedski hvalopjevi Vremenu (himni Kāli u Atharvasaṃhiti). *Zrcalo, časopis za poeziju* 1/1991: 93–100.

1992.

Parmenid i Uddālaka. O prvim svjedočanstvima ontologije u Helladi i Indiji. *Filozofska istraživanja* 45 (2): 519–529. Engleska verzija (s bibliografijom): Parmenides and Uddālaka. The Upanishads and the Presocratics: The Problem of Understanding the Origins of Different Traditions. *Synthesis philosophica* 14, 7 (2): 427–440. (v. i 1993.)

Čedomil Veljačić, začetnik poredbene filozofije u Hrvatskoj. *Filozofska istraživanja* 47 (4): 997–1005.

Nješto primjera dovitljivosti Pāṇinijeve pri slovničkom opis. *Suvremena lingvistika* 34 (2): 103–118.

Nešto razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i u Europi. *Društvena istraživanja* 1 (1): 13–24.

Kulturni temelji Europe, KIC 9. listopada 1992., *Slobodna Dalmacija* 4. prosinca 1992., str. 26.

Pojmovi duhovne obnove i religijske kulture. U: *Vjeronauk u duhovnoj obnovi Republike Hrvatske*, ur. Nimac, Stipe. Split, str. 45–50.

1993.

Teološka interpretacija sāmkhye i yoge u Bhagavadgīti, referat na simpoziju Filozofija i teologija MH i FTI u Zagrebu 12.–13. studenoga 1992. *Filozofija i teologija, Zbornik radova*. Zagreb: Školska knjiga – Matica hrvatska, str. 93–98.

Vedski model svijeta. *Filozofska istraživanja* 50 (3): 599–608.

Parmenides and Uddālaka. The Upanishads and the Presocratics: The Question of Understanding the Origin of Different Traditions. U: *Actes du colloque de Céret Europe* –

Inde – Postmodernité, 15–22 septembre 1991. Noël Blandin, Collection Le Diwan occidental/oriental, Paris 1993, str. 93–102. (za prethodnu kraću verziju rada vidi 1992.)

O odnosu između etimologije i kontekstualne semantičke analize u vedološkoj i porredbenoj interpretaciji vedškoga teksta (s primjerima). *Etimologija*. Zagreb: Razred za filološke znanosti HAZU, str. 57–71.

Nova izdanja prijevoda Aristotela i njihov tipološki značaj. *Filozofska istraživanja* 49 (2): 475–480.

Priča o riječima: yoga i mokša. *Rival, časopis za književnost* VI (1–2): 98–99.

1994.

Dva srednjoeuropska pristupa Europi: Stjepan Radić 1905. i Richard von Coudenhove-Kalergi 1923. *Filozofska istraživanja* 55 (4): 701–714. Njemačka verzija: Zwei mitteleuropäische Auffassungen Europas: Stjepan Radić 1905 und Richard von Coudenhove-Kalergi 1923. *Synthesis philosophica* 18, 9 (2): 319–334.

Sūkte Mitri i Varuṇi ili blagorjeci Miru i Roti. *Književna smotra* 91: 125–128.

1995.

Verständnisprobleme der Geschichte Kroatiens im 20. Jahrhundert. U: *Opfer, Täter, Tatenlose. Die Aggression gegen Kroatien und Bosnien-Herzegowina und das Versagen des Westens*, hrsg. Andreas Raab. Ulm/Kisslegg: Gerhard Hess Verlag, str. 23–38.

Pojam praštanja u brahmanizmu i kršćanstvu. U: *Zbornik radova sa znanstvenog simpozija Praštanje* Ur. Vuleta, Bože. Split – Sinj, str. 115–128.

Nešto kulturoloških razmišljanja o regionalizmu u Hrvatskoj i Europi. U: *Regionalizam kao europski izazov*. Ur. Milardović, A. Osijek: Panliber, str. 50–65.

Die kroatische Sprache. U: *Bulletin* Nr. 10/1995 (24), Botschaft der Republik Kroatien, Bern, str. 18–20.

Nastavni predmet Etika. U: *Etika. Predavanja sa seminara za nastavnike Etike održanog 7.–9. rujna 1995*. Ur. Vulić, Nataša. Zagreb: Ministarstvo prosvjete i športa RH, str. 5–25.

1996.

Transliteracija i transkripcija za neeuropska imena: izvori i način prijenosa u hrvatski jezik. U: *Znanstveni skup Normizacija osobnih imena u knjižničarstvu i leksikografiji, Zagreb 15. i 16. svibnja 1996.*, *Zbornik radova*. Ur. Blažević, Dorica. Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo, str. 53–74.

1997.

Put u nebo u Kaušītaki-upanišadi I – Staroindijske usporednice nekim temama u helenskoj kulturi. U: *Zbornik Klasične gimnazije u Zagrebu 1607–1997*. Gl. ur. Freundlich, Maja. Zagreb: Potencijal d.o.o., str. 232–237.

Problems of Understanding the XXth Century History of Croatia. U: *Proceedings of the Conference Croatia and Croatians: Myths and Reality, October 15–16, 1993, Macquarie University, Sydney, Croatian Studies Review – Journal and Bulletin of the Croatian Studies Centre*. Sydney: Macquarie University Printery, Macquarie Lighthouse Press, str. 3–14.

Kronika znanstvenoga skupa „Znanstveni i književni rad Slavka Ježića”. U: *Zbornik o Slavku Ježiću*. Gl. ur. Maštrović, Tihomil; ur. Botica, Stipe. Zagreb, str. 220–231.

1998.

In memoriam: Čedomil Veljačić (Zagreb 18. 6. 1915. – San Francisco 28. 12. 1997.). *Filozofska istraživanja* 68 (1): 235–245.

The Role of Culture, Leisure and Travel in European History. U: *Leisure, Culture and Tourism in Europe. The Challenge for Reconstruction and Modernization in Communities*. Ur. Nahrstedt, Wolfgang i Tonka Pančić. Bielefeld: ELRA, str. 9–13.

1999.

Sažetci. U: *Composing a Tradition: Concepts, Techniques and Relationships. Proceedings of the First Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Brockington, Mary i Peter Schreiner; gl. ur. Katičić, Radoslav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 317–349.

2000.

Īśā-upaniṣad. U: *Trava od srca. Hrvatske Indije II. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Zagreb: Sekcija za orijentalistiku Hrvatskoga filološkog društva i Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 89–111.

2002.

The Bāṣkalamantra-Upaniṣad and the Bhagavadgītā. U: *Stages and Transitions: Temporal and Historical Frameworks in Epic and Purāṇic Literature. Proceedings of the Second Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Brockington, Mary. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 35–54.

Sažetci. U: *Stages and Transitions: Temporal and Historical Frameworks in Epic and Purāṇic Literature. Proceedings of the Second Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Brockington, Mary. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 397–407.

Kao urednik za istočne religije, slavensku, baltičku, germansku i keltsku religiju u knjizi *Opći religijski leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža (gl. ur. A. Rebić), napisao 3900 redaka natuknica i članaka, a stručno pregledao preko 8000 redaka suradnika.

Richard von Coudenhove-Kalergi i njegovo djelo. Predgovor. U: *Richard von Coudenhove-Kalergi: Totalitarna država – potpuni čovjek*. Požega: Hrvatska paneuropska unija, str. 9–28.

Problems in reporting on the Humanities – Croatian experiences. U: *Znanost i javnost. Public Understanding of Science*. Ur. Jergović, Blanka. Zagreb: Izvori, str. 103–110.

2003.

Pavao Vuk-Pavlović kao učitelj Čedomila Veljačića. U: *Pavao Vuk-Pavlović. Život i djelo*, ur. Barišić, Pavo. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 31–42.

O hrvatskoj kulturi u europskim koordinatama. U: *Nova prisutnost. Časopis za intelektualna i duhovna pitanja* 1/1, proljeće – ljeto 2003: 45–59.

Dalaj-lama u Hrvatskoj 6.–9. srpnja 2002. / Dalai Lama in Croatia 6th –9th July 2002, dvojezična foto-kronika i govori, ur. M. Ježić. Hrvatska paneuropska unija.

2005.

Uvod v upanišade: miselna in duhovna vsebina. Ontologija, teologija, kozmologija, psihologija. U: Škof, Lenart, *Besede vedске Indije. S prevodom in komentarjem upanišad Bele Yajurvede*, Nova revija, Ljubljana, str. 243–263.

Can a Monkey Play a Bitch? Hanumant and Saramā. U: *Epics, Khilas and Purānas. Proceedings of the Third Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purānas*. Ur. Koskikallio, Petteri. Gl. urednik Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 255–293.

Preface by the General Editor. U: *Epics, Khilas and Purānas. Proceedings of the Third Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purānas*. Ur. Koskikallio, Petteri. Gl. urednik Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. XI–XXIII.

Sažetci. U: *Epics, Khilas and Purānas. Proceedings of the Third Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purānas*. Ur. Koskikallio, Petteri. Gl. urednik Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 663–679.

Hrvatsko kulturno nasljeđe u europskome kontekstu. U: *Nacionalni i kulturni identitet Hrvatske i članstvo u Europskoj uniji. Od Rimskoga Carstva do Europske unije*. Split: Europski pokret Split, str. 35–52.

Richard von Coudenhove-Kalergi: život, rad i paneuropska zamisao. U: *Richard von Coudenhove-Kalergi, Pan-Europa*. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija, str. 5–34.

Proslov. U: Baier, Stephan i Eva Demmerle: *Otto von Habsburg. Životopis*. Zagreb: Hrvatska paneuropska unija, str. 13–15.

Uz 75. obljetnicu života akademika Radoslava Katičića. U: *Obavijesti HAD-a*. God. XXXII, br. 2, Hrvatsko arheološko društvo, Zagreb, svibanj – rujan 2005., str. 116–121.

2006.

Indoeuropska pozadina Perunova kulta. U: Pavišić, B. (gl. ur.); Vinšćak, Tomo (gost ur.) *Mošćenički zbornik*, g. 3., br. 3, izd. Katedra čakavskog sabora općine Mošćenička Draga, Pravni fakultet u Rijeci, str. 53–62.

2007.

Obitelj u svijetlu svjetonazorskih vidika. U: *Obitelj, utočište čovjeka – budućnost Europe*. Ur. Pavan, Marijan. Hrvatska paneuropska unija, Ogranak Karlovac.

Р. Ф. К.-Калерги: Жизнь, работа и паневропскиот проект. U: *Рихард фон Куденхове-Калерги: Паневропа*. Скопје: Паневропска унија на Македонија, 15–46.

2008.

Svjetonazori i etički pristupi. U: *Etika u primjeni i razvoju tehničkih znanosti*. Ur. Bošnjak, Marijan. Zagreb: Akademija tehničkih znanosti Hrvatske, str. 13–21 / World Views and Ethical Approaches. U: *Ethics in the Application and Development of Engineering Sciences*, str. 13–21.

2009.

The Relationship between the Bhagavadgītā and the Vedic Upaniṣads: Parallels and Relative Chronology. U: *Epic Undertakings*, Papers of the 12th World Sanskrit Conference held in Helsinki, Finland, 13–18 July, 2003, vol. 2. Ed. by Goldman, Robert P. i Muneo Tokunaga. Delhi: Motilal Banarsidass, str. 215–282.

The Triṣṭubh Hymn in the Bhagavadgītā. U: *Parallels and Comparisons. Proceedings of the Fourth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Koskikallio, Petteri; gl. ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 31–66.

Preface by the General Editor. U: *Parallels and Comparisons. Proceedings of the Fourth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Koskikallio, Petteri; gl. ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. IX–XVIII.

Sažetci na hrvatskome. U: *Parallels and Comparisons. Proceedings of the Fourth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Koskikallio, Petteri; gl. ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 519–533.

Proslov glavnoga urednika. U: *Moderna hrvatska kultura. Od preporoda do moderne (XIX. stoljeće)*, Hrvatska i Europa, sv. IV. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. IX–XXIV.

Položaj hrvatskoga jezika (III.) *Jezik* 56 (3): 87–92.

2010.

To Be Liberated while Still Alive or to Die in Order to be liberated – in the Jñāna, Karma and Bhakti Yoga of the Bhagavadgītā – According to Different Text Layers. U: *Release from Life – Release in Life. Indian Perspectives on Individual Liberation*. Ur. Bigger, Andreas; Rita Krajnc; Annemarie Mertens; Markus Schüpbach i Heinz Werner Wessler. Bern – Berlin – Bruxelles – Frankfurt am Main – New York – Oxford: Peter Lang, str. 87–110.

Cakre kao pojam tantričke yoge. U: *Crkva i medicina pred izazovom alternativnih iscjeliteljskih tehnika. Zbornik radova interdisciplinarnog znanstvenog simpozija, Zagreb 13.–15. studenoga 2009.* Ur. Blažević, Josip. Zagreb: Veritas, str. 202–217.

Les études indiennes en Croatie: histoire, présent, projets, résultats, publications. U: *Bulletin d'Études Indiennes*. Ur. Balbir, Nalini. Paris: Association Française pour les Études Indiennes, 2008–2009: N° 26–27, str. 19–31.

2011.

Kṛṣṇa podiže goru Govardhanu: Pobjeđuje li to Veles Peruna u indijskoj predaji? U: *Studia mythologica Slavica. Supplementa. Supplementum 4: Perunovo koplje*. Ur. Pleterski, Andrej i Tomo Vinšćak. Ljubljana, str. 99–107.

Rabindranāth Ṭhākura – Rabindranath Tagore. U: Tagore – svijet – Hrvatska / Tagore – World – Croatia (1861–1926–2011). Ur. Janjić, Marijana. Zagreb: Lotos – Udruga za promicanje indijske kulturne baštine, str. 20–27.

Rabindranāth Ṭhākura and His Philosophical Outlook – Rabindranāth Ṭhākura i njegovi filozofski nazoni. U: Tagore – svijet – Hrvatska / Tagore – World – Croatia (1861–1926–2011). Ur. Janjić, Marijana. Zagreb: Lotos – Udruga za promicanje indijske kulturne baštine, str. 110–129.

Kršćanstvo i indijske religije. U: *Nova prisutnost* 9 (1): 207–211.

2012

Hrvatska indologija: povijest i sadašnjost: projekti, prinosi i publikacije. *Književna smotra* (Posebni broj: Pola stoljeća hrvatske indologije) 166 (4): 5–16.

Dareijev veliki natpis u *Bagastāni (grč. Βαγίστανον, ar. Behistūn, nperz. Bīstūn). Povijesni i jezikoslovni uvod, prijevod i tumačenje. *Književna smotra* (Posebni broj: Pola stoljeća hrvatske indologije) 166 (4): 133–164.

Aśokini natpisi na stijeni: 14 proglasa (Shāhbāzgarhī, Mānsehrā, Kālsī, Gīrnār, Sopārā, Dhaulī, Jaugaḍa, Eṛraguḍi, Sannati). Povijesni uvod, prijevod i tumačenje. *Književna smotra* (Posebni broj: Pola stoljeća hrvatske indologije) 166 (4): 165–182.

Filozofija vedānte (Ivan Andrijačić, Filozofija vedānte, Zagreb 2012.), prikaz. *Književna smotra* (Posebni broj: Pola stoljeća hrvatske indologije) 166 (4): 183–188.

Susret s hinduizmom u svjetlu koncilske izjave Nostra Aetate. U: *25 godina duha Asiza*. Ur. Blažević, Josip. Zagreb – Split: Hrvatska provincija svetog Jeronima, Centar „Hrvatski Areopag”, Franjevački institut za kulturu mira, str. 191–202.

Hrvatski jezik na pragu Europske unije. *Kolo*, Zagreb, MH, god. XXII, br. 5–6: 99–106.

2013

Božice u vedskim hvalopjevima: Zemlja, Rijeka, Zora i Riječ i slavenske usporednice. U: *Kult Velike Majke i štovanje Majke Božje, Ethnologica Dalmatica* 19: 21–47.

Slavko Ježić, znalac francuske i hrvatske književnosti. U: *Slavko Ježić, romanist i kroatist, prevoditelj, intendant kazališta, sveučilišni profesor*. Ur. Irena Stopfer. Zagreb: FF press, str. 98–118.

Naše pravopisne dvojbe često su tek naši psihički problemi. U: *Bitka za pravopis*. Ur. Čadež, Tomislav. Zagreb: Jutarnji list, str. 102–116.

Ivan Meštrović kod Rodina. *Hrvatska revija* br. 2 / 2013. Zagreb: Matica hrvatska, str. 60–65.

2014.

Filozofija, mišljenje, kultura i jezik – neka opća razmatranja. *Filologija* 60: 31–48.

Međunarodno priznanje hrvatskoga jezika. *Kolo* 6 / 2013: 103–111.

Značenje studija religijskih znanosti danas. *Obnovljeni život* 69 (1): 114–118.

The Idea of the University (Introduction). *Synthesis Philosophica* 55–56, 28 (1–2): 3–6.

U službi općega dobra u Hrvatskoj, Europi i svijetu (KRAK 3. 10. 2013.). *Nova prisutnost* 12 / 2014 (1): 157–161.

Kulturne perspektive i znanstvena metodologija. *Filozofska istraživanja* 136 (4): 471–485.

Proslov Zborniku u čast Radoslava Katičića (s Ivanom Andrijanićem i Krešimirom Krnicem). U: *Vita litterarum studiis sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Ur. Ježić, Mislav; Ivan Andrijanić i Krešimir Krnic. Zagreb: FF Press, str. 7–10.

Radoslav Katičić als Indologe und Philologe. U: *Vita litterarum studiis sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Ur. Ježić, Mislav; Ivan Andrijanić i Krešimir Krnic. Zagreb: FF Press, str. 17–27.

Rad i publikacije Radoslava Katičića od 80. rođendana do danas. U: *Vita litterarum studiis sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Ur. Ježić, Mislav; Ivan Andrijanić i Krešimir Krnic. Zagreb: FF Press, str. 29–51.

Radoslav Katičić kao filolog. U: *Vita litterarum studiis sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Ur. Ježić, Mislav; Ivan Andrijanić i Krešimir Krnic. Zagreb: FF Press, str. 89–111.

Les études indiennes en Croatie: histoire, présent, projets, résultats, publications. U: *Vita litterarum studiis sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću*. Ur. Ježić, Mislav; Ivan Andrijanić i Krešimir Krnic. Zagreb: FF Press, str. 447–467.

2015.

Prinos Vladimira Horvata hrvatskoj filologiji. U: *Od Mure do mora, od Save do Sine. Spomen-zbornik patru Vladimiru Horvatu SJ*. Ur. Šestak, Ivan. Zagreb: FTI DI, str. 279–294.

Jesu li Tvorac i njegov Svemir u Platónovu Timaiju zamisli sredozemnoga podrijetla? *Filozofska istraživanja* 137 (1): 5–20.

Svijet u zrcalu Mediterana (Knjiga Mediterana, Split, 21. rujna 2014.) *Mogućnosti* (Split) 7–9: 1–20.

2016.

Jesu li Tvorac i njegov Svemir u Platónovu Timaiju zamisli sredozemnoga podrijetla? U: *Mediteranski korijeni filozofije*. Ur. Kukoč, Mislav i Marita Brčić Kuljiš. Split: Hrvatsko filozofsko društvo – Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, str. 11–30.

Puruṣa-Nārāyaṇa and Uttara-Nārāyaṇa. Their Impact on the Development of Viṣṇuism and Hinduism. In: *Veda and Vedic Literature: Select Papers from the Panel on "Veda and Vedic Literature" at the 16th World Sanskrit Conference (28 June – 2 July*

2015) *Bangkok, Thailand*. Ed. by Hock, Hans Heinrich. New Delhi: D. K. Publishers & Distributors Pvt. Ltd., str. 159–180.

Rāmāyaṇa and Dasarathajāta. U: *On the Growth and Composition of the Sanskrit Epics and Purāṇas. Relationship to kāvya. Social and Economic Context. Proceedings of the Fifth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Andrijanić, Ivan i Sven Sellmer; gl. ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 63–116.

Sanskrtski i prakrski korijeni romskoga (s Katarinom Katavić). U: *Svjetski dan romskoga jezika / Sa themesgo dives e Romane chibaqo 3–5. 11. 2015, Zbornik*. Zagreb: Savez Roma u Republici Hrvatskoj, str. 55–65.

Pobjeda ratom ili pobjeda pravdom? Vijaya i dhammavijaya. *Filozofska istraživanja* 144 (4): 641–658.

Filozofijske svečanosti profesora Despota [Feasts of Philosophy with Professor Despot] (symposium in Matica hrvatska, 9th November 2012). U: *Despotova predavanja (1971–1975)*. Ur. Savić, Dimitrije. Zagreb: Demetra, str. 427–440.

Napomene uz raspravu o cjelovitoj kurikularnoj reformi. U: *Prilozi za raspravu o cjelovitoj kurikularnoj reformi*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti), str. 57–60.

Preface by the General Editor. U: *On the Growth and Composition of the Sanskrit Epics and Purāṇas. Relationship to kāvya. Social and Economic Context. Proceedings of the Fifth Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*. Ur. Andrijanić, Ivan i Sven Sellmer; gl. ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. VII–XXXI.

2017.

Īśā-Upaniṣad: History of the Text in the Light of the Upaniṣadic Parallels. U: *Īśā Upaniṣad or The Secret Teaching On the Lord, with the commentaries of Śankara (Non-dualism) and Madhva (Dualism)*. Ed., transl., analysed and annotated by Neal Delmonico and Lloyd Pflueger, with a text-critical essay by Mislav Ježić. Kirksville, Missouri: Blazing Sapphire Press, str. 127–142.

Sanskrtski i prakrski korijeni romskoga jezika (s Katarinom Katavić). U: *Filologija* 66: 19–34.

Pobjeda ratom ili pobjeda pravdom? Vijaya i dhammavijaya. U: *Rat i mir*. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 117–137. Također u: *Filozofska istraživanja* 144 (4): 641–658.

Jezik i spoznaja: filozofska i jezikoslovna razmatranja o jezičnoj mijeni i jezičnome razvoju. *Synthesis philosophica* 32 (2): 257–270.

Zaključna riječ. U: *Prilozi za raspravu o obrazovnoj i kurikulnoj reformi. Kritike i vizije*. Zagreb: Hrvatski pedagoško-književni zbor, str. 298–301.

2018.

The Kauṣītaki-Upaniṣad: The Development of the Text and its Final Redaction. U: *Selected Papers from the 13th World Sanskrit Conference* (Edinburgh 2013). Ed. Breton, Joel i Theodor Proferes. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia / Finnish Academy of Sciences and Arts / Academia scientiarum Fennica, str. 127–153.

Language and Cognition: Some Philosophical and Linguistic Considerations Concerning Language Change and Language Development. *Synthesis philosophica* 64 (2): 257–270.

2019.

Some Aspects of the Poetic Technique of Vedic Kavis: Do the Compositional Structures and Lexical or Phonetic Features of Vedic Hymns Reveal Complementary Information on their Content? U: *Living Traditions of Vedas* (Proceedings of the Sixth International Vedic Workshop). Ur. Bahulkar, Shrikant i Vinod Bhattathiripad. Kozhikode – Delhi: New Bharatiya Book Corporation, str. 474–495.

Kulturne perspective i znanstvena metodologija. U: *Integrativno mišljenje i nova paradigma znanja*. Ur. Čović, Ante i Hrvoje Jurić. Zagreb: Pergamena – Hrvatsko filozofsko društvo – Znanstveni centar izvrsnosti za integrativnu bioetiku, str. 63–79.

U spomen: Radoslav Katičić (Zagreb, 3. srpnja 1930. – Beč, 10. kolovoza 2019.) *Jezik* 66 (4–5): 121–129.

Velikan hrvatske znanosti (Radoslav Katičić). *Kolo* XXIX (4): 114–126.

In memoriam: Radoslav Katičić (Zagreb, 3. srpnja 1930. – Beč, 10. kolovoza 2019.) *Folia onomastica Croatica* 28: 223–232.

2020.

Stoljeće i četvrt od rođenja Slavka Ježića (1895.–1969.), pisca prve cjelovite povijesti hrvatske književnosti. *Obnovljeni život* 75 (3): 291–295.

Nješto osobnih spomenah na profesora Bulcsúa Lászlóa. U: *Lučar cijelosti. Zbornik radova posvećen 95. rođendanu prof. dr. sc. Bulcsúa Lászlóa*. Gl. ur. Marotti, Bojan. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Matica hrvatska – Hrvatsko filološko društvo – Društvo mađarskih znanstvenika i umjetnika u Hrvatskoj, str. 37–42.

Svijet u zrcalu Mediterana, Trideset pogleda na Sredozemlje. Split: Književni krug Split, str. 244–264.

2021.

Povijesni slojevi teksta Bhagavadgīte – predaja teksta, proširenja i preoblike pouke. Što je zajedničko Bhagavadgīti i katedrali sv. Duje? *Filozofska istraživanja* 162 (2): 247–272.

Kṛṣṇa lifts up Mount Govardhana: Historical and Comparative Perspective. U: *Mythic Landscapes and Argumentative Trails in Sanskrit Epic Literature. Dubrovnik International Conference on the Sanskrit Epics and Purāṇas*, DICSEP Publications Six. Ur. Andrijanić, Ivan i Sven Sellmer; gl. ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Delhi: Dev Publishers, str. 299–328.

Mahātmā Gāndhī i Stjepan Radić, Proslov. U: Romain Rolland. *Naš Gandhi*. S XXI. francezkoga izdanja preveo Dr. Josip Vandekar (pretisak izdanja iz 1924.: Zagreb, Radićeva Slavenska knjižara). Ur. Joginder Singh Nijjar. Zagreb: Hrvatsko-indijsko društvo, str. V–CVIII.

Radoslav Katičić svestrani filolog (Zagreb, 3. srpnja 1930. – Beč, 10. kolovoza 2019.). Radoslav Katičić 1930.–2019. Spomenica preminulim akademikima, svezak 239. Ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, str. 20–31.

Kroatiens Weg heißt Paneuropa. Interview mit Prof. Mislav Ježić. *Paneuropa Deutschland* 44. Jahrgang / Juli 2021: 16–19.

Oproštaj od akademika Stjepana Babića. *Jezik*, br. 4/2021: 138–142.

2022.

Filozofijsko nazivlje kao razvoj mogućnosti jezika da izrazi filozofijska pitanja i traži odgovore na njih. U: *Jezik i mišljenje* (navedena godina 2021.). Ur. Mikecin, Igor. Zagreb: Matica hrvatska, str. 215–232.

Professor Thieme und Gott Mitra. U: *Präzision und Phantasie. Paul Thiemes Methodik und ihr Einfluss auf die Indologie*. Dürren: Shaker Verlag, str. 41–48.

The Bhagavad-Gita. Genesis of the Text, Its Messages and Its Impact on the Mahabharata and on Indian Religions and Philosophy. U: *The Wiley-Blackwell Companion to Hinduism*, 2nd edition. Ur. Flood, Gavin. Hoboken, New Jersey: Wiley-Blackwell, str. 105–128.

Xerxov natpis u Persepoli o uništenju svetišta daiva. U: *Turkologu u čast! Zbornik povodom 70. rođendana Ekrema Čauševića*. Ur. Paić-Vukić, Tatjana; Azra Abadžić Navaey; Marta Andrić; Barbara Kerovec i Vjeran Kursar. Zagreb: FF Press, str. 253–268.

Stjepan Radić and Mohandas Karmchand Gāndhī. U: *Croatian-Indian Links: Thirty Chapters for Thirty Years of Diplomatic Relations (1992–2022)*. Ur. Andrijanić, Ivan. Zagreb: Croatian Indian Society, str. 11–23.

Indology in Croatia – Its Past and Present, Projects, Contributions, and Publications. U: *Croatian-Indian Links: Thirty Chapters for Thirty Years of Diplomatic Relations (1992–2022)*. Ur. Andrijanić, Ivan. Zagreb: Croatian Indian Society, str. 173–189.

Radoslav Katičić, an Accomplished Philologist and the Founder of the Study of Indology in Croatia. U: *Croatian-Indian Links: Thirty Chapters for Thirty Years of Diplomatic Relations (1992–2022)*. Ur. Andrijanić, Ivan. Zagreb: Croatian Indian Society, str. 203–214.

Klara Gönc Moačanin – Broad Interests and Great Energy in Indological Studies. U: *Croatian-Indian Links: Thirty Chapters for Thirty Years of Diplomatic Relations (1992–2022)*. Ur. Andrijanić, Ivan. Zagreb: Croatian Indian Society, str. 233–238.

RADOVI U TISKU

Mladen Mikulin – Spomenička i portretna plastika / Monumental and Portrait Sculpture. U: Valušek, Berislav; Darko Bavoljak i Ante Rašić. *Mladen Mikulin*. Zagreb: Skaner Studio, str. 84–89.

Proslov glavnoga urednika. U: *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Sv. V. Suvremena hrvatska kultura: Od izlaska iz Carstva i Kraljevstva do ulaska u Europsku uniju*. Ur. Bratulić, Josip; Žarko Dadić; Mislav Ježić; gl. ur. Ježić, Mislav. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti i Školska knjiga, str. IX–LV.

U istoj publikaciji HiE sv. V.:

Tamara Čapeta; Ivan Obadić; Mislav Ježić: Put Hrvatske u Europsku uniju, str. 137–163.

Ivan Lozica; Ljiljana Marks; Mislav Ježić: Hrvatska usmena književnost, str. 429–446.

Tomo Vinšćak, voditelj projekta Sakralna interpretacija krajobraza, i suradnici na projektu Radoslav Katičić i Vitomir Belaj, za zbornik skupa o Tomi Vinšćaku (skup Zagreb FFZG 1.–2. travnja 2022.)

Može li vjera u jednoga Boga razdvajati? za zbornik skupa Vjera u Boga spaja ili razdvaja? (skup Banja Luka 25.–26. ožujka 2022.)

Insertion of the Anugītā into the Mahābhārata: When and Why? za zbornik DICSEP Publications, vol. VII (skup DICSEP 7, 11.–16. kolovoza 2014.)

Popis prinosnika

AZRA ABADŽIĆ NAVAHEY

Odsjek za hungarologiju, turkologiju i
judaistiku
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
azra.abadzic@gmail.com

IVAN ANDRIJANIĆ

Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
iandrij@ffzg.hr

PAVO BARIŠIĆ

Odsjek za filozofiju i kulturologiju
Fakultet hrvatskih studija Sveučilišta u
Zagrebu
Borongajska cesta 83d, 10000 Zagreb
pbarisic@hrstud.hr

NATAŠA BAŠIĆ

natbasic303@gmail.com

DANIEL BUČAN

danbucan.novi@gmail.com

IVANA BULJAN

Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
ibuljan2@ffzg.hr

NENAD CAMBI

Razred za društvene znanosti HAZU
Trg Nikole Šubića Zrinskoga 11
10000 Zagreb
nenad.cambj@gmail.com

EKREM ČAUŠEVIĆ

Odsjek za hungarologiju, turkologiju i
judaistiku
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
ecausevi@ffzg.hr

BRANKO DESPOT

Odsjek za filozofiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Razred za društvene znanosti HAZU
Trg Nikole Šubića Zrinskoga 11
10000 Zagreb

VIŠNJA GRABOVAC

Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
visnjagrabovac@gmail.com

JOSIP GALIĆ

Staroslavenski institut
Demetrova 11
10000 Zagreb
jgalic@stin.hr

VLADIMIR PETER GOSS

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
vgoss@aol.com

GEORG HOLZER

Institut für Slawistik der Universität Wien
Spitalgasse 2, Hof 3 (Campus), 1090 Wien
georg.holzer@univie.ac.at

LJUDEVIT FRAN JEŽIĆ

Odsjek za filozofiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
ljfjezic@gmail.com

IVAN KOPREK

Fakultet filozofije i religijskih znanosti
Sveučilišta u Zagrebu
Jordanovac 110, 10000 Zagreb
ikoprek@ffrz.hr

SREĆKO KOVAČ

Institut za filozofiju
Ulica grada Vukovara 54, 10000 Zagreb
skovac@jffzg.hr

AUGUST KOVAČEC

Razred za filologiju HAZU
Trg Nikole Šubića Zrinskoga 11
10000 Zagreb
august.kovacec@inet.hr

SARA LONČARIĆ

saraloncaric11@gmail.com

EMILIO MARIN

Académie des Inscriptions et Belles-Lettres,
Institut de France
Hrvatsko katoličko sveučilište
Ilica 242, 10000 Zagreb
emilio.marin@unicath.hr

BOJAN MAROTTI

Zavod za povijest i filozofiju znanosti
HAZU
Ante Kovačića 5, 10000 Zagreb
marotti@hazu.hr

RANKO MATASOVIĆ

Odsjek za lingvistiku
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Razred za filologiju HAZU
Trg Nikole Šubića Zrinskoga 11
10000 Zagreb
rmatasov@ffzg.hr

ZDRAVKA MATIŠIĆ

Odsjek za indologiju i dalekoistočne studije
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
zdravka.matisic@inet.hr

MILAN MIHALJEVIĆ

Staroslavenski institut
Razred za filologiju HAZU
Trg Nikole Šubića Zrinskoga 11
Demetrova 11, 10000 Zagreb
mihalj@stin.hr

IGOR MIKECIN

Odsjek za filozofiju
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
imikecin@ffzg.hr

NENAD MOAČANIN

Odsjek za povijest
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
nenad.moacanin@zg.t-com.hr

CVIJETA PAVLOVIĆ

Odsjek za komparativnu književnost
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
cpavlovi@ffzg.hr

Kazalo imena

- Abadžić Navaey, Azra 171
Akbar 173, 175, 231, 235
Al-Fārābī 273, 274, 275, 279
Amaruka 3, 9
Andrijanić, Ivan 7, 171, 253
Anquetil-Duperron, Abraham Hyacinthe
172, 176, 313, 314, 315, 362, 378
Aristotel 7, 277, 278, 290, 291, 292,
294, 301, 302, 377
Assmann, Jan 357, 358, 360, 362, 363,
368, 370
Aśvaghoṣa 3
August 390
Augustin 294
Aurangzeb 172, 173, 196
Averroës 277
Bāba Lāl Dās 175
Babić, Stjepan 76
Babur 221, 222, 231, 232, 233, 234,
235, 238
Bajazid I. 227
Baldick, Julian 245
Barišić, Pavo 409
Baruzzi, Arno 411
Bašić, Nataša 73
Bazala, Albert 342
Belić, Aleksandar 75, 79, 80, 92
Benešić, Julije 78, 151
Benjamin, Walter 278
Bergaigne, Abel 6
Binswanger, Karl 240, 241, 242, 246,
247, 248, 249, 250
Böhme, Jakob 325
Boranić, Dragutin 74, 78
Bošković, Ruder 440, 441
Brinkhaus, Horst 7
Brlić, Ignjat Alojzije 47, 48, 49, 50, 58
Brockington, John 6, 7
Bučan, Daniel 273, 422
Budak, Mile 75, 85
Buljan, Ivana 253
Burckhardt, Jakob 291, 298
Čagataj-kan 222, 224
Čaušević, Ekrem 221
Ciceron, Marko Tulijski 293, 294, 295
Clavijo, Ruy González de 230
Colebrooke, Henry Thomas 331, 332
Comte, Auguste 358
Coudenhove-Kalergi, Richard 414, 418,
419, 420, 423, 425, 426, 429
Ḍahāngīr 173
Dalaj lama 424, 426, 427
Daṇḍin 3
Daničić, Đuro 48, 55, 58, 59, 77, 80, 82,
128
Dārā Šukūh 171, 172, 173, 174, 175,
176, 198, 314
Daum, Werner 245
Delmonico, Neal 6
Descartes, René 273, 274, 294, 297
Despot, Branko 11
Deussen, Paul 177, 183
Domljan, Žarko 412, 414
Donner, Fred M. 240, 241, 242, 243,
244, 245
Drechsler, Branko 48, 49, 50
Dujmušić, Jozo 77, 99, 108
Džingis-kan 221, 222, 223, 224, 227,
228, 229, 231
Ḍinnā, Mohammad Alī 200
Esih, Ivan 80, 81
Eusebije 385, 394

- Fichte, Johann Gottlieb 328
 Filon Aleksandrijski 386
 Finka, Božidar 99
 Finkielkraut, Alain 411
 Flavije, Josip 386
 Gadamer, Hans-Georg 291
 Galbraith, Peter 411
 Galić, Josip 15
 Gamulin, Grgo 397, 399
 Gandhi, Mahatma 423, 424, 425, 429
 Garde, Paul 59
 Girardi-Jurkić, Vesna 422
 Goss, Vladimir Peter 397
 Grabar-Kitarović, Kolinda 420
 Grabovac, Višnja 199
 Guberina, Petar 73, 74, 78, 79, 84, 85,
 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95,
 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104,
 107, 108, 117
 Gundulić, Ivan 83, 373, 379, 380, 381,
 384
 Habsburg, Otto von 5, 375, 411, 413,
 415, 416, 418, 419, 420, 421, 425,
 433, 434, 436, 437, 438, 439, 442,
 443, 444, 446
 Halle, Morris 56, 57, 175
 Hamm, Josip 52, 55
 Hastings, Warren 315, 316
 Havránek, Bohuslav 80, 84
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 285,
 295, 296, 297, 314, 317, 332, 333,
 334, 338, 362
 Heidegger, Martin 290, 294, 298
 Hektorović, Petar 378
 Hērakleit 291, 292
 Herder, Johann Gottfried 273, 275, 276,
 277, 307, 310, 311, 313, 316, 317,
 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324,
 325, 326, 329, 330, 335, 338
 Herman Dalmatin 377, 378
 Herod Antipa 387, 388, 389, 390, 393,
 394
 Hērodot 373, 379, 384
 Herod Veliki 388, 393
 Hēsiod 284, 291, 399
 Hodge, Carleton Taylor 60, 61, 62
 Holzer, Georg 1, 131
 Homēr 78, 284, 291, 331, 379
 Humboldt, Wilhelm von 307, 317, 331,
 332, 333, 335, 338
 Ibn al-'Arabī 181, 196
 Isus Krist 18, 243, 385, 386, 387, 388,
 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395,
 437
 Ivan Krstitelj 389, 393
 Ivić, Pavle 75
 Ivšić, Stjepan 47, 48, 49, 50, 52, 55, 74,
 81, 87, 158
 Jagić, Vatroslav 52, 441
 Jakobson, Roman 47, 52, 54, 55, 56, 57,
 58, 59, 60, 61, 64, 66, 72, 80
 Jaspers, Karl 357, 360, 361, 363, 368,
 370
 Ježić, Ljudevit Fran 307
 Ježić, Mislav 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11,
 47, 74, 171, 177, 178, 180, 181,
 182, 183, 184, 190, 199, 219, 221,
 253, 273, 284, 288, 307, 308, 317,
 320, 334, 335, 338, 339, 340, 343,
 345, 347, 350, 352, 355, 373, 374,
 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381,
 382, 384, 386, 397, 398, 399, 402,
 404, 406, 409, 410, 411, 412, 413,
 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420,
 421, 424, 426, 427, 428, 429, 431,
 433, 434, 439, 440, 441, 442, 444,
 446
 Ježić, Slavko 2, 81, 378, 413
 Ježić, Valerija 410
 Jones, William 316
 Junković, Zvonimir 59, 60, 63
 Jurišić, Blaž 73, 74, 75, 76, 81, 85, 86,
 89, 90, 91, 93, 95, 96, 97, 98, 99,
 100, 101, 102, 103, 104, 107, 108,
 109, 112, 114, 116, 117
 Kālidāsa 8, 316
 Kant, Immanuel 297, 316, 321, 351, 352
 Karadžić, Vuk Stefanović 48, 55, 58, 75,
 77, 79, 80, 82, 83, 97, 99, 102,
 151

- Kardaš, Goran 253
 Kašić, Bartul 102
 Katavić, Katarina 4
 Katičić, Radoslav 2, 4, 6, 9, 36, 52, 131,
 132, 133, 137, 138, 149, 339, 340,
 342, 347, 352, 355, 373, 377, 384,
 397, 400, 402, 422, 447, 448
 Klaudije 390
 Konfucije 253, 254, 255, 256, 257, 258,
 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266,
 267
 Kovačec, August 157
 Kovač, Srećko 339
 Kravar, Miroslav 60, 61, 62
 Krleža, Miroslav 74
 Krstić, Kruno 74, 78, 79, 80, 81, 82, 84,
 85, 95, 96, 97, 107
 László, Bulcsú 4, 47, 51, 57, 58, 59, 61,
 63, 64, 65, 66, 72, 86, 99
 Leclant, Jean 434, 439
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 294, 297,
 307, 308, 313, 338
 Lévi, Sylvain 6
 Lodi, Ibrahim 231
 Lončarić, Sara 199
 Lüders, Heinrich 6
 Madhva 190
 Mahīdhara 190
 Maretić, Tomislav 74, 82, 83, 84, 379
 Marin, Emilio 433, 434, 443
 Marotti, Bojan 47, 58, 84
 Marulić, Marko 83, 104, 376
 Matasović, Ranko 151, 447
 Matišić, Zdravka 447
 Mesić, Matija 82
 Mīān Mīr 173, 174
 Mihaljević, Milan 15, 23
 Mikecin, Igor 281
 Moačanin, Nenad 239
 Mountbatten, Louis 200
 Mrnavić, Ivan Tomko 249
 Muhammed, prorok 227, 233, 240, 241,
 242, 243, 244, 246
 Mumtāz Maḥal 172, 173
 Nehru, Ḍavāharlāl 200
 Nekić, Nevenka 414, 418
 Nietzsche, Friedrich 291
 Ogotaj-kan / Ogodaj-kan 224
 papa Benedikt XVI. 436
 papa Ivan Pavao II. 438
 Parmenid 292, 352
 Patañḍali 331
 Pfluger, Lloyd 6
 Pilat, Poncije 385, 386, 387, 388, 389,
 390, 391, 392, 393, 394, 395
 Platōn 267, 274, 276, 281, 282, 290,
 291, 292, 294, 298, 300, 301, 302,
 324, 325, 340, 341, 343, 344, 345,
 346, 348, 349, 350
 Plōtin 294
 Pompej, Gnej 393
 Porphyrij 294
 Posselt, Bernd 413, 415
 Pribićević, Svetozar 82
 Proklo 294
 Radcliffe, Sir Cyrill 200
 Radić, Antun 81, 82, 83, 84
 Radić, Stjepan 74, 423, 424, 425
 Rāmānuḍa 326
 Rāzī, Faḥruddīn 249
 Relković, Matija Antun 49, 97
 Renou, Louis 6
 Rešetar, Milan 52, 74
 Ricci, Matteo 313, 326
 Rošker, Jana 265
 Šāh Ḍahān 171, 172, 173, 314
 Sahnī, Bhišam 199, 200, 201, 202, 218,
 219
 Šaṅkara 3, 171, 175, 177, 180, 181, 182,
 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189,
 190, 194, 195, 196, 198
 Saussure, Ferdinand de 6, 84, 86
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph
 297, 307, 311, 325, 328, 330, 332,
 338, 346, 350
 Schlegel, August Wilhelm 317, 325,
 330, 331, 332
 Schlegel, Friedrich 307, 311, 324, 325,
 326, 327, 328, 329, 330, 331
 Schleicher, August 131, 133

- Schleiermacher, Friedrich 325
 Schopenhauer, Arthur 314
 Šegvić, Kerubin 49
 Selim I. 247
 Šenoa, August 97
 Šimić, Antun Branko 74
 Simson, Georg von 6
 Sokrat 275, 340
 Spinoza, Baruch 294, 324, 325, 326, 330
 Starčević, Ante 49
 Starčević, Šime 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 66, 71, 72
 Šufflay, Milan 54, 75
 Supek, Ivan 436
 sv. Pavao 310, 326, 389, 390, 395, 438
 Szczurek, Przemysław 7
 Tarmaširin 226
 Temudžin 224
 Terrenoire, Alain 420, 421
 Tertulijan, Kvint Septimije Florens 393, 394
 Thieme, Paul 6, 180, 183, 189, 190, 191
 Tiberije 385, 386, 387, 389, 390, 394, 395
 Timur 221, 222, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 234, 238
 Tolstoj, Lev Nikolaevič 202, 246, 423
 Trombetti, Alfredo 54
 Trubeckoj, Nikolaj Sergejevič 47, 52, 53, 54, 65
 Truschke, Audrey 172
 Tuđman, Franjo 412, 415
 Tuluj-kan 224
 Ujević, Mate 74
 Ujević, Tin 74
 Uvaša 190
 Veṅkaṭanātha 188, 189, 190
 Vesdin, Filip 314, 315, 378
 Vlačić Ilirik, Matija 378
 Voltaire 309
 Voß, Dirk Hermann 413
 Vranyczany-Dobrinović, Janko 443
 Watkins, Calvert 3
 Wavell, Archibald 200
 Weber, Max 254, 357, 358, 359, 360, 363, 366, 370
 Wilkins, Charles 315, 316, 317, 319, 320, 322, 324
 Windischmann, Karl Joseph Hieronymus 307, 311, 314, 328, 338
 Witzel, Michael 6, 7, 8, 402
 Wolff, Christian 297, 307, 309, 338

Kazalo pojmov

A

Académie des Inscriptions et Belles-
Lettres 433, 434, 435, 436, 439,
441, 446
Académie française 435, 439
Achsenzeit, vidi os vremena 357, 358,
360, 361, 362, 368, 370
Aitareyāranyaka 177
Aitareyopaniṣad 6, 8, 177, 178, 399,
401
akut 64, 65, 158, 163
Amaruśataka 8
Amritsar 200, 202
Amu-Darja 222, 225, 226, 230
Analekti 253, 254, 255, 256, 257, 258,
260, 261, 262, 263, 265, 266
datacija i autorstvo 253
i Leibniz 313
kozmološki entiteti 254
Apollōn 340, 344, 345, 346
Arđuna 318, 320, 331, 332, 334
Aśokini natpisi 3
ātman 181, 182, 183, 184, 186, 194,
312, 328
bit svijeta 180
subjekt spoznaje 174
Avesta 307, 309, 310, 313, 314

B

Baburname 232, 233, 235
negativne prosudbe o Mongolima 234
bajke 7, 316, 324
Banovina Hrvatska 104
Baščanska ploča 83
Bednja 157
govor 159, 162, 165

Benares 171, 176
Benares Hindu University 177
Bengal 200
Bhagavadgītā 3, 6, 7, 175, 178, 307,
308, 315, 316, 317, 319, 320,
321, 324, 325, 327, 329, 330,
331, 332, 334, 335, 338
prvo tiskano izdanje 330
upaniṣadski sloj 322
Biblija 18, 25, 26, 28, 33
bitka kod Angore (Ankare) 227
bitka kod Panipata 231
bitka kod Sigeta 379
bitka kod Thermopyla 379
bitka na Kosovu polju 227
brađski dijalekt 195
brahman 174, 175, 181, 184, 188, 190,
194, 195, 311, 312, 316, 329, 333
Brahmasūtrabhāṣya 3, 194
Bṛhadāranyakopaniṣad 6, 177
buddhizam 308, 326, 367, 429

C

čagatajski jezik 221, 222, 225, 227, 229,
231, 232, 235
Čagatajski Kanat 224, 225, 226, 229
istočni 226
raspad 226
stanovništvo 225
zapadni 226
čakavsko narječje 16, 77, 98, 99, 299,
300
dopusna čestica 41
osnosna zamjenica 40
Calandovi sufiksi 152
Cezareja 389, 390

Chāndogyopaniṣad 177, 312

D

Dani Frane Petrića 411

dao, put 256, 258, 261, 262, 263, 266, 267

prenošenje 262

u Analektima 261

u Konfucijevoj uporabi 262

De bello Gallico 317

Delhi 202, 227, 231

devśirma, danak u krvi 250

DICSEP, Dubrovnik International
Conference on the Sanskrit Epics
and Purāṇas 8

dijakronija 84, 86

ḍimma, zaštita 246, 247, 249

ḍimmī, *vidi* zimije 246

društvo Hrvatski jezik 81

list Hrvatski jezik 81

Društvo za hrvatski jezik 77

dubrovačka književnost 76

Đ

Đurmanec 157

E

ekavica 74, 75, 87, 88

izgovor 88

eurocentrizam 358

Europski parlament 376, 417, 419, 420, 421, 444

F

figura etymologica 137, 141

fonetika 77, 84

frazemi 76, 97, 103, 104, 105

frazеологija 103

G

Galileja 388, 393

Gēryon 345, 346

gīzya, *vidi* harač 242, 248

Golgota 391, 392

Grčka 293, 375, 427

grčki jezik 16, 289, 290, 291, 293, 295,

297, 298, 299, 300, 302

i Heidegger 290

povijesni iskon filozofije 300

H

ḥalāl 243

Haplologie 138

harač 242, 246, 248

ḥarām 243

Harivaṃśa 3

Hēraklo 345, 348

hermeneutički krug 277

hijeratsko pjesništvo 341

hinduizam 174, 196, 367

monoteističke i monističke tendencije
174

Hiraṇyagarbha 183, 184, 190, 194, 195

Hitopadeśa 316, 317

Hrvatska akademija znanosti i

umjetnosti 2, 3, 8, 436, 439

Hrvatska i Europa 2, 411

Hrvatska paneuropska unija 5, 409, 410,
411, 412, 413, 414, 415, 417,
418, 421, 422, 424, 427, 429,
433, 444

hrvatski crkvenoslavenski jezik 15, 16,
23, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37,
38, 39, 41, 42, 299, 300

odnosne rečenice 19

hrvatski jezik 1, 2, 9, 15, 16, 17, 18, 26,
27, 31, 33, 34, 36, 42, 73, 74, 80,
81, 83, 84, 85, 86, 94, 95, 97, 99,
161, 299, 300

antecedensi odnosnih rečenica 18, 41

čišćenje od barbarizama 77

dijalektalizmi 95, 97, 98

dugi i kratki oblici opisnih pridjeva
161

i Aleksandar Belić 75

i globalizam 273

kalkovi 80

književni 74, 80, 81, 82, 83, 86, 88, 90,
95, 96, 100, 102, 104, 299

leksička norma 104

naraštajno kulturno dobro 73

nijekanje 83
 norma 77
 položaj odnosne rečenice 25
 potiranje 75, 76
 pravopis 74, 76, 77, 81, 85, 96, 98, 102,
 108, 117, 125
 progon leksika 83
 sociolingvistika i standardologija 84
 srbizacija 101
 srbizmi 76, 97
 standardizacija 299
 standardni 74, 157, 161
 tronarječnost 77
 turcizmi 97
 u komunističkoj Jugoslaviji 104
 Hrvojev misal 16, 40, 45
 humanizam 293, 357, 363, 375, 376
 Hydra 348

I

ijekavica 75, 88
 Indija 5, 172, 195, 199, 200, 201, 202,
 222, 230, 231, 235, 312, 313,
 314, 315, 316, 317, 324, 326,
 330, 334, 360, 365, 366, 398,
 410, 423, 424, 429
 neovisnost 199
 podjela 199
 zanimanje Europljana 308
 Indijski nacionalni kongres 199
 islam 171, 172, 173, 174, 196, 222, 226,
 227, 239, 240, 241, 245, 246,
 248, 249, 250, 359, 367, 377, 438
 civilizacija 239
 ekskluzivizam 243
 formativna faza 243
 harač 248
 i tolerancija 246
 i turkijski narodi 228
 izvorište 239
 konfesionalizacija 241, 243, 244
 islamizacija 247, 248, 250
 u Bosni 248
 Vlasi 248
 islamofilija 245

u Dostoevskoga i Tolstoja 246
 islamofobija 240
 kryptoislamofobija 245
 u struci 246
 Ćsopanišad 6, 171, 172, 176, 177, 179,
 181, 182, 183, 184, 185, 186,
 187, 188, 189, 190, 191, 192,
 193, 195, 196, 198
 u antologijama 177
 Ivančičev zbornik 16

J

Jarovit 340, 351
 Jeruzalem 243, 245, 386, 388, 389, 390,
 394
 Jesenje 168
 govor 158, 161, 162
 općina 157
 župa 157
 jezični purizam 78
 štokavski 77
 judaizam 240, 245, 325, 438
 Judeja 385, 386, 387, 388, 389, 390,
 392, 394, 395
 junzi 255, 260, 262

K

Kabul 231
 kajkavsko narječje 77, 157, 158, 161,
 299, 300
kalām 243
 Kāṇva 171, 187
karmayoga 182, 307, 321, 324
 katedrala sv. Dujma 7
 Kina 224, 226, 309, 313, 326, 360, 365,
 401, 403
 dominikanski i franjevački misionari
 313
 isusovačka misija 308
 uzor prosvijećenoga apsolutizma 309
 Knjiga proroka Jeremije 28
 konfucijanizam 308, 309, 313
 Konfucije 253, 254, 255, 256, 257, 260,
 261, 262, 263, 264, 265, 266,
 267, 309, 326, 362
 implicitna dimezija kozmologije 262

- kozmogonija 254
 kozmologija 253
 Krapina 157
 Kratil 274, 276
 kršćanstvo 240, 244, 248, 249, 298,
 313, 316, 320, 326, 334, 339,
 352, 359, 367, 375, 377, 389,
 391, 394, 420, 429, 438
 Kršna 317, 318, 320, 327, 329, 330,
 331, 332, 333, 334
 Kur'an 174, 175, 176, 184, 186, 190,
 196, 241, 242, 243, 245
 ajeti 242
- L**
 Lahore 174, 175, 200, 202
 latinski jezik 23, 28, 30, 42, 172, 286,
 287, 288, 289, 293, 294, 295,
 296, 297, 299, 313, 353, 416
 kao jezik filozofije 295
 razvoj 293
 terminologizacija 295
Lügenmärchen 131, 132, 133, 134
 lužičkosrpski jezik 161
- M**
 Madhva 180, 188, 326
 Mādhyamdina 6, 171, 187, 188
 Mahābhārata 7, 8, 178, 331, 332
Märchen, vidi bajke 137, 138
 Mātariśvan 183, 184
 Matica hrvatska 73, 96, 104, 107
 Matica srpska 74, 96, 103
 Mavrov brevijar 41
 mazdaizam 308, 311, 328
 medinski ustav 243, 244
 Međunarodna paneuropska unija 5, 410,
 413, 414, 415, 416, 419, 420,
 421, 442
 Mekka 240, 245
 metafora 103, 264
 metonimija 103, 104
ming 254, 256, 259, 260, 261, 262, 263,
 267
 autonomno tumačenje 259
 deskriptivno tumačenje 259
 i čovjek 260
 normativno tumačenje 259
 različita značenja 259
 značenje 259
 mit 7, 184, 339, 340, 341, 342, 343,
 344, 345, 346, 347, 348, 350,
 352, 353, 361, 398, 399
 dekodiranje 339
 filozofski sadržaj 341
 i ep 398
 i filozofija 7, 339
 o Typhōnu 350
 svjetsko drvo 349
 tri spoznajne funkcije 342
 u hrvatskoj predaji 339, 342, 353
 mitologija 330, 339, 341, 402
 grčka 341
 pangeanska 402
 mnogoboštvo 245
 Moguli 172, 221, 230, 232, 235
 i Mongoli 222
 jezik 225
 posljednji 231
 titule 173
 Mogulsko Carstvo 172, 221, 222, 230,
 231
 osnutak 231
 ustopostava 222
 Mokoš 340, 350, 351
 Mokšopāya 175
 Mongoli 221, 222, 223, 224, 225, 226,
 228, 230, 232, 233, 234
 asimilacija u Transoksaniji 230
 i Čagatajci 225
 i turkijski identitet 223
 i Uzbeci 226
 pismo 224
 prihvatanje islama 228
 u Srednjoj Aziji 222
 mongolski kanovi 222
 morfologija 89, 286
 Mountbattenov plan 199
 Muhammed, prorok 233, 240
 Muslimanska liga 199, 200

N

naglasak 47, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 56,
57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65,
152, 157, 158, 162, 164, 166,
322, 375
dugosilazni 50, 58, 64, 158, 162, 163
dugouzlazni 50, 54, 58
kratkosilazni 47, 50, 51, 52, 55, 58, 62,
64
kratkouzlazni 50
Lászlóov način bilježenja 63, 64, 65
novoštokavski 51, 57, 63
Starčevićovo bilježenje 59
u govoru Jesenja 158
u opisnim pridjevima 162, 163
visokouzlazni 65
Vuk–Daničić–Budmani–Maretićev
način bilježenja 51, 59, 63, 64
nalog Neba 254, 260, 263
nazarenci 393
Nazaret 392, 393
Nennlautung 131, 133, 134, 149
Novosadski dogovor 74, 104

O

odnosne rečenice 15, 16, 17, 19, 22, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 33, 34, 35,
36, 38, 39, 41, 42
dvostruko oglašljene 29
korelativne 36, 38
objasnidbene 21
podjela 17
slobodne 32
stegnute 19
s unutarnjim antecedsom 27
s vanjskim antecedsom 17
u hrvatskoglagoljskim tekstovima 15,
16
odnosne zamjenice 15, 16, 19, 20, 21,
23, 25, 26, 27, 28, 29, 33, 34, 35,
38, 39, 40, 42
eže 22
êže 20
i dopusne čestice 40
iže i ki 16

s antecedsom 17
u hrvatskoglagoljskim tekstovima 15
Osmansko Carstvo 227, 240, 246, 360,
376
os vremena 357, 360, 361, 362, 363,
367
Oupnek'hat 172
označenik (*signifié*) 52, 62, 86, 87, 283
označnik (*signifiant*) 52, 62, 86, 87, 283

P

Pādšāhnāma 173
Pakistan 199, 200, 201
Pandžab 200, 202
podjela 200
panteizam 307, 313, 319, 324, 325, 326,
327, 328, 329, 330, 332, 333
u Bhagavadgīti 327
Parjanya 345, 347
patristika 289
Peking 224
Perun 339, 340, 341, 342, 343, 344,
345, 346, 347, 348, 349, 350,
351, 353, 355
arhetip pojma oblika (forma) 340
dobar sudac 346
dvor na gori 347
i Mitra 346
vladar 348
Perzija 89, 308, 313, 326, 360, 381
perzijski jezik 171, 172, 175, 176, 181,
191, 195, 196, 221, 229, 232, 235
lingua franca 229
službeni jezik Timuridskoga Carstva
228
transliteracija 179
pleme Barlas 221, 227, 228, 233, 238
politeizam 245
Praški jezikoslovni krug 52, 80, 84
Praslaveni
bog 352
usmeni tekstovi 149
praslavenski jezik 149, 161
opisni pridjevi 161
praslavenski mit 350, 353

- pridjevi 15, 18, 41, 93, 105, 135, 157,
 158, 159, 163, 164, 166
 determinativni 159
 dugi i kratki oblici u govoru Jesenja
 162
 komparacija 157, 158, 165, 166
 odnosni 159, 160
 odnosni ili relacijski 158
 odnosni i posvojni u govoru Jesenja
 160
 opisni 162, 163
 posvojni ili posesivni 159
 u govoru Jesenja 157
 vrste 158
 Prvi beramski (ljublanski) misal 33
 Puruša-sūkta 178
 Pythōn 345
- R**
- Rāmāyaṇa 7
Reallautung 131, 133, 149
 Regula svetoga Benedikta 30
 reinterpretacijska (podvostručujuća)
 ponavljanja 6
 Rimsko Carstvo 388, 392, 394, 395,
 425
 Ṛksamhitā 5, 6, 8, 184, 398, 400
 Ročki misal 20, 21
- S**
- Sahitya Akademi Award 201
 Śakuntalā 316, 317
 Samarkand 226, 227, 229, 230, 231
 sāṃkhya 307, 317, 320, 326, 327, 329,
 334, 335
 Sarajevo 249
 Śatakatrāya 317
 Sattasāi 3
 semantika 84
 sinkronija 84, 86
 sintagmatska (kompozicijska)
 ponavljanja 6
 Sirija 386
 Sirr-i akbar 171, 174, 175, 176, 178,
 196, 198, 314
 skolastika 289, 293
- terminologija 294
 Sogdijci 223
 srpski jezik 73, 75, 80, 93, 95, 98, 99,
 102
 fonološki sustav 99
 i tzv. srpskohrvatski 83
 književni 82, 84, 92, 95, 97
 leksik 74
 nametanje 76, 80
 strukovno i znanstveno nazivlje 79
 turcizmi 98
 tvorba futura 90
 starocrkvenoslavenski jezik 17, 24, 30,
 31, 34, 41, 42, 161, 298, 299, 300
 štokavsko narječje 75, 77, 151, 299, 300
 ijekavica 75
 naglasak 48
 sufizam 174, 181, 196, 246
 śūnyavāda 326
 Suprasaljski zbornik 30
 Švetašvataropanišad 184
- T**
- Tād Maḥal 172
 Tadžici 226, 230
 Taittirīyopanišad 177, 178
 Tamas 199, 200, 202, 218
 Tatari 225, 229
 podrijetlo 225
 Tengri 222
Textrekonstruktion 138
tian 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261,
 262, 263, 265, 266, 267
 i svijet 258
 Tibet 424
Tierfabel 131, 133
 Timuridska dinastija 221, 228
 Toharci 223
 Transoksanija 221, 224, 225, 226, 227,
 228, 229
triṣṭubh 6
 turcizmi 98
 sufiksi 98
 Turkijci 222, 223, 225, 231, 232
 barlaški 227

u dodiru sa Sogdijcima i Toharcima 223
 u mongolskim državama Srednje Azije 224
 turkijski kagani 222
 turski jezik 225, 229
 Typhōn 350

U

Ujguri 221, 223, 224, 226, 229
 ujgursko pismo 229, 230
 uzor za mongolsko pismo 229
umma 242, 244
 upanišadi 172, 174, 175, 176, 177, 178,
 184, 196, 314, 315, 335
 i Schopenhauer 314
 latinski prijevod 314
 prijevod na perzijski 175
 u Šukūhovej antologiji 177
Urslaven, vidi Praslaveni 133, 143
Urslavisch, vidi praslavenski jezik 131,
 132, 133, 134, 135, 136, 137,
 140, 141, 142, 143
 Uzbeci 221, 226, 233, 235

V

Vāḍasaneyī-saṃhitā 178
 Varuṇa 343
 vedānta 174, 180, 181, 196, 307, 327,
 328, 335
 i panteizam 327
 Veles 339, 341, 344, 345, 347, 348, 349,

350, 351, 353, 355
 arhetip pojma prvotne tvari (materia
 prima) 340
 praznina 345
 zmija (zmaj) 345, 347
 Vidovdanski ustav 74
 Višnu 190, 312, 327
 Vṛtra 347

Y

Yaduhśaṃhitā 171
 Yādurveda 171, 178
 yoga 307, 329, 331, 334
 Yogavāsiṣṭha 175

Z

Zarathuštra 310, 311, 326, 328
 zeloti 391
 ženevska strukturalistička škola 80, 84,
 86
 Zeus 340, 343, 344, 345, 346, 348
 Židovi 241, 242, 243, 244, 246, 310,
 385, 388, 389, 390, 393
 imenska formula 393
 židovstvo, vidi judaizam 242, 244, 367,
 395
 mesijanizam 240, 241
 Samarićani 241
 zimije, štićenici 246, 247, 248, 249
 Zlatna Horda 223, 224

Medhótá srávaḥ II: Misao i slovo.
Zbornik u čast Mislava Ježića povodom sedamdesetoga rođendana

Medhótá srávaḥ
Misao i slovo
Λόγος καὶ σοφία
Ratio et oratio

Nakladnik
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti,
Trg Nikole Šubića Zrinskog 11, Zagreb

Za nakladnika
Akademik Dario Vretenar, glavni tajnik

copyright
autori

Grafičko oblikovanje i oblikovanje naslovnice i ovitka
Krešimir Krnic

Tisak
Stega tisak, Zagreb

Za fotografiju na ovitku zahvaljujemo Berislavu Čoviću,
voditelju Zatvorenoga spremišta Knjižnice FFZG

Naklada 200

Tiskano u ožujku 2023.

Ovaj je zbornik radova posvećen akademiku Mislavu Ježiću, koji je 20. rujna 2022. proslavio 70. rođendan. Budući da je pristigao velik broj radova istaknutih stručnjaka, njegovih kolega i prijatelja, učenika i učitelja, prevelik za jedan svezak, radovi su raspoređeni u dvije veće cjeline. U prvome svesku, pod naslovom *Medhótá śrávaḥ I: Thought and Word*, nalaze se radovi mahom inozemnih stručnjaka na engleskome jeziku, svi iz područja staroindijske filologije. U ovome se pak drugome svesku zrcale djelatnosti i stručni interesi akademika Ježića koji se ne kreću samo u polju staroindijske filologije, nego duboko zahvaćaju i u druga polja: u jezikoslovlje u užem smislu, filozofiju, religije i kulture, u poredbene filološke i mitološke teme. Njegovo iznimno bogato znanstveno i društveno djelovanje, kao i velika erudicija, na različite su načine utjecali na brojne njegove prijatelje, kolege i učenike, kako u inozemstvu, tako i u domovini. Zato se u ovome svesku nalaze radovi širokoga tematskoga raspona od hrvatskoga i slavenskoga jezikoslovlja, te poredbene filologije i književnosti, do filozofije i religije.

ISBN 978-953-347-471-7

40,00 € / 301,38 kn